

AKÜSBD

ISSN: 1302-1265
e-ISSN: 2149-4894

Afyon Kocatepe Üniversitesi

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Cilt: 25, 100. Yılında Cumhuriyet Özel Sayısı, 2023

CUMHURİYETİN 100. YILI

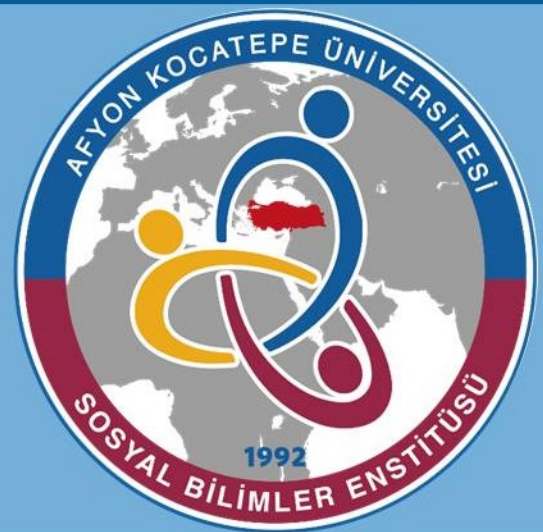
Ey yükselen yeni nesil! İstikbal sizindir.
Cumhuriyeti biz kurduk,
onu devam ettirecek sizlersiniz.

Atatürk

Afyon Kocatepe University

Journal of Social Sciences

Vol: 25, The 100th Anniversary of the
Republic Special Issue, 2023

	<p>Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Cilt: 25, Sayı: 100. Yılında Cumhuriyet Özel Sayısı, Kasım-2023</p>	
	<p><i>Afyon Kocatepe University</i> <i>Journal of Social Sciences</i> Volume:25, Issue: The 100th Anniversary of the Republic Special Issue, November-2023</p>	
<p>ISSN: 1302-1265 e-ISSN: 2149-4894</p>		

Sahibi / Owner

Afyon Kocatepe Üniversitesi adına Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü
Prof. Dr. Elbeyi PELİT

Editörler / Editors

Prof. Dr. Elbeyi PELİT
Doç. Dr. Koray KASAPOĞLU

Özel Sayı Editörü / Special Issue Editor

Prof. Dr. Gürsoy ŞAHİN

Yardımcı Editör / Assistant Editor

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Salim DANIŞ

Alan Editörleri / Field Editors

Coğrafya

Prof. Dr. M. Ali ÖZDEMİR
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KÖSE

Dil ve Edebiyat

Prof. Dr. Nadejda ÖZAKDAĞ
Prof. Dr. Celal DEMİR

Eğitim

Prof. Dr. Gürbüz OCAK
Doç. Dr. Mehmet KOÇYİĞİT

Felsefe

Doç. Dr. Murat KELİKLİ
Doç. Dr. Mustafa KAYA

Halkla İlişkiler-İletişim

Dr. Öğr. Üyesi Sena COŞKUN
Dr. Öğr. Üyesi Ümit DEMİR

Hukuk

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet HATİPOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Özkan ÖZYAKIŞIR

İktisadi ve İdari Bilimler

Prof. Dr. Yusuf KARACA
Prof. Dr. Mustafa FİŞNE

İlahiyat

Prof. Dr. İrfan GÖRKAŞ
Doç. Dr. Eyüp KURT

Psikoloji

Doç. Dr. Pınar DURSUN KARSLI
Dr. Öğr. Üyesi Timuçin AKTAN

Sanat-Tasarım

Doç. Dr. Şerife Ebru OKUYUCU
Doç. Çağhan ADAR

Sosyoloji

Prof. Dr. Hüseyin KOÇAK
Doç. Dr. Ahmet Ayhan KOYUNCU

Tarih

Prof. Dr. Gürsoy ŞAHİN
Doç. Dr. Selim KAYA

Turizm

Prof. Dr. Elbeyi PELİT
Prof. Dr. Ahmet BAYTOK

Dil Editörleri / Language Editors

Doç. Dr. Koray KASAPOĞLU (İngilizce)
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Salim DANIŞ (Türkçe)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ahmet Kemal BAYRAM	Marmara Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Artur KOZLOWSKI	Gdansk School of Bankowa	Polonya
Prof. Dr. Birsal KÜÇÜKSİPAHİOĞLU	İstanbul Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ceylan Gazi UÇKUN	Kocaeli Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Elbeyi PELİT	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Fevzi OKUMUŞ	University of Central Florida	ABD
Prof. Dr. Gürbüz OCAK	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Huziie HİROAKİ	Osaka Üniversitesi	Japonya
Prof. Dr. Jacek JAWORSKI	Gdansk School of Bankowa	Polonya
Prof. Dr. Mehmet KARAKAŞ	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mustafa FİŞNE	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Timothy MAY	University of North Georgia	ABD
Prof. Dr. Evren GÜÇER	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Ayhan URAL	Gazi Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Koray KASAPOĞLU	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Mürsel BAYRAM	Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Selim KAYA	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Yusuf DEMİR	Selçuk Üniversitesi	Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Salim DANIŞ	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Dr. Bashir ADAMU	University of Leicester	İngiltere
Dr. Renata BZDILOVA	Pavol Jozef Safarik University	Slovakya

* Yayın Kurulu listesi unvana göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Ahmet BAYTOK	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Ahmet KAYACIK	Erciyes Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Aytunga OĞUZ	Dumlupınar Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Belkis ÖZKARA	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Celal DEMİR	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Cihan ÇOBANOĞLU	University of South Florida	ABD
Prof. Dr. Cüneyt AKIN	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Güler SAĞLAM ARI	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Hasan KORKUT	Marmara Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. İrfan MORİNA	Priştine Üniversitesi	Kosova
Prof. Dr. İrfan YAZICIOĞLU	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. İsa SAĞBAŞ	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV	Semerkand Devlet Üniversitesi	Özbekistan
Prof. Dr. Mehmet Ali ÖZDEMİR	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mehmet KARAKAŞ	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Mustafa GÜLER	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Nesrin KULA DEMİR	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Nusret KOCA	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Oğuz TÜRKAY	Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi	Türkiye

Prof. Dr. Selçuk AKÇAY	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Seyhan ÇİL KOÇYİĞİT	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Şenay GÜNGÖR	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Şuayıp ÖZDEMİR	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Uğur TÜRKMEN	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Veysel KULA	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Prof. Dr. Yusuf KARACA	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Abdullah SELVİTOPU	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Cihat ATAR	Sakarya Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Eyüp KURT	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Hasan DURAN	İstanbul Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Mehmet ÖZCAN	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Mehmet ALTIN	University of Central Florida	ABD
Doç. Dr. Mutlu KAYA	Ondokuz Mayıs Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Yasin KELEŞ	Ondokuz Mayıs Üniversitesi	Türkiye
Doç. Dr. Zivar Hüseyin BAYLAN	Khazar University	Azerbaycan
Dr. Öğr. Üyesi Ali YAŞAR	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Sena COŞKUN	Afyon Kocatepe Üniversitesi	Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Seyil NAJIMUDINOVA	Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi	Kırgızistan
Dr. Alan V. MURRAY	University of Leeds	İngiltere
Dr. Cristopher S. LIGHTFOOT	Metropolitan Müzesi	İngiltere
Dr. Naringül MARGAZİYEVA	Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi	Kırgızistan
Dr. Ulanbek ALİMOV	Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi	Kırgızistan

* Danışma Kurulu listesi unvana göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından yayımlanan ve alanında ulusal ve uluslararası indeksler tarafından taranan hakemli, disiplinler-arası akademik bir dergidir.

Dergide yayımlanan yazıların, her türlü bilimsel, imlâ ve hukukî sorumlulukları yazarlarına aittir. Derginin amaç, kapsam, yayın etik ilkeleri, makale kabul süreci ve diğer tüm ayrıntılar derginin resmî web sitesinde mevcuttur (<https://dergipark.org.tr/pub/akusosbil>).

Afyon Kocatepe University Journal of Social Sciences is a scientific, interdisciplinary and academic journal published by Afyon Kocatepe University Institute of Social Sciences and indexed in national and international field indexes.

All scientific, spelling and legal responsibilities of the articles published in the journal belong to the authors. Please check the Journal's website for aim and scope, ethical principles of the journal and article acceptance process and full details (<https://dergipark.org.tr/pub/akusosbil>).

Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin Yer Aldığı Dizin/İndeksler:
Afyon Kocatepe University Journal of Social Sciences is Indexed at:

- **ACARINDEX**
- **CITEFACTOR** (*Academic Scientific Journals*)
- **DRJI** (*Directory of Research Journals Indexing*)
- **EBSCO** (*SocINDEX with Full Text - Full Text Subject Title List*)
- **EBSCO Essentials**
- **EBSCOHOST** (*SocINDEX with Full Text - Database Coverage List*)
- **EURASIAN SCIENTIFIC JOURNAL INDEX (ESJI)**
- **GOOGLE SCHOLAR**
- **İDEALONLINE**
- **INTERNATIONAL CITATION INDEX**
- **MLA** (*Modern Language Association*)
- **RESEARCHBIB** (*Academic Resource Index*)
- **ROOT INDEXING** (*Journal Abstracting and Indexing Service*)
- **SCIENTIFIC INDEXING SERVICES (SIS)**
- **SOBİAD** (*Sosyal Bilimler Atıf Dizini*)
- **TEİ** (*Türk Eğitim İndeksi*)
- **TÜBİTAK-ULAKBİM TR DİZİN**

Dergi Yazışma Adresi/Journal Correspondence Address:

Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Bilimler Dergisi

ANS Yerleşkesi, 03200/Afyonkarahisar/Türkiye

Tel: +90 272 2281255– **Belgegeçer/Fax:** +90 272 2281476

e-posta/e-mail: akusbder@aku.edu.tr

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/akusosbil> - <http://www.sbd.aku.edu.tr>

ISSN: 1302-1265 | **e-ISSN:** 2149-4894

Bu Sayının Hakemleri / Reviewers of This Issue*

Sıra No	Unvan-Ad-Soyad Title-Name-Surname	Kurum Institution
1.	Prof. Dr. Abdulkadir KAYA	Bursa Teknik Üniversitesi
2.	Prof. Dr. Ahmet YÜKSEL	Cumhuriyet Üniversitesi
3.	Prof. Dr. Alev SİNAR UĞURLU	Bursa Uludağ Üniversitesi
4.	Prof. Dr. Ali Asker BAL	Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
5.	Prof. Dr. Barış METİN	Uşak Üniversitesi
6.	Prof. Dr. Erdal DAĞTAS	Anadolu Üniversitesi
7.	Prof. Dr. Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
8.	Prof. Dr. Fahri YETİM	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
9.	Prof. Dr. Fevzi ÇAKMAK	Dokuz Eylül Üniversitesi
10.	Prof. Dr. Fikri GÜL	Pamukkale Üniversitesi
11.	Prof. Dr. İsmail EYYUPOĞLU	Atatürk Üniversitesi
12.	Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
13.	Prof. Dr. Kamil GÜNGÖR	Afyon Kocatepe Üniversitesi
14.	Prof. Dr. Mehmet CURAL	Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi
15.	Prof. Dr. Mehmet ERKAN	İstanbul Gedik Üniversitesi
16.	Prof. Dr. Mesut ERŞAN	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
17.	Prof. Dr. Mustafa HİZMETLİ	Bartın Üniversitesi
18.	Prof. Dr. Naile Rengin OYMAN	Süleyman Demirel Üniversitesi
19.	Prof. Dr. Nilüfer TİMİSİ NALÇAOĞLU	İstanbul Üniversitesi
20.	Prof. Dr. Özgür TEOMAN	Hacettepe Üniversitesi
21.	Prof. Dr. Sadiye TUTSAK	Uşak Üniversitesi
22.	Prof. Dr. Sevilay ÖZER	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
23.	Prof. Dr. Süleyman BEYOĞLU	Marmara Üniversitesi
24.	Prof. Dr. Süleyman DÖNMEZ	Akdeniz Üniversitesi
25.	Prof. Dr. Şakir SAKARYA	Balıkesir Üniversitesi
26.	Prof. Dr. Turan AKKOYUN	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
27.	Prof. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ	Karadeniz Teknik Üniversitesi
28.	Prof. Dr. Yusuf DEVRAN	İstanbul Ticaret Üniversitesi
29.	Prof. Dr. Yüksel KAŞTAN	Akdeniz Üniversitesi
30.	Doç. Dr. Ahmet GÜLEN	Dokuz Eylül Üniversitesi
31.	Doç. Dr. Ahmet KURNAZ	Necmettin Erbakan Üniversitesi
32.	Doç. Dr. Ayşe ULUSOY TUNÇEL	Afyon Kocatepe Üniversitesi
33.	Doç. Dr. Betül BATIR	İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa
34.	Doç. Dr. Can DİKER	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi
35.	Doç. Dr. Cengizhan YILDIRIM	Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
36.	Doç. Dr. Ceylan SEBİK GÜNDÜZ	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
37.	Doç. Dr. Çağatay BENHÜR	Selçuk Üniversitesi
38.	Doç. Dr. Ersoy ZENGİN	Munzur Üniversitesi
39.	Doç. Dr. Fatma Betül ŞENOL	Afyon Kocatepe Üniversitesi
40.	Doç. Dr. Fulya AKSU	Altınbaş Üniversitesi
41.	Doç. Dr. Gizem VERGİLİ	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
42.	Doç. Dr. Gonca KARAVAR	Dokuz Eylül Üniversitesi
43.	Doç. Dr. Gökmen KANTAR	Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
44.	Doç. Dr. Gül ÇAKIR	Dokuz Eylül Üniversitesi

45.	Doç. Dr. Gülin ÖZTÜRK	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
46.	Doç. Dr. Güray AKALIN	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
47.	Doç. Dr. Hadiye YILMAZ ODABAŞI	İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi
48.	Doç. Dr. Huriye Gonca DİLER	Afyon Kocatepe Üniversitesi
49.	Doç. Dr. Mahmut Ünsal ŞAŞMAZ	Uşak Üniversitesi
50.	Doç. Dr. Mehmet SONGUR	Dicle Üniversitesi
51.	Doç. Dr. Muzaffer DURAN	Süleyman Demirel Üniversitesi
52.	Doç. Dr. Nihat DURMAZ	Selçuk Üniversitesi
53.	Doç. Dr. Resul BABAĞLU	İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
54.	Doç. Dr. Said Alpagut ŞENEL	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
55.	Doç. Dr. Selcen ÇİFCİ	Uşak Üniversitesi
56.	Doç. Dr. Ümüt AKAGÜNDÜZ	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
57.	Doç. Dr. Volkan GÖÇOĞLU	Afyon Kocatepe Üniversitesi
58.	Dr. Öğr. Üyesi Bayram ÇETİNKAYA	Afyon Kocatepe Üniversitesi
59.	Dr. Öğr. Üyesi Ferdi KIRAÇ	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
60.	Dr. Öğr. Üyesi Fevzi Nuri KARA	Afyon Kocatepe Üniversitesi
61.	Dr. Öğr. Üyesi Fulya SAVAŞ	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
62.	Dr. Öğr. Üyesi Güngör GÖÇER	Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
63.	Dr. Öğr. Üyesi Münevver KATA	Girne Amerikan Üniversitesi
64.	Dr. Öğr. Üyesi Tülin CENGİZ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
65.	Dr. Öğr. Üyesi Ümüt Emrah KURT	Afyon Kocatepe Üniversitesi
66.	Dr. Öğr. Üyesi Yurdanur URAL USLAN	Uşak Üniversitesi
67.	Dr. Öğr. Üyesi Zelkif POLAT	Afyon Kocatepe Üniversitesi
68.	Öğr. Gör. Dr. Erhan ÇELİK	Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi

* Hakem listesi unvana göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

TAKDİM

Temelleri, 1974 yılında Afyon Maliye Muhasebe Yüksekokulu'nun açılmasıyla atılan Afyon Kocatepe Üniversitesi (AKÜ), 3 Temmuz 1992 tarih ve 3837 sayılı Kanunla resmen kurulmuştur. Üniversitemiz, kuruluşundan bugüne evrensel düzeyde bilimsel bilgi üretme, mesleki açıdan çağdaşlarıyla rekabet edebilen nitelikli bireyler yetiştirme ve bölgesel kalkınmaya katkı sağlama misyonuyla çalışmalarını çok yönlü olarak sürdürmektedir. AKÜ, çalışmalarında başarı çitasını daha yukarılara çıkarmak için yoğun çaba ve aksiyon içerisinde olan bir kurumdur.

Bilimsel araştırma ve eğitim faaliyetlerinde kaliteyi sürekli artırarak bölgesel kalkınmaya katkı sunan, yenilikçi projelerle ulusal düzeyde girişimci üniversiteler arasında yer alma, ulusal ve uluslararası tanınırlığını artırma vizyonu ile yoluna devam eden üniversitemiz, Cumhuriyet'in 100. Yılı münasebetiyle coşkulu ve geniş katılımlı kutlamalar, bilimsel ve kültürel etkinlikler ile yazılı, görsel ve işitsel tanıtım faaliyetleri yapmayı planlamış ve yıl içerisinde yapılan bütün planlamalar hayata geçirilmiştir. Kutlama etkinlikleri kapsamında gerçekleştirilen bilimsel faaliyetlerden biri olarak da; Sosyal Bilimler Enstitü'müz tarafından yılda dört sayı olarak çıkarılmakta olan Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin bu sayılarına ek olarak "100. Yılında Cumhuriyet Özel Sayısı" çıkarılması kararlaştırılmıştır. Bu özel sayımız, Cumhuriyet'e giden süreci ve Cumhuriyet'in 100 yıllık birikimini bilimsel veriler ışığında ortaya koyan ve değerlendiren kalıcı bir eser olacaktır.

İlgili sayıda yer alan çalışmaların, Atatürk'ün siyasi dehasının daha geniş kitlelere anlatılmasına, Cumhuriyet'in ilelebet yaşatılmasına ve Türkiye Yüzyılı idealinin inşasına katkı sunmasını diliyor, emeği geçen herkese teşekkür ediyorum.

Prof. Dr. Mehmet KARAKAŞ
Afyon Kocatepe Üniversitesi Rektörü

SUNUŞ

Kurulduğu günden bugüne bilime katkı sağlayan ve akademik yayın dünyasında saygın bir yere sahip olan dergimiz 2023 yılının Cumhuriyet'in 100. Yılı olmasını bir fırsat bilerek bu önemli zaman dilimine de duyarsız kalmamış ve bilimsel bir pencereden bir perspektif sunmayı hedeflemiştir. Bu kapsamda Enstitü Yönetim Kurulu'nun 23.02.2023 tarih 2023/08 sayılı kararı ile Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi bünyesinde 2023 yılı içerisinde "100. Yılında Cumhuriyet Özel Sayısı" çıkarılmasına karar verilmiştir. Atatürk'ün siyasi dehasına ve Cumhuriyet'e bir saygı olarak yayımladığımız bu sayının ortaya çıkmasında emeği olan konuk editörümüz sayın Prof. Dr. Gürsoy ŞAHİN'e de katkılarından ötürü teşekkürü bir borç biliriz.

1999 yılından bugüne hakemli akademik dergi statüsünde yayın hayatına devam eden Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 2015 yılından itibaren TÜBİTAK çatısı altındaki DergiPark sistemi üzerinden yayın hayatına devam etmekte ve sosyal bilimler alanında bilime katkı sunmaktadır. Elinizdeki bu sayıya kadar dergimizde yayımlanan makalelerin sosyal bilimlerin alt alanlarına göre dağılımı tablodaki gibi gerçekleşmiştir.

Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nde Yayımlanan Makalelerin Yıllara ve Alanlara Göre Dağılımı (1999- 2023 Yılları Arası)														
Makale Alanı	Coğrafya	Dil ve Edebiyat	Eğitim	Felsefe	Hukuk	İktisadi ve İdari Bilimler	İlahiyat	İletişim-Halkla İlişkiler	Psikoloji	Sanat-Tasarım	Sosyoloji	Tarih	Turizm	Toplam
Yıl														
1999	1	3	-	-	-	15	-	-	-	-	1	-	-	20
2000	1	5	-	-	-	-	-	-	-	-	4	5	-	15
2001	2	11	11	-	-	-	-	-	-	-	2	12	-	38
2002	2	6	6	-	-	1	1	-	-	-	3	7	-	26
2003	4	10	13	-	-	-	-	-	-	-	2	6	-	39
2004	5	6	10	2	-	-	-	-	-	-	1	3	-	27
2005	4	5	2	-	-	-	-	-	-	-	4	13	-	28
2006	4	6	6	-	-	2	-	1	-	1	6	20	-	46
2007	2	4	4	-	-	6	-	2	-	2	3	8	-	31
2008	2	2	1	-	-	3	-	1	-	1	3	22	2	37
2009	4	2	3	-	-	5	-	-	-	2	2	3	1	22
2010	1	2	1	-	-	7	-	-	-	5	2	4	3	25
2011	2	1	3	-	-	5	2	1	-	1	2	-	-	17
2012	2	3	5	-	-	5	1	1	-	1	3	3	2	26
2013	-	3	3	1	-	7	-	2	-	1	2	-	-	19
2014	-	1	4	-	-	1	-	2	-	-	3	-	2	13
2015	-	-	1	-	-	5	2	-	-	2	1	3	2	16
2016	1	2	4	-	-	10	2	-	-	1	1	5	-	26
2017	3	2	7	-	1	10	-	-	-	-	2	4	1	30
2018	2	4	11	-	-	23	2	2	-	5	2	5	3	57
2019	-	10	10	-	-	27	4	2	3	3	3	23	15	100
2020	1	2	11	-	-	40	-	3	4	4	3	4	5	77
2021	2	7	19	1	-	35	4	5	5	5	7	1	5	96
2022	1	4	21	-	-	38	-	5	5	5	5	8	8	100
2023 (Son üç sayı)	-	2	17	-	-	36	1	2	3	1	3	3	7	75
TOPLAM	46	103	173	4	1	281	19	29	20	40	70	162	56	1004

Tüm bu süreçte, dergimize katkı sunan, makale gönderen yazarlarımıza teşekkürü bir borç biliriz. Kıymetli katkıları ile hakemlik yaparak bilime katkı veren tüm hakemlerimize de aynı şekilde teşekkür ederiz.

Bilimsel ve etik ilkelere uygun, kör hakemlik sisteminin esas alındığı akademik etik ilkelere önem veren bir dergi olarak yayın hayatına ve bilime katkı sunmaya devam etme niyetindeyiz. Bu çerçevede, Cumhuriyet'in 100. Yılı'nın kutlu olmasını diliyor, bu sayının oluşturulmasında önemli katkıları olan özel sayı editörümüze ve editör yardımcımıza, değerlendirmeleri ile makalelerin daha kaliteli hâle gelmesinde önemli çabalar gösteren hakemlerimize ve makaleleri ile sayıya değer katan değerli bilim insanlarına teşekkürlerimi sunuyorum. Dergimizde yer alan makalelerin tüm okuyucularımıza ve araştırmacılarımıza faydalı olmasını temenni ediyor, saygılar sunuyorum.

Prof. Dr. Elbeyi PELİT
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖN SÖZ

Cumhuriyetimizin 100. Yılı Kutlu Olsun

Bundan tam yüz yıl önce 29 Ekim 1923'te büyük fedakarlıklar sonucunda Türkiye Cumhuriyeti Devleti kuruldu. Cumhuriyet'in ilanı ile “*egemenlik kayıtsız, şartsız milletindir*” prensibi artık devlet yönetiminde yerini aldı. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk'e göre “*demokrasi prensibinin en asrî ve mantikî tatbikini temin eden hükümet şekli, Cumhuriyet*” idi. Bu çerçeveden olmak üzere Cumhuriyet; “*halk egemenliği, tam bağımsızlık, ulusal bütünlük, çağdaşlaşma, laiklik ve barışçılık*” ilkelerini içine alan bir temele dayandırıldı. Getirmiş olduğu köklü dönüşümler sayesinde kendi siyasal sistemini kuran Cumhuriyet, kısa sürede sosyal, iktisadi ve kültürel müesseselerini de oluşturdu. 29 Ekim 2023 itibarıyla Türkiye Cumhuriyeti Devleti 100 yıllık bir süreci geride bırakmış oldu.

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Türk milletine ve gençliğe olan inancı, Cumhuriyetçiliğin tamamlayıcısı ve güvencesi idi. Bu sebeple kurduğu Cumhuriyeti, Türk gençliğine emanet etti. Başta Türk gençliği olmak üzere her Türk vatandaşı da Türkiye Cumhuriyeti'nin sonsuza kadar yaşatılmasını ve yüceltilmesini birinci görevi olarak bildi. Bu bakış açısından hareketle Afyon Kocatepe Üniversitesi, Cumhuriyet'e giden süreci ve Cumhuriyetimizin 100 yıllık birikimini bilimsel veriler ışığında ortaya koymayı ve değerlendirmeyi onurlu bir vazife olarak görerek 100. Yılında Cumhuriyet Özel Sayısının hazırlanması için harekete geçti. Bu sorumluluk bilinciyle Cumhuriyet dönemi farklı disiplinlerin bakış açılarıyla ele alındı. Özel sayıda tarihten edebiyata, psikolojiden felsefeye, iletişimden sinemaya, eğitimden ekonomiye çok farklı alanlarda makalelere yer verildi.

Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 100. Yılında Cumhuriyet Özel Sayısının hazırlanması ve bilim dünyasının istifadesine sunulmasında başta Afyon Kocatepe Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Mehmet KARAKAŞ'a, Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Elbeyi PELİT'e, Enstitü Yönetim Kuruluna, Enstitü Müdür Yardımcısı ve Dergi Editörü Doç. Dr. Koray KASAPOĞLU'na, özellikle de makale yazarları ve hakemler olmak üzere emeği geçen herkese sonsuz teşekkürlerimi sunarım. 100. Yılında Cumhuriyet Özel Sayısının ilgili bilim alanlarına katkı sağlamasını dilerim.

Prof. Dr. Gürsoy ŞAHİN

100. Yılında Cumhuriyet Özel Sayı Editörü

İçindekiler / Contents				
Makale Sıra No	Makale Başlığı Paper Title	Yazar(lar) Author(s)	Makale Türü Paper Type	Sayfa Page
1	Kadın Hakları Bağlamında Türkiye’de İlk Kadın Milletvekilleri / <i>The First Women Deputies in Türkiye in the Context of Women’s Rights</i>	Prof. Dr. Sadık SARISAMAN	Araştırma Research	1-14
2	Lozan Görüşmeleri Sürecinde Türk-Fransız İlişkilerinde Bir Gerginlik Alanı: Türkiye’deki Fransız Dinî Müesseselerine Saldırı İddiaları / <i>A Tension Area in Turkish-French Relations in the Process of the Lausanne Negotiations: Claims of Attack on French Religious Institutions in Türkiye</i>	Prof. Dr. Feyza KURNAZ ŞAHİN	Araştırma Research	15-28
3	Cumhuriyet Dönemi Türk Modernleşmesinde Milliyetçiliğin İşlevi / <i>The Role of Nationalism in Turkish Modernization during the Republican Era</i>	Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN, Yüksek Lisans Öğrencisi Onur Kaan KARAKAYA	Araştırma Research	29-51
4	Cumhuriyet’in İlk Milletvekillerinden Afyonkarahisar Milletvekili İzzet Ulvi (Aykurt) Bey’in (1923-1927) Meclis Faaliyetleri / <i>Parliamentary Activities of Afyonkarahisar Deputy İzzet Ulvi (Aykurt) Bey (1923-1927) as One of the First Deputies of the Republic</i>	Dr. Çağlar ÖNGEL	Araştırma Research	52-68
5	Bir Cumhuriyet Kazanımı: Atatürk Döneminde Telefon, Elektrik ve Rıhtım Şirketlerinin Millileştirilmesi / <i>A Republic Achievement: Nationalization of Telephone, Electricity and Dock Companies in the Atatürk Era</i>	Doktora Öğrencisi Yusuf Cihat ZORBACI	Araştırma Research	69-82
6	Cumhuriyet’in 100. Yılında Türkiye’de İletişim Fakültelerinde Verilen İletişim Eğitimi Üzerine Bir Betimleme / <i>A Description of the Communication Education Provided in Communication Faculties in Türkiye on the 100th Anniversary of the Republic</i>	Doç. Dr. Neslihan KILIÇ	Araştırma Research	83-93

7	Cumhuriyet Dönemi Kalkınma Planlarında Üstün Zekalı ve Yetenekli Öğrencilere Yönelik Hedefler, Politikalar ve Uygulamalar / <i>Objectives, Policies and Practices for Gifted and Talented Students in the Development Plans of the Republican Period</i>	Dr. Halil BOLAT	Araştırma Research	94-113
8	Cumhuriyet'in Modern ve Mutsuz Kadınları: Çağdaş Türk Resim Sanatında Kadın İmgesinin Göstergibilimsel Çözümlemesi / <i>Modern and Unhappy Women of the Republic: Semiotic Analysis of the Female Image in Contemporary Turkish Painting Art</i>	Öğr. Gör. Dr. Nurgül ERGÜL GÜVENDİ	Araştırma Research	114-127
9	Demokratikleşme Ekseninde Türk Modernleşmesi ve Cumhuriyet / <i>Turkish Modernization and the Republic on the Axis of Democratization</i>	Doç. Dr. Mehmet Ali KARAMAN	Araştırma Research	128-150
10	Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Radyo ve Radyo Yayıncılığının Etkileri / <i>The Effects of Radio and Radio Broadcasting in the First Years of the Republic</i>	Dr. Öğr. Üyesi Derya NACAROĞLU	Araştırma Research	151-174
11	Cumhuriyet Döneminin Türk Psikoloji Çalışmalarına Katkıları / <i>The Contributions of the Republican Period to Turkish Psychology Studies</i>	Dr. Öğr. Üyesi Temel Alper KARSLI, Doç. Dr. Pınar DURSUN KARSLI	Araştırma Research	175-184
12	Türkiye'de Ekonomik Büyüme ile Doğrudan-Dolaylı Vergiler Arasındaki İlişki: Cumhuriyetten Günümüze / <i>The Relationship between Economic Growth and Direct-Indirect Taxes in Türkiye: From the Republic to Present</i>	Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül DURUCAN	Araştırma Research	185-198
13	Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Cumhuriyeti Tarihinden Ampirik Kanıtlar / <i>Public Expenditures and Economic Growth Nexus: Empirical Evidence from the History of the Republic of Türkiye</i>	Dr. Öğr. Üyesi Ali BALKI, Dr. Öğr. Üyesi Serkan GÖKSU	Araştırma Research	199-217

14	Cumhuriyet'in Erken Dönem Dış Siyasa Uygulamalarında Gözlemlenen Kısıtlayıcı ve Kolaylaştırıcı Faktörler: Sistem, Devlet ve Birey Düzeylerinde Analiz / <i>Constraining and Facilitating Factors Observed in the Foreign Policy Implementations of the Early Republic: Analysis at the System, State, and Individual Levels</i>	Araş. Gör. Dr. Baybars ÖĞÜN	Araştırma Research	218- 235
15	Üçüncü Kalkınma Yolu Olarak İktisadi Kemalizm: Anti-Doktriner Bir Değerlendirme / <i>Economic Kemalism as the Third Development Path: An Anti-Doctrinary Evaluation</i>	Araş. Gör. Dr. Betül SARI AKSAKAL	Araştırma Research	236- 257
16	Türkiye'deki Okul Adlarında Atatürk ve Ailesi / <i>Atatürk and His Family in School Names in Türkiye</i>	Doç. Dr. Ömer KEMİKSİZ	Araştırma Research	258- 271
17	Amerikan ve Fransız Cumhuriyet Deneyimleri Işığında Türkiye'de Cumhuriyet'in Kuruluşu / <i>The Establishment of the Republic in Türkiye in Light of American and French Republican Experiences</i>	Dr. Öğr. Üyesi Belgin TARHAN	Araştırma Research	272- 283
18	Bir İstiklal Savaşı Filmi (Zafer Yollarında) Anlatısının Geleneksel Sinema Historiyografisinde İnşası ve Tarihi Hakikatler / <i>The Construction of the Narrative of a War of Independence Film (Zafer Yollarında) in Traditional Cinema Historiography and the Historical Truths</i>	Prof. Dr. İsmail Arda ODABAŞI	Araştırma Research	284- 301
19	Erken Cumhuriyet Döneminde Çocukluğun İnşası ve Bir Araç Olarak Çocuk Edebiyatı / <i>The Construction of Childhood in the Early Republican Period and Children's Literature as a Tool</i>	Doç. Dr. Azize UMMANEL	Araştırma Research	302- 316
20	Cumhuriyetin İlk Kadın Arkeoloğu Jale İnan / <i>Jale Inan, the First Female Archaeologist of the Republic</i>	Prof. Dr. Mustafa SAFRAN, Doktora Öğrencisi Güllühan ÖZDEMİR ÇİÇEKLİTAŞ	Araştırma Research	317- 331

21	Sürecin En Erken Evresinde Cumhuriyet'in İlanını Karikatür[k]lerle* Okumak / <i>Reading the Proclamation of the Republic with Karikatürs at the Earliest Stage of the Process</i>	Doç. Dr. Eminoalp MALKOÇ	Araştırma <i>Research</i>	332- 362
22	Atatürk Dönemi Finans Felsefesi / <i>Financial Philosophy of the Atatürk Era</i>	Prof. Dr. Cantürk KAYAHAN, Prof. Dr. İrfan GÖRKAŞ, Yüksek Lisans Öğrencisi Baran Hüseyin PALALI	Araştırma <i>Research</i>	363- 384
23	Cumhuriyet'ten Günümüze Türkiye'de Felsefe / <i>Philosophy in Türkiye from the Republic to the Present</i>	Doç. Dr. Mustafa KAYA	Araştırma <i>Research</i>	385- 402
24	Cumhuriyet'in 100. Yılında Afyonkarahisar El Sanatları / <i>Afyonkarahisar's Handicrafts in the 100th Anniversary of the Republic</i>	Doç. Dr. Ülkü KÜÇÜKKURT	Araştırma <i>Research</i>	403- 417
25	Türkiye'de Tarım Politikaları ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu / <i>Agricultural Policies in Türkiye and the Law of Landing Farmers</i>	Prof. Dr. Şaban ORTAK	Araştırma <i>Research</i>	418- 446
26	Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sermaye Birikimi Açısından Bankacılık / <i>Banking in Terms of Capital Accumulation from the Ottoman Empire to the Republic</i>	Prof. Dr. M. Kemalettin ÇONKAR	Derleme <i>Review</i>	447- 462

Kadın Hakları Bağlamında Türkiye’de İlk Kadın Milletvekilleri*

The First Women Deputies in Türkiye in the Context of Women’s Rights

Prof. Dr. Sadık SARISAMAN¹

Öz

Türkiye’de kadınlara siyasi haklar aşamalı olarak verilmiştir. Sırasıyla 1930’da belediye seçimlerine, 1933’de muhtarlık seçimlerine katılma hakkı, 5 Aralık 1934’te de milletvekili seçme ve seçilme hakkı verilmiştir. Türkiye, kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkını veren ilk ülkeler arasında yer almıştır. Bu tarihte henüz Fransa, İtalya gibi bazı batı ülkeleri bile kadınlara seçme ve seçilme hakkı vermemişlerdi. 1935 yılında yapılan seçimlerde 17 kadın milletvekili seçilmiştir. 1936’da Çankırı’da yapılan ara seçimde bir kadın milletvekili daha seçilince 5. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi’ndeki kadın milletvekili sayısı 18’e yükselmiştir. İlk kadın parlamenterler örnek ve rehber olmaları için kültürlü ve medeni cesareti yüksek olduğu düşünülen kadınlardan seçilmişlerdir. Kadın milletvekili adaylarının belirlenmesinde Mustafa Kemal Atatürk ve Cumhuriyet Halk Fırkası merkez yönetimi etkili olmuştur. Taşradaki parti teşkilatlarının etkisi sınırlıdır. Ankara milletvekili Satı Çırpan hariç diğerleri belli bir eğitim seviyesi olan kişilerdir. Satı Çırpan okula devam edememiş, millet mekteplerinde okuma yazma öğrenmiştir. Geriye kalan 17 kadın milletvekili orta ve yükseköğretim mezunudur. Çoğunluğunun mesleği öğretmenlik olup bir veya birden fazla yabancı dil biliyordu. Kadın milletvekillerinin çoğunluğunun aday gösterildikleri seçim çevreleri ile Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmak dışında her hangi bir bağı yoktu. Mecliste kendilerinden beklenen etkiyi gösterememişlerdir. Bu durum ancak sosyolojik ve psikolojik nedenlerle açıklanabilir. Yetiştikleri şartların etkisinde kaldıkları muhakkaktır. Bilgili olmalarına rağmen erkeklerin çoğunlukta olduğu mecliste medeni cesaret gösterememiş oldukları görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kadın, kadın hakları, seçme ve seçilme hakkı, Türkiye Büyük Millet Meclisi

Makale Türü: Araştırma

Abstract

Political rights were incrementally given to women in Türkiye. Respectively, they were given the right to take part in the elections in 1930 for the municipal elections and in 1933 for the neighbourhood election and the right to elect and be elected in the parliamentary election on 5 December 1934. Türkiye is among the first countries to give women the right to elect and be elected in the parliamentary election. At that time, even some western countries such as France and Italy did not give women the right to elect and be elected yet. In the elections held in 1935, 17 woman deputies were elected. When one more woman deputy was elected in the mid-term election held in Çankırı in 1936, the number of women deputies increased to 18 during the 5th Term in the Turkish Grand National Assembly. The first women parliamentarians were selected among the women considered to be cultured and to have a high level of moral courage to be a model and a guide. In determining the candidates for women deputies, Mustafa Kemal Atatürk and the central management of the Republican People's Party were influential. The impact of party organisations in the provinces was limited. Except for the Ankara deputy Satı Çırpan, others were people with a particular educational level. Satı Çırpan could not attend school and learned how to read and write at national schools. The remaining 17 women deputies were secondary school and higher education graduates. The majority of them were teachers, and they knew one or more than one foreign languages. Apart from being Turkish citizens, most of the women deputies had no connection with the election districts from where they were nominated as candidates. They could not show the impact

*Bu çalışmanın ilk hali 04.12.2021 tarihinde Afyonkarahisar’da düzenlenen Baciyan-ı Rum Teşkilatından Günümüze Türk Kadını Çalıştayında sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

¹Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, ssadik@aku.edu.tr; Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanlığı

Atf için (to cite): Sarısan, S. (2023). Kadın hakları bağlamında Türkiye’de ilk kadın milletvekilleri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(100. Yılında Cumhuriyet Özel Sayısı), 1-14.

expected from them in the parliament. This case can be explained merely with sociological and psychological reasons. They were undoubtedly under the influence of their conditions of growing up. It has been seen that even though they were in the know, they could not show moral courage in the parliament where men predominated.

Keywords: Woman, woman’s rights, right to elect and be elected, Turkish Grand National Assembly

Paper Type: Research

Giriş

Kadınlar tarih boyunca dünyanın her yerinde erkeğin gerisinde kalmışlardır. Bunun asıl nedeni erkeklerin fiziken kadınlara kıyasla daha güçlü olmasından kaynaklanmaktadır. Bunun yanı sıra geleneklerin ve dinlerin de genellikle erkeği ön plana çıkardığı görülmüştür.

Bununla birlikte kadının geri planda yer edinmiş olması sadece İslam toplumu ile sınırlı değildir. Diğer toplulukların da yaklaşık olarak aynı durumda bulunduğu kesindir. Hatta insan haklarının ve demokrasinin beşiği kabul edilen batı dünyasında da bir farklılık yoktur.

Dünya genelinde kadın hakları meselesi son yüzyıllarda gündemi meşgul etmeye başlamıştır. Bu meselede de ilk harekete geçen batı dünyası olmuştur. Ancak batı ülkelerinde de kadın haklarının son dönemlerde önem kazandığı görülmüştür.

Türkiye’de ilk kız rüştiyesi 1859 yılında açılmıştır. Bu okula Cevri Kalfa İnas Rüştiyesi veya Sultan Ahmet Rüştiyesi denilmiştir. Kadınlara mahsus öğretmen okulu ise 1870’de açılan Darülmuallimat’dır. Bu okul da Sultan Ahmet semtinde faaliyete geçmiştir. Aynı yıl Kız Sanayi Mektebi de açılmıştır.

Kadınlara yönelik ilk gazete 1893’de yayın hayatına başlayan “Hanımlara Mahsus Gazete”dir. Bu dergi haftada iki defa yayınlanıyordu. Bunu diğer gazete ve dergiler izledi. İlk kadın cemiyeti ise 1909’da Halide Edip ve arkadaşları tarafından kurulan Teali- Nisvan Cemiyeti’dir.

Araştırmanın konusunu teşkil eden kadınların seçme ve seçilme mücadelesinin geçmişi 1600’lü yıllara dayanmaktadır. Bilindiği üzere antik dönem demokrasilerinde sadece asillerin oy kullanma hakkı vardı. Asil kökenden gelen kadınlar dahi oy kullanamıyorlardı.

Öte yandan kadınların seçme ve seçilme mücadelesi 19. yüzyılda örgütlü bir şekilde yürütülmeye başlandı. Mücadele İngiltere ve Amerika Birleşik Devletlerinde yoğunlaştıysa da kadınlara seçme hakkını tanıyan ilk ülke Yeni Zelanda oldu. Bu ülkede kadınlar 1893 yılında oy kullanmaya başladılar. Bunu Avustralya ve Finlandiya izledi. Avustralya’da 1902’de, Finlandiya’da 1906’da kadınlara seçme hakkı verildi. Norveç’te 1913, Danimarka ve İzlanda’da 1915, Sovyetler Birliğinde ve Kanada’da 1917, Avusturya, Almanya ve İngiltere’de 1918’de, Amerika Birleşik Devletleri’nde 1920’de, Birmanya’da (Myanmar) 1922, Ekvator’da 1929 yılında kadınlar oy kullandılar. Türk ve İslam dünyasında kadınlara seçme ve seçilme hakkı veren ilk ülke Azerbaycan oldu. Azerbaycan kadınlara bu hakkı 1918 yılında verdi.

Türkiye’de kadınlara siyasi haklar verilmesi meselesi 1923 yılından itibaren çeşitli vesilelerle bazı milletvekilleri tarafından gündeme getirilmiştir. Hatta 1923 seçimlerinde Latife Hanım, Kara Fatma gibi kadınlara oy çıkmıştır. 1927 seçimleri öncesinde konunun kamuoyunda tartışılmasını sağlamak amacıyla Türk Kadınlar Birliğine mensup dört kadın milletvekili adaylığını ilan etmişlerdir. Bunların içerisinde Nezihe Muhiddin ve Halide Edip de vardı. Bu adaylar bilahare seçim öncesi adaylıktan çekilmişlerdir.

Öte yandan Milli Savunma Bakanı Recep (Peker) Kadınlar Birliği’nin, kadınların seçimlere katılmasına dair isteğine vatan sevgisini ispatın önce orduya katılarak olacağını ima ederek onları askerlik yapmaya davet etmiştir.

Bütün bu gelişmeler neticesinde Türkiye’de kadınlara siyasi haklar aşamalı olarak verilmiştir. İlk aşama 20 Mart 1930 yılında çıkarılan Belediye Kanunu ile gerçekleşti. Kadınlar ilk defa belediye seçimlerinde oy kullanma ve belediye meclislerine üye seçilebilme hakkını elde ettiler. Bu çerçevede Yusufeli İlçesi belediye başkanlığına seçilen Sadiye Hanım Türkiye’de ilk kadın belediye Başkanı oldu.

İkinci aşamada 26 Ekim 1933 tarihinde Köy Kanunu’nda yapılan değişikliklerle köylerde kadınlara da muhtar ve ihtiyar meclisine üye olma hakkı verilmesidir. Türkiye’de seçimle Muhtarlık görevine gelen ilk kadın ise Gül Esin’dir. Gül Esin Aydın İli Çine İlçesi Karpuzlu Bucağında muhtar seçilmiştir.

Son aşama ise 5 Aralık 1934’te kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkının verilmesidir. Türkiye, kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkını veren ilk ülkeler arasında yer almıştır. Bu tarihte henüz Fransa, İtalya gibi bazı batı ülkeleri bile kadınlara seçme ve seçilme hakkı vermemişlerdi.

Bu makalenin amacı Türkiye’deki ilk kadın milletvekillerinin faaliyetlerinin bilimsel ve objektif bir şekilde ortaya konulmasıdır. Makale hazırlanırken arşiv belgeleri, Türkiye Büyük Millet Meclisi zabıtları, dönemin basını ve ilgili diğer kaynaklardan yararlanılmıştır. Çalışmada tarih ilminin tahlil, terkip, sentez, yorumlama ve karşılaştırma vb. metotlarından yararlanılmıştır.

1. Kadın Milletvekillerinin Kültürel ve Sosyal Durumları

Kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkı verildikten sonra Atatürk ilk seçimde mecliste 40 kadın milletvekili görmek istemişti. Bu konudaki fikrini dönemin İçişleri Bakanı Şükrü Kaya’ya söylemiştir. Ancak, Şükrü Kaya hükümetin bu sayıyı fazla bulduğunu, başlangıç olarak dengeli bir rakam tercih edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu husustaki hükümet görüşü kendisine iletilen Atatürk üzüntüsünü belli etmekle beraber 16 rakamını onaylamıştır. Bu rakamı kendisine bildiren İçişleri Bakanı Şükrü Kaya’ya bundan sonra yapılacak seçimlerde kadınlar mecliste çoğunluğu sağlayarak kendi hükümetlerini kurduklarında “bakalım sen bakan olabilir misin?” şeklinde bir de espri yapmıştır.(Duroğlu, 2007, s. 65-66). Bilahare bu sayı 17’ye çıkarılmıştır.

Nihayetinde 8 Şubat 1935 seçimlerinde 17 kadın milletvekili Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne girmiştir. Bu Milletvekilleri şunlardır: 1- Afyonkarahisar milletvekili Mebrure Gönenç, 2- Ankara Milletvekili Satı Çırpan, 3- Antalya milletvekili Türkan Örs Baştuğ, 4- Balıkesir Milletvekili Sabiha Gökçül Erbay, 5- Bursa milletvekili Şekibe İnel, 6- Diyarbakır milletvekili Huriye Baha Hafize Önez, 7- Edirne milletvekili Fatma Memik, 8- Erzurum milletvekili Nakiye Elgün, 9- İstanbul milletvekili Fakihe Öymen, 10- İzmir milletvekili Benal Nevzat Arıman, 11- Kayseri milletvekili Ferruh Güpgüp, 12- Konya milletvekili Bahire Bediş Morova, 13- Malatya milletvekili Mihri İffet Pektaş, 14- Samsun milletvekili Meliha Ulaş, 15- Seyhan milletvekili Fatma Esmâ Nayman, 16- Sivas milletvekili Sabiha Görkey, 17- Trabzon milletvekili Seniha Hızal.

Bunlara ilaveten 12 Ocak 1936 tarihinde yapılan ara seçimde Çankırı’dan kadın milletvekili adayı gösterilmiş ve 5. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi’ndeki kadın milletvekili sayısı 18’e yükselmiştir. 18. kadın milletvekili olarak Çankırı’dan Hatice Özgener seçilmiştir. (Ulus, 13 Ocak 1936, s.1).

Diğer taraftan ilk kadın milletvekillerinin misyonu Türk kadınına temsil açısından önderlik etmektir. Bu yüzden onların kişisel özellikleri, eğitim durumları ve meslekleri önemlidir. Onların aday yapılırken bu özelliklerinin dikkate alındığı muhakkaktır. Bunlardan Ankara Milletvekili Satı Çırpan köy kökenli olup her hangi bir eğitim almamıştır. Millet mekteplerine devam ederek okuma yazma öğrenmiştir. Kazan Köyünde çiftçilikle meşguldü. Aynı zamanda bu köyün muhtarı idi (Duroğlu, 2007, s.69; Güneş, 2001, s.29).

Ferruh Güpgüp, Kayseri'de ilkokulu okumuştur. Ardından özel ders olarak öğrenimini tamamlamıştır. İyi derecede Arapçası olan Ferruh Güpgüp, aynı zamanda Farsça'da bilmektedir. Uzmanlık alanı Türk Sanat Musikisi, biçki ve dikiştir. Milli Mücadele'de görev almıştır. Anadolu Kadınları Kayseri şubesi üyesidir (Altuncuoğlu, 2020, s.21-22).

Seniha Hızal, ilköğrenimini İstanbul'da Fatih Rüştüyesi'nde, orta öğrenimini İstanbul Kız Sanat Mektebi'ne tamamlamıştır. Ardından Darülfünun Fen Fakültesi'ni bitirmiştir. Çeşitli okullarda öğretmenlik ve idarecilik yapmıştır. Maarif Nezareti bünyesinde Maarif Umum Müfettişliği görevinde de bulunmuştur (Sarısamam, 2020, s.407-408).

Fatma Şakir Memik, Bezm-i Alem Valide Sultan Kız Lisesi'ni ve Dârülfünun Tıp Fakültesi'ni bitirmiştir. Tıp Fakültesi'nden birincilikle mezun olmuştur. Heybeliada Senatoryumunda ve Gureba Hastanesi'nde doktorluk yapmıştır (Güneş, 2001, s.628; Duroğlu, 2007,s.83). Fransızca biliyordu (Duroğlu,2007, s.173).

Konya Milletvekili Bahire Bediş Morova ilk ve ortaöğrenimini Bolu'da tamamlamıştır. Bolu Kız Sanat Mektebi'nde resim öğretmenliği yapmıştır (Duroğlu, 2007, s.100; Güneş, 2001, s.483). Ayşe Şekibe İnel, İstanbul Kız Sanayi Mektebi'nde ve Alman Mektebi'nde eğitim görmüştür Bursa İnegöl'de İsaören Köyü'nde çiftlik işletiyordu. Almanca biliyordu (Duroğlu, 2007,s 77,78).

Mebrure Gönenç önce Kız Sanayi Mektebi'nde okumuştur. Ardından Türkçe ve Fransızca eğitim veren Beşiktaş'taki İttihad-ı Osmani Mektebi'ne devam etmiştir. 1919 yılında Arnavutköy Amerikan Kız Koleji'nden mezun olmuştur (TBMM Arşivi, Sicil No: 868). Çeşitli okullarda Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Fen Bilgisi öğretmenliği yapmıştır. İyi derecede Fransızca ve İngilizce bildiği kesindir(Güneş, 2001, s.11,12). Hal tercümesinde Almanca da bildiği ifade edilmiştir (TBMM Arşivi, Sicil No: 868). Sibel Duroğlu ise ilaveten Rumca bildiğini yazmıştır (Duroğlu, 2007, s.68).

Fakihe Öymen, 1916 yılında İstanbul Darülmuaallimatı'nı ve 1923 yılında da Darülfünun Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü'nü bitirdi (Güneş, 2001, s.350). Çeşitli okullarda öğretmen ve idarecilik görevinde bulundu (Topçuoğlu, 1984, s.50-52). Fransızca biliyordu (Duroğlu, 2007, s.173).

Hatice Sabiha Görkey, 1906'da İstanbul Darülmuaallimatı'nı ve 1917'de de Darülfünun Riyaziye Şubesini bitirdi. 1907'den itibaren öğretmenlik yapmaya başladı. İdarecilik görevinde de bulunmuştur (Güneş, 2001, s.685-686; Duroğlu, 2007, s.109-110). Fransızca biliyordu (Duroğlu, 2007, s.173).

Hatice Özgener, Selanik İnas Rüştüye mezunudur. Önce Selanik İnas Rüştüyesi ve Bebek İnas Rüştüyesi öğretmen yardımcılığı görevlerinde bulunmuştur. Arkasından çeşitli okullarda öğretmenlik ve idarecilik yapmıştır. Yabancı dil olarak Rumca biliyordu (Güneş, 2001, s.163-164; Duroğlu, 2007, s.80-81).

Esma Nayman, lise mezunudur. 1917-1924 yılları arasında yedi yıl süreyle Bezmialem Kız Lisesi'nde Fransızca öğretmenliği yapmıştır. (Duroğlu,2007,s.107). İngilizce, Fransızca ve Rumca biliyordu (Güneş, 2001, s. 639-641).

Mihri İffet Pektaş, Amerikan Kız Koleji mezunudur. Amerikan Kız Kolejinde, Bezm-i Âlem Kız Lisesi'nde ve Robert Kolej'de öğretmenlik yapmıştır. İngilizce ve Fransızca biliyordu (Güneş, 2001, s.524-525; Duroğlu, 2007,s.102-104). Hatta William Mitchell Ramsay'ın "Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası" adlı eserini İngilizceden Türkçeye çevirerek yayınlamıştır (Ramsay, 1960).

Huriye Baha Öniz, ilk ve orta öğrenimini Leyli Sanayi Mektebi'nde tamamladı. Bilahare özel tahsil görerek Bursa Amerikan Mektebi'nde Türkçe öğretmenliği yaptı (Duroğlu, 2007, s.80). Daha sonra Londra Üniversitesi Bedford Koleji'nin kadın bölümünde pedagoji öğrenimi

gördü. Huriye Önez 1912 yılından itibaren öğretmenlik yapmaya başladı. Çok iyi derecede İngilizce biliyordu (Güneş, 2001, s.220).

Benal Nevzat İstar Arıman, İzmir Dame de Slom Fransız okulunda okudu. 1926 yılında Sorbonne Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden mezun olmuştur. (Duroğlu, 2007, s.95).Fransızca, Farsça ve Rumca biliyordu. Sosyal, edebi ve özellikle de kadın konularında çeşitli gazetelerde yazılar yazmıştır (Güneş, 2001, s. 367).

Türkan Örs Baştuğ, Bezmiâlem Lisesinden ve daha sonra da Darülfunun Felsefe şubesinden mezun olmuştur. Feyziati Lisesi'nde, Kız Muallim Mektebi'nde, İstanbul Kız Lisesi'nde ve Boğaziçi Lisesi'nde öğretmenlik yapmıştır. Bu okulların bazılarında idarecilik görevinde bulunmuştur. Fransızca biliyordu (Duroğlu, 2007, s. 72-73).

Ayşe Meliha Ulaş Ekeman, Kız Sanayi Mektebi ve Darülfunun Edebiyat şubesinden mezundur. İstanbul, Erzurum ve Samsun'da bazı okullarda coğrafya, edebiyat ve Türkçe öğretmenlikleri yapmıştır (Güneş, 2001, s.628; Duroğlu, 2007, s.104-105). İngilizce ve Fransızca biliyordu Duroğlu, 2007, s. 106).

Nakiye Elgün, Darülmualimat mezunudur. Aynı okulda öğretmenlik ve müdür yardımcılığı yaptı. Ardından İnas İdadisi'nde öğretmenlik yaptı. Bundan sonra sırasıyla Feyziya Lisesi Müdürlüğü, İstanbul Kız Lisesi Müdürlüğü görevlerinde bulundu. 1930'da İstanbul Belediye Meclisi üyeliğine seçildi (Güneş, 2001, s.271-272; Duroğlu, 2007, s.87-88). İstanbul Belediye Meclisi'nde ilk söz alan kadın üye unvanı ondadır (Topçuoğlu,1984, s.96).

Sabiha Gökçül Erbay önce İstanbul Dârülmualimât'ını ve ardından Dârülmualimât-ı Aliye'yi bitirmiştir. Edirne Kız Muallim Mektebi'nde, İzmir Kız Muallim Mektebi'nde, Adana Kız Muallim Mektebi'nde öğretmenlik ve idarecilik yapmıştır (Güneş, 2001, s. 90; Duroğlu, 2007, s. 75-76).

Görüldüğü üzere kadın milletvekilleri yaşadıkları dönem itibarıyla hemcinslerinden eğitim, öğrenim ve kültür açısından son derece ileride idiler. 18 kadın milletvekilinin 14'i öğretmen kökenli idi. 2'si çiftçi, 1'i gazeteci-yazar ve 1'i de doktordu. Buradan hareketle Mustafa kemal Atatürk başta olmak üzere dönemin yöneticilerinin Türk kadınlığına rehber olabilecek, örnek oluşturacak kültürlü ve modern kadınları parlamentoya taşımayı tercih ettikleri söylenebilir.

2. Aday Gösterilmeleri ve Seçildikleri Yerlerle İlintileri

Kadın milletvekili adaylarının belirlenmesinde öncelikle Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün, bilahare de Halk Fırkasının diğer ileri gelenlerinin etkili olduğu görülmüştür. Buna karşın kadınların seçileceği illerdeki yerel Cumhuriyet Halk Fırkası kurulları sınırlı miktarda söz sahibi olabilmişlerdir.

Kadın milletvekillerinden Türkan Örs Baştuğ, önce Afyonkarahisar milletvekilliği için adının geçtiğini, Fakat, bilahare sosyoloji hocası olduğu için etkili konuşmalar yapabileceği gerekçesiyle Antalya'dan aday gösterildiğini söylemiştir. O'na Baştuğ soyadını Atatürk vermiştir (Altındal, 1994, s.227-228). Ayşe Şekibe İnsel de Türkiye Büyük Millet Meclisi 5. dönem seçimlerine kendisi Bursa'dan aday olmuştur.

Kadın milletvekillerinden 13 tanesinin adaylık süreçleri hakkında bilgi yoktur. Bunların parti teşkilatları tarafından aday gösterildikleri anlaşılmıştır. Bu milletvekilleri Mihri İffet Pektaş, Huriye Baha Önez, Sabiha Gökçül Erbay, Ayşe Meliha Ulaş, Hatice Özgener, Nakiye Elgün, Sabiha Görkey, Seniha Hızal, Fakihe Öymen, Ferruh Güpgüp, Bediş Morovadır. Hatta, bazıları milletvekili adayı yapıldıklarını sonradan öğrenmişlerdir. Bunlardan Fakihe Öymen, Yedigün muhabiriyle yaptığı bir söyleşide milletvekili olacağını zannetmediğini, birdenbire aday gösterildiğini öğrenince çok heyecanlandığını ve mutlu olduğunu ifade etmiştir. (Duroğlu, 2007, s.93).

Bazı milletvekilleri doğrudan Atatürk tarafından aday yapılmıştır. Bunlardan birisi Ankara Milletvekili Satı Çırpan'dır. Afet İnan'ın anlatımına göre Atatürk'ün otomobili Kazan Köyü'ne yakın bir yerde durduğunda otomobile yaklaşıp "Paşam hoş geldiniz, senin için yer hazırladık, ayran yaptık, insene" demiştir. Atatürk nezaketle yolunun uzun olduğunu ve her yerde durmak mümkün olmayacağını anlatmıştır. Bunun üzerine Satı Kadın ayrı otomobile getirmiş Gazi'ye ve beraberindekilere ikram etmiştir. Bu arada Atatürk yanında bulunan Afet İnan'a "İşte mebus olacak kadın" demiştir. Afet İnan'a bu muhtarın ismini ve köyünü kaydetmesi emrini vermiştir (İnan, 1956, s.66-67) Bilahare Kadınlara milletvekili seçme ve seçilme hakkı verince Atatürk bu medeni cesareti yüksek olan köylü kadını milletvekili seçmiştir.

Esmâ Nayman da Atatürk tarafından milletvekili yapılmıştır. Nayman'ın adı Muzaffer Göker tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmiştir. O, Nayman hakkında araştırma yapılması talimatını vermiştir. Süreyya Özgeevren bu görevi tamamlamış ve Esmâ Nayman'ın milletvekili yapılması uygun görülmüştür (Güneş, 2001, s.639).

Benal Nevzat İstar Arıman da Atatürk tarafından milletvekili yapılmıştır. Nevzat Arıman yazarlığı, bir kısım derneklerdeki faaliyetleri, İzmir Belediye Meclisi üyeliği gibi görevleri nedeniyle ilgi çekmişti. Atatürk, onun siyasi ve kültürel alanlardaki faaliyetlerini yakından izlediği için: "Şair Tefik Nevzat Bey'in şair kızını milletvekili intihap edeceksiniz" demiştir. Bu talimat üzerine Arıman milletvekili adayı olarak gösterilmiştir.

Fatma Şakir Memik Fransızca bilen ve mesleğinde başarılı bir kadındı. (Topçuoğlu, 1984, s.42). Memik'in özellikle doktor olmasından dolayı milletvekili yapıldığı düşünülebilir (Zaman, 6 Şubat 1935, s.1). Fatma Memik, milletvekilliğine aday gösterildiğini listelerin basında yayınlanmasından sonra haber alan bir arkadaşından öğrenmiştir . (Topçuoğlu, 1984, s.42). Esmâ Nayman da Adana belediye meclisi üyeliği görevini sürdürdüğü sırada Atatürk'ün onayıyla milletvekili adayı yapılmıştır (Güneş, 2001, s.639).

Mebrure Gönenç Atatürk'ün etkisi ile milletvekili seçilmiştir. Mersin Belediye Meclisi üyesi iken 8 Şubat 1935 seçimlerinde Afyon'dan milletvekili adayı olarak gösterilmiştir (Duroğlu, 2007, s.67,68). Mebrure Gönenç'in milletvekili seçilmesinde Mustafa Kemal Atatürk ile tanışması önemli bir etkidir. Gönenç, o sırada Mersin Belediye Meclisi üyesi ve İl İdare Kurulu üyeliği görevlerinde bulunuyordu" (Mebrure_Gonenc, 2017).

Gönenç milletvekilliği ile ilgili olarak " Bir takım dostlarımın teşvikiyle aday oldum, sonunda Afyon Milletvekilli seçildiğimi öğrendim" ifadesini kullanmıştır. O'nun adaylığına Afyonkarahisar'ın ünlü ve etkili siyasi simalarından Ali Çetinkaya muhalefet etmiştir. Çetinkaya kendi önerdiği başka bir kadının milletvekili adayı yapılmaması nedeni ile Atatürk'e üzüntüsünü ifade etmiştir. O hakkında tahkikat yaptırdığı, iyi bir öğretmen ve dürüst bir insan olduğu bilgisini aldığı kendi adayının yerine son anda hiç tanımadığı Mebrure Gönenç ismi ile karşılaşmıştır. Atatürk, Ali Çetinkaya'ya " adayı ben de gördüm, hiç senin anlaşılamayacağı bir insan değil" diyerek teminat vermiştir. (Mebrure_Gonenc, 2017).

Benal Nevzat Arıman İzmir Belediye Meclisi, Mebrure Gönenç sırasıyla Adana ve Mersin Belediye meclisleri, Nakiye Elgün, İstanbul Belediye Meclisi, Ferruh Güpgüp Kayseri Belediye Meclisi, Bahire Bediş Morova Bolu Belediye Meclisi, Esmâ Nayman ise Adana Belediye Meclisi üyesi idiler. Satı Çırpan ise Kazan Köyü muhtarlığı yapıyordu. Onların milletvekili yapılmalarında söz konusu siyasi tecrübeleri de etkili olmuş olabilir.

Bununla birlikte demokrasilerde milletvekillerinin aday gösterildikleri yörelerle ilintili olması beklenir. Zira o yöreleri, halkını ve sorunlarını bilirlerse daha yararlı olabilecekleri düşünülür. İlk kadın milletvekillerinin belirlenmesinde bu ilkenin genel olarak dikkate alınmadığı görülmüştür.

11 milletvekilinin aday gösterilmeden önce bu vilayetlerle hiç bir ilişkileri olmamıştır. Seçim bölgeleri ile bir şekilde ilintili olan kadın milletvekili sayısı sadece 7'dir. Bunlardan Satı

Çırpan 1890 yılında Ankara'nın Kazan Köyü'nde dünyaya gelmiştir. Burada muhtarlık yaparken Atatürk'ün dikkatini çekmiş ve Ankara'dan milletvekili seçilmiştir. Benal Nevzat İstar Arıman İzmir doğumlu olup İzmir milletvekili seçilmiştir. Ferruh Güpgüp 1891'de Kayseri'de doğmuştur. Kayseri'de yetişmiştir. Kayseri'den milletvekili seçilmiştir. Ayşe Şekibe İnsel, 1886'da İstanbul'da doğmuştur. Şekibe İnsel'in ailesi Sultan II. Abdülhamit döneminde Bursa İnegöl'de İsaören Köyü'ne yerleşmiştir. Burada çiftlik sahibi bir ailenin mensubudur. İnögöl'e bağlı İsaören Köyü'nde çiftçilik ile uğraşırken Bursa'dan milletvekili seçilmiştir. Meliha Ulaş, Sinop doğumludur. Samsun doğumlu olmamakla beraber Samsun Lisesi'nde edebiyat öğretmenliği yaparken Samsun milletvekili seçilmiştir. Esmâ Nayman 1889 yılında İstanbul'da doğmuştur. Adana'ya gelin gitmiş olup burada bazı görevlerde bulunmuştur. Adana'da iken Seyhan milletvekili seçilmiştir. Fakihe Öymen 1900'de İşkodra'da doğmuştur. Ancak İstanbul'da yetişmiş ve bu ilde öğretmenlik görevlerinde bulunmuştur. 5. Dönem TBMM'ye İstanbul Milletvekili seçilmiştir.

3. Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki Faaliyetleri

Benal Nevzad İstar Arıman'ın ifadesine göre meclisin açıldığı ilk gün Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri Recep Peker kadın milletvekillerini toplayıp nasihat vermiştir. Arıman "o gündən sonra hep titiz, düzenli, çalışkan ve ağır başlı olduk. Mecliste denge unsuru olduk." demiştir (Duroğlu, 2007, s. 66).

17 kadın milletvekili meclisin açılışında hazır bulunmuşlar ve ilk gün genel kurulda ant içmişlerdir (TBMMZC, 5.Dönem, C.1, 1.İnikad, 1 Mart 1935, s.5-7.). Bunlardan Afyon milletvekili Mebrure Gönenç Türk parlamento tarihinde ilk yemin eden kadın milletvekili unvanını almıştır. O tarihlerde vilayetlerin alfabetik sıralamasında Afyon'un birinci sırada yer almasından dolayı ilk yemin eden kadın milletvekili Gönenç olmuştur (TBMMZC, 5.Dönem, C.1, 1.İnikad, 1 Mart 1935, s.5).²

Diğer taraftan dönemin basını da 1 Mart 1935'te çalışmalarına başlayan 5.dönem TBMM'nin açılışını ve ilk kadın milletvekillerini yakından takip etmişlerdir. Ulus gazetesinde yer alan bir habere göre yabancı elçiler de ilk günkü açılış törenini izlemişlerdir. Kadın milletvekillerinin hepsi genel kurula başları açık olarak katılmışlardır. Birçokları siyah kostüm, tayyör giymişler ve kravat bağlamışlardır " (Ulus, No: 4884, 2 Mart 1935, s.1). Yine bir başka gazete haberinde de kadın vekillerin salonun muhtelif köşelerinde oturdukları, sade ve zarif giyiniş tarzları ile göze çarptıkları, çoğunluğunun siyah kumaştan kostüm tayyör, beyaz ipekten bluz giymiş oldukları ve siyah ipekli papyon taktıkları belirtilmiştir (Duroğlu, 64).

3.1. Görev Yaptıkları Encümenler ve Katıldıkları Oylamalar

Kadın milletvekilleri meclis faaliyetlerine çeşitli şekillerde katkı sağlamışlardır. Kâtiplik görevinde bulunmuş ve çeşitli encümenlerde görev yapmışlardır. Ankara milletvekili Satı Çırpan milletvekilliği süresince *Ziraat Encümeninde* görev yapmıştır. (TBMMZC,5. Devre, C.27, 2. İnikad, 7.Kasım 1938, s.14) Ayşe Şekibe İnsel de Ziraat Encümeni'nde bulunmuştur. İnsel 5. dönemin ilk yılında encümenlerin belirlenmesi için yapılan 7 Mart 1935 tarihli seçimlerde hiç bir encümene seçilmemiştir (TBMM ZC, 5. Devre, C.1, 2. İnikad, 7 Mart 1935, s. 24-26). İkinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci yıllarda Ziraat Encümeni'nde görevlendirilmiştir (TBMM ZC, 5. Devre, C.27, 2. İnikad, 7.Kasım 1938, s.14). Satı Çırpan ve Şekibe İnsel Ziraat Encümeni adına kanun tekliflerine mazbata hazırlayan komisyon içerisinde yer almışlardır.

Dâhiliye Encümeni'nde görev yapan iki kadın milletvekili vardır. Bunlar Nakiye Elgün ve Sabiha Görkey'dir (TBMMZC, 5. Devre, C.27, 2. İnikad, 7.Kasım 1938, s.12). Bu milletvekilleri Dahiliye Encümeni üyesi olarak encümene gönderilen kanun tekliflerine mazbata hazırlanmasına katkı vermiştir. Sabiha Görkey, ayrıca seçim mazbatalarına itiraz edilen iki

² O tarihlerde Adana yerine Seyhan vilayeti mevcuttu. Adıyaman ise 1954 yılında il yapılmıştır.

milletvekilinin mazbatalarını tetkik etmek için oluşturulan 30 kişilik tetkik encümeninde de görev yapmıştır (TBMM ZC, 5. Devre, C.1, 2. İnikad, 7 Mart 1935, s.24).

Maarif Encümeni'nde de iki kadın milletvekili görev yapmıştır. Bunlar Türkan Baştuğ ve Seniha Hızal'dır. (TBMM ZC, 5. Devre, C.27, 2. İnikad, 7.Kasım 1938, s.13,14). Bu milletvekillerinin Maarif Encümeni üyesi olarak mazbataların hazırlanmasında emek sarf ettiği ve bu mazbataların altında imzası bulunduğu görülmüştür.

İktisat Encümeni'nde görev yapan kadın milletvekili sayısı ikidir. Bunlardan ilki Esmâ Nayman'dır. O, bu encümende kâtiplik görevi de yapmıştır. Nayman, ayrıca ilk yıl seçim mazbatalarına itiraz edilen iki milletvekilinin mazbatalarını tetkik etmek için oluşturulan 30 kişilik tetkik encümeninde de bulunmuştur (TBMM ZC, 5. Devre, C.27, 2. İnikad, 7.Kasım 1938, s.13,24). Benal Nevzat İstar Arıman da 5. Dönem boyunca İktisat Encümeni'nde görev yapmıştır (TBMM ZC, 5. Devre, C.27, 2. İnikad, 5.Kasım 1938, s.13). Nayman ve Arıman, bu dönemde İktisat Encümeni tarafından hazırlanan mazbatalara katkı sağlamışlardır.

Gümrük ve İnhisarlar Encümeni'nde iki kadın milletvekili çalışmıştır. Bunlardan Sabiha Gökçül Erbay'ın meclisteki ilk görevi divan kâtipliğidir. O, 1 Mart 1935 tarihinde 374 oyla Meclis Başkanlığı divan kâtipliğine seçilmiştir (TBMM ZC, 5. Devre, C.1, 1. İnikad, 01.03.1935, s. 4-5). Aynı şekilde ikinci yıl da divan kâtibisi olarak görev yapmıştır (TBMM ZC, 5. Devre, C.6, 1. İnikad, 01.Kasım 1935, s.4). O, toplam 106 oturumda Meclis Başkanlık Divanında kâtiplik görevini yerine getirmiştir. Erbay, divan kâtipliği yaptığı ilk iki yıl her hangi bir encümende görevlendirilmemiştir. Üçüncü, dördüncü ve beşinci yılda ise Gümrük ve İnhisarlar Encümeni'nde görev yapmıştır. Bahire Bediş Morova da Gümrük ve İnhisarlar Encümeni'nde görev yapan milletvekillerindendir (TBMM ZC, 5. Devre, C.27, 2. İnikad, 7.Kasım 1938, s.12,13). Her iki kadın milletvekili de üyesi oldukları bu encümence hazırlanan mazbatalara katkı sağlamışlardır.

Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Encümeni'nde iki kadın milletvekili bulunmuştur. Bunlardan Fatma Memik 1 Mart 1935 tarihinde ilk toplantısını yapan mecliste geçici kâtiplik görevini de üstlenmiştir (TBMM ZC, 5. Devre, C. 1,1. İnikad, 1 Mart 1935, s.2). O, 5. dönem milletvekilliği boyunca bu encümende çalışmıştır. Hatice Özgener Milletvekilliği boyunca Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Encümeni'nde bulunmuştur (TBMM ZC, 5. Devre, C.27, 2. İnikad, 7.Kasım 1938, s.14). Fatma Memik ve Hatice Özgener, Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Encümeni tarafından mazbata hazırlanmasına katkı sağlamışlardır.

Huriye Baha Öniz milletvekilliği süresince *Maliye Encümeni'nde* görev yapmıştır (TBMM ZC, 5. Devre, C. 27, 2. İnikad, 7 Kasım 1938, s. 13). Öniz, zaman zaman Maliye Encümeni ile ilintili Muhtelit Encümen'de de görev yapmıştır. Muhtelit encümende mazbata hazırlamak üzere yaptığı görev sayısı 4'tür.

Afyon milletvekili Mebrure Gönenç milletvekilliği süresince *Nafia Encümeni'nde* görev yapmıştır (TBMM ZC, 5.Devre, C.27, 2. İnikad, 7.Kasım 1938, s.13). Gönenç Nafia Encümeni adına kanun tekliflerine mazbata hazırlayan komisyon içerisinde yer almıştır. Onun da imzasının bulunduğu 12 adet Nafia Encümeni mazbatasını bulunmaktadır.

Fakihe Öymen 5. dönem milletvekilliği süresince *Bütçe Encümeni'nde* görev yapmıştır. Encümen üyesi olarak Bütçe Komisyonu'nu ilgilendiren kanun tekliflerine mazbata hazırlanmasına katkı vermiştir. Ferruh Güpgüp *Divanı Muhasebat Encümeni'nde* görev yapmıştır. (TBMM ZC, 5. Devre, C.27, 2. İnikad, 7.Kasım 1938, s.12,25). Güpgüp, Sayıştay'ı ilgilendiren kanun tasarılarına mazbata hazırlanmasına katkı vermiştir.

Mihri İffet Pektaş beşinci dönem milletvekilliği süresince *Kütüphane Encümeni'nde* görev yapmıştır (TBMM ZC, 5. Devre, C.27, 2. İnikad, 7 Kasım 1938, s.13). Ancak, bu encümeni ilgilendiren hiç bir kanun teklifi gündeme gelmediği için Kütüphane Encümeni bu dönemde her hangi bir mazbata düzenlememiştir.

Meliha Ulaş, milletvekilliğinin birinci yılında *Arzuhal Encümeni'nde* görev yapmıştır (TBMM ZC, 5. Devre, C.27, 2. İnikad, 7.Kasım 1938, s.12). Ulaş, Arzuhal Encümeni'ne gönderilen kanun teklifleri için mazbata hazırlanmasına katkı sağlamıştır.

Milletvekillerinin önemli bir faaliyeti de meclisteki çeşitli yasa teklifleri ve önergeler hakkında oy kullanmaktır. Kadın milletvekillerinin meclis genel kurulunda katıldıkları oylamalarda genellikle kabul oyu kullandıkları görülmüştür. Bu durum onları parlamentoya taşıyan iktidar ile uyumlu olma çabası olarak değerlendirilebilir. Örneğin kadın milletvekillerinden Huriye Baha Öviz 540 civarında oylamaya katılmış olup tamamında olumlu oy kullanmıştır. O, 5. dönem boyunca kurulan bütün hükümetler için yapılan güven oylamalarında olumlu oy vermiştir. Ayşe Şekibe İnel ise milletvekilliği süresince 536 oylamaya katılmıştır. Katıldığı oylamaların tamamında kabul oyu kullanmıştır. Yine Mebrure Gönenç meclis genel kurulunda yapılan yüzlerce kanun oylamasına katılmış, Bunların tamamına kabul oyu vermiştir. Ret oyu verdiği ya da çekimser kaldığı hiç bir kanun teklifi yoktur. Satı Çırpan da aynı şekilde katıldığı oylamalarda hiç bir zaman ret ya da çekimser oy kullanmamıştır. Sabiha Gökçül Erbay 500'ün üzerinde oylamada evet oyu kullanmıştır. 100 civarında oylamaya ise çeşitli nedenlerle katılmamıştır.

3.2. Meclis'teki Konuşmaları

Kadın milletvekillerinin 8 tanesi 5. dönem milletvekilliği süresince genel kurulda hiç bir konuşma yapmamışlardır. Bu rakam toplam kadın milletvekili sayısının % 44'üne tekabül etmektedir. Konuşma yapmayan kadın milletvekilleri şunlardır: Afyon milletvekili Mebrure Gönenç, Balıkesir milletvekili Sabiha Gökçül Erbay, Çankırı milletvekili Hatice Özgener, Ankara milletvekili Satı Çırpan, Sivas milletvekili Sabiha Görkey, Bursa milletvekili Şekibe İnel, İstanbul milletvekili Fakihe Öymen, Konya milletvekili Bahire Bediş Morova. Bunlardan sadece Satı Çırpan millet mekteplerinde okuma yazma öğrenmiştir. Diğerleri en az ortaöğretim mezunu idi. Şekibe İnel hariç çeşitli okullarda öğretmenlik yapmışlardır.

Kadın milletvekillerinden üç tanesi sadece birer konuşma yapmışlardır. Bunlardan Kayseri milletvekili Ferruh Güpgüp'ün konuşması bir cümleden ibarettir. O, 1936 yılı Sıhhat ve İctimai Muavenet bütçesi görüşülürken söz almış, yaşı 40'ın altında olan bekârlardan vergi alınması gerektiğini ifade etmiştir (TBMM ZC, 5. Devre, C. 11, 68. İnikad, 26 Mayıs 1936, s.232). Trabzon milletvekili Seniha Hızal'ın da kısa bir konuşması vardır. Hızal konuşmasında Hatay meselesine değinmiş, kadınların da erkeklerle beraber bu milli davaya sahip çıktıklarını belirtmiştir (TBMM ZC, 5. Devre, C. 25, 68. İnikad, 27 Mayıs 1938, s.265).

Malatya milletvekili Mihri İffet Pektaş da bu dönemde sadece bir konuşma yapanlardandır. Pektaş, spor teşkilatı hakkında kanun lâyihası dolayısıyla söz almıştır. O, konuşmasında özellikle sporun ahlak ve centilmenlik boyutuna dikkati çekmiş, sporun "*her ne olursa olsun kazanmak*" olmadığını söylemiştir (TBMM ZC, 5. Devre, C.26, 83.İnikad, 29 Haziran 1938, s.487).

5. Dönem boyunca üç kadın milletvekili ise 2'şer konuşma yapmışlardır. Bunlar Antalya milletvekili Türkan Baştuğ, Diyarbakır milletvekili Huriye Baha Öviz ve Samsun milletvekili Meliha Ulaş'tır. Türkan Baştuğ'un konuşmalarından ilki ilkokul öğretmenliğinin önemi hakkındadır. O, İlkokul öğretmenlerinin çocuklara derslerle ilgili bilgi öğretmenin yanında eğitim görevinin olduğuna da dikkati çekmiştir. Öğretmenlerin ahlak, sanat, medeniyet değerlerini öğretmek ve kavratmakla da yükümlü olduklarına işaret etmiştir (TBMM ZC, 5. Devre, C.11, 68.İnikad, 26 Mayıs 1936, s.239-241).

Baştuğ'un ikincisi konuşması ise İş Kanunu layihası dolayısıyladır. O, çocukların çalışma yaşının 14'den aşağı olmaması gerektiğini söylemiş, hatta "*sanayi işlerine 14 yaşından küçük çocuklar kabul edilemezler*" şeklinde kanuna bir fıkra ilave edilmesi hususunda önerge vermiştir (TBMMZC, 5. Devre, C.12, 73.İnikad, 3Haziran 1936, s.4).

Huriye Baha Öñiz'in iki konuşmasından ilki Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Umumi İdaresi Memurları Tekauit Sandığı hakkındaki 2454 sayılı kanuna ek kanun dolayısıyla olmuştur. Öñiz, söz konusu kanununda öz evlatlardan her birinin 18 yaşını dolduruncaya kadar emekli aylığından faydalandırılacağı ifadesini yetersiz bulmuştur. O, devlet memurları ile ilgili 1683 sayılı Tekauit Kanunu'nun 47. maddesinin uygulanmasını önermiştir. Bu maddeye göre erkek çocuklarının yirmi yaşına girdiklerinde, kız çocuklarının da evlendiklerinde veya 25 yaşını doldurduklarında maaşlarının kesildiğini hatırlatmıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, C. 8, 32. İnikad, 27 Ocak 1936, s. 157).

Huriye Öñiz'in ikinci konuşması ise Ankara'da bir tıp fakültesinin açılmasını öngören kanun dolayısıyla olmuştur. Ancak O, konuşmasında Ankara Tıp Fakültesi'nden değil de Hastabakıcı ve Çocuk Bakıcısı mekteplerinden bahsetmiştir. Bu mekteplere duyulan acil ihtiyaca işaret etmiştir. Bu işlerin hâlihazırda mektep görmemiş kadınlara yaptırılmasının sakıncalarına değinmiştir (TBMM ZC, 5. Devre, C. 19, 70. İnikad, 2 Haziran 1937, s. 41).

Meliha Ulaş da meclis genel kurulunda iki konuşma yapmıştır. İlk konuşması dikkatsizlik ve tedbirsizlik sonucu üç öğrencinin ölümüne sebep olan emekli Binbaşı İbrahimoglu Şükür Aytuğ hakkındadır. O, konuşmasında özetle, psikolojik olarak hasta olduğu anlaşılan birisine neden silah verildiğinin sorgulaması gerektiğini ifade etmiştir (TBMM ZC, 5. Devre, C.26, 71..İnikad, 26 Mayıs 1936, s.23).

Ulaş'ın ikinci konuşması Maarif Vekâletinin 1937 yılı bütçesi dolayısıyladır. O, konuşmasında çocukların okullarda adabı muaşeret konularında yeterince eğitilemediğine işaret etmiştir. Sosyal terbiye hususunda ilkokuldan başlayarak ders konulmasını önermiştir (TBMMZC, 5. Devre, C.18, 65.İnikad, 26 Mayıs 1937, s.252; Aydın, 2020).

Bu dönemde 4 konuşma yapan milletvekillerinden ilki Esmâ Nayman'dır. O'nun ilk konuşması turist gemilerinden alınan resimlerden bazılarının affına ve bazılarının indirilmesine dair kanun teklifinin görüşülmesi sırasında gerçekleşmiştir. Nayman, gemilerin Türkiye'de kalış sürelerine göre alınacak verginin dereceli olmasını önermiştir. Özel yatlarla turist gemilerinin de eşit tutmalarını istemiştir. Ancak, Türkiye'ye ilmi ve fenni tetkikat için gelen gemilerden hiç bir vergi alınmamasını teklif etmiştir. Nayman meclis başkanlığına dile getirdiği hususları içeren bir de önerge vermiştir. Meclis genel kurulunda bu önerge oylanmış, ancak reddedilmiştir (TBMMZC, 5. Devre, C.7, 13. İnikad, 6 Aralık 1935, s.33,35).

Esmâ Nayman, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâletinin 1937 Yılı Bütçesi görüşülürken nüfus meselesine değinen bir konuşma yapmıştır. Millet'in en aziz ve kıymetli varlığının nüfus olduğunu söylemiştir. Nüfusu çoğaltmak ve her manası ile terbiye ve takviye etmek lazım geldiğinden bahsetmiştir. Doğan çocuğu yaşatmanın anne, baba kadar belediyelerin ve hükümetin de görevi olduğuna değinmiştir (TBMMZC, 5. Devre, C.18, 64.İnikad, 25 Mayıs 1937, s.229).

Esmâ Nayman'ın üçüncü konuşması da çocuklarla ilgilidir. 1937 yılı Adliye Vekâleti bütçesi görüşülürken söz almıştır. O konuşmasında çocuk suçluların durumuna değinmiştir. Çocukları suçlu yapanın yetiştiği şartlar, sefalet ve olumsuz muhiti olduğunu söylemiştir. Çocukların büyüklerle aynı hapisanede tutulmalarının sakıncalarına işaret etmiştir. Ceza Kanunu'nun 54.ncü maddesine göre çocukların cezalarını hapisanede değil özel mekânlarda çekmeleri gerektiğini hatırlatmıştır. Buna göre Çocuk Islah Evleri'nin açılmasını önermiştir. Ayrıca çocuk mahkemelerinin kurulması gerektiğini de belirtmiştir (TBMMZC, 5. Devre, C.11, 68. Birleşim, 26 Mayıs 1936, s.236-237).

Nayman'ın son konuşması Atatürk'ün ölümü üzerinedir. O, konuşmasında Atatürk'ün kadın hakları konusunda yaptıklarını hatırlatmış, Türk kadınının da onun için hayatını feda etmeye hazır olduğunu ifade etmiştir. Nayman üzüntünün büyüklüğü ve derinliği karşısında ne kadar göz yaş dökülürse dökülsün acılarının dinmeyeceğini belirtmiştir. (TBMMZC, 5. Devre, c.27, 4. İnikad, 14 Kasım 1938, s.31).

Benal Nevzat İştar Arıman da bu dönemde 4 konuşma yapmıştır. Bu konuşmalardan ilki boğazların statüsünü değiştirecek Montrö Boğazlar Sözleşmesi hakkındadır. O, Montrö Boğazlar Sözleşmesini başarı olarak değerlendirerek Atatürk asrında yaşamının kendileri açısından bir şans ve mutluluk olduğunu belirtmiştir. (TBMMZC, 5. Devre, C.6, 81.İnikad, 31 Temmuz 1936, s.321-323). İkinci konuşması İskenderun Sancağının toprak bütünlüğüne ve Türkiye-Suriye sınırının güvence altına alınmasına dair anlaşmaları tasdikine dair kanun münasebetiyedir. Bu kanun Hatay bölgesinin Türkiye ile birleşmesini süreci başlatmıştır. Arıman söz konusu anlaşmadan dolayı memnuniyetini dile getirmiş, Atatürk'ü kastederek "*Bütün Türklerin halaskarı olan Büyük Türk, elbette ki, yurd haricindeki Türkleri de kurtaracaktı*" demiştir (TBMM ZC, 5. Devre, C.19, 76. İnikad, 14 Haziran 1937, s.306).

Benal Nevzat İştar Arıman, İngiltere ile imzalanmış olan kliring ve diğer anlaşmalar hakkındaki kanunun görüşülmesi sırasında da söz almıştır. O konuşmasında bu anlaşmayı Türkiye'nin büyük bir mali zaferi olarak değerlendirmiştir (TBMM ZC, 5. Devre, C.26, 82.İnikad, 28 Haziran 1938, s.433). Arıman Atatürk'ün cenaze töreni için yapılacak harcamalar hakkındaki kanun dolayısıyla da söz almıştır. O, öncelikle Atatürk'ün eserinin ebediyen yaşayacağına işaret etmiştir. Bugünün bütün Türkler için, özellikle de Türk kadınları için en acı ve kederli ve göz yaşı dolu bir gün olduğunu söylemiştir. Arıman Atatürk'ün Türk kadını hakkındaki çalışmalarını hatırlatarak "*Türk kadınlık tarihinin elem ve gözyaşı dolu siyah sayfalarını kapayıp, önümüze bembeyaz, nurlu yapraklar açan büyük Atamız, kıymetli, eşsiz babamızı kaybettik*" demiştir (TBMMZC, 5. Devre, C.27, 4.İnikad, 14 Kasım 1938, s.26).

Fatma Şakir Memik bu dönemde çoğunluğu kısa olan 7 konuşma yapmıştır. İlk konuşması 1936 yılı Muvazenei Umumiye Kanunu Nafia Vekâlet bütçesi dolayısıyladır. Memik, tek cümlelik konuşmasında şark demiryolları ile cereyan eden müzakereler hakkında Nafia Vekili Ali Çetinkaya'nın meclise bilgi vermesini istemiştir (TBMMZC, 5. Devre, C.11, 69.İnikad, 27 Mayıs 1936, s.258).

Memik'in konuşmalarından ikincisi Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâleti Teşkilât ve Memurin Kanununu ile ilgilidir. O, 1452 sayılı denklik kanununun uygulanması nedeniyle mütehasıs hekimlerin tek bir derece alabildiklerini, bundan sonra terfilerinin mümkün olmadığını bildirmiştir. Bu durumun bazı doktorları memuriyetten ayrılmaya sevk ettiğini hatırlatarak hazırlanan yeni kanunun bu mağduriyeti gidermesi nedeni ile sağlık bakanına teşekkür etmiştir (TBMMZC, 5. Devre, C.12, 76.İnikad, 9 Haziran 1936, s.124).

Memik, öğretici ve teknik filimler hakkındaki kanun teklifinin birinci maddesi görüşülürken de söz almıştır. O, konuşmasında sinema ve projeksiyon makinelerinin de vergiden muaf tutulması gerektiğini söylemiştir. Bu konuda meclis başkanlığına bir de önerge vermiştir. Bu önerge meclis genel kurulunca kabul edilmiş ve kanun bu şekilde çıkmıştır (TBMMZC, 5. Devre, C.16, 32.İnikad, 3 Şubat 1937, s. 43).

Şakir Memik, Şark Demiryolları imtiyazı ile şirkete ait malların satın alınmasına dair mukavelenamenin tasdiki hakkındaki kanun nedeni ile çok kısa bir konuşma yapmıştır. O, Trakya'nın verimli topraklarından geçen demiryolunun devlet eline geçmesini sağlayan Nafia Vekili Ali Çetinkaya'ya bütün Trakyalılar adına teşekkür etmiştir (TBMMZC, 5. Devre, C.17, 49.İnikad, 19 Nisan 1937, s.76).

Memik'in beşinci konuşması Avcılık Kanunu dolayısıyladır. O, konuşmasında avcılığın gelişebilmesi için av köpeklerinden vergi alınmaması gerektiğini söylemiştir. Hatta bu konuda bir de önerge vermiştir. Söz konusu önerge meclis tarafından kabul edilmiştir (TBMMZC, 5. Devre, C.17, 52.İnikad, 28 Nisan 1937,s.142).

Memik, Nafia Vekâleti 1937 yılı bütçesi görüşülürken Meriç nehrinin yatağının taşması meselesine değinmiştir. Bu nehrin yatağının temizlenmesini bakanlıktan talep etmiştir. Meriç köylüsünün binlerce liralık zarara uğradığını dile getirmiştir (TBMM ZC, 5. Devre, C.18, 65.İnikad, 26 Mayıs 1937, s.263-264).

Memik'in son konuşması Ankara'da bir Tıp Fakültesi tesisi hakkındaki kanun münasebetiyedir. O, konuşmasında Türkiye'deki doktor sayısının azlığına dikkati çekmiştir. Bilahare Türk kızlarının erkek arkadaşları ile sağlık sahasında birlikte çalışabilmek için verdikleri mücadeleye değinmiştir. Atatürk Türkiye'sindeki gelişme arzu ve çabalarına işaret ederek kanunu hazırlayan hükümete ve sağlık bakanına teşekkürlerini sunmuştur (TBMMZC, 5. Devre, C.19,70.İnikad, 2 Haziran 1937, s.40).

Erzurum milletvekili Nakiye Elgün de 7 konuşma yapmıştır. O'nun ilk konuşması İsmet İnönü Hükümeti'ne güvenoyu verilmesi dolayısıyladır. Elgün, konuşmasında Gazi Mustafa Kemal Atatürk'e kadınlara milletvekili seçilme hakkı vermesi nedeniyle ve sonsuz teşekkürlerini sunmuştur. Yine O, kadın milletvekili olarak güven oylamasına katılmanın verdiği memnuniyete ve gurura işaret etmiştir. (TBMM ZC, 5. Devre, C.1, 2.İnikad, 7 Mart 1935, s.32).

Elgün'ün ikinci konuşması Boğazlar Sözleşmesi'nde değişikliğe yol açacak olan Montrö Sözleşmesi'nin onaylanmasına dair kanun münasebetiyedir. O, 1936 tarihli Montrö Boğazlar Sözleşmesini büyük bir zafer olarak değerlendirmiştir. Bu hususta Lozan Anlaşması'ndan kaynaklanan boşluğun giderildiğini, Türkiye'nin haklarının korunduğunu söylemiştir. (TBMMZC, 5. Devre, C.12, 81.İnikad, 31 Temmuz 1936, s. 324-325).

Elgün, Hatay meselesi hususunda açılan görüşmeler sırasında da söz almıştır. O, öncelikle Atatürk'ü Türk milletine kazandıran Zübeyde Hanım'dan övgüyle bahsetmiştir. Ardından Hataylı kadınlara seslenmiştir. Hataylı kadınların da Türk kanı taşıdıklarını ve Türk kadını olduklarını unutmamaları lazım geldiğini belirtmiştir. Onların çok çalışarak medeniyet yolundan ilerlemelerini, Türkiye Cumhuriyeti kadınları gibi vatan için ölmeyi bilmelerini tavsiye etmiştir. (TBMMZC, 5. Devre, C.15, 30.İnikad, 20 Ocak 1937, s. 173).

Nakiye Elgün, Polis Teşkilâtı Kanunu görüşmeleri sırasında söz almıştır. O, konuşmasında ikinci sınıfa ayrılmış olan ve 16 ila 20 lira maaş alacak olan polislerin de birinci sınıf polis yapılmalarını istemiştir. O, polislerin birinci sınıf olabilmeleri için polis okulundan ya da polis enstitüsünden mezun olmaları şartının eski polisleri mağdur ettiğini iddia etmiştir. Elgün, Meclis Başkanlığı'na konuşmalarını destekleyecek şekilde bir takrir de vermiştir (TBMMZC, 5. Devre, C.19, 70.İnikad, 2 Haziran 1937, s. 13,14,16,20,21).

Nakiye Elgün, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün şahsi mülkü olan çiftliklerini hazineye bağışlaması hakkındaki tezkere nedeniyle bir konuşma yapmıştır. O, konuşmasında Türkleri esaretten kurtaran, ilerleme yolunu açan, Mustafa Kemal Atatürk'ün mal varlığını millete bağışlamış olmasının önemine dikkati çekmiştir. O'nun amacının Türk köylüsünün kalkınması, Türk milletinin müreffeh bir hayat yaşaması olduğunu ifade etmiştir. (TBMMZC, 5. Devre, C.19, 75.İnikad, 12 Haziran 1937, s.271-272).

Nakiye Elgün, 1938 yılı Milli Eğitim Bakanlığı dolayısıyla söz almıştır. O, Gazi Terbiye Enstitüsü, Müzik ve Ertik Okulu'ndan ve Avrupa kurumlarından mezun olan öğretmenlerin hemen göreve başlatılmaları uygulamasını desteklemiştir. Bu atamalar sayesinde yardımcı öğretmenlerin yürütmek zorunda kaldıkları derslerin ehil ellere bırakılmasının temin edilebileceğini belirtmiştir. 1938 yılı Milli Eğitim Bakanlığı bütçesinde 1.500 eğitimci yetiştirilmesi için 246.000 liranın ayrılmasından memnuniyet duyduğunu, böylece köy öğretmeni ihtiyacının kısmen karşılanabileceğini dile getirmiştir. Elgün, konuşmasında yetim ve kimsesiz çocukların eğitimden yoksun bırakılmamaları için en azından bir yatılı okul açılması önerisinde de bulunmuştur. (TBMMZC, 5. Devre, C.25, 67.İnikad, 26 Mayıs 1938,s.214-216).

Elgün İngiltere Hükümeti ile imzalanmış olan kliring ve kredi anlaşmalarının meclis genel kurulunda görüşülmesi sırasında da söz almıştır. O, hükümeti Türk parasının gücünü ve istikrarını Türkiye Devleti'nin ekonomik ve mali bağımsızlığını önceleyen uygulamalarından dolayı kutlayarak teşekkürlerini sunmuştur. Ona göre bu anlaşma hem Türkiye'nin hem de

İngiltere'nin menfaatindedir. Elgün, İngilizleri iyi niyet sahibi, samimi ve gayretli bir millet olarak değerlendirmiş, anlaşmayı imzaladıklarından dolayı onlara teşekkürlerini sunmuştur. (TBMM ZC, 5. Devre, C.26, 82.İnikad, 28 Haziran 1938,s.433-434).

Görüldüğü üzere 18 kadın milletvekili 1935-1939 yılları arasında faaliyet gösteren 5. dönem TBMM süresince toplam 31 konuşma yapmıştır. 8 kadın milletvekili hiçbir konuşma yapmamıştır. Bu konuşmaların 22 tanesi 4 milletvekili tarafından yapılmıştır. Bunların dışında 3 milletvekili sadece 1 konuşma yapmıştır. 3 milletvekili 2'şer konuşma yapmıştır. Milletvekili başına düşen konuşma sayısı ikinin altında olup 1,7'dir.

Sonuç

İlk kadın milletvekillerinin belirlenmesinde hassasiyet gösterildiği muhakkaktır. Onlardan halka örnek ve rehber olmaları beklenmiştir. Bu yüzden kültürlü ve medeni cesareti yüksek olduğu düşünülen kadınlar milletvekili adayı yapılmıştır. Kadın milletvekillerinin belirlenmesinde Mustafa Kemal Atatürk ve Cumhuriyet Halk Fırkası merkez yönetimi etkili olmuştur. Taşradaki parti teşkilatlarının etkisi sınırlıdır.

Bunlardan Ankara milletvekili Satı Çırpan hariç diğerleri belli bir eğitim ve kültür seviyesi olan kişilerdir. Satı Çırpan okula devam edememiş, millet mekteplerinde okuma yazma öğrenmiştir. Geriye kalan 17 kadın milletvekili orta ve yükseköğretim mezunudur. Çoğunluğunun mesleği öğretmenlikdir.

Diğer taraftan kadın milletvekillerinin çoğunluğunun aday gösterildikleri seçim çevreleri ile her hangi bir bağlarının olmadığı görülmüştür. Seçim bölgeleri ile bir şekilde ilintili olan kadın milletvekili sayısı sadece 7'dir. Bunlardan 3 tanesi Satı Çırpan, Benal Nevzat İstar Arıman, Ferruh Güpgüp doğdukları illerden aday gösterilmişlerdir. Diğer 4'ünün seçim bölgeleri ile ilintileri şu şekildedir. Fakihe Öymen İşkodra doğumlu olmakla beraber İstanbul'da yetişmiştir. Şekibe İnel İstanbul doğumlu olmakla beraber Bursa İnegöl'e yerleşmiştir. Meliha Ulaş ve Esmâ Nayman ise aday oldukları illerde memuriyet yapmışlardır.

Kadın milletvekillerinin meclis faaliyetleri içerisinde encümen çalışmaları önemli bir yer tutmaktadır. Vekillerin tamamı encümenlerde görev almışlardır. Maarif encümeninde 2, Ziraat encümeninde 2, Sıhhat ve İçtimai Muavenet encümeninde 2, Dâhiliye Encümeninde 2, İktisat encümeninde 2, Gümrük ve İnhisarlar encümeninde 2, Maliye Encümeninde 1, Kütüphane Encümeninde 1, Arzuhal Encümeninde 1, Bütçe encümeninde 1, Divanı Muhasebat encümeninde 1, Nafia encümeninde 1 kadın milletvekili görev yapmıştır.

Meclis konuşmalarına gelince 18 kadın milletvekili 5. dönem TBMM süresince sadece 31 konuşma yapmıştır. Milletvekili başına düşen konuşma sayısı 1,7'dir. 8 kadın vekil hiç konuşma yapmamıştır. Bu noktadan bakıldığında eğitilmiş oldukları için tercih edilen kadın milletvekilleri beklenen performansı gösterememişlerdir. Söz konusu performans yetersizliğini psikolojik ve sosyolojik sebeplerle açıklamak mümkündür. Kadınların Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne milletvekili olarak girmiş olmalarına rağmen meclis genel kurulunda söz almakta ve diğer faaliyetlerde çekingen davrandıkları muhakkaktır. Bunda onların yetiştikleri şartlar ve toplumun o zamanki değer yargılarının etkili olduğunu düşünmek gerekir. Bilgili olmalarına rağmen erkeklerin çoğunlukta olduğu mecliste medeni cesaret gösterememiş olmaları muhtemeldir.

Kaynakça

Altındal, M. (1994). Osmanlı'da Kadın, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi.

Altuncuoğlu, N. (2020). Cumhuriyetin İlk Yıllarında Kayserili Kadınlar (Ferruha Güpgüp, Jale Baysal, Leman Cevad Tomsu, İlmiye Bergman Akkadın Sırcan, Asya Studies, Prof. Dr. Bayram Bayraktar özel sayısı, ss.19-28.

- Aydın, M. (2020). Samsun'un İlk Kadın Milletvekili Meliha Ulaş, <http://www.akasyam.com/samsunun-ilk-kadin-milletvekili-meliha-ulas-12209>
- Duroğlu, S. (2007). *Türkiye'de İlk Kadın Milletvekilleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Dün Altı Vilayette Saylav Seçimi Yapıldı, *Ulus*, 13 Ocak 1936, s.1
- Güneş, İ. (2001). *Türk Parlamento Tarihi (T.B.M.M. - V. Dönem 1935 - 1939)*, C.2, Ankara: T.B.M.M. Vakfı Yayınları.
- http://www.yasamoykusu.com/biyografi-3088-Mebrure_Gonenc. (2017).
- İnan, A. (1956). *Kemal Atatürk'ü Anarken*, ikinci Baskı, Ankara.
- Kadın Saylavların Kılığı, *Ulus*, 2 Mart 1935, s. 1.
- Ramsay, W.M.(1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev. Mihri Pektaş), Yayınları, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Sarısamam, S. (2020).Trabzon'un İlk Kadın Milletvekili Seniha Hızal'ın TBMM'deki Faaliyetleri, *Atatürk Yolu*, 67, ss.403-427.
- Seçim Hazırlıkları Bitiyor, Saylavlığa Namzetlikleri Konulan bayanların Tercüme-i Halleri, *Zaman*, 6 Şubat 1935, s. 1.
- Topçuoğlu, O. ve Topçuoğlu T. (1984). *Cumhuriyet Dönemi'nde Olaylar ve Mesleklerde Basınımızda Yer Alan İlk Kadınlar*, Ankara: Demircioğlu Matbaacılık.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi, Sicil No: 868.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri (TBMM ZC), 5. Devre.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

Lozan Görüşmeleri Sürecinde Türk-Fransız İlişkilerinde Bir Gerginlik

Alanı: Türkiye'deki Fransız Dinî Müesseselerine Saldırı İddiaları

A Tension Area in Turkish-French Relations in the Process of the Lausanne Negotiations: Claims of Attack on French Religious Institutions in Türkiye

Prof. Dr. Feyza KURNAZ ŞAHİN ¹

Öz

Çalışmanın amacı, Büyük Zafer'in ardından İzmir'in boşaltılmasıyla başlayan, Lozan Konferansı sırasında sistematik olarak devam eden ve Cumhuriyet'in ilanına kadar süren, Fransa'nın Batı Anadolu'daki müesseselerine Türkler tarafından saldırıldığına ilişkin propagandayı irdelemek olarak tanımlanır. Bu meydana Fransa'nın kilise ve mezarlıklarına saldırı iddiaları çerçevesinde bunun arka planında Türkiye ile Fransa'nın arasını bozmak isteyen İngiltere'nin bu meseleyi bir propaganda aracı olarak kullanması değerlendirildi. Lozan Antlaşmasından hemen önce İngiltere, Fransa, İtalya ve Hollanda gibi devletler, dini müesseselerine saldırıldığına ilişkin şikayetlerini artırdılar. Bu meydana Fransa da İzmir Konsolosluğu aracılığı ile kilise ve mezarlıklarına saldırıldığına ilişkin iddialarda bulundu. Şikayetler üzerine yapılan incelemede İzmir'in istirdadı akabinde yangın ve tahliye esnasında bazı olumsuzlukların yaşandığı tespit edildi ve mezarlıklar belediye tarafından titizlikle tamir edildi. Ancak olay kapanmadı ve Lozan görüşmelerinin hemen öncesinde ve görüşmeler sırasında kilise ve mezarlıklara saldırı iddiaları yeniden dillendirildi. Bunda İngiltere'nin Türkiye'ye yönelik yaptığı kara propagandanın etkisi büyüktü. Müttefikler eş zamanlı olarak kendi kamuoylarına mezarlıklara saldırı düzenlendiğini duyurdu. Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı Şubat 1923'te de mezarlıklara saldırı iddiaları gündeme geldi. Müttefik devletlerin dini müesseselerine saldırıldığına yönelik şikayetlerin temel amacı Türkiye'ye karşı baskı oluşturmaktı. Bununla birlikte Lozan görüşmelerinde Türkiye'ye karşı tek cephe oluşturma isteği de bunda etkili oldu. Çalışmada Fransa'nın dini müesseselere yapılan saldırıların nedenleri, Fransa'nın meseleye yaklaşımı, Türk tarafının meseleye ilişkin tutumu ve ürettiği çözümler değerlendirildi. Araştırmada temel olarak Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi belgelerinden yararlanıldı.

Anahtar Kelimeler: Mezarlık, Fransa, Lozan, İzmir, propaganda

Makale Türü: Araştırma

Abstract

The purpose of the research is defined as to examine the propaganda concerning French institutions in Western Anatolia being attacked by Turkish people starting with the discharge of İzmir after the Great Offensive, continuing systematically during the Lausanne Conference, and going on until the proclamation of the Republic. In this respect, within the frame of claims about the attack on France's churches and graveyards, the study evaluated the use of this issue as a propaganda medium by England wishing to drive a wedge between Türkiye and France at the background this issue. Immediately before the Treaty of Lausanne, the states such as England, France, Italy, and Holland increased their complaints about attacks against their religious institutions. In this respect, through the İzmir Consulate, France also asserted that their churches and graveyards were attacked. In the review of complaints, it was detected that some problems occurred during the fire and discharge following the recoupment of İzmir and the graveyards were meticulously repaired by the municipality. However, the case was not settled, and the claims that their churches and graveyards were attacked were again put into words immediately before

¹Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, fsahin@aku.edu.tr

Atf için (to cite): Kurnaz Şahin, F. (2023). Lozan görüşmeleri sürecinde Türk-Fransız ilişkilerinde bir gerginlik alanı: Türkiye'deki Fransız dinî müesseselerine saldırı iddiaları. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(100. Yılında Cumhuriyet Özel Sayısı), 15-28.

and during the Lausanne Conference. The black propaganda of England against Türkiye had a significant impact on this case. Allies synchronously announced to their public opinion that an attack against graveyards was organized. In February 1923 when the Lausanne Conference were interrupted, the claims about attack against the graveyards were also brought to the agenda. The main purpose of the complaints about attacks against the religious institutions of the Allied Powers was to generate pressure against Türkiye. In the meantime, the tendency to form a single front opposed to Türkiye during the Lausanne Conference also affected this. The study evaluated reasons for the attacks carried out against the religious institutions of France, the attitude of France towards the issue, the attitude of Türkiye towards the issue, and the solutions Türkiye generated for this. The study mainly used the Ottoman Archive documents in the State Archives Directorate of the Presidency.

Keywords: Graveyard, France, Lausanne, İzmir, propaganda.

Paper Type: Research

Giriş

Osmanlı Fransız ilişkileri Kanuni Sultan Süleyman döneminde dostane bir şekilde başladı. Bunda Fransızlara tanınan kapitülasyonlar oldukça etkili idi. Fakat ilişkilerde yaşanan bu olumlu hava Napolyon'un Mısır'ı işgaliyle birlikte bozulmaya başladı. Fransa “*Şark meselesi*” çerçevesinde imparatorluğun parçalanmasına yönelik faaliyetlerin içinde yer aldı (Karal, 1994, C.5, s. 24; Soysal, 1953, s. 63-64; Şahin, 2009, s. 277; Budak, 2008, s. 99; Eğrioğlu Ertekin, 2023, s. 124-126, Selçuk, 2022, s. 24). Yaşanan bu siyasi gerilimlere rağmen Fransa'nın Osmanlı topraklarındaki prestiji hayli yüksekti. Osmanlı entelektüel çevrelerinde, kültürel ve sanatsal alanda Fransız etkisi hissedilmekte idi. Ancak 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesinin ardından Fransa'ya bakış değişti. Seçkin Türkler kızlarını Fransız okullarına gönderirken, şimdi Fransa Osmanlı payitahtında işgalci güç olarak belirmişti. Öte yandan Fransa, Yunanistan'ın Batı Anadolu'daki ilerleyişine göz yumarak Osmanlı topraklarındaki avantajını yitirmişti. Ancak 1921 yılının başlarında Fransa'nın tutumunda değişiklikler yaşandı. Yunanistan'ın Anadolu macerasına inanmayı bıraktı ve Türkiye'deki eski prestijine dayanarak Anadolu'da Kemalistlerle anlaşarak Fransız çıkarlarını sürdürebileceğini düşündü. Öte yandan şartlar Fransa'yı Anadolu hükümetiyle uzlaşmaya itiyordu. Örneğin 16 Mart 1921'de TBMM Hükümeti ile Sovyet Rusya arasında Moskova Antlaşması imzalanmıştı. TBMM'nin Moskova ile birlikte hareket etmesi Fransa'nın çizgisinde ciddi bir değişiklik yarattı. Fransa gelecekteki çıkarlarını korumak için eski senato başkanı Franklin Bauillon'u Ankara'ya gönderdi ve 13 Haziran 1921'de TBMM ile Fransa arasında görüşmeler başladı (Özgiray, 1992, s. 65; Baykal, 1991,s. 477; Balta, 2021,s. 99-100; Özüçetin ve Çelik, 2020, s. 5, Selçuk, 2020, s. 25-28). Yaklaşık iki hafta süren görüşmeler Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında sürdürüldü. Burada Türk tarafının amacı Misak-ı Milli'yi anlatmaktı. Nitekim görüşmeler bu çerçevede yoğunlaştı. Fransa ise Sevres Antlaşmasının bazı maddelerinde değişiklik yapılması kapsamında görüşmeleri sürdürüyordu. Nihayetinde görüşmeler Fransız temsilcinin isteklerinde ısrarcı olması sonucunda bir sonuca ulaşmadan sona erdi. Bundan sonraki görüşmeler Sakarya Zaferinden sonra başlayacaktı (Sarıhan, 1995, s. 567; Tansel, 1991, s. 50-51; Öztoprak, 2014, s. 290; Sükan, 2011, s. 162-163)

Milli Mücadele döneminde Ankara Hükümeti'nin kazandığı her zaferin ardından Batılı devletlerden aşama aşama uzlaşma önerileri geliyordu. Örneğin Müttelikler, Sakarya Muharebesinin başarıyla sonuçlandırılmasının ardından Anadolu'daki milli uyanışı Yunanistan aracılığıyla bastıramayacaklarını anlamışlardı. Bunu ilk idrak eden devletlerden birisi Fransa oldu. Fransa, Anadolu hareketinin güçlendiğini görünce kendi çözümünü yaratma sürecine girdi ve Kemalistlerle yakınlaşmanın kendi çıkarına olduğunu değerlendirdi. Bu meyanda 20 Ekim 1921'de TBMM Hükümeti ile imzaladığı Ankara Antlaşması ile Anadolu hareketini ve TBMM'nin hukuki varlığını tanıdı. Böylece Fransa, tekil davranarak İngiltere'nin yalnız kalmasını sağlamıştı (Uzgel ve Kürkçüoğlu, 2016, s. 145-146; Budak, 2008, s. 112-113; Özgiray, 1992, s. 67, Başarır, 2023, s. 188-190; Yamaç, 2018, s. 1154-1155). Ancak ilerleyen dönemde yaşanan gelişmeler ve Büyük Taarruz'un kazanılması Fransa'nın istediklerini elde

etmekte zorlanacağını gösteriyordu. Çünkü Büyük Zaferin kazanılması sonrasında oluşan şartlar Türkler için yeni önermeler sunuyordu.

Büyük Taarruz'un kazanılmasının ardından Mustafa Kemal Paşa, *Le Petit Parisien* gazetesinin muhabirine Bursa'da 28 Ekim 1922'de verdiği ve gazetenin 1 Kasım günlü sayısında yayımlanan mülakatında Türk kapitülasyonları, Türk-İngiliz münasebetleri, Türklerin sulh şartları, TBMM Hükümetinin bünyesi, Türkiye ve Padişahlık, Türkiye ve Halifelik gibi hususlarda demec vermişti. Mustafa Kemal'in bu demeci 2 Kasım 1922'de *Tanin* gazetesinde de yayımlandı. Mustafa Kemal Paşa *Le Petit Parisien* muhabirinin sorusu üzerine şunları söyledi:

“Bana Avrupalıların ve bilhassa Fransızların Şark'taki menafiinden bahsediyorsunuz. Her şeyden evvel şurası bilinmek lâzımdır ki, Büyük Millet Meclisi Hükümeti kapitülasyonların ibkasını asla kabul etmeyecektir. Şayet tebaa-i ecebiye eskiden olduğu gibi, bundan sonra da kapitülasyonlardan istifade etmeği düşünüyorlarsa, aldanıyorlar. Kapitülasyonlar bizim için mevcut değildir ve asla mevcut olmayacaktır. Türkiye'nin istiklâli her sahada tamamen ve kamilen tasdik olunmak şartıyla kapılarımız bütün ecebilere genişçe açık kalacaktır. Türkiye ile düvel-i muazzama arasında bilâhare akdolunacak mukaveleler mucibince biz ecebilerle münasebat-ı hâsene tesis ve idame edeceğiz. Size temin ederim ki, bu sebepten dolayı müttefikler mehafilinde beliren endişeler lüzumsuzdur. Biz memleketimizde bir hayli muamele yapmakta olan Fransızlarla, dost geçinmek istiyoruz” (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 2006, s. 70).

Bu mülakatla aslında Türkiye'nin Sulh Konferansında takip edeceği siyaset net olarak ortaya çıkmıştı. Ancak Türkiye'nin açıkladığı bu siyaset Fransa'yı bazı endişelere sürüklemekte idi. Nitekim Fransız kamuoyunda bu endişeler dile getirilmeye başlandı. Örneğin *Journal des Debats* gazetesinde Auguste Gauvain, Büyük Millet Meclisi yönetiminin Lozan Konferansına çağırılmasına yönelik verdiği cevabı ayrıntısıyla inceleyerek bir yazı kaleme almıştı. Söz konusu yazısında Kemalistler üstün gelirse, Fransızların çıkarları açısından yararlı olacağı umudunu Mustafa Kemal'in ortadan kaldırmış olduğunu, Kemalistlerin Halifeliği İslam dünyasının ruhani önderi yerine bir Türk makamı biçimine getirmek niyetinde olduklarını Asya ve Kuzey Afrika Müslümanlarının dikkatine sunmuştu (Sonyel, 2008, s. 1798-1799).

Fransa, Ankara'ya yakınlaşmanın sonucunu tam anlamıyla alamayacağını anladı. Zira Mustafa Kemal Paşa, Fransa'nın somut desteğini talep ediyordu. Yunan kuvvetlerinin çoğunluğunun 9 Eylül 1922'de tahliye edilmesi ve Çanakkale Olayı'nın ardında TBMM Hükümeti'nin İzmir ve Mersin'de bulunan Fransız müesseselerine karşı tutumu değişmişti. Bunun üzerine Fransa, Türkiye'nin söz konusu müesseselere karşı olumsuz tutumunu değiştirmemesi halinde Lozan Sulh Konferansında Türkiye'yi desteklemeyeceklerini açık bir şekilde ifade etmişti (Özgiray, 1992, s. 69).

Türkiye'nin sulh konferansında izleyeceği siyaset şekillenmeye başlayınca İngiltere'nin Türkiye'ye karşı kara propaganda çalışmaları başladı. İngiltere Türkiye ile olan münasebetlerin ayarlanması hususunda Fransa'yı da etkiledi. Fransız kamuoyu, Türkiye karşıtı propagandasının etkisiyle Türkler karşı olumsuz bir tutum benimsedi. Bu durum Lozan Konferansı öncesinde Fransa'nın takip edeceği politikayı da belirlemişti. Türkiye'ye karşı sert bir tutum izlenecekti. Fransa'nın Lozan Konferansı öncesinde Türkiye'ye karşı farklılaşan tutumunun çeşitli nedenleri vardı (Akyüz, 1981, s. 266-279). Bunlardan en önemlisi İngiltere'nin Türkiye'ye karşı sergilediği olumsuz propaganda idi. Bununla birlikte Fransa'nın Almanya'ya karşı İngiltere'nin desteğine ihtiyaç duyması önemliydi. İngiltere ve Yunanistan'da liderlerin değişmesi de bu tutumun değişmesinde etkili oldu. Ayrıca Türkiye ile sulhun I. Dünya Savaşı'nın tasfiyesi gibi görülmesi de Fransa'nın sert tutumunun nedenleri arasında sıralanabilirdi (Akyüz, 1981, s. 267).

Fransa'nın Türkiye'ye karşı soğuk bir tutum sergilemesinde en önemli etken şüphesiz İngiltere'nin Türkiye propagandasıdır. Zira Milli Mücadele döneminde birkaç kez Anadolu'ya gelen ve liderlerle görüşen ve Türk tezini savunan kitap ve makaleler yazan Fransız yazar George Gaulis, Kasım 1922'de İngiliz propagandasının etkisiyle Fransız kamuoyu ve

hükümetinin “İngiliz emperyalizminin amaçlarını” sanki kendi amaçlarıymış gibi benimser bir tutum takındıklarından bahsetmişti. Yazar, Ankara’nın bazı eylemlerinin Türk ve Fransız düşmanı propagandalarca kolay bir şekilde sömürüldüğünü de açık bir şekilde belirtmişti. Gaulis’e göre İnönü, Paris’te iken Poincare Hükümeti, akıl almaz bir şekilde aleni olarak Fransa’nın çıkarlarına ters düşme pahasına “Fransa’nın en büyük düşmanı” Lord Curzon’un isteklerine boyun eğmişti. Ayrıca bütün bunlardan Ankara’nın habersiz olduğunu ileri sürerek ve neden olarak da olayların çok hızlı gelişmesini ve Ankara’nın o sırada çok çeşitli ve zor sorunlarla uğraşmak zorunda kalmasını gösterdi (Akyüz, 1981, s. 265).

Fransız kamuoyunda yayımlanan haberler bu propagandanın etkilerini göstermektedir. Zira Kasım 1922’de Fransız basınında kaleme alınan yazılar Fransa ile Türkiye’nin arasını açmaya yönelikti. Örneğin Fransa’nın en büyük gazetesi *Le Petit Parisien*’in 9 Kasım tarihli nüshasında büyük puntolarla özel muhabiri Robert Vaucher’in Bursa’dan gönderdiği bir mektup yayımlandı. Bu mektubun alt başlıklarından birisi de mezarlıklarla ilgiliydi. Haberde Kemalist askerlerin Fransız Mezarlarına saldırdığına ve saygısızlık yaptığına yönelik değerlendirmeler yer alıyordu (Akyüz, 1981, s. 267).

Fransa ile Türkiye arasındaki düşmanlığı körüklemek isteyen İngiltere’nin kullandığı stratejilerden birisi Anadolu’daki Fransız mezarlıklarına Türklerin saldırı yaptığına yönelik iddialarıydı. Zira I. Dünya Savaşı geniş bir coğrafyada cereyan ettiği için çeşitli cephelerde yaşamını yitiren Müttefik devletlere ait askerler için çok sayıda harp mezarlığı oluşmuştu (Bozkurt, 2012, s. 61-62). Bu anlamda Fransızlara ait Çanakkale’de Seddülbahir, İstanbul mıntkasında Feriköy, Topkapı, Heybeliada, Zonguldak, Kilyos, Kilitbahir, İzmir ve havalisi, Kilikya ve Türkiye-Suriye hududunda Tarsus, Pozantı, Maraş, İslahiye, Bilemedik, Niğde, Hassa, Adana, Urfa ve Birecik havalisinde mezarlıklar mevcuttu (BOA, HR.İM, 55/9, 004, 7 Teşrinisani 1341).

Büyük Taarruz’un ardından İzmir’in Yunan kuvvetlerinden boşaltılması sırasında Müttefik devletler, mezarlık ve kiliseler gibi dini ve ruhani müesseselerine saldırıldığına ilişkin kara propagandaya başladılar. Bu amaçla Ekim 1922’de İngiltere, İzmir’de bulunan İngiliz mezarlığına Türkler tarafından saldırıldığı ve mezarlıkta hasar tespit edildiğini duyurdu ve Türk hükümetinden bu konuda önlem almasını istedi. İngiltere bu hususta Fransa’yı da kışkırtmıştı. Bu meyanda Fransız hükümetinin İzmir konsolosluğu da bu konuda birçok şikayette bulundu. Türkiye bu konuyu hassasiyetle inceledi ve İzmir’in istirdadı akabinde yangın ve tahliye esnasındaki kargaşa sırasında bazı olumsuzlukların yaşandığı tespit edildi. Örneğin Bornova’daki Fransız Katolik mezarlığından altı parça mermer çalındığı ve mezarlıkta üç adet servi ağacının kesildiği anlaşıldı. Suça iştirak eden birkaç kişi kısa sürede yakalandı (BOA, HR.İM, 41/8, 004, 4 Kanunuevvel 1339). Ayrıca gece vakti mezarlıktan üç adet servi ağacı kesen Giritli Kastariki de adliyeye sevk edildi (BOA, HR.İM, 41/8, 009, 17-18 Kanunuevvel 1338). Yunanlıların geri çekilmesi sırasında İzmir ve havalisinde Fransız, İtalyan ve İngiliz mezarlıklarında oluşan tahribat belediye tarafından tamamen tamir edildi (BOA, HR.İM, 41/8, 018, 3 Kanunusani 1339).

Müttefik devletlerin dini ve ruhani müesseselerine saldırıldığına yönelik propaganda faaliyetlerinin temel amacı Türkiye’ye karşı baskı oluşturmaktı. Zira yapılacak Lozan Sulh Konferansında Fransa’nın da elde etmek istediği çıkarlar vardı. Fransa ticari emellerini devam ettirmekten yanaydı ve bu nedenle Lozan konferansından önce İngiltere’nin de etkisiyle Türklere karşı sert bir tutum takındı. Böylece Türkiye üzerinde baskı oluşturarak bölgedeki çıkarlarını sürdürme politikası güttü (Akyüz, 1981, s. 265-281; Sonyel, 2008, s. 1799; Boyar, 2014, s. 1159-1160).

Çalışmanın amacı Lozan görüşmelerinden Cumhuriyet’in ilanı öncesine kadar sistematik olarak devam eden ve Türkiye’yi uluslararası alanda zor duruma sokacak propaganda kapsamında Türklerin dini ve ruhani müesseselerle mezarlıklara saldırdığına ilişkin Fransa

tarafından ortaya atılmış iddialar ve bu iddiaların gerçeği yansıtıp yansıtmadığını değerlendirmektedir.

1. Lozan Sulh Konferansı öncesinde Fransızlara Ait Kilise ve Mezarlıklara Saldırıldığına İlişkin Şikayetler

Türk zaferinin ardından Fransız kamuoyunun Türk-Yunan savaşına ilişkin ilk değerlendirmeleri hayli ilginçti. Bu zaferi İngiliz-Yunan politikasının iflası olarak anlamlandıran yazılar vardı. Örneğin Rennes’de çıkan bölge gazetesi *L’Ouest-Eclair* adlı gazetenin 6 ve 16 Eylül 1922 tarihli nüshasında “İngiliz-Yunan entrikası Fransa’nın doğudaki çıkarlarına o kadar aykırı idi ki bu entrikanın yıkılmasını Fransızlar sevinmeden seyredemezler” şeklinde ifadeler yer aldı. Keza Türk zaferinin Venizelos’un kurduğu “*Büyük Yunanistan*”ın iflası olduğu değerlendirmeleri de yer aldı. *Le Temps*, Konstantin’in, Helenizm’in mezarcısı olduğunu, şahsi ihtiraslarını tatmin için ülkesini yıkıntıya sürüklediğini dile getirdi (Akyüz, 1988, s. 299-301). Yine aynı gazetede Türkiye’nin büyük haksızlığa uğradığı belirtilerek adaletin tecelli ettiği ifade edilmekte idi (Selçuk, 2022, s. 338-339).

Esasen Fransız basınında çıkan bu yazılara rağmen Fransa’nın yaşanan gelişmelerden endişeli olduğunu da değerlendirmek mümkündür. Zira Fransız basınında yeni Türkiye’de Fransız varlığının silinebileceği değerlendirmeleri de yer alıyordu. Örneğin Roger Lambelin’in *La Reveu Hebdomadaire*’de yer alan yazısında 1914 yılında Türkiye’yi ziyaret etmiş olan Maurice Barrès’in gözlemlerine yer verilerek yeni Türkiye’nin Anadolu’daki Fransız varlığını bitirebileceğine dikkat çekilmekte idi (Selçuk, 2020, s. 35-36).

Büyük Zafer’den bir süre sonra Türkiye’ye karşı olumsuz propaganda arttı. İngiltere tarafından yeni durumlar son derece ustaca işlenerek Fransız kamuoyunun Türklere yönelik nefretinin arttırılması teşvik edildi. Yukarıda da ifade edildiği üzere bu propagandanın iki sebebi vardı. Birincisi Fransa’nın Türkiye ile arasını açmaktı. İkincisi ise Fransa ile İngiltere’nin arasının açılabilirliği izlenimini vermektir. Esasen kısa bir süre önce *Le Petit Parisien* muhabiri Bursa’da Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüş ve Mustafa Kemal’in Fransa ile dost geçinmek siyasetinde olduğunu kamuoyuna duyurmuştu. Şimdi aradan sadece sekiz gün geçtikten sonra aynı muhabir Türklere nefret kusan haberler yapmaya başlamıştı. Bu propagandada “*son iz*” kuralını yansıtıyordu. Zira Fransız kamuoyunu Türkiye’ye karşı kızgınlık ve öfke içine itmek için çok sinsi bir yöntemle başvurulmuştu (Akyüz, 1981, s. 267-268).

Bu sebepten İzmir’in Yunan kuvvetlerinden boşaltılması sürecinde Fransızlara ait dini ve ruhani müesseselere yani kilise ve mezarlıklara saldırılar düzenlendiğine yönelik propaganda sistematik olarak artmıştı. Lozan Konferansı öncesinde İtilaf Devletleri, özellikle İngiltere’nin kışkırtmalarıyla Büyük Millet Meclisini uluslararası alanda zor duruma sokacak hamleler yapıyor ve Türkiye’de yabancılara ait dini ve ruhani müesseseler ile mezarlıklara yapılan saldırıları sıklıkla gündeme getiriyorlardı. Bu süreçte Fransız Hükümetinin İzmir konsoloslugu birçok şikayette bulundu. Fransa da kendi siyasi ve ekonomik çıkarlarını önceleyerek bu şikayetleri gündeme getirmeyi sistematik olarak sürdürdü (BOA, HR.İM, 41/8, 004, 4 Kanunuevvel 1339).

Giriş kısmında ifade edildiği üzere Fransa, Ekim 1922’den itibaren Türklere karşı sert bir diplomasi yürüttü. Lozan Konferansı’nın 13 Kasım 1922’de açılmasına karar verilmesi üzerine İsmet Paşa titizlikle belirlenen tarihe uyararak Lozan’a ulaştı. Ancak İsmet Paşa, Lozan Konferansının açılışı ertelendiği için Fransız Hükümetinin daveti üzerine 15 Kasım 1922’de Paris’e gitti. Paris’e vardığında ayağının tozuyla gazetecilere bir açıklamada bulundu. Ankara Hükümetinin bizzat Fransa’nın ilan ettiği ilkeler doğrultusunda kurulmuş demokratik ve ulusal bir rejim uyguladığını ifade etti Öte yandan Türkiye’nin Fransız okullarına ve Fransa’nın meşru ticari haklarına zarar vermek istemediğini vurguladı. Türkiye’nin sadece Misak-ı Milli’de belirtildiği şekilde kendi haklarının kabulünü istediğini ve Türklerin, Fransa’nın kendilerini anlamaya devam edeceği kanısında olduklarını ve barışın gecikmeden sağlanması gerektiğini de belirtti. Ancak İnönü, Paris’teki temasları sırasında Poincare ile görüşmesinden sonra bazı

çıkartmalar yapma fırsatını bulmuştu. İnönü anılarında Poincare tarafından kabul edildiğini, onunla bir saat süreyle görüşüğünü ifade etmektedir. Görüşmede İnönü, İstanbul, askeri sınırlamalar, azınlıklar konusunda Türk isteklerini dile getirdi. Bu hususlarda Poincare kendisine katılırken Musul konusunda “*bu İngilizleri ilgilendirir*” demekle yetinmişti. Karaağaç’ın Türkiye’de kalmasında ısrarsız ve isteksiz görünen Poincare, kapitülasyonların bir çırpıda kaldırılmasından yana olmamış ve bir “*geçiş dönemi*” olması gerektiğini düşünmüştür. İnönü bu hususlarda muhatabına yönelik olumsuz bir intiba edindiğini belirtmiştir (İnönü, 1974, s. 24-25; Soysal, 1983, s. 971; Akyüz, 1981, s. 258).

Fransa’nın Ekim 1922’den itibaren Türkiye’ye takındığı olumsuz tavır kilise ve mezarlıklar hususunda da ciddi ölçüde hissediliyordu. Örneğin Fransa’nın İzmir Başkonsolosu tarafından İstanbul’da Hamid Bey’e gönderilen 22 Ekim 1922 tarihli mektupta bazı iddialar dile getirilmişti. Buna göre, Türk askerleri tarafından işlendiği iddia edilen hırsızlık ve aşırılıklarla ilgili şikayetler vardı. Mektupta Fransızlara ait olup geçici olarak boşaltılan birçok evin tamamen taşındığı, Fransız denizcileri tarafından korunan Fransız hastanesinin neredeyse her gece tekrarlanan soygun girişimlerinin hedefi olduğu, Başkonsolosluk tercümanı Bigot’un evinin ve Fransız demiryolları müdür yardımcısının ikametgahının askerler tarafından yağmalandığı iddia ediliyordu. Olaylar bununla da sınırlı değildi. Aynı zamanda İzmir Bornova’da bulunan bir Katolik mezarlığına saygısızlık yapılarak mezarlığın yağmalandığı dile getiriliyordu. Fransa’nın İzmir Başkonsolosu bu iddiaları dile getirirken İzmir’de en çok acı çeken kesimin Fransızlar olduğunu iddia etmekteydi (BOA, HR. İM, 41/8.001, 22 Octobre/Ekim 1922).

Mektupta daha ileri gidilerek mahallî sivil ve askeri makamların hiçbir etkisinin olmadığı ve bu nedenle de Fransız Hükümetinin emriyle meselenin Ekselansları Hamid Bey nezdinde dile getirildiği ifade edilmekte idi. Bu şekilde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin tüm dikkatini bu gerçeklere çekmesinin istendiği belirtiliyordu. Mektupta savaş sonrasında bölgede uygulanan bazı kısıtlamaların rahatsızlık yarattığı da dile getirilmekte idi. Örneğin savaş yasalarının İzmir şehrinde katı bir şekilde uygulanmasının, tüm ekonomik faaliyetleri felç ettiğine değiniliyordu. Özellikle yabancıların Ankara Hükümetinin izni olmadan şehirden ayrılmalarının yasaklanması Fransız tarafını oldukça rahatsız etti. Öte yandan şimdiye kadar İzmir-Kasaba demiryolu hizmetinde bulunan yardımcı personelin yerini Türk ajanların aldığı belirtilerek bundan son derece rahatsızlık duyulduğu iletilmişti. Konsolosun belirttiğine göre demiryolu hizmetinde bulunan yetkililer ya sınır dışı edilecek ya da hapsedilecekti. Hükümet on sekiz ila kırk beş yaş arasındaki erkeklerin ayrılmasına izin vermeyi reddediyordu. Demiryolu yönetimi bu önlemin yersiz olduğunu düşünerek kararı protesto etti. Çünkü söz konusu personelin İzmir’in geri alınmasından bu yana Türk Hükümetine sadakatle hizmet ettiğini savunuyordu. Bu arada Fransız Konsolosu, şikayet mektubunda yabancı koloni üyelerinin Rum ve Ermeni hizmetkarlarını polis komiserliğine gönderme isteğine itiraz ediyordu (BOA, HR.İM, 41/8, 001, 22 Octobre/Ekim 1922).

Öyle anlaşılıyor ki Fransa, Büyük Zafer’in kazanılmasından sonraki yeni duruma alışamamıştı. Yunan kuvvetlerinin İzmir ve havalisinden çekilmesinin ardından bölgedeki asayişin korunması için alınan tedbirler ve bazı kısıtlamalar Fransa’nın bölgedeki ekonomik çıkarlarını zedelemekte idi. Bu nedenle İzmir’in istirdadı sırasında yaşanan kargaşada Fransız mezarlıklarında oluşan tahribatı büyük bir mesele haline getirdi.

2. Lozan Sulh Konferansı Sırasında Kilise ve Mezarlıklara Saldırıldığına İlişkin Şikayetler

Lozan Konferansı 20 Kasım 1922’de başladı. Konferansın ilk günlerinde İngiltere ile Türkiye arasında ciddi bir gerginlik vardı. Özellikle Musul meselesi hususunda İngiltere bölgenin Türkiye’ye ait olması gerektiği tezini kesinlikle kabul etmedi. Boğazlar meselesinde de İngiltere’nin sert tutumu meseleyi çözümsüzlüğe itiyordu. İngiltere’nin uzlaşmadan uzak tutumu Fransa’yı oldukça zor duruma sokmuştu. Hatta *L’Temps* gazetesi 20 Ocak 1922 tarihli

nüşasında Fransa'yı, İngiliz buyruklarına boyun eğmemesi hususunda uyardı (Sonyel, 2008, s. 1888). Lozan görüşmeleri sürecinde Fransa daha önceki politikalarından farklı olarak İngiltere ile birlikte hareket etti. Türk tarafı Fransa'nın bu tutumuna anlam veremedi. Zira Fransa ile daha evvel ayrı bir anlaşma yapılmıştı. Fransa kapitülasyonlar ve Osmanlı borçları hususunda diretiyordu. Türk tarafı Fransa'nın bu tutumunun 1921 Anlaşmasına aykırı olduğunu savundu ise de Fransa'nın tutumunda bir değişiklik yaratamadı (Fırat-Kürkçüoğlu, 2016, s. 277).

1922'nin sonlarında Lozan'da işler daha da kötüye gitti. Fransız basınında İsmet Paşa'nın kimi konularda inadını sürdürerek Müttefikleri ödün vermeye zorladığı, Fransa'nın oldukça kötü bir duruma düştüğü belirtiliyordu. Fransa'nın Türkiye'deki çıkarlarının korunması gerektiği de ifade ediliyordu. Bu arada İngilizler, Fransızların, Türklere karşı “teslim olma” siyaseti izlediklerini dillendiriyorlardı (Sonyel, 2008, s. 1890-1891).

Mustafa Kemal Paşa Aralık 1922'de Fransız *Le Journal* gazetesi muhabiri Paul Erio'ya Ankara'da bir demeç verdi. Söz konusu demeçte Lozan'daki Fransız temsilciler eleştiriliyordu. Mustafa Kemal bu hususta şunları dile getirdi:

“Türkiye'ye kaşı daima en iyi niyetler beslemiş olan Fransız halkının Türkiye'yi savaş halinden çıkmış görmek arzusunda olduğuna ve Türkiye'nin isteklerini haklı ve makul bulduğuna içtenlikle inanıyorum. Bu nedenle, Lausanne'daki temsilcilerinizin tutumlarına son derece şaşmaktayım ve onların ülkemiz kamuoyunun duygularını gerçekten ifade ettiklerine inanmıyorum” (Akyüz, 1988, s. 317).

Fransa, Lozan görüşmelerinin çıkmaza doğru sürüklendiği evrede farklı konularda Türkiye'ye karşı rahatsızlıklarını dile getirmeye başladı. Mesela mezarlıklara saldırı meselesi nedeniyle Fransız Yüksek Komiserliğinin 22 Ekim 1922'de Hamid Bey'e ilettiği olduğu şikayetler yeniden gündeme geldi. Bu sefer aynı şikayetler 26 Aralık 1922'de Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti İstanbul Murahhası Dr. Adnan Bey'e de iletilmişti. Adnan Bey'e verilen notada Fransız Yüksek Komiserliğinin 22 Ekim tarihli bir nota ile İstanbul'daki temsilcilik aracılığıyla, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetine, İzmir'de Türk makamları tarafından alınan can sıkıcı tedbirler hakkında bilgi verdiği hatırlatıldıktan sonra TBMM'nin dikkati bu sefer Katolik mezarlıklarına çekilmişti. Özellikle de İzmir mezarlıklarının Fransız kesiminde işlenen “saygısızlıklar” dillendirilmekte idi. Öyle anlaşılıyor ki Refet Paşa'nın daha önce vermiş olduğu cevap Fransız tarafını memnun etmemişti. Zira son notada Ekselansları Refet Paşa'nın cevabi yazısının alındığı ancak Fransız tarafının sorularına tam anlamıyla yanıt verilmediği belirtilmekte idi (BOA, HR.İM, 41/8, 002, 26 Decembre/Aralık 1922).

Fransız Yüksek Komiserliği mezarlıklarda gözlenen hasara ilişkin açıklama bekliyordu. Bu açıklama beklentisine ilişkin Türk tarafı ise yaşananların şehrin teslimi sırasında Türk birlikleri ile Yunan birlikleri arasında gerçekleşen olaylarla ilgili olduğunu savundu. Ancak bu yanıt Fransız tarafı için tatmin edici değildi. Zira General Pelle, Adnan Bey'e ve Refet Paşa'ya gönderdiği notada bu varsayımın Yüksek Komisyon tarafından yürütülen soruşturmanın bulgularıyla kesinlikle çeliştiğini iddia etti. Pelle'ye göre İzmir'in yakın çevresinde hiçbir çatışma yaşanmadı. Yunan birliklerinin asla yerleşmediği mezarlıklara topçu ateşi yapılmadı. Ona göre bu durum mezarlıkların sistematik olarak yağmalanmasından kaynaklıydı. Hatta bazı mezar taşlarının bazen çok uzaklarda bulunması, mütevazı görünümlü mezarların mesela anıtsız mezarların ise sağlam kalması oldukça manidardı. Mezarlıklara açık şekilde bir saldırı olduğunu savunan Pelle, bu konuda sadece Fransa'nın değil aynı zamanda İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri, Belçika, İtalya, Hollanda, Romanya ve Çek-Slovakya konsoloslarının da Türk makamlarına hitaben yaptığı toplu protestolar vardı. Yapılan bu saygısızlığa hiçbir mücbir sebebin belirlenemediğini dile getirdi. Bu vesile ile 24 Eylül'de “*Edgar-Quinet*” gemisinde bir rahibenin öldüğü ve Bornova mezarlığına defnedildiği hatırlatılmakta idi (BOA, HR.İM, 41/8, 002, 26 Decembre/Aralık 1922).

Fransızların dile getirdikleri bu şikayetler Türk makamları arasında da yazışmalara neden oldu. Zira İzmir Fransız Konsolosluğu tarafından Hamid Bey'e iletilen şikâyetler ile Fransa Fevkalade Komiserliği tarafından verilen muhtıra sonrasında durum Dahiliye Vekaletine iletilmiş ve bir tahkikat icra ettirilmişti. Dahiliye Vekaleti, daha evvel yapılan incelemenin sonucunu Hariciye Vekaletine iletti. Hariciye Vekili Hüseyin Rauf Bey incelemenin sonucunu içeren raporu 4 Aralık 1922'de Refet Paşa'ya bildirmişti. Dört maddeden oluşan raporda şu ifadeler yer alıyordu;

1- Gerçekte istirdad akabinde yangın ve tahliye esnasındaki karışıklıkta birçok hanelerden vuku bulan sirkatler gibi hamilleri başında bulunmayan Fransa tebaasına ait bazı hanelerden de sirkatler vaki olduğu ihbar edilmiştir. Tercüman Mösyö Bigot'un ve şimendifer direktör muavininin hanelerindeki sirkatler de bu kabildendir.

2- Bornova'daki mezarlıklara yapılan tecavüzat hakkında yapılan tahkikat neticesi 26 Ekim tarihli ve 6243 numaralı telgrafla Hamid Bey'e bildirilmişti. Fasıla olarak İzmir Fransız mezarlığında yapılan tahribatın faili olarak derdest edilen birkaç kişi hakkındaki tahkikat henüz neticelenmemiştir. Neticesi bildirilecektir.

3- Yabancıların Ankara'nın müsaadesi olmadıkça seyahat edememeleri meselesine gelince; İzmir harp mıntıkası olduğu ve henüz sulh tahrir ve tesis etmediği için hükümet dahili memlekete gelip giden şahısların hüviyet ve ahvalini tetkik ve kontrol zaruretindedir. Esasen bu durum bütün şahısların seyahatleri için geçerlidir. Hükümet kendi tebaasına tatbik ettiği bir ahvalden yabancıları istisna tutamaz. Memleketin dahili emniyeti ve muhafazası için ittihaz edilen bu tarz muamelenin seyahat serbestliğinin ortadan kaldırılmasına yönelik bir hamle olarak değerlendirilmesi doğru değildir.

4- Demiryollarındaki Rum ve Ermenilerin Türklerle değiştirilmesi kararı askeri bir karardır. Söz konusu Rum ve Ermeni unsurlar savaş sürecinde ve yaşanan olaylar sırasında Türklere karşı olumsuz bir tutum takınmışlardı. Üstelik basın organları vasıtasıyla aldıkları tavır ve hareketler dikkate alındığında bu husustaki hakkımız itiraz kabul etmez. Yabancıların yanında çalışan hizmetçiler de bu meyandadır. Alınan karar sadece yabancıları değil İslam ve ecnebi sakinlerin nezdindeki hizmetçileri de kapsamaktadır. Hizmetçilik bahanesiyle yüzlerce eli silah tutan ve Yunan ordusuna hizmet etmiş bulunan şahısların memleketimizde bulunmasına müsaade edilmesi mümkün değildir. Yunanlıların İzmir'e girişleri zamanında günlerce devam eden yağmakârlıklara ve adi suçlara karışmış kişiler yakalanarak haklarında kanuni işlem yapılmaktadır. Savaş nedeniyle uygulanan olağanüstü tedbirlere gelince bunların istiklaline sahip bir hükümetin dahili emniyetini sağlamak için yapıldığı dikkatten kaçırılmamalıdır. Bu tedbirlerin hükümetin yetkisi altında olduğu gözden uzak tutulmamalıdır. Bu durumda teferruat ve sureti tatbik hakkında vuku bulabilecek haklı ve makul talepleri nazarı itibara almak ve terviç eylemek siyasetimiz iktizasından olduğu hususunun Fransa Hükümetiyle iyi münasebetlerin devamına önem verilmesi nedeniyle açıkladığımız yukarıdaki tafsilata uygun olarak ilgili kişilere tebliğ edilmesini rica ederim efendim (BOA, HR.İM., 41/8, 004, 4 Kanunuevvel 1338)².

Hariciye Vekaleti tarafından gönderilen bu rapor doğrultusunda Aralık 1922'de İstanbul'daki Fransa Fevkalade Komiserliğine yanıt verildi. Buna göre 22 Ekim 1922'de, Fransa'nın İzmir Konsolosunun bazı hırsızlıklar ile mülkiyete ve kurumlara karşı işlenen diğer suçlarla ilgili şikayetlerine ilişkin Hamid Bey'e verdiği bilgiler doğrultusunda meselenin incelendiği bildirildi. Türk makamları tarafından yapılan incelemeler sonucunda İzmir'in tahliyesi ve çıkan yangın sırasında başlarında sahipleri bulunmayan Fransızlara ait evlerde birkaç hırsızlık vakasının işlendiği anlaşılmıştı. Bununla ilgili soruşturmanın devam ettiği ifade edildi. Katolik mezarlıklarına gelince, tahribatın faileri olarak birkaç kişinin tutuklandığı, bu kişilerin işlemlerinin devam ettiği, sonucun kendilerine bildirileceği dile getirildi. İzmir'deki giriş çıkışlarla ilgili kısıtlamalar hususunda da gerekli açıklama yapıldı. Buna göre Türkiye'ye

---

² Belgede yıl 1339 olarak verilmiş ise de muhtemelen sehven yazılmıştır. Bu hata dikkate alınarak yıl tarihi 1338 olarak alınmıştır.

giriş yapan veya Türkiye'den ayrılan herkesin gerekli formalitelere uyması gerektiği yeniden hatırlatıldı. Savaş sonrası süreçte bu tür önlemleri almanın gayet makul olduğu seyahat eden kişilerin de bu önlemlere uymak zorunda olduklarının altı çizildi. Zira İzmir şehri harp sahası içinde olduğundan, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin memleketin asayiş ve emniyeti için yolcuları kontrol etmekle yükümlü olduğu dile getirildi. Bu kapsamda seyahat edenlerin kimliklerini öğrenmek istemek ülkenin asayiş ve güvenliği için elzemdi. Ayrıca seyahatle ilgili bu tür önlemlerin hiçbir şekilde hak ihlali olarak değerlendirilemeyeceği uyarısında bulunuldu. İzmir-Kasaba demiryollarının hizmetinde bulunan Rum ve Ermeniler yerine Türklerin tercih edilmesinin tamamen askeri bir önlem olduğu, yetkililerin kararına göre yapıldığı, Rum ve Ermeni gibi unsurların davranış ve eylemleri dikkate alındığında bunun haklı bir karar olduğunun altı çizildi. Aynı şekilde Türk ve yabancı tüm memurlar hakkında da gerekli polis tedbirleri alınacağı ve uygulanacağı dile getirildi. Türk Hükümeti, Fransız Fevkalade Komiserliğinin durumu anlayacağını umduğunu, adalet duygusu içinde, yurttaşlık perdesi altında ülkeye giren ve eylemde bulunan bahsi geçen unsurlara karşı ülkede alınan tedbirlerin doğruluğunu ve hukuka uygunluğunu değerlendireceğinin umulduğu ifade edildi. Düşman adına silahlı kuvvetlere karşı her türlü kabahati işleyen bu unsurlara karşı Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, bu önlemleri alarak, yalnızca nüfusun çıkarlarını korumayı ve ülkenin güvenliğini sağlamayı amaçlamakta olduğu belirtildi. TBMM Hükümetinin, Fransa Cumhuriyeti ile hâlihazırda mevcut olan dostane ilişkilerin sürdürmekte ve daha da pekiştirmek arzusunda olduğu ifade edildi. Türk Hükümetinin, Yüksek Komiserin Türkiye ile Fransa arasında yapılan sözleşmeden kaynaklı olarak kendisine iletceği tüm talepleri memnuniyetle dikkate alacağı da bildirildi (BOA, HR.İM, 41/8, 005, Decembre/Aralık 1922).

Hariciye Vekaleti Fransa'nın iddia ettiği mezarlıklara saldırı ile ilgili yapılan tahkikatın sonucunu da ayrıntısıyla iletmişti. Refet Paşa'ya gönderilen 17-18 Aralık 1922 tarihli olup 1 Aralık 1922 tarihli ve 7440 numaralı tahrirata ek olarak gönderilen yazıda, Kasım ayının on beşinci günü İzmir'deki Fransız Katolik mezarlığından altı parça mermer çalındığı polisçe haber alınması üzerine derhal tahkikat ve takibat yapıldığı suç işleyen şahısların derdest edilerek adliyeye teslim edildiği bildirildi. Öte yandan Bornova nahiyesindeki Fransız mezarlığının geceleyin kapısını kırarak üç adet servi ağacı kesen Giritli Kastariki'nin de soruşturma evrakı ile adliyeye sevk edildiği hatırlatılmıştı. Hariciye Vekaleti bu bilgilerin Fransa Fevkalade Komiserliğine tebliğ edilmesini de istedi (BOA, HR.İM, 41/8, 009, 17-18 Kanunuevvel 1338).

Mezarlıklara saldırı propagandasının uluslararası kamuoyunda infial yaratıp Türkiye düşmanlığına dönüşmemesi için Türk makamları bu şikayetlerin üzerine gitti ve olayları titizlikle araştırdı. İstanbul Murahhası Adnan Bey, Fransız mezarlığında yapılan tahribata ilişkin Fransız makamlarını ayrıntılı olarak bilgilendirdi. Nitekim Adnan Bey tarafından Hariciye Vekaletine gönderilen yazıda müttefiklere ne şekilde cevap verildiği ayrıntılı olarak anlatılmıştı. Adnan Bey gönderdiği raporda Hariciye Vekaletinin 26 Aralık 1922 tarih ve 2894 numaralı mahsus şifre telgrafında belirtilen içeriğe uygun olarak İngiltere ve Fransa komiserliğine gerekli tebligatın gönderildiğini ve bu meyanda Fransa'nın İzmir Konsolosluğu tarafından Bornova'daki mezarlıklar ile diğer hususlar hakkında yapılmakta olan incelemenin sonuçlarının bilahare kendilerine bildirileceğinin ifade edildiği iletilmekte idi. Ayrıca meselenin hassasiyeti nedeniyle Refet Paşa'ya hitaben yazılan 4, 11 ve 17-18 Aralık 1922 tarihli üç kıta mektubun içeriğine göre Fransa komiserliğine tebligat gönderildiği de eklenmişti. Adnan Bey, Hariciye Vekaleti tarafından bilahare gönderilen şifreli telgrafta ifade edilen hususlara da açıklık getirmişti. Buna göre Fransa Komiserliği tarafından sonradan gönderilen 26 Aralık 1922 tarihli bir itiraz mektubu vardı. Burada Bornova'daki mezarlıklar hakkında Türk Hükümeti tarafından yapılan açıklamalara dair bazı itirazlar ve istekler dile getirilmişti. Adnan Bey, meselenin ehemmiyetine binaen İzmir'de suçun faillerinin bir an evvel yakalanarak adliyeye sevk edilmesini ve bu gibi olayların bir daha yaşanmaması için hükümet tarafından İzmir'de gerekli tedbirlerin şiddetli bir şekilde almasının gerekli olduğunu vurgulamıştı. Söz konusu olayların İzmir'de ikamet eden Fransa tebaası üzerinde olumsuz tesir yaratmaması için mahalli matbuat

vasıtasıyla da gerekli uyarıların yapılmasını istemişti (BOA, HR.İM, 41/8, 015, 9 Kanunusani 1339).

Adnan Bey'in bu raporu üzerine Hariciye Vekaleti gerekli tedbirlerin alınması hususunda bir hatırlatma yapma gereği duymuştu. Bu anlamda Vekalet tarafından daha evvel Adnan Bey'e gönderilen 18 Aralık 1922 tarihli yazıya ekli olarak bilahare 3 Ocak 1923'te gönderilen diğer bir yazıda Yunanlıların ricatı esnasında İzmir'de İngiliz, Fransız ve İtalyan mezarlıklarında meydana gelen tahribatın belediyece topluca tamir edildiğinin yeniden hatırlatılması talep edilmişti. Ayrıca Dahiliye Vekaletinden aktarılan bilgiye dayanılarak Hollanda mezarlığındaki tamiratın da bitmek üzere olduğu belirtildi (BOA, HR.İM, 41/8, 018, 3 Kanunusani 1339). Hariciye Vekaleti tarafından verilen bu bilgiler doğrultusunda mezarlıkların tamir edildiği İngiltere, Fransa ve Hollanda'ya resmi yazılarla bildirildi (BOA, HR.İM, 41/8, 018, Kanunusani 1339).

Fransa'nın dini ve ruhani müesseselerine saldırıldığına dair şikayetlerinin gerçekliğini ortaya çıkarmak amacıyla gerekli incelemeler zamanında yapılmıştı. Olaylara ilişkin ayrıntılar zaman içerisinde anlaşılmış ve Türk makamları tarafından bu hususlar net bir şekilde ortaya konulmuştu. Fransa'nın iddia ettiği olaylara ilişkin Hariciye Vekili Hüseyin Rauf Bey tarafından 11 Aralık 1922'de Refet Paşa'ya gönderilen diğer bir yazıda ise 4 Aralık 1922 tarih ve 7247 numaralı tahrirata bir ekleme daha yapılmıştı. Gönderilen ekli yazıda İzmir'deki Fransız tebaası namına gerçekleşen şikayetlerden birisi olan Fransız hastanesinin bir hırsızlık teşebbüsüne maruz kaldığı hususuna da açıklık getirilmişti. Buna göre 12-13 Ekim gecesi saat 22.00'dan sonra üç sivil şahıs hastaneye girerek hastane tabibine ait beygiri çalmak istemiş ise de muvaffak olamayarak kaçmışlardı. Hırsızlığa teşebbüs ettiklerinin ertesi günü gecesi de bu işi tekrarlamışlardı. Bunun üzerine Kolordu Komutanlığının o muntıkada gerekli güvenlik tedbirleri alması nedeniyle başka bir vaka olmamıştı. İzmir'de Fransızlara karşı mümkün olduğu kadar iyi niyetli hareket edildiği hatırlatılarak Bornova'da karargah olarak tutulan Fransız evlerinin tahliye edilerek sahiplerine iade edildiği belirtildi. Son gelişmelerin Fransız Fevkalade Komiserliğine iletilmesi istendi (BOA, HR.İM, 41/8, 008, 11 Kanunuevvel 1338).

Bu arada Şubat 1923'te Lozan görüşmelerinde ciddi tıkanıklıklar baş gösterdi. Müzakerelerdeki çıkmaz daha ziyade Osmanlı borçları ve özellikle ekonomik, yargısal vb. ayrıcalıkların kapsamı ve Boğazların statüsü meseleleri üzerindeydi. Görüşmeler 4 Şubat 1923'te kesintiye uğradı. Bu hususu Fransa ve Türkiye arasında güven problemi oluşturdu. Fransa'nın her sorunda Türkiye'nin karşısına konumlanması Mustafa Kemal Paşa'yı da rahatsız etmişti. Poincare görüşmelerin kesintiye uğramasından hemen önce 28 Ocak 1922'de Mustafa Kemal'e gönderdiği bir yazıda "*Size uygun bir barış için çaba sarfettiğimiz şu sırada, işi geciktirmeden olumlu bir sonuç alınabilmesi için, kimi konularda (ekonomik vb. ayrıcalıklar) izninizi istiyoruz*" ifadelerini kullanması üzerine, Mustafa Kemal, Poincare'ye ertesi gün sert bir cevap göndermişti. Söz konusu cevapta Mustafa Kemal:

"...Biz de bir an önce barış istiyoruz. Fransa, Musul işinde plebisit önerimizi, ya da Yunanlıların Anadolu'da yakıp yıktıkları için zarar giderim istemlerimizi desteklemezken, Türkiye'den parasal konularda istemlerde bulunmasını ve karşımıza çıkması, benim gibi Fransız dostu bir kimseyi ve ulusumuzu hayrete düşürüyor. Sizden Lozan'daki temsilcinize, bizi desteklemesi için yönerge vermenizi bekliyorum" demişti (Soysal, 1983, s. 971-972).

Öyle anlaşılıyor ki yüzyıllardır kapitülasyonlara alışmış Müttefikler, yeni Türkiye'nin dış ilişkilerinde egemen eşitlik kuralına titizlikle bağlı kalmasına tahammül edememişlerdi. Anadolu'daki çıkarlarını devam ettirmek için Türkiye'nin onların dayattığı şartları kabul etmesini bekliyorlardı. Ancak bunda muvaffak olamayınca eşitlik ilkesine aykırı olsa bile Türkiye'ye baskı yapmaktan çekinmiyorlardı. Örneğin Ankara'nın Başkent olacağı kararı üzerine, bunu önlemek için Ankara'ya Büyükelçi yerine elçi düzeyinde temsilci göndereceklerini bildirmişlerdi. Ancak Ankara Hükümeti bu baskılara boyun eğmedi. 13 Ekim 1923'de Ankara Başkent ilan edildi. Müttefikler bir süre dirense de bir süre sonra Büyükelçilerini yeni başkente göndermek zorunda kaldılar (Soysal, 1983, s. 972). Mezarlıklara

saldırı iddiaları da Türkiye'ye karşı yapılan onur kırıcı ve haksız bir suçlamaydı. Türkiye'deki çıkarları hususunda uyuşmazlık çıkınca farklı sorunları gündeme getirerek Türkiye'ye baskı kurmaktan geri durmadılar.

Nitekim Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı süreçte Mart 1923'te Fransız mezarlarına saldırı yapıldığına ilişkin Fransız makamlarından yeniden şikayet geldi. TBMM Hükümeti Hariciye Vekaleti tarafından Hariciye Vekaleti İstanbul Murahhası Adnan Bey'e gönderilen bir yazıda Fransızların şikayetleri dile getirilmişti. Yazıda Çanakkale'deki Fransız mezarlığında yapılan tahribata dair liva Mutasarrıflığından Dahiliye Vekaletine gönderilen 24 Şubat 1923 tarihli telgraf, yazıya iliştilerle takdim edilmişti. Tahribat hakkında yapılan incelemenin sonuçlarının ayrıca bildirileceği dolayısıyla Fransız makamlarından bir şikayet alınması durumunda hükümetin olayla ilgili inceleme başlattığı bilgisinin verilmesi istenmişti (BOA, HR.İM, 41/8, 030, 3 Mart 1339).

Tahkikat ivedilikle başlatıldı. Liva Mutasarrıfı Rami Bey'in TBMM Hariciye Vekaletine gönderdiği 24 Şubat 1923 tarihli raporda bütün gerçekler anlatılıyordu. Buna göre mezarlıktaki bazı mezarların mermer kapakları kaldırılarak sandıkta bulunan mevtanın üzerinde altın haç ve madalyonun alındığı anlaşılmıştı. Diğer iki mezarın mermer kapaklarının kaldırılmak suretiyle zorlandığı ise açıktı. Yapılan müracaat üzerine mutasarrıflık kapsamlı bir inceleme başlattı. Fransız Yüzbaşısı Mösyö Navaro, Fransız Rahip Mösyö Küre, vefat eden kişinin dedesi Mösyö Motola ve zabıt memurları eşliğinde mezarlığa gidildi ve inceleme yapıldı. Gerçekten mezarlığın karıştırıldığı ve mezarların ikisinin mermer kapaklarının kırıldığı görüldü. Bu inceleme esnasında mezarlığın yanına düşmüş İngilizce bir mektupla başka bir mezarın üzerinde kırılmış viski şişeleri bulundu. Mermerden yapılmış büyük bir haçın üzerine de mavi kurşun kalemle yazılmış İngilizce yazılar görüldü. Bu mezarlığın hemen yakınında İngiliz mezarlığı da vardı ancak orada herhangi bir tahribat yapılmamıştı. Mezarlığın etrafında İngiliz askerlerin ikamet etmiş olduğu da göz önünde bulundurularak bu tahribatın faillerinin İngiliz askerleri olduğuna kanaat getirildi. Öte yandan mezarlıktan yüz metre ilerde bulunan Rum mezarlığında da beş altı mezarın mermer taş kapaklarının açılması ve bekçi dairelerinin kapı ve tahtalarının sökülerek alınması bu vukuatın da İngilizler tarafından yapıldığı kanaatini oluşturmuştu. Çünkü olaydan bir hafta evvel liva muhasebecisinin bahçe duvarı delinerek mutfak ve kilerinde bulunan kilitli odunların İngiliz askerleri tarafından çalınırken suçüstü halinde yakalanmaları durumu doğrulamakta idi (BOA, HR.İM, 41/8, 031, 24 Şubat 1339). Fransız mezarlığında yapılan tahribatın faillerinin İngiliz askerler olduğu anlaşılınca mesele İngiliz kumandanlığına bildirildi. İngilizce mektubun sahibi olan asker, İngiliz kumandanlığı tarafından tespit edilerek cezalandırıldı (BOA, HR.İM, 41/8, 032, 8 Mart 1339).

Olaylar incelendiğinde kilise ve mezarlıklara saldırıların kasıtlı olmadığı açıktı. Ancak buna rağmen Lozan Konferansı esnasında Türk tarafına baskı oluşturmak için bu hassas mesele bir propaganda unsuru olarak kullanıldı. Ancak İsmet Paşa, görüşmeler esnasında Türk milletinin mezarlıklara saygıda çok hassas olduğunu, saldırıların derinlemesine araştırıldığını ve bununla ilgili raporların da Müttefik devletlerle paylaşıldığını, mezarlık saldırılarını Türk halkının yapmadığının her seferinde ortaya çıktığını dile getirdi (Lozan Barış Konferansı, Birinci Takım, I, Kitap II, 2001, s. 9).

Fransa'nın dini müesseselerine saldırı şikayetleri Cumhuriyet'in ilanından hemen önceye kadar devam etti. Örneğin Eylül 1923'te Fransız Fevkalade Komiserliği Samsun'daki Katolik mezarlığının tahribine ilişkin bir şikayette bulundu ve bu tür saldırıların yaşanmaması için ne gibi tedbirler alınacağını İstanbul Murahhası Adnan Bey'e sordu (BOA, HR.İM, 41/24, 022, Tarihsiz). Adnan Bey Fransız yetkilinin iddialarını Hariciye Vekaletine iletti. Tahriratta Samsun'da bulunan Katolik mezarlığında bazı tahribatlar söz konusu olduğu, tabutların açıldığı, mezarlığın demir kapısının ve ortasındaki haçın kesildiği bilgisine yer verildi. Adnan Bey, bu konuda alınacak tedbirler hususunda bilgilendirilmesini istedi. Buna göre Fransa Fevkalade Komiserliğine bilgi vereceğini iletti (BOA, HR.İM, 20/212, 001, 6 Eylül 1923; BOA, HR.İM, 41/24, 021, 6 Eylül 1339). Fransa Ekim 1923'te de başka bir mezarlık saldırısını gündeme

getirdi. Bu bağlamda 18 Ekim 1923'te gönderdiği bir notada İzmit'te Fransız askerlerinin de gömülü olduğu mezarlıklarda bir tahribat olduğunu bildirdi. Fransa'nın bu iddiası üzerine Dahiliye Vekaleti soruşturma başlattı. Soruşturma sonucunda Fransız mezarlığının kapısı ve duvarlarında bir tahribat yapıldığı anlaşılmıştı. Ancak bu saldırının firari Yunan efradıyla Ermeni çeteleri tarafından gerçekleştirildiği anlaşıldı (BOA, HR.İM, 48/143, 001, 002, 18 Teşrinievvel 1339).

Sonuç

Çalışmanın amacı Büyük Zafer'in başarıyla sonuçlandırılmasının ardından İzmir'in boşaltılması sürecinden başlayarak Lozan görüşmeleri sırasında da sistematik olarak devam eden Müttefiklere ait kilise ve mezarlıklara Türkler tarafından saldırı yapıldığına ilişkin propagandayı irdelemek olarak tanımlanmış idi. Arşiv kaynaklarından elde edilen veriler mezarlıklara saldırı propagandasının temel amacının Lozan görüşmelerinde Türkiye'ye baskı oluşturmak ve İngiltere tarafından Fransa ile Türkiye arasındaki iyi ilişkileri bozmak üzere yapıldığını ortaya koymuştur. Bu meyanda İzmir'in boşaltılması sırasında yangın ve tahliye sırasında münferit olarak yaşanan olaylar abartılarak uluslararası kamuoyuna duyuruldu. İngiltere, yaptığı propaganda ile Fransa'nın Anadolu'da bulunan kilise ve mezarlıklarına saldırı iddialarını tetikleyerek Türkiye ile Fransa'nın arasında oluşan iyi ilişkileri bozmayı amaçlamıştır. Böylece Lozan'da Müttefiklerin birlikte hareket etmesini sağlamıştır. Bunun en önemli göstergelerinden birisi Çanakkale'de Fransız mezarlığına saldırı sonrasında yapılan araştırmada, saldırı ve tahribatın İngiliz askerleri tarafından yapıldığının ortaya çıkmasıdır.

Türkiye'nin sulh konferansında izleyeceği siyaset şekillenmeye başlayınca İngiltere'nin de propagandasının etkisiyle Fransız kamuoyunda Türklere karşı olumsuz bir tutum benimsendi. Fransa'nın Almanya'ya karşı İngiltere'nin desteğine ihtiyaç duyması Türkiye'ye karşı tutum değiştirmesinde etkili olmuştu. Ayrıca Türkiye ile sulhun I. Dünya Savaşı'nın tasfiyesi gibi görülmesi de Fransa'nın Türkiye'ye karşı tutumunu sertleştirdi. Bu nedenle Fransa kilise ve mezarlıklarında oluşan küçük tahribatı abartarak Türkiye'ye baskı unsuru olarak kullandı. Zira yapılacak sulh konferansında Fransa'nın da elde etmek istediği çıkarlar vardı. Fransa ticari emellerini devam ettirmekten yanaydı ve bu nedenle Lozan Konferansından önce İngiltere'nin de etkisiyle Türklere karşı sert bir tutum aldı. Bu propagandada “*son iz*” kuralını yansıtıyordu. Zira Fransız kamuoyunu Türkiye'ye karşı kızgınlık ve öfke içine itmek için bir yöntem olarak mezarlıklara saldırı iddiaları ortaya atıldı. Bu meyanda Fransa'nın İzmir başkonsolosu Bornova'da bulunan bir Katolik mezarlığına saygısızlık yapıldığı ve yağmalandığını dile getirdi. Başkonsolos bu iddiaları dile getirirken İzmir'de en çok acı çeken kesimin Fransızlar olduğunu ve mahallî sivil ve askeri makamların hiçbir etkisinin olmadığını belirtiyordu.

Fransa, Lozan görüşmelerinin başladığı evrede de Türkiye'ye karşı rahatsızlıklarını dile getirmeye devam etti. Mezarlıklara saldırı meselesi nedeniyle Fransız Yüksek Komiserliği daha önceki şikayetlerini yeniden gündeme getirme çabası içerisine girdi. Türk tarafının ise mezarlıklar meselesine karşı tutumu netti. İddialara hemen araştırıldı ve Fransız makamları bilgilendirildi. Büyük Taarruz sonrasında başlayan mezarlıklara tahribat iddiası Cumhuriyet'in ilanına kadar bir propaganda unsuru olarak kullanıldı. Ancak Müttefikler Lozan Antlaşmasını imzalayıp Türkiye'nin bağımsızlığını tanıyınca ve Anadolu'daki iktisadi çıkarlarını kendi istekleri doğrultusunda rahatlıkla kabul ettiremeyeceklerini anlayınca bu mesele sönümlendi.

Kaynakça

- Akyüz, Y. (1981). Lausanne konferansı başlarken Fransız kamuoyu. *Bellekten*. 45(177), Ocak, 257-286.
- Akyüz, Y. (1988). *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız kamuoyu (1919-1922)*. 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1918-1937)*. (2006). III, 5. Baskı, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.
- Balta, M. A. (2021). Türk-Fransız ilişkilerinin değerlendirilmesinde farklı bir yaklaşım: Pierre Loti (1911-1921). *GAB Akademi*, (1): 89-106.
- Başarır, M. (2023). 1921 Türk-Fransız anlaşması ve Anadolu'da barış beklentileri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (57), Nisan, 185-213.
- Baykal, H. (1991) Kurtuluş Savaşında Türk Fransız ilişkileri ve bir Fransız Türk dostu Albay Mougın. *Atatürk Yolu Dergisi*, 2(7), 457-511.
- BOA (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), HR.İM (Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı), 20/212, 001, 6 Eylül 1923.
- BOA, HR.İM, 41/24, 021, 6 Eylül 1339/1923.
- BOA, HR.İM, 41/24, 022, Tarihsiz.
- BOA, HR.İM, 41/8, 001, 22 Octobre/Ekim 1922.
- BOA, HR.İM, 41/8, 002, 26 Decembre/Aralık 1922.
- BOA, HR.İM, 41/8, 004, 4 Kanunuevvel 1339.
- BOA, HR.İM, 41/8, 005, Decembre/Aralık 1922.
- BOA, HR.İM, 41/8, 008, 11 Kanunuevvel 1338.
- BOA, HR.İM, 41/8, 009, 17-18 Kanunuevvel 1338.
- BOA, HR.İM, 41/8, 015, 9 Kanunusani 1339.
- BOA, HR.İM, 41/8, 018, 3 Kanunusani 1339.
- BOA, HR.İM, 41/8, 018, Kanunusani 1339.
- BOA, HR.İM, 41/8, 030, 3 Mart 1339.
- BOA, HR.İM, 41/8, 031, 24 Şubat 1339.
- BOA, HR.İM, 41/8, 032, 8 Mart 1339.
- BOA, HR.İM, 48/143, 001, 002, 18 Teşrinievvel 1339.
- BOA, HR.İM, 55/9, 004, 7 Teşrinisani 1341.
- BOA, HR.İM., 41/8.004, 4 Kanunuevvel 1338.
- Boyar, E. (2014). Türk-İngiliz ilişkilerinde prestij faktörü (1923-1938). *Belleten*, LXXVIII(283), Aralık, 1157-1194.
- Bozkurt, A. (2012). Gelibolu Yarımadası'nda İtilaf blokuna ait harp mezarlıklarının inşası ve statüsü. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 28(84), 57-101.
- Budak, Ö. (2008). Milli Mücadele dönemi Türk-Fransız ilişkileri. *Karadeniz Araştırmaları*, (19), Güz, 97-114.
- Eğrioğlu Ertekin, I. (2023). *Osmanlı-Fransız ilişkileri*, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi.
- Fırat, M. ve Kürkçüoğlu, Ö. (2016). 1919-1923 kurtuluş yılları Batı Avrupa ile ilişkiler-II Fransa'yla İlişkiler. B. Oran (Ed). *Türk dış politikası Kurtuluş Savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar, I (1919-1980)*. içinde (ss. 277-292). 21. Baskı, İstanbul: İletişim Yayını.
- İnönü, İ. (1974). İstiklal Savaşı ve Lozan. *Belleten*, XXXVIII(149), Ocak, 1-30.

- Karal, E. Z. (1994). *Osmanlı tarihi*. 5, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, (2001). Birinci Takım, I, Kitap II, *Genel Oturumların Protokolleri ve Birinci Komisyonun Tutanakları ile Raporları (Ülke ve Askerlik Sorunları)*, (Meray, S. L. Çev.) 3. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayını.
- Özgiray, A. (1992). Türk Fransız ilişkileri (1924-1930). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 7(1), Haziran, 65-80.
- Öztoprak, İ. (2014). *Türk ve Batı kamuoyunda Milli Mücadele*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Özüçetin, Y. ve Çelik, K. B. (2020). Türk-Fransız ilişkileri temelinde düşünce ve yaklaşımları ile dikkat çeken bir General: Henri Gouraud. *Asos Journal Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(104), Mayıs, 1-17.
- Sarıhan, Z. (1995). *Kurtuluş Savaşı günlüğü TBMM'den Sakarya Savaşı'na (23 Nisan 1920-22 Ağustos 1921)*. III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Selçuk, F. (2022). *Dengeler değişirken Milli Mücadelede Türk-Fransız ilişkileri (1918-1922)*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Selçuk, F. (2020). *Fransız basınında Yeni Türkiye'nin modernleşmesi (1922-1938)*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Sonyel, S. R. (2008). *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı (1918-1923)*. III. Ankara: TTK Yayını.
- Soysal, İ. (1953). Türk-Fransız diplomasi münasebetlerinin ilk devresi . *Tarih Dergisi*, 3(5-6), 63-94.
- Soysal, İ. (1983). Türk Fransız siyasal ilişkileri (1921-1984). *Belleten*, 47(188), Ekim, 959-1044.
- Sükan, B. (2011). Milli Mücadele döneminde Türk-Fransız ilişkileri. *90. Yılında Milli Mücadele Sempozyumları Bildiriler*, yay. Haz. H. Aytuğ Tokur, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 149-168.
- Şahin, H. (2009). Doğu sorunu çerçevesinde Osmanlı-Fransız ilişkileri [Başlangıcından Paris Barışı'na (1856)]. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (40), 277-315.
- Tansel, S. (1991). *Mondros'tan Mudanya'ya kadar*. IV, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Uzgel, İ. ve Kürkçüoğlu, Ö. (2016). 1919-1923 kurtuluş yılları Batı Avrupa ile ilişkiler. B. Oran (Ed). *Türk dış politikası Kurtuluş Savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar, I (1919-1980)*. içinde (ss. 139-147). 21. Baskı, İstanbul: İletişim Yayını.
- Yamaç, M. (2018). Fransız diplomatik belgelerinde Türkiye-Suriye sınır sorunu (1918-1940). *Belleten*, 82(295), 1153-1174.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

Cumhuriyet Dönemi Türk Modernleşmesinde Milliyetçiliğin İşlevi

The Role of Nationalism in Turkish Modernization during the Republican Era

Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN¹, Yüksek Lisans Öğrencisi Onur Kaan KARAKAYA²

Öz

İşlevsel boyutta büyük bir öneme sahip olan Türk milliyetçiliği, milli birlik ve beraberlik duygusu ile ülkenin bağımsızlığını güçlendirmiş ve modern devletin oluşumunda rol oynamıştır. Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte Türk toplumu, yeni bir kimlik arayışına girmiş ve milliyetçilik bu hususta belirleyici olmuştur. Farklı etnik, dinî ve kültürel gruplar Türk milleti olarak adlandırılmış ve aidiyet esas alınmıştır. Türk milletinin tarihi, dili ve kültürü gibi temel dinamikleri referans alınıp toplumun ortak amaç doğrultusunda topyekûn hareketi söz konusu olmuştur. Çağın ihtiyaçlarına uygun refleks gösterilmiş, modern, çağdaş ve laik saikler üzerine, ihtivası millet olan Türkiye Cumhuriyeti inşa edilmiştir. Benimsenen modern çizgi, siyasal ve kültürel alanda birtakım değişikliklere yol açmışsa da modernleşme, milliyetçilik ve batılılaşma kavramları birbiriyle bütünleşmiştir. Türk medeniyetini, geri kalmışlıktan kurtarmak amacıyla, Türk adet, örf, vb. ihlali söz konusu olmaksızın Batı'nın referansı ile birlikte, Türk kimliğinin modernliği ve çağdaşlığı vurgulanmıştır. Modernleşme kavramı ve millet bilincinin idrakıyla toplumun ortak paydayla hareket edebilmesi kolaylaşmış ve sağlıklı toplum görüntüsü mümkün hâle gelmiştir. Milliyetçilikle modernleşme arasındaki organik bağ, Batı endeksli; kültürel, endüstriyel, bilimsel bir gelişmeyi ifade etmiş, kurulan milli devletin varlığı ve vizyonu Batı ve modernizmle eşleşmiştir. Modernizmin, milli devlet yapısıyla ilişkilendirilmesi, milliyetçiliğin Türk toplumundaki önemini arttıran bir etken olmuştur. Milliyetçiliğin Türk toplumunda görmüş olduğu kabulün, ileri medeniyetler içerisinde yer alabilmesine dolayısıyla meşru bir kazanıma yol açmıştır.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet dönemi, Türk milliyetçiliği, milli devlet, Türk modernleşmesi, batılılaşma

Makale Türü: Araştırma

Abstract

Turkish nationalism is crucial for fostering national unity, strengthening the country's independence, and shaping a modern state. Following the establishment of the Republic, nationalism played a pivotal role in the search for a new Turkish identity. Various ethnic, religious, and cultural groups were unified under the notion of the Turkish nation, emphasizing a shared sense of belonging. The history, language, and culture of the Turkish people became essential foundations, driving a collective movement towards a common goal. The Republic of Türkiye was founded on modern, secular principles, prioritizing the nation. This approach brought about political and cultural changes, combining modernization, nationalism, and Westernization. The aim was to highlight a modern Turkish identity, incorporating Western influences while honoring Turkish customs, and advancing Turkish civilization. As society embraced modernization and heightened national consciousness, collective progress was achieved, improving the social image. The intertwining of nationalism and modernization led to cultural, industrial, and scientific advancements in line with the West, affirming the nation-state's existence and vision in the realm of modernism. The association of modernism with the nation-state structure has been a factor that increased the importance of nationalism in Turkish society. The acceptance of nationalism in Turkish society has led to a legitimate gain in its ability to be included among advanced civilizations.

Keywords: The Republican era, Turkish nationalism, nation-state, Turkish modernization, westernization

Paper Type: Research

¹Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, yozucetin@ahievran.edu.tr

²Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, bykaan@248gmail.com

Atf için (to cite): Özüçetin, Y. ve Karakaya, O. K. (2023). Cumhuriyet dönemi Türk modernleşmesinde milliyetçiliğin işlevi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(100. Yılında Cumhuriyet Özel Sayısı), 29-51.

Giriş

Milliyetçilik, bireylerin ortak bir düzlemde hareket etmelerini sağlamaya aracılık eden bir motivasyon unsurudur. Kültür, dil, sosyal değerler, manevî yönelimler, milliyetçiliğin temelini oluşturan bireyler topluluğunun, homojen ve organik bir şekilde ortak refleks gösterebildiği “millet bilincinin” paydaları olarak belirtilebilir. Milliyetçiliğin gündeme geliş şekillerindeki farklılıklar, milliyetçiliğin esnek bir tanımlamaya elverişli olduğunu da gösterebilmektedir. Bir milletin, bir başka millete karşı üstünlük kurma amacı güdüldükçe, bir diğerinde farklı etnik gruplar ve kültürler arasında bir kaynaştırma aracı olarak da kullanılabilir. Milliyetçilik üzerinde farklı tanımlamaların mümkün olması onun politik, kültürel, dilbilimsel ve sosyal bir kavram olduğunun işaretidir.

Arkeolog, yazar ve politikacı olan Remzi Oğuz Arık, milliyetçiliğe kaynak teşkil edecek hususları iki ayrı şekilde ele almıştır. Bu hususlar; statik unsur olarak ifade edilen ilkinde; vatan, dil, tarih gibi toplumların kimliklerine işaret eden ve şartlara bağlı bir şekilde mevcudiyetini koruyan; ikincisinde ise, milliyetçiliğin toplumlar üzerinde gerçekleştirmeyi hedeflediği dilek, amaç, iktisat birliktelikleri gibi dinamik unsurlardır (Arık, 1974, s. 6). Milliyetçiliğin, kapsamlı bir kavram olduğu ve dünya konjonktüründe harita üzerindeki sınırlarla olduğu gibi toplulukların kültürel sınırları için de belirleyici olduğu sonucuna varılmaktadır.

Milliyetçilik kavramı hakkında ele alınan tanımlamalara ek olarak “kimlik temelli bir işe kapanma” ifadesi üzerinde de durulması gerekmektedir (Leca, 1998, s. 7). Menfi bir değerlendirme olarak ele alındığında, milliyetçilik, diğer toplumlarla ayrışma neticesi beraberinde etnik bir çatışmaya sebep olabilir. Bu durum, aynı coğrafyayı paylaşan farklı etnik grupların “biz bilinci” ile hareket etmesine engeldir. Milliyetçilik hakkındaki bu menfi yönlendirme, milliyetçiliğin dışlayıcı ve ayrıştırıcı bir unsur olarak sayılmasına da yol açabilmektedir. Önemli olan mevcut ideolojilerin söz konusu toplumlara entegrasyonu ve bu entegre işleminin, toplumun salâhiyetine ne ölçüde katkıda bulunduğunun realite bağlamındaki karşılığıdır.

Milliyetçiliğin ortaya çıkışı noktasında sosyal bilimciler arasında bir anlaşmazlığın söz konusu olduğu milliyetçilik araştırmalarında göze çarpmaktadır. Modern kuramcılar, milliyetçiliğin köklerini ancak 18. Yüzyılın sonlarına kadar götürmekte, biraz daha esnek davrananlar ise Jean Jacques Rousseu ve İmmanuel Kant’a dayandırmaktadır (Leca, 1998, s. 11). Dünya konjonktüründe, ulusların öneminin artması, kendi kimliklerini marka etmek istemesi ve meşruiyetlerini kabul ettirme girişimlerinin, modernizmin bünyesinde barındırdığı sanayi, kültür, sanat, teknoloji vb. alanlarındaki ilerlemesine katkıda bulunduğu gözlemlenmektedir. Avrupa’nın hemen her yerinde 18. yüzyılın yükselen orta sınıfları, ahlakî ilkelere, insanların doğal hakları olduğuna, insanlığın doğal bir şekilde ilerlediğine dair genel bir inanç besliyordu. İlerleme kavramıyla simgelenen daha iyi bir gelecek, nihaî olarak gerçekleşebileceğine tam anlamıyla güvenerek mücadele edilebilecek bir ideal olarak görülüyordu. Ancak 19. Yüzyıl’dan sonra, tüm insanlığa hitap eden hümanist ve ahlakî ideal ve değerler yerlerini, idealize edilmiş vatan ve millet fikrini her tür genel idealin üstünde gören milliyetçi ideallere bıraktılar (Maksudyan, 2016, s.30). Marcel Mauss, modernizmi ana akım olarak kabul eden ulusçuluk hakkında, “...*maddi ve manevi bakımdan bütünleşmiş, sürekli ve istikrarlı bir merkezi iktidar olan, sınırları belirli, bilinçli olarak bir devlete ve onun yasalarına bağlı sakinlerin kültür, zihniyet ve ahlak açısından görece bir birliğe sahip olduğu bir toplum...*” ifadelerine yer vermiştir (Leca, 1998, s. 13).

Türkçülüğün, bağımsız olarak ulus devletinin inşasına doğrudan katkı sağladığı söylenebilir. Yenilik hareketleri, batılılaşmak, muasırlaşmak, modernleşmek başlıkları altından gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Hürriyet, muasırlaşmak, modernleşmek, Türkleşmek gibi ifadeler, yeni Türk devletinin fikrî temellerini oluşturan mihenk taşları hükmünde olduğu düşünülmektedir. Yusuf Akçura’nın “Üç Tarz-ı Siyaset” adlı eserinde “millî meseleler üzerine yeterince düşünmemek” şikâyeti ve devamında şuuraltı millî duyguların adeta küllenmiş bir

halde bulunduğunu söyleyerek millî ve Türklük şuurunun bu zamana kadar Türklükle anılmayan Türk milleti için temel bir dinamik olduğuna işaret ettiği gözlemlenmektedir (Akçura, 1976, s.33-34).

Geleneklerine bağlı bir topluluğun, düzeltilmesinin iyileştirilmesinin oldukça güç olduğunu ve bunun olağanüstü bir çabayla gerçekleştirilebileceğini anlatan bir yazıda; Türklük-Modernleşme ilişkisi bağlamında Brezilya’da “Careta” Dergisinde “Türkiye’de Yenilik Hareketleri” başlığı altında yayınlanan bir yazıda olağan üstü bir adam diye belirtilen Gazi Mustafa Kemal Atatürk için denilenler şu şekildedir:

“Türkiye, yabancı etkilenmelerden kaçamamıştı; ancak bu etkilenme, geleneklerine çok bağlı bir ülkede yavaşça ve karışmadan gerçekleşir, okyanus sularına karışmayan deniz akıntıları gibi. Birdenbire, Genç Türklerin tarafından olağanüstü bir adam ortaya çıktı: Mustafa Kemal, daha da Türkleşmek için Atatürk adını aldı. Ancak vatanını modernleştirmeye istekliydi. Dışarıdan hoş bir görünümü olan genç, cesur, zeki ve girişimci biri olarak, doğal olarak haklarıyla ele geçirdiği güce sahipti, çünkü o nadir görülen bir insan ırkının üyesiydi ki herkes onu hemen bir lider olarak tanı” (TDA 512.2624.17930.1. (2)).

1. Yöntem

Arşiv malzemesine, süreli yayınlara ve telif-tetkik eserlere dayalı hazırlanmış olan araştırmada, amacı evrenin özellikleri hakkında bilgi toplamak, kişileri, durumları veya olayları tam ve doğru olarak betimlemek olan model esas alınmış, milliyetçiliğin, Türk milletinin yeni dünya düzeni içerisinde var olabilmesinin anahtarı olduğu tetkike tâbi tutulmuştur. Araştırmada, Türk modernleşmesi bağlamında milliyetçiliğin, Türk toplumundaki karşılığı incelenmiş, millî bir kimlikle hareket edilerek, henüz dönüşüme hazır olmayan bir toplulukta, Atatürk tarafından gerçekleştirilen yenilik hareketleri ve modernizmin yerleştirildiği zemin irdelenmiştir.

2. Cumhuriyet Dönemi Türk Modernleşmesinin Zemini

Devletlerin kendi organlarını, hukuk düzenini, politikalarını ve fikirlerini güncellemeleri bu sayede etkin bir devlet statüsü konumunda kalabilmeyi hedefledikleri görülür. Osmanlı’nın kuruluşundan itibaren 16. Yüzyılın ortalarına kadar devam eden gelişme ihtiyacı, bu tarihten itibaren yerini artık “mevcudu muhafaza” gayretine bırakacaktır. Osmanlı için bunun yegâne sebebi, “kendi kendine yeterli olma”, “en ileri düzeye ulaşmış olma” yanılığısıyla izah edilebilir. Bu düşüncelerin hâkim olduğu Osmanlı bürokratik yapısı, artık “değişme” ihtiyacının yerine “muhafaza etme” gayretine düşecektir. Bu gayret ise, Osmanlı toplum yapısını durağanlaştıracak ve değişmeye karşı korumacı, gelenekçi bir yapının ortaya çıkmasına neden olacaktır. Bu gelenekçi ve korumacı yapı, Osmanlı müesseselerinin bozulmasına yol açmış, dönemin aydınları ise mevcut kurumların eski halinin ihyasıyla bu durumun çözümleneceğini düşünmüşlerdir. Osmanlı Devleti’nin 19. Yüzyıla kadar yaptığı yenilikçi hareketlerin geneli askerî alanda gerçekleşmiştir. Dünyadaki siyasî ve ekonomik gelişmelerin gerisinde kalan Osmanlı Devleti, kendi merkezî yönetimini güçlendirme amacıyla Avrupaî kaynaklara başvurmuştur. Osmanlı toplumunun kendi entelektüelini çıkarmasının kolay olmaması, yeniliklere karşı tutucu bir tavır sergilemesi, ulemânın çoğu zaman yeniliklerin karşısında durması, devletin ve toplumun gelişmesinin önünde engel teşkil etmiştir (Beşirli, 1999, s. 133). Osmanlı toplumunun Müslüman ve daha çok dinî karakterli bir toplum olması dolayısıyla Batı kaynaklı yeniliklere karşı direnç göstermiştir. Buna bağlı olarak yöneticilerin birçok kez, eskinin tatbiki eğilimleri içerisinde olduğu gözlemlenmektedir. 19. Yüzyılda II. Mahmut’un yapmış olduğu islahatlar, toplum tarafından yabancılaşmak olarak yorumlanmış, bunu uygulayana da uygulamanın kendisine de tepkilerin doğmasına neden olmuştur. Toplum yeni dinamikleri benimsemekte güçlük çekse de modernizmin önü tıkanamamıştır. Tanzimat reformlarının batılı tarzda, kültür, sosyal ve eğitim alanındaki gelişmeleri neticesinde Mustafa Reşit Paşa gibi eski-yeni kavgasına neden olan, entelektüel, muhalif elitler doğmuştur. Toplumdaki “istemazükçülerin” nitelikli bir karşı çıkışı görülmemektedir. Buna bağlı olarak da

aydın sınıfın hareket alanının genişlediği ifade edilebilir. Modern bir Müslüman olarak adlandırılan Ahmet Cevdet Paşa, hukuk alanındaki eksiklikler ve yenilenme ihtiyacı temelinde, modernizm ve gelenekselciliği harmanlayarak “Mecelle” yi oluşturmuştur. Temelde askerî alanla sınırlı kalan daha sonra devletin hemen hemen her kademesinde aşamalı bir şekilde gerçekleştirilmesi ve geliştirilmesi hedeflenen modernist hareketler, Osmanlı Devleti için mevcudiyetini koruma gerekçesine dayanmaktadır. 20. Yüzyılın başlarında batılılaşma ekseninde modernizmin topluma aktarılması noktasındaki elitlerin tutumu, modernleşmenin sadece kendileri gibi olabilen kimseler tarafından tatbik edilebileceği yönünde bir yanlılığı oluşturmuştur. Eski-yeni, geleneksel-modern, doğulu-batılı gibi çatışmaların, toplumu kutuplaştırdığı, ortaya çıkan bu gerilim atmosferinde ifade edilen terimlerin kavramsallaşmadığı ve müstakil olarak değerlendirilmesini geciktirdiği söylenebilir (Beşirli, 1999, s. 136).

Zorunlu bir nitelik taşıyan modernizm, toplum için sancılı olsa da devlet için bir gereklilik olduğu bir gerçektir. Fransız İhtilali göz önüne alındığında, kilisenin toplumdaki etkisinin, toplum içinde karşılık bulamaması ve bunu değiştirmek istemesi, seküler, modernist bir sosyal tabaka oluşumu tesis ettiği bilinmektedir. Buna bağlı olarak Osmanlı’daki modernist hamlelerin tavandan tabana doğru bir ivmeyle hareket etmesi, istenilen sonucun alınmaması ya da geç alınması gibi sorunlar yaratmıştır. Pozitif anlamda aynı toplumsal olayın eşitlik, hürriyet ve özgürlük gibi kavramları harekete geçirmesiyle bireylerin birtakım duygularının alevlenmesine katkı sağlamıştır. Öyle ki, Osmanlı ordusundaki küçük, orta ve yüksek rütbeli birçok subayın okuma yazma bilmediği malumdur. Duyguları alevlendirmesiyle birlikte, en temel eğitimden bile yoksun kimseler için modernizmin zorunluluk olduğu anlaşılmaktadır (Atay, 2021, s. 32).

Londra, Viyana, Paris, Berlin gibi Avrupa’nın önemli merkezlerinde eğitim almış olan aydınların Osmanlı’daki eksiklikleri tespiti ve toplumsal olarak kalkınma hedefleri doğrultusundaki raporları, geri kalmışlık kompleksinden sıyrılma çabasıdır. Geri kalmışlık düşüncesinin Osmanlı idaresinde kendisini göstermesinde en büyük faktörün savaşlarda istenilen başarıların elde edilmemesi ve toprak kaybı olduğu gösterilebilir.

3. Türk Milliyetçiliğinin Oluşumuna Etki Eden Faktörler

Osmanlı Devleti, çok uluslu bir yapıyı muhafaza etmeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti bünyesindeki etnik farklılıkları bir arada tutabilme gayesiyle İslam’ın da bir öngörüsü olan “ümme kimliğini” müstakil bir millet olma şuurunun önüne almıştır. Bu süreçte Osmanlı Türklerinin, devletin Türk özelliğini korumak adına yapabildikleri en önemli koruyucu tavır imparatorluğun resmi dilini Türkçe olarak muhafaza etmiş olmalarıdır (Türkdoğan, 2005, s.268-269).

Osmanlı toprakları içerisinde yaşayan azınlık gruplar (Bulgarlar, Slavlar, Gürcüler, Sırp) halkın unsurlarından sayılmıştır (Ertuğrul, 1998, s. 26). Hukukî, sosyal ya da temel hak ve özgürlükleri konusunda kendilerine gereken özen gösterilmiş olsa da Fransız İhtilali’nin beraberinde getirdiği her ulusun devletini kurabilmesi ayrıcalığı düşüncesi, kendilerini daha cüretkâr bir hâle getirmiştir. Farklı inanç ve etnik grubun bir arada yaşayabilmesi sebebiyle homojen olan Osmanlı toplumunu, işlevsel bağlamda heterojen bir konuma sürüklenmiştir. Buna rağmen yeterli gelmeyip Tanzimat Fermanı’nın daha okunduğu esnada bile Fener Rum Patriği’nin vaad edilenleri yeterli bulmayıp itiraz ettiği görülmektedir. Mustafa Reşit Paşa ve arkadaşları tarafından, denge oluşturma çabalarının nihaî anlamda sonuç vermediği ve daha fazlasının beklenilmesine yol açtığı görülmektedir (Ertuğrul, 1998, s. 84). Söz konusu olan gayrimüslim unsurlar için yapılan düzenlemeler, Osmanlı Devleti’ni siyasî anlamda dış müdahalelere açık duruma getirmiştir.

Sürecin, Müslüman ve Gayrimüslimlerin eşit olduğunu gösteren Islahat Fermanı’nın yayınlanması ile son bulduğu bilinmektedir. Bahsi geçen fermanlar, Gayrimüslimler üzerinde birtakım hukukî düzenlemeyle sınırlı kalmamış, dolaylı yoldan da olsa bir itiraz

mekanizmasının devreye girmesine katkı sağlamıştır. Gayrimüslimlerin kendi varlıklarını açıkça ilan etmeleri ve çeşitli taleplerde bulunmaları, toplumun “Türk” olarak farkındalığını arttıran bir etmendir. Tanzimat Dönemi’ndeki Türkçülük algısı kültürel bir aksiyon olarak sınırlı kalmıştır. Türk aksiyonunun varlığının toplum içerisinde de daha fazla hissedilmesi için yine Mustafa Reşit Paşa tarafından “Kavaid-i Osmanî” isminde dildeki Türkçe unsurların geliştirilmesi ve dilin sadeleştirilmesine yönelik çalışma yapılmıştır (Levend, 1971, s. 81; Orkun, 1977, s. 52; Özüçetin, 2002, s. 10). Ortaya atılan fikirlerden Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük, uygulanabilirlik ve gerçekçilik bakımından ön planda olmuştur. Osmanlıcılık fikrinin daha birleştirici olduğu düşünülmüştür. İhtilalin neden olduğu atmosferde azınlıkların tutumları bu fikri uygulanabilir olmaktan çıkarmıştır. Bu bakımdan Türkçülük hem siyasi hem de toplumsal olarak yararlı görülmüştür. İbrahim Şinasi, Ziya Paşa’nın dilde sadeleştirme çabaları, Ahmet Vefik Paşa, Süleyman Paşa, Ali Suavi, Namık Kemal gibi isimler İslamî ve Osmanî bir anlayış ekseninde de olsa Türklük fikrine, çeviri, sadeleştirme, sözlük gibi eserlerle katkıda buldukları görülmektedir (Mardin, 1985, s. 1701; Kuran, 1986, s.10-11; Özüçetin, 2002, s. 11). Mevcut durumda, Türkçülük fikrinin yaygınlaşması ve hâkimiyeti kaçınılmaz bir duruma gelmiştir. Meşrutiyet Dönemi’nin beraberinde getirdiği hürriyet teması, 1913 yılı itibarıyla İttihat ve Terakki’nin yönetime sahip olması, Türkçülük fikirlerinin esas alınmasına sebep olmuştur (Özüçetin, 2002, s. 14). Osmanlı’nın Balkan Savaşları’nda almış olduğu mağlubiyetler ve bölgedeki Gayrimüslimlerin kendi bağımsızlıklarını elde etmesi, Türkçülüğün gerekliliğini vurgulamaktadır (Sarınay, 1994, s.75-76).

Milliyetçiliğin hâkim ideoloji olmasıyla birlikte, Osmanlı Devleti’ndeki toprak kayıplarıyla ve toplumsal eşitsizliklerle baş edilemeyecek duruma gelmiştir. Balkanlar’da kendini gösteren meseleler, “Şark Meselesi” olarak adlandırılan, başta Arap milliyetçiliği olmak üzere farklı etnik ve dinî grupların, milliyetçiliğin etkisiyle bağımsızlık taleplerinin kendini gösterdiği, devletin bütünlüğüne aykırı durumla devam ettiği görülmektedir. Bu durum İslamcılık fikrinin uygulama sahasında karşılık bulamadığının göstergesidir. Türkçülük ideolojisinin hem mevcut dönemde hem de sonrası Millî Mücadele Dönemi’nde hâkim ideoloji olarak kabul edilmesi, bir mecburiyeti ifade ettiği gibi, toplum için de ortak bir motivasyon aracı olduğu anlaşılmaktadır.

İsviçre, Almanya, Fransa gibi çeşitli Avrupa ülkelerinde eğitim alan Genç Türkler, milliyetçiliğin favori bir şekilde gündemde olduğu sırada “*mevcudiyeti içtimaiyesi Osmanlı namı siyasi adı altında ezilegelen Türklükte bir vicdan-ı millîye uyandırmak*” düsturundan hareketle, Lozan, Cenevre, Paris, Nöşatel ve Berlin’de “Türk Yurdu” adındaki derneği faaliyete geçirmişlerdir (Özüçetin, 2002, s. 18). Vicdan-ı millî olarak ifade ettikleri Türklük bilincine yönelik atıfta, hareketin fikirsel yönünün dışında, duygusal tarafını da vurgulayarak ideolojik bir örgütlenme durumunun söz konusu olduğu görülmektedir. Türkçülük mefkuresinin günden güne daha yaygın hâle gelmesiyle birlikte 20 Haziran 1911’de Ahmet Ferid, Yusuf Akçura, Mehmet Ali Tevfik, Dr. Fuad Sabit gibi isimlerin öncülüğüyle birlikte Türk Ocakları kurulmuştur (Hekimoğlu, 2017, s. 42). Türk Ocağı’nın faaliyete geçmesiyle birlikte, Türklük fikrine sahip olan kişiler ve oluşumlar tek çatı altında birleştirilmeye çalışılmıştır. Böylece Türkçülüğün etki ve yayılım alanının genişlemesiyle propaganda daha aktif bir hâle getirilmiştir. Ele alınan dönemdeki Türk aydınının bir prototipleri, modernleşme hareketlerinin sonraki süreçlerde Millî Mücadele’ye kadar uzanacak gerçek Türk aydınının tesisinde kilit rol oynamıştır.

4. Ulusal Kimlik İnşasında ve Toplumsal Dönüşümde Türk Milliyetçiliği

Farklılıklarıyla birlikte zengin bir ülke görünümü veren Osmanlı Devleti’nin, sonraki süreçlerde yaşanan krizler, çeşitli fikir akımları, yanlış devlet politikaları gibi hususlarla yıpranmış olduğu bilinmekteydi. Osmanlı Devleti’nde bu kozmopolit yapısında, toplumu ortak bir paydada tutabilmek de günden güne güç bir husus haline gelmekteydi. Osmanlı toplumunun millet olarak hareket edememesi bir kimlik problemine yol açmıştır. Temelde Osmanlı halkının karşılaştığı problemlerin aidiyet bilincindeki noksanlıktan kaynağını aldığı görülmektedir.

İttihat ve Terakki ile birlikte Türkçülüğün hâkim olmaya başlaması, toplumun öz kimliğini benimsemesi noktasında kritik bir öneme sahiptir.

Modern bir toplumun sosyolojik olarak karşılığı “köklü sosyal bir değişme” olarak tarif edilebilir. Bu bağlamda hali hazırdaki tarıma dayalı olan Türk toplumunun sanayileşmesi anlamına gelmekteydi (Çelebi, 2017, s. 11). Mustafa Kemal, Türk milletinden hareketle modern ve millî bir parolayla kurtuluşu hedeflemekte, modernizmi ve milliyetçiliği, I. Dünya Savaşı’ndan itibaren maddî ve manevî anlamda son derece yıpratılmış, işgal altında olan ve paylaşılmış bir ülkenin yeniden bağımsızlığını sağlayacağı bir olgu olarak görmekteydi. Mustafa Kemal’in bunu yapmayı istediği dönemde kendisinin muvaffak olmayacağı yönünde bir muhalefet durumunun da söz konusu olduğunu ifade etmekte fayda vardır. Millî Mücadele’nin önemli isimlerinden İsmet Paşa ve Refet Paşa gibi isimler dahi Amerikan mandası altına girmeyi “ehven-i şer” olarak değerlendirmişler, Anadolu’nun merkeze alınarak, toplumla birlikte bir direnişin mümkün ve gerçekçi olmadığı yönünde ifadelere yer vermişlerdir (Dindar, 2014, s. 17). Bakıldığında, milliyetçilik ve modernizm temelinde toplumsal bir hareketin gerçekleşebilmesi için zeminin müsait olmasına ve toplumdaki yeni elitlerin de Türkçü düşünce etrafında birleşmesine rağmen, Anadolu temelli bir halk direnişinin mümkün olarak ele alınmaması, Mustafa Kemal Paşa’nın üstlendiği sorumluluğun derecesini arttırmıştır. Mustafa Kemal Paşa’nın 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun’a çıkmasıyla başlattığı ulusal hareketin, güçlkle de olsa gerçekleştirilebileceğini göstermiştir. 22 Haziran 1919’da yayımlanmak üzere Amasya Tamimi’nde “*Millet bağımsızlığını yine milletin azmi ve kararı kurtaracaktır*” (Cebesoy, 2000, s 93-94). 23 Temmuz 1919’da Erzurum Kongresi’nin açılışında milletin kaderine egemen olacak bir millî iradenin ancak Anadolu’dan doğabileceğini, aynı şekilde gücünü millî iradeden alacak, millî bir teşkilatlanmanın gerekliliği anlamına gelen “*Millî gücü faal ve millî iradeyi hâkim kılmak temel ilkedir*” (Cebesoy, 2000, s 93-94; Dindar, 2014, s. 21) cümlelerini yazdırmıştır.

Mustafa Kemal’in çalışmaları, Millî Mücadele’nin hedeflerini, ilkelerini ve nihaî anlamda varmak istediği noktaları göstermektedir. Toplumun, Millî Mücadele’ye kadar pasif olmasına karşın Mustafa Kemal, her söyleminde ve hareketinde, milletin değerine değinmekte, Türk milletinin fikrî ve fiziksel mücadelenin ortağı olduğuna dikkat çekmektedir. Türkiye Cumhuriyeti’ne giden yolda yeni devletin temeli, çoğunlukla kurucu unsur Türkler tarafından atılmıştır. Millî Mücadele’yi gerçekleştiren kadroda büyük ölçüde “Türk” şuur ve kimliği mevcuttur. Misâk-ı Millî adında Türk milletinin çıkarlarını, ulusal sınırlarını hedefleyen bir idealin ortaya konulduğu görülmektedir. Kendisine biçilenden fazlasına ses çıkaramayan bir toplumdaki, hak ve sorumlulukları olduğu öğretilen bir “vatandaş” profili hedeflenmiştir. Vatandaş, Türk milleti olarak isimlendirilmiştir. Türk milleti ifadesinde sadece etnik olarak Türk ırkına mensup olanlar kastedilmemekle birlikte, Misâk-ı Millî kapsamındaki tüm yurttaşlar Türk olarak adlandırılmıştır. Ortak bir zeminde toplumun tamamını tanımlayabilecek bir sıfat olması, aynı kültür, dil, inanç birlikteliği içerisinde olunmasıyla adlandırılabilir en uygun ve en kapsayıcı ifade olduğu düşünülmektedir. Daha sonra 1924 Anayasası ile birlikte vatandaşlık tanımı içerisinde yerleştirildiği görülmektedir.

Milliyetçiliğin hâkim ideoloji olması ve halk tarafından da benimsenmesi nihayetinde, bu idealin resmîleştirilmesi ve üst merci olarak kabul görmesi gerekmektedir. Buna bağlı olarak 23 Nisan 1920 tarihinde Büyük Millet Meclisi açılmış ve hâkimiyetin kayıtsız şartsız Türk milletine ait olduğu ve meclisin üzerinde hiçbir kuvvetin bulunmadığı kabul edilerek, millî irade esas kılınmış ve demokratik hayata geçiş sağlanmıştır (Dindar, 2014, s. 21). Demokrasinin gerekliliği olarak ise, ulusların kendi geleceklerini, kendilerinin tayin ve emanet edecekleri meclis ve hükûmetlere bırakma istediğinin daha insanî olduğu düşünülmektedir (Tosun, 2003, s. 835). Millî egemenliğe dayanan, demokratik, modern, hukuk devletinin, insanî değerler kapsamında alternatif yönetim şekillerine kıyasla daha âli görülmesi, vatandaş kimliğine kavuşan Türk milleti için de uygun bir formüldür. Müstakil olarak kendi devletlerini oluşturamamış Türk boyları vardır (Tatar, Yakut Türkleri vs.). Bu topluluklar kendi siyasi

teşkilatlanmalarını oluşturamadıkları ve bu doğrultuda devlet olmadıkları için millet olamamışlardır (Durgun, 2019, s. 15). Milli Mücadele’de Anadolu’nun merkezî hareket noktası olarak tercih edilmesinin, Türkiye’deki Türk milliyetçiliğinin siyasî organizasyonunu sağlayabilmiş olması, milliyetçiliğin fikir ve pratikte karşılığının bulunmasındandır. 29 Ekim 1923 tarihinde ilan edilen Cumhuriyetle birlikte Türklük mefkuresi, kendi millî devletini inşa etme başarısını göstermiştir. Mustafa Kemal, siyasî ve askerî anlamda vermiş olduğu mücadelelerin daha anlamlı olabilmesi, kökleşebilmesi ve Türkleşebilmesi amacıyla birtakım inkılaplar yapmıştır. Türkçülüğün başarılı olabilmesi ve insan hayatındaki rolü itibariyle maddî bir temele oturtulması gerekmektedir. Yusuf Akçura, milliyetin bir arzudan değil nesil ve kan kökenli olduğunu ifade etmiştir. Akçura, “Ben Müslüman ve Türküm” diyerek Türkçülüğün kendine göre temelini ortaya koymuş, dildeki Arapça ve Farsça kelimelerin atılarak yerine öz itibariyle Türkçe kelimelerin yerleştirilmesi gerektiğini savunmuştur (Akçura, 1978, s.24-25; Durgun, 2019, s. 40). Verilen örnekten hareketle, Gazi Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde gerçekleştirilen inkılaplarla, millî bir devlet olan Türkiye Cumhuriyeti’nde fikirler somut platforma taşınmıştır.

Gazi Mustafa Kemal’in kurucusu olduğu Cumhuriyet Halk Fırkası, 1931 yılı parti programında millet tanımına yönelik açıklamasında: “*Dil, kültür ve mefkure birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasî ve içtimaî heyet*” ifadesine yer vermiştir (C.H.F. Nizamnamesi ve Programı, 1931, s. 30). Gazi Mustafa Kemal’in Afet Hanım’a hazırlattığı “Medeni Bilgiler” adlı eserinde “*Zengin bir geçmiş mirasa sahip olan, birlikte yaşama konusunda arzu ve samimiyet duyan, iradeleri ortak ve sahip olunan mirası korumak gayesi olan insanların birleşiminden oluşan topluluğa millet denir*” ifadesine yer vermiştir. Bir diğer tanımlamada ise, “*Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran Türkiye halkına Türk Milleti denir*” (Atatürk, 2010, s. 40), ifadeyle milletin kurucu yönüne atıfta bulunulmuştur (Sarısaman; Zorbacı, 2023, s. 101). Milletin tanımını yapıp kimliğini tayin etmek ve daha sonrasında o kimliğin gelişimi için yapılan adımlar ele alındığında, Akçura’nın ortaya koyduğu idealde Türk dilindeki yabancı unsurların dilden atılması, eğitim ve kültür alanındaki reformlar (laik ve çağdaş eğitim sistemi, eğitimde cinsiyet eşitliğini sağlanması, Türk tarihinin araştırılması, Türk Tarih ve Dil kurumlarının kurulması vs.), hukuk alanındaki düzenlemeler (Türk Medeni Kanunu, Türk Ceza Kanunu), iktisadî ve sosyal alandaki reformların her birinde milliyetçiliğin temel alınarak, toplumda kurumsallaştırılması ve meşrulaştırılması hedeflenmiştir. Millî Mücadele başarısı, doğru teşkilatlanma, toplumu sosyolojik temelde değerlendirme, çağa uygun, modern ve laik eylemlerle karşılığını bulmuştur.

5. Cumhuriyet Dönemi Türk Milliyetçiliğinde Atatürkçü İdeoloji

Gazi Mustafa Kemal’in Atatürk olması, aidiyetini ve kimliğini tescilleyen bir durumdur. Atatürk, milletle verdiği mücadeleye inanmış ve onlar üzerinde de bir güven ortamı tesis etmeye çalışmıştır. Buna bağlı olarak onun “hatvei salahın tevkifi³ ve yarım tedbirlerle” yetinilmesinin doğru ve anlaşılır olmadığına dikkat çektiği görülmektedir. Millî emellere aykırı tutum içerisinde bulunan birtakım kimseler için müteessir olduğunu ve meşru hukukunu tanıtmak ve mukadderatını “emin ve ehil” ellerde görmek kararında sabit olduğu gözlemlenmektedir (Akşin, 2021, s. 8). Atatürk’ün tesis ettiği düzenin içerisinde milleti merkezî bir konuma getirmiş olması, onun ulusal olarak nitelendirdiği mücadelenin, devletleşme sürecinde de aynı kaynaklardan istikrarlı bir şekilde beslendiğini göstermektedir.

Atatürk, bir sözünde şu ifadelere yer vermektedir: “*Devlet ve fert birbirine karşı değil, birbirinin tamamlayıcısıdır.*” Burada fert ifadesine yer verilmiş olması da önemli bir husustur. Zira herhangi bir ırka ya da dinî gruba yönelik herhangi bir atıf yoktur. Doğrudan fert ele alınarak, devletle arasındaki ilişkiye değinilmiş olup eşitlik temasının ön plana çıktığı görülmektedir. Toplumun vurgulanması ise bir başka çıkarım noktasıdır. Devlet ve fert

³Yanılığların düzeltilmesi.

arasındaki ilişkiden hareketle, fertlerin bütününe devleti oluşturan bir element olarak görüldüğünden bahsedilebilir (Türkdoğan, 1982, s. 26).

Yeni millî devletin tam bağımsızlığı adına, modernizm merkezli hareket etmesinin elzem olduğunu birçok yerde ifade eden Atatürk, geçmiş alışkanlıklar ve dinamiklerle kültürel düzeyde bir bağlılığı öngördüğü ve istediği ifade edilebilir. Buna gerekçe olarak da Sina Akşin'in padişah Vahdettin'le ilgili, Vahdettin'in kendi otoritesi için meşrutiyetçi-ulusçu hareketler karşısında, halk karşısındaki nüfuzunu arttırabilmesi amacıyla halkın dinsel yönüne hitap ettiğini söylemektedir. Bu durum ise, İtilaf devletlerinin Müslümanlar üzerindeki manevî gücü, kendi çıkarları doğrultusunda evriltilmesi kaydıyla hoşlarına giden bir politika olduğu söylenebilir (Akşin, 2021, s. 77). Müslümanların manevî eğilimleri üzerine kurgulanan siyasî örgütlenmelerin, esasında kendilerinin aleyhinde bir gelişme olduğu, Atatürk'ün ise gerçekleştirilen inkılaplarla, Türk milletinin maddî ve manevî tarafının birtakım güçler tarafından kullanılmasına engel olma amacı taşıdığı görülmektedir. Atatürkçü ideolojinin toplumun temelini yerleşmesiyle birlikte, herhangi bir propaganda ya da sömürülme hareketine karşı toplum bilinçlendirilmiştir.

Cumhuriyet Dönemi ilk yıllarının milliyetçi bir ekseninde teşkilatlanması, Atatürk'ün bireysel siyasî anlayışının, kararlılığının, gerçekçiliğinin ve muhakeme gücünün neticesinde meydana gelmiştir. Zira kendisi, İtilaf devletlerinin Sevr gibi ülkenin yok oluşu anlamında bir antlaşmayla geleceklerini, padişahın buna karşı direnç gösteremeyeceğini ve bu minvalde ortaya çıkacak demokratik-ulusçu hareketlerin İtilaf devletlerince engellenmek isteneceğini öngörmüştür (Akşin, 2021, s. 446). Bu öngörülere rağmen gerçekleştirilen Millî Mücadele, millî devleti inşa etmekle nihayet bulmuştur. Cumhuriyet, topluluğuna sağladığı birey olma hürriyetiyle hayatlarında birçok noktada değişiklik sağlamıştır. Vatan kavramı Namık Kemal öncülüğünde toplumun literatüründe yer tutmaya başlasa da gerçek karşılığını Türkiye Cumhuriyeti ile bulmuştur. Toprak eğer ki padişahın malı olarak kabul edilirse, o toprak uğruna mücadele eden kişi, padişahın malını korumak üzere ölmüş olacaktır. Cumhuriyetle birlikte hem kişilerin uğruna mücadele edecekleri, yaşayacakları ya da ölecekleri vatan kavramı daha belirgin ve içselleştirilebilir hâle gelebilecektir (Akşin, 2017, s. 345). Atatürk'ün burada başardığı düşünülen şey, şeyhlik ve ağalık sistemi içerisinde bulunan monarşik sistemin üyeleri olan "kullardan", Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin meşruî zemininde varlık gösterebilen "vatandaşlara" olan geçiştir.

Atatürkçü ideoloji, varlık sahasından silinmeye çalışılan bir milleti, bilimsel ve çağdaş metotlarla ayağa kaldırma idealidir. Atatürkçü ideoloji, sadece gününü kurtaran bir can simidi hükmünde değil, aynı zamanda yarınlarını inşa edebilecek bir fikir sistemi üzerine kurulmuştur. Atatürk, aşamalı bir şekilde toplumun mevcut seviyesi ve imkânlarını göz önünde tutup önce egemenliği kendilerine teslim edip, daha sonra bunu bir kültür olarak benimsemelerine kadar gerekli detaylar üzerinde eğilip, doğru zamanda bunu tatbik etmiştir. Atatürkçü ideolojinin, bir düşünce sistemi olması ve bilimsellikle örtüşmesi sadece Türkiye'de uygulanabilirliği değil aynı zamanda kalkınma aşamasında olan milletleri de doğrudan ilgilendirdiği görülmektedir (Kaynar, 1986, s. 89; Özüçetin, 2005, s. 61).

Atatürk'ün vatan, hürriyet gibi kavramlarla büyümesi, idealleri doğrultusunda inatçı ve kararlı olması, kendi çıkarlarını âli menfaatlerin gerisinde tutabilecek erdemi sunabilmesi düşünüldüğünde, ortaya koyduğu fikir ve eylemler bir ideali temsil etmektedir. Türk milletinin ihtiyaçlarını tespit etmesi ve gerekçeleri doğrultusundaki hareketleri, Atatürkçü ideoloji ifadesinin, millî bir ideoloji olduğunu göstermektedir (Özüçetin, 2005, s. 61; Koca, 1983, s.7 - 13). Millî ve aynı zamanda modern ideoloji ile Türk milletinin uyumlu olduğu da ifade edilebilir. Türk milletinin modernizme uyum sağlayamayacağı yönündeki ithamların, Türk milletini geri kalmışlığa itmek ve demokratik hareketiyle yükselişinin önüne engel koymak amacı taşıdığı görülmektedir. Bu sebeptendir ki Atatürk'ün bilhassa çağdaşlık ve modernizm üzerinde durarak, Türk milleti üzerinden yapılan algı operasyonlarına karşı koyma çabası içerisinde olduğu anlaşılmaktadır.

Atatürkçü ideoloji, Türkiye'nin istiklal ve hürriyetinin bir sembolüdür. Bu ideoloji, hiçbir siyasî parti ya da zümreye ait olmamakla birlikte milletin geneline hitap edilen ve milletin genelince ortak değer olarak benimsenecek bir kavram olarak değerlendirilebilir. Türk milleti için çağdaş prensipler gereğince daima ilerleyişini ve yükselişini ifade eden bir olgu olarak gösterilmesinde bir beis görülmemektedir (Özüçetin, 2005, s. 62). Toplumun ihtiyaçlarının, sürekli değişen ve gelişen dünya konjonktüründe aynı şekilde yenilenmesi ve gelişmesi beklenmektedir. Türk toplumu için de aynı ihtiyacın kültürel, bilimsel ve teknolojik alanlarda daima artması söz konusudur. İhtiyaçların artması ve beklenti içerisinde olunmasıyla bir topluluğun gelişmesi mümkün görülmektedir. Aksi taktirde yerinde sayan, yönetilen ve geride kalmış bir millet olmaya mahkûmdur.

Atatürkçü ideolojisinin, Türk dili ve tarihiyle ilgili çalışmalara ağırlık vermesi, milliyetçiliğin belirleyici bir rol alması neticesinde gerçekleşmiştir. Bu çalışmalar, Türk toplumu adına kendi dili ve tarihiyle ilgili bilgilendirilmesi, kendi entelektüelini yaratma idealinden hareketle, dünya medeniyetleri içerisinde yer alabilmesi adına yapılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ile birlikte, yeniden bir Türk milleti ve anayasal vatandaşlık çerçevesinde Türk tanımı yapılmıştır. Cumhuriyet idaresi, Türk dili ve kültürünü Türk milletini oluşturan temel esaslar olarak kabul etmiştir. Bu konuyla alakalı Atatürk'ün yaveri Cevat Abbas Gürer,

“Çok zamanlar üç gün üç gece masası başından ayrılmasına engel olan hummalı çalışmasıyla meydana getirilen Türk tarihinin tamamlanması; Türk dilinin bütün lehçeleriyle ortaya çıkmasıyla ve istikrarıyla olacağı tereddütsüz kanaatidir ki, o Büyük Adam, bütün parasını tarih ve dil kurumlarına hasretmiş ve onun sevgili muhteremi, peyki Milli Şef İnönü de bu kurumları yüksek himayetlerine alarak kardeşinin hızına hız katmıştır. Evet Türk dili; Türk tarihini tamamlayacağı gibi Türk asalet kudem ve medeniyetini ispat edecek ve ana dil vasfını hakkıyla ihraz edecektir” (Der. Gürer, 2018, s. 388) ifadelerine yer vermiştir.

Atatürk, Balkan devletleriyle ilgili toplantı esnasında “*Karadeniz'in kuzey ve güney yollarıyla, binlerce yıl deniz dalgaları gibi birbiri ardınca gelip Balkanlara yerleşmiş olan insan yağınları başka başka adlar taşımış olmalarına rağmen, aslında bir beşikten çıkan ve damarlarında aynı kan dolaşan kardeş kavimlerden başka bir şey değillerdir*” (Hâkimiyet-i Milliye, 26. 08.1931) diyerek, Türk milletinin Orta Asya'dan geldiğini ve kökenli bir tarihi olduğunu vurgulamıştır. Medeniyeti, çağdaşlaşmayı, bağımsızlığı, bir bütün olarak kabul eden Atatürk'ün çizdiği istikameti benimsemek, kendi geleceğini kendi tayin eden ve dayatılanları reddetme kabiliyeti ve inancı gösteren bir millet için elzem hükmündedir. İstikbalini, vatan kavramına yüklenen kutsiyetle ve o kutsiyete olan bağlılıkla devam ettirecek olan Türk milleti için akıl ve bilim ekseninde umutlu bir gelecek öngörülebilmektedir.

6. Siyasal ve Kültürel Yenilenmede Türk Milliyetçiliği

Kavramsal olarak Türk milliyetçiliği, Türk milleti olarak adlandırılan Türkiye halklarının bütünü için yeni bir çağın açılması ve modern dünyaya entegrasyonu anlamına gelmektedir. Milliyetçiliğe bağlı bir şekilde gelişen ve organik olduğu düşünülen modernleşme hareketleri, toplumun bütününe ilgilendirip onların sosyal, iktisadî ve kültürel hayatları üzerinde çağdaş değişiklikleri, köklerinden de kopmadan, farkındalık düzeyinde sağlamaktadır.

Modernizm ve batılılaşma kavramlarının birbiriyle ilişkili olarak görülmesi, modernizmin sadece Batı'ya mahsus anlaşılması bir yanılgıdan ibarettir. Teknoloji ve sanayiye duyulan gereksinimin dünya devletlerinin içerisinde varlığını sürdürebilmek için zorunluluk olarak algılanması, Türkiye Cumhuriyeti'nin istikbali için bir yöntem olarak benimsenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti için benimsenen yöntem, milliyetçilik-modernizm-batılılaşma üçgeni içerisinde yer almaktadır. Sahip olunan ortak maziye karşı saygıyı barındırmakla birlikte, modernleşmenin ve bunu Türk milliyetçiliği ekseninde geliştirmenin de mümkün olduğu savunulmuştur. Türk medeniyetinin dünya medeniyetleri içerisinde geliştirilmeye muhtaç bir medeniyet haline

geldiği iddiası, temelde kendi medeniyetini küçümsemek ve ona değersizlik atfetmek için değil, bilhassa onun değerini koruyabilmek ve gelişime açık bir hâle getirebilmek içindir. Bu fikre bağlı olarak Yahya Kemal, Batı'dan kazanılan bilgi ve birikimin “Türkçe’ye, Türkiye’ye ve Türk milletine döndürerek” sözleriyle ifade etmiştir (Beyatlı, 1971, s.139; Çağlıyan, 2006, s. 87). Yahya Kemal’in de ifade ettiği üzere burada batılılaşmaya, Türk kültürünü asimile etmek anlamı değil, yenileyici ve kuvvetlendirici bir vizyon biçildiği gözlemlenmektedir. Bunu açıklığa kavuşturacak bir ifadede: “*Sahici modern adam, üç zaman içinde yaşamasını bilendir. Modernliği, bugüne münhasır olmadığı için devamlıdır. Geçmişi, bugünü ve yarını aynı liyakatla temsil eder. Modern olduğu kadar muhafazakâr, muhafazakâr olduğu kadar da inkılâpçıdır*” (Safa, 1999, s.114). Çoğu zaman belirtilen iki kavram arasında bir çatışma halinin varlığından bahsedilmektedir. Bir taraf gelenekselci addedilip gelişime kapalı tutulurken, diğer taraf ise, geçmişe duyulan yakınlığa karşı bağlılık duymamak ve millî olmamak iddialarına tâbi tutulmuştur. Oysa ki her iki tarafın da birbiriyle uyumlu olabileceği, Türk milletinin kendi medeniyetini geliştirmesi noktasında birlikteliğin mümkün olduğu düşünülmektedir.

Toplumun sosyal yapısı zaman içerisinde değişikliklere ve şartlara göre şekillenebilir. Bununla birlikte toplumun muhafaza ettiği kendi öz değerlerinde de bir süreklilik durumu söz konusudur. Mustafa Kemal Atatürk’e göre kendisini Türk hissedenden herkes Türk’tür. Ancak sosyolojik manada hissiyata dayalı bu kabul, batıdan farklı olarak kültür birliğine dayalı olan anlayışı ifade eder. Bu tarz bir hissiyatta, her türlü boy, aşiret, kabile ve kavim asabiyetinin üstünde bir manevî ve kültürel mutabakat olan Türk milletine mensubiyet şuuru ön planda yer almaktadır. Mustafa Kemal Atatürk Tanzimat’tan itibaren Batılılaşma çabası içerisinde kendi kimliğini unutmaya tehlikesi ile karşılaşmış bir milletin hafızasını yenilemiştir. İsmail Hakkı Baltacıoğlu, medeniyetin teknik, kültürün ise vicdan olduğu kanaatini ileri sürmekte, milletlerarası olması sebebiyle medeniyetin ithal edilebileceğini ancak, vicdanın millî olması sebebiyle alınamayacağını belirtmektedir (Baltacıoğlu 1965, s.7). Millî kişiliğin, toplum için benimsenmesi gerekmektedir. Atatürk de modernleşme amacına hizmet etmesi için Batılı inkılapları, temelde millî olan değerlerin asimile olmasına değil, bu yolla geliştirilmesine ve Türklük mefkuresinin, modernizmle özdeşleştirilmesini hesaplamıştır.

Devlet ve fert arasında bir uyum yakalamaya çalışan Atatürk, Batılı devletlerin de yaptıkları gibi, halkının çıkarlarını ön planda tutup onları devletin yönetiminin bir parçası haline getirip siyasî ve kültürel bir özdeşleştirme çabası verdiği anlaşılmaktadır. Atatürk’ün halk üzerinde gerçekleştirmek istediği hedeflerinden biri halkı eğiterek bilgili kılmak ve bütün halkı eğitimde aydın olarak yetiştirmek (Türkdoğan, 1982, s. 24). Böylece halk üzerinden gerçekleştirilmek istenilen idealle, toplumun eğitim düzeyine yönelik katkının, kültürel ve siyasal bağlamda gelişimine katkı amaçlanmıştır. Fert ve devlet arasındaki ilişkinin, doğal bir bağ olduğuna ve soyut anlamlarla sınırlandırılmasına da karşı çıkılmaktadır. Toplumun fertler bütünü olarak ortak çıkarları doğrultusunda yönlendirilmesi gerekmektedir. Öyle ki Atatürk, devletin tanımı için fertlerin bütünlüğüyle teşekkül etmiş bir millettir demiştir (Türkdoğan, 1982, s. 26). Modernizm ve batılılaşma, Türkiye Cumhuriyeti’nin ilerlemesi ve kalkınmasına hizmet etmesi ve Türk milletinin kimliğine hâkim olmasıyla birlikte, ona uyanı analiz edebilme ayırt ediciliğine sahip olması neticesinde tatbik edilmiştir. Atatürk, Türk milletinin rüştüne ve demokratik anlayışına yönelik yapmış olduğu bir açıklamada:

“Sayın arkadaşlar, önemli ve dünya çapında olağanüstü olaylar karşısında saygıdeğer milletimizin gerçek uyanıklık ve göz açıklığına değerli bir belge olan Anayasamızın bazı maddelerini açıklığa kavuşturmak için özel kurulca yüce topluluğumuza teklif edilen yasa tasarısının kabulü dolayısıyla yeni Türkiye devletinin zaten dünyaca bilinen ve bilinmesi gereken niteliği milletlerarası tanınmış adıyla anıldı. Bunun tabii gereği olmak üzere bugüne kadar doğrudan doğruya meclisimizin başkanlığında bulundurduğunuz bu aciz arkadaşınıza yaptırdığınız görevi cumhurbaşkanı unvanıyla yine aynı arkadaşınıza yönelttiniz. Bu münasebetle şimdiye kadar tekrar tekrar hakkımda göstermiş bulduğunuz sevgi, içtenlik ve güveni bir kere daha göstermekle yüksek kadirbilirliğinizi ispat etmiş

oluyorsunuz. Bundan dolayı yüce meclisinize gönülümün bütün içtenliği ile teşekkürlerimi sunarım” (Atatürk, Cilt II, 1984, s.550-551) demiştir.

Türk milletinin niteliği vurgulanan bu ifadelerde, milliyetçiliğin eklemlenmesiyle, Türk toplumunun daha bilinçli, çağdaş, aydın ve milli bir imaj verebilmesinin mümkünlüğü ve kuvveti sunulmuştur.

7. Türk Milliyetçiliği Karşısında Ortaya Çıkan Muhalefet ve Gerekçeleri

Her fikre karşı bir anti-tezin bulunabilme ihtimali söz konusudur. Bu minvalde, Türk milliyetçiliğinin birtakım itirazlara maruz kaldığı söylenebilir. İmparatorluktan ulus devlete olan geçiş sürecinde, nispeten toplumsal anlamda küçülmek olarak algılanabilecek milliyetçiliğin tatbiki, diğer etnik unsurların bazıları için rahatsız edici bir hâl almıştır.

Millî Mücadele neticesinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti için milliyetçiliğin etkin bir faktör olması, bahsi geçen unsurların rahatsızlığının belirgin bir duruma gelmesine sebep olmuştur. Her ne kadar Türkçülük mefkuresi, sadece Türk ırkına mensup olanları kapsamıyor olsa da diğer etnik grupların bir kısmı tarafından hoşgörüle karşılanmamıştır. Modernist, çağdaş bir milliyetçilik modelinin kapsayıcı bir işlevde olmasına rağmen, kültürel olarak dönüşümde daha ağır hareket edebilen bir toplum için Türk milliyetçiliğine yüklenen anlamın kavranmasını geciktirdiği iddia edilebilir. Bu gecikmenin sebebinin toplumun kavramlara yüklediği anlam ve tarihî kökenleri olduğu düşünülmektedir. Cumhuriyet’e kadarki süreçte millet kavramının içerisinde, Müslüman-Gayri-müslim ikilisinin etkin olduğu dikkate alındığında, üçüncü bir seçenek olarak toplumun kendisini adlandırma ihtiyacı duymadığı anlaşılmaktadır. Ancak bununla birlikte, bu düşüncenin modern topluma olan geçişte de bir engel teşkil ettiği belirtilmelidir. Millet, dil ve ırk birlikteliğine dayanan bir olgudur. Ulusçuluk, fertlerden bir araya gelen, örgütlenebilen, modern toplum belirtisi anlamına geldiği ifade edilmektedir (Ortaylı, 1985, s. 997). Burada modern toplum olarak gösterilebilecek fert kelimesinin, düşünebilen, karar mekanizmasına sahip, itiraz edebilen ve yönlendirebilen bir kimliğinin olduğunun belirtilmesinde fayda vardır. Osmanlı’daki millet tanımıyla, Cumhuriyet Dönemi millet tanımı arasındaki farkta, ferde yüklenen anlamın ve önemin Cumhuriyetle birlikte arttığı göze çarpmaktadır.

7.1. Etnik Azınlık

Her milletin kendisini temsil eden ve dış dünyada hakkında fikir sahibi olunabilecek birtakım karakteristik özellikleri olduğu düşünülmektedir. Türkler, Ermeniler, Araplar ve Müslüman olmayan diğer etnik grupları kendi hâkimiyetinde bulundurmış onları, kendi tabakasından kabul etmiştir. Sayılanlarla birlikte Balkanlardan ve Kafkaslardan gelen Arnavut, Çerkes, Gürcü, Bulgar gibi diğer etnik gruplarda yine Türk milletiyle etkileşim hali içerisinde bulunmuşlardır. Tüm bu unsurlarla birlikte Türk etniğinin çatı olduğu, ortak bir kimlik altında yaşamlarını sürdürdükleri görülmektedir (Aka, 2012, s. 293). Ancak özellikle Kürtler üzerinde, bugün dahi devam etmekte olan bölücü hareket planlarının yapıldığı bellidir. Konunun açıklığa kavuşabilmesi adına Doğu Anadolu Olaylarına ilişkin İtalyan Gazeteleri Makaleleri adlı bir belgedeki şu ifadeler dikkat çekicidir:

“Kürdistan isyanıyla ilgili olarak, sorun gerçek gibi görünmüyor, ancak ilk alarm ve yabancı müdahale suçlaması arasındaki adım kısa ve her türlü şüpheye açık. "Vatan Tehlikede" çağrısıyla Fethi Bey'in şiddetle devrildiği ve ülkenin her yerinde frenlerin sıkıldığı bir duruma geçildi. Mevcut olaylarda, Türklerin şüphesi İngiltere'ye yöneliyor. Musul meselesi ve bu meseleden kaynaklanan sürekli provokasyonlar, Milletler Cemiyeti'nin bir Komisyonunun müdahalesini gerektirecek kadar Türk-Britanya gerilimini artırmaktadır. Bu Komisyonun gelişiyile ortaya çıkan olaylar bilinmektedir. Son olarak, Kürdistan'ın hassas coğrafi konumu, Ermenistan üzerinde ve Mezopotamya sınırında bulunan bir bölge olması, şüpheleri ve çıkar çatışmalarını beslemektedir” (TDA 541.44223.210223.93. (2)).

Türkiye’de yaşayan etnik grupların varlığının yanında, buldukları bölgedeki siyasî hareketliliğin de o etnik grup üzerinden politikalar yürütülebileceğini göstermektedir. Bölgedeki çıkar çatışmalarının varlığı, aynı bölgede yaşayan Kürtlerin, bahsi geçen gerilim atmosferinden menfi olarak etkilenmesine yol açtığı bilinmektedir. İtirazın milliyetçiliğin işlevsel ya da kavram boyutuna karşı değil, kargaşanın içerisinde kalmış bir topluluğun refleksi olduğu söylenebilir. Gene Doğu Anadolu Olaylarına ilişkin İtalyan Gazeteleri Makaleleri adlı diğer bir belgede Doğu Anadolu Bölgesi’nde, Kürtlere özerklik verileceği ve bölgede söz sahibi olacaklarına dair bulunulan taahhütte dile getirilenler şunlar olmuştur: “*Sevr Antlaşması'nın 62. maddesi şöyle diyordu: "İngiliz, Fransız ve İtalyan hükümetleri tarafından sırasıyla atanan üç üyeden oluşan bir komisyon, İstanbul'da kurulacak ve bu anlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren 6 ay içinde, söz konusu bölgelerde yerel özerklik için bir proje hazırlayacaktır"*” (TDA 541.44223.210223.93.(2-3)). Osmanlı Devleti’nin son bulmasını amaçlayan güçler tarafından, Kürtler üzerinde gerçekleştirilmeye çalışılan bölücü hareketle bir etnik ihlalin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Bölge halkının bu şekilde propaganda edilmesiyle ilgili Ankara Hükümeti’nin tutumundan:

“Bu isyancılar, tamamıyla Kürt ırkından olanlar, Halifelik’in geri getirilmesini ve mevcut laik hükümet biçimlerinin kaldırılmasını talep etmektedirler. İsyan, Batı Türkiye ile neredeyse iletişimsiz, oldukça uzak ve neredeyse barbar bir bölgede patlak verdiği için, resmi olmayan kaynaklardan gelen haberler oldukça belirsizdir ve resmi kaynaklardan gelenler çok özetlemeli ve özellikle Ankara Hükümeti tarafından aşırı derecede sansürlenmektedir. Bu durum, olayların önemini tam olarak bilen tek hükümet olan Ankara Hükümeti tarafından yürütülmektedir” (TDA 44223.210223.93. (2-3)) şeklinde bahsedilmiştir.

İnkılapların gerekliliği ve Türk milleti adı altında tüm halkların birleştirilmelerinin, birlik ve bütünlük açısından oldukça isabetli olduğu görülmektedir. Milliyetçiliğin toplumda belirginleşmesiyle birlikte, her topluluğun kendi milletini kurabilme hakkı vardır gibi bir anlayışın da olması, diğer etnik gruplarında kendi bağımsızlıklarına yönelik taleplerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak Anadolu coğrafyasını yüzyıllardır birlikte paylaşan etnik gruplar için, Türk milleti tarafından ayrıştırıcı bir tutumun sergilenmediği bilinmektedir. Atatürk’ün milliyetçilik eksenindeki yaklaşımlarında, etnik grupların hassasiyetlerini ön planda tuttuğu ve birlikteliğe “Türk” olarak dikkat çektiği görülmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti’nin bünyesinde barındırdığı etnik grupları ortak bir paydada toplamış olsa da zaman zaman millî güvenlik ya da siyasî tutumlar karşısında “etnik azınlık problemi” gibi başlıklarla itirazların doğabilmesine sebep verdiği de görülmektedir. Lozan Antlaşması çerçevesinde yapılan nüfus mübadelesinin zorunlu olması, Türkiye’de yaşayan Ortodoks Rumlar için ayrıştırıcı bir tutummuş gibi değerlendirilebilmektedir. Bir başka örnekte Fener Rum Patrikhanesi’nin bir Türk kurumu olduğunun kabul edilmesi ve Yunanistan’ın buna karşılığında Türkiye’nin içişlerine müdahalesi olarak algılanması sebebiyle VI. Konstantinos’un 30 Ocak 1925’te sınır dışı edilmesi de başka bir problem olarak görülmüştür (Örtlek, 2014, s. 17). Tarihe “Trakya Olayları” olarak geçmiş olan Yahudiler aleyhine yazılmış, Cevat Rifat Atilhan’ın “Millî İnkılâp” ve Nihal Atsız’ın “Orhun” dergisinde yayımlanan yazılarından dolayı etnik azınlıklara yönelik müsamahanın bulunmadığına yönelik düşüncelere neden olmuştur. Aynı yazılarda kısmî olarak da olsa Doğu illerindeki Kürtleri de hedef noktasına yerleştirmesi ve 14 Haziran 1934 tarihinde Mecburi İskân Kanunu’nun dönemin, Cumhuriyet Halk Fırkası’na mensup yöneticilerin Yahudilerin Trakya bölgesinden uzaklaştırılmalarına ses çıkarmamaları neticesinde Türk milliyetçiliğine yönelik itirazların, etnik azınlık başlığında dile getirilmesine ortam sağlamıştır. 1 Mayıs 1996 işçi sendikalarının mitingi manipüle edilerek, mezhep ve etnik kışkırtmalara ortam sağlanmıştı. Alevî ve Kürt vatandaşlar üzerinden şehrin farklı bölgelerinde ideolojik telkinlerde bulunuluyor ve örgütler için bir kitle yaratılma çabası gösteriliyordu (Özdemir, 1996, s. 18). Çeşitli ideolojilerle Türk halkının içerisindeki etnik gruplar kışkırtılmaya ve ayrıştırılmaya çalışılmıştır. Türk milliyetçiliğinin, Türkiye’nin bütünlüğüne aykırı eylemlerin önünde set vazifesi gördüğü düşünülmektedir.

7.2. İnsan Hakları İhlalleri

Devlet, kendi insanın haklarını muhafaza etmek, onları istihdam etmek, can ve mal güvenliklerini korumak, emniyet ve sulh içerisinde bir arada yaşayabilmelerini tesis etmekle sorumlu bir müessesedir. Bu başlıktaki itirazların, kavram kargaşası neticesinde olduğu görülse de ortaya çıkan muhalefeti dinlemek ve onu ika edici faaliyette bulunmak toplum huzuru, ülkenin bağımsızlığı ve bütünlüğü açısından önemlidir. Türklere Yönelik Çirkin İftiralar, Doğu Karadeniz'deki Hadiselerle ilgili Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile İtilaf Komiserleri Arasında Teati Edilen Notalarda: “*Karadeniz'deki Yunanların da dahil olduğu silahlı bir isyanı bastırmak için silahlı kuvvetlere başvurulmak zorunda kalındı bu isyan, Karadeniz'deki Yunan donanmasının Türk sahilindeki eylemleriyle birlikte gerçekleşti. Bu, katliamlar değil, meşru savunma önlemleridir. İşte Türk hükümeti tarafından işlenen tüm "vahşetler" bunlardan ibarettir*” (BOA HR.İM.60.39. (1)) şeklinde, Karadeniz'de Türk halkının göstermiş olduğu mücadeleyi ironik bir şekilde ele aldığı görülen yukarıdaki ifade, kendi meşru hakkını savunmak haricinde hiçbir amaç taşımayan Türk halkının masumiyetini belgelemektedir. Türk milliyetçiliğinin, insan haklarını ihlal ettiği yönündeki eleştiriler, esasında Türk halkının kendi meşru haklarının muhafazası ile ilgilidir. Yine benzeri minvaldeki suçlamalara ilişkin aynı belgede:

“Trakya'daki Türk nüfusu üzerinde işlenen acılar ve saldırılar hakkında kaç gazete yazdı? Lord Saint-Davids'in, İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi Başkanı olarak, Anadolu'nun Yunan işgalini en sert ve en iyi gerçekleştireilmiş şekilde kınayan raporunu kaç gazetede okudunuz? Avrupa ve Amerika'dan kaç gazete ve dergi, Kızılay delegesi olan Gehri'nin, Marmara Denizi kıyılarındaki Yunanların iğrenç davranışları hakkındaki raporunu yayınladı? Ateşkesin ardından Anadolu'ya giden deniz ve askeri misyonların sonuçlarını kaç gazete aktardı? Tüm bu raporların birçoğu, Türkiye'ye seyahat eden ve gerçeği çıkar, önyargı veya tutkulara göre değil, gerçekliğe göre gören yabancı kaynaklardan gelen çürütülemez belgeleri hâlâ yayınlamaya istekli olan kaç gazete veya dergi tarafından kabul edildi” (BOA HR.İM.60.39. (2))

denilerek, Türklerin hak ihlali yaptığına yönelik ifadelerin eleştirildiği, hatta kendi haklarının diğer milletler tarafından tanınmadığı, hakkaniyetli bir yaklaşımın duyulmadığı ifade edilmiştir.

Türk milliyetçiliğinin, toplumunu oluşturan her bir fert için kapsayıcı oluşu dikkate alındığında, insan haklarının tümü (özgürlük ve kölelikten muaflik hariç) devlet eliyle kısıtlanabilir. İnsan haklarının kısıtlanması ile ihlal edilmesi aynı şey değildir. Her bireyin serbest seyahat hakkı bulunmaktadır. (Ancak, pandemi vb. gerekçelerle yasal zeminde bu hak sınırlandırılabilir). Türkiye'deki çeşitli inanç gruplarının da hükümet politikaları ve devlet menfaatleri açısından sınırlandırılabilmesi mümkündür. Herhangi bir inancın varlığının reddedilmesi ise bir insan hakkı ihlali olarak değerlendirilebilir. Burada kısıtlamanın mı yoksa ihlalin mi söz konusu olduğu üzerinde doğru çıkarımların yapılması, toplumda inanç temelli bir kaos atmosferinin engellenmesi açısından önemlidir.

Sosyolojik, psikolojik ve felsefi anlamlar barındıran yabancılaşma ifadesi, bireylerin aidiyet hissinden uzaklaşması, kendi benliklerinin ve değerlerinin ihlal edildiğini düşünmesi neticesinde ortak bir kimlikle hareket etmelerinin güç hâle gelmesi durumudur. İnsan hakları ihlali düşüncesiyle milliyetçiliğin modern bir çizgiyi benimsemiş olmasının, kültür emperyalizmine neden olduğu, bundan kaynaklı olarak da kültürün, değerlerin, inançların tahribata açık bir hâle getirilmesi durumu öne sürülerek itiraz edildiği gözlemlenmektedir. İtirazlarına yanıt olarak Atatürk, kopyala ve yapıştır politikası değil, bir uyarılmanın söz konusu olduğunu şöyle dile getirmektedir: “*Biz Batı medeniyetini bir taklitçilik yapalım diye almıyoruz. Onda iyi olarak gördüklerimizi, kendi bünyemize uygun bulduğumuz için, dünya medeniyet seviyesi içinde benimsiyoruz*” (Afet İnan, 1984, s.183). Burada, nitelikli bir irade mekanizmasının varlığı dikkat çekmekte, dünya medeniyet seviyesine ulaşılmasında, topyekûn olarak her bir ferdin, yükselişin öznesi durumuna getirilmesi hedeflenmektedir.

Milliyetçiliğin modernizmle ilişkisi neticesinde, olası bir kültür kaybının söz konusu ihtimal dahilinde olması ve bu riskin göze alınması, hakların ihlali konusunda bir itiraz doğurmaktadır. Bu bağlamda Türk modernleşmesiyle birlikte tarihsel gerçekliğin geri planda tutulmuş olması ve bu nedenle Türk modernleşmesinin gerçekçi çözümler getirememiş olmasından bahsedilmekte, Batı perspektifinin benimsenmesi neticesinde, zihniyet eksenli problemlerin varlığına dikkat çekildiği görülmektedir. Batı tarafından uzun yıllar boyunca alınan mağlubiyetlerin, Türk aydınının da sömürge aydını gibi düşünmeye başladığı iddia edilmektedir (Oğuz, 2015, s. 123).

Batı'nın dayattığı değerler epistemolojisinin, Doğu toplumlarından olarak adlandırılan Türk toplumu için de bir sınırlılık olarak anlaşılmıştır. Oluşturulmaya çalışılan modern toplumun, Batı'nın referans alınmasıyla Türk milletinin kendi köklerine ve değerlerine yönelik sınırlandırıcı kabul edilmiştir. Bununla birlikte Türk toplumunun yeniden dönüştürülmesinde, laikliğin ciddi bir etkisinin olduğu ifade edilebilir. Laiklik ile birlikte devlet, yönetiminde dinî referanslara yer vermemiş olup, dinî imgeleri kişilerin vicdanlarına indirgemmiştir. Türk toplumunun yüzyıllardır İslamî bir anlayışla yönetilmesi sebebiyle toplumun bazı kesimleri tarafından o kadar gerekli görülmemiştir. Yeniliklerin dünya genelinde her milletin kendi toplumunun bütünü tarafından büyük bir içtenlikle kabul edildiğini söylemek, gerçek dışı kalacaktır. Buradan geçmişle ilgili değerlerin, saygı kapsamının dışında görüldüğüne yönelik ifadelerin gerçekçi olmadığı düşünülmektedir. Bir anlamda İslamî değerlerin politikanın bir parçası olmaktan çıkarılması, onun değerini muhafaza etmek niteliğinde bir olay olarak da gösterilebilir.

7.3. Ayrımcılık

Ayrımcılık, temelde kendi gibi olmayan ya da kendi gibi düşünmeyenleri hariçte tutmak anlamına gelen bir kavramdır. Aynı zamanda ölçülebilirdir. Ayrımcılık genellikle önyargılı, düşük kültür seviyesine sahip, psikolojik ve sosyolojik gelişimini tamamlayamamış kişi ve gruplarda görülmektedir. Milliyetçiliğin, nispeten küçülmeyi ve kendi değerler sisteminin önemini vurgulaması neticesinde, diğerleri olarak gösterilebilecek kesimleri dışlayıcı bir pozisyonda tuttuğu söylenmiştir.

Ayrımcılık ile gelir düzeyi arasında ters orantılı bir ilişkinin söz konusu olduğu görülmektedir. Kişilerin maddî gelirleri ne kadar yüksekse ayrımcılık yapma ihtimalinin de o kadar düşük olduğu gözlemlenmiştir. Gelir düzeyi düşük kimselerin de ayrımcılık yapmaya bir o kadar meyilli olduğu göze çarpmaktadır (Özatalay & Doğuç; 2018, s. 15). Türk modernleşmesi kapsamındaki Türk milliyetçiliğinin sosyal hayatındaki iyileştirmelerle birlikte, ekonomik anlamda da modernleşmenin gereğini yerine getirmeyi hedeflemesi doğal olarak ayrımcılık başlıklı muhalefeti engellemektedir.

Ayrımcılığın benmerkezci, istisnai ve duygudaş ayrımcılık olmak üzere üç grupta toplanabileceği söylenebilir. Benmerkezci grupta sadece ait olduğu kimlik grubuna yönelik yapılan ayrımcılığı ayırt edebilmek mümkündür. İstisnai grupta, kendisi hâkim grubun içerisinde yer alan ve toplumun azınlık kesimlerine ayrımcılık yapıldığını düşünmeyen kimselerden oluşan bir gruptur. Son olarak duygudaş ayrımcılık grupta ise, ait olduğu kimliğin ayrımcılığa uğradığını ifade eden ve kendisiyle birlikte başka grup ve kimselerin de ayrımcılığa uğradığını iddia eden kimselerden oluşan gruptur ve Türkiye'de ayrımcılığın çok olduğunu ifade edenlerdir (Özatalay & Doğuç; 2018, s. 18). Türk milliyetçiliği en başından itibaren Türkiye Cumhuriyeti, bünyesinde bulunan tüm halklar için bütünleştirici bir çabanın içerisinde olmuştur. Millî Mücadele'nin halkın bütünüyle gerçekleştirilmiş olması, Türk milliyetçiliğinin, ayrımcılığa karşı tutumunu göstermektedir.

8. Değişen Dinamiklerle Milliyetçilik ve Milliyetçiliğin Moderniteyle Uyumu

20. yüzyılın önemli tarihçileri arasında olan Eric Hobsbawm, ulusu nesnel bir fenomen olarak ele almıştır. Milliyetçiliği müstakil olarak bir farkındalık aracı olarak incelemeyi

modern devletin, doğrudan milliyetçiliğin teşekkülüne neden olduğunu ileri sürmektedir. Hobsbawm, modern devlet ve milliyetçilik arasındaki nedensellik ilişkisine vurgu yapmakta, modern devleti milliyetçiliğin temel sebebi olarak görüp iki kavram arasındaki mecburî ortaklığa dikkat çekmektedir. Aynı dönemdeki önemli sosyologlardan birisi olan Antony Smith ise, modern ulusu, kitlesel bir kamu kültürünü benimsemiş olan, ekonomide, inançta ve vatan kavramlarında birliğini tesis etmiş kitlesel bir topluluk olarak tanıttığı görülmektedir. “Hayali Cemaatler” isimli eserin yazarı Benedict Anderson ise, ulusları, insanların kültürel yapılanmasının tarihsel bir ürünü olarak tanımladığı görülmektedir (Anderson, 1995, s.56; Greenfeld & Eastwood, 2013, s.311; Aksakal, 2015, s. 204). Bu tanımlardan hareketle Türklük özelliğinin, benzeri fenomenlerden hareketle inşa edildiği ve modern ulus kavramına dahil edilecek yeni bir milletin tesisi olduğu söylenebilir (Öksüz, 2015, s.27).

Gökalp, lisanıyla Türklüğünü ifade eden ve bu kanaati vicdanen taşıyan herkesin Türk olduğunu söyler. Gökalp’e göre Türklüğün bizzat ifade edilmesi önemli bir husustur. O, bir topluluğun dilini kaybetmesiyle ve aidiyetini dillendirmemesiyle şahsiyetinin de zedeleneceğine inanmaktadır (Gökalp, 1997, s. 149; Ersal, 2012, s. 262; Aksakal, 2015, s. 206). Bireylerin lisanlarına sahip çıkması ve aidiyetlerini vurgulamasının, farkındalık düzeylerine yapacağı katkının bir arada tutulduğu ve toplumsal bir şahsiyetin, kimliğin oluştuğu görülmektedir. Bu bağlamda kitlelerin kendi şahsiyetlerini ve varlıklarını muhafaza etmesi, modern bir toplum olarak adlandırılmalarına fırsat tanımaktadır.

Türk milleti asırlarca kendi kültürünü, bünyesinde barındırdığı tüm etnik gruplarla birlikte inşa etmiş, yaşatmış ve geliştirmiştir. Millet Fransız İhtilali’ne mal edilemeyecek kadar derin ve kadimdir (Güngör, 2008, s.165; Güngör, 2010, s.79; Ersal, 2012, s.330). Fransız İhtilali, sadece kültür bağlamında bir arada olan toplumun dinamiklerini tetiklemiş ve farkındalık oluşturmuştur.

Avrupa milliyetçiliği ele alındığında, daha etnik bir milliyetçilik söz konusu iken, Türk milliyetçiliğinin, daha bütüncül bir anlayışa sahip olduğu görülmektedir. Temelde bu farklılıkların olması, milliyetçiliğin şekillendirilebilir ve yeniden anlamlandırılabilir bir kavram olmasındandır. Milliyetçiliğin bir ideoloji olarak algılanması herkes tarafından kabul edilmesini mümkün kılmamıştır. Milliyetçiliği, din ve akrabalık bağı gibi düşünmenin, faşizm-liberalizm ikileminden çıkarılmasının toplum tarafından daha kabul görür bir pozisyonda yer almasına katkı sağlayacaktır. Anderson, bu değerlendirmeleri antropolojik bir zeminde yapmış, ulusun hayal edilmiş bir cemaat olduğunu ileri sürmüştür. O, hangi ulus değerlendirmeye tâbi tutulursa tutulsun, toplumun her bir ferdinin diğerlerini tanımasının ilkel toplumlar dışında mümkün olmadığını ifade etmektedir (Anderson, 1995, s.20). Osmanlı’nın modernleşmesiyle birlikte, kimliğinin yeniden tanımlanması gerekliliği ortaya çıkmış ve bu bağlamda hayali bir kimlik oluşturulmaya çalışılmıştır (Aksakal, 2015, s. 209).

Anderson, milliyetçiliğin etkisi noktasında kapitalizmin kendisine bir hareket alanı bulduğundan bahsetmekte, kapitalizmin yayıncılık sektörüne girmesiyle birlikte, sadece Lâtince bilenlere değil, diğer dillerde de varlık göstermeyi amaçladığını ileri sürmektedir. Bu doğrultuda diğer dillerde de baskıların yaygınlaşmasıyla millî bilincin oluşmasına etki etmiştir (Özyurt, 2014, s. 15). Ekonomik faaliyetler milletlerin oluşumunda oldukça önemlidir. Modernleşme bir tanımlamada, devlet mekanizmalarının sorunları gidermeyi ve toplumsal dönüşümü kendi idealleri doğrultusunda gerçekleştirmeyi hedefleyen bir yapıdır. Kapitalizmin egemen olduğu ve 16. Yüzyıldan itibaren etkili bir şekilde tesirini kuvvetlendiren, “hiç bitmeyen bir “bugün”ün, sonsuz bir “şimdi”nin” ideolojisi olarak tanımlandığı görülmektedir (Bakan& Özdemir& Demirkanoglu, 2013, s. 44).

Türkiye’nin Sovyetler Birliği ve Arap ülkelerine karşı desteklediği milliyetçilik politikası ve bunun ülke içi ekonomik ve siyasi yansımalarına yönelik:

“Türkiye’nin, Türklerin milliyetçiliğini kolayca istismar edebilecekleri askeri demagojinin kullanılabilceği bir karışıklık ortamını teşvik etmeye devam etmeyeceğini söylemek

mümkün değildir. Ancak bu yöntem, iç politikanın gerçek gereksinimlerine yanıt vermez. Türk hükûmeti, zaman zaman sadece anti-Rus, anti-Arap ve anti-Yunan nefretine başvurarak halk desteği sağlayabilirse, bu teknik artık geçerliliğini yitirdiğini anlıyoruz. Bu, Arap dünyasındaki mevcut hareketler tarafından bize gösteriliyor” (TDA 541.44305.210669.29. (2))

denilerek, Demokrat Parti döneminde milliyetçiliğin çıkış noktasından koparılıp, işlevsel yönünün kapsamlı olması neticesi, birtakım istismar faaliyetine yönelik kullanılabildiği ifade edilmektedir.

Milliyetçilik, gelişen dünyayı takip etmek ve gelişimin ana faktörü olmak hedeflerinin yanı sıra, kapitalizmin etkisiyle modernleşmemiş toplumlar üzerinde emperyalist bir baskının doğmasına da neden olmuştur. Milliyetçiliğin tanımlamalarında coğrafyaya göre nasıl farklılık söz konusuysa, uygulamalarında ve etkileşim içerisinde bulunan ülkelere yansımalarında da farklılık göstermektedir. Milliyetçiliği hareket noktası olarak geliştiren emperyalizm, başka uluslar üzerinde yayılcı bir politikayla sömürü esasına dayanan bir sistem olarak tanımlanabilir. Bu yayılcı politikalar, II. Dünya Savaşı’nda emperyal bir mantıkta etkisini tüm dünyaya göstermiştir. Emperyalizme karşı oluşturulmuş örgütlerden bazıları; Bağlantısızlar Hareketi, G77, Afrika Birliği (AU), Şanghay İş birliği Örgütü, Latin Amerika ve Karayipler Topluluğu’dur.

Tüm bu yapılanmalar, emperyalizme karşı koymak, sömürgeciliği sona erdirmek, ulusların kendi siyasi, ekonomik bağımsızlıklarını tesis etmek ve kalkınmalarını kendi uluslarıyla olan etkileşimlerle gerçekleştirmek hedefleri doğrultusundaki kuruluşlardır.

Sonuç

Osmanlı Devleti’nin 16. Yüzyıldan itibaren dünya konjonktüründe geri kalmaya başladığını anlamasından Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuna kadar geçen zaman diliminde modernleşme hareketlerine yer verilmiştir. Ancak, Osmanlı toplumunun yeniliklere karşı tutucu ve geleneksel bir tavır içerisinde olması, bu modernleşme sürecinin daha da uzamasının sebebi olmuştur. Modernleşme, devletin varlığını devam ettirebilmesi için bir zorunluluk olarak hissedilmiştir. Modernleşme ihtiyacı temelinde, ilan edilen Tanzimat ve Islahat fermanlarının Gayrimüslim halk lehine tasarrufları neticesinde “Türklük” bilinci üzerinde bir farkındalık oluşturmuştur. Osmanlı Devleti’nin ayakta kalabilmesi, ortaya konulan fikir akımlarından devrin şartları ve modern dünya gereği Türkçülüğün uygulanabilir olduğu düşünülmüştür. Bu bağlamda Türkçülüğün fikir safhasından uygulama safhasına geçirilmesi mümkün olmuştur. Öyle ki Türkçülük, Cumhuriyet’in kuruluşuna ve sonrasındaki süreç için kapsamlı bir rol üstlenmiştir.

Millî Mücadele dediğimiz gerçeğin hareket noktası Türk milleti kavramına dayanır. Kongrelerde, TBMM’nin açılışı ve işleyişinde Türk milleti ana kavramdır ana gayedir. Bu açıdan Millî Mücadele yalnızca saldırganlara ve istiklalimizi kısıtlamaya çalışanlara karşı verilen bir savaş değil aynı zamanda kültürel altyapıyı hazırlayarak, millî kimlik oluşturarak Türk milletini yeniden yaratma mücadelesidir. Milletlin bağımsızlığını yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır, düsturundan hareketle demokratik ve milletin kendi kaderinde kendi tayinine müsaade eden anlayışı sunan Mustafa Kemal’in, hâkimiyeti Türk milletinin kendisine addetmesiyle çağdaş, modern, milliyetçi bir tavır sergilemiştir. O, biat etmeye alışmış bir topluluktan, belirleyici bir toplumun yaratılabileceğine inanmıştır. Çağın ihtiyaçlarına uygun refleksin gösterilebilmesi açısından, modern, çağdaş ve laik saikler üzerine inşa edilmiş bir yapıya ihtiyaç duyulmuştur ki neticesinde bu durum millettten ihtiva eden, Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kurulması olarak kabul edilmiştir. Toplumun ihtiyaçlarının göz önünde tutulması, kim olduklarının hatırlatılması gibi manevî değerlerle birlikte, bilimsel argümanlar ve gereklilikler çerçevesinde, Atatürkçü ideoloji sahne almıştır.

Siyasal ve kültürel alanda birtakım değişikliklere yol açan modernleşme kavramı, milliyetçilik ve batılılaşma kavramlarıyla uyum içerisinde olmuştur. Türk milliyetçiliğinin, Türk

ırkı dışındaki etnik gruplar için dışlayıcı ya da sindirici bir politikaya müsaade etmediği de bilinmektedir. Bununla ilgili Cumhuriyet Halk Fırkası'nın programında, “*Dil, kültür ve mefkure birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasi ve içtimai heyet*” ifadesine yer verilmiş, ülke birlik ve bütünlüğüne aykırı bir politikaya müsaade edilmemiştir. Toplumun kökleşmiş alışkanlıklarının değiştirilmesi, gelişen dünya ve modernizmle, kavramlar ve millet bilinci zihinlerde yerleşmiştir. Yerleşen bu millet bilincinin toplumun ortak bir payda ile hareket edebilmesini kolaylaştırması ve sağlıklı bir toplum görüntüsünün elde edilmesini mümkün kıldığı sonucuna varılmaktadır.

Modern millet, modern devlet fikriyle hareket edilmesinin, yeni ve değişen dünya düzeni içerisinde Türk milleti olarak var olabilmenin de anahtarı olarak görülmüştür. Milliyetçilik, modern dünya düzeninde kapitalizm adıyla birtakım sömürgeci tutumların ortaya çıkmasına da sebep olmuş ve emperyalist güçlerin doğmasına da ortam hazırlamıştır. Milliyetçiliğin, toplumlara göre farklı anlamlar ihtiva eden, uygulama sahasında da farklı amaçlar doğrultusunda kullanılabilen, yönlendirilebilen ve yeniden tanımlanabilen bir kavram olduğu da görülmektedir.

Konu özelinde milliyetçiliğin Türkiye Cumhuriyeti ile entegrasyonu neticesinde, Türkiye'nin küresel arenada kendisine özgü olanı dile getirebilmesine ve kimliğinin tanınmasına katkı sağlamıştır. Demokratik değerler temelinde Türk milliyetçiliği, Türk milleti çatısını geniş tutmuş, aşırılıklara ve dışlayıcılıklara fırsat vermeden kendi meşruiyetini müdafaa amacını gütmüştür.

Kaynakça

- (1931). *C.H.F. Nizamnamesi ve Programı*. Ankara: TBMM Matbaası.
- Afetinan (1984). *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Akçura Y. (1976). *Üç Tarz-ı Siyaset*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Akçura Y. (1978). *Türkçülük, Türkçülüğün Siyasi Gelişimi*. İstanbul: Özdemir Basımevi.
- Aksakal E. (2015, Aralık 12). Modernist Milliyetçi Kuramlar Işığında Türk Milliyetçiliğine Bakış. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (54), s. 203-221.
- Akşin S. (2017). *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele III/ İç Savaş ve Sevr'de Ölüm* (4. b., Cilt III). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Akşin S. (2021). *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele II/ Son Meşrutiyet (1919-1920)* (4. b., Cilt II). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Anderson B. (1995). *Hayali Cemaatler*, (Çev: İskender Savaşır), İstanbul: Metis Yayınları.
- Arık R. O. (1974). *Milliyetçilik Coğrafyadan Vatana İdeal ve İdeoloji Türk İnkılabı ve Milliyetçiliğimiz*. İstanbul: Hareket Yayınları.
- Atatürk M. K. (1984). *Nutuk*. C.II, Bugünkü Dille Yayına Hazırlayan Zeynep Korkmaz, Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Atatürk M. K. (2010). *Medeni Bilgiler*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Atay F. (2021). *Çankaya*. İstanbul: Pozitif Yayınevi.
- Bakan S. (2013, Haziran 01). Türk Modernleşmesinin Bir Aracı Olarak Harf İnkılabı. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (9), s. 41-60.
- Baltacıoğlu İ. H. (1965). *Türk Milliyeti*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.

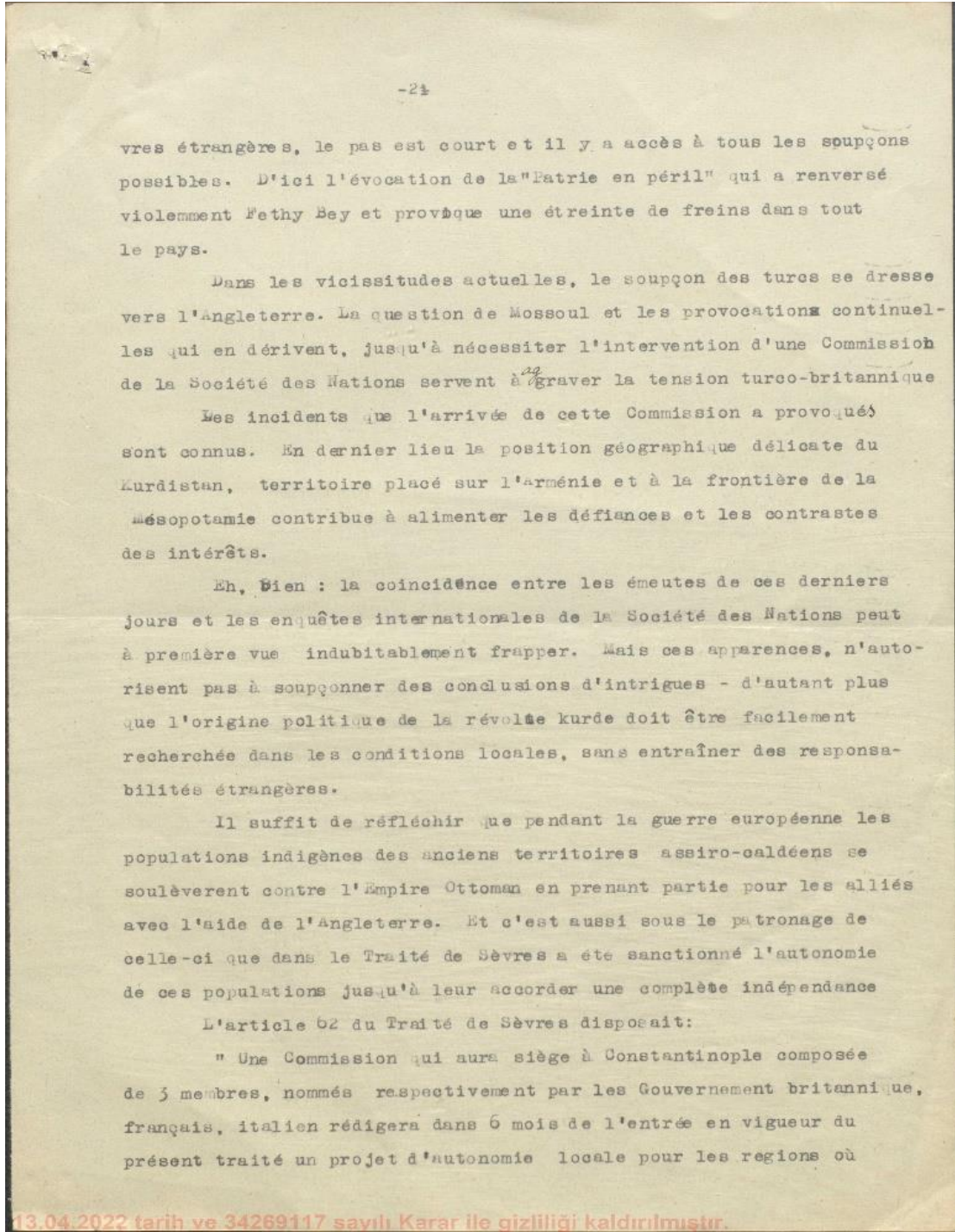
- Beşirli M. (1999, Haziran 01). Osmanlı'da Modernleşme ve Aydınlar 1789-1908. *Dini Araştırmalar*, 2 (5), s. 131-157.
- Beyatlı Y. K. (1971). *Edebiyata Dair*. İstanbul: Yahya Kemal Enstitüsü Yayınları.
- Cebesoy A.F. (2000). *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul: Temel Yayınları.
- Çağlıyan, Z. (2006, Eylül 15). Erken Cumhuriyet Dönemi Sentezci Muhafazakârlığı'nda "Değişim": Ahmet Hamdi Tanpınar ve Türk Modernleşmesi. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 2(9-10), s. 79-100.
- Çelebi Ş. G. (2017, Eylül). Türk Modernleşmesinde Modernlik Algısı ve İdeolojik Yansımaları. *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*. Sakarya.
- Dindar B. (1989). Atatürk'ün Milli Egemenlik Anlayışı. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4 (1), s. 14-24.
- Durgun G. (2019). Türk Milliyetçiliğinin Oluşum süreci ve Türk Milliyetçiliğinin İdealleri Bağlamında Cumhuriyetin İlanı. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*. İstanbul.
- Ersal A. (2012). *Türkiye'de Ulus Devlet ve Ziya Gökalp, Mümtaz Turhan, Erol Güngör*. Ankara: Ötüken Yayınları.
- Ertuğrul H. (1998). *Azınlık ve Yabancı Okulları Türk Toplumuna Etkisi*. İstanbul: Nesil Basım Yayın.
- Gökalp Z. (1997). *Millet Nedir? İçtimaiyat Mecmuası*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Greenfeld Liah & Eastwood Jonathan (2013). *Karşılaştırmalı Bakış Açısıyla Milliyetçilik, Siyaset Sosyolojisi*. Çev: Duygu Tanış, Ankara: Phoenix Yayınları.
- Güngör E. (2008). *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Güngör E. (2010). *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Yayıncılık.
- Gürer T. (Dü.). (2018). *Atatürk'ün Yaveri Cevat Abbas Gürer Cepheden Meclise Büyük Önder ile 24 Yıl*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hâkimiyet-i Milliye 26. 08.1931.
- Hekimoğlu V. S. (2017, Haziran 01). Türkiye'de Türkçülük Hareketinin Ortaya Çıkması ve Türk Ocakları. *Akademik İzdüşüm Dergisi*, 2 (1), s. 41-50.
- HR.İM.. (1922, 1 Haziran). *Türklere Yönelik Çirkin İftiralar, Doğu Karadeniz'deki Hadiselerle ilgili Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile İtilaf Komiserleri Arasında Teati Edilen Notalar, İngiliz İftiralarının Sebepleri, Anadolu'daki Yunan Mezalimi, Ankara Hükümeti, Fergana'daki Hint Milliyetçiliği, Türk ve İslam Dünyasındaki Diğer Meselelerle İlgili Makale ve Haberleri Havi Sada-yı İslam Dergisinin 51 ve 52 Numaralı Sayısı* (60, 39). (1). Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Ankara.
- HR.İM.. (1922, 1 Haziran). *Türklere Yönelik Çirkin İftiralar, Doğu Karadeniz'deki Hadiselerle İlgili Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile İtilaf Komiserleri Arasında Teati Edilen Notalar, İngiliz İftiralarının Sebepleri, Anadolu'daki Yunan Mezalimi, Ankara Hükümeti, Fergana'daki Hint Milliyetçiliği, Türk ve İslam Dünyasındaki Diğer Meselelerle ilgili Makale ve Haberleri Havi Sada-yı İslam Dergisinin 51 ve 52 numaralı sayısı* (60, 39). (2). Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Ankara.
- HR.İM.. (1922, 1 Haziran). *Türklere yönelik çirkin iftiralar, Doğu Karadeniz'deki hadiselerle ilgili Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile İtilaf komiserleri arasında teati edilen notalar, İngiliz iftiralarının sebepleri, Anadolu'daki Yunan mezalimi, Ankara Hükümeti, Fergana'daki Hint Milliyetçiliği, Türk ve İslam dünyasındaki diğer meselelerle ilgili makale*

- ve haberleri havi Sada-yı İslam dergisinin 51 ve 52 numaralı sayısı (60,39). (5). Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Ankara.
- Kaynar R. (1986). Atatürkçülük. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.II, S. 5, s.289-309.
- Koca S. (1983). Türk Tarihinde İstiklâl Mücadeleleri, Atatürk'te "İstiklâli Tam" Fikrinin Tarihi Temelleri. *Millî Kültür*, S. 42, Ankara: Kültür ve Turizm Bak. Yay., s.7-13.
- Kuran Ercüment. Türk Milliyetçiliğinin Gelişmesi ve Yusuf Akçura. *Türk Kültürü*, Cilt IV, Sayı 42, s.528-530.
- Leca J. (1998). *Uluslar ve Milliyetçilikler*. (S. İdemen, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Levend A. S. (1977). *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*. Ankara:
- Maksudyan Nazan (2016). *Türklüğü Ölçmek: Bilimkurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin Irkçı Cephesi*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Mardin Ş. (1985). Yeni Osmanlılar ve Siyasî Fikirleri. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt VI, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Orkun H. N. (1977). *Türkçülüğün Tarihi*. Ankara:
- Öksüz İ. (2015). *Türk Milliyetçiliği Fikir Sistemi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi.
- Özatalay C., & Doğuç, S. (2018). Türkiye'de Ayrımcılık Algısı. *Eşit Haklar İçin İzleme Derneği*. İstanbul.
- Özdemir M. (Ed.) (1996). *Türk Ocakları Yıllığı*. Ankara: Türk Yurdu Yayınları.
- Özüçetin Y. (2002). Türkçülük 1908-1923, *Türk Yurdu*, 173, s.6-13.
- Özüçetin Y. (2005). Atatürkçü Düşünce Sistemi. *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi*, 6 (1), s. 59- 65.
- Özyurt C. (2014). *Modern Türk Düşüncesinin Sosyolojisi*. Ankara: Kadim Yayınları.
- Safa P. (1999). *Din, İnkılap, İrtica*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Sarınay Y. (1994). *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Sarısamam S., & Zorbacı, Y. C. (2023, Ocak 25). Ulus Devlete Geçiş Sürecinde TBMM'de Millet Tanımı Tartışmaları ve Kanunlardaki Yansımaları. *Turcology Research* (76), s. 100-109.
- Tosun H. (2003 Temmuz 01). Bir Modernleşme Projesi Olarak Türkiye'de Cumhuriyet. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, s. 815-875.
- Türkdoğan O. (1982). *Kemalist Modelde Fert ve Devlet İlişkileri*. İstanbul: İstanbul Kitapev
- Türkdoğan O. (2005). *Türk Ulus-Devlet Kimliği*, İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık.
512. (1948, 2 Nisan). *Brezilya'nın Rio de Janeiro Şehrinde Çıkan "Caretta" Dergisinde "Türkiye'de Yenilik Hareketleri" Başlığı Altında Yayınlanan Yazı*. (2624,17930,1). (2). Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Ankara.
541. (1925, 7 Mart). *Doğu Anadolu Olayları, Türkiye'de Kabinenin İstifası ve Türk Devletinin İlerleme ve Batılılaşma Çalışmalarından Söz Eden İtalyan Gazeteleri Makaleleri*. (44223,210223,93). (2). Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Ankara.
541. (1925, 7 Mart). *Doğu Anadolu Olayları, Türkiye'de Kabinenin İstifası ve Türk Devletinin İlerleme ve Batılılaşma Çalışmalarından Söz Eden İtalyan Gazeteleri Makaleleri*. (44223,210223,93). (2-3). Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Ankara.

541. (1957, 20 Kasım). *Türk Devleti'nin Sovyetler Birliği ve Arap Ülkelerine Karşı Desteklediği Milliyetçilik Politikası ve Bunun Ülke İçi Ekonomik ve Siyasi Yansımaları*. (44305,210669,29). (2). Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi, Ankara.

Ekler

Ek 1: Türk Devletinin İlerleme ve Batılılaşma Çalışmalarından Söz Eden İtalyan Gazete Yazısı

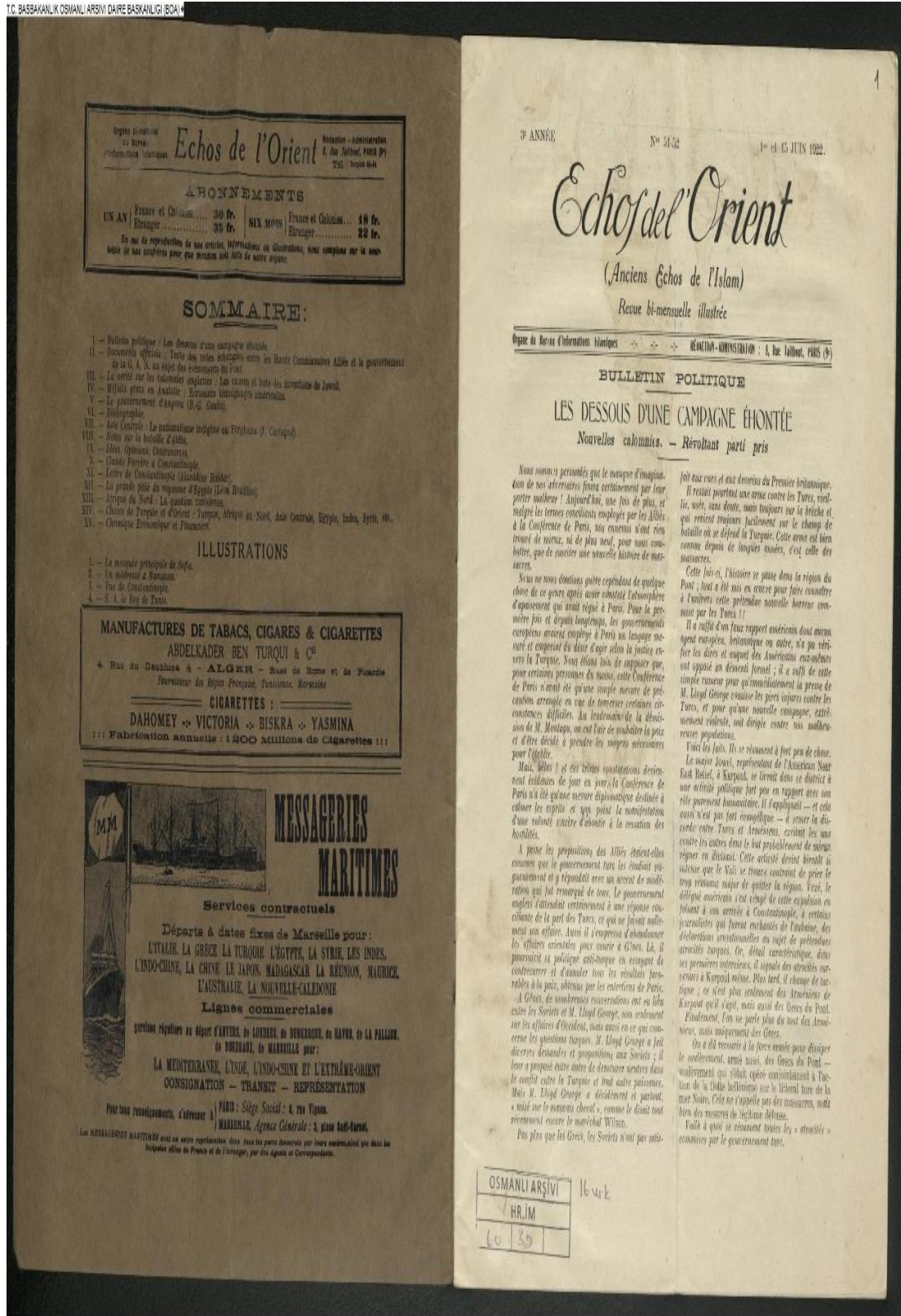

Kaynak: TDA 541.44223.210223.93. (3).

Ek 2: Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile İtilaf Komiserleri Arasında Teati Edilen Notalar ve Türk ve İslâm Dünyasındaki Diğer Meselelerle ilgili Makale ve Haberlere İlişkin Sada-yı İslam Dergisinin 51 ve 52 Numaralı Sayısı

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (İBAM)

HR.İM.00060.00039.001

- 2 -

préjudiciée par l'appartenance de la Bulgarie au système socialiste. L'opposition turque aux demandes des russes pour reviser les accords de Montreux sur les Détroits, dérive d'une vision politique valable aux temps du sultan ou de Balaklava, pas aujourd'hui.

Même les raisons qui gardent la rivalité entre les turcs et les arabes sont inusitées. Pendant la période de l'empire ottoman les arabes étaient sujets de la Sublime Porte et ils en ont aujourd'hui même peur.

Mais à partir du moment où les arabes sont tombés, d'abord sous l'influence franco-anglaise et puis sous l'influence des grandes sociétés de pétrole, leur méfiance vers les turcs a changé son aspect. Le nationalisme arabe deviendra la manifestation d'un mouvement socialement moderniste. Probablement le panarabisme fera disparaître même les frontières intérieures entre les arabes. La nationalisation du Canal de Suez sera suivie par la nationalisation des pénétrés. Tout cela renforcera le pouvoir des jeunes prolétaires ou des officiers. Mais l'enthousiasme provoqué par cela, ne provoquera-t-il pas des contre-mesures de la part des puissances intéressées au pétrole?

Pour le Canal de Suez Londres et Paris ont mobilisé leurs forces armées. Mais la liberté de navigation le long du Canal est restée sans variations, et tout fonctionne, même si les rentes vont dans les caisses de la Banque Nationale Egyptienne. Demain, dans le cas de la nationalisation du pétrole, les anglo-américano-français feront-ils une intervention militaire, ou se contenteront-ils de tractations commerciales? Cela voudrait dire une augmentation de l'influence soviétique. De cela la Turquie aurait tout à perdre, au moins les dirigeants de la Turquie.

Entourée par le monde arabe duquel les fournitures militaires

13.04.2022 tarih ve 34269117 sayılı Karar ile gizliliği kaldırılmıştır.

Kaynak: BOA HR.İM.60.39. (2) - BOA.HR.İM.60.39. (5) - TDA 541.44305.210669.29 (2).

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

ARAŞTIRMACILARIN MAKALEYE KATKI ORANI BEYANI

1. yazar katkı oranı : % 50
2. yazar katkı oranı : % 50

Cumhuriyet'in İlk Milletvekillerinden Afyonkarahisar Milletvekili İzzet Ulvi (Aykurt) Bey'in (1923-1927) Meclis Faaliyetleri

Parliamentary Activities of Afyonkarahisar Deputy İzzet Ulvi (Aykurt) Bey (1923-1927) as One of the First Deputies of the Republic

Dr. Çağlar ÖNGEL ¹

Öz

Milli Mücadele Dönemi'nde 23 Nisan 1920 tarihinde kurulan ilk meclis, farklı grupları barındırmıştır. İlk meclis, Gazi Meclisi olarak tanımlanmıştır. Sebebi ise 1920 ile 1922 yılları arasında Türk İstiklal Harbi'nin başladığı dönem olarak nitelendirilmiş olmasıdır. Bu dönemde I. İnönü Muharebesi, II. İnönü Muharebesi, Kütahya – Eskişehir Muharebeleri, Sakarya Meydan Muharebesi ve Büyük Taarruz yapılmış, meclis ara vermeden çalışmalarına devam etmiş ve 1 Nisan 1923 tarihinden itibaren görevini tamamlamıştır. Yeni meclis, 72 yerden seçilen milletvekilleriyle Cumhuriyet'in ilk milletvekillerini oluşturmuş ve kurucu meclis 11 Ağustos 1923 tarihinde çalışmalarına başlamıştır. Farklı sayılar ifade edilmekle birlikte genel kanı 286 milletvekilinin ikinci dönem meclisinde yer aldığı ve 121 kişinin ilk defa meclise katılarak göreve başladığı doğrudur. Afyonkarahisar'dan 6 milletvekili mecliste yerini almıştır. Birinci mecliste olmayıp da ikinci mecliste yer alan İzzet Ulvi Bey (Aykurt)'de 1923 yılında ilk defa milletvekili sıfatıyla mazbatasını alarak Afyonkarahisar milletvekilliğini 1939 yılına kadar sürdürmüştür. Ardından Hakkari ve Eskişehir'den de milletvekili olacaktır. Büyük Taarruz'un başladığı topraktan, bir milletvekilinin Türkiye Büyük Millet Meclisi adıyla toplandığı ilk mecliste yaptıkları incelenecektir. Hedef, İzzet Ulvi Bey'in 1923-1927 yıllarını kapsayan dönemde, hangi konuda nelere itiraz ettiği, hangi konuda söz aldığı, hangi teklifleri verdiği, mecliste ne kadar aktif olduğu ortaya çıkarılarak özetlenmeye çalışılacaktır. Özellikle eğitim, ziraat, kanun konularında düşünceleri ifade edilecektir. Kaç oylamaya katıldığı, hangi kanuna veya mazbatayı kabul ettiği, hangisini reddettiği, kaç tane kanuna katılmadığı toplu olarak verilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, meclis, kanun, Afyonkarahisar, İzzet Ulvi.

Makale Türü: Araştırma

Abstract

The first assembly, established on April 23, 1920, housed different groups during the National Struggle Period. The first assembly was defined as the Veterans Assembly. The reason is that the period between 1920 and 1922 was described as the period when the Turkish War of Independence began. In this period, I. İnönü Battle, II. The Battle of İnönü, the Battle of Kütahya - Eskişehir, the Battle of Sakarya, and the Great Offensive were fought; the assembly continued its work without a break and completed its duty as of April 1, 1923. The new assembly formed the first deputies of the Republic, with the deputies elected from 72 places, and the constituent assembly started its work on August 11, 1923. Although different numbers are expressed, the general opinion is that 286 deputies took part in the second term of parliament, and 121 people joined the parliament for the first time and took office. Six deputies from Afyonkarahisar took their place in the parliament. İzzet Ulvi Bey (Aykurt), who was not in the first parliament but was in the second parliament, took his mandate as a deputy for the first time in 1923 and continued his membership in Afyonkarahisar until 1939. Then he will be a deputy from Hakkari and Eskişehir. From the land where the Great Offensive began, what a deputy did in the first assembly, which he convened under the name of the Grand National Assembly of Türkiye, will be examined. The aim will

¹caglarongel@gmail.com

Atf için (to cite): Öngel, Ç. (2023). Cumhuriyet'in ilk milletvekillerinden Afyonkarahisar Milletvekili İzzet Ulvi (Aykurt) Bey'in (1923-1927) meclis faaliyetleri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(100). Yılında Cumhuriyet Özel Sayısı), 52-68.

be tried to be summarized by revealing how active İzzet Ulvi Bey was in the parliament in the period covering the years 1923-1927, on which subject he objected, on which topic he spoke, and which proposals he made. In particular, his thoughts on education, agriculture, and law will be expressed. It will be tried to be given collectively how many votes he participated in, which law or mandate he accepted, which one he rejected, and how many laws he did not agree with.

Keywords: Republic, parliament, law, Afyonkarahisar, İzzet Ulvi.

Paper Type: Research

Giriş

İzzet Ulvi Bey'in, 31 Ekim 1910 tarihindeki sicil kaydında, babasının isminin İsa Efendi olduğu belirtilmiştir. 1880 yılında Eskişehir'de dünyaya gelmiştir (BOA. DH. SAİDd., D:167, G: 401). Annesi Ayşe Hanım'dır. Naciye Hanımla evlenmiştir. Gültekin, Aytekin ve Ertekin olmak üzere 3 çocuk babasıdır (Öztürk, 1995, s. 31). Ceza nazariyatı, mecelle, feraiz ilmi konularında eğitim almıştır. Ulvi Bey, ana dilinin yanında Almanca ve Fransızca öğrenmiştir. Nitekim Manzum ve Mensur Seyyahnameler adıyla bir risale yazmıştır. Eskişehir'de rüştiye mektebinden mezun olmuştur. Bursa ilinde nahiye müdürlüğü için idare meclisinde sınava girerek yeterli bulunmuş ve 22 Kasım 1909 tarihli yeterlilik belgesi almıştır (BOA. DH. SAİDd., D:167, G: 401).

2 Eylül 1895'te İzzet Ulvi Bey, Eskişehir'de Şer'iyye Mahkemesi Mukayyitliği'ne tayin edilmiştir. 26 Mart 1898'te ise Eskişehir'de Rüştiye Mektebi Muallim-i Salisliği'ne ve aynı yılının 13 Eylül'ünde Milli Eğitim Komisyonu "*Maarif Encümeni*" Kitabeti Memurluğu'na getirilmiştir. 5 ay sonra yani 17 Şubat 1899'da Eskişehir'de Şer'iyye Mahkemesi Başkitabeti olmuştur. 13 Haziran 1899'da ise Milli Eğitim Komisyonu kitabetinden ayrılmıştır. Ulvi Bey, siyasi suçundan dolayı 27 Ekim 1902'de görevinden ayrılıp, önce İstanbul'a, daha sonra da Cinayet Mahkemesi'nce 3 yıla mahkum edilerek Adana Hapishanesi'ne gönderilmiştir. 1902-1908 yılları arasında 3 yıl hapis ve 3 yıl da sürgün hayatı yaşamıştır. 8 Eylül 1908'de Gönan Kazası Tahrirat Kitabetliği'ne tayin edilmiştir. Yerel düzenleme komisyonunca 13 Ekim 1909'da İzmir'de Meclis-i İdare Başkitabetliği için gönderilmiştir. Bundan dolayı 23 Aralık 1909'da Gönan'dan ayrılmış ve 1 Ocak 1910'da İzmit'te göreve başlamıştır (BOA. DH. SAİDd., D:167, G: 401).

Ulvi Bey, 26 Aralık 1911 tarihinde Kayseri'de Tahrirat Müdüriyeti'ne tayin edilmiş, memurin kalemi müdüriyetinin 3 Ocak 1912 tarihli müzekkeresiyle bildirilmiştir (BOA. DH. SAİDd., D:167, G: 401). İnanat-ı Harbiye toplanmasında hüsn-i hizmeti görülmesi dolayısıyla 24 Ekim 1912'de dördüncü rütbeden Osmanî nişanı almıştır (BOA. DH. SAİDd., D:167, G: 401). 18 Nisan 1914'te ise Gümüşhane'de Tahrirat Müdüriyeti'ne gönderilmiş, memuriyet müdüriyetinden 22 Nisan 1914 tarihli müzekkeresiyle bildirilmiştir (BOA. DH. SAİDd., D:167, G: 401).

İzzet Ulvi Bey Mekke-i Mükerrreme Emeti Divan-ı Türki Katipliği (BOA. MV., D: 245, D: 2) Sevkiyat ve Nakliyat Şubesi Katipliği, Muhacirin Şubesi Katipliği (BCA., 272-0-0-71/32., 35., 5), 14 Ekim 1920'de Ulukışla ve 18 Kasım 1920'de Akşehir kaymakamlığı yapmıştır (Öztürk, 1995, s. 31).

Ankara hükümetinin resmi yayın organı olan Hakimiyet-i Milliye, 10 Ocak 1920'de yayınlanmaya başlamıştır. Gazetenin sahibinin Recep Zühdü Soyak olduğu ve yazar kadrosunda da İzzet Ulvi Bey'in bulunduğu göze çarpmaktadır (Sibgatullina' 2019, s. 2). İzzet Ulvi Bey, Anadolu'nun çeşitli cephelerde memleketi savunan kişilerin kahramanlıklarını Hakimiyet-i Milliye gazetesinde yazarak dillendirmiştir (Menekşe, 2019, 322). Ulvi Bey, gazeteye sürekli yazılar yazarak milli bağımsızlıkla ilgili düşüncelerini bu vasıtayla aktarmıştır. Ayrıca Türk kültürü üzerine araştırmalar yaparak bu çalışmalarını gazetede yayınlanmasını sağlamıştır (Doğramacıoğlu, 2007, s. 16). İzzet Ulvi Bey, Türk Ocakları içerisinde yer alan milliyetperverlerden birisidir (Kodal, 2014, s. 302). Türk Yurdu dergisinde milli duygular

içerisinde yazdıklarını yayınlamıştır (Türk Yurdu, 1328, Y: 1, S: 6, s. 92-94). Türk kültürüne ait yazılara gazetede fazlaca yer verilmiştir. Özellikle Ulvi Bey'in Türk ve Türklük kavramları üzerine yazılarında, toplumu bilinçlendirme yoluna gittiği görülmektedir (Hakimiyet-i Milliye N: 310, 292, 265).

Milli Mücadele döneminde Afyonkarahisar Türk Ocaklıların faaliyetlerinde Ulvi bey, İzmir'in Yunan ordusu tarafından işgal edilmesinden sonra Anadolu'ya geçerek Milli Mücadele savunmasını ön plana çıkarmıştır. Milli Mücadele savunması kapsamında; İngiliz ve Fransızlara yönelik eleştirel yazılar yayınlamıştır (İlgar, 2011, <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1393> Erişim tarihi: 14.02.2023).

İzzet Ulvi Bey, 1920 yılını bu şekilde tamamlarken Ankara Erkek Lisesi tarih öğretmenliğine 14 Kasım 1921'de atanmış ve Hakimiyet-i Milliye gazetesinin Yazı İşleri Müdürlüğü yapmıştır. Müdafaa-i Hukuk I. Grup Katipliği, 22 Ekim 1922'de Milli Eğitim Bakanlığı Özel Kalem Müdürlüğü, Türk Ocakları Muallimler Birliği Umumi Katipliği, Türk Dil Kurumu Kol Başkanlığı görevlerini üstlenmiştir. Çeşitli makale ve şiirlerin yanı sıra Türk Vezni adlı eseri de yayımlanmıştır (Öztürk, 1995, s. 32), (TBMM Albümü, 2010, s. 81).

1. II. Dönem Afyonkarahisar Milletvekili İzzet Ulvi Bey

Türk İstiklal Harbi kazanılmış, Mudanya Ateşkes Antlaşması yapılmış ve artık gazi meclis görevini tamamlamıştır. 1920 yılında kurulan ve farklı düşüncelere sahip olan ilk meclisteki muhalif milletvekillerinin hiçbiri ikinci mecliste yer almamıştır. 1923 yılında meclise giren milletvekilleri arasında İzzet Ulvi Bey'i görmekteyiz. Milletvekili seçimlerinde İzzet Ulvi Bey'e Afyonkarahisar merkezinden 107, Sandıklı kazasından 6, Dinar kazasından 16, Çivril kazasından 36, Emirdağ kazasından 36, Bolvadin kazasından 15 olmak üzere (TBMM Arşivi, Seçim Mazbatası) 15 Temmuz 1923'te toplam 216 oy alarak ve Afyonkarahisar'dan milletvekili seçilmiştir. 11 Ağustos 1923'te Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne katılarak yemin etmiş (TBMM. ZC., Cilt 1, Devre II., Birinci İçtima, s. 4) ve aynı gün 5. şubeye seçilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 1, Devre II., Birinci İçtima, s. 6). Seçim mazbatasının verilmesinde ismi okunmuş, 12 Ağustos 1923'te mazbatasını onaylanmıştır (TBMM Arşivi, Hal Tercümesi), (TBMM. ZC., Cilt 1, Devre II., Birinci İçtima, s. 8), (TBMM. ZC., Cilt 1, Devre II., İkinci İçtima, s. 24). 16 Ağustos 1923'te ise İçişleri Komisyonu'na (*Dahiliye Encümeni*) seçilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 1, Devre II., Beşinci İçtima, s. 72). Milletvekilliği süreci içerisinde İçişleri, Milli Eğitim, "*İrşad*" ve "*Kavanini Maliye*" Komisyonlarında çalışmıştır. Milli Eğitim ve "*İrşad*" Komisyonlarında katıplık görevi yapmıştır (Öztürk, 1995, s. 32), (TBMM Albümü, 2010, s. 81).

İzzet Ulvi Bey'in 1923-1927 yılları arasında mecliste, açık ve gizli oturumlarda tespit edilebilen 549 oylamaya katılmıştır. Bunlardan kanun, mazbata gibi tekliflere 540 evet oyu verirken, 9 oylamada ise hayır oyunu kullanmıştır. II. Dönem milletvekilliği süreci içerisinde 77 oylamaya katılmamıştır.

İzzet Ulvi Bey'in Afyonkarahisar milletvekili olduktan sonra ilk oylamaya katıldığı kanun 23 Ağustos 1923'te Lozan Barış Antlaşması'nın kabulüne dair birinci kanun olmuştur. 1923 yılının ilk kanun oylamasında İzzet Ulvi Bey evet oyu vermiştir (TBMM. ZC., Cilt 1, Devre II., Dokuzuncu İçtima, s. 286).

Ulvi Bey'in meclise verdiği ilk teklif ise 5 Eylül 1923'te Posta kanunu üzerine olmuştur. Posta Telgraf Komisyon mazbatasını mecliste görülmüştür (TBMM. ZC., Cilt 1, Devre II., Ondördüncü İçtima, s. 428). Kanununun 19. maddesindeki posta gönderimlerinde 1 kuruştan 300 kuruşa kadar 3 kuruş, ondan fazlası için her biri için 100 kuruş ve geriye kalanından 1 kuruş ücret alınacağı belirtilmiştir. Afyonkarahisar Milletvekili İzzet Ulvi Bey ise askerler için yarısının alınmasını teklif etmiştir (TBMM. ZC., Cilt 1, Devre II., Ondördüncü İçtima, s. 443). Bu teklif görüşmeye alınmamış ancak Maliye Komisyonu'na gönderilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 1, Devre II., Ondördüncü İçtima, s. 444).

İzzet Ulvi Bey, mecliste tarım konusunda kendini göstermiş ve memleketin tarım yönünden ilerlemesi için gayret sarf etmiştir. 13 Eylül 1923 tarihinde mecliste “*Muhtacini zürraa tavizan tohumluk, çift hayvanatı ve aları ziraiye itası için İktisat Vekâleti 1339 senesi bütçesine (beş yüz bin) lira tahsisat vazına dair kanun layihası ve Muvazenei Maliye Encümeni mazbatası*” görüşülmüştür. Mazbata meclisteki milletvekilleri tarafından istişare edilirken Afyonkarahisar milletvekili İzzet Ulvi Bey ilk defa mecliste söz alarak, memleketin ziraat memleketi olduğunu ve ziraat gelişmedikçe iktisadın ilerleme sağlamayacağını ifade etmiştir. 500.000 liranın iki misli olma imkanının olup olmadığını milletvekillerine sormuştur (TBMM. ZC., Cilt 2, Devre II., Onsekizinci İçtima, s. 93). 15 Eylül’de ise görüşmelerin yeterli olmadığını söyleyerek, memlekette çift hayvanının az olduğunu, sabanın yeterli gelmediğini bunun içinde makinelerin gerekli olduğunu vurgulamıştır (TBMM. ZC., Cilt 2, Devre II., Ondokuzuncu İçtima, s. 118). Makine memlekete girmesin mi? serzenişinde de bulunmuştur (TBMM. ZC., Cilt 2, Devre II., Ondokuzuncu İçtima, s. 119). Ulvi Bey, “*Çift hayvanat ve aları ziraiye ve traktör gibi makina karşılığı olmak üzere yüz bin lira tahsis edilmiştir*” önerisini 3. madde olarak teklif etmiştir. Reis tarafından İzzet Ulvi Bey’in önergesi meclise sunulmuş ve komisyona gönderilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 2, Devre II., Ondokuzuncu İçtima, s. 124). Tohumluk konusuna da değinen İzzet Ulvi Bey, tohumluğun zorunlu olduğu ve bu tohumluğu saçmak için de hayvanlara ve makinelere ihtiyaç duyulduğu konusunda ısrarcı olmuştur (TBMM. ZC., Cilt 2, Devre II., Ondokuzuncu İçtima, s. 136). Bakanlar Kurulu “*İcra Vekilleri Heyeti*” Başkanı İstanbul Milletvekili Ali Fethi Bey’de, Maliye Başkanı’nın 500.000 lirayı kabul ettiğini, “*Heyeti Celile*” ise İzzet Ulvi Bey’in teklifi olan 100.000 lirayı kabul ettiğini, “*Muvazenei Maliye*” Komisyonu’nun da 100.000 lira daha ilave ettiğini söylemiştir (TBMM. ZC., Cilt 2, Devre II., Ondokuzuncu İçtima, s. 138).

Sonuç olarak 17 Eylül 1923’te “*Muhtacini zürraa tavizan tohumluk ve çift hayvanatı ve aları ziraiye verilmek için tahsisat itası hakkındaki Kanun*” mecliste oylamaya sunulmuştur. Afyonkarahisar Milletvekili İzzet Ulvi Bey tarafından da kanuna kabul oyu verilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 2, Devre II., Yirminci İçtima, s. 173).

İzzet Ulvi Bey, meclisin gizli oturumunda 2 kere söz almış, 3 kere teklif vermiş ve 1 kere de oylamaya katılmıştır. Meclisteki gizli oturumda, Milli Mücadeleye katılmayan ve milli sınırlar dışında kalan general, subay ve erler hakkında uygulanacak muamele hakkındaki kanun 20 Eylül 1923’te görüşülmeye başlanmıştır (TBMM. GZC., Cilt 2, Devre II., Yirmiikinci İçtima, İçtima senesi 3, s. 235). İzzet Ulvi Bey’de, kanunun birinci maddesinin, İstanbul ve kurtarılmış yerlerde kalarak milli mücadeleye katılmayanlardan, Kuva-i İnzibatiye ve İstanbul Hükümeti’nin milli mücadeleye karşı oluşturdukları teşkilata girdikleri, Milli Savunma Bakanlığı “*Müdafaa-i Milliye Vekaleti*” tarafından araştırılıp tespit edilen askeriyenin hangi sınıfından ve rütbesinden olursa olsun ilişkisinin kesilmesi şeklinde değiştirilmesini teklif etmiştir (TBMM. GZC., Cilt 2, Devre II., Yirmiikinci İçtima, İçtima senesi 3, s. 257). Teklif, Meclis tarafından Milli Savunma Komisyonu’na “*Müdafaa-i Milliye Encümeni*” havale edilmiştir (TBMM. GZC., Cilt 2, Devre II., Yirmiikinci İçtima, İçtima senesi 3, s. 258). İki gün sonra Milli Mücadeleye katılmayan ve milli sınırlar dışında kalan general, subay ve erler hakkında uygulanacak muamele hakkındaki kanun gizli oturumda görüşülmüştür (TBMM. GZC., Cilt 2, Devre II., Yirmiüçüncü İçtima, İçtima senesi 3, s. 260). Afyonkarahisar Milletvekili İzzet Ulvi Bey, Dördüncü maddeye, “*Memleketleri hududu milli haricinde kalan kelimelerinden sonra (ve Türk olmayan)*” kelimelerinin maddeye ilavesini teklif etmiştir. Reis Bey tarafından oylamaya sunulmuş ancak dikkate alınmamıştır (TBMM. GZC., Cilt 2, Devre II., Yirmiüçüncü İçtima, İçtima senesi 3, s. 277-278). Ulvi Bey, 24 Eylül 1923’te gerçekleştirilen yine bir gizli oturumda birinci maddenin baş tarafına, İstanbul’da, kurtarılmış yerlerde ve diğer illerde ya da yabancı memleketlerde kalarak milli mücadeleye katılmamış olanlar şeklinde ekleme yapılmasını teklif etmiş ancak o da meclis tarafından kabul edilmemiştir (TBMM. GZC., Cilt 2, Devre II., Yirmidördüncü İçtima, İçtima senesi 3, s. 295). Bu teklifler üzerine aynı gün “*Mücadeleli Milliyeye İştirak Etmeyen Zabitan Hakkındaki Kanunun Birinci Maddesi*” mecliste oylamaya sunulmuştur. 145 milletvekili oylamaya katılmıştır. 103

milletvekili kabul etmiş, 27 milletvekili reddetmiştir. 15 milletvekili çekimser oy kullanmıştır. Afyonkarahisar milletvekillerinden İzzet Ulvi Bey evet oyu kullanmıştır (TBMM. GZC., Cilt 2, Devre II., Yirmidördüncü İçtima, İçtima senesi 3, s. 311).

3 Kasım 1923'te Bayındırlık Bakanlığı Teşkilatı'na dair kanun (TBMM. ZC., Cilt 3, Devre II., Kırkyedinci İçtima, s. 180) mecliste görüşülürken bir teklif verdiği görülmektedir. Ulvi Bey, kanunun birinci maddesi hakkında "*Birinci maddedeki iki ay iâşe müddeti gayrikâfidir. Lâakal üç aya iblâğını*" teklif etmiştir. Ancak meclis tarafından kabul edilmemiştir (TBMM. ZC., Cilt 3, Devre II., Kırkyedinci İçtima, s. 187).

İzzet Ulvi Bey, mecliste milletvekilleri konularla ilgili görüşmelerini kürsüden ifade ederken arada söze girdiği de görülmektedir. Örnek olarak; 10 Kasım 1923'te mecliste Aydın Milletvekili Hoca Esad Efendi ve arkadaşlarının Batı Trakya ve Makedonya'da Müslüman halka yapılmakta olan felaketselere dair hükümetten açıklama teklifi üzerinde tartışmalar sürerken İzzet Ulvi Bey'in "*mukabele mukabele*" diye konuşma arasına dahil olduğu tespit edilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 3, Devre II., Ellibirinci İçtim, s. 324).

24 Aralık 1923'te Ulvi Bey'in doktor raporu mecliste oylamaya sunulmuş ve Ulvi Bey'in on günlük izni meclis tarafından kabul edilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 4, Devre II., Yetmişüçüncü İçtima, s. 446).

İzzet Ulvi Bey'in 1923 yılına ait son katıldığı oylama 26 Aralık'ta, "*İstiklal Mahkemeleri Kanununun beşinci maddesinin tadiline dair, Erzurum Mebusu Cazim Efendi ile rüfekasının teklifi kanunisinin reddi hakkındaki Layiha Encümeni mazbatası*" ikinci defa oylamaya sunulmuştur. 155 kişi oylamaya katılmıştır. 112 kişi oylamada evet kullanmıştır. Bunların arasında Afyonkarahisar Milletvekillerinden İzzet Ulvi Bey'de vardır. 39 kişi reddetmiştir. 4 kişi ise çekimser kalmıştır (TBMM. ZC., Cilt 4, Devre II., Yetmişdördüncü İçtima, s. 485-486). İlk oylama 24 Aralık'ta yapılmış ve Ulvi Bey o kanun oylamasında evet oyu kullanmıştır (TBMM. ZC., Cilt 4, Devre II., Yetmişüçüncü İçtima, s. 448).

1924 yılına gelindiğinde meclis ilk toplantısını 2 Ocak 1924'te yapıldığı görülmektedir. İzzet Ulvi Bey'de 2 Ocak'taki "*Maliye Vekaletinden istifa eden Hasan Fehmi Beyin yerine Kangırı Mebusu Mustafa Abdülhalik Bey'in itihab edildiğine dair Riyaseti Cumhur tezkeresi*"ne evet oyu kullanmıştır. Tezkere, 152 milletvekilinin katılımıyla mecliste oylamaya sunulmuştur. 143 milletvekili tezkereye kabul oyu verirken, 4 milletvekili ret ve 5 milletvekili çekimser oy kullanmıştır (TBMM. ZC., Cilt 4, Devre II., Yetmişsekizinci İçtima, s. 660).

İzzet Ulvi Bey, posta, telgraf, kitap ve basım konularında da mecliste söz alarak düşüncelerini ifade etmiştir. Bu konularda teklifleri de göze çarpmaktadır. Ulvi Bey'in bazı teklifleri meclis tarafından kabul edilirken bazıları da reddedilmiştir. Kabul edilmeyenlerden birisi Posta Telgraf, Adliye ve "*Muvazene-i Maliye*" Komisyonları mazbataları olmuştur (TBMM. ZC., Cilt 5, Devre II., Seksenekizinci İçtima, s. 292). Mazbatalar, 23 Ocak 1924'te mecliste madde madde görüşülmüştür. Ulvi Bey, "*matbuata ait telgraflardan 30 para alınması*"nı teklif etmiştir. Reis Bey'de, şimdiye kadar dördüncü maddenin kabul edildiğini, şimdi basına dair bir madde teklif geldiğini, kabul edilecek olursa bunun beşinci madde olmasının gerekli olduğunu ifade etmiştir. Reis Bey, Ulvi Bey'in teklifini meclise sunmuş ancak milletvekilleri tarafından kabul edilmemiştir (TBMM. ZC., Cilt 5, Devre II., Seksenekizinci İçtima, s. 321).

Ulvi Bey'in eleştirel yönünü de bu konuşma sırasında görmekteyiz. TBMM ve milletvekilleri hakkında basın yoluyla yayımlanan haberlere dair İstanbul Milletvekili Hamdullah Suphi Bey'in 30 Ocak 1924'teki kanun teklif (TBMM. GZC., Cilt 5, Devre II., Doksanikinci İçtima, İçtima senesi 3, s. 373), görüşmeleri başlamış ve İzzet Ulvi Bey, Adliye Komisyonu beş güne kadar getiremez. Ne zaman toplanıyor? Cumhuriyet aleyhinde bulunanlar hakkında teklif yapmışım ancak halen geri dönüş alamadım serzenişte bulunmuştur (TBMM. GZC., Cilt 5, Devre II., Doksanikinci İçtima, İçtima senesi 3, s. 384).

İzzet Ulvi Bey'in İçişleri Komisyonu adına da söz alarak mecliste konuşma yapmıştır. 13 Şubat 1924 tarihinde Ankara Şehramaneti Kanunu mecliste görüşülmüştür (TBMM. ZC., Cilt 5, Devre II., Yüzbirinci İçtima, s. 822). Bu görüşmeler sırasında Karesi Milletvekili Ali Şuuri Bey, Kuvayı Milliye'yi fırtınaya benzetmiş ve birisinin yapıcı, diğerinin yıkıcı olduğu ifade etmiştir. Diğer bir Karesi Milletvekili Vehbi Bey'de Ankara'nın imarı için bir adam bulamadığını dillendirmiştir (TBMM. ZC., Cilt 5, Devre II., Yüzbirinci İçtima, s. 824). Vehbi Bey'in son konuşmasından sonra Afyonkarahisar Milletvekili ve İçişleri Komisyonu adına söz alan İzzet Ulvi Bey, Ali Şuuri ve Vehbi Beylerin konuşmalarına karşılık özellikle Hakimiyet-i Milliye üzerinde durmuştur. Ulvi Bey, *"biz, büyük bir inkılap ile yeni bir Türkiye'nin temellerini kurduk ve Cumhuriyet ilan ettik, Ankara'nın merkez olmasını da kabul ettik"* demiştir. Umdelerde hedeflerinin yer aldığını ve bu ülküyü takip edeceklerini ifade etmiştir (TBMM. ZC., Cilt 5, Devre II., Yüzbirinci İçtima, s. 826-827). Karesi Milletvekili Ali Şuuri Bey konuşmaya girerek İzzet Ulvi Bey'in sözünü kesmiş ve sorular yönelmiştir. Ulvi Bey'de belediyelerle ilgili olarak Paris'ten Liyon'da belediye başkanlarının seçilmiş olduklarını, bu durumun Ankara'da da aynısı olduğu vurgulamıştır. Belediyelerin yalnız belediye başkanından ibaret olmadığını ayrıca 24 üyenin de yer aldığını ve bunların milletin sesi olduğunu söylemiştir (TBMM. ZC., Cilt 5, Devre II., Yüzbirinci İçtima, s. 827).

Sonuç olarak aynı gün *"Ankara Şehremaneti kanun lâyihasının maddelerine geçilmesi hakkında verilen onbeş imzalı tahrir"* 116 milletvekilinin katılımıyla mecliste oylamaya sunulmuştur. 97 kabul ve 19 ret ile sonuçlanmıştır. Afyonkarahisar Milletvekillerinden İzzet Ulvi Bey'de kabul oyu kullanmıştır (TBMM. ZC., Cilt 5, Devre II., Yüzbirinci İçtima, s. 833).

14 Şubat'ta ise Tarife Kanunu'nun dördüncü maddesinin tadiline ve Neosalvarsanın Gümrük Resminden istisnasına dair *"Muvazene-i Maliye"* Komisyonunun teklifi kanuni ve mazbatasını mecliste görüşülmüştür (TBMM. ZC., Cilt 5, Devre II., Yüzikinci İçtima, s. 849). Afyonkarahisar Milletvekili İzzet Ulvi Bey'de, çocuk bakımına, ziraate, makineye, eğitim ve öğretime ait filmler gümrük vergisinden hariç tutulabilir. Çünkü memlekete faydalıdır. Bazı filmlerin Gümrük vergisine tabi olmalıdır diyerek komisyona havalesine teklif etmiştir (TBMM. ZC., Cilt 5, Devre II., Yüzikinci İçtima, s. 854). Reis Bey tarafından madde komisyonuna iade edilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 5, Devre II., Yüzikinci İçtima, s. 855). Tekrar söz alan Ulvi Bey, Cumhuriyetin şuur ve irfanın milli bir neticesi olduğunu ifade etmiş, bundan dolayı 3. maddede yer alan matbaa ile ilgili araç ve gereçlerin, gazete ve dergilerin gümrük vergisinden muaf olduğu ve bu maddenin kaldırılmasının uygun olmadığını ifade ederek 3. maddenin yerinde kalmasını istemiştir. Meclisteki milletvekilleri tarafından kabul edilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 5, Devre II., Yüzikinci İçtima, s. 858).

1924 yılı bütçe kanununa ait *"Muvazene-i Maliye"* Komisyon mazbatasını 27 Şubat 1924'te görüşülürken (TBMM. ZC., Cilt 6, Devre II., Yüzüçüncü İçtima, s. 401) Gaziantep Milletvekili Ali Cenani Bey, memurların mesai saatinin 6.5 saat olduğunu ifade etmiştir (TBMM. ZC., Cilt 6, Devre II., Yüzüçüncü İçtima, s. 406). Gümüşhane Milletvekili Zeki Bey'de uzun bir konuşma yaparak bir memurun kanundan ziyade amirine hizmet edeceğini, canlı örnek olarak da İstanbul'daki İstiklal Mahkemesini örnek göstermiştir. Afyonkarahisar milletvekili İzzet Ulvi Bey'in de Zeki Bey'e karşılık olarak İstiklal Mahkemesini anlayamadık diye sözünü kesmiştir (TBMM. ZC., Cilt 6, Devre II., Yüzüçüncü İçtima, s. 410). Eskişehir Milletvekili Emin Bey'de, Posta ve umuru tasarrufiye genel müdürlerini İstanbul'a gönderdiğini, devletin merkezinin Ankara olduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine Ulvi Bey'de hiçbirisi gidemez diyerek karşılık vermiştir (TBMM. ZC., Cilt 6, Devre II., Yüzüçüncü İçtima, s. 436).

Afyonkarahisar Milletvekili İzzet Ulvi Bey 1 Mart 1924 tarihinde 5. Şubeye seçildikten sonra (TBMM. ZC., Cilt 7, Devre II., Birinci İçtima, İçtima Senesi 2, s. 13-14) 3 Mart 1924 tarihinde *"Hilafetin ilgasına ve Hanedanı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki haricine çıkarılmasına dair Kanun"* mecliste görüşülmeye başlanmıştır (TBMM. ZC., Cilt 7, Devre II., İkinci İçtima, İçtima Senesi 2, s. 28). Mecliste söz alan İzzet Ulvi Bey, dünyada her şeyin

değiştirdiğini, manevi şeylerinde geliştiğini ifade etmiştir. Hükümet denilen kurumlarında gelişmekte olduğuna vurgu yapmıştır. “Mutlakiyetin kanlı hükümdarlarının idaresi altında zulmü altında yaşamaya layık millet olmadığımızı çoktan ispat ettik” cümlesini sarf ederek cumhuriyeti ilan ettiklerini belirtmiştir. Hürriyet, Cumhuriyet ve Halkçılığa sahip olabilmek için milyonlarca kanın döküldüğünü ancak halen kürsüde hilafetin kaldırılmasını diye düşünenlerin olduğunu eleştirmiştir. Eğer cumhuriyeti ilan ettikten sonra hilafet kaldırılmayacak olunursa bir gün mutlaka saltanatın geleceğini vurgulamıştır. Hilafetin kaldırılmasının ve hanedanın sınır dışı edilmesinin ileride kan dökülmemesi için gerekli bir durum olduğunu söylemiştir (TBMM. ZC., Cilt 7, Devre II., İkinci İçtima, İçtima Senesi 2, s. 33). Reis Bey tarafından kanunun maddelere geçilmesi teklif edilmiş ve kabul edilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 7, Devre II., İkinci İçtima, İçtima Senesi 2, s. 34). Maddelerde milletvekilleri tarafından görüşülerek kanun kabul edilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 7, Devre II., İkinci İçtima, İçtima Senesi 2, s. 69).

Türklük üzerine Türk Yurdu ve Türk Ocaklarında yazılar yazan Ulvi Bey, 16 Mart 1924’te, Teşkilatı Esasiye Kanunu’nun (TBMM. ZC., Cilt 7, Devre II., Onüçüncü İçtima, İçtima Senesi 2, s. 532) 11. maddesinde, Otuz yaşını tamamlayan her Türk milletvekili seçilme hakkına sahiptir denilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 7, Devre II., Onüçüncü İçtima, İçtima Senesi 2, s. 540). Afyonkarahisar Milletvekili İzzet Ulvi Bey’de, 11. maddenin (Kadın, erkek her Türk) şeklinde değiştirilmesini teklif etmiş (TBMM. ZC., Cilt 7, Devre II., Onüçüncü İçtima, İçtima Senesi 2, s. 541) ancak kabul edilmemiştir (TBMM. ZC., Cilt 7, Devre II., Onüçüncü İçtima, İçtima Senesi 2, s. 542).

Türk konusu mecliste dillendirildiğinde İzzet Ulvi Bey’in bazen söz alarak bazen de konuşmanın arasına girerek soru sorduğunu ya da düşüncelerini ifade ettiğini görmekteyiz. 2 Nisan 1924’te, 1924 yılı “Muvazene-i Umumiye” kanunu mecliste görüşülmüştür (TBMM. ZC., Cilt 8, Devre II., Yirmiyedinci İçtima, İçtima Senesi 2, s. 231). Rize Milletvekili Ekrem Bey uzun konuşma yapmıştır. Konuşmanın son kısmında, bir Türk gazetesinin zamanında yayımladığı bir makalede Duyunu Umumiye kurumlarının korunmasını hatta kaldırılması konusunda sakınca gördüğünü söyleyerek eleştirmiştir. Kaldığı yerden devam eden Ekrem Bey, bunu yazan bir Türk mü veyahut bir ecnebi mi olduğunda tereddüt ediyorum demiştir. Afyonkarahisar Milletvekili İzzet Ulvi Bey’de bunun üzerine hangi gazete lütfen söyler misiniz? diye soru yönelmiştir. Ekrem Bey ise bilirler efendim. Öyle mevzular var ki onu bir Türk savunamaz karşılığını vermiştir (TBMM. ZC., Cilt 8, Devre II., Yirmiyedinci İçtima, İçtima Senesi 2, s. 232-233).

Ulvi Bey’in kadın erkek ayrımı yapmadığı ve mecliste de kadınların haklarını savunduğu bilinmektedir. 1 Kasım 1924 tarihinde 5. şubeye seçilenler arasında İzzet Ulvi Bey bulunmuştur (TBMM. ZC., Cilt 10, Devre II., Birinci İçtima, İçtima Senesi 2, s. 9-10). 15 Kasım 1924’te ise “İstiklal Madalyası ile Taltif Kanunu”nun birinci maddesinin değiştirilmesine dair İçişleri ve Milli Savunma Komisyonu mazbatalarında (TBMM. ZC., Cilt 10, Devre II., Yedinci İçtima, İçtima Senesi 2, s. 238) İçişleri Komisyonunun 1. maddesinde İstiklal madalyası cephe ve isyanların bastırılmasında general, subay, asker, cephe gerisinde hizmet eden şehitlerin büyük oğlu yoksa büyük kız çocuğuna, yoksa babasına, yoksa annesine, oda yoksa eşine verilir denmiştir (TBMM. ZC., Cilt 10, Devre II., Yedinci İçtima, İçtima Senesi 2, s. 240). Bunun üzerine Karesi Milletvekili ve Milli Savunma Başkanı Kazım Paşa, böyle madalyalardan, nişanlardan evlada, aileye verilen nişanlar şimdiye kadar erkek olanlara verilmiştir. Kadınlara, kızlara böyle bir fedakarlık madalyası verilmesinin faydası olmadığını söylemiştir. İçişleri Komisyonunun mazbatasına bu verilmeyi ailelere, kızlara caiz gösteriyor diyerek bu nişanların genellikle erkek çocuklara verilmesinin uygun olacağını söylemiştir. Bunun ardından Ulvi Bey ise kadınlardan da kahramanlık edenler de vardır karşılığını vermiştir. Kazım Paşa’da İzzet Ulvi Bey’e cevap olarak, şehit olmuş kişinin sadece ailesi kalır ve İstiklal Madalyasını alarak, göğsüne takar. Sonra bu başka birisi ile evlenebilir. Bundan dolayı şimdiye kadar kadınlara ve kızlara verilmesi münasip görülmemiş, erkeklere verilmiştir ve yine böyle olsa daha uygun olacağını belirtmiştir (TBMM. ZC., Cilt 10, Devre II., Yedinci İçtima, İçtima

Senesi 2, s. 240-241). 1. madde “*en büyük erkek evladına, yoksa en büyük kız evladına, yoksa pederi ne, o da yoksa validesine o da yoksa zevcesine verilir*” şeklinde kabul edilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 10, Devre II., Yedinci İçtima, İçtima Senesi 2, s. 244).

Afyonkarahisar Milletvekili İzzet Ulvi Bey, eğitim ve öğretim konusuna özen gösterdiğini ve öğretmenlerin savunuculuğu konusunda mücadele ettiği görülmektedir. Giresun Milletvekili Hakkı Tarık Bey'in; ilköğretim kararnamesinin değiştirilmesi hakkında 8 Nisan 1923 tarihli kanunun 13. maddesinin değiştirilmesi teklifi 27 Aralık 1924'te mecliste görüşülmeye başlanmıştır (TBMM. ZC., Cilt 11, Devre II., Yirmiyedinci İçtima, İçtima Senesi 2, s. 254). İçişleri Komisyon mazbatasının 1. maddesinde ilköğretim öğretmenlerinin aylığı asgari 1.000 kuruştur. Üç senede bir 200 kuruş zam alır denmiştir (TBMM. ZC., Cilt 11, Devre II., Yirmiyedinci İçtima, İçtima Senesi 2, s. 257). Bunun üzerine Afyonkarahisar Milletvekili İzzet Ulvi Bey, ilköğretim öğretmenlerinin maaşı 1.200, yardımcılarının maaşı 800'den başlamalıdır teklifini vermiştir (TBMM. ZC., Cilt 11, Devre II., Yirmiyedinci İçtima, İçtima Senesi 2, s. 258). Mecliste oylamaya sunulmuş ancak kabul edilmemiştir. İçişleri Komisyon mazbatasının ifade ettiği 1. madde teklifi kabul edilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 11, Devre II., Yirmiyedinci İçtima, İçtima Senesi 2, s. 261).

İzzet Ulvi Bey'in 31 Aralık 1924'te katıldığı son kanun oylaması “*Büyük Millet Meclisinin 1340 senesi bütçesinde münakale icrasına dair Kanun*” olmuştur. 148 milletvekilinin katılımıyla kanun oylamaya sunulmuştur. 123 evet ve 25 hayır oyuyla kabul edilmiştir. Ulvi Bey kanuna evet oyu vermiştir (TBMM. ZC., Cilt 11, Devre II., Yirmidokuzuncu İçtima, İçtima Senesi 2, s. 328-329).

Ulvi Bey Eskişehir doğumlu olmasına rağmen Afyonkarahisar Milletvekili olması sebebiyle de Afyonkarahisar'ı ve orada yaşayan insanları da mecliste temsil ettiği bilinmektedir. Örnek olarak, 1925 yılında ise Ulvi Bey'in ilk teklifi, Afyonkarahisar depremzedeler için 5 Ocak 1925 tarihinde 50.000 liralık ödenek verilmesini, halkın zor ve muhtaç durumda olduğunu bundan dolayı teklifin acilen görüşülmesini istemiştir. Reis Bey tarafından teklif oylamaya sunulmuş ancak kabul edilmemiştir. İzzet Bey'de, “*anlaşılmadı efendim! Herhalde meclisin felaket karşısında şefkatini izhar eder. Tekrar reye koyunuz!*” demiş ancak 7 Ocak 1925 tarihindeki bu teklif kabul edilmemiştir (TBMM. ZC., Cilt 12, Devre II., Otuzüçüncü İçtima, İçtima Senesi 2, s. 31).

“*Pamuklara arız olan haşerat ve emrazın imha ve tedaviri ve tohumlarının ıslahı hakkındaki kanun*” 12 Ocak 1925 tarihinde mecliste oylamaya sunulmuştur. Oylamaya 148 milletvekili katılmıştır. 130 evet, 16 hayır ve 2 çekimser oy ile kanun kabul edilmiştir. Afyonkarahisar Milletvekillerinden İzzet Ulvi Bey ise evet oyu vererek 1925 yılının ilk oylamasına katılmıştır (TBMM. ZC., Cilt 12, Devre II., Otuzbeşinci İçtima, İçtima Senesi 2, s. 120).

22 Ocak 1925'te Afyonkarahisar'da depremzedelerin ihtiyacı için 50.000 lira vermesi hakkında “*Muvazene-i Maliye*” Komisyon mazbatasının (TBMM. ZC., Cilt 12, Devre II., Otuzdokuzuncu İçtima, İçtima Senesi 2, s. 267), 1. maddede, Afyonkarahisar'daki depremzedelere 50.000 lira verilmesi ve 3. maddede ise kanunun gerçekleştirilmesi için Maliye ve İçişleri Bakanlığının sorumlu olduğu meclisteki milletvekilleri tarafından ifade edilmiştir. Afyonkarahisar Milletvekili İzzet Ulvi Bey'de, 7 Ocak'ta acilen teklif ettiğim nasıl oldu da kabul edilmedi şimdi de yine aynı yanlışlık olur diye buradayım demiştir. Trabzon Milletvekili Hasan Bey ise İzzet Bey'e karşılık olarak gereksiz yere panik olmanın bir anlamı olmadığını ifade etmiştir. Bunun üzerine İzzet Bey, iki aydan beri depremden etkilenen halkın yardım beklediğini ancak teklifinin kabul edilmeyince kendisinde bir korku olduğunu belirtmiştir. Afyonkarahisar'da meydana gelen deprem gazetelerde fazlaca yer almadığını, ancak orada iki köyün tamamen yıkıldığını ve birçok köylerin harap olduğunu söylemiştir. İnsanların vefat ettiğini ve hayvanların telef olduğunu mecliste söyleyerek verilecek paranın aslında yeterli bile

olmayacağını vurgulamıştır. Reis Bey tarafından oylamaya sunulmuş ve kabul edilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 12, Devre II., Otuzdokuzuncu İçtima, İçtima Senesi 2, s. 268).

21 Şubat 1925'te ise 1925 yılı "*Muvazene-i Umumiye Kanunu layihası ve Muvazene-i Maliye*" Komisyonu mazbatasındaki (TBMM. ZC., Cilt 14, Devre II., Altmışbirinci İçtima, İçtima Senesi 2, s. 195) Basın Genel Müdürlüğü Bütçesi, mecliste görüşülmüştür (TBMM. ZC., Cilt 14, Devre II., Altmışbirinci İçtima, İçtima Senesi 2, s. 197). Bu sırada Afyonkarahisar Milletvekili İzzet Ulvi Bey, memlekette basının, sadece İstanbul'dan ibaret olmadığını söylemiştir. Aslında her yerin bir basını olmalıdır. Anadolu'daki gazetelerimiz güçsüzdür, bunları kuvvetlendirmek için ne düşünülmüştür, ne yapılmıştır, ödenek verilmiş midir? sorularını yöneltmiştir. Zonguldak Milletvekili Ragıp Bey'de, bunu komisyona mı soruyorsunuz? ifadelerini kullanmıştır. İzzet Bey'de, evet cevabını vermiştir. Bunun üzerine Ragıp Bey, komisyon böyle bir teklif karşısında kalmadığı için böyle bir şey düşünmemiştir. Yani Anadolu basınıyla ilgili bir kısımda izin verme gibi, bir kısım olsaydı bunu kabul ederdik. Gerçekten de Anadolu basını ile İstanbul basını, hayat ve yaşamak ile ilgili arada büyük fark vardır. İstanbul'daki kağıt fiyatı ile Anadolu'daki kağıt fiyatından yarı yarıya ucuzdur demiştir. Anadolu'da gazete çıkarmanın zor olduğunu bundan dolayı da hükümetin yardım etmesinin gerekli olduğunu ifade etmiştir (TBMM. ZC., Cilt 14, Devre II., Altmışbirinci İçtima, İçtima Senesi 2, s. 205). Müzakere yeterli görülmüş ve tekliflere geçilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 14, Devre II., Altmışbirinci İçtima, İçtima Senesi 2, s. 208).

1925 yılı "*Muvazene-i Umumiye*" Kanun layihası ve "*Muvazene-i Maliye*" Komisyon mazbatasındaki Ziraat Bakanlığı "*Ziraat Vekalet*" Bütçesi 14 Mart 1925'te tartışılırken (TBMM. ZC., Cilt 15, Devre II., Yetmişyedinci İçtima, İçtima Senesi 2, s. 436), İzzet Ulvi Bey, memleketin, çiftçi memleketi veyahut çiftçiliğe uygun bir memleket olduğunu ifade etmiştir. Eğer çiftçilikte gelişme olmazsa ekonomik anlamda da bir ilerlemenin olmayacağını dillendirmiştir. Çiftçilere yapılacak yardımın hiçbir zaman yeterli olmadığını söylemiştir. Çiftçilere yapılacak yardımda bire karşı en az beş fazla ürün alınmasının gerekli olduğunu vurgulamıştır. Eğer çiftçilere beş milyon lira verilecek olursa memleketin servetin de en az yirmi beş misli, otuz misli artış olması lazımdır demiştir. Fakat bunun arzu edildiği şekilde olmadığını belirtmiştir. Çünkü çiftçilikte mevsimin önemli olduğunu, çiftçilerin toprağa mevsiminde tohum attıklarını bundan dolayı da yardımların bu zamanda yapılmasının önemli olduğunu söylemiştir. İkinci olarak çiftçilere verilecek tohum ücretli mi olacak? Yoksa karşılıklı mı verilecektir? Merkezden mi dağıtılacak? Yoksa bir yerden mi dağıtılacak? diye sorularını yöneltmiştir (TBMM. ZC., Cilt 15, Devre II., Yetmişyedinci İçtima, İçtima Senesi 2, s. 447-448). Ara ara milletvekilleri de konuşmalara dahil olduktan sonra tekrar söz alan İzzet Bey'de, Ziraat Bütçesi'nin bir kısmında bulunan, bir milyon küsur bin liralık ödenek yeterli olmadığı gibi Şevket Bey ve arkadaşlarının beş yüz bin liralık zam teklifi de yeterli değildir. Beş yüz bin liralık zamma dair olan teklifin bir buçuk milyon liraya kadar çıkarılması arkadaşlar tarafından teklif edildi diyerek duruma açıklık getirmiştir (TBMM. ZC., Cilt 15, Devre II., Yetmişyedinci İçtima, İçtima Senesi 2, s. 461). Reis Bey'de, İzzet Ulvi Bey'in bir teklifi olduğunu, fakat bu teklifi bu tarzda oya sunulmasının mümkün olmadığını belirtmiştir. Elli imzalı tahrir ile teklif olunan miktarın, bu tahriri imza edenler tarafından bir buçuk milyon lira suretinde tashihini teklif ediyor. Fakat tüzükte bunu dair bir maddenin olmadığını, ancak elli imzalı tahrir üzerine uygulama yapılacağını vurgulamıştır. İzzet Bey'de karşılık olarak, sahibi imza değiştirirse olur, değiştirmezse olmaz diyerek cevap vermiştir (TBMM. ZC., Cilt 15, Devre II., Yetmişyedinci İçtima, İçtima Senesi 2, s. 462).

Divanı harplerde karar alınan idam hükümlerinin uygulanmasına dair bir kararın yorumlanması hakkında tezkere ve Adliye Komisyonu mazbatasında (TBMM. ZC., Cilt 16, Devre II., Doksanıncı İçtima, İçtima Senesi 2, s. 297) Saruhan Milletvekili Abidin Bey (TBMM. ZC., Cilt 16, Devre II., Doksanıncı İçtima, İçtima Senesi 2, s. 298) ile Tunceli Milletvekili Feridun Fikri Bey, Teşkilat-ı Esasi hakkında 31 Mart 1925'te uzun konuşmalar yapmışlar ve milletvekilleri arasında tartışmalar meydana gelmiştir (TBMM. ZC., Cilt 16, Devre II.,

Doksanıncı İçtima, İçtima Senesi 2, s. 300). Afyonkarahisar Milletvekili Ruşen Eşref Bey, görüşmeler yeterlidir, Şeyh Sait hareket ediyor, biz müzakere ediyoruz serzenişinde bulunmuştur (TBMM. ZC., Cilt 16, Devre II., Doksanıncı İçtima, İçtima Senesi 2, s. 305). Kütahya Milletvekili ve Milli Savunma Komisyon Başkanı Recep Bey'de uzun bir konuşma yaparken Şeyh Sait gibi oluşumlara atıfta bulunarak bunların olabileceği gibi bunlara karşıda vatani için çalışan insanların olduğunu ifade etmiştir (TBMM. ZC., Cilt 16, Devre II., Doksanıncı İçtima, İçtima Senesi 2, s. 306). Recep Bey, Feridun Bey'in konuşmasını faydasız görmüş ve bütün söylenmiş olan hakikatlerin hiç birisini dikkate almadığını belirtmiştir (TBMM. ZC., Cilt 16, Devre II., Doksanıncı İçtima, İçtima Senesi 2, s. 307). Afyonkarahisar Milletvekili Ulvi Bey'de, milletin her şeyi anladığını, milletin gerçeğin gördüğünü söylemiştir. Ulvi Bey, Recep Bey ile Abidin Bey'in konuşmasına da değinerek, hükümetin Takrir-i Sükun Kanunu'nu çıkardığını ifade etmiştir, Recep Bey konuşmasının devamında, bu kanun yapılırken, buradan söyledik. Yoksa Abidin Bey, bu kanunu alacaklar, caddelerde kan selleri akacak diye mi düşünüyorlardı, böyle bir harekete mi intizar ediyorlardı konuşmasını yapmıştır (TBMM. ZC., Cilt 16, Devre II., Doksanıncı İçtima, İçtima Senesi 2, s. 308).

Afyonkarahisar Milletvekili İzzet Ulvi Bey'in, Hiyanet-i Vataniye Kanunu'nun 1. maddesinin değişikliğine dair teklifi incelenmiştir. 19 Nisan 1925'te Adliye Komisyonunun mazbatasını Reis Bey tarafından mecliste oylama sunulmuş ve kabul edilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 18, Devre II., Yüzaltıncı İçtima, İçtima Senesi 2, s. 157-158).

1 Kasım 1925 tarihinde ikinci şubeye seçilen üyeler arasında İzzet Ulvi Bey vardır (TBMM. ZC., Cilt 19, Devre II., Birinci İçtima, İçtima Senesi 3, s. 13). Ulvi Bey'in 1925 yılına ait son katıldığı kanun oylaması 14 Aralık'taki "*Maliye Vekâleti bütçesiyle öksüz yurtları müdüriyeti umumiyesi 1341 itasına dair kanunu*"dur. Mecliste kanun oylamaya sunulmuştur. 158 milletvekilinin tamamı kanuna evet oyu kullanmıştır. Oylamada İzzet Ulvi Bey'de yer almıştır (TBMM. ZC., Cilt 20, Devre II., Yirmidördüncü İçtima, İçtima Senesi 3, s. 143).

Ulvi Bey'in 1925 yılındaki son teklifine bakılacak olunursa da; Urfa Milletvekili Refet ve Afyonkarahisar Milletvekili İzzet Ulvi Beylerin; Türkiye Cumhuriyeti dahilinde Türk tebaasının Türk dilinden başka diller ile konuşmaması hakkındaki teklifi meclis tarafından Milli Eğitim Komisyonuna havale edilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 20, Devre II., Yirmiyedinci İçtima, İçtima Senesi 3, s. 183-184).

23 Aralık 1925'te, Türkiye Büyük Millet Meclisi Dahili Nizamnamesinin (TBMM. ZC., Cilt 20, Devre II., Yirmidokuzuncu İçtima, İçtima Senesi 3, s. 229) 36. maddesinde her milletvekiline kimlik verildiği, ayrıca milletvekillerine rozet verileceği ifade edilmiştir. Bu rozetin yarısı kırmızı yarısı beyaz olacağı, üzerinde ay yıldız bulunacağı tasvir edilmiş ve nasıl takılması gerektiği söylenmiştir. Buna ilaveten de merasimlerde takılacağı belirtilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 20, Devre II., Yirmidokuzuncu İçtima, İçtima Senesi 3, s. 243). İzzet Ulvi Bey'de, mektep talebesi rozet takar demiştir. Konya Milletvekili Musa Kazım Bey'de, mektep talebesinin rozeti başkadır, bu başkadır karşılığını vermiştir (TBMM. ZC., Cilt 20, Devre II., Yirmidokuzuncu İçtima, İçtima Senesi 3, s. 244). Meclis, komisyondan geldiği şekilde madde kabul edilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 20, Devre II., Yirmidokuzuncu İçtima, İçtima Senesi 3, s. 247).

Gazete ve kitap kağıtlarıyla matbaa araç ve gereçlerinin gümrük vergisi alınmamasına dair Milli Eğitim ve "*Muvazenei Maliye*" komisyonlarının mazbataları 24 Aralık 1925'te mecliste görüşülmüştür (TBMM. ZC., Cilt 20, Devre II., Otuzuncu İçtima, İçtima Senesi 3, s. 255). Afyonkarahisar Milletvekili ve Milli Eğitim Komisyonu Adına İzzet Ulvi Bey, anlaşılıyor ki hükümet kitap ve gazete kağıtlarından gümrük vergisinin alınmamasını kaldırmak istiyor. Gerekeceği olarak da yolların açık olduğu bundan dolayı nereden olsa tedarik edilebilir şeklinde düşündüklerini ifade etmiştir. Ulvi Bey sözlerine devam ederek, inkılap içerisinde olduğunu, bundan dolayı yayın ne kadar fazla yapılırsa o kadar faydalı olacağını ifade etmiştir. Memlekette gazetecilik genel fikrin bir zemini olduğunu belirtmiştir. Demokraside kitap ve

gazetelerin eğitimi de katkı sağladığını vurgulamıştır. Milli Eğitim Komisyon mazbatasındaki yazılı gerekçeden anlaşılacağı üzere memleketin irfanı basım adına uygun olmadığı karar verdi. Başka diyecek bir şey yoktur sitemiyle Milli Eğitim Komisyon mazbatasının reddedilmesini ve bunun oya konularak kabul edilmesini istemiştir (TBMM. ZC., Cilt 20, Devre II., Otuzuncu İçtima, İçtima Senesi 3, s. 256). Kanun hakkında görüşmeler tamamlanmış ve maddelere geçilmiştir TBMM. ZC., Cilt 20, Devre II., Otuzuncu İçtima, İçtima Senesi 3, s. 259).

İzzet Ulvi Bey, 4 Ocak 1926'daki ilk konuşması Urfa Milletvekili Refet Bey'in, Hizmeti Maksureye Tabi Muallimlerin Dokuz Aylık Vazifei Askeriyelerini İki Sene Zarfında İfa Etmelerine Dair Teklifi Kanunisi ile Milli Eğitim Komisyon mazbatasını ve reddine dair Milli Savunma Komisyon mazbatasında (TBMM. ZC., Cilt 21, Devre II., Otuzaltıncı İçtima, İçtima Senesi 3, s. 52 (6)) Milli Eğitim Komisyonu adına İzzet Ulvi Bey, Urfa Milletvekili Refet Bey'in, öğretmenlerin 9 aylık askerlik vazifesini senede 4.5 aydan olmak üzere 2 senede gerçekleştirmesine daire teklifi incelediklerini ifade etmiştir. Öğretmenlerin 9 ay askerlik etmelerinin önemli olduğunu ancak öğretmenlerin askere gitmeleri durumunda yerlerine öğretmen koyamayacaklarını ve bu durumda eğitimde aksamaların yaşanacağını belirtmiştir. Bundan dolayı öğretmenlerin 9 aylık askerlik hizmetlerini her sene 4.5 ay olmak üzere 2 senede yapmaları ve her sene haziran ayının başında askerlik için davet edilerek 15 ekime kadar asıl görevlerine geri dönmeleri komisyonca uygun görülmüştür demiştir (TBMM. ZC., Cilt 21, Devre II., Otuzaltıncı İçtima, İçtima Senesi 3, s. 52 (6-7)).

Afyonkarahisar Milletvekili İzzet Ulvi Bey ilk kanun oylamasına 6 Ocak 1926'da katılmıştır. Bu oylama "*Çifteler çiftliği dahilindeki araziye icareizemin olarak tahakkuk ettirilip tahsil edilmeyen mebalığın affı hakkındaki kanun*" ikinci defa meclise gelmiştir. 157 milletvekilinin katılımıyla gerçekleştirilen oylamada 156 milletvekili evet oyu verirken, 1 milletvekili kanunu reddetmiş ve sonuç olarak kanun kabul edilmiştir. İzzet Ulvi Bey'de evet oyu verenler arasında yer almıştır (TBMM. ZC., Cilt 21, Devre II., Otuzyedinci İçtima, İçtima Senesi 3, s. 70).

Öğrenci ve öğretmenlerin askerlikten tecilleri hakkındaki 21 Şubat 1921 tarihli ve 100 numaralı kanunun 1. maddesini "*muaddil*" 26 Ocak 1924 tarihli kanunun 2 maddesi hakkında Milli Eğitim Komisyon mazbatasında (TBMM. ZC., Cilt 21, Devre II., Kırküçüncü İçtima, İçtima Senesi 3, s. 221 (3)), Afyonkarahisar Milletvekili ve Milli Eğitim Komisyon Başkanı Adına İzzet Ulvi Bey, 26 Ocak 1924 tarihli kanuna ek 30 Mart 1925 tarih ve 590 numaralı kanunun 1. maddesinde ikinci derecede bulunan bütün ziraat mektepleri mezunları ile benzeri diğer ikinci derecedeki meslek mektepleri mezunlarının 26 Ocak 1924 tarihli kanun ile liseler mezunları olarak kabul edilmesi ve "*Liseler*" tabirinin 27 Ekim 1924 tarihli 46 numaralı açıklamada; "*Mülga medarisi ilmiyenin sekizinci senesi tetrizat itibariyle bir devreli liselerin son sınıfından aşağı olduğu gibi Mükellefiyeti Askeriye Kanununun hizmeti makzure hakkını ibraz için yedi senelik idadî tahsili kafî görüldüğü için lise tabiri, bir devreli liseleri de şamildir*" denilmiştir. Liselerin 8. yılını tamamlayan 9. yılına geçen öğrencinin öğrenim derecesi adı geçen mekteplerin öğreniminden yüksek olmasına ve liselerin 1. devresinde amaç, "*asli seneler olmayıp o devre içinde talebenin, programın iktiva ettiği dersleri görmüş olması, bulunduğu nazaran mevzubahis olan liselerin sekizinci senesini ikmal ile dokuzuncu sınıfa geçenlerin de hizmeti mahsuriye tabi olacakları açık bulunduğundan*", Milli Eğitim Komisyonunca açıkça "*Meclisi Heyeti Umumiyesine arz edilmek üzere Riyaseti Celileye*" 18 Ocak 1926'da gönderilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 21, Devre II., Kırküçüncü İçtima, İçtima Senesi 3, s. 221 (4)).

İzzet Ulvi Bey, Afyonkarahisar Milletvekiliyken (Hâkimiyet-i Milliye, Numara: 836, s. 1) Milli Mücadeledeki hizmetlerinden dolayı 2 Şubat 1926 tarihinde İstiklal Madalyası ile ödüllendirilmiştir (BCA, 30-10-0-0/195, 332, 13). Mecliste ise 15 Şubat 1926 tarihinde İzzet Ulvi Bey'e kırmızı kurdele verilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 22, Devre II., Ellialtıncı İçtima, İçtima Senesi 3, s. 194). 10 Haziran 1926 tarihinde Afyonkarahisar Milletvekili İzzet Ulvi Bey'e,

kırmızı şeritli İstiklal Madalyası verilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 26, Devre II., Yüzonsekizinci İçtima, İçtima Senesi 3, s. 317).

Afyonkarahisar Milletvekili İzzet Ulvi Bey'in; Afyon hattının Sandıklı'dan geçmek üzere Dinar hattına eklenmesine dair teklifi 1 Nisan 1926 tarihinde meclise sunulmuştur. Reis Bey tarafından Başbakan'a "*Başvekalete*" verilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 24, Devre II., Seksenbirinci İçtima, İçtima Senesi 3, s. 4).

Lise ve orta mektepler yatılı olmayan öğrencilerden ücret alınmamasına dair teklif hakkındaki Milli Eğitim Komisyonu mazbatasında, Milli Eğitim Komisyon Başkanı adına İzzet Ulvi Bey, Lise ve orta mektepli öğrencilerden yatak ücreti alınmamasına dair kanun 22 Nisan 1926'da görüşülüp incelenmiş ve Milli Eğitim Komisyonu tarafından uygun bulunduğundan "*Heyeti Umumiyeye*" takdim edilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 24, Devre II., Seksendokuzuncu İçtima, İçtima Senesi 3, s. 185).

Şark İstiklal Mahkemesi için 15 Mayıs 1926 tarihinde bir savcı yardımcısı seçiminde, ikinci şubeden Afyonkarahisar Milletvekili İzzet Ulvi Bey seçilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 25, Devre II., Doksandokuzuncu İçtima, İçtima Senesi 3, s. 122).

Afyonkarahisar Milletvekili İzzet Ulvi ve Urfa Milletvekili Refet Beylerin; Ankara'da Zincirli Camii medresesinin Muallimler Birliği genel merkezine verilmesi hakkında kanun teklifi, 29 Mayıs 1926 tarihinde Reis Bey tarafından oylamaya sunulmuş Layiha Komisyonundan Evkaf Komisyonuna gönderilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 25, Devre II., Yüzdokuzuncu İçtima, İçtima Senesi 3, s. 600).

İzzet Ulvi Bey'in, çiftçilere dağıtılan tohumluk bedellerinin geri alınmasının hasat zamanına kadar ertelenmesi teklifi, 5 Haziran 1926 tarihinde Reis Bey tarafından Başbakan'a havale edilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 26, Devre II., Yüzondördüncü İçtima, İçtima Senesi 3, s. 82).

İzzet Bey, Türk olmayan kişilerin yalnız kendilerine ait köylerde yoğun bir halde bulunmamaları için tedbir alınması hakkındaki 5 Haziran 1926'daki teklifi, Reis Bey tarafından Başbakan'a gönderilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 26, Devre II., Yüzondördüncü İçtima, İçtima Senesi 3, s. 82).

1 Kasım 1926'da, 5. şubeye seçilenler arasında Afyonkarahisar Milletvekili İzzet Ulvi Bey'dir (TBMM. ZC., Cilt 27, Devre II., Birinci İçtima, İçtima Senesi 4, s. 9).

"*Seyri Sefain İdaresinin 1927 Senesi Bütçe Kanunu*" mecliste 158 milletvekilinin katılımıyla 27 Aralık 1926 yılında oylamaya sunulmuştur. Oylamaya katılan bütün milletvekilleri kanuna evet oyu vermiştir. 6 milletvekili boş oy kullanırken 123 milletvekili oylamada yer almamıştır. Afyonkarahisar milletvekillerinden İzzet Ulvi Bey'in 1926 yılına ait son oylaması olmuş ve kanuna evet oyu kullanmıştır (TBMM. ZC., Cilt 28, Devre II., Ondokuzuncu İçtima, İçtima Senesi 4, s. 205-206).

1927 yılının ilk ayına gelindiğinde ise İzzet Ulvi Bey 3 Ocak 1927 tarihinde gerçekleştirilen kanun oylamasına katıldığını görmekteyiz. Bu oylama, Türkiye Cumhuriyeti ile Arjantin Cumhuriyeti arasında imzalanan dostluk antlaşmasının onaylanması hakkındaki kanundur. 116 milletvekili oylamaya katılmıştır. Katılan milletvekillerinin tamamı evet oyu vermesine rağmen yeterli çoğunluk sağlanamadığından dolayı kabul edilmemiştir. 6 milletvekili boş oy atmıştır. 165 milletvekili ise oylamaya katılmamıştır. İzzet Ulvi Bey kanunu kabul edenler arasında yer almıştır (TBMM. ZC., Cilt 28, Devre II., Yirmibirinci İçtima, İçtima Senesi 4, s. 257-258).

İlköğretim hakkında "*Mülga Meclisi Mebusandan müdevver iki kıta kararname ve hükümete iadesine dair*" Milli Eğitim Komisyon mazbatasında, İzzet Ulvi Bey 8 Ocak 1927'de ilk konuşmasını Milli Eğitim Komisyonu adına yapmıştır. Bu konuşmada; İstanbul hükümetinden müdevver (1/189, 1/190) numaralı ilkokul eğitimi hakkındaki iki kıta kararname

incelendiğini söylemiştir. Bu kararnamenin birçok maddeleri çeşitli zamanlarda çeşitli kanunlarla değiştirilmiş ve çoğu maddenin güne uygun şekilde tekrardan değiştirilmesinin gerekli olduğu görülmüştür denilerek mazbata meclise sunulmuş ve kabul edilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 28, Devre II., Yirmiüçüncü İçtima, İçtima Senesi 4, s. 293).

25 Nisan 1927 tarihinde İzzet Ulvi Bey son kez konuşma yapmıştır. Bu konuşma, Büyük Millet Meclisi dahili nizamnamesinin (TBMM. ZC., Cilt 31, Devre II., Ellidokuzuncu İçtima, İçtima Senesi 4, s. 258) 47. maddesinde gerçekleşmiştir. Maddede, komisyon görüşmelerinde söz kesilir ve kişi ile uğraşılıp düzen bozulursa, düzeni bozan hakkında “*şikayet vuku bulan mebusa ihtar cezasını verir*” denilmiştir Bunun üzerine İzzet Ulvi Bey, İhtarda bulunur demek daha doğrudur cümlesini kurmuştur. Reis Bey, maddeyi oylamaya sunmuş ve kabul edilmiştir (TBMM. ZC., Cilt 31, Devre II., Ellidokuzuncu İçtima, İçtima Senesi 4, s. 258-259).

İzzet Ulvi Bey’in 1927 yılında katıldığı son kanun oylaması ise 26 Haziran 1927 tarihinde Mardin eski Milletvekili Derviş Bey’in eşine vatan hizmetinden dolayı maaş verilmesine dair kanun mecliste oylamaya sunulurken kabul edilmiştir. 183 milletvekili oylamaya katılmıştır. 172 milletvekili kanuna kabul oyu vermiştir. 8 milletvekili kanunu reddetmiştir. 3 milletvekili çekimser oy kullanmıştır. 1 milletvekili boş oy atmıştır. 103 milletvekili oylamaya katılmamıştır. Afyonkarahisar Milletvekillerinden İzzet Ulvi Bey kanuna evet oyu vermiştir (TBMM. ZC., Cilt 33, Devre II., Seksenüçüncü İçtima, İçtima Senesi 4, s. 848-849).

Türkiye Öğretmenler Birliği’nin yayın organı olan Öğretmenler Birliği, ayda bir dergi çıkartarak Temmuz 1925 ve Nisan 1927 tarihleri arasında iki yıl süre boyunca dergi çıkartmıştır. 8. sayıdan itibaren derginin yayınlanmasını Türkiye Öğretmenler Birliği Genel Merkez Heyeti ikinci Başkanı Urfa Milletvekili Refet Bey ve Genel Sekreteri Afyonkarahisar milletvekili İzzet Ulvi Bey tarafından gerçekleştirilmiştir (Pustu, 2017, s. 59-60).

Türk Ocağı Afyonkarahisar şubesi delegeleri olarak Afyonkarahisar Milletvekillerinden Ali Çetinkaya ve İzzet Ulvi Aykurt 1926 ve 1928 yıllarında yapılan Türk Ocakları Kurultayı’na katılmışlardır (İlgar, 2011, <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1393> Erişim tarihi: 18.03.2023).

Cumhuriyet Dönemi’nde Türk Ocağı’nın siyasi partilerle ilişkisine bakıldığında, Türk Ocaklarının, Osmanlı Devleti’nde olduğu gibi Türkiye Cumhuriyeti’nde de Ocak’ta parti siyaseti yapılamayacağı anlayışı devam ettirilmeye çalışılmıştır. Nitekim, Türk Ocakları Yasası’nda yer alan: “*Ocak fırka siyasetiyle uğraşmaz. Hiçbir Ocaklı, cemiyeti siyasi emellerine alet edemez*” şeklindeki 3. maddesi, 1924 kongresinde görüşülmüş, Ocak’ı parti siyaseti ve günlük politikanın dışında tutma gayretinin ağır bastığı anlaşılmıştır. Bu konuda Bursa delegesi Osman Şevki Bey, bazı ocakların seçimlerle meşgul olduğunu, bundan dolayı da ocakların arasının açıldığını belirterek, yasaya; “*intihabatla da uğraşamaz*” kaydının eklenmesini teklif etmiştir. Bu görüşe karşı çıkan Silifke delegesi Emin Bey, Ocak üyelerinin kendi bölgelerinde siyasetin yönlendiricisi olacaklarını, bu sebeple parti siyasetini yasaklamanın doğru olmayacağını savunmuştur. Susurluk delegesi İhsan Bey ise Cumhuriyet’in ve inkılapların karşısında olacak bir siyasi parti karşısında siyasetle uğraşmamanın çelişki olacağını belirtmiştir. Bunun üzerine Hamdullah Suphi Bey “*Ocak bir bakışa göre siyasi bir müessesedir... Türk Ocağının bir milliyet siyaseti vardır. Diğer milletlerin rekabeti ortasında Türk milletini teşhiz etmek, ikaz etmek bir siyasettir*” dedikten sonra, Ocak’ta yasak olanın “*zümre ve fırka siyaseti*” olduğunu vurgular. Ayrıca, “*halk hâkimiyetini ve Cumhuriyet’i ideal bilen Ocak’ın bunların karşısında olacak bir fırkaya düşman olacağını, geçmişte Saray veya Damat Ferid hükümetine karşı çıkan Ocak’ın, fırka siyaseti değil, millet ve mefkure siyaseti takip ettiğini*” belirtir. İzzet Ulvi de aynı görüşü destekleyerek, Ocak’ın milli bir siyasetinin olduğunu, Türklüğün karşısında bir parti olursa, onun düşmanı olacaklarını vurgular. Sonuçta, Türk Ocakları Yasası’nın 3. maddesi: “*Ocak, fırka siyasetiyle uğraşmaz. Hiçbir Ocaklı, cemiyeti siyasi emellerine alet edemez*” şeklinde kabul edilmiştir. 4. madde ile de Ocak’ın amaçlarına

karşı olmamak şartıyla her ocaklının siyasi kanaatine göre çalışabileceği belirtilmiştir. Türk Ocakları, 1927 yılındaki yasa değişikliğine kadar parti siyaseti yapmama ve günlük politika ile uğraşmama ilkesine sadık kalmaya çalışmıştır. Yönetimin de 1927 yılına kadar Türk Ocaklarına açık bir müdahalesi olmamıştır (Sarinay, 2011, <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1374> Erişim tarihi: 14.02.2023).

İzzet Ulvi Aykurt, II. Dönem milletvekilliğini tamamladıktan sonra 1 Kasım 1927'de tekrardan Afyonkarahisar'dan milletvekili seçilerek 27 Ocak 1939'a kadar Afyonkarahisar milletvekilliği yapmıştır. Ardından 1943-1946 yılları arasında Hakkari'den 7. dönem milletvekili ve Eskişehir'den 1946'da 8. Dönem milletvekili olarak mecliste 1950 yılına kadar faaliyetlerde bulunmuştur. Aykurt, 8 Kasım 1957'de vefat etmiştir (Öztürk, 1995, s. 32).

Sonuç

İzzet Ulvi Bey'in 1923-1927 yılları arasında yaptığı milletvekilliği süreci değerlendirildiğinde, kendisi 216 oy ile milletvekili olduktan sonra ilk oylamasının Lozan Barış Antlaşmasının kabulüne dair birinci madde üzerine olduğu görülmektedir. İlk teklifinin ise posta kanunu üzerine yapmıştır. Ulvi Bey, özellikle bu dönemde tarım, İstiklal Mahkemeleri, posta, telgraf, kitap, basım, Türk ve Türkçülük, eğitim ve öğretim, öğrenci ve öğretmenler üzerine konuşmalar yaptığı tespit edilmiştir. İzzet Bey sadece açık oturumlara değil gizli oturumlara da katılarak aktif olduğu görülmektedir. Gizli oturumlarda söz almış, teklif yapmış ve oylamaya katılmıştır. 1923-1927 yılları arasında İçişleri, Milli Eğitim, "İrşad" ve "Kavanini Maliye" Komisyonlarda yer alarak çalışmıştır. Meclis başkanından söz isteyerek komisyon adına konuşma yapmıştır. Milletvekilliği döneminde Türk yurdu ve Türk Ocakları'nda yazılar yazmıştır. Afyonkarahisarlı olmamasına rağmen Afyonkarahisar'da gerçekleşen depremde zor durumda kalan halk için mecliste konuşmalar yaparak, Afyonkarahisarlıların derdine derman olmaya çalışmıştır. II. dönem milletvekilliğinin son kanun oylamasını Mardin Milletvekili Derviş Bey'in eşine verilecek maaş üzerine yaptığı görülmektedir. Son konuşması ise Büyük Millet Meclisi Dahili Nizamnamesinin 47. maddesi üzerine olmuştur. Sonuç olarak; İzzet Ulvi Bey, 1923 yılından 1939 yılına kadar 16 sene Afyonkarahisar milletvekilliği yapmış ve mecliste düşüncesini açık bir şekilde ifade etmiştir.

Kaynakça

BCA., 272-0-0-71/32., 35., 5.

BCA., 30-10-0-0/195., 332., 13.

BOA., DH. SAİDd., D: 167, G: 401, 10 Şubat 1913.

BOA., DH. SAİDd., D: 167, G: 401, 3 Ocak 1912.

BOA., DH. SAİDd., D: 167, G: 401, 31 Ekim 1910.

BOA., DH. SAİDd., D: 167, G: 401, 7 Mayıs 1914.

BOA., MV., D: 245, G: 2, 14 Eylül 1916.

Doğramacıoğlu, H. (2007). *Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi Üzerine Bir İnceleme*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Hâkimiyet-i Milliye, N: 265.

Hâkimiyet-i Milliye, N: 292.

Hâkimiyet-i Milliye, N: 310.

Hâkimiyet-i Milliye, N: 836.

İlgar, Y. (2011). Türk Ocakları Afyonkarahisar Şubesi (1914-1931), *Türk Yurdu*, Y: 100, S: 282.

- Kodal, T. (2014). Mustafa Kemal Atatürk ve Türk Ocakları, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, 52, Erzurum, 295-314.
- Menekşe, M. (2019). İzzet Ulvi Aykurt ve Hakkari Teftiş Raporu, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 12, S. 63, 317-331.
- Öztürk, K. (1995). *Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem 1923-1927*, Ankara, TBMM Basımevi.
- Pustu, Y. (2017). Türkiye Muallimler Birliği Genel Merkezi ve Şubelerinin Neşrettiği Mecmualar, *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 2, 56-91.
- Sarımay, Y. (2011). Türk Ocakları ve Siyaset, *Türk Yurdu*, Y: 100, S: 282.
- Sibgatullina, A. (2019). Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi ve Türk Yazarları, *Hâkimiyet-i Millîye Uluslararası Bilgi Şöleni*, 30 Ekim-1 Kasım 2018, Van. 1-11.
- TBMM Albümü, (2010). *1920 2010, Cilt I, 1920-1950*, B. II, Ankara, Gökçe Ofset Matbaacılık.
- TBMM Arşivi, İzzet Ulvi Bey'in Hal Tercümesi.
- TBMM Arşivi, İzzet Ulvi Bey'in Seçim Mazbatası.
- TBMM. GZC., Cilt 2, Devre II., Yirmidördüncü İçtima, İçtima senesi 3.
- TBMM. GZC., Cilt 2, Devre II., Yirmiikinci İçtima, İçtima senesi 3.
- TBMM. GZC., Cilt 2, Devre II., Yirmiüçüncü İçtima, İçtima senesi 3.
- TBMM. GZC., Cilt 5, Devre II., Doksanikinci İçtima, İçtima senesi 3.
- TBMM. ZC., Cilt 1, Devre II., Beşinci İçtima.
- TBMM. ZC., Cilt 1, Devre II., Birinci İçtima.
- TBMM. ZC., Cilt 1, Devre II., Dokuzuncu İçtima.
- TBMM. ZC., Cilt 1, Devre II., İkinci İçtima.
- TBMM. ZC., Cilt 1, Devre II., Ondördüncü İçtima.
- TBMM. ZC., Cilt 10, Devre II., Birinci İçtima, İçtima Senesi 2.
- TBMM. ZC., Cilt 10, Devre II., Yedinci İçtima, İçtima Senesi 2.
- TBMM. ZC., Cilt 11, Devre II., Yirmidokuzuncu İçtima, İçtima Senesi 2.
- TBMM. ZC., Cilt 11, Devre II., Yirmiyedinci İçtima, İçtima Senesi 2.
- TBMM. ZC., Cilt 12, Devre II., Otuzbeşinci İçtima, İçtima Senesi 2.
- TBMM. ZC., Cilt 12, Devre II., Otuzdokuzuncu İçtima, İçtima Senesi 2.
- TBMM. ZC., Cilt 12, Devre II., Otuzüçüncü İçtima, İçtima Senesi 2.
- TBMM. ZC., Cilt 14, Devre II., Altmışbirinci İçtima, İçtima Senesi 2.
- TBMM. ZC., Cilt 15, Devre II., Yetmişyedinci İçtima, İçtima Senesi 2.
- TBMM. ZC., Cilt 16, Devre II., Doksanıncı İçtima, İçtima Senesi 2.
- TBMM. ZC., Cilt 18, Devre II., Yüzaltıncı İçtima, İçtima Senesi 2.
- TBMM. ZC., Cilt 19, Devre II., Birinci İçtima, İçtima Senesi 3.
- TBMM. ZC., Cilt 2, Devre II., Ondokuzuncu İçtima.
- TBMM. ZC., Cilt 2, Devre II., Onsekizinci İçtima.

- TBMM. ZC., Cilt 2, Devre II., Yirminci İçtima.
- TBMM. ZC., Cilt 20, Devre II., Otuzuncu İçtima, İçtima Senesi 3.
- TBMM. ZC., Cilt 20, Devre II., Yirmidokuzuncu İçtima, İçtima Senesi 3.
- TBMM. ZC., Cilt 20, Devre II., Yirmidördüncü İçtima, İçtima Senesi 3.
- TBMM. ZC., Cilt 20, Devre II., Yirmiyedinci İçtima, İçtima Senesi 3.
- TBMM. ZC., Cilt 21, Devre II., Kırküçüncü İçtima, İçtima Senesi 3.
- TBMM. ZC., Cilt 21, Devre II., Otuzaltıncı İçtima, İçtima Senesi 3.
- TBMM. ZC., Cilt 21, Devre II., Otuzyedinci İçtima, İçtima Senesi 3.
- TBMM. ZC., Cilt 22, Devre II., Ellialtıncı İçtima, İçtima Senesi 3.
- TBMM. ZC., Cilt 24, Devre II., Seksenbirinci İçtima, İçtima Senesi 3.
- TBMM. ZC., Cilt 24, Devre II., Seksendokuzuncu İçtima, İçtima Senesi 3.
- TBMM. ZC., Cilt 25, Devre II., Doksandokuzuncu İçtima, İçtima Senesi 3.
- TBMM. ZC., Cilt 25, Devre II., Yüzdokuzuncu İçtima, İçtima Senesi 3.
- TBMM. ZC., Cilt 26, Devre II., Yüzondördüncü İçtima, İçtima Senesi 3.
- TBMM. ZC., Cilt 26, Devre II., Yüzonsekizinci İçtima, İçtima Senesi 3.
- TBMM. ZC., Cilt 27, Devre II., Birinci İçtima, İçtima Senesi 4.
- TBMM. ZC., Cilt 28, Devre II., Ondokuzuncu İçtima, İçtima Senesi 4.
- TBMM. ZC., Cilt 28, Devre II., Yirmibirinci İçtima, İçtima Senesi 4.
- TBMM. ZC., Cilt 28, Devre II., Yirmiüçüncü İçtima, İçtima Senesi 4.
- TBMM. ZC., Cilt 3, Devre II., Ellibirinci İçtima.
- TBMM. ZC., Cilt 3, Devre II., Kırkyedinci İçtima.
- TBMM. ZC., Cilt 31, Devre II., Ellidokuzuncu İçtima, İçtima Senesi 4.
- TBMM. ZC., Cilt 33, Devre II., Seksenüçüncü İçtima, İçtima Senesi 4.
- TBMM. ZC., Cilt 4, Devre II., Yetmişdördüncü İçtima.
- TBMM. ZC., Cilt 4, Devre II., Yetmişsekizinci İçtima.
- TBMM. ZC., Cilt 4, Devre II., Yetmişüçüncü İçtima.
- TBMM. ZC., Cilt 5, Devre II., Seksensekizinci İçtima.
- TBMM. ZC., Cilt 5, Devre II., Yüzbirinci İçtima.
- TBMM. ZC., Cilt 5, Devre II., Yüzikinci İçtima.
- TBMM. ZC., Cilt 6, Devre II., Yüzüçüncü İçtima.
- TBMM. ZC., Cilt 7, Devre II., Birinci İçtima, İçtima Senesi 2.
- TBMM. ZC., Cilt 7, Devre II., İkinci İçtima, İçtima Senesi 2.
- TBMM. ZC., Cilt 7, Devre II., Onüçüncü İçtima, İçtima Senesi 2.
- TBMM. ZC., Cilt 8, Devre II., Yirmiyedinci İçtima, İçtima Senesi 2.
- Ulvi, İ. (1327). Türk Masalları-2 Obalarda...., *Türk Yurdu*, Y: 1, S: 6.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

Bir Cumhuriyet Kazanımı: Atatürk Döneminde Telefon, Elektrik ve Rıhtım Şirketlerinin Millileştirilmesi

A Republic Achievement: Nationalization of Telephone, Electricity and Dock Companies in the Atatürk Era

Doktora Öğrencisi Yusuf Cihat ZORBACI¹

Öz

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren ekonomide Türklerin, azınlıkların ve yabancıların yerini alması hükümetin hedeflerinden birisi olmuştur. Bununla birlikte Atatürk döneminde bir millileştirme politikası ile hareket edilerek birçok alanda yabancıların elinde olan şirketler satın alınmıştır. Bu şirketlerin satın alınmasında güvenlik kaygılarıyla birlikte bazı işletmeler hakkında oluşan yolsuzluk iddiaları da rol oynamıştır. Bundan başka bu işletmelerin şehirlere hizmet hususunda yetersiz kaldıkları, şehir halkına hizmet için gerekli özeni göstermedikleri ve tesisatların bakım ve gelişimini yeterince önemsemedikleri mazbatalardan anlaşılmaktadır. Milletvekilleri yaptıkları konuşmalarda yabancılara verilen bu imtiyazların ülkede Türkleri ikinci sınıf konumuna düşürdüğüne dikkat çekmiştir. Bazı milletvekilleri bu imtiyazları kapitülasyonların bir türevi olarak gördüğünü meclis kürsüsünden ifade etmiştir. Vekiller bu müesseselerin Türk'ün yararına çalışmaktan çok yabancı hükümetlerin faydasını temin için uğraştıklarını, Türk işçi çalıştırmak yerine yabancıları işe alarak Türk Milletinin adı geçen alanlarda uzman yetiştirmesini de engellediklerini iddia etmiştir. Hükümet, bahsi geçen işletmeleri mümkün olduğunca ucuza alarak ekonomik açıdan bütçeye yük olmasını engellemek istemiştir. Atatürk döneminde telefon ve elektrik sektöründe İstanbul ve İzmir şirketleri satın alınmıştır. Diğer yandan Haydarpaşa, İzmir ve İstanbul rıhtımlarının alınmasıyla millileştirmede önemli adımlar atılmıştır. Bu dönemde rıhtım, elektrik ve telefon haricinde demiryolları ve maden işletmeleri de satın alınmıştır. Gazetelerin de bu satın alımları çoğu zaman birinci sayfada haber olarak yer verdikleri görülmektedir. Basının millileştirme hamlelerine genel itibarıyla olumlu bir bakış açısı ortaya koyduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Elektrik, millileştirme, rıhtım, Türk, telefon

Makale Türü: Araştırma

Abstract

Since the first years of the Republic, the replacement of Turks, minorities and foreigners in the economy has been one of the goals of the government. However, in the Atatürk period, companies that were in the hands of foreigners in many areas were purchased by acting with a nationalization policy. Along with security concerns, corruption allegations against some businesses also played a role in the acquisition of these companies. In addition, it is understood from the certificates that these enterprises are inadequate in terms of serving the cities, that they do not show the necessary care to serve the people of the city, and that they do not care enough about the maintenance and development of their installations. In their speeches, the deputies drew attention to the fact that these privileges given to foreigners made the Turks a second class position in the country. Some deputies stated from the parliamentary rostrum that they see these privileges as a derivative of capitulations. The deputies claimed that these institutions were trying to provide the benefit of foreign governments rather than working for the benefit of the Turks, and they also prevented the Turkish Nation from raising experts in the aforementioned fields by hiring foreigners instead of hiring Turkish workers. The government wanted to buy the aforementioned businesses as cheaply as possible and prevent them from being an economic burden on the budget. Istanbul and Izmir companies were purchased in the telephone and electricity sector during the Atatürk period. On the other

¹Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yczorbaci@gmail.com

Atf için (to cite): Zorbacı, Y. C. (2023). Bir Cumhuriyet kazanımı: Atatürk döneminde telefon, elektrik ve rıhtım şirketlerinin millileştirilmesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(100. Yılında Cumhuriyet Özel Sayısı), 69-82.

hand, important steps were taken in nationalization with the acquisition of Haydarpaşa, İzmir and İstanbul berths. During this period, railways and mining enterprises were purchased, in addition to the quay, electricity and telephone. It is seen that newspapers often place these purchases as news on the first page. It can be said that the press has a generally positive perspective on nationalization moves.

Keywords: Electricity, nationalization, dock, Turkish, telephone

Paper Type: Research

Giriş

Ekonomide milliyetçi politikalar, Balkan Savaşları sonrası İttihat Terakki yönetiminde başlamıştır. İttihatçılar, Türk'ü ön planda tutan bir ekonomi politikası takip etme kararı almışlardır. Balkan Savaşlarının yarattığı etki sebebiyle, yabancı ve azınlıkların ekonomideki etkisini kırmak amacıyla 1913-1914 yılları arasında Hüseyin Kazım Bey'in önderliğinde Müslüman Boykotajı uygulanmıştır. Bildiri ve risalelerle Müslümanların, gayrimüslim tüccarlardan alışveriş yapmaması çağrısında bulunulmuş, Müslüman esnafın isimlerini ve adreslerini içeren listeler hazırlanmıştır (Toprak, 1995, s.4-5).

Bunun yanı sıra yabancıların ekonomideki etkinliğini kırmak düşüncesi doğrultusunda 1 Ekim 1914'de kapitülasyonlar kaldırılmıştır (Zürcher, 2017, s.155). Birinci Dünya Savaşı döneminde 8 Mart 1915 tarihinde yayınlanan "Memalik-i Osmaniye'de Bulunan Ecnebilerin Hukuk ve Vezaifi Hakkında Kanun-ı Muvakkat" ile birlikte yasalarda Osmanlılara uygulanan vergiler yabancılar içinde geçerli hale gelmiştir. Ayrıca bu yasayla birlikte doktorluk, avukatlık, mühendislik ve öğretmenlik mesleğiyle uğraşan, okulu, gazetesi veya dergisi olan yabancıların Osmanlı yasa ve tüzüklerine tabi olma şartı getirilmiştir (Toprak, 1995, s.53-54).

Milli Mücadelenin ardından oluşan ortamda ise yabancılarla ve azınlıklara karşı bir temkinli tutum devreye girmiştir. Bunun nedeni azınlıkların, işgalcilerin işbirlikçisi olarak görülmesidir. Ekonomide yabancıların ve azınlıkların etkisini kırarak bir milli burjuvazi kurulmak istenmiştir (Bali, 2020, s.232). Bu doğrultuda 17 Şubat- 4 Mart 1923 tarihleri arasında gerçekleştirilen İzmir İktisat Kongresi önem arz etmektedir. Bu kongrede bir "Misakı İktisadi" ortaya konmuştur (Koraltürk, 2011, s.99). Bu misak; yurtiçinde güçlü bir sanayi kurmayı ve var olanları geliştirmeyi, özel girişimlere öncelik veren ve mülkiyet haklarına saygılı bir ekonomik sistem oluşturmayı amaç edinmiştir. Alınan kararların ayrıntılarına bakıldığında belirlenen ilkeler kısaca şunlardır; Yerli üretimin geliştirilmesi, lüks ithalattan kaçınılması, ekonomik gelişmeye katkı sağlayacaksa yabancı sermayeye izin verilmesi, tütün tarım ve ticaretinin serbest olması, aşarın kaldırılması yerine yeni bir vergi konması, iç gümrüklerin kaldırılması, ulaşımın geliştirilmesi ve sendika hakkının tanınmasıdır (Özçelik ve Tuncer, 2007, s.255-256).

Hükümet bu ilkeler doğrultusunda Ziya Gökalp'in yazılarında belirttiği gibi Müslüman-Türk müteşebbis sınıfının yaratılmasını temel gaye olarak görmüştür (Pamuk, 2020, s.180). Ülkenin ekonomisinin ağırlıklı olarak gayrimüslimlerin ve yabancıların elinde olması bu alanda bir Türkleştirme politikası ile hareket etmeyi zorunlu kılmıştır. Hükümet siyasi bağımsızlığın ekonomik bağımsızlık ile perçinlenmesi gerektiğini düşünmüştür. Bu doğrultuda yabancı sermaye şirketlerinin mümkün olduğu kadar devletleştirilmesi hem de iktisadi faaliyette gayrimüslim unsurların etkisinin azaltılması sağlanmaya çalışılmıştır (İnsel, 2020, s.769). Afet İnan da cumhuriyet ilan edildikten sonra Türk devletinin ekonomik gelişmeye iki yönden hız verdiğini belirtmiştir. Bunlardan birincisi millileştirme diğeri ise ulaşımdır (İnan, 1972, s.12).

Toynbee ise devleti yönetenlerin Osmanlı devrinde kapitülasyonlar ve ekonomide dışa bağımlılığın getirdiği zorlukların farkında olduğunu ve hükümetin ekonomi politikalarında kendi kendine yetebilme prensibi ile hareket ettiğini vurgulamıştır. Bu politikanın ulusu yabancılarla bağlı olmaktan, dışarıya karşı sorumluluklardan ve borçlardan kurtardığını aynı zamanda kendi kendine yeterli olma duygusunun da kazanılmasını sağladığını belirtmiştir (Toynbee, 2017, s.278).

Mustafa Kemal Atatürk, 1 Mart 1922 tarihinde mecliste yaptığı konuşmada ekonomi alanındaki önemli siyaset hedeflerinden birinin devletleştirme olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte Türkiye'nin iktisadi hayatını boğan kapitülasyonların artık var olmadığını ve bundan sonra da var olamayacağını belirtmiştir. Gazi, memlekette ekonomi alanındaki Avrupa rekabeti nedeniyle ülkenin mahvolduğunu ve ihmal edildiğini de vurgulamıştır (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC), Devre(D):1, Cilt (C):18, İnikat (İ):1, s.5-6).

Medeni Bilgiler kitabında da Atatürk, bireylerin elinde tekelleşme tehlikesi olan büyük işlerin düzgünce yapılabilmesi için devlet tarafından yönetilme ihtiyacının olabileceğini ifade etmiştir. Gazi, Demiryollarının, madenlerin, kanalların, deniz ulaşım şirketlerinin, ormanların ve bankaların millileştirilebileceğine dikkat çekmiştir. Bununla birlikte su, gaz ve elektrik işlerinin de yerel yönetimler tarafından yapılabileceğini açıklamıştır (Atatürk, 2010, s.76).

Atatürk'ün siyasi, sosyal ve ekonomi alanındaki icraatları milliyetçi düşüncesini ekseninde gerçekleştirmiştir. O, hamaset ve hayalcilikten uzak müreffeh ve modern bir Türkiye inşa etmek istemiştir (Kantar, 2019, s.2153).

Adalet Bakanı Mahmut Esat Bey'in Ödemiş'teki nutku da ekonomideki Türkleştirme politikasının göstergelerinden biri niteliğini taşımaktadır. Esat Bey, Cumhuriyet Halk Fırkası azası olmasının nedenlerinden birinin bu fırkanın, memleketin maddi manevi varlıklarını, yabancıların elinden alarak Türk Milletine vermesi olarak göstermiştir. Düne kadar vapurlarda, demiryollarında memleketin bütün ticari müesseselerinde, hakimiyetin Türk olmayanların elinde bulunduğunu, bu tabloyu Cumhuriyet Halk Fırkasının değiştirdiğini söylemiştir. Düne kadar yabancıların yanında amelelik yapan Türklerin bağ, bahçe ve mülk sahibi olduğunu ifade etmiştir. Yine fırkanın esasen efendi olan Türk Milletine mevkisini iade ettiğini beyan etmiştir. Memleketin efendisinin Türkler olduğunu, öz Türk olmayanların, Türk vatanında yalnızca hizmetçi, köle olmaya haklarının bulunduğunu belirtmiştir (Hakimiyeti Milliye,19 Eylül 1930, s.3).

Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya ise yazısında Osmanlı Devleti zamanında şirketlerin siyasi emellere istinaden ülkeye geldiğini belirtmiştir. Bunların başlıca gayesinin halka hizmet değil, para kazanmak olduğuna dikkat çekmiştir. Türk Cumhuriyetinin yabancı sermayeyi teşvik etmekle birlikte milli sermayenin büyümesi içinde çaba harcadığını ifade etmiştir. Çetinkaya, cumhuriyet rejiminin halkın ihtiyaçları ve faydasını gözettiğini, imparatorluk rejimi gibi ihmalkar ve hareketsiz kalmayacağını, bu nedenle halkın yararına olmayan yabancı şirketlerin millileştirilme siyasetinin gayet tabii olduğu yorumunda bulunmuştur (Cumhuriyet, 8 Şubat 1937, s.7).

Bu makale Atatürk döneminde elektrik, telefon ve rihtim şirketlerinin millileştirilme aşamalarını ele almaktadır. Belirtilenler dışında kalan maden, demiryolu gibi diğer alanlardaki şirketlerin millileştirilmesi çalışmaya dahil değildir. Bu çalışmanın amacı belirtilen alanlarda gerçekleştirilen millileştirmelerin nasıl ve hangi şartlarla gerçekleştirildiğini ortaya koymaktır. Bununla birlikte dönemin gazetelerinin ve milletvekillerinin millileştirmelere dair bakış açısı incelenmiştir. Makalede ağırlıklı olarak meclis zabıt ceridelerinden, düsturlardan ve gazetelerden faydalanılmıştır. Bunun dışında konuyla ilgili olarak arşiv belgelerinden de yararlanılmıştır. Makale iki başlıktan oluşmaktadır. Birinci başlıkta telefon ve elektrik şirketlerinin millileştirilmesi, ikinci başlıkta ise rihtim şirketlerinin millileştirilmesi ele alınmıştır.

1. Telefon ve Elektrik Şirketlerinin Millileştirilmesi

Cumhuriyetin ilanından sonra Türkiye'de telgraf ve telefon hususundaki ilk kanuni düzenleme 4 Şubat 1924 tarihli 406 sayılı yasa olmuştur. Bu yasayla birlikte Türkiye Cumhuriyeti sınırları dahilinde telgraf ve telefon tesis ve işletme yetkisi hükümet inhisarına alınmıştır. Mevcutta bulunan ve gelecekte vücuda getirilecek her tür telgraf ve telefon işletmesi bu inhisar dahilinde sayılmıştır. Bu konuda uygulama yetkisi ise Posta, Telgraf ve Telefon

İdaresi'ne verilmiştir. Bununla birlikte bazı şartların sağlanması koşuluyla hükümet imtiyaz alan şirketlerin faaliyetine izin verilmiştir (Düstur, Cilt:5, s.599).

Kanunun gerekçesinde telgraf ve telefon işlerinin bazı hükümetlerce şirketlere imtiyaz olarak verildiğini, fakat bunun birçok sıkıntının ortaya çıkmasına neden olduğundan bahsedilmiştir. Hükümetlerin meydana gelen olumsuz durumlar neticesinde bu şirketleri satın alarak tekrar işletme haklarını ele aldığına değinilmiştir. Telgraf ve telefon işletmeleri hususundaki bu bakış açısı sonraki yıllarda gerçekleştirilen millileştirme politikasının temelini oluşturmuştur (TBMMZC, D:2, C:5, İ:86, s.196-197).

Hükümetin yabancıların elinde bulunan imtiyazlardan biri olan İstanbul Telefon Şirketini satın alarak millileştirilmesi bu alanda yapılan ilk icraattır. Millileştirilen İstanbul Telefon Türk Anonim Şirketi, 1911'de Herbert Lows Webb tarafından kurulmuştur (Yüçetürk, 2011, s.292). Şirket, Anadolu Kavağında Pendik'e, Yeşilköy'den Rumeli Kavağına kadar kapsayan alanda merkezi bataryalı şebeke ve santral kurma ve işletme hakkını 30 yıllığına almıştır. Müessese, santral merkezlerini bir buçuk yılda kuracağını, gelirin %15'ini üç ayda bir hükümete vereceğini, on senenin ardından da idari çalışanlar hariç olmak üzere yabancı personel çalıştırmayacağını iç tüzüğünde belirtmiştir (Hut, 2015, s.559).

İstanbul Telefon Şirketi, Western Electric Company, Fransız Porle Kesplo Atasyon de Pruse de Tomson Hüston, British Insulated Helsby Cables Limited Company ve National Telephone Company Limited şirketlerinin ortaklığı sonucunda bir konsorsiyum olarak var olmuştur. Şirket kurulmasının ardından İstanbul, Beyoğlu ve Kadıköy'de üç ana santral kurmuş ve 1913 yılından itibaren bu santralleri işletmeye başlamıştır (Karakışla, 2014, s.25-26). Birinci Dünya Savaşı sırasında bu işletmeye hükümet tarafından el konulmasının ardından 1919'da imtiyaz hakları geri verilmiştir (Bozdemir, 2011, s.189).

Devlet arşivlerinde bulunan 1926 yılında İstanbul Telefon Şirketi hususundaki bir belge işletmenin ekonomik olarak bu yıllarda zorluk yaşadığını göstermektedir. Müessese, İçişleri Bakanlığına yazdığı tezkerede ekonomik sıkıntıların halledilmesi için, imtiyaz süresinin uzatılmasını, hükümetin şirketi satın alabilmesine dair sözleşme maddesinin iptalini, yabancı memur istihdamına izin verilmesini ve tarifelerinin İngiliz dalgalanmasına göre belirlenmesini istemiştir. Maliye bakanlığından tayin olunan bir müfettiş, hukuk müşaviri ve Posta Telgraf Müdürlüğünden müteşekkil bir heyet yaptığı tetkikat neticesinde imtiyaz süresinin uzatılmasının mümkün olmadığına, hükümetin satın alma hakkının iptal edilmesine dair isteğin uygun görülmediğine, alanında uzman olması şartıyla yüzde beşe kadar yabancı memur istihdamına izin verilmesine, İngiliz lirasına göre tarifelerin ücretlendirilmesi talebinin kabul edilmesinin doğru olacağını belirtmiş, bunun sonucunda tetkikler neticesinde uygun görülen düzenlemeler onaylanmıştır (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA); 30-18-1-1-22-76-8).

Cumhuriyetin ilanından sonra Kartal ve Heybeliada santrallerini de hizmete açan şirket buna rağmen nüfusun ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak ve teknolojik açıdan da yetersiz kalmıştır. Hükümetin, telefon sektörünün gelişmesi hususundaki istekleri karşısında şirket yine devletten yardım beklemiştir (Kubilay, 2017, s.51). 1931 yılında kararname ile şirketin Beyoğlu ve Kadıköy santralleri için otomatik telefon malzemesi, alet, edevat ve malzeme ithal etmesine izin verilmiştir (BCA); 30-18-1-2-24-77-1). İşletme, 1931 yılında Kadıköy, İstanbul ve Beyoğlu santrallerini otomatikçe çevirebilmesine rağmen diğer santrallerinde ancak yarı otomatik sistem kurabilmiştir (Alşan, 1990, s.411).

Şirketle yapılan sözleşmede, eğer hükümet işletmeyi satın almak isterse bunu önceden şirkete tebliğ etmesi gerektiği yirmi altıncı maddede yer almıştır. Bu madde doğrultusunda 12.07.1934 tarihli kararnamede hükümetin telefon şirketini satın almaya karar verdiği ve bu gelişmenin işletmeye tebliğine değinilmiştir (BCA); 30-18-1-2-46-50-19). Bu müessesenin satın alınması Resmi Gazetede 17 Haziran 1936'da yayınlanmıştır. Satın alma görüşmelerini Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti adına Bayındırlık Bakanı ve Afyon Milletvekili olan Ali Çetinkaya, şirket adına ise Jean Boyau gerçekleştirmiştir (Düstur, Cilt:17, s.1290-1291).

Mukavelenin birinci maddesine göre şirket, bütün tesisatını, santrallerini, arsalarını, binalarını, atelyelerini, alet edevatlarını, eşyalarını, mobilyalarını, nakil vasıtalarını, Türkiye’de mevcut olan menkul gayrimenkul bütün mallarını devlete devretmiştir (Düster, Cilt:17, s.1292). Şirkete bu satın alma işlemi karşılığında yirmi sene boyunca kırk bin İngiliz lirası ödeneceği meclisteki görüşmeler sırasında Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya tarafından belirtilmiştir Çetinkaya İstanbul Telefon Tesisatının 1911 senesinde imtiyaza verildiğini, 24 senedir şirket tarafından işletildiğini ve 30 sene daha imtiyaz hakkı bulunmasına rağmen şirketin satın alınmaya karar verildiğini söylemiştir (TBMMZC, D:5, C:12, İ:77, s.175).

Şirketin satın alınmasına dair kanunun gerekçesinde telefon gibi medeni yaşayışın zorunlu bir ihtiyacı olan tesisatı genişletmek ve modernleştirmenin gerekliliğine dikkat çekilmiştir. Hükümetin, yurdun bu ihtiyacını göz önüne alarak mevcut haliyle halkın taleplerini karşılayabilme hususunda yetersiz kalan şirketin devletleştirilmesi lüzumuna vurgu yapılmıştır. Bayındırlık Encümeni mazbatasında ise İstanbul gibi büyük bir şehrin telefon tesisatının hükümetin elinde bulunmasının birçok açıdan faydalı olacağı yorumunda bulunulmuştur (TBMMZC, D:5, C:12, İ:77, s.242-243).

Satın alınan şirketlerden birisi de İzmir Telefon Türk Anonim Şirketi’dir. 1925 yılında İzmir’de telefon şebekesi kurulmuş, bununla birlikte iki yüz aboneyle işletmeye açılmıştır. Sonrasında hükümet yatırım için gerekli parayı sağlaması için belediyenin İsveçli Ericsson adlı şirketle ortak olmasını onaylamıştır. Şirketin kurucuları İzmir Belediyesi ve Ericsson şirkettir. Başlangıçta iki yüz olan abone sayısı ise 1930 yılında bin üç yüze ulaşmıştır (Kubilay, 2017, s.52). Osmanlı Devleti döneminde İzmir’de resmi bir telefon imtiyazı var olmamakla birlikte çeşitli yabancı şirketlerin fiilen yürüttüğü telefon idareleri mevcuttu. Ericsson ortaklığı ile kurulan bu yapı şebekelerin tümünü konsolide eden bir yapının oluşturulmasını sağlamıştır. (Üçer, 2021, s.78).

İşletmenin satın alınması Resmi Gazetede 2 Mayıs 1938’de yayınlanmıştır. Satın alma görüşmelerini Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti adına Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya, şirket adına ise İzmir Belediyesi daimi encümen azasından Faik Ener ile telefon şirket idare meclisi üyesi ve idare direktörü Yüve Rapp gerçekleştirmiştir. Mukavelenin birinci maddesine göre işletme, bütün şebeke ve tesisatını, santrallerini, arsalarını, binalarını, atelyelerini, demirbaş eşya ve aletlerini, malzemelerini, mobilyalarını, nakil vasıtalarını, menkul-gayrimenkul bütün malları ile hak ve menfaatlerini hükümete devretmiştir (Düster, Cilt:19, s.338-339). Şirket imtiyazının, şirket tarafından temlik olunan mal, hak ve menfaatlerin bedeli olarak hükümet bir milyon iki yüz bin Türk lirası ödemeyi kabul etmiştir. Hükümet ayrıca bu parayı yirmi senede ödemeyi taahhüt etmiştir (Düster, Cilt:19, s.342).

Şirketin satın alınmasına dair meclis görüşmelerinde konuşan Trabzon Milletvekili Mithat Bey, geçmişte alınan şirketlerin imparatorluk rejimine uygun yapılar olduğunu, bunların kendilerini cumhuriyet idaresine uydurmak için çalıştıklarını, fakat bu yeni tesisin imtiyazını Cumhuriyet hükümetinin yeni verdiğini ifade etmiştir. Hükümetin takip ettiği siyaseti takip edemeyeceklerini anladıklarında bu işletmenin satışa razı geldiklerini söylemiştir. Hükümeti bu satın alma işlemi nedeniyle tebrik etmiştir (TBMMZC, D:5, C:24, İ:50, s.107).

Bayındırlık Encümeni mazbatasında İzmir telefon tesisatının satın alınmasının nedenlerinden biri telefon konuşmalarının mahremiyetini korumak olarak gösterilmiştir. Bu tesisatın hükümetin elinde bulunmasının daha güvenli bir durum yaratacağı tespitinde bulunulmuştur. Bütçe Encümeni mazbatasında ise şirketin oluşum sürecinden bahsedilmiştir. Başlangıçta işletme hakkının İzmir Belediyesine verildiği sonrasında belediyenin kendine verilen haklar doğrultusunda Ericsson Şirketiyle bir ortaklık kurduğuna değinilmiştir. Müessesenin dört yüz bin lira sermaye ile kurulduğu belirtilmiştir. Şirketin sermayesi yeterli olmadığından borçlanma yoluna gittiği fakat buna rağmen şehirlerarası tesisatın işleyebilmesi için lazım gelen işletme servisini kuramadığı, hükümetin bu servisi kendi memurlarıyla idare etmek zorunda kaldığı ifade edilmiştir. Bundan başka şirketin şehir ihtiyacını bile temin

edemediği, şehir içerisinde yapılması icap eden tesisatı bile kuramadığı tespitinde bulunulmuştur (TBMMZC, D:5, C:24, İ:50, s.148).

İzmir Telefon Türk Anonim Şirketi'nin satın alınmasına, Cumhuriyet Gazetesi birinci sayfada, millileştirilen müesseseler başlığı altında yer vermiştir. İki seneden beri devam eden müzakerelerin 25 Ocak itibarıyla olumlu sonuçlandığına değinilmiştir (Cumhuriyet, 26 Ocak 1938, s.1). Haberin devamında, İzmir telefon şebekesinin de merkezi şebekeye iltihakıyla birlikte şehirlerarası haberleşmede yaşanan zorlukların sona ereceğinden bahsedilmiştir. Su, elektrik, tramvay, telefon gibi amme hizmetlerinin hükümet, mahalli idareler ya da milli sermayelerle kurulup işlenmesinin hükümetin başlıca prensiplerinden biri olduğu yorumunda bulunulmuştur. Kısmen ecnebi idaresi altında olan İzmir Telefon İşletmesinin de umumi devlet şebekesine bağlanmış olmasının Cumhuriyet hükümetinin bu prensibi takip etmesinin kanıtlarından biri olarak gösterilmiştir (Cumhuriyet, 26 Ocak 1938, s.7).

Ulus Gazetesi ise bu gelişmeyi “Nafiamızın bir muvaffakiyeti daha” başlığıyla okuyucusuna duyurmuştur. Birinci sayfada İzmir telefonunun posta ve telgraf idaresine geçtiği bilgisi verilmiştir. Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya'nın, satın alma mukavelesini imzalarken çekilen fotoğrafı konulmuştur (Ulus, 26 Ocak 1938, s.1). Sekizinci sayfada Tıpkı Cumhuriyet Gazetesinde olduğu gibi elektrik, su tramvay ve telefon gibi amme hizmetlerinin hükümet, mahalli idareler veya milli sermayeler tarafından kurulması, işletilmesi prensibini bir sahada daha tahakkuk etmesinden dolayı Bayındırlık Bakanı tebrik edilmiştir (Ulus, 26 Ocak 1938, s.8).

Son Telgraf Gazetesi ise “İzmir Telefon Şirketi de Devletleştirildi” başlığıyla bu gelişmeye yer vermiştir. Yirmi sene müddetle şirkete altmış bin lira ödeme yapılacağı, ilk taksitin ocak ayının son gününde verileceği ve şirketin devrettiği tesisatın tutarının yedi yüz yirmi iki bin liraya yakın olduğu belirtilmiştir (Son Telgraf, 26 Ocak 1938, s.2). Anadolu Gazetesi, İzmir Telefon Türk Anonim Şirketi'nin satın alınmasını “Müjde! İzmir telefonu devlete geçti” başlığıyla halka duyurmuştur. Hükümetin bu işletmeyi satın alarak millete daha faydalı hale getirmeyi düşündüğü ifade edilmiştir. Alınan habere göre şirket tesisatını devralmak üzere Posta, Telgraf ve Telefon Genel Müdürü Tevfik Bey ve İstanbul Telefon Müdürü Niyazi Bey'in pazar günü İzmir'e gelerek hükümet namına devir işlerini halledeceklerine değinilmiştir (Anadolu, 26 Ocak 1938, s.1).

Satın alınarak millileştirilen işletmelerden birisi de İstanbul Türk Anonim Elektrik Şirkettir. İstanbul'un elektrikle aydınlatılması için 1910 yılında yapılan ihaleyi merkezi Budapeşte'de bulunan Ganz Anonim Elektrik Şirketi kazanmıştır. Bu şirket, Banque Générale de Crédit Hongrois ve Banque de Bruxelles ile ortak olarak Osmanlı Anonim Elektrik Şirketi adında bir işletme kurmuştur. Müessese, 1911 yılında Silahtarağa'da bir elektrik fabrikası inşa etmiştir. Şebekeye ve abonelere 11 Şubat 1914 tarihinden itibaren elektrik vermeye başlamıştır (Karayaman, 2014, s.51).

Cumhuriyet idaresinin kurulması sonrası yabancı sermaye ile hükümet arasında yönetimindeki elektrik işletmesinde üst düzey Türk memur çalıştırmaması sebebiyle hükümetle olan ilişkileri olumsuz bir yönde ilerlemiştir. Şehremaneti arsaları üstüne ruhsatsız bir şekilde tesis edilen trafo merkezlerine tazminat ödemeyi reddeden Şirket yönetimiyle tarifelerin belirlenmesi hususunda da sorunlar ortaya çıkmıştır. Kömür fiyatlarının 1915 yılından itibaren düşüşe geçmesiyle birlikte Silahtarağa'da üretilen elektriğin ücretinde bir indirim beklentisi oluşmuştur. Elektrik Şirketi ise elindeki kömürün yüksek fiyattan alınmış kömür olduğu gerekçesiyle ücretlerde indirime gidilmesine razı olmamıştır (Arısal, 2023, s.230).

Şirketin satın alınması Resmi Gazetede 9 Temmuz 1938'de yayınlanmıştır. Satın alma görüşmelerini Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti adına Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya, şirket adına ise M. Hanri Spezial yürütmüştür. Yapılan mukavelenin birinci maddesine göre Şirket, imtiyaz haklarını ve menfaatlerini, İstanbul'un Avrupa, Anadolu yakalarında ve Adalarda bulunan elektrik tesisatını, transformatörlerini, şebekelerini, tesisatını, müştemilatını,

Silahdarağa'daki merkez fabrikasını, depolarını, mağazalarını, kömür, yağ ve her türlü elektrik aletini, makine ve muayene cihazlarını, nakil vasıtalarını, arsalarını, binalarını, demirbaş eşyalarını, menkul ve gayrimenkullerini hükümete devretmiştir(Düstur, Cilt:19, s.605). Hükümet sekizinci maddeye göre imtiyazın mubayaası ve işbu mukavelename mucibince şirket tarafından devir ve temlik olunan mallarla hakların ve menfaatlerin bedeli olmak üzere yüzde beş faizli 1938 Türk borcu tahvilleri namı ile çıkaracağı itibari resülmali bir milyon sekiz yüz yetmiş üç bin İngiliz lirası olan hamiline muharrer beheri on İngiliz liralık yüz seksen yedi bin üç yüz adet birlik tahvilâtı şirkete vermeyi taahhüt etmiştir (Düstur, Cilt:19, s.608).

Mecliste şirketin satın alma görüşmelerine dair konuşan Trabzon Milletvekili Mitat Bey, milletvekillerinin onayına sunulan bu kanunun imparatorluk devrinin o zamanki zihniyetiyle verilmiş bir imtiyaz olduğunu, bugün milli müesseselerimiz arasına girmesi için kanun teklifinin hazırlandığını belirtmiştir. Mithat Bey, şimdiye kadar gördüğü bu husustaki anlaşmalar arasında, Ereğli şirketi kanunundan sonra, bu mukavelenin en iyi şekilde yapılmış anlaşma olarak gördüğünü ifade etmiştir. Hükümeti ve Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya'yı tebrik etmiştir. Antalya Milletvekili Rasih Bey ise Türk ulusunun bugüne kadar fakir kalmasının sebebinin kendi yurdunda, ekmeği yanında bekçi olarak kalmasına yol açan imtiyazlar olduğunu söylemiştir. Milli hükümetin iktisadi alandaki çalışmaları ile milletin ve memleketin gasp olunmuş haklarını geri aldığı beyan etmiştir. Artık Türk'ün kendi iradesine hakim olmanın ne demek olduğunu gözü ile gördüğünü eli ile tuttuğunu belirtmiştir. Başka uluslara başka milletlere menfaat sağlayan bir müessesenin daha Türk ulusunun eline geçmesi sebebiyle hükümete ve meclise teşekkür etmiştir (TBMMZC, D:5, C:26, İ:79, s.257-258).

Muş Milletvekili Hakkı Bey ise Çetinkaya'nın vekaleti sırasında yaptığı en büyük işlerden birinin bu şirketi satın almak olduğunu söylemiştir. Bir vakitler Türklerin demiryollarında çalıştırılmadığını, bu iş için kabiliyetinin olmadığına dair propagandalarının yapıldığını, Ermeniler, Yahudiler veya ecnebilerin bu işlere alındığını ifade etmiştir. Fakat demiryolları devlet demiryolları olunca, Türklerin demiryollarını Almanların hakim olduğu zamanından daha iyi idare ettiğini bunu da bütün dünyanın gördüğünü iddia etmiştir. Şimdi bu elektrik işlerinin de iyi idare edileceği düşüncesini dile getirmiştir. Türk'ün ruhunda yüksek kabiliyetin var olduğunu söylemiştir. Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya'dan ne kadar yabancı müessese varsa hepsini almasını istemiştir (TBMMZC, D:5, C:26, İ:79, s.258).

İçel Milletvekili Fikri Bey, Lozan'da kapitülasyonların kaldırıldığını fakat İstanbul Elektrik Şirketinin bu kapitülasyonlar mahiyetinde bir işletme olduğu yorumunda bulunmuştur. İşgal döneminde şirketin başına Belçikalı Hanses'in getirildiğini söylemiştir. Bu kişinin Türklerin dışındaki diğer milletlere mensup olan kişileri kolladığını, şirkette çalışan 476 işçinin 91'inin gayri Türk olduğunu ve şirketin en mühim yerlerindeki şeflerin bunların arasından seçildiğini belirtmiştir. Türklerin terfi ve taltif yönünden onun nazarına göre en son sırada geldiğini iddia etmiştir. Memlekette bulunan buna benzer şirketlerin yakın zamanda milletin malı olmasını umduğunu meclis kürsüsünden dile getirmiştir. Yazdığı şu şiiri kürsüden okumuştur;

“Türkiye'ye yeniden can verirken Atatürk,
Her alanda düşmanı devirirken Atatürk,
Bayar Hükümeti halledecek her işi,
Dünyayı ısıttıkça Atatürk'ün güneşi.
İktisadî üstünlüğümüz erecek gökteki aya,
İmtiyazlı şirketler iyi ki çarptı Çetinkaya'ya” (TBMMZC, D:5, C:26, İ:79, s.258).

Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya ise meclisteki konuşmasında şirket temsilcisi Spesial ile dört defa müzakere edildikten sonra sonuca ulaşıldığını ifade etmiştir. Şirkete ödenecek bedelin Türk parası olarak karşılığının on bir milyon sekiz yüz bin lira olduğunu açıklamıştır (TBMMZC, D:5, C:26, İ:79, s.260). Kanunun esbabı mucibesinde elektrik şirketinin, teşekkülünden bugüne kadar olan harp ve mütareke zamanlarında, Lozan görüşmeleri sıralarında ve sonraki zamanlarda fırsat ve vaziyetlerden istifade ederek daima imtiyaz

mukavelename ve şartnamesinin esas maddelerini kendi menfaatleri ile tadil etmiş olduğu şartname ve mukavelename hükümlerine aykırı olarak halkın ve Hükümetin hak ve menfaatlerini suiistimal ettiği vurgulanmıştır. Taahhüt ve vecibelerini hiçbir zaman doğru yapmadığı ve yapmak istemediği, halktan fazla para aldığına da tespit edildiğine değinilmiştir. Şirketin satın alınmasının amme hizmetlerinin millileştirilmesine dair olan Cumhuriyet Hükümeti prensibi ve Hükümetin bu husustaki programı noktasından da lüzumlu görüldüğü düşüncesine de yer verilmiştir (TBMMZC, D:5, C:26, İ:79, s.274-275).

Bayındırlık encümeni mazbatasında da şirketin alınmasının yabancı şirketleri millileştirme gayesine uygun olduğu ifadesi yer almıştır. Bütçe encümeni mazbatasında ise “*Şerefli ve müstakil varlığımız içinde bir diken gibi yaşayan ve mütemadi surette millî menfaatlerimizi hiçe saymaktan ve mukavele hükümlerini bulduğu her fırsat ve vesileden istifade sureti ile daima kendi lehine tatbik etmekten çekinmeyen bu şirketten memleketin kurtarılması*” gerekliliğine değinilmiştir (TBMMZC, D:5, C:26, İ:79, s.277-279).

Ulus Gazetesi bu şirketin satın alınmasını birinci sayfadan “*İstanbul elektrik şirketini nasıl ve hangi şartlarla satın aldık?*” başlığıyla halka duyurmuştur (Ulus, 23 Haziran 1938, s.1). Sekizinci sayfasında Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya’nın mecliste bu hususta yaptığı konuşmaya yer vermiştir (Ulus, 23 Haziran 1938, s.8). Akşam gazetesinde de aynı şekilde şirketin satın alındığı bilgisi ve Ali Çetinkaya’nın meclisteki söylevi okuyucuyla paylaşılmıştır (Akşam, 23 Haziran 1938, s.1). Kurun Gazetesinin bu konudaki haberinde ise İstanbul Elektrik Şirketini satın alma mukavelesinin mecliste onaylandığına değinilmiştir (Kurun, 23 Haziran 1938, s.1). Dördüncü sayfada diğer gazeteler gibi bakanın meclisteki konuşması verilmiştir (Kurun, 23 Haziran 1938, s.4).

2. Rıhtım Şirketlerinin Millileştirilmesi

Cumhuriyet dönemi liman ve rıhtımlarda millileştirme ilk olarak Haydarpaşa Limanının satın alınması ile gerçekleştirilmiştir. Bu limanın ve rıhtımın inşası Anadolu Demiryolları Şirketi tarafından tamamlanmıştır (Bozdemir, 2011, s.270). Osmanlı Devleti’nin son döneminde Anadolu Demiryolu hattının hisselerini Almanlar, Şark Demiryolu Bankasına devretmiştir. Daha sonra İngilizler bu hisseleri satın almaya başlamıştır. Anadolu Şimendiferleri Şirketi, Haydarpaşa Liman Şirketi, Mersin Tarsus Adana Hattı Şirketi Haziran 1920’de Şark Demiryolları Bankasına aittir. Sonrasında Şark Demiryolları Bankası diğer iki bankayla ve başka bazı kuruluşların bulunduğu bir İngiliz sermaye grubu ile kendi aralarında anlaşıp Türkiye Milli Demiryollar Şirketi adıyla bir şirket oluşturmuştur. 21 Eylül 1923 tarihinde Yedisi İngiliz olmak üzere 14 üyeden oluşan bir idare meclisi de oluşturulmuştur. 22 Nisan 1924 tarihinde Haydarpaşa Limanının satın alınması için hükümet, meclisten yetki almıştır (Düstur, Cilt:5, s.1126).

Resmi Gazetede 12 Ocak 1929’da yayınlanan kanunda Haydarpaşa Limanının hükümet tarafından satın alındığı belirtilmiştir. Görüşmeleri Türkiye adına Maliye Bakanı Saraçoğlu Şükrü Bey, şirket adına ise Kurt Vaygelt ve Mösyö Pol Maysner yapmıştır (Düstur, Cilt:10, s.153). Haydarpaşa Limanı Anlaşmasının birinci maddesine göre ise şirket Haydarpaşa garını, limanını, rıhtımlarını, antrepolarını, tesisat ve malzemelerini, işletme hakkını hükümete devretmiştir. Hükümet, bütün bu tesisler için sekiz milyon dokuz yüz beş bin iki yüz elli İsviçre Frank’ı ödemeyi kabul etmiştir (Düstur, Cilt:10, s.176-177).

Satın alınan şirketlerden birisi İzmir Rıhtım Şirketi’dir. Dussaud kardeşler tarafından rıhtımın yapımına 1869’da başlanmış, 1876 yılında inşaatı tamamlanmıştır (Kütükoğlu,2011, s.510-513). 31 Mart 1893 tarihli İzmir Fransız Ticaret Odası Aylık Bülteninde İzmir Rıhtım Şirketi ile alakalı bir yazı yer almıştır. Yazıda şirketin Fransız şirketleri arasında öne çıkanlardan biri olduğu yorumunda bulunulmuştur. Marsilya, Trieste, Cherbourg limanlarını da inşa etmiş olan Dussaud kardeşlerin başarılı birer girişimci olduklarına değinilmiştir. Liman inşa edilmeden evvel gemi ve vapurların mallarını ancak tekneler aracılığıyla yükleyip boşaltabildiği bilgisi verilmiştir (Adak, 2022, s.155).

İzmir Ticaret ve Sanayi Odasından 09.01.1929 tarihinde Adalet Bakanı ve İzmir Milletvekili Mahmut Esat Bey'e gönderilen yazıda, İzmir Rıhtım Şirketinin satın alınmasının memlekete faydalı bir hizmet olacağını, beş altı sene içerisinde şirket için verilen parayı işletmenin karından çıkartacağını belirtmiştir. Aynı zamanda İzmir'de liman işlerinin de tek bir elden yürütülmesinin sağlanacağı ifade edilmiştir (BCA; 230-0-0-131-18-1).

İzmir Rıhtım Şirketinin satın alınmasında yolsuzluk iddialarının da payı vardır. Hükümet bu yolsuzluk iddialarının soruşturulması için bir komisyon görevlendirmiştir. Bu komisyon şirket idaresinin büyük suistimallere sebebiyet verdiğini, tahkikatın büyütülerek soruşturmanın ceza mahkemelerine taşınması gerektiğini belirtmiştir. Hükümet bu iddialar neticesinde 09.01.1932'de şirkete el koyma kararı almıştır (BCA; 30-18-1-2-25-3-10.). Rıhtım Şirketindeki yolsuzlukları ihbar edenlere ise ikramiye verilmiştir. Bu hususta çıkartılan kararnamede, İzmir Rıhtım Şirketi hesap ve yolsuzluklarının soruşturulması sırasında, eksper sıfatıyla çalışarak birçok rapor vermiş ve imtiyazın satın alınması veya feshi için teşebbüslerde bulunan Mösyö Armao ve Kaporal'a rıhtım hasılatından on bin lira adı geçen isimlerle birlikte aynı maksatla çalışmış olan Mösyö Fernan Gifre'ye on bin lira, Rıhtım Şirketinin Yunan hükümetinden rıhtım vergisi tahsil edip hükümetten saklamış olduğunu ihbar etmiş olan Asım Bey'e iki bin, işletmenin muamelat ve hesaplarındaki yolsuzlukları haber vermek suretiyle tahkikatın başlamasında etkili olan İzmir Belediye Başmüfettişi Şükrü Bey'e de bin lira verilmesi 13.06.1933 tarihinde kararlaştırılmıştır (BCA;30-18-1-2-37-44-20). 19.06.1933 tarihli kararnamede ise Bayındırlık Bakanlığının teklifi üzerine Mösyö Armao, Kaporal ve Fernan Gifre'ye dörder bin, Asım Bey'e yedi yüz Şükrü Bey'e de üç yüz yirmi beş lira daha verilmesinin kabul edildiği ifade edilmiştir (BCA; 30-18-1-2-37-47-17).

Resmi Gazetede şirketin satın alınması 25 Haziran 1933 tarihinde ilan edilmiştir. Satın alma görüşmelerini Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti adına Bayındırlık Bakanı Hilmi Bey, şirket adına ise vekil olarak Mösyö Metr Margeri yapmıştır. Anlaşmanın birinci ve ikinci maddelerinde İzmir Rıhtımının bütün müstemilatını, idare merkez binasını, kömür deposu ve mağazalarını, hangarını, balıkhanesini, deniz üstündeki banyo tesisatını, Alsancak iskelesinde bulunan muhafaza binasını, tramvay hattını, arabaları, atları, bekleme mahallerini, mobilyaları ve eşyalarını, tramvay ahırları ve idarehanesi müstemilatını ve dördüncü maddede belirtilen arsalar dışındaki arsaları hükümete devrettiği ifade edilmiştir (Düstur, Cilt:14, s.558-559). Beşinci maddede şirkete ödenecek bedel yedi milyon sekiz yüz yirmi yedi bin dört yüz seksen frank olarak gösterilmiştir. Bu ödemenin taksitler halinde gerçekleştirileceğinden bahsedilmiştir (Düstur, Cilt:14, s.560).

İktisat encümeni mazbatasında şirketin satın alınmasının iktisadi açıdan uygun ve memleket faydasına görüldüğü belirtilmiştir. Bunun yanı sıra mazbatada, saltanat devrinde verilen kötü şartlara sahip imtiyazlardan birinin daha millileştirmesi nedeniyle hükümet tebrik edilmiştir (TBMMZC, D:4, C:16, İ:70, s.3).

Millileştirilen şirketlerden biri de İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo Şirkettir. İstanbul limanının modernizasyonu için önce 1879 yılında Osmanlı Fenerler İdaresi imtiyaz sahibi Mişel Paşa'ya inşa ve işletim hakkı verilmiştir. Ancak rıhtımların inşası bu idare tarafından gerçekleştirilmemiştir. Sonrasında Dersaadet Rıhtım, Dok ve Antrepolar Şirketi, Credit Lyonnais Bankasının 23 Milyon Frank sermaye desteği ile 17 Kasım 1890'da kurulmuştur. Şirkete Limanın işletme, idare ve inşa imtiyazı verilmiştir. Şirketin ismi sonrasında İstanbul Rıhtım, Dok, Antrepo Türk Anonim Şirketi olmuştur. İşletmenin başında yine Mişel Paşa yer almıştır (Binagül, 2022, s.83). Limanların inşası bu teşekkül tarafından gerçekleştirilmiştir (Örenç, 2016, s.258).

Kurulan şirketin idari, ekonomik, işleyiş yapısını ve amacını ortaya koyan nizamname hazırlanmıştır. Nizamnamede şirketin kuruluş maksadı Haliç'in her iki tarafına liman, rıhtım etrafına antrepo, dok ve mağaza yapmak olarak gösterilmiştir. Bununla birlikte şirkete bırakılan veya işletme tarafından satın alınarak denizin doldurulmasıyla kazanılan arazinin satış, kira veya

değiş tokuşu, rıhtım güzergahında tramvay işletmesi, sahiller arası vapur işletilmesi, şirketin amacına uygun olarak emlak ve bankalarla ilgili işlemler yürütmek hakları arasında yer almıştır (Binagul, 2022, s.83).

Şirketle Türk işçi çalıştırma hususunda sıkıntı yaşanmıştır. Bayındırlık Genel Müdürlüğünün 30 Kasım 1927'deki bir yazısında, İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo Türk Anonim Şirketine Türkçe bilmeyen, ırk ve nesil açısından Türk olmayan Rumların istihdam edildiğinden bahsedilmiştir. Bu gibi Türk olmayan anasının yerine Türklerin yerleştirilmesi gerektiği ifade edilmiştir (BCA; 230-0-0-82-75-10).

1934 yılı Bayındırlık Bakanlığı bütçesi görüşmelerinde de şirket hakkında mecliste olumsuz beyanlarda bulunulmuştur. Malatya Milletvekili Hilmi Bey, ülke içerisindeki yabancı şirketlerin millileştirilmesi nedeniyle hükümete teşekkür etmiş, İstanbul Rıhtım Şirketi hakkında Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya'nın görüşünü sormuştur. Söz alan Bakan Çetinkaya, İstanbul rıhtım şirketinin elde ettiği imtiyazın Türk Milleti için bir facia olduğunu söylemiştir. İşletmenin sorumluluklarını yerine getirmeyip kendi oluşumun menfaatini sağlamaya çalıştığını ifade etmiştir. Cumhuriyet idaresinin bu şirketi tetkik etmeye başladığını, üzerine düşen vazifeleri yapması hususunda telkinde bulunulduğunu açıklamıştır (TBMMZC, D:4, C:22, İ:60, s.448-449).

İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo Şirketinin millileştirilmesi Resmi Gazetede 1 Ocak 1935'de yayınlanmıştır. Satın alma görüşmelerini şirket adına idare meclisi azası Michel Canonge gerçekleştirmiştir (Düstur, Cilt:16, s.335). Türkiye Cumhuriyeti Hükümetini adına ise Adalet Bakanı Şükrü Saraçoğlu Bey görüşmelerde temsil görevini yürütmüştür (BCA; 30-18-1-2-38-57-2).

Mevzubahis Kanununun ikinci maddesinde şirketin beş yüz yetmiş bin üç yüz otuz sekiz Türk lirası olan borcunu devletin üstüne aldığı belirtilmiştir. Mukavelenamenin birinci maddesinde şirketin, Galata sahili ile İstanbul sahilinde tesis ettiği rıhtımları, gayrimenkul malları ve bütün eşyalarını devlete devrettiğinden bahsedilmiştir (Düstur, Cilt:16, s.335-336). İşletmenin satın alınması için 1935 yılından itibaren hükümetin üç yıl içerisinde bir milyon dört yüz bin frank, geri kalan otuz bir milyon beş yüz seksen bin yüz otuz sekiz frangi ise 40 senede taksitlerle vereceğine değinilmiştir (Düstur, Cilt:16, s.337-338).

Şirketin satın alınmasına dair meclis görüşmelerinde görüş bildiren Adalet Bakanı Şükrü Saraçoğlu, kamu hizmetlerini devletleştirme prensibini hayata geçirmeye devam ettiklerini ifade etmiştir. Yakın bir zamanda devletleştirme hamlelerinin faydalarının görüleceğinden emin olduğunu söylemiştir. *"Bu yeni malımız ulusumuza mutlu ve kutlu olsun"* diyerek sözlerini tamamlamıştır. Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya, bu şirkete imtiyazın 1890'da 80-90 yıl süreyle verildiğini, işletmenin İstanbul ve Galata tarafında rıhtımlar ve antrepolar yapmakla yükümlü olduğunu fakat bu sözlerini yerine getiremediğini ifade etmiştir. Yalnız İstanbul Galata tarafına bir kısım rıhtım yapıldığını ancak antrepoların inşa edilmediğini söylemiştir. Hükümetin 1928 yılından itibaren şirketi tetkik ettiğini ve satın alabilme imkanlarını araştırdığını hatırlatmıştır. Tetkikler neticesinde işletmenin üzerine düşen sorumlulukları yerine getirmediğinden emin olduğunu beyan etmiştir. Şirketin satın alınması sebebiyle mutluluk duyduğunu meclis kürsüsünden dile getirmiştir (TBMMZC, D:4, C:25, İ:21, s.294).

Söz alan Antalya Milletvekili Rasih Bey ise geçmişteki istibdat hükümetinin ülkenin her parçasını şuarsuzca satarak milleti yurtsuz, yuvasız ve sefil halde bıraktığını belirtmiştir. Bu satın alma işlemine atfen istiklal mücadelesinin zaferlerine devam ettiğini beyan etmiştir. Yapılan işin çok büyük olduğunu, şimdiye kadar yurdu kemiren şirketlerden imtiyaz haklarının alınarak milletin öz evlatlarına verildiğine dikkat çekmiştir. Hükümeti bu eylemi nedeniyle tebrik etmekle birlikte *"yurdun bağına saplanmış ne kadar kazık varsa"* hükümetten bunların söküp atılmasını rica etmiştir (TBMMZC, D:4, C:25, İ:21, s.295-296).

Gümüşhane Milletvekili Hasan Fehmi Bey, Türkiye'nin imparatorluk yönetiminde üç esaslı zincirin esareti altında olduğu yorumunda bulunmuştur. Bunlardan birincisi olan Kapitülasyonların Lozan'da söküldüğünü, ikincisi olan Duyunu Umumiye'nin de Hükümet tarafından bertaraf edildiğini, üçüncü sırada olan ölçsüz imtiyazların da ortadan kaldırılmasının memnuniyet verici olduğuna değinmiştir (TBMMZC, D:4, C:25, İ:21, s.296).

Eskişehir Milletvekili Emin Bey ise şirketin halicte rıhtım yapmadığı halde bunun parasını aldığı, büyük bir şirket olmasına rağmen ne sermayesinin ne de kendisinin memleketeye bir faydasının dokunmadığını ifade etmiştir. Bakan Ali Çetinkaya'yı kast ederek şirketin Çetinkaya'ya çarptığını ve devrildiğini söylemiştir (TBMMZC, D:4, C:25, İ:21, s.297).

Şirketin satın alınmasına dair bütçe encümeni mazbatasında işletmenin alınmasıyla birlikte memleketin ekonomik hayatında kıvanca değer bir adım atıldığından ve mühim bir müessesenin devletleştirilmesi işinin başarıyla tamamlandığından bahsedilmiştir (TBMMZC, D:4, C:25, İ:21, s.2).

Cumhuriyet Gazetesi birinci sayfada "*Dördüncü Meclis İşini Bitirdi*" başlıklı haberinde hükümetin dün onaylamış olduğu 24 kanun arasında İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo Şirketinin satın alınmasına dair kanununun da bulunduğuna değinmiştir (Cumhuriyet, 24 Aralık 1934, s.1). Ayrıca gazete şirketin alınmasına dair meclis görüşmeleri sırasında görüş bildiren Bayındırlık Bakanı Ali Çetinkaya ve Adalet Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun konuşmalarına yedinci sayfada yer vermiştir (Cumhuriyet, 24 Aralık 1934, s.7). Milliyet Gazetesi de benzer şekilde müessesenin satın alınmasına dair kanuna ve Çetinkaya ile Saraçoğlu'nun meclisteki konuşmalarına gazetede altıncı sayfada yer ayırmıştır (Milliyet, 24 Aralık 1934, s.6).

Ulus Gazetesi, bu gelişmeyi "İstanbul rıhtım şirketinin ulusça satın alınması" başlığıyla halka duyurmuştur. (Ulus, 24 Aralık 1934, s.1) Necip Ali Küçük yazısında dün son toplantısını gerçekleştiren meclisin, şirketin satın alınmasını onaylayarak tarihi bir karar aldığını belirtmiştir. İmparatorluk zamanında ulusun kapitülasyonlar nedeniyle siyasi gücünün zayıflatıldığını, hasta adam olarak anıldığını vurgulamıştır. Bununla beraber verilen imtiyazlarla ekonomik açıdan devletin zehirlendiği yorumunu yapmıştır. Yabancı sermayenin genel itibarıyla bir ülke için faydalı mahiyet taşıdığını, fakat konu Türkiye olunca yatırım için gelenlerin memleketi yükseltmekten ziyade siyasal birtakım hedeflerin peşinden koştuğu görüşünü satırlarına taşımıştır. İstanbul, İzmir Rıhtım Şirketleri ve Aydın Kasaba Demiryollarının sırf bu düşünceden doğmuş birer kurum olduklarından bahsetmiştir. Ulusun bu mukaveleyle elde ettiği faydaların büyük olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenle tarihsel bir kazancın elde edilmesinde büyük emeği olan Ali Çetinkaya ve Şükrü Saraçoğlu'na teşekkür etmiştir (Ulus, 24 Aralık 1934, s.3).

Kurun Gazetesi, "*Ökonomik Hayatımızda Kıvanca Değer Bir Adım Kurultay Rıhtım Şirketi Mukavelesini Onayladı*" başlığıyla birinci sayfada satın alma yer vermiştir (Kurun, 24 Aralık 1934, s.1). Diğer gazeteler gibi Kurun'da bakanların meclis konuşmalarını satırlarına taşımıştır (Kurun, 24 Aralık 1934, s.4). Haber Gazetesi ise Rıhtım şirketinin satın alınmasını ekonomi alanında sevince değer bir adım olarak nitelmiştir (Haber, 24 Aralık 1934, s.2).

Meclis Başkanı Kazım Özalp, meclisin dördüncü devresinin kapanışı münasebetiyle yaptığı konuşmada sözü ekonomideki millileştirme hamlelerine getirmiştir. Sanayi sektöründeki icraatlar ile Türk ulusunun yabancıya el açmayarak kendi çalışmasının verimiyle yaşayacağını ve olgunlaşacağını söylemiştir. Özalp, ulusa ait olması gereken demiryolu, rıhtım ve bunlar gibi yabancıların elinde bulunan şirketlerin takip edilen siyaset doğrultusunda millileştirilerek, pek yararlı bir ülkünün gerçekleştirildiğini vurgulamıştır. Bu unutulmaz işlerden dolayı yurdunu seven her Türk'ün, milletvekillerini bugünde yanında saygı ve övgüye layık göreceğini belirtmiştir (TBMMZC, D:4, C:25, İ:21, s.310).

Sonuç

İttihat Terakki yönetimi sırasında başlayan ekonomide milliyetçi politikalar, cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra da devam etmiştir. Atatürk, mecliste yaptığı konuşmalarda ve yazılarında stratejik öneme sahip olan demiryolu, elektrik, rıhtım, maden işletmeciliği alanlarında devlet kontrolünün sağlanmasına dikkat çekmiştir. Türkçü aydınlardan biri olan Ziya Gökalp'te şiirlerinde ve yazılarında ekonomide Türk hakimiyetinin sağlanmasının yolunun şirketlerin Türklere ait olması, Türk tüccar sınıfının oluşması ve birbirini desteklemesi hususuna bağlı olduğunu vurgulamıştır. Bu tarzda bir düşüncenin oluşmasının nedenlerinden biri güvenlik endişesidir. Milli Mücadele yıllarında yabancıların ülkeyi işgal etmesi ve bu sırada azınlıkların Türk Milletine karşı gösterdikleri olumsuz tavır bu düşüncenin zihinlerde yer etmesine sebep olmuştur.

Güvenlik endişesinin yanı sıra mecliste milletvekillerinin şirketlerin satın alınması hususunda dikkat çektiği hususlardan biri de bu imtiyazların ülkenin lehine olmaktan çok şirketin lehine olacak şekilde verilmesi olmuştur. Milletvekilleri, yaptıkları konuşmalarda bu şirketlerin çok uzun süreleri kapsayacak imtiyazlara sahip olduğunu, taraflarca imzalanmış olan sözleşmelerde belirtilen şartları yerine getirmek konusunda isteksiz olduklarını söylemiştir. Bunların yanı sıra hükümet bu dönemde şirketleri millileştirme politikasıyla birlikte iş sahasındaki yabancıların ve azınlıkların payının azaltılması ve yerlerine Türk işçi ve uzmanların yerleştirilmesi hususunda da çalışmalar gerçekleştirmiştir. Bazı şirketlerin bu politikaya direnç göstermesi işletmelerin satın alınmasında etkili olan sebeplerden biri olmuştur. Bunun dışında millileştirme politikasının ortaya çıkmasında birçok yabancı şirketin hakkında ortaya çıkan yolsuzluk iddialarının da payı vardır. Bunların bir kısmı yargıya taşınmış, usulsüz işleri ihbar eden şirket personelleri hükümet tarafından ödüllendirilmiştir. Satın alma görüşmelerini yürüten bakanlar, mecliste yaptıkları konuşmalarda bu şirketlerin uygun fiyatlara alınarak bütçeye yük olmaması hususuna özellikle gayret gösterdiklerini sıklıkla vurgulamışlardır. Hükümet, işletmelerin satın alma ücretini uzun vadeli taksitlere bölmüştür. Millileştirmelerde masrafların büyümesine engel olma düşüncesi, şirketlerle yapılan müzakerelerin kimi zaman uzamasına sebebiyet vermiş olsa da bakanlar ülkenin ekonomik olarak zora girmemesi için yoğun çaba sarf ettiklerini meclis kürsüsünden ifade etmişlerdir.

Milletvekilleri, hükümetin yürüttüğü satın alma görüşmelerini ve sonuçlarını genellikle olumlu karşılamış ve tebriğe değer bulduklarını ifade etmişlerdir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti döneminde verilen işletme haklarının memleketin lehine olmadığı hususu üstünde birçok kez durmuş millileştirmeleri istiklal mücadelesinin devamı olarak gördüklerini belirtmişlerdir. Devletin bu alanlardaki şirketleri yabancı yatırımcılardan daha iyi işleteceği görüşünü savunmuşlardır. Görüldüğü üzere vekiller millileştirme hususunda hükümete tam destek vermiştir. Gazeteler ise hükümetin yürüttüğü bu millileştirme politikasına genel itibarıyla olumlu bir gözle bakmıştır. Bu husustaki gelişmelere ayırdıkları sütunlarda satın alma işlemlerine dair bilgilere yer verilmiş ve bu hamlelerden duyulan memnuniyet ifade edilmiştir. Konulan başlıklarda Türk ve Türklük vurgusu dikkat çekmektedir. Sonuç olarak yürütülen politika doğrultusunda elektrik, telefon ve rıhtım şirketleri millileştirilerek devletin bu alandaki kontrolü sağlanmıştır.

Kaynakça

Adak, U. (2022). Uluslararası İmtiyaz Mücadeleleri Bağlamında On Dokuzuncu Yüzyılda İzmir Limanı, *Alınleri Sosyal Bilimler Dergisi*, 2, (6), 145-157.

Akşam

Alşan, R. (1990). Cumhuriyetin Kuruluşu ve İlk On Beş Yılında PTT İşletmesi, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, (6),17, 391-420.

Anadolu

- Arısal, M. (2023). İstanbul'da Yabancı Sermaye Eliyle Yürütülen Elektrik İşleri (1910-1937), *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 25, 215-243.
- Atatürk, M.K. (2010). *Medeni Bilgiler*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Bali, R.N. (2020). *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni 1923-1945*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- BCA; 230-0-0-0-131-18-1.
- BCA; 230-0-0-0-82-75-10.
- BCA; 30-18-1-1-22-76-8
- BCA; 30-18-1-2-24-77-1
- BCA; 30-18-1-2-25-3-10.
- BCA; 30-18-1-2-37-44-20.
- BCA; 30-18-1-2-37-47-17.
- BCA; 30-18-1-2-38-57-2.
- BCA; 30-18-1-2-46-50-19.
- Binagül Varlı, A. (2022). Erken Cumhuriyet Döneminde Umumi Mağazacılık, *Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1, (4), 81-88.
- Bozdemir, M. (2011). *Osmanlı'dan Cumhuriyete Endüstriyel Mirasımız*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları.
- Cumhuriyet
- Düster V (Üçüncü Tertip), İstanbul-1931.
- Düster XIX (Üçüncü Tertip), Ankara-1956.
- Düster XVI (Üçüncü Tertip), Ankara-1955.
- Düster XVII (Üçüncü Tertip), Ankara-1936.
- Haber
- Hakimiyeti Milliye
- Hut, D. (2015). İstanbul Haberleşme Tarihi, C. Yılmaz (Ed), *Antik Çağdan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi içinde*, İstanbul: İBB Kültür Aş.
- İnan, A. (1972). *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İnsel, A. (2020). Milliyetçilik ve Kalkınmacılık, T. Bora-M. Gültekingil (Ed), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Milliyetçilik içinde* (ss. 763-776). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kantar, G. (2019). Milliyetçilik Anlayışının Atatürk Dönemi Türk Yönetim Sistemine Yansımaları, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3, (8), 2141-2156.
- Karakışla, Y. S. (2014). *Osmanlı Kadın Telefon Memureleri (1913-1923)*, İstanbul: Akıl Fikir Yayınları.
- Karayaman, M. (2014). Ankara Elektrik Türk Anonim Şirketi Tarihçesi, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 1, (6), 50-72.
- Koraltürk, M. (2011). *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Kubilay, Ç. (2017). 1923-1939 Yılları Arasında Türkiye’de Telekomünikasyon Politikaları, *Ankara Üniversitesi İLEF Dergisi*, 2, (4), 37-66.

Kurun

Kütükoğlu, M. S. (2011). İzmir Rıhtımı İnşaatı ve İşletme İmtiyazı, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 32, 495-558.

Milliyet

Örenç, A.F. (2016). *Modern İstanbul Limanı'nın İnşası Sürecinde Galata ve Eminönü Semtlerinde Kentsel Değişim*, IV. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildiri Kitabı, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul.

Özçelik Ö. ve Tuncer, G. (2007). Atatürk Dönemi Ekonomi Politikaları, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, (9), 253-266.

Pamuk, Ş. (2020). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Son Telgraf

Toprak, Z. (1995). *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Toynbee, A. ve Kirkwood, K. (2017). *Türkiye Bir Devletin Yeniden Doğuşu*, İstanbul: Örgün Yayınları.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt:18.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre: 2, Cilt:5.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre: 4, Cilt:16,22,25.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre: 5, Cilt:12,24,26.

Ulus

Üçer, S. E. (2021). Türkiye’de Telekomünikasyon Sektöründe Doğrudan Yabancı Yatırımlar: Zamanlama, Kurumsal Yapı ve Şebeke Gelişimi Açısından Bir Değerlendirme, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 40, (20), 70-96.

Yüçetürk, E. (2011). Tanzimattan Cumhuriyete Haberleşme: Mültezimlerden Konsorsiyumlara, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 23-24, 289-302.

Zürcher, E.J. (2017). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

Cumhuriyet'in 100. Yılında Türkiye'de İletişim Fakültelerinde Verilen İletişim Eğitimi Üzerine Bir Betimleme

A Description of the Communication Education Provided in Communication Faculties in Türkiye on the 100th Anniversary of the Republic

Doç. Dr. Neslihan KILIÇ ¹

Öz

Bu çalışma Cumhuriyet'in 100. yılında Türkiye'de iletişim eğitiminin genel bir fotoğrafını sunmayı amaçlamaktadır. Dünyada iletişim eğitimi kitle iletişim araçlarının gelişim seyrine uygun olarak gazetecilik eğitimi ile başlamıştır. Benzer durum ülkemiz için de geçerlidir. Bu nedenle makalede öncelikle Türkiye'de gazetecilik eğitiminin tarihsel seyrine yer verilmiştir. Buna göre Türkiye'de gazetecilik eğitimi konusu ilk kez Ahmet Rasim tarafından gündeme getirilmiş, ilk gazetecilik okulu olan İstanbul Özel Gazetecilik Okulu ise Fehmi Yahya Tuna tarafından 1948 yılında İstanbul'da açılmıştır. Çalışmanın araştırma bölümünde ise YÖK Atlas verileri temel alınarak günümüz Türkiye'sindeki iletişim eğitiminin genel görünümü ortaya konulmuştur. YÖK Atlas'tan elde edilen veriler niceliksel araştırma yöntemiyle incelenmiş, bu kapsamda Türkiye'deki iletişim fakültelerinde bulunan lisans programları belirlenmiştir. Sonrasında ise devlet ve vakıf üniversitelerindeki iletişim eğitiminin hangi programlarda sunulduğu karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bu karşılaştırmada devlet üniversitelerinde Gazetecilik, Radyo Televizyon ve Sinema gibi geleneksel iletişim eğitimi programlarının bariz biçimde yaygın olduğu gözlemlenirken; vakıf üniversitelerinde geleneksel iletişim eğitimi programlarının yanı sıra Dijital Oyun Tasarımı, Reklam Tasarımı ve İletişimi gibi günümüzün değişen şartlarına uygun programlara da yer verildiği görülmüştür. Bu durum vakıf üniversitesi bünyesinde bulunan iletişim fakültelerinin iletişim teknolojilerindeki gelişmeleri ve sektör beklentilerini daha yakından izlediğini göstermesi bakımından dikkat çekici bir sonuçtur. Devlet üniversiteleri ile vakıf üniversiteleri arasındaki bariz bir farklılık da akademisyen sayısı ile bu akademisyenlerin programlara dağılımında ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İletişim, iletişim fakülteleri, iletişim eğitimi

Makale Türü: Araştırma

Abstract

This study aims to present a general picture of communication education in Türkiye in the 100th Anniversary of the Republic. Communication education in the world started with journalism education in accordance with the development course of mass media. The same situation is valid for our country as well. For this reason, the historical course of journalism education in Türkiye is given in the article first. Accordingly, the issue of journalism education in Türkiye was first brought to the agenda by Ahmet Rasim, and the first journalism school, Istanbul Private Journalism School, was opened in Istanbul in 1948 by Fehmi Yahya Tuna. In the research part of the study, the general view of communication education in today's Türkiye is revealed based on the YÖK Atlas data. The data obtained from YÖK Atlas were analyzed with the quantitative research method, and in this context, undergraduate programs in communication faculties in Türkiye were determined. Afterwards, the programs in which communication education is offered in state and foundation universities were examined comparatively. In this comparison, it is observed that traditional communication education programs such as Journalism, Radio, Television and Cinema are clearly common in state universities; It has been observed that foundation universities, in addition to traditional communication education programs, also include programs suitable for today's changing conditions such as Digital Game Design, Advertising Design and

¹Dicle Üniversitesi, İletişim Fakültesi, nsevenklic@gmail.com

Atf için (to cite): Kılıç, N. (2023). Cumhuriyet'in 100. yılında Türkiye'de iletişim fakültelerinde verilen iletişim eğitimi üzerine bir betimleme. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(100. Yılında Cumhuriyet Özel Sayısı), 83-93.

Communication. This is a remarkable result as it shows that the communication faculties within the foundation university follow the developments in communication technologies and sector expectations more closely. Another obvious difference between state universities and foundation universities is the number of academics and their distribution among programs.

Keywords: Communication, communication faculties, communication education

Paper Type: Research

Giriş

Sosyal bir varlık olan insanın haber alma ihtiyacı tarih boyunca çeşitli araçlarla karşılanmıştır. Günümüzde kitle iletişim araçları olarak ifade edilen bu araçların en eski ve en bilindik örneğini gazeteler oluşturmaktadır. İletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmelerle birlikte kitle iletişim araçları insanlar için sadece haber alma ihtiyacını karşılayan araçlar olmaktan çıkarak yeni işlevler üstlenmişlerdir. Özellikle 2000'li yıllardan itibaren internet teknolojisinin yaygınlaşmasıyla birlikte kitle iletişim araçları -bugün daha yaygın olarak kullanılan ismiyle medya- toplumsal dönüşümün en önemli aktörlerinden biri olmuştur.

Demokratik düzenin tesisi ve gelişimi için medyaya “dördüncü kuvvet” payesi ile önemli görevler atfedilmiş ve insanların haber alma hakları en doğal haklardan sayılmıştır. (Aziz, 2006, s.70). Toplum üzerindeki etkileri göz önünde bulundurulduğunda medya içeriklerinin bilinçli bir şekilde hazırlanması, toplumsal yapının düzeni ve devamlılığının sağlanması açısından önem arz etmektedir. Bu yönüyle iletişim ve haberleşme özgürlüğünü tesis edecek gazetecilerin yetiştirilmesi, iletişim eğitimini gündeme getirmekte, iletişim teknolojilerindeki gelişmeler bu yeni teknolojiyi kullanma becerisini gerekli kılmakta ve bu durum da alana yönelik mesleki eğitimin önemini arttırmaktadır (Yıldırım, 2006, s.125).

Dünyada iletişim eğitimi kitle iletişim araçlarının gelişim seyrine uygun olarak gazetecilik eğitimi ile başlamıştır. Bu durum Türkiye için de geçerlidir. Cumhuriyet'in 100. Yılında Türkiye'deki iletişim eğitimine odaklanılan bu çalışmada konu, yükseköğretimde lisans düzeyinde sunulan iletişim eğitimi ile sınırlandırılmıştır. Bu doğrultuda ön lisans ve lisansüstü programlar kapsam dışında bırakılmıştır. Ayrıca ülkemizde Milli Eğitim Bakanlığına bağlı orta öğretim kurumlarında ve eğitim kurumları dışındaki kurumlarda (Anadolu Ajansı, Basın İlan Kurumu vd.) sürdürülen iletişim eğitimi de araştırmaya dâhil edilmemiştir.

1. Yöntem

Cumhuriyet'in 100. yılında Türkiye'deki iletişim eğitimini konu edinen çalışmanın ilk bölümünde iletişim tarihi üzerinde literatür taraması yapılarak ülkemizdeki iletişim eğitiminin tarihsel seyrine yer verilmiştir. Ancak yukarıda da ifade edildiği üzere dünyada ve Türkiye'de iletişim eğitimi gazetecilik eğitimi ile başladığı için konu, gazetecilik eğitimi merkeze alınarak işlenmiştir.

Çalışmanın araştırma bölümünde ise Yükseköğretim Program Atlası (YÖK Atlas) verileri temel alınarak günümüz Türkiye'sindeki iletişim eğitiminin genel görünümü ortaya konulmuştur. Yükseköğretim programları hakkında tüm sayısal verileri kapsayan YÖK Atlas Veri Tabanı, Türkiye'deki iletişim eğitiminin niteliksel ve niceliksel durumlarına yönelik araştırmalar için de oldukça zengin bilgiler sunmaktadır. Araştırmada elde edilen veriler niceliksel içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Yazılı, sözlü veya görüntülü metinlerin içeriğini nesnel, sistemli ve nicel olarak betimlemek için yapılandırılmış bir araştırma tekniği olan içerik analizinde nesnel, görünen ve somut olarak nitelenen içerik incelenir. Metindeki öğelerin nicel dağılımına ve içerikteki öğeler arası ilişkilere odaklanılır (Erdoğan, 2012, s.180). Bu doğrultuda öncelikle ülkemizdeki iletişim eğitiminin hangi programlarda sunulduğu incelenmiştir. Ardından yine YÖK Atlas'taki bilgilerden hareketle bu programların devlet ve vakıf üniversitelerindeki dağılımı detaylı bir şekilde ortaya konulmuştur. Araştırmada son olarak iletişim eğitimini sunan akademisyenlerin nicel dağılımına yer verilmiştir. Bu yönüyle

araştırmanın, iletişim eğitimiyle ilgili sonraki yıllarda yapılacak çalışmalara katkı sağlaması umut edilmektedir.

2. Türkiye’de Gazetecilik Eğitiminin Tarihsel Gelişimi

Gazetecilik resmen 17. yüzyılda bir meslek olarak kabul edilmiştir. Gazetelerin içeriğinin iyileştirilmesi ve geliştirilmesini amaç edinen gazetecilik eğitimine ise ilk defa 1672 yılında Almanya’nın Leipzig Üniversitesinde başlanmıştır (Girgin, 2005, s.36). Amerika Birleşik Devletleri’nde gazetecilik eğitimi 1893 yılında Pennsylvania Üniversitesine bağlı Wharton School of Business bünyesinde Joseph French Jhonson tarafından başlatılmıştır. İlk gazetecilik okulu ise aynı zamanda gazete sahibi de olan Walter Williams tarafından 1908’de Missouri Üniversitesinde açılmıştır (Karaduman ve Akbulutgiller, 2017, s.1163). Kıta Avrupa’sında ise ilk gazetecilik okulu 1924’te Fransa’da Lille Katolik Hukuk Fakültesine bağlı olarak açılmıştır (Tokgöz, 2003, s.7-32).

Türkiye’de gazetecilik eğitimi konusunu ilk kez Ahmet Rasim gündeme getirmiştir. Gazetecilik mesleğine olan hizmetleriyle Türk basın tarihinde önemli bir yeri olan Ahmet Rasim, Batılı ülkelerde olduğu gibi ülkemizde de gazetecilik okullarının açılması gerektiği yönündeki düşüncelerini henüz 1920’li yıllarda şu satırlarında dile getirmiştir;

“... Bir gazetecilik okulu açılması gereği şiddetle duyulmaktadır. Fakat bunu “gazeteciler” açmalıdır. Bu okulu gazeteciler açtığı takdirde öğretmenlerini de seçme hakkını taşımalıdır. Zamanımızda tramvay kondüktörleri, şoförler, belediye zabıtaları için okullar açılıyor, nerede ise köprü memurluğuna bile bir tane açılacak. Neden bir gazetecilik okulu açılmasın. Artık kendimizi yavaş yavaş toplayalım. Sendikalarımızı, okullarımızı yapalım. Zira bu gidiş, gidiş değil” (Girgin, 2005, s.37).

Bununla birlikte ülkemizde gazetecilik mesleğini icra edecek kişilerin eğitim durumlarıyla ilgili ilk resmi düzenleme, 27 Temmuz 1931 tarihli Cumhuriyet döneminin ilk Matbuat Kanunuyla (Basın Yasası) yapılmıştır. Buna göre Kanunun 12. maddesinde gazete sahiplerine yüksekokul veya lise mezunu; gazetelerin başyazar ve genel yayın yönetmenlerine de yüksekokul mezunu olma şartı getirilmiştir. Diploma sahibi olmayan çalışanlara ise bu koşulları yerine getirmeleri için üç yıllık bir süre tanınmıştır (Alemdar, 1996, s.30). Bu düzenlemeyle birlikte İstanbul’da Darülfünun bünyesinde bir yüksekokul açılması için çalışmalara başlanmış ancak Basın Yasası üzerinde 1933 yılında yapılan değişikliklerle çalışanlar için yüksekokul veya lise mezunu olma zorunluluğu kaldırılınca çalışmalar yarım kalmış (Alemdar, 2009, s.14) ve ne yazık ki bu dönemde ülkemizde gazetecilik eğitimi verecek bir okul açılmamıştır.

Türkiye’de gazetecilik alanında açılan ilk eğitim kurumu, İstanbul Özel Gazetecilik Okuludur. Fehmi Yahya Tuna tarafından 1948 yılında İstanbul Şehzadebaşı’nda açılan okulda “*Basın dünyasına ve iş hayatına hazırlıklı eleman yetiştirme*” amaçlanmıştır. Orta dereceli ve paralı bir eğitim kurumu olan okulun ders müfredatında kültür derslerinin yanı sıra “Gazetecilik Kompozisyonu, Gazete İdareciliği, Gazetecilik Semineri, Gazetecilik ve Tekniği, Fotoğraf, Basın Tekniği, Türk Matbuat Hukuku ve Basın Tarihi” gibi meslek dersleri yer almıştır (Girgin, 2005, s.39). 1966 yılında Fındıkdzade’ye taşınan ve bugünkü Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesinin temelini oluşturan İstanbul Özel Gazetecilik Okulu, 1971 yılında devletleştirilerek İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisine bağlanmış ve İstanbul Gazetecilik Yüksekokulu adını almıştır. Okul, 20 Temmuz 1982 tarihinde yürürlüğe giren 41 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname ile “Basın-Yayın Yüksekokulu” adıyla Marmara Üniversitesine bağlanmış, 1992 yılında ise İletişim Fakültesine dönüştürülmüştür (iletisim.marmara.edu.tr, 2023).

İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Gazetecilik Enstitüsü, Türkiye’de gazetecilik eğitimi vermek amacıyla açılan ikinci okuldur. Dönemin Gazeteciler Cemiyeti Başkanı olan Sedat Simavi, bir gazetecilik okulunun açılması konusunda İstanbul Üniversitesine bir öneri sunmuş, önerinin üniversite senatosunda olumlu karşılanması üzerine 1950’de İktisat Fakültesi bünyesinde Gazetecilik Enstitüsü açılmıştır. Enstitünün kurulma amacı 3 Temmuz 1950 tarihli

Resmi Gazete'de yayınlanan yönetmelikte; “*Gazetecilik konularıyla ilgili meseleleri araştırmak, gazeteciliği ilgilendiren konular hakkında ilmi ve mesleki öğretim yapmak, yabancı üniversitelerin gazetecilik enstitüleriyle ilmi işbirliği yapmak, milletlerarası gazetecilik kongre ve konferanslarına katılmak*” şeklinde ifade edilmiştir. Ord. Prof. Dr. Şükrü Baban'ın müdürlüğünü yaptığı Enstitü 479 öğrencisiyle eğitim öğretime başlamış ve Cevat Fehmi Başkut, Enis Tahsil Til, Hasan Refik Ertuğ, Burhan Felek ve Şükrü Baban gibi isimler Enstitüde görev almışlardır (Topuz, 2003, s.377). Gazetecilik Enstitüsünün ismi, 12 Haziran 1975'te İstanbul Üniversitesi Senatosunca kabul edilen kararla “Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Enstitüsü” olarak; 1980 yılında ise “Gazetecilik ve Halkla İlişkiler Yüksekokulu” olarak değiştirilmiştir. 1982'de “Basın Yayın Yüksek Okulu” ismi ile doğrudan İstanbul Üniversitesi Rektörlüğüne bağlanan Okul, 11 Temmuz 1992 tarihli *Resmi Gazete*'de yayımlanan 3837 sayılı kanun ile “İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi” adını almıştır (iletisim.istanbul.edu.tr, 2023).

Ankara'da gazetecilik eğitime yönelik ilk girişim ise 1962 yılında gazeteci Metin Toker ile iletişim ve gazetecilik üzerine Strasbourg Üniversitesinde doktorasını tamamlayan Dr. Hıfzı Topuz'un Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesine sunduğu öneriyle başlamıştır. Topuz bu girişimi; “*Önce Okulun Orta Doğu Teknik Üniversitesinde kurulması olanaklarını araştırdık. Derslerin İngilizce olması yüzünden bu girişim olumlu sonuç vermedi. Sonra Ankara Üniversitesi Rektörü Prof. Suud Kemal Yetkin'le görüştük. Rektör önerimizi olumlu karşıladı ve Okulun Siyasal Bilgiler Fakültesi içinde kurulmasını önerdi*” satırlarıyla anlatmaktadır. UNESCO ve Gazeteciler Cemiyeti tarafından da desteklenen öneri üzerine Fakültede, Prof. Dr. Bahri Savcı, Doç. Dr. Şerif Mardin, Doç. Dr. Mümtaz Soysal, Doç. Dr. Bülent Daver ve Doç. Dr. Nermin Abadan'dan oluşan beş kişilik bir komisyon çalışmaya başlamıştır (ilef.edu.tr, 2023). Çalışmalar 1965 yılında sonuç vermiş ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Basın ve Yayın Yüksek Okulu açılmıştır. Okulun öğretim görevlisi ihtiyacını karşılamak üzere ise Yurdakul Fincancı, Haluk Şahin, Oya Tokgöz ve Aysel Aziz UNESCO bursuyla yurtdışına eğitime gönderilmiştir (Topuz, 2003, s.376). Bu okul aynı zamanda Türkiye'nin basın yayın alanında dört yıllık eğitim veren, üniversite düzeyindeki ilk kurumu olma özelliğine de sahiptir. 6 Kasım 1982 tarihinde Siyasal Bilgiler Fakültesinden ayrılarak doğrudan Ankara Üniversitesi Rektörlüğüne bağlanan Okul, 1992'de İletişim Fakültesi adını almıştır.

Yukarıdaki bilgiler ışığında ülkemizde gazetecilik eğitime yönelik ilk girişimlerin daha nitelikli gazeteci yetiştirmek üzere doğrudan doğruya basın sektöründen gelmesi dikkat çekici bir durumdur.

3. İletişim Eğitiminin Yükseköğretimdeki Durumu

Bir ülkenin kalkınmasında eğitimin yadsınamaz rolü dikkate alınarak Cumhuriyet döneminde de eğitimin her aşamasında hızlı bir okullaşma faaliyeti başlamış, buna uygun olarak çeşitli yükseköğretim kurumları açılmıştır. Bölgesel kalkınmada yükseköğretim kurumlarının motor görevi görmesi, kalkınma planlarında yükseköğretim kurumlarına özel bir önem verilmesi sonucunu doğurmuş, bunun neticesinde 1971 ile 1978 yılları arasında 8 ilde üniversite açılmıştır. Yükseköğretimin ülke genelinde yaygınlaştırılmasına yönelik ikinci büyük adım 1992'de atılmış her ilde 1 üniversite hedefiyle 21 ilde daha devlet üniversitesi açılmıştır. Her ilde 1 üniversite politikası çerçevesinde asıl büyük sıçrama 2006-2008 yılları arasında yaşanmış ve 81 ilin tamamında devlet üniversitesi açılmıştır (Dinçer vd, 2021, s.197). Bu gelişmelere paralel olarak iletişim fakültesi sayısında da hızlı bir artış yaşanmıştır. YÖK Atlas'ta yer alan verilere göre bugün ülkemizde 41'i devlet üniversitesi, 20'si vakıf üniversitesi olmak üzere toplam 61 üniversitede öğrencisi olan aktif iletişim fakültesi bulunmaktadır.

Bu başlık altında konu iki alt başlıkla incelenecektir. Öncelikle iletişim fakültelerinde iletişim eğitiminin verildiği programlar belirtilecek, sonrasında ise devlet ve vakıf üniversitelerindeki iletişim fakültelerinin bir fotoğrafı sunulacaktır. Ancak iletişim fakülteleri bünyesinde iletişim eğitime dair farklı programlar bulunduğundan, her fakültede bulunan program da ayrıca belirtilmiştir.

3.1. Mevcut Lisans Programları

YÖK Atlas'ta yer alan verilerden anlaşıldığına göre Türkiye'deki iletişim fakülteleri bünyesinde farklı başlıklar altında toplam 18 ayrı program bulunmaktadır;

Tablo 1. Türkiye'de iletişim fakültelerinde yer alan lisans programları

Program	Devlet	Vakıf
Çizgi Film ve Animasyon	-	1
Dijital Oyun Tasarımı	-	3
Gazetecilik	35	6
Görsel İletişim Tasarımı	4	13
Halkla İlişkiler ve Reklamcılık	9	10
Halkla İlişkiler ve Tanıtım	26	8
İletişim	1	-
İletişim Bilimleri	2	-
İletişim Tasarımı ve Yönetimi	1	1
İletişim ve Tasarım	2	2
Medya ve Görsel Sanatlar	-	1
Medya ve İletişim	-	2
Radyo Televizyon ve Sinema	30	13
Reklam Tasarımı ve İletişimi	-	1
Reklamcılık	4	5
Sinema ve Dijital Medya	-	1
Sinema ve Televizyon	1	2
Yeni Medya	-	3
Yeni Medya ve İletişim	1	11

Çizgi Film ve Animasyon programı üniversitelerde genellikle güzel sanatlar fakültesi (Ör. Selçuk Üniversitesi) veya sanat ve tasarım fakültesinde (Ör. Beykoz Üniversitesi) bulunmaktayken bu program yalnızca Üsküdar Üniversitesinin iletişim fakültesi bünyesindedir. Dijital Oyun Tasarımı programı üniversitelerde daha çok güzel sanatlar fakültesi (Ör. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi) veya sanat ve tasarım fakültesinde (Ör. Nişantaşı Üniversitesi) bulunmaktadır. Dijital Oyun Tasarımı programı sadece üç vakıf üniversitesinin iletişim fakültesinde yer almaktayken hiçbir devlet üniversitesinin iletişim fakültesinde bu isimle bir program bulunmamaktadır. Gazetecilik programı, ülkemizde devlet üniversitelerinin iletişim fakültelerinde sayıca en fazla yer alan programdır. 35 devlet üniversitesi (Ör. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Dicle Üniversitesi) ve 6 vakıf üniversitesi (Ör. İstanbul Aydın Üniversitesi, Maltepe Üniversitesi) olmak üzere toplam 41 iletişim fakültesi bünyesinde gazetecilik programı yer almaktadır. Görsel İletişim Tasarımı programı, çoğunlukla güzel sanatlar fakültelerinde bulunurken bazı üniversitelerin iletişim fakültelerinde yer almıştır. Bununla birlikte programın mimarlık ve tasarım fakültesi bünyesinde de yer aldığı görülmektedir (TED Üniversitesi, TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi). Halkla İlişkiler ve Reklamcılık programı 9 devlet ve 10 vakıf üniversitelerine ait iletişim fakültelerinde bulunmaktadır. Bu program aynı zamanda bazı üniversitelerde uygulamalı bilimler fakültesi (Ör. Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi), sanat ve tasarım fakültesi (Beykoz Üniversitesi), iktisadi ve idari bilimler fakültesi (Ör. Çankaya Üniversitesi), sanat ve sosyal bilimler fakültesi (İstanbul Galata Üniversitesi) gibi farklı fakültelerde de yer almaktadır. Halkla İlişkiler ve Tanıtım programı 26 devlet üniversitesi ve 8 vakıf üniversitesine ait iletişim fakültesinde bulunmaktadır. Ayrıca aynı program kimi üniversitelerde işletme fakültesi (Ör. Karabük Üniversitesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi), iktisadi, idari ve sosyal bilimler fakültesi (Ör. İstanbul Gelişim Üniversitesi) bünyesinde de bulunmaktadır. İletişim programı ise sadece Galatasaray Üniversitesinde iletişim fakültesinin bir programı olarak yer almıştır. İletişim Bilimleri programı iki devlet üniversitesinde (Çukurova Üniversitesi ve Hacettepe Üniversitesi) iletişim fakültesi bünyesinde yer almaktayken herhangi bir vakıf üniversitesinin iletişim fakültesinde bu program mevcut değildir. Bununla birlikte program 1 vakıf üniversitesinde (Doğuş Üniversitesinde) fen-edebiyat fakültesine bağlıdır. İletişim Tasarımı ve

Yönetimi programı, 1 devlet üniversitesi (Anadolu Üniversitesi) ve 1 vakıf üniversitesine (İstanbul Bilgi Üniversitesi) bağlı olmak üzere ülkemizde sadece 2 iletişim fakültesinde bulunmaktadır. Bu program aynı zamanda 1 devlet üniversitesinde (Samsun Üniversitesi) iktisadi, idari ve sosyal bilimler fakültesi bünyesinde eğitim vermektedir. İletişim ve Tasarımı programı genellikle güzel sanatlar fakültesi (Ör. Trakya Üniversitesi) ve sanat ve tasarım fakültelerine (Ör. Yıldız Teknik Üniversitesi) bağlı bir program iken 2 devlet üniversitesi (On Dokuz Mayıs Üniversitesi ve Sakarya Üniversitesi) ile 2 vakıf üniversitesinde (Bahçeşehir Üniversitesi ve Başkent Üniversitesi) iletişim fakültesinde yer almaktadır. Aynı program 1 vakıf üniversitesinde ise (Özyeğin Üniversitesi) mimarlık ve tasarım fakültesine bağlıdır. Medya ve Görsel Sanatlar programı yalnızca 1 üniversitenin (İstanbul Medipol Üniversitesi) iletişim fakültesinde bulunmaktadır. Bununla birlikte 1 üniversitede ise (Koç Üniversitesi) insani bilimler ve edebiyat fakültesine bağlı eğitim sunmaktadır. Medya ve İletişim programı hiçbir devlet üniversitesinin iletişim fakültesinde bulunmazken 2 vakıf üniversitesinde (Beykent Üniversitesi ve İstanbul Ticaret Üniversitesi) iletişim fakültesi bünyesinde eğitim vermektedir. Program aynı zamanda 1 devlet üniversitesinde (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi) sosyal ve beşeri bilimler fakültesinde de yer almaktadır. Radyo Televizyon ve Sinema programı devlet üniversitelerinin iletişim fakültelerinde en sık bulunan ikinci programdır. Buna göre 30 devlet üniversitesi (Ör. Ankara Üniversitesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi) ve 13 vakıf üniversitesinin (Ör. Fenerbahçe Üniversitesi, İstanbul Yeni Yüzyıl Üniversitesi) iletişim fakültesinde bu program eğitim vermektedir. Program aynı zamanda güzel sanatlar fakültesi (Ör. Harran Üniversitesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi) ve sanat ve tasarım fakültesi (Ör. İstanbul Kültür Üniversitesi, Nişantaşı Üniversitesi) bünyesinde de bulunmaktadır. Reklam Tasarımı ve İletişimi programı yalnızca 1 vakıf üniversitesi (Yeditepe Üniversitesi) iletişim fakültesinde bulunmaktadır. Reklamcılık programı 4 devlet üniversitesi ve 5 vakıf üniversitesine bağlı iletişim fakültesinde mevcuttur. Bu program aynı zamanda 1 vakıf üniversitesinde (İstanbul Gelişim Üniversitesi) iktisadi, idari ve sosyal bilimler fakültesinde bulunmaktadır. Sinema ve Dijital Medya programı yalnızca 1 vakıf üniversitesine (İzmir Ekonomi Üniversitesi) bağlı iletişim fakültesinde yer almaktadır. Sinema ve Televizyon programı 1 devlet üniversitesi (Anadolu Üniversitesi) ve 2 vakıf üniversitesi (Bahçeşehir Üniversitesi ve İstanbul Arel Üniversitesi) iletişim fakültesi bünyesinde mevcuttur. Bu program aynı zamanda güzel sanatlar fakültesi (Ör. Batman Üniversitesi) ve sanat, tasarım ve mimarlık fakültesinde (Ör. İstanbul Okan Üniversitesi) bulunmaktadır. Yeni Medya programı hiçbir devlet üniversitesinin iletişim fakültesinde bulunmazken 3 vakıf üniversitesinde (Ör. Kadir Has Üniversitesi) bulunmaktadır. Yeni Medya ve İletişim programı 1 devlet üniversitesi (Uşak Üniversitesi) ve 11 vakıf üniversitesi (Ör. İbn Haldun Üniversitesi, İstinye Üniversitesi) iletişim fakültesinde bulunmaktadır. Aynı program bazı üniversitelerin (Ör. Bandırma On Yedi Eylül Üniversitesi) uygulamalı bilimler fakültesinde bazı üniversitelerin (Ör. Yalova Üniversitesi) insan ve toplum bilimleri fakültesinde, bazı üniversitelerin ise (Ör. Ankara Bilim Üniversitesi) güzel sanatlar ve tasarım fakültesinde mevcuttur.

Türkiye'de iletişim eğitiminin tarihsel gelişiminde ve şekillenmesinde sektör beklentileri önemli rol oynamıştır (Dağtaş, 2011, s.39). Özellikle 1990'lı yıllarda özel yayıncılığın önündeki yasal engellerin kaldırılmasından sonra iletişim fakülteleri, özel medya kuruluşlarına eleman yetiştiren kurumlar olarak görülmeye başlanmıştır. Ancak tamamen ticari kaygılarla yayıncılık yapan özel sektör sosyoloji, psikoloji, ekonomi, siyaset bilimi gibi disiplinlerde teorik donanımına sahip iletişim mezunundan ziyade kurgu, kamera, fotoğraf gibi konularda teknik bilgi ve beceriye sahip iş gücünü öncelemektedir (Dağtaş, 2011, s.38). Sektördeki bu beklenti, iletişim fakültelerinin ders müfredatlarında teorik derslerin mi yoksa uygulamaya yönelik derslerin mi ağırlıklı olması gerektiği yönündeki tartışmaları da gündeme getirmiştir (Uzun, 2007, s.117; Şeker ve Şeker, 2011, s.101). Türkiye'de iletişim eğitiminin gelişimine büyük hizmetleri olan Erol Mutlu, iletişim eğitiminin içeriğine yönelik bu tartışmalarda iletişim eğitiminde medya profesyonelleri yetiştirmek kadar bilimsel ve akademik çalışmaların ortaya konulmasının da önemli olduğunu ifade etmiş ve böylece programlarda teori

ve pratik içeriğin dengeli bir şekilde yer alması gerektiğine vurgu yapmıştır (Mutlu, 1998, s.16-27; Kükrer, 2011, s.161).

3.2. Türkiye’de İletişim Fakülteleri

Türkiye’de 41 devlet üniversitesi 20 vakıf üniversitesi olmak üzere toplam 61 üniversitede iletişim fakültesi bulunmaktadır.

Tablo 2. Devlet üniversitelerinde bulunan iletişim fakülteleri ve programları

Ünv.	Çizgi Film ve Animasyon	Dijital Oyun Tasarımı	Gazetecilik	Görsel İletişim Tasarımı	Halkla İlişkiler ve Reklamcılık	Halkla İlişkiler ve Tanıtım	İletişim	İletişim Bilimleri	İletişim Tasarımı ve Yönetimi	İletişim ve Tasarımı	Medya ve Görsel Sanatlar	Medya ve İletişim	Radyo Televizyon ve Sinema	Reklam Tasarımı ve İletişimi	Reklamcılık	Sinema ve Dijital Medya	Sinema ve Televizyon	Yeni Medya	Yeni Medya ve İletişim
Akdeniz			✓			✓							✓		✓				
Aksaray			✓		✓														
Anadolu			✓		✓				✓									✓	
Ankara Hacı Bayram Veli			✓			✓							✓						
Ankara Atatürk			✓			✓							✓						
Aydın Adnan Menderes			✓	✓	✓								✓						
Bolu Abant İzzet Baysal			✓			✓							✓						
Çanakkale On Sekiz Mart			✓										✓						
Çukurova			✓					✓					✓						
Dicle			✓			✓													
Ege			✓			✓							✓		✓				
Erciyes			✓			✓							✓						
Fırat			✓	✓		✓							✓						
Galatasaray							✓												
Gaziantep			✓			✓													
Giresun			✓			✓							✓						
Gümüşhane			✓			✓							✓						
Hacettepe								✓											
Hatay Mustafa Kemal			✓			✓							✓						
İnönü			✓			✓							✓						
İstanbul			✓			✓							✓						
Karabük			✓			✓							✓						
Kastamonu			✓		✓								✓						
Kocaeli			✓	✓		✓							✓		✓				
Manisa Celal Bayar						✓													
Marmara			✓			✓							✓						
Mersin			✓										✓						
Munzur						✓							✓						
Muş Alparslan			✓																
Niğde Ömer Halisdemir			✓		✓								✓						
On Dokuz Mayıs			✓			✓				✓			✓						
Pamukkale						✓													
Sakarya			✓		✓					✓			✓						
Selçuk			✓			✓							✓		✓				
Sivas Cumhuriyet			✓			✓							✓						
Süleyman Demirel			✓	✓		✓							✓						
Trabzon			✓		✓														
Uşak			✓		✓								✓						
Yozgat Bozok			✓		✓								✓						✓
Zonguldak						✓													
Bülent Ecevit																			
Toplam	0	0	35	4	9	26	1	2	1	2	0	0	30	0	4	0	1	0	1

Tablo incelendiğinde devlet üniversitelerine bağlı iletişim fakültelerinin bünyesindeki programlarla ilgili şu özellikler dikkat çekmektedir;

Devlet üniversitelerinde program bazında geleneksel iletişim eğitiminin, ağırlığını koruduğu görülmektedir. Buna göre fakültelerde sayıca en fazla Gazetecilik (35), Halkla İlişkiler ve Tanıtım (26), Radyo, Televizyon ve Sinema (30) bölümleri bulunmaktadır.

Tablo 3. Vakıf üniversitelerinde bulunan iletişim fakülteleri ve programları

Ünv.	Çizgi Film ve Animasyon	Dijital Oyun Tasarımı	Gazetecilik	Görsel İletişim Tasarımı	Halkla İlişkiler ve Reklamcılık	Halkla İlişkiler ve Tanıtım	İletişim	İletişim Bilimleri	İletişim Tasarımı ve Yönetimi	İletişim ve Tasarımı	Medya ve Görsel Sanatlar	Medya ve İletişim	Radyo Televizyon ve Sinema	Reklam Tasarımı ve İletişimi	Reklamcılık	Sinema ve Dijital Medya	Sinema ve Televizyon	Yeni Medya	Yeni Medya ve İletişim
Ankara					√														
Medipol																			
Bahçeşehir		√				√				√					√		√	√	
Başkent						√				√			√						
Beykent		√		√	√							√						√	
Fenerbahçe					√								√						√
Hasan Kalyoncu				√									√						
İbn Haldun																			√
İstanbul Arel			√	√	√												√		√
İstanbul Aydın			√	√		√							√		√				√
İstanbul Bilgi		√		√	√	√		√					√		√				√
İstanbul Medipol			√		√						√		√						√
İstanbul Ticaret				√	√							√							
İstanbul Yeni				√	√								√						√
Yüzyıl				√	√								√						√
İstinye				√	√								√						√
İzmir Ekonomi					√										√				√
Kadir Has				√		√							√		√			√	
Maltepe			√	√		√							√						
Üsküdar	√		√	√		√							√		√				√
Yaşar				√	√								√						√
Yeditepe			√	√		√							√	√					√
Toplam	1	3	6	13	10	8	0	0	1	2	1	2	13	1	5	1	2	3	11

Vakıf üniversitelerinde Görsel İletişim Tasarımı programı ile Radyo, Televizyon ve Sinema Programı en yaygın bulunan programlardır. Bununla birlikte devlet üniversitelerinde en fazla bulunan programlardan biri olan Halkla İlişkiler ve Tanıtım programının da vakıf üniversitelerinde yaygın olduğu görülmektedir. Devlet üniversitelerinde en yaygın olan Gazetecilik programı ise sadece 6 vakıf üniversitesinde bulunmaktadır. Devlet üniversitelerinde sadece 1 üniversitede bulunan Yeni Medya ve İletişim programı, vakıf üniversitelerinde en yaygın programlardan biri olarak dikkati çekmektedir. Tabloda dikkati çeken bir başka konu da Dijital Oyun Tasarımı ve Sinema ve Dijital Medya gibi vakıf üniversitelerinde bulunan bazı bölümlerin devlet üniversitelerinin hiçbirinde bulunmamasıdır. Bu verilerden hareketle vakıf üniversitelerinde iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin ve sektördeki beklentilerin devlet üniversitelerine göre daha fazla dikkate alındığını ifade etmek mümkündür.

Yukarıdaki tablolarda da görüleceği üzere ülkemizde gerek devlet gerekse vakıf üniversitelerinde hiç de azımsanmayacak sayıda iletişim fakültesi ve bu fakülteler bünyesinde program çeşitliliği bulunmaktadır. Ancak özellikle son dönemlerde açılan yeni fakültelerdeki akademik kadronun sayıca yetersizliği ve teknik altyapının arzu edilen düzeyde olmaması gibi sorunlar bu fakültelerde sunulan eğitimin niteliği hakkındaki tartışmaları da beraberinde getirmiştir (Dağtaş ve Kaymas, 1998, s.100). Diğer taraftan ülkemizde gazetecilik mesleğini icra etmek için iletişim eğitiminin şart koşulmaması sebebiyle çok farklı branşlarda eğitim

görmüş kişiler basın sektöründe çalışabilmektedir (Altun, 2005:76). Bu durum maalesef yerel medya kuruluşlarında daha da belirgin bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır (Advan ve Altıntaş, 2016, s.1248). Hâlbuki rekabetin uluslararası boyuta taşındığı küreselleşen dünyada, bütün alanlarda olduğu gibi medya sektöründe de mesleki eğitim alan kişilerin sektörde istihdamı, her geçen gün daha da önem kazanmaktadır.

3.3. Üniversitelere Göre İletişim Bilimlerindeki Akademisyenlerin Dağılımı

İletişim eğitimi Türkiye'deki iletişim fakültelerinde toplam 1.190 öğretim üyesi ile verilmektedir. Bu öğretim üyelerinin 837'si devlet üniversitelerinde görev alırken 353'ü vakıf üniversitesindedir. YÖK Atlas verilerinde sadece öğretim üyesi sayılarına yer verildiğinden çalışmada okutman, öğretim görevlisi veya araştırma görevlisi gibi diğer akademik unvanlar kapsam dışı bırakılmıştır.

Tablo 4. İletişim fakültelerindeki akademisyen sayısı

Program	Devlet	Vakıf
Çizgi Film ve Animasyon	-	4
Dijital Oyun Tasarımı	-	9
Gazetecilik	236	25
Görsel İletişim Tasarımı	13	54
Halkla İlişkiler ve Reklamcılık	51	44
Halkla İlişkiler ve Tanıtım	218	36
İletişim	12	-
İletişim Bilimleri	13	-
İletişim Tasarımı ve Yönetimi	15	4
İletişim ve Tasarım	8	9
Medya ve Görsel Sanatlar	-	4
Medya ve İletişim	-	13
Radyo Televizyon ve Sinema	229	62
Reklam Tasarımı ve İletişimi	-	4
Reklamcılık	22	23
Sinema ve Dijital Medya	-	4
Sinema ve Televizyon	15	8
Yeni Medya	-	13
Yeni Medya ve İletişim	5	46
Toplam	837	353

Ülkemizdeki iletişim eğitiminin en eski ve en köklü alanı Gazetecilik alanıdır. Nitekim bu durum Gazetecilik bölümünün kadro zenginliğine de yansımıştır. Geleneksel iletişim eğitimine uyumlu olarak Radyo Televizyon ve Sinema bölümü ile Halkla İlişkiler ve Tanıtım bölümlerinde de akademik kadronun güçlü olduğu görülmektedir. Bu durum özellikle devlet üniversitelerinde daha belirgindir. Vakıf üniversitelerinde de Radyo Televizyon ve Sinema, Halkla İlişkiler ve Tanıtım bölümleri gibi geleneksel bölümler güçlü bir akademik kadroya sahip iken devlet üniversitelerinden farklı olarak bu üniversitelerde Görsel İletişim ve Tasarımı, Yeni Medya ve İletişim bölümlerinin de oldukça geniş bir kadroya sahip olduğu dikkati çekmektedir.

İletişim fakültelerindeki akademisyenlerin profili üzerine çeşitli değerlendirme ve araştırmalar bulunmaktadır. Oya Tokgöz'ün değerlendirmelerine göre iletişim fakültelerinin kadrosu eğitim durumlarına göre karma bir görünüm arz etmektedir. Buna göre iletişim alanında doktoralı öğretim üyeleri kadar alan dışı doktoralı öğretim üyesi de bulunmaktadır. İletişim alanında doktoralı öğretim elemanı sayısının zaman içinde artmasıyla bu durum, iletişim eğitimi almış öğretim üyeleri lehine dönecektir (Tokgöz, 2006, s.18). Nitekim 2018 yılında yapılan bir başka çalışma bu öngörüye doğrular niteliktedir. Çalışmada prof. dr., doç. dr. ve dr. öğretim üyesi unvanına sahip akademisyenler değerlendirilmiş, öğretim görevlisi, araştırma görevlisi gibi akademik personel ise kapsam dışı bırakılmıştır. Toplam 578 akademisyenin dâhil edildiği araştırmada bu akademisyenlerden 391'i lisans eğitimini iletişim disiplinlerinden almışken,

187'si farklı bir lisans programından mezun olmuştur. Doktora eğitimleri dikkate alındığında ise 578 akademisyenin 538'inin iletişim disiplinlerinden doktora derecesi aldığı tespit edilmiştir (Akgül ve Akdağ, 2018, s.1-20). Farklı disiplinlerden gelen akademisyenlerin iletişim alanına katkılarının olup olmaması da yine tartışılan konulardandır. Buna göre farklı disiplinlerden gelen akademisyenlerin iletişim alanına zenginlik katacağını savunanlar olduğu gibi iletişimin kendine göre bir uzmanlık alanı olduğunu ifade ederek, farklı disiplinlerden gelen hocaların iletişim alanına girmemesi gerektiğini savunanlar da bulunmaktadır (Arık ve Bayram, 2016, s.86).

Sonuç ve Öneriler

Cumhuriyet'in 100. yılında ülkemizde lisans düzeyinde iletişim eğitimi, 41'i devlet, 20'si vakıf üniversitesi olmak üzere toplam 61 üniversite bünyesindeki iletişim fakültelerinde verilmektedir. İletişim fakülteleri bünyesinde toplam 18 ayrı program bulunmaktadır. Bu programlar içinde en yaygın olanı Gazetecilik programı iken ikinci ve üçüncü sırada Radyo Televizyon ve Sinema programı ile Halkla İlişkiler ve Reklamcılık programı gelmektedir. Devlet üniversitelerinde yer alan programlar daha tek düze iken vakıf üniversitelerinde yer alan programlar geleneksel iletişim programlarının dışında çeşitlilik arz etmektedir. İletişim fakültelerindeki akademisyen kadrosu incelendiğinde ise ülkemizdeki iletişim eğitiminin en eski ve en köklü alanı olan Gazetecilik başta olmak üzere Radyo Televizyon ve Sinema bölümü ile Halkla İlişkiler ve Tanıtım bölümlerinde güçlü bir akademik kadronun olduğu görülmektedir. Bu durum özellikle devlet üniversitelerinde daha belirgindir. Vakıf üniversitelerinde ise bu bölümlerin yanı sıra Görsel İletişim ve Tasarımı, Yeni Medya ve İletişim gibi bölümlerde de güçlü bir kadro yapılanmasından söz etmek mümkündür. İletişim fakültelerindeki akademisyenlerin lisans ve doktora eğitimleri dikkate alındığında ise akademisyen profilinin karma bir yapıda olduğu görülmektedir.

İletişim fakültelerinin sayılarının hızla artmış olması beraberinde eğitimin niteliği ile ilgili sorunları da gündeme getirmiştir. Özellikle son yıllarda iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmelerle birlikte gazetecilik pratiklerinde ortaya çıkan değişimler, yükseköğretimdeki iletişim eğitiminin içeriğiyle ilgili tartışmaları hızlandırmıştır. Sektör temsilcileri, iletişim öğrencilerini mesleki açıdan yetersiz bulmakta, bu sorunu ise iletişim fakültelerinde gazetecilik pratikleri konusunda verilen eğitimin eksikliğine bağlamaktadır. Nitekim özellikle son yıllarda açılan iletişim fakültelerindeki alt yapı yetersizliği, sınıflarda öğrenci sayısının uygulamaya imkân tanımayacak kadar fazla olması, öğretim üyelerinin ilgili pratik derslere yatkın olmamaları gibi sebepler, bu şikâyetleri kısmen destekler niteliktedir.

Kaynakça

- Advan, A. ve Altıntaş, M. (2016). *Yerel medya çalışanları perspektifinde sektör sorunları: Diyarbakır ili örneği*. Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu, 02-05 Kasım 2016, Diyarbakır.
- Akgül, M. ve Akdağ, M. (2018). İletişim eğitimi ve disiplinlerarasılık: iletişim fakültelerindeki akademisyen profili üzerine bir değerlendirme. *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, (31), 1-20.
- Alemdar, K. (1996). *İletişim ve tarih*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Alemdar, K. (2009). *Türkiye'de kitle iletişimi dün-bugün-yarın*. Ankara: Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Altun, A. (2005). Yerel medya çalışanlarının eğitim ihtiyacı ve yerel medya enstitüsü. *İletişim Araştırmaları*, 3 (1-2), 75-104.
- Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi, <http://www.ilef.ankara.edu.tr/fakulte-hakkinda/> (Erişim tarihi: 12.04.2023).

- Arık, M. B. ve Bayram, F. (2011). İletişim eğitimi ve iletişim akademisyenleri: veriler ışığında genel bir değerlendirme. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (15), 81-98.
- Aziz, A. (2006). *Televizyon ve radyo yayıncılığı*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Dağtaş, E. (2011). Üniversite-sanayi işbirliği perspektifinden Türkiye'deki iletişim eğitimine ilişkin bir değerlendirme. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 15, 32-48.
- Dağtaş, E. ve Kaymas, S. (1998). Türkiye'de iletişim eğitimi üzerine öneriler. *Kültür ve İletişim*, 1 (2) (2), 93-11.
- Diñçer, Ö., Kaderođlu Bulut, Ç. ve Çomu, T. (2021). Türkiye'de yükseköğretim politikaları bağlamında gazetecilik bölümleri: karşılaştırmalı bir inceleme. *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, (37), 193-214.
- Erdoğan, İ. (2012). *Pozitivist metodoloji ve ötesi. araştırma tasarımları, niteliksel ve istatistiksel yöntemler*. Ankara: Erk Yayınları.
- Girgin, A. (2005). *Haber yazmak*. İstanbul: Der Yayınları.
- İstanbul Üniversitesi, İletişim Fakültesi
<http://iletisim.istanbul.edu.tr/tr/content/fakultemiz/tarihce> (Erişim tarihi: 10.04.2023).
- Karaduman, M. ve Akbulutgiller, B. (2017). Türkiye'de gazetecilik eğitimi: lisans müfredat programları karşılaştırması. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 16 (4), 1162-1181.
- Kükreer, Ö. (2011). Erol Mutlu'nun iletişim eğitimi üzerine düşünceleri ve katkıları. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (15), 161-163.
- Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi <https://iletisim.marmara.edu.tr/fakulte/tarihce> (Erişim tarihi: 10.04.2023).
- Mutlu, E. (1998). Tartışma: iletişim eğitimi. *Kültür ve İletişim*, 1 (2), 16-27.
- Şeker, M. & Şeker, T. (2011). İletişim eğitiminde temel sorunlar ve açmazlar. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (15), 99-118.
- Tokgöz, O. (2003). Türkiye'de iletişim eğitimi: elli yıllık bir geçmişin değerlendirilmesi. *Kültür ve İletişim*, 6(2), 7-32.
- Tokgöz, O. (2006). Türkiye'de iletişim fakültelerindeki eğitim kadrosunun konumu. *Kültür ve İletişim*, 9(1) (17), 33-70.
- Topuz, H. (2003). *II. Mahmut'tan holdinglelere Türk basın tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Uzun, R. (2007). İstihdam sorunu bağlamında Türkiye'de iletişim eğitimi ve öğrenci yerleştirme. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, (25), 117-134.
- Yıldırım, B. (2006). Eleştirel pedagoji açısından gazetecilik eğitimini yeniden düşünmek. *İletişim Araştırmaları Dergisi*, 4 (1). 122-152.
- Yükseköğretim Program Atlası <https://yokatlas.yok.gov.tr/> (Erişim tarihi: 10.04.2023).

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

Cumhuriyet Dönemi Kalkınma Planlarında Üstün Zekalı ve Yetenekli Öğrencilere Yönelik Hedefler, Politikalar ve Uygulamalar

Objectives, Policies and Practices for Gifted and Talented Students in the Development Plans of the Republican Period

Dr. Halil BOLAT ¹

Öz

Türkiye'nin ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda gerçekleştireceği uzun dönemli büyüme hedeflerini ve politikalarını yansıtan temel politika dokümanlar, kalkınma planlarıdır. Kalkınma planlarındaki başlıklardan biri de eğitim olup, eğitimin mevcut durumu ile gerçekleştirilmesi planlanan hedef ve politikalara yer verilmektedir. Bu araştırmada kalkınma planlarında üstün zekalı ve yetenekli öğrencilere yönelik belirlenen hedef ve politikalar ile her kalkınma planı döneminde üstün zekalı ve yetenekli öğrenciler ile ilgili yapılan çalışmalar belirlenerek karşılaştırılmıştır. Bu doğrultuda araştırmanın amacı "Kalkınma planlarında üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerle ilgili yer alan hedef ve politikalar ile kalkınma planları döneminde üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerle ilgili yapılan çalışmaların belirlenmesi" şeklindedir. Araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yöntemiyle gerçekleştirilmiş, betimsel analiz tekniği kullanılmıştır. Doküman olarak on bir kalkınma planı kullanılmıştır. Araştırma sonucunda, kalkınma planları döneminden öncede üstün zekalı ve yetenekli öğrencilere yönelik çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerle ilgili gerçekleştirilen bir kısım çalışmaların kalkınma planları doğrultusunda gerçekleştirilmesine rağmen bir kısım çalışmaların da kalkınma planları doğrultusunda gerçekleştirilmediği ve başarısızlıklar da yaşandığı sonucuna ulaşılmıştır. Kalkınma planları doğrultusunda yapılan çalışmaların büyük bir bölümü, Milli Eğitim Bakanlığı, üniversiteler, farklı kurum ve kuruluşlar tarafından gerçekleştirilmektedir. Onuncu kalkınma planından sonra BİLSEM, destek eğitim odaları ve ARGEM gibi farklı uygulamalara yer verildiği, öğrencilerin ilgi, yetenek ve yaratıcılıklarına yönelik faaliyetler gerçekleştirildiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Özel yetenekli öğrenci, kalkınma planları, özel eğitim

Makale Türü: Araştırma

Abstract

The main policy documents reflecting the long-term growth targets and policies that Türkiye will realize in the economic, social and cultural fields are the development plans. One of the titles in the development plans is education, and the current status of education and the objectives and policies that are planned to be realized are included. In this research, the goals and policies determined for gifted and talented students in development plans and the studies on gifted and talented students in each development plan period were determined and compared. In this direction, the aim of the research is to determine the objectives and policies regarding gifted and talented students in development plans and the studies conducted on gifted and talented students in the development plans period. The research was carried out with the document analysis method, one of the qualitative research methods, and the descriptive analysis technique was used. Eleven development plans were used as documents. As a result of the research, it is seen that studies were carried out for gifted and talented students before the development plans period. Although some studies on gifted and talented students were carried out in line with development plans, it was concluded that some studies were not carried out in line with development plans and there were also failures. Most of the studies carried out in line with the development plans are carried out by the Ministry

¹Milli Eğitim Bakanlığı, Çorum Ölçme Değerlendirme Merkezi, halil.bolat@gmail.com

Atf için (to cite): Bolat, H. (2023). Cumhuriyet dönemi kalkınma planlarında üstün zekalı ve yetenekli öğrencilere yönelik hedefler, politikalar ve uygulamalar. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(100). Yılında Cumhuriyet Özel Sayısı, 94-113.

of National Education, universities, different institutions and organizations. After the tenth development plan, it is seen that different applications such as BİLSEM, resource rooms and ARGEM were included, and activities were carried out for the interests, abilities and creativity of the students.

Keywords: Gifted student, development plans, special education

Paper Type: Research

Giriş

Üstün zekalı ve yetenekli bireyler, bir ülkenin geleceğinde önemli bir role sahiptir. Bu yönüyle geleceğe yön verecek bireyler olarak değerlendirilebilirler. Üstün zekalı ve yetenekli bireylerle ilgili farklı tanımlar yapılmıştır. Bu tanımlardan birine Marland Raporu'nda (1972) yer verilmiş, üstün zekalı ve yetenekli bireyler “Genel zihinsel yetenek, özel akademik yetenek, yaratıcı veya üretken düşünme, liderlik yeteneği, görsel veya sahne sanatları veya psikomotor alanlardan bir veya birden fazlasında yüksek performans yeteneği gösteren bireyler” olarak tanımlanmışlardır. Renzulli (2012) ise üstün zekalı ve yetenekli bireyleri, “Akranlarına göre akademik, yaratıcılık, liderlik veya sanatsal alanlarda üstün performansa sahip, bir veya birden fazlasında yüksek performans yeteneği gösteren bireyler” olarak tanımlanmıştır. MEB Bilim ve Sanat Merkezleri Yönergesinde (2019a) ise “Zekâ, yaratıcılık, sanat, liderlik kapasitesi veya özel akademik alanlarda yaşlılarına göre yüksek düzeyde performans gösteren bireyler” olarak tanımlanmışlardır.

Üstün zekalı ve yetenekli öğrenciler normal gelişim gösteren bireylere göre farklı zihinsel yapıya sahip olduklarından farklı eğitim uygulamalarına ihtiyaç duymaktadırlar. Ayrıca üstün zekalı ve yetenekli bireyler, uygun eğitim koşulları sağlandığı ve doğru yönlendirildikleri takdirde ülkeleri ve insanlık için önemli birey olabileceklerdir. Uygun eğitim koşulları ve doğru yönlendirme yapılmadığı takdirde ise ülkeleri ve insanlık için bir kayıp ve tehlike unsuru olabileceklerdir. Bu durumdan hareketle, üstün zekalı ve yetenekli bireylerin eğitimlerinin önemli olduğu, bu bağlamda üstün zekalı ve yetenekli öğrenciler ile kalkınma planları arasında önemli bir ilişki olduğu söylenebilir. Kalkınma planlarında bu öğrencilere yönelik eğitim hedefleri ve politikalarına yer verilmesinin üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerin eğitimi açısından kritik önem taşıdığı söylenebilir. Bu çalışma önceki kalkınma planlarında üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerle ilgili hedef ve politikalara yer vermesi, aynı zamanda kalkınma planı döneminde gerçekleştirilen uygulamaları ortaya koyması açısından önemlidir. Ayrıca bundan sonra yayınlanacak kalkınma planlarında üstün zekalı ve yetenekli öğrencilere yönelik hedef ve politikalar ile uygulamalara yön vermesi de beklenmektedir.

Türkiye'nin ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda gerçekleştireceği uzun dönemli büyüme hedeflerini ve politikalarını yansıtan temel politika dokümanlarına kalkınma planları adı verilmektedir (Akça, Şahan ve Tural, 2017). Ülkemizde toplam on bir tane hazırlanan kalkınma planlarının ilki 1963-1967 yılları için hazırlanmıştır. Farklı başlıklarda büyüme hedef ve politikalarını ortaya koyan kalkınma planlarındaki başlıklardan biri de eğitimidir. Kalkınma planlarının tamamında, eğitimin iki temel amacı olduğu ifade edilmektedir. Bu amaçlardan biri toplumun eğitim düzeyini yükseltmek diğeri ise insan gücü yetiştirmektir. Ancak ağırlıklı olarak insan gücü yetiştirmek yani eğitimin ekonomik işlevi ön plana çıkmaktadır. Kalkınma planları, genelde hazırlandığı dönemdeki ekonomik ve toplumsal gerçekleri, özelde de eğitimin mevcut durumunu, sorunlarını, eğitim alanında yaşanan gelişmeleri yansıtmakta ve bu unsurlar doğrultusunda eğitime yönelik hedef ve politikalar hazırlanmasını sağlamaktadır (Küçük, 2012). Yani kalkınma planlarında eğitimin mevcut durumu ile gerçekleştirilmesi amaçlanan politikalar yer almaktadır. Kalkınma planlarında hedeflenen politikalar ile yapılan uygulamalar arasında bir uyum sağlanması ve hedeflenen politikalar doğrultusunda gerekli çalışmalar yürütülmesi gerekmektedir.

Alanyazın incelendiğinde kalkınma planları ile eğitim ilişkisinin incelendiği çalışmalara (Altundemir, 2012; Aslan ve Yılmaz, 2021; Buyruk, 2016; Gönülaçar, 2014; Küçük, 2010;

Küçükler, 2012; Akça, Şahan ve Tural, 2017; Taş, 2007) rastlanmaktadır. Ayrıca kalkınma planları ile Milli Eğitim Şuraları ilişkisinin (Çoruk, 2019), onuncu kalkınma planı ile 2018 programı ve MEB stratejik planı ilişkisinin (Toprakçı ve Bakır, 2019), on birinci kalkınma planı ile 2023 Eğitim vizyonu arasındaki ilişkisinin (Topal, 2010) incelendiği araştırmalara da rastlanmaktadır. Bu araştırmaların yanı sıra Aydoğan ve Gültekin-Akdoğan (2017) üstün zekalı ve yetenekli öğrenciler ile ilgili yasa ve yönetmelikleri incelemiştir. Çitil (2009) özel eğitimin tarihini incelenmiş, üstün zekalı ve yetenekliler ile kalkınma planları arasındaki ilişkiye yer vermiştir. Cevher-Kılıç (2015) ile Çitil (2018) tarafından yapılan araştırmalarda kalkınma planlarında üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerle ilgili yer verilen hedef ve politikalar belirlenmiştir. Ancak belirtilen araştırmalarda kalkınma planlarında yer alan hedef ve politikalara yönelik hangi uygulamaların gerçekleştirildiğine yer verilmemiştir. Bu araştırmada belirtilen araştırmalardan farklı olarak kalkınma planlarında üstün zekalı ve yetenekli öğrencilere yönelik belirlenen hedef ve politikalar ile her kalkınma planı döneminde üstün zekalı ve yetenekli öğrenciler ile ilgili yapılan uygulamalar belirlenerek karşılaştırılmıştır. Araştırma bu yönüyle önemli görülmektedir.

Yukarıda yapılan açıklamalar doğrultusunda araştırmanın amacı Cumhuriyet dönemi kalkınma planlarında üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerle ilgili yer alan hedef ve politikalar ile kalkınma planları döneminde üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerle ilgili gerçekleştirilen uygulamaların belirlenmesidir. Bu amaca bağlı olarak araştırmanın problem cümlesi “Cumhuriyet dönemi kalkınma planlarında üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerle ilgili yer alan hedef ve politikalar ile kalkınma planları döneminde üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerle ilgili gerçekleştirilen uygulamalar nelerdir? şeklindedir. Bu bağlamda araştırmada aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

1. Kalkınma planlarında üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerle ilgili yer alan hedef ve politikalar nelerdir?
2. Kalkınma planları döneminde üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerle ilgili yapılan uygulamalar nelerdir?

1. Yöntem

Araştırmanın bu bölümünde araştırmanın modeli, araştırmada kullanılan dokümanlar ve verilerin analizi başlıklarına yer verilmiştir.

1.1. Araştırmanın Modeli

Cumhuriyet dönemi kalkınma planlarında üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerle ilgili yer alan hedef ve politikalar ile kalkınma planları döneminde üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerle ilgili gerçekleştirilen uygulamaların belirlenmesinin amaçlandığı bu araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Doküman incelemesi araştırmacı tarafından hedeflenen olgu veya olgular ile ilgili yazılı materyallerin analizini içerir. Bu amaçla ilk olarak dokümanlara ulaşılır, ulaşılan dokümanlar detaylı bir şekilde okunur ve analiz edilir. Son olarak da yapılan analizlerin yorumlanması ve değerlendirmesi gerçekleştirilir (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Araştırmada öncelikle Cumhuriyet döneminde yayınlanan on bir kalkınma planına ulaşılmış, tüm kalkınma planları araştırmaya dahil edilmiş, hiçbir kalkınma planı araştırma sürecinin dışında tutulmamıştır. Kalkınma planları detaylı bir şekilde üçer defa okunmuş ve analizler gerçekleştirilmiştir.

1.2. Araştırmada Kullanılan Dokümanlar

Araştırmada doküman olarak on bir kalkınma planı kullanılmıştır. Kalkınma planlarına Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı web sayfasından ulaşılmıştır. Dokümanlara resmi kurumlardan ulaşılması dokümanların orijinalliğini sağlamıştır. Ancak üstün zekalı ve yetenekli öğrencilere yönelik yapılan çalışmaların belirlenmesi aşamasında Milli Eğitim Şura Raporları, kanun, hükümet programları, tezler, kitaplar,

makaleler, resmi kurum ve kuruluşların İnternet sayfaları gibi birden fazla kaynaktan yararlanılarak araştırmanın güvenilirliğine katkı sağlanmıştır.

1.3. Verilerin Analizi

Araştırmada betimsel analiz tekniği kullanılmıştır. Betimsel analizde bulguların özetlenmiş ve yorumlanmış bir biçimde sunulması temel amaç olarak görülmekte, doğrudan alıntılara yer verilmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Bu nedenle her kalkınma planı bilgisayar ortamına indirilmiş ve dikkatli bir şekilde okunmuştur. Üstün zekalı ve yetenekli öğrencilere yönelik bölümler belirlenerek bu alanlar renklendirilmiştir. Ayrıca gözden kaçan kısımların olmaması adına bilgisayarın arama özelliği kullanılarak her kalkınma planında “Üstün zeka, yetenek, özel yetenek, üstün yetenek, kabiliyet” kavramları aranarak kodlar tespit edilmiştir. Okurken gözden kaçan yerler var ise o alanlar da renklendirilmiştir. Daha sonra elde edilen kodlardan hareketle hangi kalkınma planında üstün zekalı ve yetenekli öğrenciler ile ilgili hangi hedef ve politikalar yer verildiği belirlenmiştir. Daha sonra farklı kaynaklardan üstün zekalı ve yetenekli öğrenciler ile ilgili Türkiye’de gerçekleştirilen uygulamalar belirlenmiş, yapılan çalışmaların hangi kalkınma planı döneminde yapıldığı belirlenmiş ve bulgular bölümünde sunulmuştur. Araştırmanın güvenilirliğini sağlamak amacıyla ikinci kodlayıcıdan yararlanılmıştır. İkinci kodlayıcıya üç adet kalkınma planı verilerek kodlaması istenmiştir. İki kodlayıcı arasındaki güvenilirlik Miles ve Huberman’ın (2015) güvenilirlik formülü ile hesaplanmıştır. İki kodlayıcı arasında görüş ayrılığı yaşanmamış, güvenilirlik kat sayısı .100 olarak hesaplanmıştır. Bulgular bölümünde, kalkınma planlarındaki ilgili maddelere detaylı bir şekilde yer verilmiştir. Dokümanlarda bulunan kişi, kaynak ve olayların detaylı bir şekilde sunulması araştırmanın güvenilirliğini arttırmaktadır (Yin, 2014). Araştırma etik kurul onayı gerektirmemektedir.

2. Bulgular

Bu bölümde araştırmanın ana problemi olan “Cumhuriyet dönemi kalkınma planlarında üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerle ilgili yer alan hedef ve politikalar ile kalkınma planları döneminde üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerle ilgili gerçekleştirilen uygulamalar nelerdir?” sorusuna yönelik bulgulara yer verilmiştir.

Araştırmanın birinci alt problemi olan “Kalkınma planlarında üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerle ilgili yer alan hedef ve politikalar nelerdir?” sorusuna yönelik yapılan analizler sonucunda birinci, ikinci ve dokuzuncu kalkınma planlarında doğrudan üstün zekalı ve yetenekli öğrencilere yönelik bir hedef ve politikaya yer verilmediği, dördüncü, sekizinci, onuncu kalkınma planlarında birer, üçüncü, beşinci, altıncı, yedinci ve on birinci kalkınma planlarında ikişer hedef ve politikaya yer verildiği belirlenmiştir. Kalkınma planlarında üstün zekalı ve yetenekli öğrencilere yönelik yer verilen hedef ve politikalar şu şekildedir:

“Yetenekli ve dar gelirli fertlerin eğitimden yararlanmalarında sosyal adalet ve fırsat eşitliği olanaklarına kavuşturulması gözetilecektir.” (Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1973).

“Yüksek öğretim, insan gücü gereklerine göre planlandığı için, orta öğretimden yüksek öğretime geçişte bir sınav barajı bulunacak, ancak mesleki ve teknik öğretimi bitirenlerden üstün yeteneklilerin de kendi alanlarında yüksek öğretime devamını sağlamak üzere, mevcut sınav sistemi yeniden düzenlenecektir.” (Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1973).

“Tüm toplumda sanat beğenisinin yükseltilmesine çalışılırken, sanat alanında olağanüstü yeteneği saptanan çocuklara ve gençlere, Devletçe eğitim olanakları sağlanacaktır.” (Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1979).

“Özel eğitim gerektiren geri ve üstün zekâlılarla, işitme, konuşma ve ortopedik özürlüler; uyumsuzlar ve sürekli hastalığı olan çocukların eğitimine gereken önem verilecektir. Bu amaçla; özel eğitim alanında görev alacak öğretmen ve personelin yetiştirilmesi için gerekli

tedbirler alınacaktır.” ve “İnsan gücü ihtiyaçları açısından, üstün zekâlı ve özel yetenekli çocuklara özel eğitim hizmetlerinin götürülmesi bir programa bağlanacaktır.” (Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1984).

“Özel eğitim gerektiren üstün yeteneklilerle, zihni, konuşma ve ortopedik özürülüler, uyumsuzlar ve sürekli hastalığı olan çocukların eğitimi için gerekli altyapı geliştirilecektir.” (Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1989).

“Eğitim ve öğretimin çeşitli kademelerinde uygulanan parasız yatılılık ve burs verme sistemi islah edilerek öncelikle üstün yetenekli, fakat maddi imkanları sınırlı öğrencilere yöneltilmesi amaçlanacaktır.” (Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1989).

“Öğretmen ve öğretim üyelerinin sayı ve nitelikleri artırılabacak, başarılı ve üstün yetenekli öğrencilerin bu alana yönlendirilmesi sağlanacaktır. Öğretim üyesi ihtiyacının giderilmesinde yurtdışı imkanlardan da yararlanılacaktır.” (Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1995).

“Üstün zekâlı çocukların yeteneklerine uygun bir ortamda yetiştirilmelerini sağlamak amacıyla gerekli eğitim kurumlarının geliştirilmesine önem verilecek ve özel sektörün bu alandaki girişimleri desteklenecektir.” (Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1995).

“Üstün zekâlı ve üstün yetenekli çocukların rehberlik ve danışmanlık yardımını okul öncesi ve ilköğretim çağında almasına ve bu çocuklar için uygun eğitim ortamlarının hazırlanmasına ağırlık verilecek ve özel sektörün bu alandaki girişimleri desteklenecektir” (Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 2000).

“Özel eğitime gereksinim duyan engellilerin ve özel yetenekli bireylerin, bütünleştirme eğitimi doğrultusunda, uygun ortamlarda eğitimlerinin sağlanması amacıyla beşerî ve fiziki altyapı güçlendirilecektir.” (Kalkınma Bakanlığı, 2013).

“Özel yetenekli çocuklar için Eğitim, Bilim ve Değerlendirme Kurulu oluşturulacaktır.” (Resmi Gazete, 2019).

“Üniversitelerle işbirliği yapılarak zekâ ve yetenek testlerinin niteliği geliştirilecek, zekâ ve yetenek tanılama ve izleme merkezleri oluşturulacaktır.” (Resmi Gazete, 2019).

Araştırmanın ikinci alt problemi olan “Kalkınma planları döneminde üstün zekâlı ve yetenekli öğrencilerle ilgili gerçekleştirilen uygulamalar nelerdir?” sorusuna yönelik elde edilen bulgular şu şekildedir. Birinci beş yıllık kalkınma planı döneminde ilki Ankara olmak üzere İstanbul, Bursa ve Eskişehir’de 1964-1965 öğretim yılından itibaren “Üst Özel Sınıflar” açılmıştır (Baykoç, 2011; Çıkılı, 1996, 13; Konur 1992). Üst özel sınıflara öğrenci seçiminde grup ve bireysel zeka testleri dikkate alınmıştır. Zeka bölümü 120 ve üstü olan sekiz yaşındaki beşi kız, on sekizi erkek olmak üzere yirmi üç ikinci sınıf öğrencisi üst özel sınıfa seçilmiştir (Çağlar, 2004; Karabulut, 2010; Özsoy, 1998). Bu öğrencilerin programlarında %25 zenginleştirmeye gidilmiştir (Ataman; 2007). 1964’de Ankara Fen Lisesi kurulmuştur. Lise, Amerikan Ford Vakfı’nın desteğiyle Millî Eğitim Bakanlığı, Ortadoğu Teknik Üniversitesi ve Ankara Üniversitesi iş birliği ile kurulmuştur (Ataman, 1976; Ataman, 2018; Bal, 2020; MEB, 2013; Özsoy, 1998). Ankara Fen Lisesi uygulamasında amaç fen bilimleri alanında yetenekli öğrencileri yetiştirmek olarak belirlenmiştir (Özsoy, 1998). Bu dönemde yapılan uygulamalardan biri de 1959 yılında başlatılan Türdeş Yetenek (ABC sınıf) Sınıfları uygulamasına 1966 yılında son verilmesidir (Oruç, Ateş ve Çağır, 2019). Türdeş yetenek sınıfları Ankara’da üç ilkokulda başlatılmıştır. Hızlı öğrenen öğrenciler A, normal gelişim gösteren öğrenciler B ve yavaş öğrenen öğrenciler C şubesine yerleştirilmiştir. Ancak bu durum öğretmenler ve veliler tarafından fark edilip ortaokul uygulamaları yapılamayınca uygulamaya son verilmiştir (Ataman, 2018). 1964 yılında başlatılan üst özel sınıf uygulaması İkinci kalkınma planı döneminde 1968’de sona erdirilmiştir (Ataman, 2007). 1970 yılında kredi

sistemine geçiş ilkesinin kabul edilmesi de bu dönemde alınan kararlar arasındadır (MEB, 1991).

Üçüncü kalkınma planı döneminde 1739 sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu yayınlanmıştır. 1973 yılında yayımlanan bu kanunda yöneltme ilkesi ile üstün zekalı ve yetenekli öğrencilere de yer verilmiştir. Aynı kanunda “*Güzel sanatlar alanlarında özel istidat ve kabiliyetleri beliren çocukları küçük yaşlardan itibaren yetiştirmek üzere temel eğitim ve orta öğretim seviyesinde ayrı okullar açılabilir veya ayrı yetiştirme tedbirleri alınabilir.*” maddesine yer verilmiştir (MEB, 1973). Kanunda “*Öğrencileri ilgi, istidat ve kabiliyetleri ölçüsünde ve doğrultusunda yurdumuzun bilim politikasına ve toplumun yüksek seviyede ve çeşitli kademelerdeki insan gücü ihtiyaçlarına göre yetiştirmek*” maddesine yer verilmiştir (MEB, 1973). 1955’de Maarif Koleji adıyla açılan okulların adının 1975’de Anadolu Liseleri olarak değiştirilmesi, bu kalkınma planı döneminde yapılan bir uygulamadır (Önsoy, 1991). Anadolu liseleri ilkokuldan sonra sınavla öğrenci alımı yapmış ve bir yıl yabancı dil hazırlık eğitimi vermiştir (Çitil, 2018). Aynı dönemde yapılan bir çalışma da 1976 yılında çıkartılan Özel Statü Yönetmeliğidir. Bu yönetmelik ile üstün yetenekli çocuklara devlet konservatuarında yoğun ve hızlandırılmış bir müzik eğitimi görme olanağı sağlanmıştır (Aydoğan ve Gültekin-Akdoğan, 2017; Maba ve Sakar, 2014; MEB, 2013).

Dördüncü kalkınma planı döneminde, 1983 yılında 2916 sayılı Özel Eğitime Muhtaç Çocuklar Kanunu çıkartılmıştır. Bu kanun üstün zekalı ve yetenekli öğrencilere yönelik bir kanundur. Kanunun sekizinci maddesinde “*Üstün zekâlı ve özel yetenekli çocuklar için de özel okul ve sınıflar açılabilir.*” ifadesine yer verilmiştir (MEB,1983). Ancak bu dönemde üstün zekalı ve yetenekli öğrencilere yönelik atılan somut bir adıma ulaşamamıştır.

Beşinci kalkınma planı döneminde müzik ve resim alanında ortaokuldan sonra üstün yetenekli öğrencilere eğitim veren ve eğitim dili İngilizce olan Anadolu Güzel Sanatlar Liseleri 1989’da açılmıştır (Baykoç, 2011; Özsoy, 1998). 18-22 Haziran 1988 tarihinde toplanan Milli Eğitim Şurasında kuruluş amaçlarının yanı sıra üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerin eğitimine imkan verilen Fen Liselerinde; yenilerinin açılmaması, üstün zekalı ve yetenekli öğrenciler için üst özel sınıf açılması kararları alınmıştır (MEB, 1988).

Altıncı kalkınma planı döneminde, danışmanlığını Barbara Clark’ın yaptığı Yeni Ufuklar Koleji, 1991 yılında açılmıştır (Ataman, 2018; Baykoç, 2011; Çitil, 2018). Ancak ekonomik nedenlerle kısa süre içerisinde kapatılmıştır (Ataman, 2018; Baykoç, 2011). Kurum üstün zekalı ve yetenekli öğrencileri tanıyarak kabul etmesine rağmen, Talim Terbiye Kurulu tarafından kabul edilen bir programı olmadığından resmi olarak üstün zekalı ve yetenekli öğrencilere yönelik bir kurum olarak kabul edilmemiştir. Yine 1991 yılında birinci özel eğitim konseyi kurulmuş, üstün zekalı ve yetenekli öğrenciler ile ilgili yirmi sekiz karar alınmıştır (Baykoç, 2011; Çitil, 2018). 1992 yılında Özel Eğitim Rehberlik ve Danışma Hizmetleri Genel Müdürlüğü kurulmuş, aynı yıl bu genel müdürlük bünyesinde üstün yeteneklilerin eğitimleri şubesi kurulmuştur. (Baykoç, 2011). Üstün zekalı ve yetenekli öğrenciler ile ilgili bir gelişme de 48. Hükümet programında görülmektedir. Bu hükümet programında “*Üstün nitelikli, istidat ve kabiliyetli çocukların özel olarak yetiştirilmelerinin yararlı olacağı*” belirtilmektedir (Çitil, 2018; Neziroğlu ve Yılmaz, 2013). 1993 yılında üstün zekalı ve yetenekli yoksul öğrencilere yatılı olarak hizmet vermek amacıyla Özel İnanç Lisesi açılmıştır. Bu kurum Türk Eğitim Vakfı tarafından 2001 yılında devralınmış ve adı, Türk Eğitim Vakfı İnanç Türkes Özel Lisesi (TEVİTÖL) olarak değiştirilmiştir (Akarsu, 2004; Çitil, 2018; MEB, 2013; Oruç, Ateş ve Çağır, 2019). 1995 yılında Ankara, Bayburt, Denizli, İstanbul ve İzmir’de Bilim ve Sanat Merkezleri (BİLSEM) kurulmaya başlanmıştır (Baykoç, 2011). Türkiye’nin ilk Bilim ve Sanat Merkezi 08 Eylül 1995 tarihinde Ankara’da açılmıştır (Çitil, 2009; MEB, 2020a). 23 Aralık 2022 tarihi itibarıyla Türkiye’de 379 BİLSEM bulunmakta olup, 2023 yılında tüm ilçelerde BİLSEM açılması hedeflenmektedir (MEB, 2022b). BİLSEM’lerde öğrenciler uyum, destek eğitimi, bireysel yetenekleri fark ettirme, özel yetenekleri geliştirme ile proje üretimi ve yönetimi olmak üzere beş programda eğitim görmektedirler (MEB, 2022o).

Yedinci kalkınma planı döneminde, 1996 yılında güzel sanatlar alanında yetenekli öğrencilerin eğitim görmesi amacıyla Güzel Sanatlar Liseleri açılmaya başlanmıştır (MEB, 2013). Ayrıca 1997 yılında *573 Sayılı Özel Eğitim Hakkında Kanun Hükmünde Kararname (KHK)* çıkarılmıştır (MEB, 1997). Altıncı kalkınma planı döneminde yani 1991 yılında açılan Yeni Ufuklar Koleji, sekizinci kalkınma planı döneminde yani 2001 yılında yaşadığı ekonomik sorunlar nedeniyle kapatılmıştır. Bu dönemde Türkiye’de ilk kez İstanbul Üniversitesi Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi’nde *Üstün Zekâlıların Eğitimi Ana Bilim Dalı* kurulmuş ve 2002 yılında *Üstün Zekâlılar Öğretmenliği Lisans Programı* öğrenci almaya başlamıştır. Bu programa 2003–2004 eğitim-öğretim yılından itibaren yüksek lisans öğrencisi alınmaya başlanmıştır. 2002 yılında İstanbul Üniversitesi ile Milli Eğitim Bakanlığı arasında bir protokol imzalanarak Beyazıt Ford Otosan İlköğretim Okulu açılmıştır. Bu okulda normal gelişim gösteren öğrenciler ile üstün zekalı ve yetenekli öğrenciler bir arada eğitim görmüştür. Ancak üstün zekalı ve yetenekli öğrencilere farklılaştırılmış öğretim programı uygulanmıştır (Baykoç, 2011; Çitil, 2018; MEB, 2013). Bu kalkınma dönemi içerisinde yer alan 2003 yılında sosyal bilimler liseleri, 2004 yılında ise spor liseleri açılmıştır. 23-25 Eylül 2004 tarihleri arasında Marmara Üniversitesi, Milli Eğitim Bakanlığı ve Çocuk Vakfı işbirliği ile Birinci Türkiye Üstün Yetenekli Çocuklar Kongresi düzenlenmiştir (Boybeyi ve Boybeyi, 2007; Marmara Üniversitesi, 2004; MEB, 2018e).

Sekizinci ve dokuzuncu kalkınma planları arasında yer alan 2006 yılında da, üstün zekalı ve yetenekli öğrenciler ile ilgili faaliyet ve uygulamalar gerçekleşmiştir. Bu yılda yaşanan bir gelişme MEB tarafından hazırlanan *Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği*’nin 31 Mayıs 2006’da Resmi Gazetede yayınlanmasıdır (MEB, 2006). Bu yönetmelik ile üstün zekalı ve yetenekli öğrencilere, gündüzlü eğitim kurumlarından ve destek eğitim odalarından yararlanmaları imkanı verilmiştir. Ayrıca 2007 yılında ilk defa Bilim ve Sanat Merkezleri Yönergesi yayınlanmıştır (MEB, 2009). 2006-2007 eğitim öğretim yılı itibarıyla İstanbul Üniversitesi’nde yer alan *Üstün Zekâlıların Eğitimi Ana Bilim Dalı*’nda doktora düzeyinde öğrenci alımı başlamıştır.

Dokuzuncu kalkınma planı döneminde, 2007 yılında Anadolu Üniversitesi’nde üstün yeteneklilerin eğitimi anabilim dalı kurulmuştur. 2007–2008 öğretim yılında *Üstün Yetenekliler Eğitim Programı (ÜYEP)* uygulamaya başlanmıştır. ÜYEP Anadolu Üniversitesi tarafından yürütülen, ilköğretim ve ortaöğretim düzeyi öğrencilerine yönelik geliştirilmiştir. Program, bilimsel ve çağdaş yaklaşımlardan beslenerek üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerin eğitiminde bir yenilik ve dinamizm yaratmayı hedeflemiştir (Sak, 2011). 2009 yılında İnönü Üniversitesi *Üstün Yetenekliler Eğitim Araştırma ve Uygulama Merkezi* açılmıştır (İnönü Üniversitesi, 2009). Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu tarafından gerçekleştirilen on sekizinci ve on dokuzuncu toplantılarda üstün zekalı ve yetenekli bireylerin eğitimi iyileştirmek amacıyla MEB koordinasyonunda “*Üstün Yetenekli Bireyler Strateji ve Uygulama Planı 2009-2013*” hazırlanması için çalışmaların başlatılması kararı alınmıştır (BTYK, 2009). Bunun üzerine üstün zekalı ve yeteneklilerle ilgili ilk stratejik plan MEB tarafından 2009 yılında yayınlanmıştır. Ayrıca bu dönemde Milli Eğitim Bakanlığı *Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği* ile üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerin de Destek Eğitim Odalarından yararlanmalarına imkan verilmiştir (MEB, 2012). 2013 yılında *Üstün Yetenekli Bireyler Strateji ve Uygulama Planı*’nın ikincisi 2013-2017 yıllarını kapsayacak şekilde yayınlanmıştır. 2013 yılında Türkiye Üstün Zekalı ve Üstün Yetenekliler Eğitim Kültür Sağlık Vakfı (TÜZYEKSAV) tarafından “*Üstün zekalı ve üstün yetenekli bireylerin yeteneklerini ve yaratıcılıklarını erken yaşta fark ederek, bu çocuklara özel; zenginleştirilmiş, tematik, farklılaştırılmış, modüler, proje tabanlı eğitim*” vermek amacıyla TÜZYEKSAV Liderler Okulları Ankara’da açılmıştır (TÜZYEKSAV, 2023).

Onuncu kalkınma planı döneminde, 2015 yılında özel yetenekli öğrencilerinde okullarında faydalanabilecekleri destek eğitim odaları açılmaya, bu amaçla eğitici eğitimleri yapılmaya başlanmıştır (MEB, 2015a; MEB, 2015b). Ayrıca aynı yıl BİLSEM’lerin geliştirilmesi amacıyla Bilim ve Sanat Merkezlerini Geliştirme Projesi (BİLGEP) başlatılmıştır

(MEB, 2015c). Yine 2015 yılında ilk defa BİLSEM’lerde yer alan dersler için MEB tarafından programlar hazırlanmıştır (MEB, 2015d). Aynı zamanda 2015 yılında Anadolu Üniversitesi ile MEB arasında yapılan bir protokol ile Türkiye’de ilk defa yerli zeka ölçeği çalışmaları başlatılmıştır. Anadolu Üniversitesi ve Millî Eğitim Bakanlığı tarafından desteklenen çalışmalar 2016 yılında tamamlanmış ve Türkiye’nin ilk yerli zekâ testi olan ASİS kamuoyuna tanıtılmıştır (MEB, 2015e; MEB, 2016a). BİLSEM öğrencilerinin gelişimine katkı sağlamak amacıyla 2016 yılında MEB ve TÜBİTAK ile işbirliği yapılarak Bilim Söyleşileri yapılmış, MEB- Gençlik ve Spor Bakanlığı iş birliği ile de İnovasyon ve Yazılım Kampı, 2017 yılında Bilim ve Sanat Merkezleri Festivali gerçekleştirilmiştir (MEB, 2016b; MEB, 2016c; MEB, 2017a). Ayrıca 2017 yılında MEB ve Turkcell işbirliği ile BİLSEM’lerde Zekâ Küpü Yazılım ve Programlama Laboratuvarları açılmaya başlanmıştır (MEB, 2017b). 2016 yılında MEB tarafından Özel Yetenekli Çocukların Ebeveynlerine Yönelik Aile Eğitim Programı Çalıştayı gerçekleştirilmiştir (MEB, 2016d). Yüksek Öğretim Kurulu tarafından 2016 yılında işitme engelliler, görme engelliler, zihin engelliler ve üstün zekalılar öğretmenliği programları, özel eğitim öğretmenliği programı olarak tek çatı altında toplanmıştır (Afat ve Çiçek, 2019; Büyükalan-Filiz, Çelik-Şahin, Tufan ve Karaahmetoğlu, 2018). 2006 yılında yayınlanan Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği yürürlükten kaldırılarak yeni yönetmelik yayınlanmıştır (MEB, 2018d). İlköğretim ve ortaöğretim düzeyindeki üstün zekalı ve yetenekli öğrencilere tam zamanlı ve yatılı eğitim hizmeti sunan Araştırma, Geliştirme, Eğitim ve Uygulama Merkezi (ARGEM) açılmış ve 5/9/2019 tarihli Resmi Gazetede yayınlanan Millî Eğitim Bakanlığı Ortaöğretim Kurumları Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelikte yer almıştır (MEB, 2019b). 23 Ekim 2018 tarihinde 2023 Eğitim Vizyonu yayınlanmıştır. 2023 eğitim vizyonunda üstün zekalı ve yetenekli öğrenciler ile ilgili üç hedefe yer verilmiştir. Bu hedefler; “*Özel yetenekli öğrencilere yönelik kurumsal yapı ve süreçler iyileştirilecek, özel yetenekli öğrencilere yönelik tanılama ve değerlendirme araçları daha ileri seviyeye taşınacak ve özel yetenekli öğrencilere yönelik öğrenme ortamları, ders yapıları ve materyalleri geliştirilecek.*” şeklindedir (MEB, 2018b; 2023 MEB, 2018c). 2018 yılında gerçekleştirilen bir faaliyette MEB tarafından Destek Eğitim Odalarından yararlanan üstün zekalı ve yetenekli öğrenciler için Hayat Bilgisi, Türkçe, Matematik, Sosyal Bilgiler ve Fen Bilimleri derslerine yönelik etkinlik örnekleri hazırlanmıştır (MEB, 2018a).

On birinci kalkınma planı döneminde, 2023 Eğitim Vizyonu doğrultusunda 2019 yılında Özel Yetenekliler Çalıştayı yapılmıştır (MEB, 2019a). Üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerin gelişimi açısından MEB ile farklı kurum ve kuruluşlar arasında protokoller imzalanarak işbirliği yapılmıştır. Bu kurumlar arasında HAVELSAN A.Ş., Tarım ve Orman Bakanlığı Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü, Savunma Sanayii Başkanlığı ve ROKETSAN, ASELSAN, Türkiye Bilimler Akademisi, Tarım ve Orman Bakanlığı Tarımsal Araştırmalar ve Politikalar Genel Müdürlüğü (TAGEM), Türkiye Uzay Ajansı (TUA) yer almaktadır (MEB, 2020b; MEB, 2020c; MEB, 2021a; MEB, 2021b). Aynı zamanda BİLSEM’lerin ihtiyaç duyduğu alanlarda meslek liselerinin atölyelerinden faydalanması amacıyla 2020 yılında bilim ve sanat merkezleri ile mesleki ve teknik Anadolu liseleri arasında iş birliği protokolü de imzalanmıştır (MEB, 2019c; MEB, 2020b; MEB, 2020c; MEB, 2020d; MEB, 2021a; MEB, 2021b; MEB, 2022e). İmzalanan protokoller doğrultusunda BİLSEM öğrencilerine TUSAŞ mühendisleri tarafından temel hava araçları, Tarım ve Orman Bakanlığı Tarımsal Araştırmalar ve Politikalar Genel Müdürlüğü (TAGEM) tarafından tarımsal araştırma ve politikalar, HAVELSAN tarafından Kangal İmalat Atölye, uygulamalı uzay eğitimi, Katmanlı İmalat Eğitimi, Otonom Eklemeli imalat eğitimleri verilmiştir (MEB, 2022e; MEB, 2022f; MEB, 2022g; MEB, 2023a; MEB, 2023b). Bu kalkınma döneminde MEB, BİLSEM öğretmenlerinin mesleki gelişimine yönelik faaliyetlerde de bulunmuştur. Bu doğrultuda BİLSEM’lerde görev yapan öğretmenlerin yüksek lisans ve doktora eğitimlerine yönelik MEB ile 2020 yılında Düzce, Erzurum Teknik, Gaziantep ve Trabzon Üniversiteleriyle, 2021 yılında Hasan Kalyoncu Üniversitesi, 2022 yılında Maltepe Üniversitesi ile protokoller imzalanmıştır (MEB, 2020e; MEB, 2021c; MEB, 2022a). Bu dönemde MEB tarafından aile eğitimlerine yönelik faaliyetler gerçekleştirilmiştir. 2021 yılında

Bilim ve Sanat Merkezleri Veli Akademisi eğitimleri uygulanmıştır (MEB, 2021d). 2021 yılında BİLSEM'lere; dijital tasarım, oyun ve animasyon, havacılık ve uzay ile nanoteknoloji atölyeleri kurulmaya başlanmıştır (MEB, 2021e; MEB, 2021f). TÜBİTAK yarışmaları ve TEKNOFEST gibi yarışmaların dışında öğrencilerin yaptıkları çalışmalarını sunabilecekleri bilimsel sempozyum ve kongrelerde gerçekleştirilmiştir. 2021 yılında BİLSEM öğrencilerine yönelik Ulusal Farabi İslam Bilim ve Düşünce Tarihi Bilgi Şöleni, Sosyal Bilimler Ulusal Çocuk Kongresi, 2022 yılında Ulusal Fen Bilimleri Kongresi, HAY (Hacı Bektaş Veli, Ahi Evran, Yunus Emre) Bilgi Şöleni düzenlenmiştir (MEB, 2021g; MEB, 2021h; MEB, 2022c; MEB, 2022d). 2022 yılında Türkiye'de ilk olarak birbirini bütünleyen ve ardışık olma özelliği taşıyan Bilim ve Sanat Merkezleri Kariyer Rehberlik Programları oluşturulmuştur (MEB, 2022i). Ayrıca aynı yıl "duygu gelişimi" ve "öz düzenleme" alanlarında psikoeğitim programları hazırlanmıştır. Bu programlar özel yetenekli öğrencilere yönelik uygulama temelli hazırlanmış, ilk çalışma özelliği taşımaktadır (MEB, 2022j). 14 Mayıs 2022 tarih ve 31835 sayılı Resmi gazetede Millî Eğitim Bakanlığı Kurum Açma, Kapatma ve Ad Verme Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılmasına Dair Yönetmelik yayınlanmıştır (MEB, 2022h). Bu yönetmelikte BİLSEM'lerin açılabilmesi için;

"Hizmet vereceği bölge nüfusunun 100.000'den az olmaması, il veya ilçe merkezinde müstakil bina veya okul/kurum binalarının uygun bölümünün tahsis edilmiş olması ve bilim ve sanat merkezinde alan ders/etkinlik/yetenek geliştirme atölyeleri olarak kullanılmak üzere genel zihinsel yetenek alanı için en az 8 derslik, müzik yetenek alanı için sestem yalıtılmış en az 2 derslik, görsel sanatlar yetenek alanı için en az 2 derslik bulunması" şartları belirlenmiştir (MEB, 2022h).

MEB ve UNICEF işbirliği ile Dijital Özel Eğitim Projesi ve Sosyal Duygusal Becerilerin Geliştirilmesi Projesi gerçekleştirilmiştir (MEB, 2022k; MEB, 2022l). 2022 yılında yapılan bir faaliyette I. Ulusal Özel Yetenekli Öğrencilerin Eğitiminde Rehberlik ve Psikolojik Danışma Hizmetleri Kongresi'nin düzenlenmesidir (MEB, 2022m). Aynı yıl MEB ve Vakıfbank arasında imzalanan protokol ile BİLSEM'lerde yapay zeka atölyelerinin yapımına karar verilmiştir (MEB, 2022n).

Tartışma

Araştırmada cevabı aranan birinci soruya yönelik ulaşılan sonuçlara göre birinci, ikinci ve dokuzuncu kalkınma planlarında doğrudan üstün zekalı ve yetenekli öğrencilere yönelik hedef ve politikalara yer verilmemiştir. Bu sonuç Gönülaçar (2014) tarafından ulaşılan kalkınma planlarında en çok ihmal edilen alanın özel eğitim olduğu sonucu ile paralellik göstermektedir. Ancak bu kalkınma planlarında yer verilen bazı hedef ve politikalar bu öğrencilerin de yararlanabileceği söylenebilir. Birinci beş yıllık kalkınma planında yer verilen "*Gelir durumu elverişli olmayan başarılı öğrencilerin yükselmesine imkân verecek geniş bir burs sistemi kurulacaktır*" (Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1963) ve ikinci kalkınma planında yer alan "*Geliri yeterli olmayan başarılı öğrencilerin en üst eğitim kademelerine kadar yükselmesine imkân verecek geniş bir burs sistemi kurulması sağlanacaktır. Bu amaçla 1968-1972 dönemi sonunda Kredi Yurtlar Kurumu yatak kapasitesi 20.000'e ulaştırılacaktır.*" (Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 1968) hedef ve politikalarının üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerin de faydalanabileceği hedef ve politikalar olduğu değerlendirilebilir.

Araştırma sonuçlarına göre birinci, ikinci ve dokuzuncu kalkınma planlarında doğrudan üstün zekalı ve yetenekli öğrencilere yönelik hedef ve politikalara yer verilmemiş olsa da her kalkınma planı döneminde üstün zekalı ve yetenekli öğrenciler ile ilgili çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Birinci kalkınma planı döneminde üst özel sınıf, fen lisesi, türdeş yetenek (ABC sınıf) sınıfları uygulaması gibi denemeler yapılan çalışmalara örnek gösterilebilir. Bu durum yapılan çalışmaların belli bir plan dahilinde gerçekleşmediğini ancak üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerin eğitime önem verildiğini göstermektedir (Cevher-Kılıç, 2015).

Kalkınma planlarında yer almamasına rağmen yapılan bazı uygulamaların başarılı, bazı uygulamaların ise başarısız olduğu söylenebilir. Bu durum birinci ve ikinci kalkınma planları döneminde görülebilmektedir. Birinci kalkınma planı döneminde gerçekleştirilen üst özel sınıf, fen lisesi, türdeş yetenek sınıfları uygulamalarına son verilmiş olması, ikinci kalkınma planında yer verilen geliri yeterli olmayan başarılı öğrencilere burs verilememesi, üstün yetenekli öğrencilerin kendi alanlarında yüksek öğretime devamını sağlamak amacıyla sınav sisteminde değişiklik yapılamaması örnek olarak gösterilebilir. Özellikle sınav sistemindeki değişiklik hedefinin başarısız olduğu, üçüncü kalkınma planında belirtilmiştir. Bu durumun nedenleri arasında, ülkemizin o yıllardaki ekonomik durumunun (Aslan ve Yılmaz, 2021) üstün zekalı ve yetenekli öğrencilere yönelik hedef ve politikalara kalkınma planında yer verilmemesinin ve yetersiz planlamanın etkili olduğu ileri sürülebilir. Ancak kalkınma planlarında yer verilse de bazı hedef ve politikaların benzer şekilde başarısız olduğu söylenebilir. Dördüncü kalkınma planında yer alan hedef ve politikaların yerine getirilmemesi de bu kapsamda değerlendirilebilir. Dördüncü kalkınma planı döneminde çıkartılan *2916 sayılı kanunda* üstün zekâlı ve özel yetenekli öğrenciler için de özel okul ve sınıflar açılabileceği belirtilmesine rağmen bu uygulama hayata geçirilememiştir. Bu durum, kalkınma planlarında yer verilen hedef ve politikalar ile o kalkınma döneminde gerçekleştirilen uygulamalar arasında tutarsızlıklar olduğunu göstermektedir. Benzer sonuca Çoruk (2019) ve Çitil (2018) tarafından yapılan araştırmalarda da ulaşılmıştır. Dördüncü kalkınma planı döneminde üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerin eğitime yönelik somut adımlar atılamamasında, bu dönemde yaşanan siyasi, toplumsal ve ekonomik (Furmolly ve Uludağ, 2018; Tarı ve Kumcu, 2005) koşulların etkili olduğu söylenebilir.

Ülkemizde üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerin eğitime yönelik gerçekleştirilen uygulamalarda resmi kurum ve kuruluşların etkisinin özel kuruluşlardan ve sivil toplum kuruluşlarından (STK) daha fazla olduğu söylenebilir. Altıncı kalkınma planı döneminde açılan Yeni Ufuklar Koleji ile daha sonra adı Türk Eğitim Vakfı İnanç Türkeş Özel Lisesi (TEVİTÖL) olacak olan Özel İnanç Lisesi açılmıştır. Yedinci kalkınma planında ise özel sektörün bu alandaki girişimlerinin desteklenmesi hedef olarak belirlenmiştir. Sekizinci kalkınma planı döneminde Çocuk Vakfı ile işbirliği, dokuzuncu kalkınma planı döneminde Türkiye Üstün Zekalılar ve Üstün Yetenekliler Eğitim Kültür Sağlık Vakfı'nın (TÜZYEKSAV) çalışmaları, Turkcell ve Vakıfbank ile işbirliği, onuncu kalkınma planı döneminde TÜBİTAK ve Gençlik ve Spor Bakanlığı ile işbirliği, onbirinci kalkınma planı döneminde HAVELSAN, ROKETSAN, TUA, TAGEM, UNİCEF gibi kurum ve kuruluşlarla işbirliği yapılması, üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerin eğitiminin MEB ve Üniversiteler bünyesinin dışına çıktığı şeklinde değerlendirilebilir. Ancak Çitil'in (2018) de belirttiği gibi üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerle ilgili yapılan çalışmaların büyük bir bölümü Milli Eğitim Bakanlığı ve üniversiteler tarafından gerçekleştirilmiş, özel sektör ve STK'lar üstün zekalı ve yetenekli çocukların eğitiminde ön plana çıkamamıştır.

MEB tarafından üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerin eğitime yönelik farklı uygulamalar denenmiştir. Bu uygulamalar arasında birinci kalkınma planı döneminde üst özel sınıf, fen lisesi, türdeş yetenek (ABC sınıf) sınıfların açılması, altıncı kalkınma planı döneminde BİLSEM'lerin kurulması, onuncu kalkınma planı döneminde destek eğitim odaları ve ARGEM açılması sayılabilir. Bu uygulamalardan en yaygın olanının, 2023 yılında her ilçede olması planlanan BİLSEM'ler olduğu söylenebilir. Her ilçede BİLSEM kurulması, üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerin Türk milli eğitiminin temel ilkelerinden olan fırsat ve imkan eşitliği ilkesinden yararlanmasını sağlayabilir. Bu durum öğrencilerin, akranlarından soyutlanmadan, zihinsel, duygusal, sosyal ve duygusal gelişimlerine önemli katkılar yapılmasına olanak sağlayacaktır (Kurnaz ve Ekici, 2020). MEB tarafından yürütülen destek eğitim odası, ARGEM ve özellikle BİLSEM uygulamasının devamı da bu yönde değerlendirilebilir. Nitekim, BİLSEM'lerin geliştirilerek devam ettirilmesi gerektiği farklı araştırmalarda yer almaktadır (Bakioğlu ve Levent, 2013; Çelikten, 2017; Çiloğlu ve Çelik Kılıç, 2022).

Elde edilen bulgular doğrultusunda altıncı kalkınma planı döneminde kurulan BİLSEM'lerin üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerin eğitiminde en çok göze çarpan kurumlar olduğu görülmektedir. Bu durumun, BİLSEM'lere öğrenci tanılama sürecinin sonunda uygulanan bireysel değerlendirme sürecinde zeka testlerinin uygulanması ve kurumun ilköğretim, ortaokul ve lise düzeylerinde öğrencilere eğitim vermesinden kaynaklandığı söylenebilir. Altıncı kalkınma planından itibaren üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerin eğitiminin MEB tarafından daha çok BİLSEM eksenli sürdürüldüğü söylenebilir. Özellikle dokuzuncu kalkınma planı döneminden itibaren BİLSEM'lerin farklı kurum ve kuruluşlarla işbirliği yapmaları sağlanmıştır. Bu durumun da BİLSEM'lerde verilen eğitimin gelişmesine ve öğrencilerin farklı ilgi alanlarını keşfetmelerine yardımcı olduğu söylenebilir. Onuncu kalkınma planı döneminde açılan ARGEM, BİLSEM'ler kadar ses getirmemiştir. Bunun nedeni kurumun ülkemizde tek ve yatılı olması olarak değerlendirilebilir.

Bazı kalkınma planlarında gerçekçi hedef ve politikalar belirlenmediği tespit edilmiştir. Yedinci kalkınma planında üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerin öğretmenliğe ve öğretim üyeliğine yönlendirilmesi hedefi bu bağlamda değerlendirilebilir. Ülkemizde, öğretmenlere ödenen ücret ve sağlanan olanaklar yeterli düzeye ulaşmamıştır. Yapılan araştırmalarda öğretmenlerin ekonomik ve toplumsal sorunlar yaşadıkları, bu nedenle yeterli mesleki gelişime ulaşamadıkları sonuçlarına ulaşılmıştır (Demir ve Arı, 2013; Seferoğlu, 2001; Sağlam ve Çiçek-Sağlam, 2005; Uygun, 2012). Öğretim üyelerinin de ekonomik, sosyal ve kadro sorunları yaşadıkları da yapılan araştırmalarla belirlenmiştir (Bülbül, 2006; Gedikoğlu, 2005; Murat, 2003; Tuzgöl-Dost ve Cenkseven, 2007). Yedinci kalkınma planı döneminde profesör dışındaki öğretim elemanları, yoksulluk sınırının altında maaş almıştır (Murat, 2003). Bu sonuçlar doğrultusunda üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerin öğretmenliğe ve öğretim üyeliklerine yönlendirilmesi hedefinin gerçekçi bir hedef olmadığı söylenebilir.

Birçok ülke, kalkınma hedefleri arasında ülkelerinin bilimsel ve teknolojik gelişmelerinde önemli roller üstlenecek olan üstün zekalı ve yetenekli çocukların ilgi alanlarını, yeteneklerini ve yaratıcılıklarını geliştirmek için fırsatları arttırmaya çalışmakta ve başta ülkelere olmak üzere dünyaya faydalı bir birey olmalarını sağlamaya çalışmaktadır (MEB, 2013). Özellikle onuncu ve on birinci kalkınma planlarında öğrencilerin bilimsel ve teknolojik faaliyetler ile yüzyüze kalmasını sağlamaya yönelik faaliyetlere yer verildiği görülmektedir. Bu faaliyetler arasında BİLSEM sayılarının artırılarak olabildiğince fazla üstün zekalı ve yetenekli öğrenciye ulaşmak, ulaşılan bu öğrencilere tarım, savunma sanayi, uzay gibi üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerin ilgi alanları içinde alan faaliyetler yer almaktadır. Yapılan bu faaliyetlerin başta ülkemiz olmak üzere, dünya açısından önemli bireyler yetiştirilmesinde etkili olacağı söylenebilir.

Dokuzuncu kalkınma planı dönemi ile beraber üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerle ilgili lisans ve lisans üstü düzeyinde bölümler açıldığı görülmektedir. Üstün zekalı öğrencilerin öğretmenliği lisans programında üstün zekalıların eğitimine giriş, üstün zekalı ve yeteneklilere müzik öğretimi, üstün zekalı ve yeteneklilere beden eğitimi ve spor kültürü, üstün zekalı ve yetenekliler için çocuk edebiyatı, üstün zekalı ve yeteneklilere Türkçe öğretimi, bireyselleştirilmiş öğretim planları geliştirme ve değerlendirme, üstün zekalı ve yetenekliler için eğitim programlarının farklılaştırılması, üstün zekalı ve yeteneklilere duyuşsal eğitim, üstün zekalı ve yeteneklilere ilk okuma yazma öğretimi, üstün zekalı ve yeteneklilere sosyal beceri eğitimi, normal sınıflarda üstün zekalı ve yeteneklilerin eğitimi, üstün zekalı ve yeteneklilere görsel sanatlar öğretimi, üstün zekalı ve yeteneklilerde öğrenme güçlüğü, üstün zekalı ve yeteneklilere beden eğitimi ve oyun öğretimi, üstün zekalı ve yeteneklilere rehberlik dersleri yer almaktadır. Programda ayrıca öğretmenlik meslek bilgisi dersleri ve genel kültür dersleri de yer almaktadır (YÖK, 2002). Lisans düzeyinde açılan üstün zekalı öğrencilerin öğretmenliği bölümü ile üstün zekalı ve yetenekli öğrencilere yönelik branşlaşma ve uzmanlaşmaya sahip öğretmenlerin yetiştirildiği söylenebilir. Ayrıca üniversitelerde araştırma ve uygulama merkezleri kurulmaya

başlanmıştır. Bu gelişmelerin üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerin eğitiminde daha bilimsel ve çağdaş yaklaşımların ele alınmasını, alana yönelik yenilik ve dinamizm yarattığı söylenebilir.

Onuncu kalkınma planı döneminde, 2016 yılında Yüksek Öğretim Kurulu tarafından işitme engelliler, görme engelliler, zihin engelliler ve üstün zekalılar öğretmenliği programları, özel eğitim öğretmenliği programı olarak tek çatı altında toplanmıştır. Yapılan araştırmalarda bu uygulama programı açısından uygun bulunurken (Büyükalan Filiz, Çelik Şahin ve Karaahmetoğlu, 2018) özel eğitim öğretmenleri tarafından olumsuz bir uygulama olarak görülmüştür (Aydın ve Şentürk, 2021; Özbey, 2018). Aynı zamanda özel eğitim öğretmenliği lisans programında dersler ayrı ayrı işitme engelliler, görme engelliler, zihin engelliler ve üstün zekalılar alanlarına yönelik olmaktan ziyade genel olarak özel eğitim alanına yöneliktir (YÖK, 2016). Bu durumun üstün zekalılar öğretmenliği programında gerçekleştirilen uzmanlaşma ve branşlaşmanın genel olarak özel eğitimin tüm alanlarına ve daha genel bir boyuta yönelik olduğu söylenebilir.

Sonuç ve Öneriler

Araştırma ile üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerle ilgili gerçekleştirilen bir kısım çalışmaların kalkınma planları doğrultusunda gerçekleştirilmesine rağmen bir kısım çalışmaların da kalkınma planları doğrultusunda gerçekleştirilmediğinden dolayı başarısızlıklar yaşandığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç hedef politikalar ile uygulamalar arasında tutarsızlıklar yaşandığını göstermektedir. Bu nedenle hedef politikalar ile uygulamalar arasında tutarlılık sağlanmalı, kalkınma planları doğrultusunda planlı uygulamalar gerçekleştirilmelidir.

Kalkınma planları doğrultusunda üstün zekalı ve yetenekli çocuklarla ilgili yapılan çalışmaların büyük bir bölümü, Milli Eğitim Bakanlığı ve üniversiteler tarafından gerçekleştirilmektedir. Ancak Milli Eğitim Bakanlığı ile üniversiteler arasında işbirliği yapıldığı sonucuna da ulaşılmıştır. Benzer şekilde Milli Eğitim Bakanlığı'nın üniversiteler dışındaki kurum ve kuruluşlarla işbirliği yaptığı görülmektedir. Bu işbirliği çalışmalarının artırılması bilimsel ve planlı çalışmaları hem niteliksel hem de niceliksel olarak arttıracaktır. Aynı zamanda üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerin akademik, sosyal ve kültürel anlamda gelişimlerine olumlu katkılar sağlamaktadır. Bu nedenle bu işbirlikleri artırılmalı ve ülkenin tamamına yayılmalıdır.

Yedinci kalkınma planında, üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerin öğretmenliğe ve akademisyenliğe yönlendirilmesine yönelik hedef ve politikalar belirlendiği görülmektedir. Bu hedef ve politika, ülkenin geleceği açısından önemli bir adım olduğundan öğrencilerin özellikle akademisyenliğe yönlendirilmesi sağlanmalı, bunun için ekonomik ve toplumsal koşullar uygun hale getirilmelidir.

Üstün zekalı ve yetenekli öğrencilere, onuncu kalkınma planı ile birlikte BİLSEM'ler dışında destek eğitim odalarından yararlanmaları için adımlar atılmıştır. Ayrıca bu dönemde ARGEM açılmıştır. Bu uygulamalar üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerin eğitiminde çeşitliliğin sağlanmasına imkan sunmuştur. Bu nedenle bu uygulamaların devamı sağlanmalı, daha fazla öğrencinin bu uygulamalardan yararlanmasına imkan verilmelidir. Ancak çalışmaların daha çok BİLSEM odaklı gittiği görülmektedir. BİLSEM'ler için yürütülen tüm çalışmalar, destek eğitim odaları ve ARGEM içinde yürütülmelidir.

Özellikle onuncu ve on birinci kalkınma planı dönemlerinde, üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerin ilgi, yetenek ve yaratıcılıklarına yönelik faaliyetler gerçekleştirildiği görülmektedir. Öğrencilerin gelişimi açısından bu faaliyetlere devam edilmeli ve bu faaliyetlerin tüm üstün zekalı ve yetenekli öğrencilere ulaştırılması sağlanmalıdır.

Kaynakça

- Afat, N. ve Çiçek, Ş. (2019). Özel eğitim öğretmenliği lisans programlarındaki öğrencilerin profili ve alana yönelik görüşleri. *İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 1(1), 97-127.
- Akça, Y., Şahan, G. ve Tural, A. (2017). Türkiye'nin kalkınma planlarında eğitim politikalarının değerlendirilmesi. *International Journal of Cultural and Social Studies*, 3(Special Issue), 394-403.
- Altundemir, M. E. (2012). Kalkınma planlarından eğitime bakış: Kamusal mallar teorisi perspektifinden. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 7(1), 94-105.
- Aydın, G. N. ve Şentürk, Ş. (2021). Özel eğitim bölümü lisans programlarının birleştirilmesine yönelik özel eğitim öğretmenlerinin görüşlerinin değerlendirilmesi. *Turkish Journal of Primary Education (TUJPED)*, 6(1), 36-50. doi: 10.52797/tujped.829099
- Aydoğan, Y. ve Gültekin-Akdoğan, G. (2017). Yasa ve yönetmelikler ışığında geçmişten günümüze özel yetenekli çocukların hakları. *Üstün Zekâlılar Eğitimi ve Yaratıcılık*, 4(2), 1-11.
- Bakioğlu, A. ve Levent, F. (2013). Üstün yeteneklilerin eğitiminde Türkiye için öneriler. *Üstün Yetenekliler Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 1(1), 31-44.
- Bal, R. (2020). Türkiye'de ilk fen lisesinin açılış süreci, bilimsel gelişmeler ve değerlendirmeler. *Kesit Akademi Dergisi*, 6(25), 481-496. doi: 10.29228/kesit.47335
- Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (1963). *Kalkınma planı (birinci beş yıl) 1963-1967*. Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası.
- Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (1968). *İkinci beş yıllık kalkınma planı (1968-1972)*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (1973). *Yeni strateji ve kalkınma planı üçüncü beş yıllık kalkınma planı (1973-1977)*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (1979). *Dördüncü beş yıllık kalkınma planı (1979-1983)*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (1989). *Altıncı beş yıllık kalkınma planı (1990-1994)*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (1995). *Yedinci beş yıllık kalkınma planı (1996-2000)*, Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (2000). *Uzun vadeli strateji ve sekizinci beş yıllık kalkınma planı (2001-2005)*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı (1984). *Beşinci beş yıllık kalkınma planı (1985-1989)*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.
- Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu (2009). *Bilim ve Teknoloji Yüksek Kurulu'nun onsekizinci ve ondokuzuncu toplantısı ile İlgili 2009/16 sayılı başbakanlık genelgesi*. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2009/08/20090805-5.htm> (28.05.2023). (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- Boybeyi, S. ve Boybeyi, M. (2007). Sosyal bilimler lisesi örneğinde ortaöğretim: eğitim programlarında farklılaşmanın sonuçları. *Aile ve Toplum*, 3(11). 50-55.

- Bülbül, T. (2006). *Üniversite öğretim elemanlarının ücretlerinin akademik yaşama yansımalarının değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Büyükalın Filiz, S., Çelik Şahin, A., Tufan, S., ve Karahmetoğlu, B. (2018). The opinions of faculty members about noncategorical special education program. *Hacettepe University Journal of Education*, 33(3), 763-775. doi: 10.16986/HUJE.2018036496
- Çelikten, Y. (2017). *Üstün yetenekli çocuklar ve BİLSEM*. *Turkish Journal of Educational Studies*, 4(3), 87-104.
- Çiloğlu ve Çelik Kılıç, (2022). Bilim ve sanat merkezi öğrencilerinin yaşadıkları sorunların incelenmesi. O. Zahal ve H.Taş (Ed). *Eğitimde güncel araştırmalar içinde* (ss. 131-142). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Çitil, M. (2009). *Cumhuriyetin ilanından günümüze kadar Türkiye’de özel eğitim*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi) Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Çoruk, A. (2019). Planlı kalkınma dönemindeki milli eğitim şûra kararlarının kalkınma planlarındaki eğitime ilişkin hedefler çerçevesinde değerlendirilmesi. *Eğitimde Kuram ve Uygulama*, 15(4), 297-318. doi: 10.17244/eku.646042
- Demir, M. K. ve Arı, E. (2013). Öğretmen sorunları-Çanakkale ili örneği. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 32(1), 107-126.
- Ertürk, A. (2019). *Bilim ve sanat merkezleri destek eğitim programının sınıf öğretmenleri görüşlerine göre incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Trabzon Üniversitesi, Trabzon.
- Furmolly, A. W. ve Uludağ, B. K. (2018). Turizmin Türkiye ekonomisi üzerindeki etkisi (1963-2015). *Disiplinlerarası Akademik Turizm Dergisi*, 3(1), 11-22.
- Gedikoğlu, T. (2005). Avrupa Birliği sürecinde Türk eğitim sistemi: sorunlar ve çözüm önerileri. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(1), 66-80.
- Gönülaçar, Ş. (2014). *Kalkınma planları ve eğitim*. Erişim: https://www.academia.edu/8310870/Kalk%C4%B1nma_Planlar%C4%B1_ve_E%C4%9Fitim (Erişim tarihi: 16.05.2019).
- İnönü Üniversitesi (2009). *İnönü üniversitesi üstün yetenekliler eğitim araştırma ve uygulama merkezi yönetmeliği*. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2009/05/20090524-3.htm> (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- Kurnaz, A. ve Ekici, S. G. (2020). BİLSEM tanılama sürecinde kullanılan zeka testlerinin psikolojik danışmaların ve BİLSEM öğretmenlerinin görüşlerine göre değerlendirilmesi. *Çocuk ve Medeniyet*, 5(10), 365-399. doi: <https://doi.org/10.47646/CMD.2020.177>
- Küçükler, E. (2010). Türkiye’de eğitim planlaması neyi hedefliyor. In *International Conference on New Trends in Education and Their Implications*, 11 (13), 153-157.
- Küçükler, E. (2012). Türkiye’de kalkınma planları kapsamında yapılan eğitim planlarının analizi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 20(1), 9-26.
- Maba, A. ve Sakar, M. H. (2015). Türkiye’de müziksel alanda üstün yetenekli bireylerin eğitimlerine genel bir bakış. *Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2(2), 110-121.
- Marland, S. P. J. (1972). *Education of the Gifted and Talented: Report to the Congress of the United States by the U.S. Commissioner of Education*. Washington: U.S. Government Printing Office.
- Marmara Üniversitesi (2004). *I. Türkiye üstün yetenekli çocuklar kongresi*. <https://mimoza.marmara.edu.tr/~ustunyetenek/program.php> (Erişim tarihi: 29.05.2019).

- Miles M. B. ve Huberman, A. M. (2015). *Nitel veri analizi*. (S. Akbaba Altun ve A. Ersoy, Çev.) Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Millî Eğitim Bakanlığı (1973). Millî Eğitim Temel Kanunu. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/14574.pdf> (Erişim tarihi: 21.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (1983). *Özel eğitime muhtaç çocuklar kanunu*. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/18192.pdf> (Erişim tarihi: 20.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (1988). *XII. Millî eğitim şûrası*. <http://ttkb.meb.gov.tr/www/gecmisten-gunumuze-mill-egitim-sralari/icerik/328> (Erişim tarihi: 20.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (1991). *Sekizinci millî eğitim şurası: 28 Eylül–3 Ekim 1970: Esaslar, Raporlar, Kararlar*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Millî Eğitim Bakanlığı (1992). *3797 Sayılı Millî Eğitim Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun*. https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc075/kanuntbmmc075/kanuntbmmc07503797.pdf (Erişim tarihi: 28.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (1997). *573 Sayılı Özel eğitim hakkında kanun hükmünde kararname* <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/4.5.573.pdf> (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2006). *Özel eğitim hizmetleri yönetmeliği*. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/05/20060531-2.htm> (Erişim Tarihi: 23.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2009). *Millî Eğitim Bakanlığı bilim ve sanat merkezleri yönergesi*. <http://mevzuat.meb.gov.tr/dosyalar/524.pdf> (Erişim tarihi: 28.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2013). *Özel yetenekli bireyler strateji ve uygulama planı 2013 – 2017* <https://abdigm.meb.gov.tr/projeler/ois/005.pdf> (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2015a). *Okullarda özel öğrencilere "destek odaları" geliyor*. <https://www.meb.gov.tr/okullarda-ozel-ogrencilere-destek-odaları-geliyor/haber/8272/tr> (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2015b). *Özel yetenekli öğrencilere yönelik destek eğitim odalarında verilebilecek zenginleştirilmiş eğitim uygulamaları eğitici eğitimi*. <http://orgm.meb.gov.tr/www/ozel-yetenekli-ogrencilere-yonelik-destek-egitim-odalarinda-verilebilecek-zenginlestirilmis-egitim-uygulamaları-egitici-egitimi/icerik/498> (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2015c). *BİLGEP çalışmayı başladı*. <http://orgm.meb.gov.tr/www/bilgepcalistayi-basladi/icerik/600> (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2015d). *Özel yetenekli öğrenciler için yeni stratejiler hazırlandı*. <http://orgm.meb.gov.tr/www/ozel-yetenekli-ogrenciler-icin-yeni-stratejiler-hazirlandi/icerik/629> (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2015e). *Türkiye'nin ilk yerli zeka ölçeği projesi*. <http://orgm.meb.gov.tr/www/turkiyenin-ilk-yerli-zeka-olcegi-projesi/icerik/651> (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2016a). *Türkiye'nin ilk zekâ testi kamuoyuna tanıtıldı*. <http://orgm.meb.gov.tr/www/turkiyenin-ilk-zek-testi-kamuoyuna-tanitildi/icerik/806> (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2016b). *Bilim söyleşileri*. <http://orgm.meb.gov.tr/www/bilim-soylesileri/icerik/719> (Erişim tarihi: 29.05.2023).

- Millî Eğitim Bakanlığı (2016c). *Özel yetenekli öğrencilere inovasyon ve yazılım kampı*. <http://orgm.meb.gov.tr/www/ozel-yetenekli-ogrencilere-inovasyon-ve-yazilim-kampi/icerik/769> (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2016d). *Özel yetenekli çocukların ebeveynlerine yönelik aile eğitim programı çalıştayı*. <http://orgm.meb.gov.tr/www/ozel-yetenekli-cocuklarin-ebeveynlerine-yonelik-aile-egitim-programi-calistayi/icerik/774> (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2017a). *Bilim ve sanat merkezleri festivali düzenleniyor*. <http://orgm.meb.gov.tr/www/bilim-ve-sanat-merkezleri-festivali-duzenleniyor/icerik/829> (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2017b). *Zekâ kupü yazılım ve programlama laboratuvarı açıldı*. <http://orgm.meb.gov.tr/www/zek-kupu-yazilim-ve-programlama-laboratuvari-acildi/icerik/868> (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2018a). *Destek eğitim odalarından yararlanan özel yetenekli öğrencilere yönelik etkinlik örnekleri yayımlandı*. <http://orgm.meb.gov.tr/www/destek-egitim-odalarindan-yararlanan-ozel-yetenekli-ogrencilere-yonelik-etkinlik-ornekleri-yayimlandi/icerik/1001> (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2018b). *2023 eğitim vizyonu açıklandı*. <https://www.meb.gov.tr/2023-egitim-vizyonu-aciklandi/haber/17298/tr> (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2018c). *2023 Eğitim Vizyonu, (2018)*. https://www.gmka.gov.tr/dokumanlar/yayinlar/2023_E%C4%9Fitim%20Vizyonu.pdf (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2018d) *Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği*. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/07/20180707-8.htm> (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2018e). *Spor liseleri*. http://ogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2018_09/19185304_Spor_Liseleri.pdf (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2019a). *Bilim ve Sanat Merkezleri Yönergesi*. https://orgm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2015_08/27014859_bilsemynerge.pdf (Erişim tarihi: 23.10.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2019b). *Millî Eğitim Bakanlığı ortaöğretim kurumları yönetmeliğinde değişiklik yapılmasına dair yönetmelik*. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/09/20190905-6.htm> (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2019c). *Özel yetenekliler eğitimi çalıştayı başladı*. <http://orgm.meb.gov.tr/www/ozel-yetenekliler-egitimi-calistayi-basladi/icerik/1144> (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2020a). *Bilim ve sanat merkezleri güçleniyor*. <https://www.meb.gov.tr/bilim-ve-sanat-merkezleri-gucleniyor/haber/21827/tr#:~:text=MEB%20%C3%96zel%20E%C4%9Fitim%20ve%20Rehberlik,d%C4%B1%C5%9F%C4%B1nda%20yetenek%20geli%C5%9Firme%20deste%C4%9Fi%20sunmaya> (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2020b). *Bilim ve sanat merkezleri öğretmenlerinin eğitimine ilişkin iş birliği protokolü imzalandı*. <http://orgm.meb.gov.tr/www/bilim-ve-sanat-merkezleri-ogretmenlerinin-egitimine-iliskin-is-birligi-protokolu-imzalandi/icerik/1277> (29.05.2023).

- Millî Eğitim Bakanlığı (2020c). *BİLSEM'lere hava gözlem istasyonları kurulacak*. <http://orgm.meb.gov.tr/www/bilsem-lere-hava-gozlem-istasyonlari-kurulacak/icerik/1530> (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2020d). *Bilim ve sanat merkezleri ile mesleki ve teknik Anadolu liseleri arasında iş birliği*. <http://orgm.meb.gov.tr/www/bilim-ve-sanat-merkezleri-ile-mesleki-ve-teknik-anadolu-liseleri-arasinda-is-birligi/icerik/1541> (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2020e). *Genel müdürlüğümüz; Düzce, Erzurum Teknik, Gaziantep ve Trabzon Üniversitesi ile protokol imzaladı*. <https://orgm.meb.gov.tr/www/genel-mudurlugumuz-duzce-erzurum-teknik-gaziantep-ve-trabzon-universitesi-ile-protokol-imzaladi/icerik/1549> (Erişim tarihi: 30.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2021a). *BİLSEM öğrencilerimize yönelik ROKETSAN tarafından verilen yaz eğitim kampımız tamamlandı*. <http://orgm.meb.gov.tr/www/bilsem-ogrencilerimize-yonelik-roketsan-tarafindan-verilen-yaz-egitim-kampimiz-tamamlandi/icerik/1792> (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2021b). *Genel müdürlüğümüz ile TÜBA arasında akademik iş birliği protokolü imzalandı*. <http://orgm.meb.gov.tr/www/genel-mudurlugumuz-ile-tuba-arasinda-akademik-is-birligi-protokolu-imzalandi/icerik/1843> (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2021c). *Genel müdürlüğümüz ile Hasan Kalyoncu Üniversitesi arasında iş birliği protokolü imzalandı*. <http://orgm.meb.gov.tr/www/genel-mudurlugumuz-ile-hasan-kalyoncu-universitesi-arasinda-is-birligi-protokolu-imzalandi/icerik/1581> (Erişim tarihi: 30.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2021d). *Bilim ve sanat merkezleri veli akademisi*. <http://orgm.meb.gov.tr/www/bilim-ve-sanat-merkezleri-veli-akademisi/icerik/1599> (Erişim tarihi: 30.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2021e). *BİLSEM'lerde dijital görsel içerik geliştirme hedefi bilsem'lerde dijital görsel içerik geliştirme hedefi*. <http://orgm.meb.gov.tr/www/bilsem-lerde-dijital-gorsel-icerik-gelistirme-hedefi/icerik/1686> (Erişim tarihi: 30.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2021f). *BİLSEM'lere "havacılık ve uzay" ile "nanoteknoloji" atölyeleri kurulmaya başlandı*. <http://orgm.meb.gov.tr/www/bilsem-lere-havacilik-ve-uzay-ile-nanoteknoloji-atolyeleri-kurulmaya-baslandi/icerik/1740> (Erişim tarihi: 30.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2021g). *Ulusal Farabi İslam bilim ve düşünce tarihi bilgi şöleni gerçekleştirildi*. <http://orgm.meb.gov.tr/www/ulusal-farabi-islam-bilim-ve-dusunce-tarihi-bilgi-soleni-gerceklestirildi/icerik/1813> (Erişim tarihi: 30.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2021h). *Sosyal bilimler ulusal çocuk kongresi'nin açılışı Çorum'da gerçekleştirildi*. <http://orgm.meb.gov.tr/www/sosyal-bilimler-ulusal-cocuk-kongresinin-acilisi-corumda-gerceklestirildi/icerik/1823> (Erişim tarihi: 30.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2022a). *Lisansüstü eğitim ve akademik işbirliği protokolü imzalandı*. <http://orgm.meb.gov.tr/www/lisansustu-egitim-ve-akademik-isbirligi-protokolu-imzalandi/icerik/1892> (Erişim tarihi: 30.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2022b). *2023 yılında tüm ilçelere bilim ve sanat merkezi kurulacak*. <https://orgm.meb.gov.tr/www/2023-yilinda-tum-ilcelere-bilim-ve-sanat-merkezi-kurulacak/icerik/2174> (Erişim tarihi: 30.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2022c). *BİLSEM öğrencileri ulusal fen bilimleri kongresi yapıldı*. <http://orgm.meb.gov.tr/www/bilsem-ogrencileri-ulusal-fen-bilimleri-kongresi-yapildi/icerik/2010> (Erişim tarihi: 30.05.2023).

- Millî Eğitim Bakanlığı (2022d). *Genel müdürlüğümüz himayelerinde hay bilgi şöleni gerçekleştirildi.* <https://orgm.meb.gov.tr/www/genel-mudurlugumuz-himayelerinde-hay-bilgi-soleni-gerceklestirdi/icerik/2016> (Erişim tarihi: 30.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2022e). *Göklerdeki istiklalimiz için yeryüzü hazinelerimizle çalışıyoruz.* <http://orgm.meb.gov.tr/www/goklerdeki-istiklalimiz-icin-yeryuzu-hazinelerimizle-calisiyoruz/icerik/2011> (Erişim tarihi: 30.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2022f). *BİLSEM öğrencilerimize, TAGEM'e bağlı enstitülerde eğitimler verildi.* <http://orgm.meb.gov.tr/www/bilsem-ogrencilerimize-tageme-bagli-enstitulerde-egitimler-verildi/icerik/2067> (Erişim tarihi: 30.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2022g). *Ufku parlak genç dimağlarımız ile bir arada, ülkemiz savunma sanayi yarınlara dokunmanın mutluluğunu yaşadık.* <http://orgm.meb.gov.tr/www/ufku-parlak-genc-dimaglarimiz-ile-bir-arada-ulkemiz-savunma-sanayi-yarinlarina-dokunmanın-mutlulugunu-yasadik/icerik/2051> (Erişim tarihi: 30.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2022h). *Millî Eğitim Bakanlığı kurum açma, kapatma ve ad verme yönetmeliğinde değişiklik yapılmasına dair yönetmelik.* <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2022/05/20220514-2.htm> (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2022i). *Özel yetenekli öğrencileri ilkokuldan liseye kadar destekleyen bilsem kariyer rehberlik programı hazırlandı.* <http://orgm.meb.gov.tr/www/ozel-yetenekli-ogrencileri-ilkokuldan-liseye-kadar-destekleyen-bilsem-kariyer-rehberlik-programi-hazirlandi/icerik/1904> (Erişim tarihi: 30.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2022j). *Özel yetenekli öğrenciler için duygu gelişimi ve öz düzenleme alanlarında psikoeğitim programları hazırlandı.* <http://orgm.meb.gov.tr/www/ozel-yetenekli-ogrenciler-icin-duygu-gelisimi-ve-oz-duzenleme-alanlarinda-psikoeğitim-programlari-hazirlandi/icerik/1973> (Erişim tarihi: 30.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2022k). *Dijital özel eğitim projesi koordinasyon toplantısı gerçekleştirildi.* <http://orgm.meb.gov.tr/www/dijital-ozel-egitim-projesi-koordinasyon-toplantisi-gerceklestirildi/icerik/2072> (Erişim tarihi: 30.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2022l). *Sosyal duygusal becerilerin geliştirilmesi proje toplantısı gerçekleştirildi.* <http://orgm.meb.gov.tr/www/sosyal-duygusal-becerilerin-gelistirilmesi-proje-toplantisi-gerceklestirildi/icerik/2073> (Erişim tarihi: 30.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2022m). *Özel yetenekli öğrencilerin eğitiminde rehberlik ve psikolojik danışma hizmetleri kongresi düzenlendi.* <http://orgm.meb.gov.tr/www/ozel-yetenekli-ogrencilerin-egitiminde-rehberlik-ve-psikolojik-danisma-hizmetleri-kongresi-duzenlendi/icerik/2120> (Erişim tarihi: 30.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2022n). *BİLSEM'lerde yapay zeka atölyeleri yapımı için bakanlığımız ve vakıfbank arasında iş birliği protokolü imzalandı.* <https://orgm.meb.gov.tr/www/bilsemelerde-yapay-zeka-atolyeleri-yapimi-icin-bakanligimiz-ve-vakifbank-arasinda-is-birligi-protokolu-imzalandi/icerik/2172> (Erişim tarihi: 29.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2022o). *Bilim ve sanat merkezleri yönergesi.* <https://www.meb.gov.tr/mevzuat/liste.php?ara=25> (Erişim tarihi: 21.05.2023).
- Millî Eğitim Bakanlığı (2023b). *Savunma sanayi başkanlığı ile genel müdürlüğümüz arasında imzalanan protokol kapsamına bilsem öğrencilerimize ASELSAN'da otonom eklemeli imalat eğitimi verildi.* <http://orgm.meb.gov.tr/www/savunma-sanayi-baskanligi-ile-genel-mudurlugumuz-arasinda-imzalanan-protokol-kapsamina-bilsem-ogrencilerimize-aselsanda-otonom-eklemeli-imalat-egitimi-verildi/icerik/2122> (Erişim tarihi: 30.05.2023).

- Millî Eğitim Bakanlığı, (2023a). *BİLSEM öğrencilerimiz için uzay kampı başlıyor*. <https://orgm.meb.gov.tr/www/bilsem-ogrencilerimiz-icin-uzay-kampi-basliyor/icerik/2219> (Erişim tarihi: 30.05.2023).
- Murat, M. (2003). Üniversite öğretim elemanlarında tükenmişlik. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 2, (19), 25-34.
- Neziroğlu, İ. ve Yılmaz, T. (2013). *Hükümetler, programları ve genel kurul görüşmeleri*. Ankara: TBMM Basımevi.
- Oruç, Ş. Ateş, H. ve Çağır, S. (2019). Türk eğitim sisteminde geçmişten günümüze üstün yetenekliler için yapılan uygulamalar. *Uluslararası Ders Kitapları ve Eğitim Materyalleri Dergisi*, 2(2), 253-273.
- Önsoy, R. (1991). Cumhuriyetten bugüne ilk ve ortaöğretimimiz ve bazı meseleleri. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(6), 1-23.
- Özbey, F. (2018). *Özel eğitim öğretmenliği lisans programının zihin engelliler öğretmenliği yeterlikleri açısından incelenmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi) Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Özsoy, Y. (1998). Üstün zekalı ve yetenekliler. Y. Özsoy, M. Özyürek ve S. Eripek (Ed). *Özel eğitime giriş* içinde (ss.125-148) Ankara: Karatepe Yayınları.
- Renzulli, J. S. (2012). Reexamining the role of gifted education and talent development for the 21st century: a four-part theoretical approach. *Gifted Child Quarterly* 56(3) 150-159.
- Resmi Gazete (2006). *Dokuzuncu kalkınma planı (2007-2013)*. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/07/20060701M1-1.htm> (Erişim Tarihi: 23.05.2023).
- Resmi Gazete (2019). *Onbirinci kalkınma planı (2019-2023)*. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/07/20190723M1-1.htm> (Erişim Tarihi: 23.05.2023).
- Sağlam, M. ve Çiçek Sağlam, A. (2005). Öğretmenlik mesleğinin maddi yönüne ilişkin genel bir değerlendirme. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 3 (3), 317-328.
- Sak, U. (2011). Üstün yetenekliler eğitim programları modeli (ÜYEP) ve sosyal geçerliği. *Eğitim ve Bilim*, 36(161), 213-228.
- Seferoğlu, S. S. (2001). Sınıf öğretmenlerinin kendi meslekî gelişimleriyle ilgili görüşleri, beklentileri ve önerileri. *Milli Eğitim Dergisi*, (149), 12-18.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı (2013). *Onuncu kalkınma planı (2014-2018)*. Ankara: Kalkınma Bakanlığı.
- Tarı, R. ve Kumcu, F. S. (2005). Türkiye’de istikrarsız büyümenin analizi (1983-2003 dönemi). *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (9), 156-179.
- Topal, M. (2019). 2023 eğitim vizyonu belgesiyle 11. kalkınma planı'nda eğitimle ilgili hedeflerin karşılaştırılarak değerlendirilmesi. *Academia Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 156-195.
- Toprakçı, E. ve Bakır, D. (2019). Eğitim alanı açısından 10. kalkınma planı, 2018 yılı programı ve MEB stratejik planının uyumluluğunun incelenmesi. *Milli Eğitim*, 48(222), 103-126.
- Tuzgöl-Dost, M. ve Cenkseven, F. (2007). Devlet ve vakıf üniversitelerinde çalışan öğretim elemanlarının mesleki sorunları. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16 (2), 203-218.
- TÜZYEKSAV (2023). *Tarihçemiz*. <https://www.turkiyeustunzekalilarokulu.com/tarihcemiz/> (Erişim tarihi: 28.05.2023).

- Uygun, S. (2012). Basında öğretmen sorunları. *Milli Eğitim Dergisi*, 42(194), 72-91.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yin, R. K. (2014). *Case study research: Design and methods*. (5. baskı). Thousand Oaks, CA: Sage Publication.
- YÖK (2002). *Üstün zekalılar öğretmenliği programı*.
https://www.yok.gov.tr/Documents/Kurumsal/egitim_ogretim_dairesi/Ogretmen-Yetistirme/ustun_zekalilar.pdf (Erişim tarihi: 30.05.2023).
- YÖK (2016). *Özel eğitim öğretmenliği programı*.
https://www.yok.gov.tr/Documents/Kurumsal/egitim_ogretim_dairesi/Yeni-Ogretmen-Yetistirme-Lisans-Programlari/Ozel_Egitim_Ogretmenligi_Lisans_Programi.pdf (Erişim tarihi: 30.05.2023).

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

Cumhuriyet'in Modern ve Mutsuz Kadınları: Çağdaş Türk Resim Sanatında Kadın İmgesinin Göstergebilimsel Çözümlemesi

Modern and Unhappy Women of the Republic: Semiotic Analysis of the Female Image in Contemporary Turkish Painting Art

Öğr. Gör. Dr. Nurgül ERGÜL GÜVENDİ¹

Öz

Sanat eserleri buldukları dönemin özelliklerini yansıtmaları ve sanatsal değerlerinin yanı sıra toplumsal hafızayı oluşturan önemli bir tarihi belge-arşiv niteliği taşırlar. Görsel belleğin önemli unsurlarından biri olan tablolar, kullandığı sembol dili bakımından iletişim biçimleri içerisinde ayrıca önemli bir yere sahiptir. Bu çalışmada, ünlü Türk ressamların kadın konulu (portre) tabloları, Roland Barthes'in göstergebilimsel analiz yöntemi doğrultusunda ele alınmış olup; toplumsal yapı içerisinde öne çıkarılan kadın imgesinin belirlenmesi ve sözsüz iletişim unsurlarının ortaya konulması amaçlanmıştır. Ulaşılan bulgular, Türk Resim sanatında tasvir edilen kadın figürlerinin çağdaş Cumhuriyet kadını temsil ettiği, Çağdaş Cumhuriyet kadını tasvirlerinde ise, sadelik, şıklık, bireysellik, öz saygı, özgüven gibi niteliklerin öne çıkarıldığını göstermektedir. Ayrıca kadınların kıyafet seçimlerinde görülen özgüven, şıklık, cesaret gibi niteliklerin aksine yüz ifadelerinde, hüznün, kaygı, endişe gibi duyguların öne çıktığı görülmektedir. Araştırmanın iletişim disiplini açısından farklı bir perspektif sunması nedeniyle literatüre derinlik kazandıracığı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çağdaş Türk sanatı, resim sanatı, Cumhuriyet dönemi, kadın imgesi, göstergebilimsel çözümleme

Makale Türü: Araştırma

Abstract

In addition to reflecting the characteristics of the period in which they are found and their artistic values, works of art are an important historical document-archive that forms social memory. Paintings, which are one of the important elements of visual memory, also have an important place among forms of communication in terms of the symbol language they use. In this study, women-themed (portrait) paintings of famous Turkish painters were discussed in line with Roland Barthes' semiotic analysis method; It is aimed to determine the image of women highlighted in the social structure and to reveal the elements of non-verbal communication. The findings show that the female figures depicted in Turkish Painting represent the contemporary Republican woman, and in the depictions of the Contemporary Republican woman, qualities such as simplicity, elegance, individuality, self-respect and self-confidence are highlighted. In addition, contrary to qualities such as self-confidence, elegance and courage seen in women's clothing choices, emotions such as sadness, anxiety and worry stand out in their facial expressions. It is thought that the research will add depth to the literature as it offers a different perspective in terms of communication discipline.

Keywords: Contemporary Turkish art, painting art, Republican period, female image, semiotic analysis

Paper Type: Research

Giriş

¹Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Yıldızeli Meslek Yüksekokulu, nurgulergul@cumhuriyet.edu.tr

Atıf için (to cite): Ergül Güvendi, N. (2023). Cumhuriyet'in modern ve mutsuz kadınları: Çağdaş Türk resim sanatında kadın imgesinin göstergebilimsel çözümlemesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(100). Yılında Cumhuriyet Özel Sayısı, 114-127.

Sanat, insan bilincinin yapı, sınır, gelişim gibi temel özelliklerinin doğrudan yansıtıldığı, insanın fiziksel, sosyal çevresini anlaması ve kendisini tanımasına aracılık eden, yaratıcılığa dayalı, özgür koşullarda gerçekleştirilen ve insan için hayati önem arz eden bir iletişim ve etkileşim aracıdır (Akkaya, 2014, s.17). Tarihin tüm dönemlerinde yaşanan değişimler, kadının yaşam biçimini doğrudan etkilemiş ve bu etkiler birçok alanda olduğu gibi resim sanatında da görülmüştür. Bu nedenle sosyokültürel anlamda yaşanan değişimlerin resim sanatına yansımalarını kronolojik olarak takip etmek aynı zamanda insanlık tarihinin değişim parametrelerini takip etmek anlamına gelir (Öner, 2017, s.110). Portre sanatı ilk kez 750 yılından sonra duvar resimlerinde görülmüştür. Batılı anlamda Türk resminin ilk dönemi 1914 kuşağı olarak nitelendirilen dönemdir. Bu dönem 1. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla çeşitli Avrupa ülkelerine giden ressamın, yurda döndükleri dönemde icra ettikleri eserlerden oluşur. Sanatçılar hem dönem hem de eserlerinde farklı kültürlerden beslenmeleri nedeniyle, resim sanatında yeni ve özgün bir dönemin temsilcileri olarak nitelendirilmişlerdir. Bu ressamlar, resim sanatında sıkça görülen Fransız etkilerine rağmen kendilerine özgü üsluplarıyla dikkat çekmişlerdir (Başkan, 2000, s. 99). 1914 kuşağının ardından 1950'li yıllara kadar birçok sanatçı birliği kurulmuştur. Bu birliklerden Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği, dönem açısından oldukça önemlidir. Yeni biçim anlayışları, önceki dönem resim sanatına eleştirileri, birlikler arasında çeşitli tartışmalara neden olmuştur. Bu tartışmalar, Türk resim geleneği açısından önemli bir değişim parametresi oluşturmuştur (Başkan, 1997, s. 77). 1950 sonrası çok partili dönem ve kültür politikalarındaki değişimler bu alanda iki önemli görüşün çıkmasına kaynaklık etmiştir. Bunlardan birincisi, milli karakterli, geleneksel el sanatlarından izler taşıyan eserlerdir. İkincisi ise çağdaş değerlerin vurgulandığı eserleri temsil eden görüştür (Giray, 2001, s. 98). Türk resim sanatının birçok döneminde geleneksel motifler ve Anadolu yaşamına ilişkin izler görülmüştür. Yaşanan sosyal olaylar, kültürel unsurlar, adet, gelenek, görenek gibi unsurlar resim sanatında açıkça görülmektedir. Dönem açısından tarihi bir belge niteliği taşıyan ve halk kültürünü yansıtan eserler hem sanatsal değeri hem de tarihi niteliği açısından araştırmancının temel motivasyonunu oluşturmuştur. Bu bağlamda herhangi bir sanat eserini incelemek aslında, insanlık tarihini, dönemi, kültürü, incelemektir. Kadın, insanlık tarihi boyunca, farklı inanç, kültür, yönetim biçimleri gibi nedenlerle farklı konumlandırılmış, kimi toplumlarda hanlık verilmiş devlet yönetmiş, kimi toplumlarda ise insan yerine dahi konulmamıştır. Bu nedenle bir toplumun inanç, kültür, politik vb. yapısını anlamak açısından o toplumun kadına biçtiği rolleri ve bakış açısını değerlendirmek oldukça önemlidir. Nitekim (Ercan, 2019, s. 2-4)' a göre, kadına toplum yaşamında uygun görülen roller, dönemin siyasi, kültürel, ekonomik şartlarının sonucudur. Her sanat eserinin dili, o sanatın biçim, içerik, kural ve yapısına göredir. Şiirde metin, enstrümanda ritim, resimde ise eser, iletişimin sembolik araçlarla gerçekleştirilmesinin en yalın örnekleridir.

1. Sanat Eserlerinde Yer Alan Kadın Figürleri ve Türk Resim Sanatında Kadın

Sanat eserlerinde insanlık tarihinin ilk dönemlerinden itibaren değişen kadın tasvirleri, dönemlerinin inanç, kültür, düşünce izlerini taşımaları bakımından önemli birer tarihi belge niteliği taşırlar. Kadının sanat eserlerinde yer aldığı ilk tasvirler Paleolitik dönemde rastlanmıştır. Mağara resimlerinde kadın imgeleri, resimde iki boyutlu, heykelciklerde ise üç boyutlu şekillerde tasvir edilmiştir (Yazgın, 2019, s. 187). Antik Mısır'daki eserlerde yer alan kadın imgelerinde ise Mısırlıların kadını kutsal bir varlık olarak nitelendirdiği, kadın erkek yan yana resmedilen eserler vasıtasıyla, toplumun kadına verdiği değeri ve eşitliği ifade etmektedir (Babila, 2016, s. 140). Roma ve Orta Çağ Döneminde ise kadın, ahlaki olarak yetersiz, fiziksel olarak güçsüz, günahkâr ve bir erkeğin korumasına muhtaç şeklinde tasvir edilmiştir (Kia, 2015, s. 14). Rönesans'ta ise kadın, Venüs adıyla ve mitolojisiyle, ideal güzelliği ve çıplaklığıyla (fiziksel cazibe) unsuru olarak tasvir edilmiştir. Rönesans sonrası serbestleşme sınırlı bir alanda kalmış; Rokoko ve Barok dönemde sanatta kadın imgesi kilisenin baskısıyla dini ya da mitolojik biçimlerde resim sanatına konu olmuştur. 17. ve 18. Yüzyıllara dek sanat alanında dini otorite etkilerinin devamlılığını görmek mümkündür (Işıkören, 2015, s. 122). Fransız Devrimi, kadın imgesinde düşünce, özgürlük, eşitlik gibi unsurların öne çıkmasına neden olmuştur. Bu süreç

sonrası Modern Dönemde ise, kadın hareketleri, kitlesel hak arayışlarıyla birlikte, kadının güçlenmesine neden olmuştur. Kitlesel hak arama faaliyetleri sonucunda ise feminist hareketler başlayarak, feminist düşüncenin, kadını sanatın ilgi odağına dönüştürmesine neden olmuştur (Satur, 2012, s. 4). Modern sanatın birey ve objenin yer değiştirmesine imkân sağlayan bakış açısı, sanatçıların değişim sürecindeki gerçekliğin kadın imgesi üzerinden nasıl yansıtıldığını görmek adına oldukça önemlidir (Özensoy, 2017, s. 71). Özetle sembol diliyle ifade edilen, bir dönemin kültürü, inancı, yaşam biçimidir. Bu dil sözsüz ancak çift yönlü iletişim biçimidir. Hedef kitle ile kaynak arasındaki ileti ise bir tuvale yansıtılan imgeden ibaret değil, toplumların iz düşümüdür.

Türk resim sanatı kendi içerisinde birçok evreden geçerek bugünkü durumuna ulaşmıştır. Osmanlı Devleti'nin son Dönemlerinde başlayan Batılılaşma hareketleri ile Türk ressamın Viyana, Londra, Paris gibi yerlerde eğitim almalarıyla, resim sanatı açısından farklı bir dönemin başlamasına neden olmuştur. Çağdaş Cumhuriyet Dönemi, Çallı Dönemi, D Grubu, Yeniler, Onlar Grubu gibi isimlerle adlandırılan dönemler ise Türk resim sanatının önemli dönüm noktaları olarak nitelendirilmektedir. Araştırmada bu dönemler içerisinde örnek kabul edilen önemli ressamın kadın konulu eserleri, dönemler ve kadın figürleri kapsamında değerlendirilmiştir.

2. Yöntem

Bu çalışmada Türk Resim Sanatının farklı dönemlerinde icra edilen kadın konulu eserler, ilgili alanda iletişim disiplinin perspektifinden bir analiz sunmak ve derinlik kazandırmak amacıyla göstergebilimsel çözümleme yöntemi kullanılarak incelenmiştir. Verilerin toplanmasında literatür taraması, verilerin analizinde ise göstergebilimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Bilimsel araştırmalarda literatürdeki boşlukların tespit edilmesi, araştırılan konu hakkında bilgi ve nitelik düzeyinin artırılması, karşıt görüşlerin belirlenmesi, araştırmaya derinlik kazandırılması, araştırılan konuya ilişkin yeni analiz yöntemlerinin belirlenmesi gibi amaçlarla literatür taraması yapılır (Bourner (1996).

Verilerin analizinde ise göstergebilimsel analiz yöntemi kullanılmıştır. Türkçede göstergebilim olarak adlandırılan terim Fransızca'da: "semiotique" ve "semiologie" şeklinde iki ayrı terimle ifade edilmektedir. Her iki terimin amacı da de göstergeleri ve anlamlarını incelemektir (Sığırcı, 2017, s. 48). Barthes' a göre, bir sözcüğü günlük yaşam içerisinde konuşma dilinde duyduğumuzda, duyduğumuz ses, söz zinciri, zihnimizde bir kavramı çağırır. Bu çağırışın oluşması o dilin yapısını bilmemize bağlıdır. Araştırmamızda, Roland Barthes tarafından literatüre kazandırılan (Gösterge, Gösteren, Gösterilen) metodu kullanılarak, Türk ressamının kadın figürlü tabloları (5 eser) göstergebilim yoluyla incelenmiştir. Barthes'a göre göstergelerin düz anlam ve yan anlam olmak üzere iki farklı anlamı bulunmaktadır. Düz anlam; Gösteren ve gösterilen ilişkisinden oluşan, gösterge içindeki temel anlamdır. Düz anlamda, göstergenin işaret ettiği nesnelere, gönderme yaptığı unsurlar insanların dış dünyada açıkça görebileceği unsurlardır. Bu göstergenin açık ve bilinen anlamıdır; gösterge içinde anlam veren ve verilen arasındaki karşılıklı iletişim ilişkisidir. Bu düzlemde gösterene ilişkin anlam tek ve yalıdır (Parsa ve Parsa, 2013, s. 43). Yan anlam ise göstergenin, izleyicinin duygu düşünce ve kültürel birikimleriyle anlamlandırabileceği, derin ve düşünce, analiz sonucu ulaşılacak anlamdır. Gösterilen; İşaret edilerek göstergeyi kullananın bundan anladığı şeydir. Gösterilen, göstergenin iki bağlantısal ögesinden biridir. Gösterileni karşıt yapan tek ayırım, gösterenin bir aracı niteliği taşımasıdır (Barthes, 2018, s. 50). Özetlemek gerekirse göstergeler bütünü belirtmek amacıyla kullanılırken, gösterenlerin amacı kavramları belirtmektir (Köktürk ve Eyri, 2013, s.130). Gösterilen, göstergenin iki bağlantısal ögesinden biridir. Gösterilenin farkı ise, gösterenin bir aracı olarak kullanılmasıdır (Barthes, 2018, s. 50). Köktürk ve Eyri, (2013, s.130)' e göre, bütünü belirtmek için gösterge, kavramı belirtmek için gösterilen ve işitimi imgesi yerine de gösteren terimleri kullanılmaktadır.

Cumhuriyet dönemi kalkınma planlarında üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerle ilgili yer alan hedef ve politikalar ile kalkınma planları döneminde üstün zekalı ve yetenekli öğrencilerle ilgili gerçekleştirilen uygulamaların belirlenmesinin amaçlandığı bu araştırma, nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Doküman incelemesi araştırmacı tarafından hedeflenen olgu veya olgular ile ilgili yazılı materyallerin analizini içerir. Bu amaçla ilk olarak dokümanlara ulaşılır, ulaşılan dokümanlar detaylı bir şekilde okunur ve analiz edilir. Son olarak da yapılan analizlerin yorumlanması ve değerlendirmesi gerçekleştirilir (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Araştırmada öncelikle Cumhuriyet döneminde yayınlanan on bir kalkınma planına ulaşılmış, tüm kalkınma planları araştırmaya dahil edilmiş, hiçbir kalkınma planı araştırma sürecinin dışında tutulmamıştır. Kalkınma planları detaylı bir şekilde üçer defa okunmuş ve analizler gerçekleştirilmiştir.

3. Bulgular

3.1. İlk Dönem Osman Hamdi Bey (1842-1910)

30 Aralık 1842 yılında İstanbul'da doğan Osman Hamdi Bey, ressam, müzeci, arkeolog ve o dönem Kadıköy'de Belediye Başkanlığı yapan ilk kişidir.

Rum asıllı Osmanlı sadrazamlarından İbrahim Ethem Paşa'nın oğlu olan Osman Hamdi Bey, Dönemin en önemli Sanat Okullarından birisi olan ve günümüzde de Mimar Sinan Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi olarak devam eden, Sanayi-i Nefise Mekteb-i Ali'si'nin kurucusudur. Türk Resim sanatının ilk kuşağını oluşturan Osman Hamdi Bey'in Kaplumbağa Terbiyecisi, Mimosalı Kadın, Feraceli Kadınlar, Cami Önündeki Kadınlar, Mihrap, Vazo Yerleştiren Kız, Pembe Başlıklı Kız gibi birçok eseri bulunmaktadır. Oryantalist olarak nitelendirilmesine rağmen, onu diğer oryantalistlerden farklı kılan Doğu düşüncesidir. Eserlerinde kadın figürlerine sıklıkla yer vermesine rağmen Batılı oryantalistlerin kadın figürlerindeki cinsellik vurgusunu kullanmaması onu diğer oryantalistlerden ayırır. Osman Hamdi'nin kadın figürlerinde, dönemin bireysel kimliği, özgürlük, özgüven gibi vurgular dikkat çeker. Araştırmamızda dönem ve araştırma kapsamına uygunluk açısından "Mihrap" isimli eseri incelenmiştir. "Mihrap" İsimli Eserin göstergebilim açısından değerlendirilmesi:

Resim 1. Osman Hamdi Bey: Mihrap (1901)

Gösterge: Osman Hamdi Bey (1901) Mihrap (Tekvin veya Yaratılış), Osman Hamdi Bey'in 1901 yılında yaptığı tablodur. Son olarak Demirbank'ın arşivlerinde kayıtlı görünen tablonun şu an nerede olduğu bilinmemektedir.

Gösteren / Düz anlam: Tabloda ana mekân duvarında çinilerin olduğu bir mihraptır. Mihrap, İslam inancına göre camilerin kible tarafına oyuk biçimde girinti ile tasarlanan imamların namaz kıldıkları yerdir. Cemaatin imamı rahat görmesi ve İslam inancında imamlığın manevi değeri nedeniyle ibadethanenin en ön kısmında bulunmaktadır. Saçları açık bir kadın Kur'an ayetleri ile nakşedilmiş mihraba ters biçimde oturmuştur. Kadın Kur'an okunan bir rahle üzerine oturmuştur ve ayakları altında İslam inancının kutsal kitabı olan Kur'an ve Kur'an sayfaları bulunur. Eserde ön kısımda bir buhurdan, mihrabın yanında ise oldukça büyük bir mum bulunmaktadır.

Gösterilen / Yan Anlam: Tabloda bulunan çinili mihrap, İstanbul'da Çinili Köşk'te bulunan mihraptır (env. no: 136), 1907 yılında Konya Karaman İbrahim Bey İmaretinden müzeye getirilmiştir. Bu mihrabın yapılış tekniği geleneksel renkli sır tekniğidir. Osmanlı Devleti ve İslam inancında Mihrap, dini semboller içerisinde oldukça önemli bir konuma sahiptir. Eserde ana mekân ve semboller, dinsel bir konunun hakimiyeti açısından açıkça görülmektedir. Kadının mihraba arkasını dönerek oturması, Kur'an okunan rahle üzerinde konumlandırılması, ayakları altında Kur'an ve Kur'an sayfalarının bulunması tüm dini sembollerin bir eleştiri unsuru olarak bir araya getirildiğini göstermektedir. Mumun arkada, mihraba yakın ve yanmıyor oluşu, İslam inancının pasif, işlevsiz, arka planda konumlandırılmasına yönelik bir yaklaşımken, ezoterik nesnelere birisi olan buhurdanın önde ve tütüyor oluşu, mistik, ezoterik inançlara olumlu yaklaşımın göstergesidir. Nitekim mum sönerken, buhurandan tüten buharlar kadının hemen önünde konumlandırılırken, İslam inancında kutsal mekanlardan birisi olan Kabe'yi temsil eden mihraba arkasının dönük olması, eserde dikkat çekilmek istenen dini sembollerin zıtlıklar üzerinden tasvir edildiğinin de bir göstergesidir. Kadın kıyafetinde dekolte ve açık saçlar da sanatçının benzer bir şekilde İslam inancına eleştirel bir yaklaşım mesajı amaçladığını göstermektedir. Kadının tüm bu kutsal sembollerin üzerinde, ön planda ve rahatlıkla konumlandırılmış olması hem inançların ayaklar altına alınması hem de kadının tüm bu değerlerin üzerinde konumlandırılmasına ilişkin göstergelerdir. Görüldüğü üzere dini semboller dogmatik birer nesne olarak konumlandırılmıştır. Kadının, kadınlığı, anneliği gibi özelliklerinin ancak bu dogmalardan arındığı müddetçe mümkün olabileceği mesajı açıkça görülmektedir.

Göstergebilimsel Çözümleme Yöntemi açısından Osman Hamdi Bey'in bu eseri, dönemin inanç, kültür, gelenek gibi özelliklerini özellikle kadın perspektifinden yansıtan önemli eserlerinden birisidir. Eserde verilen mesajlar, tercih edilen cins olarak kadın cinsiyeti üzerinde durulması, kutsal değerlerin oldukça açık biçimde eleştirilmesi, kadının kadınlık ve annelik gibi özelliklerinin ön plana çıkarılması, kadının kıyafeti ve duruşu bütün olarak bakıldığında özgürlük gibi olgulara dikkat çekilmesi bakımından dönemin sosyokültürel yapısının, sorgulama, eleştirme, değişim, dönüşüm gibi düşüncelerle şekillendiğini göstermektedir.

3.2. Çağdaş Türk Resminin İlk Dönemi (1914) Çallı Kuşağı-İbrahim Çallı

Tanzimat Fermanı ve daha sonra Islahat Fermanı ile Osmanlı Devleti'nde görülen batılılaşma hareketlerinin sonuçlarından birisi de resim sanatında Batı tarzının kullanılmasıdır. Dönemin yetenekli sanatçıları eğitim almaları amacıyla Londra, Paris, Berlin ve Viyana gibi şehirlere gönderilmiştir (Papila, 2008, s. 121).

Osmanlı Devleti'nin son dönemi ve Osmanlı Devleti'nin son dönemi ile Cumhuriyet'in ilk yılları arasında bir kavşak noktası olan "1914 Kuşağı" Türk resminde önemli dönüm noktalarından birisi olarak nitelendirilmektedir. Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi Batı tarzı resim sanatına geçiş sürecinin temel kurumu olarak bilinmektedir. Batı eğitimine katılanlardan birisi olan İbrahim Çallı'nın hocası, Osman Hamdi Bey'dir. Bilindiği üzere Osman Hamdi Bey, Türk resim sanatının öncülerindedir. Çallı'nın hocaları arasında ise Salvator Valeri, Warnia Zarzecki

ve Ömer Adil gibi sanatçılar yer almaktadır (Berk ve Özsezgin, 1983, s. 15). İbrahim Çallı eğitim almak için bulunduğu Paris'ten 1914 yılında Türkiye'ye döner. Yurda döndükten sonra Sanayi-i Nefise Mektebi'nde 1947'ye kadar hocalık yapmıştır. Bedri Rahmi Eyüboğlu, Zeki Kocamemi, Muhittin Sebati, Hale Asaf, Halil Dikmen, Cemal Tollu, Eşref Üren, Nurullah Berk, Refik Epikman, Avni Çelebi, Cevat Dereli, Mahmud Cüda, Nuri İyem, Şefik Bursalı gibi Türk resminin en önemli isimlerinin hocasıdır (Eyüboğlu, 1976, s. 9). Türk izlenimcileri, resim sanatına kattıkları yeniliklerden dolayı 'Türk İzlenimcileri' ismi ile anılmışlardır (Baytar ve Okkalı, 2020, s. 126).

Osmanlı toplumunun yapısal değişimlerini analiz etmek için İbrahim Çallı'nın portrelerini incelemek oldukça önemlidir. İbrahim Çallı portreleri, kendi içlerinde farklı dönemlere ayrılması gereken, farklı izler barındırır. Çallı, resimlediği kadınları kendi yaşamlarını sürdürdüğü doğal mekanlar içinde aktarmaya özen göstermiştir. Yaşadığı evin iç mekanını oturduğu kanepeden izleyen kadın, Çallı'nın herhangi bir yaşam kesitini olduğu gibi aktarma konusundaki gözlem ve uygulama başarısının göstergesidir (İskender, Kemal ss. 11). Geleneksel özellikleri yansıması nedeniyle Romanya 'da posta pulu olarak basılan Bayan Vicdan Moral Portresinin göstergebilimsel analizi şu şekildedir:

Resim 2. Yeşil Elbiseli Kadın Bayan Vicdan Moral'ının Portresi (1932), İstanbul Resim ve Heykel Müzesi, 146 x 116 cm. (Env. No: 1153-6070)

Gösterge: 146 x 116 cm. (Env. No: 1153-6070). Tuval üzerine yağlıboya. Salâh Cimcoz'un kayınbiraderi Naci Ali Moral'ının eşi olan, Abbas Halim Paşa'nın kızı prenses Vicdan Moral'ının Portresi. İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'ndedir.

Gösteren / Düz Anlam: Vicdan Hanım, büyük ve alçak bir sedir üzerinde oturmaktadır. Üzerinde sarı işlemelerle süslenmiş yeşil bir elbise ve içerisinde sarıdan turuncuya çalan bir şalvar vardır. Elbise Türk kültüründe önemli folklorik unsurlardan birisi olan üç etektir. Yerde bulunan halı da benzer bir şekilde Türk halk kültürünü yansıtan çok renkli motiflerden oluşmaktadır. Eserde kompozisyonun merkezinde Vicdan Hanım yer almaktadır. Hemen sağında hat levha-çerçevesi Arapça bir kitabe ve yastıklar, sol tarafında ise Edirnekâri kavukluk üzerinde şekerlik ve çiçekler yer almaktadır. Sol arka kısımda ise ahşap askılık ve üzerinde lacivert renkli bir porselen bulunmaktadır. Vicdan Hanımın başında tıpkı elbisesindeki

işlemeler gibi, işlemeli bir çember takılmış, saçları hafifçe görülmektedir. Yastıklarda elbise ve halı seçiminde olduğu gibi yerel işlemelidir.

Gösterilen / Yan Anlam: Eserde mekân seçimi, günlük doğal yaşamı temsil eden iç mekandır. Mekân seçiminden görüldüğü üzere sanatçı, yaşamın bir kesitini tüm doğallığı ile ortaya koymayı amaçlamıştır. Kompozisyonun geneline bakıldığında, oda döşemeleri geleneksel Osmanlı stilidir. Kompozisyonun merkezinde yer alan kadının kıyafetleri de geleneksel Osmanlı kıyafetleridir. Kadının hemen sağında bulunan hat levha, geleneksel desenli yastıklar, sol arka kısımdaki el işlemesi ahşap niş ve sol yan kısımda bulunan Edirnekâri kavukluk, şekerlik ve çiçekler geleneksel Osmanlı Evi'dir. Eserin tam merkezinde yer alan kadının duruş biçimi, iç mekânda vurgulanan geleneksel unsurlarla uyumlu, naif, vakur bir Osmanlı kadını duruşudur. Sağ eli hafifçe dizlerinin üzerinde, sol eli ise sedirden destek alacak biçimde konumlanmıştır. Kadın sedire yaslanmamış, dik ve nazik bir proporsiyonla oturmaktadır. Kadının jest ve mimikleri, duruş, oturma biçimi geleneksel Osmanlı stiline uygun biçimdedir. Dönemin Çağdaş Cumhuriyet kadını tasvirlerinin aksine, geleneksel Osmanlı çizgilerinin hâkim olduğu görülmektedir. Eserin bütününde gerçekçi bir üslup açıkça görülmektedir. Renk ve desenler, çeşitlilik ve yoğunluklarına rağmen, göz yormayacak bir uyumla bütünlük arz etmektedir. Tam bir boy portre özelliği taşıyan eser, içerisinde bulunan zengin figürlere rağmen, ilgiyi kadının yüzüne odaklayan çizgileri yansıtmıştır. Kullanılan ışık kadının yüzünü tamamen aydınlatması nedeniyle zengin dekor içeriği ikinci planda bırakılmıştır. Sanatçının kullandığı dekor ve figürleri yansıtmadaki titizliği, modelin duygu durumunun yansıtılması açısından da görülmekte. Çağdaş Batılı kadın portrelerinde görülen düşünceli, kimi zaman belirsiz kimi zaman ise huzursuz duygu durumlarının izlenmediği bu eserde, geleneksel çizgiler, edep, soyluluk, asalet, ağırbaşlılık, huzur, sükûnet, zarafet gibi vurguların öne çıktığı görülürken; Vicdan Hanım'ın hafif sola dalan gözlerinde ise romantik bir yaklaşımla, hüznün duygusunun izleri dikkat çekmektedir. Modelin nitelikleri ve duygularının abartıdan uzak, yalın bir şekilde yansıtılması, dönemin saraylı kadınlarının fiziksel, duygusal niteliklerinin analizi açısından oldukça önemlidir. Eserde dönemin saraylı kadınları arasında geleneğin devam ettiği ancak duygu durumu olarak benzer bir hüznün varlığı dikkat çekmektedir.

3.3. Müstakiller Dönemi (1929) Hale Salih Asaf

Cumhuriyet döneminin ilk sanatçı birliği olan “Müstakil Ressamlar ve Heykeltıraşlar Birliği” Temmuz 1929'da kurulmuştur. Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nden sonra Türk Ressamlar tarafından kurulan, ikinci sanat birliğidir. Birlik, 1914 sonrası Sanayii Nefise Mektebi'nde resim eğitimi alıp daha sonra Avrupa'da eğitimlerini tamamlayan ressamlar tarafından kurulmuştur. Ressam Ali Avni (Çelebi), Refik Fazıl (Epikman), Ahmet Zeki (Kocaemmi), Cevat Hamit (Dereli), Mahmut Celalettin (Cuda), Şeref Kâmil (Akdik), Hale Asaf, Nurullah Cemal (Berk), Dekoratör Fahrettin Bey, Muhittin Sebati ve Ratip Aşir (Acudoğlu) bu birliğin kurucularıdır (Kıymet, 1993-1994, s. 344).

Birliğin önemli sanatçılarından birisi olan Hale Asaf gerek kadın sanatçı olması gerekse modern üslubuyla, çağdaş Türk Resmine farklı bir üslup kazandırmıştır. Türk resim sanatında önemli dönüm noktalarından birisi (Üstünipek, 2003) olarak kabul edilmesi nedeniyle, Müstakil Ressamlar dönemi içerisinde araştırılmak üzere, Otoportre isimli eser tercih edilmiştir.

Resim 3. Hale Salih Asaf, Oto portre, (1928) Paletli Otoportre'' İstanbul Üniversitesi Feyhan-Güzin Duran Müzesi, Tuval üzerine yağlı boya: 60x50 cm.

Gösterge: “Paletli Otoportre” İstanbul Üniversitesi Feyhan-Güzin Duran Müzesi’nde yer almaktadır. Tuval üzerine yağlı boya: 60x50 cm. Asaf (1905-1938).

Gösteren / Düz Anlam: Asaf bu eserde, kendisini şapka ve bir tayyör takım ile tasvir etmiştir. Mavi bir ceket, su yeşili bir kolye, siyaha yakın bir şapka ve şapkanın altından hafifçe görülen saçları; düşünceli, vakur, kararlı, hatta endişeli yüz ifadesiyle dikkat çekmektedir. Tablo, tam ortasından geçen siyah şerit ile merkezine konumlanan portre arasında denge oluşturmuştur. Seçilen pastel renklerin aksine, dudagındaki kırmızı rujun canlılığı dikkat çekmektedir.

Gösterilen / Yan Anlam: Kendisini tasvir ettiği eserde kıyafet seçiminin şapka ve tayyör olması, dönemin kadının nasıl algılandığına ilişkin önemli göstergelerden birisidir. Dönemin moda anlayışının yansıtılması, (modern kadın) algısını göstermektedir. Kıyafetlerde görülen modernlik, portredeki ağır, kararlı, özgüvenli, kendinden emin ancak biraz da endişeli yüz ifadesi, sanatçının melankolik duygularla, çöşkulu duyguların ortasında, belirsiz bir ruh halini işaret etmektedir. Kendisini şapka ve tayyörle ifade etmesine neden olan dönemin Avrupası ve çağdaşlık düşüncesi, kırmızı ruj ile birleştirilmiş ve cesur, bağımsız, Batılı Modern Türk kadını imgesi vurgulanmıştır. Kıyafet ve arka plandaki pastel, mat renklerin aksine ruj renginin kırmızı seçilmesi, cesaretle birlikte kadının dişilik, cinsellik gibi özelliklerinin çağrışımı açısından önemli bir göstergedir. Ayrıca portrede burun, dudak, göz gibi hatların keskinliği, karakteristik özelliklerin kararlılığına ve kadının özgüvenine dikkat çekmektedir. Asaf bu oto portresinde, şık, modern, çağdaş görünümüyle dönemin kadınına ilişkin görsel sembolleri vurgularken; düşünceli, endişeli, huzursuz, belirsiz yüz ifadesiyle, dönemin kaygılı, endişeli duygu durumlarına dikkat çekmektedir.

3.4. D Grubu Dönemi Eren Eyüboğlu (1911 – 1975)

Eren Eyüboğlu, Paris’te tanıştığı kendisi gibi resim sanatçısı olan Bedri Rahmi Eyüboğlu ile 1936 yılında evlenerek İstanbul’a gelmiştir. İki resim sanatçısı eş, ülkenin birçok bölgesini gezerek, Anadolu insanının kültürel özelliklerini yansıtan folklorik unsurları ön plana çıkarmış, soyutlamalı üsluplarıyla Anadolu insanını konu edinmişlerdir. 81 yıllık yaşamının büyük bir bölümünü Anadolu folkloru ve kadınlarına ayıran Eren, hem dönemin önemli sanatçılarından olması hem de dönemin sosyokültürel değerlerini konu olarak işlemesi nedeniyle, bu dönemi temsilen tercih edilmiştir. Resim 4’te gösterilen Portre isimli eserin göstergebilimsel analizi şu şekildedir:

Resim 4. Eren Eyüboğlu (1907-1988) Portre, 1947, 77x56 cm

Gösterge: Eren Eyüboğlu (1907-1988) Portre Duralit üzerine yağlıboya, 1947, 77x56 cm

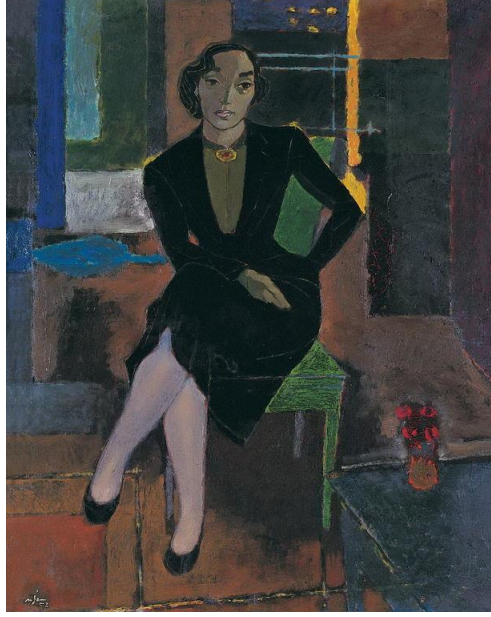
Gösteren / Düz anlam: Eserde mavi elbisesiyle bacak bacak üstüne atarak oturan bir kadın dikkat çekmektedir. Bir tabureye oturduğu görülen kadın, bir eli yüzünde düşünceli görünmektedir. Kadının hemen yanı başındaki taburede bir kadeh bulunmaktadır. Arka plan, kahverengi turuncu tonlarında, tabureler sarı, kadın ise mavi renkte rahat bir elbiseyle resmedilmiştir.

Gösterilen / Yan Anlam: Kahverengi, toprak ve ahşap rengi olması nedeniyle sağlamlık, güven gibi çağrışımlar vurgulanmak istendiğinde sıkça kullanılan bir renktir. Aynı zamanda doğallığı, gerçekçiliği ve sadeliği de simgeler. Turuncu ise, cesaret, mutluluk, özgüven gibi çağrışımlarla beraber sosyalleşme vurgusu için de kullanılır. Kadın bu renklerin hemen önüne yerleştirilmesi kendine güven, cesaret gibi özellikleri çağrıştırmaktadır. Kadının kıyafeti ise mavi rahat bir elbise olarak tasvir edilmiştir. Mavi huzuru, özgürlüğü çağrıştırmakla beraber aynı zamanda hüznü, yalnızlığı, kimi zamansa depresyon gibi duyguları temsil eder. Kadının yüzündeki düşünceli ifade ile de doğrulanması mümkün olan elbise renk seçimindeki uyum, kadının özgüvenli, özgür ancak düşünceli olduğunu vurgulamaktadır. Seçilen renkler, kadının duruşu, yüzündeki ifade, mimikler ve diğer figürlerle ilişkiler, bir bütün olarak değerlendirildiğinde bireysel, maskülen, düşünceli, modern Türk kadını vurgusu açıkça görülmektedir.

3.5. Yeniler Grubu- Onlar Grubu Nuri İyem (1915 – 2005)

Nuri İyem'in kadın yüzlerini, Ahmet Hamdi Tanpınar "Bir heykel kadar sınıksız, yeşil mehtap aydınlığı kadar zarif, geçmiş zamanın havasını içinde taşıyan eski fresk ve ikonalar kadar yalın" diye tanımlar. Tanpınar'ın tanımından da anlaşılacağı üzere İyem, eserlerinde dönemi yansıtan, gerçeğe oldukça yakın ve bir o kadar samimidir. Sanatçının eserleri ile yansıttığı duygular onun sanatı açısından başarısına işaret ederken aynı zamanda döneme ilişkin analizler açısından da önem teşkil etmektedir. Özellikle köylerden kentlere göç durumunun yaygınlaştığı ve kadınların sosyal haklar bağlamında oldukça kötü şartlar içerisinde olduğu bir dönemin ürünü olması nedeniyle, Nuri İyem, Yeniler- Onlar Grubunu temsilen seçilmiştir. Resim 5'te gösterilen Adalet Cimcoz Portresi'nin göstergebilimsel analizi şu şekildedir:

Resim 5. Nuri İyem, Adalet Cimcoz Portresi, 1952, 195, 65x75cm

Gösterge: Nuri İyem, Adalet Cimcoz Portresi, 1952, 65x75, duralit üzerine yağlıboya.

Gösteren / Düz Anlam: Dikey kompozisyon ile oluşturulan bu tabloda, bir kadın iç mekân içerisinde mekânın tam ortasında bir sandalye üzerinde oturmaktadır. Mekân içerisindeki nesne hatlarının tam olarak belirgin olmaması, geometrik ve çizgisel tasarımla da desteklenen kübist etkileri göstermektedir. Kadının hemen yanında bir sehpa üzerinde vazoda çiçekler görülmektedir. Kadın ayak ayak üstüne atmış hafif öne eğilmiş, bir eli cebinde diğer eli ise bacağının üzerinde düşünceli bir şekilde oturmaktadır. Kadın siyah bir elbise, içerisinde yeşil gömlek ve siyah topuklu ayakkabılar ile tasvir edilmiştir. Arka planda kullanılan canlı renklerin aksine kadın sade ancak dikkat çeken bir biçimde konumlandırılmıştır. Renklerdeki zıtlık kadını ön plana çıkarmaktadır.

Gösterilen / Yan Anlam: Toplumsal gerçekçi olduğu bilinen İyem'in, Adalet Cimcoz Portresinde de aynı düşüncenin izlerini görmek mümkündür. Kadın iç mekânda, tek başına ve oldukça resmi bir giyim tarzıyla tasvir edilmiştir. Kadının tek başına olması, bireysellikle birlikte yalnızlığı çağrıştırmaktadır. Arka planda dikkat çeken mavi, kırmızı, sarı, yeşil gibi canlı renklerin aksine kadın sade siyah bir elbiseyle tasvir edilmiştir. Bu durum renklerin zıtlığı açısından kadını vurgularken aynı zamanda sade, vakur, hüznü, düşünceli gibi sıfatları ön plana çıkarmıştır. Türkiye'de ilk soyut çalışmaları icra eden sanatçılardan birisi olan İyem'in bu eserinde de soyut çizgiler dikkat çeker. Kadın, sandalye ve vazoda çiçek dışında tüm figürlerin soyuttur. Eserin merkezinde somut biçimde konumlandırılan kadının yüzü eserin odak noktasıdır. Daha çok köy yaşamı ve köy kadınlarını tasvir eden sanatçının bu eseri, sanatçının zihninde oluşan kentli kadın algısının iz düşümü niteliğindedir. Köy kadınlarını tasvir ettiği renkli portrelerin aksine, kentli kadın düşünceli, hüznü, özgüvenli, tek başına ve merkezdedir. Kadının bireyselliği, özgürlüğü, maskülenliğinin vurgulandığı eserde çağdaş Cumhuriyet kadınına dair çizgileri görmek mümkündür.

Sonuç ve Öneriler

Bu araştırmada Türk resim sanatının önemli dönemleri (İlk dönem, Çallı Dönemi, D grubu, Müstakiller ve Yeniler-Onlar) bu dönemleri temsil eden sanatçıların kadın konulu eserleri, göstergebilimsel çözümleme yöntemi kullanılarak incelenmiştir. Araştırma örneklemini, kadın konulu eserler veren ve kendi dönemlerini temsil etme niteliği taşıyan Osman Hamdi Bey,

İbrahim Çallı, Hale Salih Asaf, Eren Eyüboğlu ve Nuri İyem olarak belirlenmiştir. Veriler, ilgili literatürden belirlenen konu ve kısıtlar (Türk resim sanatı, kadın konulu eserler) kapsamında toplanmış, Roland Barthes'ın Göstergibilimsel Analiz Yöntemiyle analiz edilmiştir.

Bu kapsamda ulaşılan sonuçlar:

a. Eserlerin başlıca ortak noktaları, kadınların merkezde, özgür, bireysel, güçlü ve özgüvenli bir biçimde tasvir edilmesidir.

b. Kadın tasvirlerinde seçilen kıyafet, duruş, jest ve mimiklerde batılılaşma hareketinin izleri açıkça görülmektedir.

c. Kadınların toplumsal statüsünün değişimi dikkat çekmektedir.

d. Kıyafet vb. unsurlar, seçilen figürler (kadeh vb.), değişen sosyokültürel yapının göstergeleridir.

e. Dönem dönem farklı üsluplar görülse de söz konusu kadın portreleri olduğunda, toplumsal gerçekçi yaklaşımın hemen her dönem için ortak üsluplardan birisi olduğu söylenebilir.

f. Geleneksel sanat anlayışından kopuş ve özgünlük bu dönemde görülen eserlerin ortak özelliklerinden birisidir.

g. Dönemlerin ortak kültür sanat politikası olan batılılaşma hem sanatçıların üsluplarında (teknik) hem de eser konu, figür, mesaj seçimlerinde görülen ortak noktalardan birisidir.

h. Ulaşılan benzerlikler, sanatçıların yaşadığı dönemin, politik, kültürel, siyasi ve ekonomik koşullarının sonucu olabilir. Araştırmada dikkat çeken ve çalışmanın özgün değerini oluşturan sonuç ise kadın tasvirlerine yansıyan ortak duygu durumlarıdır. Dönem kadınlarının tasvirlerinde hüznün, dalgınlık, tedirginlik, keder, kaygı ve mutsuzluk gibi duygular dikkat çekmektedir.

Hem çağdaş, modern, batılı, Cumhuriyet kadını tasvirleri; hem de geleneksel Osmanlı kadınına yansıyan tasvirler, benzer duygu durumlarına dikkat çekmektedir. Tayyör ve şapkısıyla Hale Asaf'ın oto portresindeki hüznü, İbrahim Çallı'nın Prens Vicdan Hanım'ın gözlerinde görmek mümkündür. Sarayda oturan, sedirde oturan veya Paris'te oturan kadınların gözlerinde benzer duyguların izleri görülmektedir. Bu durumun nedeni kadınların dönemin benzer koşullarından etkilenmeleri mi, sanatçıların böylesine büyük bir kültürel değişimi henüz içselleştirememiş olmaları mı, halk ile sanatçıları arasında yaşanan kopukluklar mı yoksa dönemin sanat akımlarının bir sonucu mudur? Tüm bu soruların bundan sonraki araştırmalar açısından bir pusula olacağı düşünülmektedir.

Elde edilen bulgular, dönemlerin sosyokültürel yapısı, dönemlere hâkim olan sanat akımları, halk ile sanatçıları arasındaki ilişkilerin (ilişkisel bağlamları ile) araştırılması gerektiğini göstermektedir. Dönem kadınları mutsuz mudur? Eğer böyle bir durum söz konusu ise bu durumun sebepleri nelerdir? Böyle bir genelleme yapılamaz ise neden kadınlar dönem eserlerinde bu tür duygularla tasvir edilmiştir? Araştırma kısıtlarını ve çerçevesini oluşturan tüm bu soruların bundan sonraki araştırmalara ve literatüre katkı sunacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Akkaya, K. R. (2015). Atina'daki Demokrasiden Orta Çağ'a Kadının Dünyası ve Filozoflar. *Journal of Istanbul University Law Faculty*, 73 (1), 7-20.
- Akkaya, T. (2014). *Akademik ve Disiplinler arası Yeni Sanat Eleştirisi Kuramı*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

- Alsan, Ş. S. (2019). İslamiyet'te Tasvir Yasağı ve Türk Mimari Süsleme Sanatında İnsan Figürünün Kullanımı. *The Journal of Social Science*, 3 (5), 285-313.
- Armağan, Y. (2014). Image”dan “İmge”ye Attilâ İlhan'ın Edebiyat Savaşı. *Erdem*, (67), 19-32.
- Ayan, A. (2011). Bedri Rahmi Eyüboğlu Sempozyumu. *MSGÜ*, İstanbul.
- Babila, M., ve Azeez, H. (2016). Eski Mısır'da Kadın. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (1), 130-143.
- Barthes R. (2018). ‘Göstergebilimsel Serüven’ (Çev., M. Rifat, S. Rifat), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Başaran Y. (2017). Sosyal Bilimlerde Örnekleme Kuramı. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 5(47), 480-495.
- Başkan, S. (1997). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de Resim*. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Berk, N. ve Özsezgin, K. (1983). *Cumhuriyet Dönemi Türk Resmi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı, Ankara.
- Bourner, T. (1996). *The Research Process: Four Steps To Success*. Greenfield, T. (Ed.), Research Methods: Guidance for Postgraduatesin (7-11). Arnold London.
- Çoruhlu, Y. (1993). Türk Sanatının ABC'si. Simavi Yayınları, İstanbul.
- Dastarlı, E. (2019). Batılılaşan Türk Resminde Kadın İmgesinin Kamusal Alanın Oluşumundaki Önemi. *Yedi Sanat Tasarım ve Bilim Dergisi*, (22), 69-80.
- Demirtaş E. B. (2019). *Feminist Sanat Hareketi ve Filistinli Kadın Sanatçılar*. [Yayımlanmış Yüksek lisans tezi]. Batman Üniversitesi, Batman.
- Erinç, S. M. (2016). *Resmin Eleştirisi Üzerine*. Ütopya Yayınevi, Ankara.
- Ersoy, A. (1998). *Günümüz Türk Resim Sanatı*. Bilim Sanat Galerisi Yayınevi, İstanbul.
- Eyüboğlu, B. R. (1976). *Çallı Üzerine Türkiye'miz*. (18), 7-14.
- Giray, K. (1994). Ali Avni Çelebi'nin Yaşamı ve Sanatı. *Sanat Tarihi Dergisi*, s. 7.
- Giray, K. (2001). *Nuri İyem*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Basım, İstanbul.
- Giray, K. (2004). *Cumhuriyetin İlk Ressamları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Günay, D. ve Parsa, A. (2012). *Görsel Göstergebilim: İmgenin Anlamlandırılması*. ES Yayınları, s. 74, İstanbul.
- <http://www.leblebitozu.com/15-unlu-turk-ressamin-goz-alici-kadin-resimleri/> (Erişim tarihi: 13.03.2023).
- <http://www.leblebitozu.com/21-unlu-turk-ressamin-kadin-figurlu-tablolari/> (Erişim tarihi: 10.03.2023).
- <http://www.leblebitozu.com/anadolu-kadin-portreleriyle-taninan-nuri-iyemin-16-eseri/> (Erişim tarihi: 13.03.2023).
- <http://www.leblebitozu.com/kaplumbaga-terbiyecisi-ile-taninan-osman-hamdi-bey-ve-tablolari/> (Erişim tarihi: 10.03.2023).
- <http://www.leblebitozu.com/unlu-turk-ressam-ibrahim-callinin-15-onemli-tablosu/> (Erişim tarihi: 13.03.2023).
- <http://www.tarihbilimleri.com/tatarlar-mogol-mu-turk-mu.html> (Erişim tarihi: 13.03.2023).

- <http://www.tualim.net/yabanci-ressamlarin-biyografisi-hayati/500-turk-ressamlar-listesi-donemlerine-gore-sirali.html> (Erişim tarihi: 13.03.2023).
- http://www.turkishpaintings.com/index.php?p=37&l=1&modPainters_artistDetailID=95 (Erişim tarihi: 10.02.2023).
- http://www.turkishpaintings.com/index.php?p=37&l=1&modPainters_artistDetailID=95 (Erişim tarihi: 13.03.2023).
- <https://defteriniz.com/uygur-devleti-sanati-islamiyet-oncesi-turk-sanati-turk-sanat-tarihi/34768/> (Erişim tarihi: 13.03.2023).
- <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuarts/writing-rules> (Erişim tarihi: 02.10.2023).
- <https://kiyimuzik.com/eren-eyuboglu-ve-edward-hopper-eserlerinde-ortak-bir-duygu-aramak/> (Erişim tarihi: 10.02.2023).
- <https://kultur.istanbul/dunyaca-unlu-turk-ressamlar-ve-tablolar-bir-ressam-bir-eser/> (Erişim tarihi: 10.03.2023).
- <https://resimbiterken.wordpress.com/2014/04/01/eren-eyuboglunun-bursali-gelin-eseri/> (Erişim tarihi: 13.03.2023).
- <https://twitter.com/ilyaskemaloglu/status/1494365554324512772> (Erişim tarihi: 13.03.2023).
- <https://twitter.com/mecra/status/1096036992918409216?lang=he> (Erişim tarihi: 13.03.2023).
- <https://www.akademiktarihtr.com/turkkadini/> (Erişim tarihi: 13.03.2023).
- <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=694696> (Erişim tarihi: 10.03.2023).
- <https://www.dokuzeylul.com/gul-koklayan-fatih-sultan-mehmetten-sarayda-beethovena> (Erişim tarihi: 13.03.2023).
- <https://www.istanbulstatevi.com/category/turk-ressamlar/> (Erişim tarihi: 12.03.2023).
- <https://www.kulturportali.gov.tr/portal/turk-ressamlar> (Erişim tarihi: 12.03.2023).
- <https://www.resimciabi.com/turk-resim-sanati-tarihi/> (Erişim tarihi: 12.03.2023).
- İşıkören, N. D. (2015). Kadın İmgesi ve Tarih Boyu Değişimi. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 0 (16), 115-131.
- İlhan, R. S, & Çevik, A. (2013). Önyargıların Psikolojisi: Psikodinamik Bir Gözden Geçirme. *Nesne Psikoloji Dergisi*, 1 (1), 52-67.
- İskender, K. (1996). *Türk Resminde İnsana Bakış ya da Büyük Figür Sergisi* Sergi Kataloğu. İstanbul Genç Sanat, M.S.Ü.Ğ.R.H. Müzesi, s.16, İstanbul.
- Keleş, Y. (2015). *İnsan Kaynakları Yönetiminin Tarihi Gelişimi*. E. Pelit (Ed), Turizm işletmelerinde insan kaynakları yönetimi içinde (ss. 17-43). Ankara: Grafiker Yay.
- Köktürk, Ş. ve Eyri, S. (2013). Dilbilim ve Göstergebilim: Ferdinand De Seassure ve Göstergebilimi Anlamak. *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, s.130.
- Küçükşen Ö. F. (2017). Türk Resminin ve Toplum Hayatının Değişim Göstergesi Olarak Kadın. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, (19), 103-121.
- Okkalı, İ. C. ve Baytar, İ. (2020). Türk Resminde Yemek ve Sofra Betimleri ile Osmanlı Mutfagının Dönüşüm Öyküsü (1839-1950). *Sanat Tarihi Yıllığı*, (29), 63-88.
- Oktay A. (1971). *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 16-17.
- Özensoy, E. (2017). *Modern Sanatın Doğusunda Kadın İmgesi: Türk ve Avrupa Resim Sanatı Karşılaştırması*. [Yayımlanmış Yüksek lisans tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.

- Papila, A. (2008). Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma Döneminde Resim Sanatının Ortaya Çıkışı ve Osmanlı Kimliğinin Resimsel Anlatımı'' *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 1.(1), 117-134.
- Parsa S. ve Parsa A. F. (2012). *Göstergebilim Çözümleri*. Ege Üniversitesi Basım Evi, İzmir.
- Satır, M. (2012). *Resimde Kadın İmgesi*. [Yayımlanmış Doktora tezi] Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Şaylan, G. (2009). *Postmodernizm*. İmge, Ankara.
- Taşçı, A. (1998). Selçuklu Mimarisi Süslemesindeki Alçı ve Taş Kabartma İnsan Figürlerinin Köken ve Gelişimi. *Vakıflar Dergisi*. 27. Sayı. Sistem Yayınevi, Ankara.
- Temizsoylu, N. (1987). *Renk ve Resimde Kullanımı*. İstanbul.
- Yazgın, Y. (2019). Kuzey Kıbrıs'ta Kadın Ressamların Resimlerinde Kadın İmgesi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(1), 185-200.
- Yıldırım, C. (2009). *Resimde Rengin Simgesel Kullanımı*. Yüksek Lisans Eser Metni, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Resim Ana Sanat Dalı, İstanbul.
- Zıllıoğlu, M. (1992). *İletişime Giriş*. Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

Demokratikleşme Ekseninde Türk Modernleşmesi ve Cumhuriyet

Turkish Modernization and the Republic on the Axis of Democratization

Doç. Dr. Mehmet Ali KARAMAN¹

Öz

Toplumsal yenileşme hareketleri, siyasi sistemler içerisinde kitleleri yakından ilgilendiren vakalardır. Değişim süreçleri içerisinde sosyal hayatın gelişmesi için kurgulanan yenilik hamleleri zaman zaman yönetimsel anlamda müdahaleler şeklinde de gerçekleştirilir. Siyasal değişimi hedefleyen bu uygulamalar daha ziyade ideologların talepleri doğrultusunda toplumun ihtiyaçları çerçevesinde hayata geçirilmişlerdir. Bütün bunlar tepeden inme emirlerle baskılama şeklinde olabileceği gibi, belli bir süreç içerisinde zamana yayılmak suretiyle de olabilmektedir. Oldukça sancılı olan toplumsal değişim ve dönüşümler hedef kitle içerisinde önemli sorunlar doğurabilir. Değişim süreçleri sırasında ve sonrasında kaotik ortamların ve polemiklerin yaşanması kaçınılmazdır. Toplumsal değişim hareketleri oldukça hassas uygulamalar olduğundan özellikle rol modeller üzerinden yürütülme esası üzerine oturtulmuşlardır. Demokratikleşme ekseninde batılı kaygılarıyla gerçekleşen Türk modernleşme hamleleri, uygulama sürecinde ve sonrasında zaman zaman toplumsal tepkiyle karşılaşmıştır. Bu tepkileri azaltma adına egemen irade hayata geçirilen yenilikleri güvence altına alma gayesiyle yasalar çıkarmışlardır. Makalede modernleşme hamleleri, Türk-İslam toplumu olma özelliği taşıyan bir coğrafyada monarşiden cumhuriyete geçiş aşamaları, uygulanma metotları ve oluşan tepkiler şeklinde ele alınacaktır. Makale içerisinde tarihi süreçte görülen Türk devrimlerinin topluma modernleşme mantığı ile getiriliş süreçleri ve bu yenilik faaliyetlerinin kamuoyu nezdinde ne şekilde makede bulunduğu irdelenecektir. Çalışma arşiv vesikaları başta olmak üzere, dönemi ilgilendiren basın yayın organları, hatıratlar ve literatür kaynakları esas alınarak kamuoyu tepkileri çerçevesinde irdelenerek hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Devrim, modernleşme, yenilik, değişim, muasırlaşma

Makale Türü: Araştırma

Abstract

Social renewal movements are cases that closely concern the masses within political systems. Innovation moves built for the development of social life in the process of change are also carried out in the form of administrative interventions from time to time. These practices aiming for political change have been implemented in line with the demands of ideologists within the framework of society's needs. All of these can be in the form of suppression by top-down orders or it can be spread over time within certain duration. Social changes and conversions which are considerably troublesome can produce significant problems within the target group. It is inevitable to experience chaotic ambience and polemics during and after the change processes. Since social change movements are very delicate implementations, they are based on the principle of being carried out especially through role models. Turkish modernization efforts, carried out with Western concerns within the axis of democratization, have occasionally been met with social reactions during and after the implementation process. In order to reduce these reactions, laws have been enacted with the aim of ensuring the protection of the innovations implemented by the dominant will. In the article, modernization moves will be discussed in the form of transitional stages from monarchy to republic, implementation methods and reactions in a region which has the feature of being a Turkish- Islamic society. Within the article, the process of bringing the Turkish revolutions to the society with the logic of modernization and how these innovative activities have a reflection with the public will be examined. The study is prepared by examining the public reactions on the basis of archival documents, media organs concerning the period, memoirs and literature sources.

¹Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, malikaraman@hotmail.com

Keywords: Revolution, modernization, innovation, change, contemporization

Paper Type: Research

Giriş

Geleneksel olmayan, yeniliği barındıran her kavram, modernizm ile ifade edilmektedir. Konu sosyolojiyi ilgilendirse de işin temellerine inildiğinde pek çok kıstas dâhil olmakla beraber bazen edebiyatı, bazen de felsefeyi ilgilendiren yaklaşımlar ön plana çıkmaktadır. Öyle ki “modern” denildiğinde karşılaşılan “kime göre, neye göre modern?” yaklaşımı, felsefe ilmini konuya müdahale etmeye zorlamaktadır. Gerçek olan bir şey vardır ki o da modernleşmenin bir süreç olduğudur. Marx’dan Durkheim’e Weber’den Giddens’a kadar pek çok bilim adamı bu kavramla ilgilenmiştir. Bilim adamları modernleşme kavramı ile alakalı yorumlar ile alakalı ve bunların dayandığı temel prensiplerin hangi süreçlerden geçerek anlam kazandığına dair hükümler vermişlerdir. Bu isimlerin yanında doğulu ilim adamları da bu kavram etrafında zaman zaman fikir beyan etmiş, zamanla da gelenekçi doğu toplumlarının karşı durduğu prensipler dâhilinde konuya yaklaşmışlardır. Bu tartışmanın içerisinde İbn Haldun’un yaklaşımları, Ahmet Cevdet Paşa’nın keskin yorumları, Abdullah Cevdet ve ekolünün tartışılan teslimiyetini bulmak mümkündür.

İbn Haldun penceresinden meseleyi ele aldığımızda da onun kullandığı medeniyet kelimesinin anlamı, yeni kavramından oldukça farklıdır. İbn Haldun’un deyimiyle; “*bilindiği gibi medeniyet, maddi alanda ilerlemek ve maddi durumu düzeltmek, sanayi biçimlerini ve yeme, giyim, yapı, süsleme, kap-kacak ve diğer evle ilgili sanatları geliştirmektir. Hayat düzeni yükseldiği zaman bunu şehvani isteklere bağlılık izler; birçok kişi renklere bürünür, sözü ve işi birbirine uymaz.*” (İbn Haldun, 2021). Bu yaklaşımıyla medeniyetin kişiyi olduğunun tam aksine değiştirdiği ve farklı bir kimliğe bürünmeye zorladığı yaklaşımı göze çarpar. Bedevilik yani badiye, ne çöl hayatını ve ne de köy veya kır hayatını ifade etmekte, belki de bunların hepsini içermekte, bedevilerin oturduğu ve dolaştığı her bölgeyi, göçebelikten yarı göçebelige ve hatta kısmen göçebe köylü hayatına kadar her durumu içine almaktadır. Bugün sosyo-kültürel anlamda bu kavramı “köylülük” ile ifade edebiliriz (Albayrak, 2000, s. 593). İbn Haldun’da medeniyet, Hadare ve Umran terimleri ile karşılaştırılır. Medeniyet’in Arapçadaki karşılığı olan “Hadara”, çöl ve badiyenin karşısı olan şehir ve kasabalarda oturmak anlamı taşımaktadır.

Doğu coğrafyasında zamanla modernizmin Batılılaşmak ile aynı anlamı taşıdığı algısı modernizme karşı gelenekçilerin şiddetli tepkisine yol açmıştır. Zamanla değişik anlamlar kazanan medeni-medeniyet kavramı farklı kesimlere özgü akli, dini, ahlaki, dünyevi değerler manzumesinin adıdır. Medeniyet, bir insan topluluğuna ait, bir ulusa özgü ve ulusları diğerlerinden ayıran anlayıştır (Hüseyin, 1986, s.7). Ziya Gökalp’in yaklaşımıyla da tam tersi bir bakış açısı bulmak mümkündür. Öyle ki Gökalp’in Hars diye adlandırdığı kültür millidir, medeniyet beynelmileldir. Hars bir milletin dini, ahlaki, hukuki, bedii, iktisadi ve fenni hayatlarının ahenktar bir mecmuasıdır. Medeniyet ise birçok milletin içtimai hayatlarının müşterek bir mecmu’udur” (Gökalp, 2019, s.26).

Etimolojik olarak devrim kavramı ise, özünde devirme, var olanı değiştirmeye yönelme ve yok etme gibi anlamlar içermektedir. Mevcut düzeni değiştirme temayülünde olanlar da kendilerine “Devrimci” sıfatını uygun görerek bu yaklaşımı bir statü haline dönüştürmüşlerdir. Devrim terimi zaman içerisinde “devirmek” fiili anlamının ötesine geçip siyasi mesaj içeren “Devrim” ismini halini almış, hatta kimi devrimcilerin çocuklarına verdikleri özel isim olmuştur. Dil bilgisi başlıkları olarak tek bir kavramın aynı anda fiil, sıfat ve isim mahiyeti kazanması Türkçe dilbilgisinin konusu gibi gözükse de aslında devrim kavramı daha ziyade tarih ilminin konuları arasında yer almaktadır.

Doğu-Batı ayrımının ortaya çıkışı seneler hatta yüzyıllar almıştır. (Şahin, 2007, s.22) Gerek doğu toplumlarında gerekse batı toplumları arasında hemen her dönem mevcut rejime

karşı muhalefet ve çeşitli talepler içeren vakalara rastlamak mümkündür. Bu talepler kimi zaman dini merkezli olduğu gibi, kimi zaman da yönetimde söz sahibi olmak isteyen zâdegânlar arasından çıkabilmiştir. Demokratik toplumlarda ise devrim yaklaşımları daha ziyade modern yöntemlere dair usuller başlığı altında gerçekleştirilse de genellikle bu talepler cebren ve baskı yoluyla elde edilmeye çalışılmıştır. Bunun sonucunda da toplum keskin çizgilerle ikiye bölünmek suretiyle yapılan uygulamalara ya taraf olmuş ya da karşı cephele oluşturmuştur. Temellerinin XIV. yüzyıla dayandığı modernleşmenin taşıdığı anlam aslında her dönem için geçerliliğini koruyan bir sözdür. Yani daha açık ifade etmek gerekirse her yüzyıl, hatta her yıl, bünyesinde bir önceki dönemin daha modern aşamasını barındırmıştır.

Bu çerçevede suallere cevap ararken ideolojik yaklaşımdan uzak, konunun tüm hatları ile değerlendirilmesi elzemdir. Vakanın yaşandığı döneme ait toplumun talep ve ihtiyaçları çerçevesinde ele alınması gerektiği akliselimin kabul etmesi gereken bir durumdur. Bunun meşru zemin içerisinde, hakaret içermeyen, keskin ve fanatizmden uzak bir üslup ile yapılması hem tarihi yapanlara saygının gereğidir hem de tarihi yazarların sahip olması gereken bir niteliktir. Ancak son zamanların gelişen en belirgin sorunlarından biri tarihi yazarların tarihi yapanlarla arasındaki ciddi kavga, meseleyi tarih metodolojisi içinde ele alamamak ve hamasetten kurtulamamak kaygısı ile doğrudan ilişkilidir.

Tarih, bünyesinde büyük medeniyetleri barındırır. Dolayısıyla bu medeniyetlerin içinden çıkan büyük liderleri de. Bu liderler fetihler yapar, yeni topraklar kazanır, var olanı korur, yeni kanunlar ve nizamlar koyar, bu sayede de tarihe geçerler. Türk tarihi de bu liderlerden yüzlercesini bünyesinde barındıran bir zenginliğe sahiptir. Ancak bu liderlerin tamamı etten, kemikten mürekkep, sinir sistemine sahip, nefis taşıyan, yani yeryüzündeki her insan gibi hataya açık birer varlık olmanın ötesinde değildir. Siyaseten tarihi ele alanlar zaman zaman bu realiteyi görmezden gelmektedirler. Tarihe yön veren bu isimler, hata yapmış olsalar dahi bu onları büyük liderler, büyük komutanlar olmaktan geri koymaz. Bunun örneği Avrupa tarihinde de vardır ve Napolyon bunların en önemlisidir. Napolyon'un 51 yıllık hayatı, hırsı, çılgınlığı, özel hayatındaki skandallar ve savaşlarda aldığı mağlubiyetler ile doludur. Ancak sıkıntılı halleri onun tarih sahnesinde ne kadar önemli bir isim olduğunun önüne geçememiştir. Bu pencereden bakıldığı zaman Türk tarihinde isim yapmış komutan, bürokrat ve devlet adamlarının tamamı, zaman zaman hatalı kararlar alsalar da döneminin önemli isimleridir. Bu anlayış içerisinde Türk tarihindeki devrimsel vakaları ele almak en doğru yaklaşım olacaktır.

1. Modernleşme Zarureti ve Cumhuriyet Sonrası Modernleşme Anlayışı

Modernleşme ihtiyaç mıdır, yoksa ideolojik bir hedef doğrultusunda gerçekleştirilen bir dayatma mı? Bu soru günümüz kamuoyunun yenilikçi-gelenekçi çatışmasının başlıca konuları arasındadır. Yenilikçi kesimin vazgeçilmezi olan modernleşme, ihtiyaç olarak algılsa da bu durum gelenekçiler arasında tam anlamıyla bir dayatma olarak kabul görmüştür. Konu ile alakalı tartışmalar daha ziyade Cumhuriyetin ilanı sonrası gerçekleştirilen devrimler çerçevesinde ideolojik eksenlerde yapılagelmiştir. Hatta bu alanda kaleme alınan pek çok yazı ve görüş zaman zaman dönemlerinin siyasi otoriteleri tarafından sakıncalı bulunmuş, fikir beyan edenler çeşitli cezalara çarptırılmak suretiyle susturulmuştur. Devrimlerin tartışılması meselesine tarihçilerin yanı sıra pek çok disiplinde ilim adamları siyaseten dâhil olmuştur. Bu tartışmada halk, savunuculuğunu üstlendiği fikri yapı doğrultusunda fanatik düzeyde taraf olmuştur.

Devrimler, ihtiyaçlar hâsıl olduğunda zaruretten yapılırsa toplumun işleyişine ivme kazandırır. Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecine girmesi, yıkılışın gerekçesini hazırlayan pek çok sebebe sahne olmasının bir sonucudur. Savaşlarda Osmanlı Devleti'nin mağlubiyetler alması, ordunun bir türlü ıslah edilememesi, ekonominin son derece bozuk olması, halkın sosyal, ekonomik ve kültürel anlamda zor zamanlar geçirmesi, Osmanlı modernistleri tarafından devlete müdahale edilmesine meşru zemin hazırlamıştır. XIX. yüzyıl bürokrat ve askerleri

devletin içinde bulunduğu kötü gidişatın sebebini özellikle yönetim anlayışında görmekteydiler. İhtilal-i kebir diye adlandırdıkları Fransız İhtilali sonrası gelişen düşünce akımlarından olan “Hürriyet-Eşitlik- Adalet” sloganı ile devletin son dönemlerinde epeyce ses getirmeyi başardılar. Sultanlarla pazarlık anlayışı XIX. yüzyıl öncesi yeniçerilere ait iken bu durum 1826 yılında yeniçeri ocağının kaldırılması sonrasında bürokratların tekeline geçti. Bürokratlar tıpkı yeniçeriler misali sultanları tahta çıkartıp, tahttan indirdiler. Bu durumdan neredeyse dağılma dönemi sultanlarının hepsi nasibini bir şekilde almıştır. Tanzimat ve Meşrutiyet yaklaşımları bu duruşun ve bu yaklaşımın ürünüdür. Meşrutiyet ilanı şartı ile tahta çıkan II. Abdülhamid, geri adım atarak Meşrutiyeti rafa kaldırması sonucunda bürokrat ve askerlerin iş birliği sonrası bir darbe ile tahtından oldu. Saltanatının son yılında tekrar Meclisi açarak Anayasayı ilan etse de sonucu etkileyemedi. Yerine tahta çıkartılan Sultan Reşad, kendi yönetim anlayışını çok fazla sergileyemediği gibi İttihat ve Terakki mensuplarının aldığı kararlara onay makamı olmaktan öteye gidemedi. Birinci Dünya Savaşı’nda alınan büyük yenilgi de eklendiğinde bu şartlar altında tıkanan devletin yıkılması kaçınılmaz bir hal almıştı. Batılı devletlerin işgali ve şark meselesi kapsamında Türk İslam unsurlarının önce Avrupa’dan sonra da Anadolu’dan silinmesi ile alakalı politikalar eklendiğinde XX. yüzyıl Osmanlı’nın en sancılı yüzyılı olmuştur.

Hemen belirtmek gerekir ki, gerçek anlamıyla modernleşme her şeyden önce bir süreçtir. Öncesi, uygulandığı ve sonrasıyla belli bir süreci barındıran modernleşme, her toplum için farklı uygulamalar esasına dayalı olarak hayata geçirilirler. Modernleşme olgusunun tatbiki ise yöntem olarak farklılıklar gösterir. Değişim süreçleri bazen tepeden inme yöntemlerle, bazen de zamana yayılmak suretiyle tatbik çalışılmıştır. Bu her iki sürece verilecek en etkili örnek 1923 sonrasında Cumhuriyetin ilanından sonra hayata geçirilen Türk devrimlerinin uygulandığı süreçleridir.

1923 sonrasında hayata geçirilen devrimlerin büyük bir kısmı tepeden inme hayata geçirilmek istenen toplumsal değişim taleplerinden oluşmaktadır. Öte yandan bazı yenilik hareketleri de zamana yayılmak suretiyle toplumun yavaş yavaş benimsemesi için ortaya atılan fikir ve yaşam şekillerinden oluşmaktadır. Kılık kıyafet, şapka, harf inkılabı gibi devrim modelleri dayatma sonucu yasaların güdümünde uygulanan değişikliklerdir. Öte yandan Batılılaşma ya da dönemin deyimini ile muasırlaşma ise zamana yayılarak hayata geçirilmiş bir hedef olarak karşımıza çıkar. Bu tür değişimler öncelikle basın-yayın yoluyla öne çıkarılan toplum tarafından kabul görmüş sanatçı, siyasetçi ve sporcular vs. arasında tatbik sunulmuştur. Toplumun bu kesimleri genel anlamda kabul gören, saygı duyulan kişiler olduğundan dolayı yaptıkları işler, söyledikleri sözler, giyim kuşamları topluma rol model olarak yansıtılmak suretiyle uygulamaya koyulmuştur. Cumhuriyetin ilanı sonrası bu rol model işini Mustafa Kemal bizzat kendisi üstlenmiştir. Yapılan yenilikleri ilk önce kendi üzerinde tatbik etmiş, yapılması gerekenleri kendi sözleri veya kaleme aldığı yazılarıyla topluma iletmıştır. Mustafa Kemal’in devletin banisi olma vasfı kendisine pek çok şeye müdahale etme hakkını vermiş, bu durum yakın çevresince de desteklenmiştir. Yakın çevresi ya da toplum tarafından tepki gördüğü atılımlarda ise yasaların desteğini almak suretiyle hedeflediği değişimi sağlamaya çalışmıştır.

2. Yöntem

Mevcut çalışma tarih metodolojisi çerçevesinde başta devlet arşivleri olmak üzere dönemin basın yayın organları ile anı hatırat ve literatür kaynaklarından istifade edilerek hazırlanmıştır. Yöntem dahilinde Osmanlı İmparatorluğu’ndan cumhuriyete giden süreçte yaşanan değişim ve modernleşme hamleleri kronolojik olarak irdelenmiştir. Mevcut sürecin sonucunda gerçekleşen olaylara verilen toplumsal tepkiler ve bunlara karşı alınan tedbirlerin sonuçları çalışma içerisine aktarılmıştır.

3. Türk Modernleşmesinin Evreleri ve Cumhuriyet Fikri

Osmanlı İmparatorluğu’nun modernleşme çabaları kendisini batılılaşma temayülleriyle birlikte hissettirmiştir. Batılılaşma hareketlerinin ilk ve en belirgin başarısı Tanzimat

Fermanı'dır. Daha sonra ilan edilen Islahat Fermanı daha çok Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlere yönelik hukuk ve mülkiyet düzenlemesidir. Bu da batılı mantığıyla gerçekleşmiştir. Batılılaşmanın en belirgin sloganı olan hürriyet söylemi yine Batıdan Osmanlı yurduna ithal olmuş önemli bir slogandır. Anlam olarak özgürlük ifadesi içerse de temelinde mülkiyet hakkını barındırır. Batı, kültür temellerini eski Yunan ve Roma'dan alır. Bu her iki medeniyette kölelik dâhil olmak üzere sınıf ayrımları oldukça belirgindir. Bu medeniyetlerin zaman içerisinde gelişim evreleri ve çağlar sonrası geldiği nokta, hürriyet söylemlerinin barındığı, sınıf ayrımının ortadan kalktığı mülkiyet haklarının egemen olması anlayışıdır.

Batının sadece kültür olarak değil yasa ve kanunlar çerçevesinde de en önemli temel kaynağını Eski Yunan ve Roma mirasına sahip çıkma anlayışı oluşturur. Bu anlayış 1789 Fransız İhtilali ile en doruk noktaya ulaşacaktır. Parlamentarizmin gelişmesi özel mülkiyeti desteklediği gibi, kralın keyfi hareket serbestisini de aynı oranda kısıtlamıştır. Keza sermayenin güçlenerek büyümesi devlet sınırlarını aşıp, kıtalararası güce ulaşarak ülke ordularını kendi hizmetine alacak kadar güç kazanacaktı. Bu model XIX. yüzyılda Osmanlı yurdunda da kendini göstermiştir. Öncelikle Osmanlı coğrafyasında yaşayan azınlıkları kapsayan bu hamle meşrutiyet dönemleri sonrası ve nihayet cumhuriyet ile birlikte tamamen yerleşmiştir. Cumhuriyetin ilanı sonrası tetrici olarak ülke politikasına egemen olacak olan Batılılaşma hareketinin en önemli unsuru olan sermaye kuvveti zaman içerisinde Türkiye Cumhuriyeti'nin temel yaşam biçimi olacaktır. Toplum katmanları, kanunlar önünde eşit olsa da tıpkı Avrupa'daki gibi yaşam standardı bakımından ciddi sınıflara ayrılacak bir düzeye gelecektir. Bu durum İslamiyet öncesi Türk devletleri açısından ve İslam'ın tavsiye ettiği sosyal yaşam düzeyi ile çok da bağdaşan bir durum değildi. Ancak zaman içerisinde bir kısım muhafazakâr, milliyetçi hatta bir dönemin keskin sosyalist kesimleri dahi sermaye ve mülkiyet egemenliği konusunda Batıyı dahi kısıktırarak anlayışa sahip olmuşlardır.

Kültürel anlamda Osmanlı Batılılaşma hamlelerinin izlerini XV. yüzyıla kadar dayandırmak mümkündür. Fatih Sultan Mehmed'in bir İtalyan'a kendi portresini yapmasına izin vermesi Türk-İslam sentezi penceresinden devrim niteliği taşımaktadır. Öte yandan bu eğilim XVI. yüzyıldan itibaren sıklıkla Osmanlı ordusundaki eksiklerin ortaya çıkması sonucunda Batı merkezli model alma fikirlerinin fazlaca konuşulmasında etkili olmuştur. Her dönem için devletin batıya olan alakasının artarak devam etmesi henüz şehzadeyken dahi taht namzetlerinin batı ile alakadar olmalarına engel olamamıştır. Sultan III. Selim'in sarayda kafes hayatı sürdüğü yıllarda Fransa Kralına olan alakası ve yazdığı mektuplar bu konuda dikkate şayandır. Fransız İhtilali'nin gerçekleştiği sene tahta çıkan III. Selim, kendinden sonraki dönemlere de fazlaca sirayet edecek Fransa merkezli batılılaşma sürecinin de başlangıcını teşkil etmektedir².

Sultan III. Selim'in (1789-1807) saltanatı ile başlayan ve dağılma dönemi olarak adlandırılan XIX. yüzyıl, saltanat tahtına yedi sultanın geçmesinin yanında devletin en önemli mevkilerinden olan sadrazamlık makamı, 86 defa değişime uğramıştır³. Bu durum devlet bürokrasisinin işleyişine zaman kaybettirmenin yanında, göreve gelen isimlerin alt kadro vs. yapılanmalarının da devlete getirdiği iş yükü ve teşrifat noktasında çeşitli külfetler göz önüne alındığında ciddi sıkıntıların yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Osmanlı devlet düzeninin temel ve köklü değişikliklere yönelmesi, devlet mekanizmasındaki çeşitli aksaklıkların da sebepleri arasındadır. Sultan III. Selim'in tahttan indirilmesi sürecinde yaşanan kargaşanın ardından tahta çıkan IV. Mustafa'nın yeniçeriler ile 31 Mayıs 1807'de imzaladığı Hüccet-i şeriyye (Beydilli, 2000, s.25) ve bir yıl sonra imzalanan Sened-i İttifak, Osmanlı devlet geleneğinin alışık olmadığı ve sultana ait olan mutlak yetkinin daraltılması fikrinin ilk kez ortaya atıldığı vakalardır.

²Tahta çıkışı 1789 yılına tesadüf eden Sultan III. Selim'in Fransa'ya olan alakası kendini henüz şehzadelik döneminde hissettirmiştir. Şehzade Selim'in Fransa Kralına yazdığı mektuplarla bu durum açığa çıkmıştır. III. Selim'in, Fransa Kralı XVI. Louis ve Fransa'ya olan ilgisini, göz hapsinde tutulduğu kafes hayatından İshak Bey aracılığıyla Krala yazdığı mektuplardan anlamaktayız Bkz. Stanford Show, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*, Kapı Yayınları, İstanbul 2008.

³86 rakamı Sultan III. Selim'in tahta çıkışının hemen ardından tahta çıkan Kethüda Hasan Paşa'nın sadareti ile 1895-1901 yılları arasında görevde kalan Halil Rifat Paşa temel alınarak verilmiş sadece XIX. yüzyıl sadrazamlarını kapsamaktadır.

1808 yılında tahta çıkan Sultan II. Mahmut dönemi ıslahat hareketleri, Batılılaşma temayüllerinin belki de zirveye ulaştığı dönemdir. Bu süreç içerisinde devlet teşkilatının neredeyse tamamında klasik düzenin dışına çıkmak suretiyle yenilenme eğilimine girilmiştir. Devlet dairelerinden memurların kılık kıyafet değişikliğine, basın yayın hayatında yapılan hamlelerden idari teşkilat yapısına varıncaya kadar bütün sistem yeniden ele alınmıştır. Müsaderenin kaldırılması özel mülkiyet kavramını belirginleştirdiği gibi, idari taksimat alanındaki pek çok yenilik faaliyeti XVIII. asırda ortaya çıkan feodal yapının kırılması noktasında önemli bir adım olarak kabul görmektedir. Mustafa Reşid Paşa'nın Avrupa tecrübesi ve gözlemleri Osmanlı coğrafyasında Sultan Abdülmecid döneminin hemen başında ilan edilecek olan Tanzimat Fermanı'nın altyapısının hazırlanması, Sultan II. Mahmut döneminin yenilik arayışlarının eseridir. Sultan II. Mahmut dönemi pek çok alanda devletin karşılaştığı yenilikler ve ıslahatlar ile anılır. Başta askeri alanda olmak üzere, eğitim, diplomasi, kültür ve sosyal hayatın da yer aldığı birçok alanda devrim niteliğinde yenilikler yapılmıştır. Memurun kılık kıyafet değişikliği olarak pantolon ve setre giymeleri ve başa fes mecburiyeti bu dönemde hayata geçen uygulamalardandır. Bütün bu hamleler toplum içerisinde ciddi anlamda karşı tepkilere sebebiyet vermiştir. Hatta bazı gruplar pantolonla dışarı çıkmayı “Gâvur mukallitliği” olarak kabul edip, “iç donuyla dışarı çıkmak” ile eşdeğer olduğunu dahi savunmuşlardı. Bu şekilde giyinmek zorunda kalan memurlar da alay konusu olmuştu. Düzgün bir fiziği ve güzel bir yüzü olan kâtipler iyiden iyiye bu alayların hedefi haline gelmişti (İnce, 2017, s.450). Aynı şekilde fesin kullanılmaya başladığı andan itibaren toplum tarafından ciddi şekilde tepki aldığını, hatta “püsküllü bela” deyiminin müsebbibi olduğu bilinmektedir. Bu püskülleri taramak için çarşıda, sokaklarda küçük çocuklar ellerinde taraklarla dolaşır ve para kazanırlardı. Böylece püskül, onu taşıyanın başına dert olmuştu (Tezcan, 1995, s.415). Zaman içerisinde de Avrupa'da dahi Türklükle özdeşleşecek olan fes, getirildiği günlerde kabul görmese de daha sonraları geleneğin ve Osmanlı'nın sembolü haline gelmiştir.

Osmanlı coğrafyasında Batılı tarzda düzenlenen ilk balo da yine bu döneme tesadüf eder. Rusya ile imzalanan barış anlaşmasının üzerine İngiltere Büyükelçisi Sir Gordon ev sahipliğinde 4 Kasım 1829'da düzenlenen balo, Osmanlı eğlence hayatı için bir ilk teşkil eder. II. Mahmut'un katılmadığı ancak bürokratlarının katılmasına müsaade ettiği balo üst düzey devlet ricalini ağırlamaktaydı. Baloda Serasker Hüsrev Paşa, Halil Paşa, Kaptan Paşa, Silahtar Ağa, Baş Hekim Mustafa Behcet Efendi ve Ulemadan Abdülhak Molla gibi daha pek çok ismin bulunduğu vakidir. Baloyu enteresan kılan aslında Avrupalı hanımların da davette yer almasıydı. Balonun Osmanlı katılımcıları Kasımpaşa'da Tersane'de kılınan namaza müteakip balonun düzenleneceği Blonde Firkateynine sandallar ile geçtiler. Baloda kadınlar ile erkeklerin dans etmeleri, her türlü alkollü içkinin tüketilmesi, sofrada Avrupa tarzı çatal bıçak kullanılması ve hatta defalarca kadehler kaldırılması alışılmış adetlerden değildi. Kaptan Paşa'nın Hazine darının alkolün etkisi ile dans eden hanımlara sarkıntılık etmekten kendini alamadığı ve oradan uzaklaştırıldığı, Serasker Hüsrev Paşa'nın da bir hanıma aşırı tavırları olduğu da aktarılanlar arasındadır⁴. Bu vaka Osmanlı ricalinin katıldığı ilk balo olması münasebeti ile önemlidir. Ondan sonra defalarca Osmanlı merkezlerinde çeşitli sebeplerle balolar tertip edilmiştir. Bu durum Batıya keskin sınırlar çizilmediğinin algılanması açısından önemlidir. Cumhuriyetin ilanı sonrasında da benzer organizasyonlar tertip edildi. Atatürk Orman Çiftliği'nde gerçekleştirilen ve cumhuriyetin kurucularının katıldığı baloda, fiyasko sayılacak vakalar yaşansa da Türk kadınları ve erkeklerin birlikte katılımıyla değişim rüzgârlarının esmeğe başlaması açısından dikkate değerdir⁵.

Osmanlı Devlet nizamının ve yaşam tarzının Batılı anlamda şekillenmesinde içeride vazife yapan yabancı diplomatlar gibi dışarıdaki yabancı devlet adamlarının öneminden bahsetmek gerekir. Bunlardan en önemlisi Avusturyalı devlet adamı Metternich'tir. Metternich,

⁴İnce, a.g.m., Konunu detayı için ayrıca Bkz. Abdülhak Molla *Târîh-i Livâ-Sultan II. Mahmud Portresinden Farklı Bir Kesit*, Haz. Mehmet Yıldız, TTK. Yayınları, Ankara 2013.

⁵Düzenlenen balo, katılımcılar ve yaşanan olaylar için Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Remzi Kitabevi, C.III, İstanbul 2011, s.246

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Avrupa diplomasisine yön veren isim olmuştur. Nasyonalizm ve Liberalizmin en güçlü düşmanı olan Avusturya'nın ve ona yön veren Metternich'in, yine aynı dönemde etnik yapı bakımından benzer bir yapıya sahip olan ve o yıllarda değişim süreci içerisinde bulunan Osmanlı Devleti üzerinde etkisinin olmadığından söz etmek çok yanlış olur. Metternich, hız kazanmaya başlayan milliyetçilik hareketinin ortaya çıkarmış olduğu tehdide karşı kendince geliştirdiği politikalarla tedbir almıştır. Osmanlı Devleti'nde ise modernleşme sürecinin de milat noktası olarak gösterilen Tanzimat Fermanı, bu tehdide karşı alınan bir tedbir niteliğinde değerlendirilmiştir (Özdemir, 2014, s.326).

Tanzimat ilanı öncesinde Sadık Rıfat Paşa'nın söylemleri, Osmanlı demokrasi ve modernleşme cephesinin önemli bir yapıtaşını temsil eder. Öyle ki Sadık Rıfat Paşa, özellikle Avusturyalı devlet adamı Metternich ile doğrudan irtibatlı olmakla beraber, fikir ve görüşleriyle XIX. yüzyıl Avrupa'sına şekil verecek olan bu devlet adamının fikirlerinin Osmanlı'daki savunucusu olarak karşımıza çıkar (Seyitdanlıoğlu, 1996, s.115). Öte yandan Sadık Rıfat Paşa'nın "*Avrupa Ahvaline Dair Risale*" başlıklı eserinde, Avrupa'nın genel bakış açısı ile alakalı şu fikirlerini dile getirmiştir;

Ekseriya şimdiki halde Avrupa düvel ve hükümdârânın dinde malum ve mücerreb ve muteber olarak, her bârhâdisât-ı kevnîyyedetedâbir-i hakîmâne ile hareket etmekte ve çünkü her devletin kuvve-i nizâmîyyesiesbâb-ı adîde-i asliyye ve fer'îyye tahtında ise de, nizâmât-ı mevzû'ânınasl u esası üç şey-i mühim üzerine müesses olarak, biri, istirahat-ı tebaa ve mülkiyye, ikincisi, vefret-i hazîne ve üçüncüsü kuvve-i askerîyye olup, mâhza, bu esbâb-ı lâzîmeninictimâ'inagavâil-i seferîyye mâni' ve adüvvmesâbesinde olduğundan, dâhilen ve hâricen sebepli sebepsiz muhârebe kapıları açılmak, yani, bir fâide-i melhûze için mehâzir-i adîde ihtiyar kılınmak misillûmuhâtarât, elbette kuvâ-yımülkiyyeye halel vereceğinden, bu ma'kûle şeylere sebep verilmekten ihtirâz ile faraza, dâhilen ve hâricen bir güne münâza'ât zuhur etse bile, tedâbir-i mukteziyye ve bazanvesâtî-i düveliyye ve tev'em-i seyf olan kuvve-i kalemîyye ile def' ve teskînine çalışılıp, hâsılı, netâyic-i redfâsı melhuz olan muharebeyi bilâ-mücibkat'a ihtiyar etmemektedirler (Kaplan, Enginün vd., 1974, s.26).

1839 ve sonrası, azınlıklar açısından dış dünyanın Osmanlı'yı yakından takip ettiği, Osmanlı'nın da sadece azınlıklar ile kalmayıp demokratikleşme yolunda meşru bir zemin bulmaya çalıştığı ve sürekli Batının iltifatına mazhar olmaya mesai harcadığı yıllar olmuştur. Bu çerçevede Tanzimat Fermanı'nın uygulamaya konulması Batılı bürokratlar tarafından titizlikle takip edilerek ülke içindeki durum sürekli Batıya rapor edilmek suretiyle gündemini korumuştur.

Tanzimat süreci, ıslahat uygulamalarının yanı sıra fikri anlamda da bazı yeniliklere alt yapı teşkil etmiştir. Bu yaklaşımlardan biri demokrasi ve anayasa söylemleridir. Osmanlı Türkçesi'nde "anayasalı monarşi" anlamında kullanılan ilk tabir "nizâm-ı serbestâne" olmuş ve Mustafa Fâzıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e sunduğu, Mart 1867'de Sâdullah Bey tarafından Fransızca'dan Türkçe'ye tercüme edilen mektupta kullanılmıştır (Hanioğlu, 2004, 383).

1876 yılında ilan edilen Kanun-i Esasi, anayasal düzenin Türk coğrafyasında kanunlaştığı ve kayıt altına alındığının ilk belgesidir. Meşrutiyet ve anayasal düzen beklentisi devletin zirvesinin pazarlık konusu olmakla kalmamış, Sultan II. Abdülhamid'in Kanun-i Esasiyi askıya aldığı tarih olan 13 Şubat 1878 sonrası otuz senelik dönemi Osmanlı sınırlarında keskin bir muhalefetin de temellerinin atılmasına sebep olmuştur. Bu dönemin ilk yıllarında mücadele vermeye başlayan kuşak, bu mücadele yöntemini keskin muhalefete dönüştürecek ve 31 Mart'ın aktörlerinin de yetişmesine önayak olacaklardır. 1870'lerin mücadelecilerle devrimcileriyle 1900'lü yılların başındaki ihtilalcilerin ortak paydaları hürriyet ve eşitlik söylemleriyle birlikte, hedef haline getirdikleri düşmanlarının aynı isim olmasından başka bir şey değildi. Hedefteki isim olan Sultan II. Abdülhamid, muhalifleri tarafından müstebit ilan edilmiş, her fırsatta yurtiçi ve yurtdışından yoğun propagandalara maruz kalmak suretiyle baskı altına alınmıştır.

Bütün bu yenilik girişimleri, cumhuriyetin provası niteliği taşımaktadır. Atılan her adıma demokrasi ve hürriyet söylemleri eşlik etmiş, bunlar da cumhuriyete basamak teşkil etmiştir. XIX. yüzyıl başında cumhuriyet ile yönetilen bir Türk toplumu düşüncesi uzak görünen bir düşüncedir. XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise yenilikçi ve aydın kesim cumhuriyetçi söylemlerle bir yandan toplumu bu fikre ısındırmış, öte yandan saltanat ile hayat bulan altı asırlık monarşi geleneğinin de sonunu hazırlar mahiyette yaklaşımlar sergilemişlerdir.

XVII. yüzyıl itibari ile askeri anlamda müstakil bir başarısı olmayan Osmanlı Devleti'nin son döneminde devleti içinde bulunulan durumdan kurtarma sevdasıyla işe koyulan ekip, nam-ı diğer İttihatçılar, aynı zamanda Meşrutiyeti ikinci kez ilan ettiren, devleti, Balkan, Trablusgarp ve Birinci Dünya Savaşı'na sokan ya da bu başarısızlıklarda aktif rol alan ekiptir. Bu bakımdan ele alındığında bu isimler kamuoyu nezdinde ciddi anlamda prestij kayıpları olan kişilerdi. İçinde bulunulan bu durum her defasında başta Mustafa Kemal olmak üzere yeni bir oluşum içerisindeki bu kişilerin karşısına sorun olarak çıkmıştır. İttihat ve Terakki'nin muktedir olduğu yıllarda alınan mağlubiyetler İttihatçı baskının etkisiyle bastırılabilmiştir. İttihat Terakki'nin tasfiyesi sonrasında ise ülkede kalan eski ittihatçılar ciddi anlamda sorun yaşadılar. Bunlardan en önemlisi belki de ilki Sivas Kongresi'nde karşılaşılan durumdu. Kongrenin açılışında gündeme gelen mevzu Kongreyi tertip eden isimlerin İttihatçı olmaları krizidir. Krizin yegâne sebebi Mustafa Kemal ve arkadaşlarının üzerindeki ittihatçı gömleği münasebetiyle yukarıda zikrettiğimiz başarısızlıklara muhatap olmasıdır. Bu durum delegelerin yemin edilsin talepleri ile aşılmıştır. Yemin metninin içinde barındırdığı cümleler bunu destekler mahiyettedir. İttihat Terakki'nin lağvı sonrası her fırsatta cemiyet ile alakası kalmadığını söyleyen pek çok İslamcı, Türkçü nihayetinde eski ittihatçılar gibi Mustafa Kemal de Sivas Kongresi esnasında yemin etmekten imtina etmemiştir. Kongre Yemin Metni: *“Makam-ı celil-i hilafet ve saltanata, İslamiyet'e, devlete, millete ve memlekete manen ve maddeten hizmetten başka bir gaye takip etmeyerek her türlü ihtirasat-ı şahsiye ve siyasiyeden ve fırkacılık amalinden münezze bir azim u iman ile çalışacağıma ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ihyasına çalışmayacağıma namusum ve bilcümle mukaddesatım namına vallah, billah”* ifadeleri vardı.

Bu yemin metnine evvela Mustafa Kemal karşı çıkar. Metin münakaşa edilerek aşağıdaki şekli alır:

“Makam-ı celil-i hilafet ve saltanata, İslamiyet'e, devlete, millete ve memlekete manen ve maddeten hizmetten başka bir gaye ve emelimiz olmadığına binaen kongrenin müzakeresi devamı müddetince ihtirasat-ı şahsiye ve siyasiyeden ve fırkacılık amalinden münezze bir azim ve iman ile çalışacağıma ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ihyasına çalışmayacağıma namusum ve bilcümle mukaddesatım namına vallah, billah”⁶

Aslında bu müdahalesiyle Mustafa Kemal, kongre sonrası Makam-ı Celil-i Hilafet ve Saltanatın akıbeti ile alakalı da sinyal vermekte idi. Kısa süre sonra da Ankara'da yeni devletin kurulması için meclis açma başta olmak üzere pek çok girişimde bulunacaktır.

Türkiye Cumhuriyeti'ndeki yenilik faaliyetleri topyekûn yenileşmeyi hedeflerken Osmanlı Devleti'nde yenilik hareketleri öncelikle askeri alanda başlamıştır. Bunu hukuk, yönetim, eğitim ve sosyal hayattaki yenilikler takip etmiştir. Osmanlı yenilik hareketleri Batıya karşı vaatler vermenin ötesinde imtiyaz manevraları olarak da adlandırılabilirler. Cumhuriyet rejiminin hayata geçirilmesi sonrasında gerçekleşen yenilikler ise imtiyazın ötesinde uygulayıcıların tamamen benimsediği ve içselleştirdiği devrimlerdir. Cumhuriyetin kurucu lideri Mustafa Kemal'in *“Uçurum kenarında yıkık bir ülke... Türlü düşmanlarla kanlı boğuşmalar... Yıllarca süren savaş... Ondan sonra, içeride ve dışarıda saygı ile tanınan yeni vatan, yeni sosyete, yeni devlet ve bunları başarmak için aralıksız devrimler... İşte Türk genel devriminin bir kısa deyimi”⁷* sözleri devrimlere olan inancının göstergesidir.

⁶Kongre tutanakları için Bkz, Recep Toparlı, *4 Eylül Sivas Kongresi Tutanakları*, Buruciye yayımları, Sivas 2013.

⁷Cumhuriyet Halk Fırkası 4. Büyük Kurultayı, <https://www.atam.gov.tr/ataturkun-soylev-ve-demecleri/cumhuriyet-halk-partisi-dorduncu-buyuk-kurultayini-acarken> (Erişim Tarihi: 25/07/2020).

Öte yandan Osmanlı yenilik hareketlerinde temel hedef, Kanun-ı Kadim'e dönüş arzudur. Osmanlı klasik dönemindeki ihtişamına yönelme arzusu Osmanlı yenilik hareketlerinin temel hedefidir. Oysa Cumhuriyet devrimlerinin özünde yatan gerçeklik ise geçmiş mümkünse unutturmak, ya da en az hatırlamak yönündedir. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın dördüncü büyük kurultayındaki konuşmasında Mustafa Kemal;

“Geçen kurultaydan bugüne kadar, kültürel ve sosyal alanda başardığımız işler, Türkiye Cumhuriyeti'nin ulusal çehresini, kesin çizgileriyle, ortaya çıkarmıştır. Yeni harfleri, ulusal tarihi, öz dili, sanatı ilimsel müzik ve teknik kurumlarıyla kadını, erkeği her hakta eşit, modern Türk sosyetesini bu son yılların eseridir. Türk ulusu ancak varlığını derin ve sağlam kültür sınırları ile çevreledikten sonradır ki, onun yüksek kapasitesi ve erdemi, uluslararası tanınır. Türk milletine gerçek rengini veren bu devrimlerden her biri, çok geniş tarihsel devirlerin öğünebileceği büyük işlerden sayılsa yeridir⁸”

sözleriyle yeniyi ve yeniliğe karşı duruşunu net bir şekilde ifade etmiştir.

Cumhuriyet Türkiye'sinde devrimci görüşün önderliğini yapan Mustafa Kemal, hareketini daha cumhuriyetin kuruluşundan önceki yıllarda başlatmıştı. Ülkedeki yolculuklarda şu görüşü tekrarlar: “*Savaş sonuçlandı. Fakat bağımsızlık savaşı asıl şimdi başlamaktadır. Bu savaş toptan çağdaş uygarlığa katılma savaşıdır.*” 1924 nutuklarında sık sık bütünüyle çağdaş uygarlığa katılmaya karşı olan güçleri yenme zorunluluğunu dile getirir.

“Çağdaş dünyada var olabilmek, kendimizi değiştirmemize bağlı bir iştir. Toplumsal, ekonomik ve bilimsel alanlarda ilerleyebilmenin yolu bu tutumu almakla açılabilir. Bilimsel buluşların yarattığı harikaların bütün dünyanın yaşama koşullarında büyük değişiklikler yarattığı bir çağda hiçbir ulus geçmişin geleneksel bağlılıklarıyla varlığını tutunduramaz. Artık eskinin bütün artıklarını, kafalarda bunlar üzerine yerleşmiş inançları söküp atma zorunluluğu vardır” (Berkes, 2016, s.524).

Mustafa Kemal'in cumhuriyeti zikretmesi, etrafındaki yol arkadaşlarını da aslında tedirgin eder bir durumdu. Falih Rıfkı Atay cumhuriyet fikrinin ilk kez ortaya atılmasını şu satırlarda aktarır:

Mecliste hiç kimse cumhuriyet kelimesinin ağza alınmasını istemez. Mustafa Kemal, İsmet Paşa ve fikirdaşları ise sık sık, rejimdeki bu gayr-i tabiiğin çabuk nihayet bulması gerektiğini ileri sürmektedirler. Yabancılara göre Türkiye'de devlet şekli askıdadır. Bir gün kapalı bir grup konuşmasında İsmet Paşa, yabancıların devlet şekli üzerindeki bu şüphelerini Milletvekillerine anlatmıştı. Bir gün de Mustafa Kemal, galiba Avusturyalı bir gazeteci ile görüştüğü sırada “Cumhuriyet” kelimesini ağzından kaçırması üzerine Meclisin ve İstanbul gazetecilerinin yüreği oynamıştır. Meclis reisinin küçük odasına koşuşan birtakım Milletvekilleri, Mustafa Kemal'in bu dil sürçünü düzeltmesini istemişlerdir. Eski Türkiye'de Cumhuriyet sözü, şapka sözü kadar kötü ve korkulu idi.. (Atay, 2004, s.407).

Cumhuriyetin ilânından önceki tarihlerde yeni hükümet şeklinin nasıl olacağı hususunda da değerlendirmeler yapılmıştır. *Anadolu'da Yenigün Gazetesi* yazarlarından Feridun Fikri Bey gazetenin 28 Mart 1339 tarihli (28 Mart 1923) “Hâkimiyet-i Halkiyye” adlı makalesinde; “*Başkent İstanbul'dan Anadolu'ya, Ankara'ya intikâl ederken, beraberinde hükümet şeklinde değişikliği de getirmiştir. Makâm-ı Saltanat, milleti kendi terketmişti. Bu feragât, Anadolu'nun halkperver ruhundan bir halk idaresi doğmasına müntehâ olmuştur. İşte bundan dolaydır ki, artık mâziye dönülemez. O feragât-ı müebbed halk şekli-i hükümeti ise, Anadolu istihlâs-ı manevisinin bir zarûret-i katisidir*” demektedir (Tosun, 2012, s.103). Cumhuriyet tipi yapılanma fikri, Mustafa Kemal'in nutkunda da değindiği üzere model alma suretiyle gerçekleştirilecek bir eylemdi. “*Bugünkü hükümet adamlarını takdir etmese bile, halkı ve halk hükümeti tesisini ayrı bilen, Filipin gibi vahşi bir memleketi bugün kendi kendini idareye kadar asrî bir makine haline koyan Amerika, bu hususta çok işimize geliyor. On beş yirmi sene zahmet çektikten sonra yeni bir Türkiye ve her ferdi tahsili, zihniyeti ile hakiki bağımsızlığı kafasında ve cebinde taşıyan bir Türkiye'yi ancak Yeni Dünya'nın kabiliyeti vücuda getirebilir.*” Bu

⁸Cumhuriyet Halk Fırkası 4. Büyük Kurultayı.

cümlelerden anlaşılacağı üzere yeni bir ülke yaratma fikri değişimin yaşandığı her toplumda yapıldığı kadarıyla örnek devlet, örnek yaşam, örnek toplum şeklinde ele alınmıştır. Bu mantık ile de olacak ki dönemin siyaseten etkili, aktif ve her ne kadar İngiliz mantığı taşısa da umumi harpte bîtaraf tavırlar sergileyen bir kültürü olan Amerika medeniyeti esas alındı. Kısa, orta ve uzun vadede müttefik başlığı adı altında askeri, ilmi, idari ve kültürel pek çok alanda Amerika medeniyeti model alınmak suretiyle toplumda dönüşüm hedeflenmiştir. Bunun ne derece başarılı olduğu konusu ise sokaktaki tabelalarda, günlük hayatta kullanılan dilde, evlilik törenlerinde, ikili ilişkilerde devlet televizyonu dâhil olmak üzere ulusal ve yerel kanallarının büyük bir kısmında yapılan yayınlarda kendini ele verecektir.

Cumhuriyet rejimine geçme fikri, Padişahlık-Hilafet makamına sadakat meselesi tartışmalarını da beraberinde getirdi. Mustafa Kemal'in yakın çalışma arkadaşlarından olan Rauf Bey (Orbay), Mustafa Kemal ile saltanat konusunda aralarında geçen diyalogda fikirlerini net bir şekilde ortaya koymuştur.

Sultanlığa vicdanımla ve s bağlıyım. Babam padişahın himayesinde büyüdü ve Osmanlı Devleti'nin önde gidenlerinden oldu. Bu iyiliklere duyduğum minnet kanıma işlemiş. Nankör değilim ve nankörlük edemem. Zat-ı şahanelerine sadakatle yükümlüyüm. Halife'ye olan bağlılığım yetişme tarzımın bir gereğidir. Bunun yanı sıra, gözlemim şudur ki, genel durumu denetim altında tutmamız zordur. Bunu ancak, herkesin ulaşamayacak kadar yükseklerde görmeye alıştığı bir otorite sağlayabilir. Bu da ancak sultanlık ve halifelik makamıdır. Bu makamı ortadan kaldırmak ve farklı nitelikte bir varlığı onun yerine geçirmek, başarısızlığa ve felakete yol açacaktır. Bu asla kabul edilemez (Feroz Ahmed, 2015, s.73).

Bu ve bunun gibi muhalif fikirler Mustafa Kemal'in işini zorlaştıracak gibi görünse de ilerleyen yıllarda kendisine muhalefet eden isimleri bir şekilde pasifize etmek için bir fırsat niteliği taşımaktadır. Bunun da en etkili yöntemi yakın çevresindekilerin gerçek fikirlerini anlamaktan geçiyordu. Rauf Orbay'ın belki de bu görüşleri daha sonraları İzmir suikastı davasında kendisi gibi pek çok siyasi ile birlikte idamla yargılanmasına ve ceza almasına sebep olacaktı.

4. Devrim Süreçleri ve Sonrasında Kamuoyu

Devrimlerde temel prensip, hükümlerin tepeden inme, aniden ve yasalarla koruma altına alınmak suretiyle muhataplarına sunulmasıdır. Cumhuriyetin ilanı sonrası yapılan modernleşme faaliyetleri muasırlaşma başlığı altında yapılmaktaydı. Bu faaliyetlerin önemli bir kısmı sosyal yaşamı ilgilendirdiği gibi inanç çerçevesinde de halkın değerleri ile çatışmaktaydı. Özellikle ilk yıllarda hayata geçirilen kılık kıyafet, harf ve şapka devrimleri halkın ciddi mahiyette tepkisini alan yenilik hareketleridir. Her ne kadar bu faaliyetler batılılaşma ve modernleşme temelleri üzerine oturtulsa da muhalefet edenlere ceza tatbik yöntemlerinin uygulanması, bu faaliyetlere dayatma niteliği kazandırmaktadır. Öte yandan bu yeniliklere direnen ve muhalefet eden kesimlerden çok sayıda kişi cezalandırılmıştır. Böylelikle halkın devrimlere karşı direnmesi büyük ölçüde engellenmiştir (BCA) 30-18-1-1/16-71-4. Cumhuriyetin ilanından sonraki süreçlerde muhalefet fikri çok fazla tahammül edilmiş bir durum değildir. Öyle ki çıkartılan yasalardan ziyade dönemin tek siyasi partisi olan Cumhuriyet Halk Fırkası'na muhalefet edenlerin cezalandırılmasına dair yayınlanan beyannamede yer alan hükümler son derece dikkate şayandır.

Muhalefet öğrenmelidir ki memleketin idarecisi Halk Partisidir. Her siyasi teşekkül kendine mahsus sahada çalışmalı ve hududu geçmeye teşebbüs etmemelidir... Parti kendisini selamete erdirmeye planına göre, davasının karşısına muhalefeti bir engel olarak koymuştur ki böylece partinin davası memlekete daima tehlikeye maruz ve ümitsiz bir durumla bulunduğu hissini uyandırmaktadır. Bu davayı temsil eden birkaç kişi de yaradılışının icabı rakipleri gibi bozuk çıkmışlardır ki yalnız Halk Partisi'nin lütfu onları ayakta tutmuştur. Fakat bu gün bu lütuf da tehlikeye maruz bulunmakta olduğu içindir ki buna bir son vermek

lazımdır. Çünkü lütuf ve himaye hiçbir zaman sağlam bir mülk değildir (BCA) 163-649-3/490-1-0-1.

Cumhuriyet devrimlerinde temel prensip her ne kadar toplum istemese de hedeflenen ideallerin hayata geçirilmesi yönündedir. Devrimlerinin uygulanmasında esas olan Cumhuriyet rejiminin kurucu lideri olan Mustafa Kemal'in bakış açısıydı. Ona göre devrim amaç değil araçtı. İlkelerinin tamamı halk egemenliğine dayalı idi. Bu da dönemin kanun yapıcıları arasında "Halka Rağmen Halk İçin" sloganıyla gerçekleştirildi (Tanyol, 1984, s.71). 1950 yılından sonra ise bu slogan yerini "Yeter Söz Milletin" sloganına bıraktı. Yapılan her devrim millet esaslı yapılmak eğilimindeydi. Millet vicdanı ve beklentilerine cevap verilmese de aslında onların menfaatleri için olduğu sürekli öne sürülmekteydi.

Laik menşeli Türk devrimlerine en şiddetli hücumlar gelenekçi kesimden gelmiştir. Bu suretle Türk devrim hareketlerinin tutup tutmadığı, dinsiz olup olmadığı sürekli tartışma konusu olmuştur (Tunaya, 2016, s.125). Batılılaşma eşittir medeniyet algısının esas alındığı Cumhuriyet sonrası Türk modernleşme hareketlerinde bunun karşısındaki her türlü fikir ve hareket irtica olarak kabul edilmiştir. Zelotizm⁹ olarak da adlandırılan bu yaklaşım nerden gelirse gelsin modernleşmenin karşısındaki her tür yaklaşım ile mücadeleyi esas almıştır.

Türk devrimleri ulusal kurtuluş hareketinin sonrasında başlar ve milletin her fırsatta dâhil edildiği söylemlere konu olur. Yaratılmak istenen hava "geleniğin değerlerine dayanma, ulusal kurtuluşun gerçekleşmesi için hedeflenen ideallere ters düşer" anlayışıdır. Bu yüzden Cumhuriyet devrimlerinin gerçekleşme esaslarının en önemlisi gelenekten mümkün olduğunca uzak bir *model toplum* oluşturma arzusudur.

Gerçekleştirilen devrimlerden fiziki olanlar ciddi anlamda kabul görmüş gibi görünse de uygulamadan olumlu sonuçlar almak zaman alacaktı. Ahalinin vicdanı normalde yapılan bu yenilikleri benimsemeye pek de müsait değildi. Tıpkı II. Mahmut dönemi getirilen yeniliklerin en gözle görüleni olan fese verilen tepki misali benzer sesler yükselecekti. 1925 yılında Anadolu'nun kuytu bir köşesinde tanıtımı yapılan şapka aslında İstanbul'da özellikle gayrimüslimlerin kendini gösterdikleri Pera'da (günümüzde Beyoğlu) tercih ettikleri bir giysi modeli idi¹⁰. Bu yüzden mezkûr devrime direniş dönemin siyasi havası münasebetiyle sessiz çığlıklar olmaktan öteye gitmemiştir.

Uzun yıllar savaşlarda mağlubiyetler yaşayan Türk toplumunun Milli Mücadeleden zafere çıkması ulusal kurtuluş hareketinde etkili olmuş isimlere hayranlık uyandırmıştı. Onların getirdiği bütün yenilik faaliyetleri yorgun Anadolu halkı için çok fazla direniş sebebi olmasa da duygusal anlamda benimseme yönünde zorlanmışlardı. Yeni devlet ve yeni yönetim anlayışının beraberinde gelen yenilikler ilk andan itibaren kırsalda pek tatbiki müsait olmadığı gibi muvaffak da olamadı. Cumhuriyetin kuruluşundan neredeyse bir asır geçmesine rağmen hedeflenen Batılılaşma çabaları özellikle yaşam tarzında, giyim kuşamda vs. şehirlerde Anadolu'nun batısından başlamak üzere başarılı olduysa da kırsalda Anadolu ruhu ve muhafazakâr yerel kültür karşısında pek etkili olduğu söylenemez. Daha da anlaşılır şekilde ifade etmek gerekirse, büyük şehirlerin belli bölgelerinde son derece batı formatında hayat süren çevreler dahi yılın belli dönemlerinde rücu ettikleri baba ocaklarında (bayramlar, ölümler, şenlikler) gibi etkinliklerde Anadolu'nun klasik görünümü içerisinde şehirdeki Batılı ruhu gizlemeye, bastırmaya mecbur kalmaktadırlar. Bunda da stabil ahlaki değerleri korumanın yanı sıra geleniğin direnişinin etkisinden söz etmek mümkündür.

Savaş sonrası yapılanma süreçlerinde birlikte savaşan silah arkadaşlarının kendi aralarında bile siyasal bir mutabakat sağlandığı söylenemez. Yeni yapılanma dönemlerinde subaylar kendi aralarında bölündü. Özellikle ordu-rejim konularında ve ordunun siyasete müdahalesi konusunda zaman zaman fikir ayrılıkları oluştu. Bu durum eski düzenin

⁹Zelotizm, maziye sığınak arama ve yenilikleri önleme olarak adlandırılmakta. Bkz. Tunayaa.g.e., s.132.

¹⁰Sultan II. Mahmud'un Fes uygulamasına dönemin tepkileri arasında "oldu olacak fotr şapka da takıp Pazar günü kiliseye gidelim sesleri ahali arasında yükselen seslerdendi.

muhalefetinden daha da tehlike bir durumu gün yüzüne çıkardı. Mustafa Kemal'e muhalif olan generallerin birçoğu gerici değil, liberal ve modernisttiler. Bu subaylar mutlak monarşiyi Mustafa Kemal'in kişisel yönetimi altında bir mutlak cumhuriyet kurmak için devirmediklerini söyleyerek durumu protesto ediyorlardı (Feroz Ahmed, 2015, s.72).

Cumhuriyetin ilanı devrimlerin en köklüsü ve belirgini idi. Ancak daha sonra yapılan çeşitli uygulamalar hayata geçirildiğinde kamuoyu nezdinde çok daha derin izler yaratacak düzeyde tepkiler verildi. Bunun temel sebebi de yapılan icraatların halkın günlük yaşantısı ile doğrudan alakalı olmasından kaynaklanıyordu. Hilafetin kaldırılması, kılık kıyafet devrimi, şapka devrimi ve harf devrimi bunların en belirgini idi. Hilafet makamı temel anlamda halkın manevi süreçte kendine lider olarak benimsediği, Peygamberin vekili statüsünde tuttuğu sultana ve makamına ayrı bir saygı unsuru teşkil etmekteydi. Bu sadece Türk unsurlar için değil Asya ve Afrika coğrafyasındaki pek çok İslam milleti arasında bu şekilde algılanmaktaydı. Birinci Dünya Savaşı sürecinde Sultan Reşad'ın cihad ilanına İslam coğrafyasının pek çok yerinden iştirak edilmesi bunun sonuçlarından. Müslümanlar Padişaha sadakatten ziyade Peygamberlerinin halifesine olan sadakatleri algısı ile verilen her emre, alınan her karara sonucu olumsuz da olsa itaate mecbur hiss ediyorlardı. Hilafetin kaldırılma kararının tedricen uygulanması, yani saltanatın hilafetten daha önce kaldırılması bu algıyı görmenin sonucudur. İşte bu yüzden toplumsal reaksiyonun göz önüne alınması neticesinde önce saltanat, sonra hilafet kaldırılmıştır.

Kıyafet devriminin tatbikinde ise daha farklı bir yol izlendiğini söylemek mümkündür. Tıpkı şapka devriminde olduğu gibi kılık kıyafet devriminde uygulayıcı rol model vazifesi bizzat Mustafa Kemal ve çevresi tarafından üstlenilmiştir. Gerek kendisi gerekse çalışma arkadaşlarının yurtiçi ve yurtdışı diplomatik toplantıların yanı sıra gündelik hayatlarında da tam bir batılı gibi giyinip kuşanmaları oldukça dikkat çekicidir. Lozan'a giden diplomatik ekibin klasik İngiliz tarzı kılık kıyafetler, aksesuarlar ve şapkalarla Türkiye'yi temsil etmeleri aslında Batılılaşma konusundaki fikri iddianın şekle yansımış halidir¹¹. Toplumun her kademesine zaman içinde yayılan kılık kıyafet devrimi özellikle şehirlerde ve şehirlerin belli yerlerinde, kulüplerde ve Beyoğlu başta olmak üzere belli merkezlerde hızla yayıldı. Şapka inkılabı ve muhalefet etmenin cezaya mazhar olduğu bir ortamda toplumun büyük bir kesimi fötr şapkayı fese ve sarığa zorla da olsa tercih etti. Direnenler ise şiddetle yargılanıp çeşitli cezalara çarptırıldı. Şapka müfettişleri tarafından halkın arasında her an denetimlerin yapıldığı uygulamalarda çok sayıda kişi muhalefet suçundan ceza almıştır. Öyle ki Anadolu'nun çeşitli yerlerinde sahte şapka müfettişleri türemiş, ahalden şapka kanununa muhalefet etmek gerekçesiyle para cezaları kesenler hakkında tahkikatlar yapıldığı görülmüştür (BCA) 30-18-1-1/ 18-28-19. Toplumun hemen her kesiminde şapka giyilmesi zorunlu tutulurken ilmiye mensupları bundan müstesna tutulmuştur (BCA) 51/5-44-7. Öte yandan cemaatin cami içerisinde uyumlu olmaları adına şapka takmaları gerektiği de dönemin Diyanet İşleri Reisinin gündemindeki konular arasında olmuştur (BCA) 51/13-115-5.

İşte bu zamanda ve bu ilişki içerisinde Mustafa Kemal büyük sembolik devrimlerden hemen sonra canlı ve derin bir tarzda, bütün bir ulusun zorla bir uygarlıktan bir diğerine geçirilmesini ifade eden dış şekillerin dramatik değişikliklerinden ilkinin yaptı. Bir Müslüman için İslam'ın önemli sembollerinden biri olan sarık, onun hem İslam'a olan bağlılığını, hem de diğer dinlerle arasındaki mesafeyi sembolize etmekteydi. Bir Batılıya, bir başlık yerine bir diğerinin zorla geçirilmesi komik veya sinirlendirici ve her iki halde de saçma görünebilir; bir Müslüman için ise, komşularıyla ve atalarıyla ilişkisini, toplum ve tarih içindeki yerini ifade eden ve etkileyen çok önemli bir konu olarak algılanır (Lewis, 2000, s.266). Şapka devriminin gerçekleştirildiği esnada halka seslenen Mustafa Kemal, kalabalığın arasındaki bir vatandaşın işaret etmek suretiyle şu sözleri sarf etmiştir:

---

¹¹Bkz. Ek 5 Lozana katılan Türk heyeti <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-42275486> (Erişim Tarihi: 02/09/2020)

İnebolu'da ve diğer bazı yerlerde söyledim. Bugünün meselesi gibi düşünüleceğinden burada da değinmek isterim. Her milletin olduğu gibi bizim de millî bir kıyafetimiz varmış, fakat inkâr edilemez ki taşıdığımız kıyafet o değildir. Hatta millî kıyafetimizin ne olduğunu bilenler içimizde azdır bile. Örneğin karşımda kalabalığın içinde bir kişi görüyorum (eliyle işaret ederek). Başında fes, fesin üstünde bir yeşil sarık, sırtında bir mintan, onun üstünde benim sırtımdaki gibi bir ceket, daha alt tarafını göremiyorum. Şimdi bu kıyafet nedir? Medeni bir insan bu tuhaf kıyafeti giyip dünyayı kendine güldürür mü? (Evet, güldürür, sesleri). Devlet memurları bütün milletin kıyafetlerini düzeltecektir. Fen, sağlık açısından uygulamalı olarak, her bakımdan denenmiş medeni kıyafet giyilecektir. Bunda kararsızlığa yer yoktur. Yüzyıllarca devam eden dikkatsizliğin acı derslerini tekrarlamaya dayanma gücü yoktur. Bir adam olduğumuzu, medeni insan olduğumuzu ispat etmek ve göstermek için gerekeni yapmamakta direnmek adamlıkla bağdaşmaz¹².

Şapka devrimi ve uygulanışı ile alakalı nutukta:

“Efendiler, milletimizin başında, cehalet, gaflet ve taassubun ve ilerleme ve medeniyet düşmanlığının alâmet-i farıkası gibi kabul olunan fesi atarak, onun yerine, bütün medeni âlemce başlık olarak kullanılan şapkayı giymek ve bu suretle Türk milletinin medeni toplumlardan zihniyet itibarıyla de hiçbir farkı olmadığını göstermek lüzumlu idi. Bunu, Takrir-i Sükûn Kanunu cari olduğu zamanda yaptık. Bu kanun cari olmasaydı yine yapacaktık. Fakat bunda, kanunun yürürlükte olması da kolaylık sağladı denirse, bu çok doğrudur” sözlerine yer vermiştir¹³.

Şapkanın belli dönemlerde toplum tarafından ciddi şekilde kullanıldığını söylemek mümkündür. Ancak ilerleyen zamanlarda Mustafa Kemal'in önemli bir yeniliği olan şapka terk edildi. Gündelik hayatta kullanımı 1950-60'lı yıllara kadar ceza yasasının verdiği güçle varlığını korusa da 1980 sonrası süreçte ise neredeyse yok denecek kadar azaldı. Öte yandan Türk toplumunun eski âdetlerine döndüğü ise kesinlikle söylenemez. Şapkayı da terk eden Türk milleti kendisi için vazgeçilmez olan sarığa ve fese dönüş yapmadı. Sarık sadece radikal İslami grupların ve belli cemaatlerin mensupları arasında kullanılmaya devam edildi. Bunların görüldüğü alanlar ise bu yapılanmaların yoğunlaştığı büyük şehirlerde birkaç mahalle ya da Anadolu'da belli şehirlerden öteye geçmemiştir. Fesin giyilmesi ise otantik dondurma tezgâhları başındaki kişilerde veya gösteri amaçlı tiyatral sahnelerden öteye gitmemiştir.

Bu açıdan ele alındığında yönetim biçimi olması münasebetiyle cumhuriyetin ilkeleri ve izleri bütün yurttan ilan edildiği andan itibaren hissedilse de şapka inkılabı etkisini kaybetmiştir. Ancak bunun yanında şeklen geçmişe dönüş noktasında da toplumun yeterli dirayeti gösteremediği kabul edilir bir gerçektir. Bu anlamda özellikle Batıdaki gelişmelerin yakından takip edilmek suretiyle toplum tarafından hayata geçirildiğini söylemek mümkündür. 1970 sonrası fötr şapkayı neredeyse tamamen terk eden toplum daha farklı Batılı giyim kuşama yöneldi. Ülkenin büyük bir kesiminde başta Amerikalıların geliştirdiği ve dayanıklı olması münasebetiyle çadır yapımında ilk olarak kullandıkları “Jean” denilen kot kumaşını ciddi anlamda diğer dünya ulusları gibi Türk toplumunun da tercihleri arasında girdi. Bunu diğer giyim kuşam ve aksesuarlar izledi. Özellikle genç nüfusun 1980'ler sonrasında Batılılaşma temayülleri sadece giyim kuşamda kalmadı. Evlilik ritüelleri klasik İslami anlayışın dışına çıktı. Türk Medeni Kanunu ile aile hayatı ve miras hukuku gibi çeşitli düzenlemeler çerçevesinde yetişen yeni kuşakların özel hayatları da ciddi anlamda Batılı bir kimliğe büründü. Türk kültüründe aile kurma olgusunun en temel adımı olan kız isteme kültürü kimi kesimlerde yerini yine Batıdan ithal edilmiş olan erkeğin kadının önünde diz çökerek evlilik teklifine bıraktı. Tek taş yükükle aileler dışında erkeğin kadına evlilik teklif etmesi değişimin en temel belirtilerinden biri oldu. Öte yandan toplum her iki anlayışın arasında gidip gelmeye devam etmektedir. Bir yandan diz çöküp evlilik teklifi yapan, kilise tarzı çiçekli tak altında nikâh kıydırıp nedimelerle düğüne gelen gelin damat anlayışı yaşatılırken öte yandan kız isteme, kına gecesi ve birkaç yıl öncesine

¹²Kastamonu Nutku ile ayrıntılı bilgi için Bkz. <https://www.atam.gov.tr/aturkun-soylev-ve-demecleri/kastamonuda-ikinci-konusma> (Erişim Tarihi:13/08/2020).

¹³Nutuk sf. 664.

kadar medeni kanun tarafından tanınmayan imam nikâhı adı verilen, genellikle din adamları tarafından kıyılan, kanunlar karşısında bağlayıcılığı olmayan, vicdani ve sembolik nikâh da araya sıkıştırılan ritüellerdendir. Zaman zaman çelişkiye varacak düzeyde toplumun kafa karışıklığına dair örnekleri artırmak mümkündür¹⁴.

Sonuç

Modernleşmenin temelinde iletişim yatar. İletişim halinde olan toplumlar birbirlerini etkileme konusunda özel çaba sarf etmeseler de zaman içerisinde değişimin gerçekleşmesi kaçınılmazdır. Toplumlar farklı zamanlarda başka yaklaşımlar sergileyip kendinden olmayan kültürlerle mesafeli durma hassasiyeti içindeyken dahi farkında olmadan karşı çıktıkları değerleri benimseyebilirler. Bu da değişimin en önemli ayrıntılarından. Öyle ki bu tarz değişimler son derece yavaş gerçekleşir. Tarih boyunca Türkler bu tarz değişim hareketleriyle fazlaca muhatap olmuşlardır. Türklerin bir toplumu benimseyebilmesi için onunla komşu olması, savaşması, ticaret yapması ya da siyasi ve sosyal yaklaşması yeterli olmuştur. Türkler oldukça köklü ve eski bir kültür yapısına sahip olmakla beraber süreç içerisinde pek çok sebepten dolayı birbirinden farklı kültürlerle benzeme eğilimi göstermişlerdir. Buna örnek olarak tarihi süreç içerisinde Fars, Arap, Hristiyan kültür yapısını vermek mümkündür. Daha da özele indirgemek gerekirse Hristiyanlar içerisinde XVIII. yüzyıl itibari ile Fransız, XIX. yüzyıl son çeyreği ve XX. yüzyıl başları Alman ve sonraki dönemlerde de İngiliz kültürüne doğru dönüşüm gözlenmektedir. Bu dönüşüm algısı ilk başlarda halktan daha ziyade devletin işleyişi, kurumlar, aydın ve devlet adamlarında kendini hissettirmiştir. Arap benzeşmesi ise reaya arasında fazlaca makes bulmakla beraber, ehli-sünnet yaşama temayülleri dolayısıyla da cennetle mükâfatlandırılacağı algısı bunun en önemli sebeplerindedir. Batılı tarzda değişim XX. yüzyılda Jön Türk hareketiyle ivme kazanır. Bu hareket daha sonra şekillenerek toplumun şiddetle reddettiği pek çok şeyi aynı topluma zaman içerisinde kabullendirecektir. Bu değişim bazı konularda tepeden inme yasalarla, bazen de zamana yayılmak suretiyle gerçekleştirilmiştir.

XX. yüzyıl Türk siyasi tarihinin en önemli dönemini içinde barındırır. Siyasi olarak onlarca asırlık alışlagelmiş devlet düzeninin değişimi bu yüzyılda yaşanmıştır. Aile saltanatına dayanan yönetim anlayışı, parlamenter demokratik sistem elemanlarının mutlakiyet rejimi ile hayata geçirilmesi ile birlikte ve nihayet cumhuriyetin ilanı ile yerini yeni bir yönetim anlayışına bırakmıştır. Saltanata ve beraberinde gelişen saltanat karmaşasına alışmış olan Türk toplumu ilk başlarda demokrasi ve cumhuriyet fikrini benimsemeye oldukça zorlanmıştır. Bu durum çeşitli kanun ve uygulamalarla birlikte sert tedbirler sayesinde aşılmıştır.

Değişimin ne derece gerekli olduğu göreceli olmakla beraber, siyasi platformlarda aydınlar tarafından sürekli tartışılan bir konu olmuştur. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerde almış olduğu askeri hezimetler sonucu ortaya çıkan sosyal ve ekonomik buhranlar cumhuriyeti kuranların en büyük dayanağı olmuştur. Toz pembe bir dünya düzeni içerisinde Osmanlı devletine son verilmemekle beraber Osmanlı Devleti'nin sonunu hazırlayan, cumhuriyeti kuran kadronun da bu coğrafyada yetişen özellikle II. Abdülhamid saltanatı sırasındaki eğitim sisteminin yetiştirdiği asker ve bürokratların olduğu gerçeği göz ardı edilmeden konunun değerlendirilmesi, altı çizilmesi gereken bir gerçekliktir.

Öte yandan her toplumda olduğu gibi Türk toplumunun da yaşamış olduğu başta Anadolu olmak üzere kadim coğrafyanın çok farklı bir birikimini taşıdığı aşikârdır. Bu coğrafyada yaşayan insanların alışkanlık ve kutsalları mevcuttur. Bütün bu kutsiyet tâbiri câiz ise toplumun genlerine işlemiştir. Bunların başında dini motifler gelir ki, bunlar da bilinen şekliyle ezan, bayrak, ibadethane, giyim kuşam ve kutsal addedilen kültürel birikimlerdir. Bu bakımdan ele alındığında toplumun kumaşı ile oynamak son derece tehlikeli tepkilere sebebiyet verecektir. Siyasilerin, sanatçıların, bilim insanlarının ve toplumda rol model olmayı üstlenen

---

¹⁴Geleneksel anlamda uygulanan pek çok tören zaman içerisinde ruhunu kaybederek farklı bir kimliğe bürünmüştür. Bunlardan en önemlisi olan ve İslami bir gelenek ve gereklilik gibi değerlendirilen sünnet merasimlerinin zaman içinde yerini alkollün tükettildiği aşırılıkların yaşandığı eğlencelere bırakması verilebilir.

her kesimin bu gerçekleri göz ardı etmeden adım atmaları akliselimin gereğidir. Bu konuda yapılacak hatalar toplumu meşgul etmenin ötesinde bilim, fen ve vazgeçilmez olan kültürel değerlerden nesilleri uzaklaştıracak, ayrıca gereksiz ve son derece tehlikeli çatışmaların da içine sürükleyecektir.

Sonuç olarak devrimlerde her ne kadar yenileşme hedeflenmek istense de toplumların temel yargı ve değerlerinin dışındaki uygulamalarda yöntem ve sonuçları itibarı ile hayata geçirilmek istenen toplumun yabancılık çekmesi kaçınılmazdır. Yukarıdan aşağıya dikey olarak yapılan devrimler aynı ölçüde yabancılaşıma, beraberinde de tepkilerin oluşması ile sonuçlanmıştır.

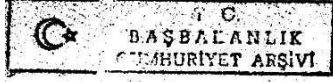
Kaynakça

- Abdülhak Molla (2013). *Târîh-i Livâ-Sultan II. Mahmud Portresinden Farklı Bir Kesit*, Haz. Mehmet Yıldız. Ankara: TTK. Yayınları.
- Albayrak, A. (2000). “Bir Medeniyet Kuramcısı Olarak İbn Haldun”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.9, C.9, 589-602.
- Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, (1997). C: II, Ankara: ATAM Yayınları.
- Atay, F.R. (2004). *Çankaya*, İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Aydemir, Ş.S. (2011). *Tek Adam*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- BCA, 163-649-3/490-1-0-1
- BCA, 30-18-1-1/ 16-71 -4 (23/11/1925), 30-18-1-1/ 17-89-5 (31/01/1926)
- BCA, 30-18-1-1/ 18-28-19, (06/05/1926).
- BCA, 51/13-115-5 (14/01/1926).
- BCA, 51/5-44-7 (29/12/1925).
- Berkes, N. (2016). *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Beydilli, K. (2000). Kabakçı İsyanı Akabinde Hazırlanan Hüccet-i Şeriyeye, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Aralık, S. 4, 25-40.
- Boyacıoğlu, R. (2001). Harf Devrimi ve Sağladığı Kolaylıklar. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S.50, C. XVII, Temmuz, 429-450.
- Cumhuriyet Halk Fırkası 4. Büyük Kurultayı, <https://www.atam.gov.tr/ataturkun-soylev-ve-demeçleri/cumhuriyet-halk-partisi-dorduncu-buyuk-kurultayini-acarken> (Erişim Tarihi: 25/07/2020).
- Erbil, H.N. (2006). *Türkiye’nin Necat ve İtila Yolları*. Konya: Tablet Yayınları.
- Feroz, A. (2015.)*Modern Türkiye’nin Oluşumu*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri İzmir Yollarında*, (1923). Ankara: Matbuat Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı.
- Gökalp, Z. (2019). *Türkçülüğün Esasları*. Eskişehir: Anadolu Üniv. Yayınları.
- Hanioglu, M. Ş. (2004). Meşrutiyet. *DİA*, C.29, 388-393.
- Hanioglu, M.Ş. (1992) Batıcılık. *DİA*, C.5, 148-152.
- İbn Haldun. (2021). *Mukaddime*, Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İnalçık, H. (2017). *Osmanlı ve Modern Türkiye*, İstanbul: Timaş Yayınları.

- İnce, Y. (2017). II. Mahmud Devri Reformlarının Tebaa Tarafından Algılanışı. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXII / 2, 427-457.
- İpşirli, M. (1981). Hasan Kâfi el Akhisari ve Devlet Düzenine ait Eserinin Usulü'l hikem fi nizâmü'l-âlem. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11, 247-278.
- Kaplan, M. ve Enginün, İ. ve Emil, İ. (1974). *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*. İstanbul: İstanbul Ünv. Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Kastamonu Nutku, <https://www.atam.gov.tr/ataturkun-soylev-ve-demecleri/kastamonuda-ikinci-konusma> (Erişim Tarihi:13/08/2020).
- Lewis, B. (2000). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara: TTK. Yayınları.
- Lozana Katılan Türk Heyeti: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-42275486> (Erişim Tarihi:02/09/2020).
- Muhammed H. (1986). *Modernizmin İslam Dünyasına Girişi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Özdemir, Y. vd. (2014). Tanzimat Fermanı'nın Arka Planı. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Cilt:22, No:1, 321-338.
- Pardoe, J. (2009). *Şehirlerin Ecesi İstanbul*. Çev. Banu Büyükal, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Seyitdanlıoğlu, M. (1996). Sadık Rıfat Paşa ve Avrupa Ahvaline Dair Risalesi. *Liberal Düşünce*, 115-124.
- Show, S. (2008). *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Şahin, G. (2007). *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.
- Tanyol, C. (1981). *Atatürk ve Halkçılık*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Tezcan, H. (1995). Fes, *DİA*, C.12, 415-416.
- Toparlı, R. (2013). *4 Eylül Sivas Kongresi Tutanakları*, Sivas: Buruciye Yayınları.
- Tosun, R. (2012). Cumhuriyetin İlanında Kamuoyu, *Selçuk Ünv. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 12, 99-107.
- Tunaya, T. Z. (2016). *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İstanbul İstanbul: Bilgi Ünv. Yayınları.

Ekler

Ek 1. Şapka Kanununa Muhalefet Edenlerle Alakalı Türkiye Reis-i Cumhuriyeti İmzalı Belge

109

قرارداد

باسم وزارت
الم خصوص مدیریت

عدد
۲۷۹۹

۲۲۴۹

صفت صورتی تالیف مجتهد و همایون لحنه و دیباخانان دره بولون قندی که در سینه قیصری معتم
توی عرب حاجی احمد و قیصری ایتم سربدی این تالیف کیریمک ایتمه استغفار ایتمی سو بونجه قاری حاجی علی بنی و
قیصری حافظ افغانزاده خواجہ حاجی و قیصری افغانزاده نجی ادنی و صبی و مدینه طوطی حاجی گرافزاده ، مکتبہ کون
و آسایشی اجنول مطوف اولون قرمان واقع لرینجی ، تقریر مکتوبه قاضی بیچیم ، آنحضرت استقول فکر منہ تودوسی
داجندہ مکتبہ جلد سنک سایرین مکتبہ تاریخ و احسن علوم سیرتیک مکتبہ تذکرہ سیدہ وقوع بودہ تالیف اولون سیدہ -
اجرا و کلبدی صفتک سایرین مکتبہ تاریخ اجتماعی تقویہ و قبول اولون سیدہ -

تورک رئیس جمہوری
غانی

سایرین مکتبہ تاریخ

خارجہ وکیلی داغدی وکیلی جوب وکیلی مدافعہ مدیہ وکیلی مراد وکیلی باسہ وکیلی
مجموعہ و سعادت اجتماعی وکیلی تجارت وکیلی زراعت وکیلی مکتبہ وکیلی مکتبہ وکیلی مکتبہ وکیلی
مکتبہ وکیلی مکتبہ وکیلی مکتبہ وکیلی مکتبہ وکیلی مکتبہ وکیلی مکتبہ وکیلی مکتبہ وکیلی

۱۰ ۰۱ ۰۲ ۰۳ ۰۴ ۰۵ ۰۶ ۰۷ ۰۸ ۰۹ ۱۰

Ek 2. Tahrir-i Sükûn Kanununa Muhalefet Edenler ile Alakalı Belge

باسمہ وکالت
قلم مخصوص مدیری
عدد

وزارت
2076

تقدیر از خدمت صحیحہ بیانہ اللہ سکنہ واسطہ سعید احمد ایس بیہ دوزخ نہ جکر ایس بی
قرینہ حاجی علی خان صاحب کبرک ، تقریر سکنہ قانونتک دروہ سکوی دافعہ کورہہ جرات
دافعہ جیبہ ، استفادہ کتبہ نودیہ ، راجدہ لانسجیہ - - وزارت ۱۹۱۱ء تاریخ
۹۸۶ نمبر نوٹس آریسہ و جوبہ بولویہ تقنینی درزینہ ، اجراء کینہ صحت ۱۰/۶/۱۹۱۱
تاریخ اجتناف قرار بر اجتناف - - وزارت ۱۹۱۱ء

نور الدین ایس بیہ
مخبر

خارجہ دینی ، راجدہ دینی ، مجریہ کالی دینی ، سرفہ سعید دینی ، عید کالی دینی ، باسہ دینی
دورہ کالی دینی ، راجدہ دینی ، مجریہ کالی دینی ، سرفہ سعید دینی ، عید کالی دینی ، باسہ دینی
مجددہ سعید دینی ، مجریہ کالی دینی ، سرفہ سعید دینی ، عید کالی دینی ، باسہ دینی
دورہ کالی دینی ، راجدہ دینی ، مجریہ کالی دینی ، سرفہ سعید دینی ، عید کالی دینی ، باسہ دینی

جواباً یا بظہن اوراھ ، جواب اولدین عررائک تاریخ و نومروسنک درس دجا اولکور .

3 1 1 014 37 8

Ek 3. Latin Harflere Muhalefet Edenlerle Alakalı Alınan Tedbirler

T. C.
BAŞVEKÂLET
MÜAMELÂT MÜDÜRLÜĞÜ
Şube: _____
Sayı: 12273

KARARNAME

Arap harfleriyle tedrisat yapmak için gisli veya aleni ders-hane açanlara dair tanzim olunan merbut talimatnamenin mer'iyete x vaz'ı; Maarif Vekâletinin 21/7/93I tarih ve 1750 numaralı teske-resiyle yapılan teklifi üzerine İera Vekilleri Heyetinin 23/12/93I tarihli içtimaında tasvip ve kabul olunmuştur.

23/12/93I

REİS İCÜMHUR

Gazi M. Kemâl

Bş. V.

[Signature]

Ad. V.

[Signature]

M. M. V.

[Signature]

Da. V.

[Signature]

Ha. V.

[Signature]

a. V.

[Signature]

Mf. V.

[Signature]

Na. V.

[Signature]

İk. V.

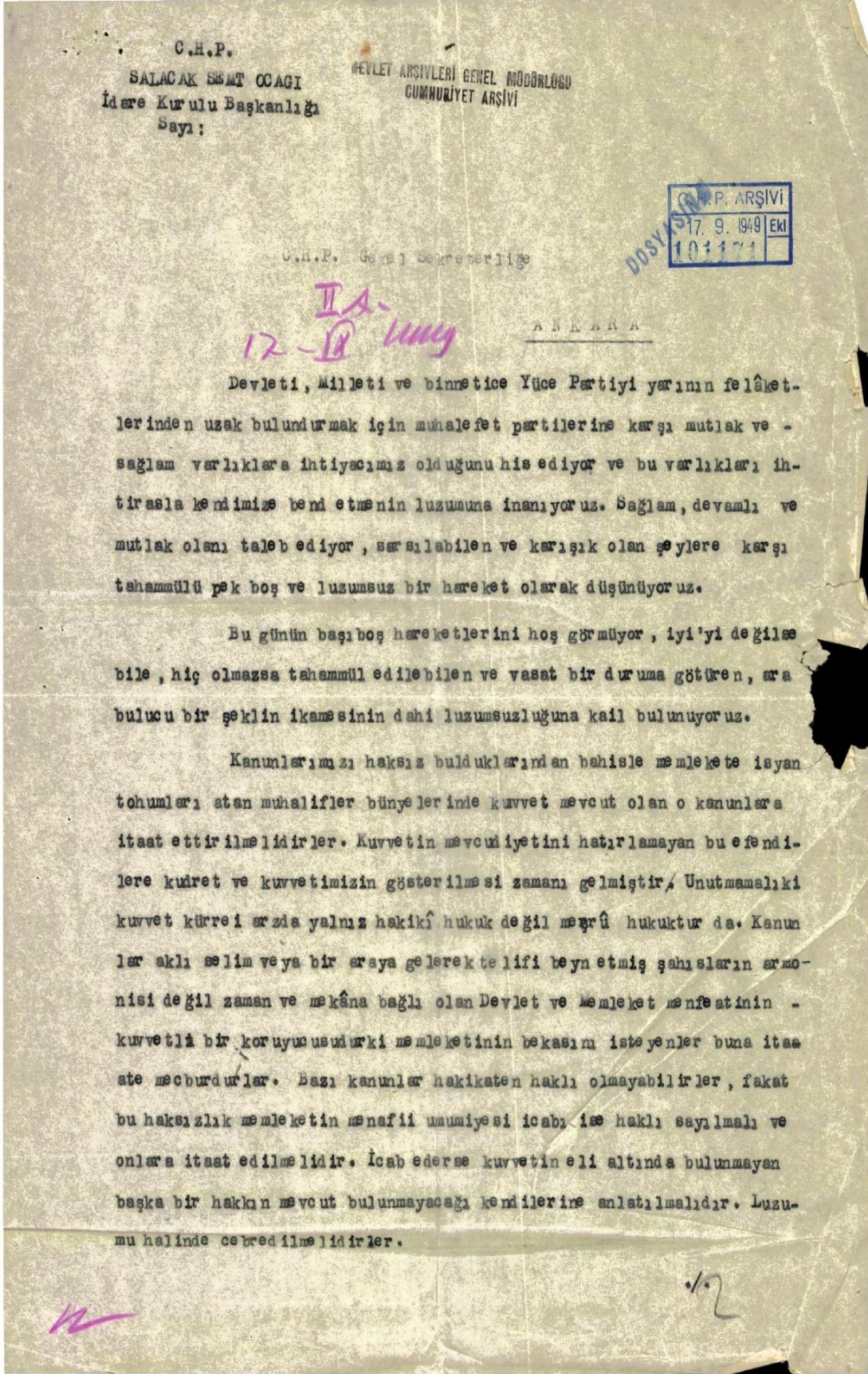
[Signature]

S. İ. M. V.

[Signature]

Ek 4. Cumhuriyet Halk Fırkasına Muhalefet Edenler ile Alakalı Tedbir

Onlar bilmelidirlerki karar verme hakkı kuvvetlinin yani iktidarın elindedir ve bu daha pratiktir. İktidar haklı ve kuvvetli olduğu ve başlı başına bir kuvvet teşkil ettiğinden dolayı ona hürmet ve itaat elzemdir.

Muhalefet öğrenmelidirki memleketin idarecisi Halk Partisidir. Her siyasi teşekkül kendine mahsus sahada çalışmalı ve hıuldu geçmeğe teşebbüs etmemelidir. Aksi halde bizim gibi küçük Devletlerde bu bir felâket olurki tarihî hayatın âvâşî gözönündedir.

Parti, kendini selâmete erdirmek plânına göre, davasının karşısına muhalefeti bir engel olarak koymuşturki böylece partinin davası memlekette daima tehlikeye maruz ve limitsiz bir durumda bulunduğu hissini uyandırmaktadır. Bu davayı temsil eden bir kaç kişide yaradılışının icabı tabii rakipleri gibi bozuk çıkmışlardırki, yalnız Halk Partisinin lûtfu onları ayakta tutmuştur. Fakat bu gün bu lûtfu da tehlikeye maruz bulunmakta olduğu içindirki buna bir son vermek lâzımdır. Çünkü lûtfu ve himaye hiç bir zaman sağlam bir mülk değildir.

Bütün insanların içlerinde tabii bir şekilde mevcut olan hukuk fikrinin kabili tatbik olamayacağı aşikâr bir keyfiyettir. İlk cemiyetlerde bile tabii hukuk kabileler ve hattâ fertler arasında bitmez tükenmez mücadelelere yol açmış ve bu mücadeleler neticesindedirki tabii hukukun yerini bu günde carî olan kuvvetlinin hukuku almıştır. Devletimizin ve Hükûmetimizin devamı, fertlerin saadeti için bir çok kaidelere bağlı olmadan, yarım temin eden, isyanların önüne geçen ve kanunu kendi kudret ve kuvveti üzerine kurulu bulunan ve lûtfu vermeyen fakat musamahakâr olan bir devlet baskısının mevcudiyetini ve harekete geçmesini arzu ediyoruz.

Bu baskıyı bir adaletsizlik saymak doğru değildir. Düşünmeli ki dünyanın kuruluşunda bile cebir vardır ve bu cemiyetlerin lâıyk olduğu hakikî adalettir. Çünkü Allah bile bunu böyle istemiştir. Onun için

- 3 - DEVLET KURUMLARI GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

devlet ve cemiyet içerisinde iyi bir vatandaş yeri tutmak demek takınılan tavırla, işgâl edilen mevki arasında bir ahenk vücutte getirmektedirki buda devletin kuvvetine itaat etmekle mümkündür.

Burada bizlere düşen vazife parti ve iktidar için mücadele etmektir. Eğer şahsî ihtiraslar partiyi zafere götürmek isteğinin altında gizlenirse bu parti için bir felâket olur. Bunun için şahsî ihtiraslardan uzak bir mücadele meydanında emin bir imtihan geçirmeye mecburuz. Ve bilmiyoruz ki muhalefet partimize galebe çalmak için kudret ve kuvvetimizi hesaba dahi katmadan ve yarınan zaferi için elinde bir senet varmış gibi hareket ediyor.

Muhalefete karşı musamahakâr olabiliriz. Fakat bu hiç bir zaman bir aciz ifade etmemelidir. Kudret ve kuvvetin partimizde olduğu her zaman için malûmları olmalıdır. Her şeye rağmen devletimiz bir emniyet devletidir. Emniyete almak istediği şeyde ferdin hürriyetini, rahatlığını huzur ve sükûnetin temini içinde asayişidir.

Bundan dolayı kuvvete dayanan ve kuvvetini muhalefete en geniş manâda hissettiren ve kendisine itaati borçlu kılan ve bunun mukabili ferdin ve cemiyetin hürriyet ve emniyetini sağlayan parti hükûmeti artık şımartıcı politikadan vaz geçmelidir. Memleketin mukadderatı devlet ve hükûmetin idame ve bekasının buna âmîr olduğuna kanî bulunduğumuz keyfiyeti arz ederiz.

C.H.P.
SALACAK SEVİT ÖZALP
İdare Kurulu Başkanı
Orhan İlgin

NOT :

İlçe ve İl Başkanlıklarına
arz olmuştur.

Karaman
21.9.19
A. de

Orhan İlgin

4

Ek 5. Lozan'a Katılan Heyet

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Radyo ve Radyo Yayıncılığının Etkileri

The Effects of Radio and Radio Broadcasting in the First Years of the Republic

Dr. Öğr. Üyesi Derya NACAROĞLU¹

Öz

29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edilmiş, Osmanlı İmparatorluğu dönemi resmen sona ermiştir. Yeni kurulan devlet Atatürk İlke ve İnkılapları ile bir ulusu yeniden inşa etmek amacındadır. Bu amacı gerçekleştirirken pek çok farklı araçla işbirliği içinde olması kaçınılmazdır. Bunlar içinde tarihi Cumhuriyet'le neredeyse yaşıt olan radyonun varlığı göz ardı edilemez. Yeni kurulan Cumhuriyet'in halk tabanına anlatılması ve karşılık bulması için yeni ve güvenilir bir araç olarak radyonun tercih edilmesi çok önemlidir. Varoluşları ülke için neredeyse eş zamanlı yıllara rastlayan Cumhuriyet ve radyo kavramlarının kesişme noktalarını tespit etmek, Cumhuriyet tarihinin özellikle kuruluş yıllarına ilişkin bu ilişkiyi tarif etmek için gereklidir. Bu çalışma, geleneksel ve demokratik bir kitle iletişim aracı olarak radyonun Cumhuriyet tarihinde nasıl bir misyonla yer aldığı tarihi belge ve bilgiler ışığında değerlendirmek amacını taşımaktadır. Bu amaçla, ülkemizde radyo yayıncılığının başlangıç tarihi olan 1927 yılından, kurumsal bir yapıya kavuştuğu 1964 yılında TRT kuruluncaya değin olan dönemdeki tarihi incelenmiştir. Söz konusu dönemdeki radyo yapılanması, yayın politikaları, içerikler ve radyo-toplum ilişkilerine ait veri teşkil edecek bilgi ve belgeler literatür ve arşiv taraması ile elde edilmiştir. Elde edilen veriler tarihsel betimleyici bir yöntem ile değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme sonucunda, radyonun rolünün, özellikle kuruluş ve gelişme yıllarında Cumhuriyet devrim ve ilkelerinin yaygınlaşması sürecinde politik bir araç olarak sınırlı kaldığı, batılılaşma ve modernizm konusunda ise hep tartışmalı bir yerde durduğu gözlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, radyo, radyo yayıncılığı, millet

Makale Türü: Araştırma

Abstract

The Republic was proclaimed on October 29, 1923, and the period of the Ottoman Empire officially ended. The newly established state aims to rebuild a nation with Atatürk's Principles and Revolutions. While achieving this goal, it is inevitable to cooperate with many different tools. Among these, the presence of the radio, whose history is almost as old as the Republic, cannot be ignored. It is very important to prefer the radio as a new and reliable tool in order to explain and respond to the public base of the newly established Republic. It is necessary to identify the intersection points of the concepts of the Republic and radio, whose existence coincides with almost simultaneous years for the country, and to describe this relationship in the history of the Republic, especially regarding the foundation years. In this study, it is aimed to evaluate the mission of radio as a traditional and democratic mass communication tool in the history of the Republic in the light of historical documents and information. For this purpose, the history of the era of since 1927, the start date of radio broadcasting until the establishment of TRT in 1964, when it gained an institutional structure was examined. The information and documents that will constitute data regarding the radio structuring, broadcasting policies, contents and radio-society relations in the said period were obtained through literature and archive scanning. The data obtained were evaluated with a historical descriptive method. As a result of this evaluation, it has been observed that the role of the radio was limited as a political tool, especially in the foundation and development years, in the process of the revolution and the spread of the principles of the Republic, and it always remained in a controversial place in terms of westernization and modernism.

Keywords: Republic, radio, radio broadcasting, nation

¹Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İletişim Fakültesi, derya.nacaroglu@hbv.edu.tr

Atf için (to cite): Nacaroglu, D. (2023). Cumhuriyet'in ilk yıllarında radyo ve radyo yayıncılığının etkileri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(100. Yılında Cumhuriyet Özel Sayısı), 151-174.

Paper Type: Research

Giriş

Dünyanın radyo yayıncılığı ile tanışması 1900'lerin başına denk gelmektedir. Radyonun teknik buluşunun ilk kez haberleşme aracı olarak, önce denizcilikte ve daha sonra “radyo telsizi” olarak çeşitli haberleşmelerde kullanılmaya başlandığı görülmektedir (Aziz, 1975, s. 5). Radyonun özellikle ABD’de hızla yayılması bu alanı düzenleyici yasaların çıkarılmasını gerektirmiştir. Nitekim 1910 yılında Amerikan Kongresinde Telsiz Gemi Kanunu çıkartılmıştır. Bu kanunun çıkmasından iki yıl sonra meydana gelen Titanic gemi faciası ise 1912 yılında Radyo Kanunu’nun çıkmasına yol açmıştır. Bu kanun radyo yayıncılığı ile ilgili ilk düzenlemedir (Altunbaş, 2003, s. 14). Yayıncılık (Broadcast) kelimesinin de yine ilk kez Amerikan Deniz Kuvvetleri tarafından kullanıldığı görülmektedir (Hilliard, William, Donald ve Earl, 1967, s. 11). ABD’de olduğu gibi İngiltere ve Almanya’da da özellikle donanmalarda olmak üzere askeri amaçlara hizmet eden radyonun, Fransa’da da yine askeri gayeleri karşılamak amacıyla kullanıldığı görülmektedir (Atabek, 2009, ss. 127-128). I. Dünya savaşı ise tüm taraflarıyla radyonun öneminin daha çok anlaşılmasına vesile olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu’nda da telsiz telgraf askeri amaçlarla 1900’lerin başında Trablusgarp ve Balkan savaşları sırasında kullanılmıştır (Çukurova, 1994, s.55).

Radyonun kitle haberleşme aracı olarak sürekli kullanılması, kamuya seslenen söz ve müzik yayınları yapması ancak 1920’lerden sonra olmuştur. Bu tarihlerden önce ABD’de radyonun babası olarak anılan Le de Forest birçok kez kısa süreli yayınlar yapmıştır. Bunların en önemlileri tenor Caruzo’nun New York Metropolitan Operasında verdiği konserin naklen yayınlanması ile 1916 yılında ABD Başkan seçimlerine ilişkin haberlerin verilebilmesidir. 1917 yılında I. Dünya Savaşı sırasında bu tip deneme yayınlarının Almanya’da da yapıldığı, özellikle cephede bulunan askerlere radyo yolu ile müzik yayınlarının bu denemelerle verildiği bilinmektedir (Aziz, 1975, s. 5). Radyonun sürekli bir radyo vericisi ile çalışmaya başlaması ise ilk kez ABD’de 2 Kasım 1920’de Pittsburg’da KDKA adlı bir radyodan seçim haberleri vermesiyle başlamıştır (Aziz, 2002, s. 7; Cankaya, 2015, s.16). İlk tecimsel yayının da 1922’de yine ABD’de WEAf adlı radyo istasyonunda başladığı görülmektedir (Balıbeyoğlu Uçar, 2009, s.6). Radyo yayınlarının ilk bulunuşu ve teknik buluşlar Avrupa’da yapılmış olsa da ABD’nin bu konuda teknik buluşları yapan kişilere sağladığı olanaklarla radyo yayıncılığının uygulama alanı olarak öne geçtiği görülmektedir. Bunun nedenleri arasında radyo konusunda buluşların yapıldığı yılların Avrupa’da I. Dünya Savaşı tarihlerine rastlaması, savaş ekonomisinin teknik buluşlara yatırım yapmayı zorlaştırması gösterilmektedir. Bu nedenle ABD’nin araştırma olanakları sunarak radyo yayıncılığının gelişmesindeki rolü büyük olmuştur (Aziz, 2002, s.8). ABD’de radyo alıcılarının ticari bir meta olarak değerlendirilmesi ve tecimsel yönüyle ilgilenilmesi de başka bir etken olarak gösterilmektedir (Güven, 2016, s. 30). Radyo her toplumda o toplumun yapısal özelliklerine göre gelişir ve bir takım işlevler üstlenir. ABD’nin nüfus çokluğu ve radyo yayını yapmaya bir engel olmaması da radyo yayıncılığının burada gelişmesinde önemli bir faktördür (Aziz, 2002, s. 14).

Avrupa’da ise savaş yıllarının hemen ardından radyo yayınlarının daha düzenli bir şekilde örgütlendiği görülmektedir. İngiliz kamu hizmeti yayın kurumu BBC (British Broadcasting Corporation) 1922’de radyo alıcı cihazları üretmek amacıyla oluşturulmuş bir şirketler birliğinin kurduğu İngiliz yayın şirketinin devamı olarak kurulmuştur (Güven, 2016, s.34). İlk düzenli radyo yayınları ile adından söz ettiren BBC’nin yayın kalitesi, tarafsızlığı, daha sonra tüm dünyada örnek olarak alınan bir yayın sistemi olmuştur. BBC’nin ardından Avrupa’da ikinci radyo kanalı Fransa’da kurulmuş, 1923 yılında ise Almanya’da radyo yayınları başlamıştır (Aziz, 2002, s. 9).

Dünyanın radyo ile tanıştığı ve düzenli radyo yayınlarının başladığı 1920’li yıllar, ülkemizde Kurtuluş Savaşı yıllarıdır. I. Dünya Savaşı’nın ardından ittifak devletleri ile birlikte yenik sayılmış olan Osmanlı Devleti parçalanmış, Anadolu işgal edilmeye başlanmıştır. Ülke,

milli mücadelenin en zor şartlarda gerçekleştiği, anayurdun dört bir yandan işgaline karşı direnişin tam bağımsızlık ülküsünü gerçekleştirmek üzere sonsuz bir çaba ve umutla, hiç durmaksızın ve yorulmaksızın sürdüğü zamanlar içindedir. “Bağımsızlık benim karakterimdir” diyen büyük önder Mustafa Kemal Atatürk’ün, İstanbul’un İtilaf Devletlerince işgalini gördüğünde “Geldikleri gibi giderler” sözlerinde işte tam da bu bağımsızlık ifadesi tecelli etmektedir. İşgal kuvvetleri ağır bir yenilgi ile topraklarımızdan gittiğinde, geride bütün ülkenin kendini yeni baştan imar edeceği, milleti ve kurumları ile modern dünyanın bir parçası olacak Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulması kalmıştır.

İşgal kuvvetlerinin ülkemizden ayrıldığı günlerde Fransız komutanı General Charpie, giderken Türklere bir telsiz telefon hediye etmiştir. Belki de çok farkında olmadan yaptığı bu iş, Türkiye’de henüz Cumhuriyet ilan edilmeden bir grup insanın ilk radyo denemelerinin vesilesi olmuştur. Kurtuluş Savaşında cepheyle haberleşmede telsiz telgraf çok önemli bir iletişim yolu olmuştur fakat radyo yayıncılığı yapma deneyimi o güne kadar söz konusu bile olmamıştır. Hediye edilen bu telsiz telefonla İstanbul’daki Öğretmen Okulu’nun kimya öğretmeni Rüştü Uzel başkanlığında bir öğrenci grubu deneme yayını yapmak için hazırlıklara girer. 19 Mart 1923 tarihinde Türkiye’de deneme olarak yapılan ilk radyo yayını, İstanbul’da Öğretmen Okulu’nun bodrumunda, davetliler ve basın huzurunda Rüştü Uzel başkanlığında bir ekip tarafından gerçekleştirilir (TRT Akademi, Türkiye Radyoları, 2020, s. 8).

“Şehrimizde Telsiz Telefon Tecrübeleri; Berlin, Paris, Moskova’daki konserleri İstanbul’dan dinleyebilecek miyiz? Darülmualimin muallimlerimizden Rüştü Bey, bir aydan beri İstanbul halkına dahi, Avrupa ve Amerika’da birdenbire ve fevkalade taammüm eden telsiz telefon hakkında bir fikir verebilmek için tecrübeler yapmaktadır. Dün, Darülmuaalimin konferans salonunda bir nutuk, ney ile çalınan bir zeybek şarkısı terennümatı, Darülfünun’dan vazih bir surette dinlenebilmiştir. Mamaafih, konser namesi arasında limanımızdaki sefağın telsiz telgraf muhaberatı dahi karışmaktaydı.”(Tevhid-i Efkâr Gazetesi, 20 Mart 1923).

Radyonun bir telsiz telefon tecrübesi olarak bu ilk denemesi dönemin gazetesinde böyle yer almıştır (TRT, Düünden Bugüne Radyo-Televizyon, 1990, s.9). Bu ilk deneme sesin yayılarak etki alanı oluşturması ve buna ilişkin kabiliyete vakıf olmayı ispat açısından çok önemlidir. İlk radyoculardan müzisyen Ruşen Ferit Kam da, radyoyu 1920 ya da 1922 yıllarında bir Fransız savaş gemisinden yapılan müzik yayınlarını, Darülfünun’un konser salonunda öğrencilerine dinlettirdiğini anımsamaktadır (Cankaya, 2015, s. 16). Devlet girişimlerinden önce Türkiye’de sesin nakledilmesi konusundaki bu ilk denemeler Cumhuriyet’in ilanından hemen önceye rastlamaktadır (Altunbaş, 2003, s. 25). Kurtuluş Savaşı sırasında ortaya çıkan iletişim gereksinimi telsiz telgrafla doldurulmuştur ancak Cumhuriyet’in ilanından sonra her alanda yapılan büyük devrimleri anlatmak, halkı bilinçlendirmek ve dünyaya açılan bir ses olarak bir kitle iletişim aracına daha çok ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır Telsiz telefon da denilen radyonun telsiz telgraftan doğan bu hikâyesi, 6 Mayıs 1927’de ilk radyo yayınının İstanbul’dan yapılmasıyla başlamıştır (Aziz, 2002, s.211; Cankaya, 2015, s. 17; Gülizar, 1985, s. 2738; Tekinalp, 2003, s.105).

Radyonun çok önemli özelliklerinin ötesinde Cumhuriyet’in ilk yıllarında öncelikle haberleşme ihtiyacına yönelik olarak doğduğu söylenebilir. Nitekim Kurtuluş Savaşı sırasında, 1920’de Anadolu Ajansı’nın kurulması bu ihtiyaca cevabendir. İmparatorluktan devralınan telekomünikasyon altyapısını güçlendirmek cephelerde yürütülen toplu savaşın önemli hedeflerinden biri olmuştur. Dönemin hızlı haberleşme aygıtları olan telsiz, telgraf ve telefonun daha sağlıklı bir şekilde işlemesi için yapılan çalışmalar, radyonun kurulmasının da önünü açmıştır. Radyo bu altyapının üzerine inşa edilmiştir (Arvas, 2018, s. 412).

Bu çalışma, radyo yayınlarının ülkemizde neredeyse Cumhuriyet ile yaşıt tarihçesine bakarak Cumhuriyet’in gelişme ve ilerleme yolunda radyonun ona nasıl eşlik ettiğine dair bir değerlendirmeyi içermektedir. Bir kitle iletişim aracı olarak radyonun Cumhuriyet’in ilk yıllarına rastlayan kuruluş dönemi çalışmanın birinci bölümünde anlatılmıştır. İkinci bölümde

ise radyonun bu ilk dönem etkileri ve Cumhuriyet bilincinin inşasındaki yeri tartışılmıştır. Tarihsel nitel araştırma yöntemi kullanılarak yapılan çalışmada, veriler birincil kaynak niteliğindeki dergi, kitap ve anı yazıları taranarak elde edilmiş ve betimleyici bir analizle yorumlanmıştır. Cumhuriyet tarihine koşut bir radyo tarihini anlatmak, radyonun tarihçesinde de Cumhuriyet'in izlerini sürmek; Cumhuriyet'in kuruluş fikir ve ilkelerinin izlerini radyo yayınlarında ve arşivlerde arayarak Cumhuriyet bilincinin inşasında radyonun rolüne ve yerine ilişkin bir değerlendirme yapmak bu çalışmanın temel amacıdır. Çalışma tarihsel kronoloji açısından Cumhuriyet'in özellikle ilk 40 yıllık dönemini ve ülkede radyo yayınlarının 1964'te TRT çatısı altında yer almasına değin olan başlangıç dönemini kapsamaktadır. Bunun en önemli nedeni ise Cumhuriyet'in kuruluş yılları ile radyo yayıncılığı arasındaki ilişkiyi değerlendirmek ve radyonun Cumhuriyet ideolojisi inşa edilirken nasıl bir misyon üstlendiğini/üstlendirildiğini tartışabilmektir. Ayrıca radyonun yeni ve batılı bir araç olması, Cumhuriyet'in henüz erken dönemlerinde Türk halkının bu araçla tanıştırılmasının önem ve değerini artırmaktadır.

Türkiye'de radyo yayıncılığı, diğer birçok buluşlardakinin tersine, Batı ülkelerindeki radyo yayıncılığının hemen ardındaki yıllarda başlamıştır (Oskay, 1971, s. 13). Dikkat çeken bu durum Cumhuriyet'in henüz erken dönemlerinde radyonun fark edildiğinin bir göstergesidir. Cumhuriyet döneminin henüz başında, iletişimin önemi kavranmış ve bunun neticesinde 1925 yılında "Telsiz Tesisi Hakkında Kanun" şeklinde yasal bir düzenleme gerçekleştirilerek radyo yayıncılığının mümkün olması sağlanmıştır (Gülizar, 1985, s. 2738). Bu kanun "Ankara'da büyük bir telsiz istasyonu ile memlekette dâhili bir telsiz şebekesi tesisini" sağlamayı öngörmüştür (Yaylalı, 2018, s. 38). Türk ulusunun Cumhuriyet'in henüz ilk yıllarına rastlayan radyo ile tanışma öyküsü de burada başlamaktadır.

1. Araştırmanın Yöntemi

Cumhuriyet tarihinde radyonun yeri ve misyonuna ilişkin bir değerlendirme yapmayı amaçlayan bu çalışmada veriler literatür taraması ile ilgili kaynaklara ulaşılarak elde edilmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında radyonun kuruluşunu anlatan, belgeleyen radyo tarihi ve yayıncılığı konusunda pek çok yazılı kaynak mevcuttur. Bu bağlamda çalışma evreni oldukça geniş bir literatürü kapsamaktadır. Tarihsel betimleyici çalışmalar yapılırken bilindiği üzere yazılı kaynaklar dışında sözlü kaynaklar ve tanıklıklar da çok önemli bilgi kaynaklarıdır. Ancak sözlü veri elde edilebilecek kaynak kişilere ulaşmak ve görüşmeler yapmak zaman açısından bir sınırlılık yaratmıştır. Bu nedenle çalışma daha çok yazılı kaynaklar üzerinden yapılmış, gazeteler, TBMM, TRT kütüphanesi ve arşivi taranarak ilgili konudaki eserlere ulaşılarak veriler toplanmaya çalışılmıştır. Nitekim çalışmadaki tarihsel veri ve bilgilerin neredeyse tamamı radyo yayıncılığının merkezi konumundaki TRT yayınları ve arşivlerinden sağlanmıştır. Bu bağlamda TRT birincil kaynaklara ulaşmak, doğru tarihli verileri elde etmek adına öncelikli başvuru kaynağı olmuş ve sıklıkla kullanılmıştır. Hem görsel malzeme hem de tarihi betimlemelere izin verecek yazılı materyallerin temel veri kaynağı olan TRT yayınları dışında alanda bu konuda yazılmış makale, kitap, denemelerin yanı sıra ilgili kişilerle yapılmış ve yayınlanmış röportajlar da kaynak olarak gösterilmiştir. Cumhuriyet tarihinde basın yayın gelişimine ayrıca Türkiye Büyük Millet Meclisi arşiv ve kütüphanesinden de kaynak taraması yapılarak bakılmış, radyo yayıncılığının Cumhuriyet tarihi içinde varlığını nasıl kurduğuna ilişkin veriler elde edilmiştir. Böylece elde edilen tüm bilgiler ışığında, radyonun Cumhuriyet tarihindeki yeri ve misyonuna ilişkin tarihsel betimleyici bir analiz yapılmaya çalışılmıştır.

2. Cumhuriyet ve Türkiye'de Radyo Yayıncılığı

2.1. İlk Dönem: Kuruluş Aşaması (1923-1927)

20.yüzyılın ilk yarısında yeni ve güçlü bir teknoloji olarak karşımıza çıkan radyo tüm dünya ile iletişim kurmayı sağlayan, özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrasında düzenli yayınlarla varlığını göstermeye ve etkilerinden söz ettirmeye başlamış en eski geleneksel kitle iletişim araçlarından biridir. 20.yüzyılın başında dünyada radyo yayınları ile ilgili gelişmeler yaşanırken, ülkemizde 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edilmiş ve genç Türkiye Cumhuriyeti

dünyada radyo ile ilgili yaşanan bu gelişmelere çok da uzak kalmamıştır. Mustafa Kemal Atatürk dünyadaki gelişmeleri yakından izlemekte ve radyonun gelecekte çok önemli bir yer tutacağını görmektedir. Ulus kimliğini oluşturma ve duyurma konusunda radyonun varlığı göz ardı edilemez bir gerçektir. Yeni kurulan Cumhuriyet yönetiminin halk tarafından benimsenmesinde etkin ve yaygın bir kitle iletişim aracının gücü son derece önemlidir.

Savaştan yeni çıkmış Cumhuriyet Türkiye'sinin hem ulaşım hem de iletişim ağındaki zayıf yapısı göz önüne alınarak, çalışmalara öncelikle bu yönde başlanmıştır. Yurt içi ve yurt dışı haberleşmenin sağlanacağı telsiz telefon ve telsiz telgraf şebekesinin kurulması da Cumhuriyet yönetiminin ilk icraatlarından biri olmuş ve radyonun ilk adımları böylece atılmıştır (Kocabaşoğlu, 1985, s.2732). Bu dönemde yayınlara yönelik ciddi bir eğilimden henüz bahsedilmemekteyse de Türkiye'de hertzyen dalgalarla haberleşmeyi düzenleyen ilk metin olan 21 Şubat 1924 tarih ve 406 Sayılı Telgraf ve Telefon Kanunu çıkarılmış ve telsiz telefonla haberleşme yetki ve görevi Posta, Telgraf ve Telefon Müdüriyeti Umumiyesine (bugünkü PTT) verilmiştir (Gölcüklü, 1970: 213). Kurtuluş Savaşı sırasında önemi iyice fark edilen kitle iletişimi, Cumhuriyet yönetimine 1925 yılında Radyo Tesisleri Kanunu'nu çıkarttırmıştır. Bu yasa ile "Ankara'da büyük bir radyo istasyonu ve ülkede büyük bir radyo ağı kurulması" öngörülmektedir. "Telsiz Tesisi Hakkında Kanun" adıyla çıkan bu yasa ile ülke genelinde bir telsiz şebekesi kurulmak üzere ihale açılmıştır. Teknik komisyonun hazırladığı şartname sonucu açılan ihaleye beş şirket başvurmuştur. Bunlardan üçünün önerileri şartnameye uygun olmadığı için geriye kalan Alman Siemens ve Fransız TSF (Téléphonie sans fil) şirketleri ihaleye katılmıştır. İhale sonucu telsiz şebekesi kurma işi Fransız TSF şirketine verilmiştir. Bu şirket aracılığıyla Ankara ve İstanbul'da 1925 yılında yapımına başlanan ve 1927 yılında hizmete giren vericilerin gücü 20-250 KW arasındadır ve ülkenin Berlin, Viyana, Moskova, Tahran, Londra ile bağlantısını sağlamaktadır. Ankara ve İstanbul'da kurulan bu telsiz telgraf istasyonları ile Türk radyoculuğunun temelleri atılmıştır. Bu istasyonlara gerektiğinde radyo yayını da yapabilmeleri için bazı eklentiler yapılarak radyo yayınları gerçekleştirilmiştir (Gülizar, 1985, s. 2738). Böylece genç Türkiye Cumhuriyeti'nde radyonun alt yapısını oluşturacak çalışmaların, Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra- iki yıl gibi kısa bir süre içinde başladığı görülmektedir.

Telsiz vericilerin inşaatı sürerken, Türkiye'de radyonun kuruluş çalışmaları da 1926 yılında başlar. Sürekli yayının bir şirket eliyle yapılması kararlaştırıldığında, kurulması planlanan Türk Telsiz Telefon Anonim Şirketi'nin 6 Ocak 1926'da Nizamname-i Dahilisi yayımlanmıştır (Gülizar, 1985, s. 2738). Hükümet gerekli radyo iletişim altyapısını kurarken, Türkiye'de radyo yayını yapmak üzere kurulan *Türk Telsiz Telefon Anonim Şirketi*'ne, 8 Eylül 1926'da imzalanan Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti bünyesindeki *Telsiz Telefon Mürsile ve Ahize İstasyonlarını İşletme Ruhsatı* ile yayın yapma hakkını vermiştir... Böylece 1927'de kullanılacak istasyonlar yapılırken, TTTAŞ'ye on yıl süreyle yayın yapma izni verilmiştir. TTTAŞ'nin radyo yayını yapma tekelini eline alması ise Türkiye'de de Amerika ve Avrupa'daki uygulamalara paralel olarak, özel bir şirketin öne çıktığını göstermiştir. TTTAŞ, dönemin önderlerinin de desteğini sağladıktan sonra, Ankara ve İstanbul'da birer radyo istasyonu kurmayı kararlaştırmıştır (Kocabaşoğlu, 1985: 2732). Ancak devlet, radyonun ilk yıllarında kargaşa ve verimsizlikten kurtulmak için bazı kurallar uygulamış ve radyonun millileştirilmesi gibi bir politika benimsemiştir (Erol, 2021, s. 532).

1 Mart 1926'da Ankara'da Babaharman/Telsizler'de, telsiz telgraf çelik anten direklerinin temeli atılırken, İstanbul Osmaniye'de bugünkü adıyla Hasdal'da Fransız Radyo Elektrik Şirketi tarafından kurulan 5 KW vericilere, radyo yayını yapacak ilave donanım eklenerek, her iki verici de 1927'de hizmete alınacaktır. Telsizler ve Hasdal verici istasyonları zamanın Avrupa radyo difüzyon postalarının en güçlülerindedir (TRT Akademi, Türkiye Radyoları, 2020, s.9). Bu tarihlerde tüm dünyada 123 radyo istasyonu vardır ve toplam verici güçleri 116 KW'tır. Ayrıca dünyadaki en güçlü vericiler olarak kurulan Ankara ve İstanbul verici istasyonlarının, Avrupa'nın her yerinden, İskandinav ülkelerinden bile dinleneceği tahmin

edilerek, radyo yayınlarının Türkçe'nin yanı sıra Fransızca ve Almanca dillerinde de olması planlanmaktadır.

Radyo yayıncılığı konusunda fikrin gelişmesi ve planlanmasına ilişkin olarak Cumhuriyet'in henüz ilk yıllarında ve ülkenin pek çok açıdan onarıma ve yenilenmeye ihtiyacı varken, Mustafa Kemal Atatürk'ün bu konudaki öngörüsünü ve desteğini, kendisi de amatör bir radyocu olan Hayreddin Hayreden şöyle aktarmaktadır:

“... Nihayet her işte ileriye gören Atatürk'ün dehası bu işi de halletti. Kendisine bu teşebbüsten bahsetmişler. ‘Aleti getirsin de dinleyelim’ demiş. Bir gün kendi yaptığım alıcıyı Orman Çiftliği'nde O'na götürdüm. İstasyon ararken karşımıza tesadüfen Rus Radyosu çıktı. Atatürk Sofya'da iken az çok Rusça'ya kulağı dolgundu. Dinledi, dinledi... Birden herkesi susturdu. ‘Efendiler’ dedi, ‘Bakın propaganda yapıyorlar.’ Derhal istasyonun kurulmasını emrettiler ve biz şirketi tesis ettik.” (Yaylalı, 2018, s.39).

2.2. İlk Radyo Yayınları İçin Şirket Fikri: Türk Telsiz Telefon Anonim Şirketi (TTTAŞ)

Türkiye'de Cumhuriyet'in ilk yıllarında radyo yayını yapabilmek için bir şirket kurulması fikri, halkın radyo ile tanışmasının da ilk aşaması olmuştur. İleri Gazetesi'nin sahibi Sedat Nuri İleri'ye ait olan bu fikir ortaya çıktıktan sonra maddi ve teknik destek arayışları ile olgunlaşacaktır. Bu amaçla Sedat Nuri, maddi destek için Mustafa Kemal'in emriyle kurulmuş olan ve devlet ekonomisinde ciddi ağırlığı olan Celal Bayar ve Anadolu Ajansı ile görüşür. Teknik destek kısmını ise, telsize merakı ile bilinen ve bu yönüyle amatör bir radyocu sayılabilecek, Sultan İkinci Abdülhamit döneminde evden eve telgraf hattı kuran bir kişi olan Hayreddin Hayreden'le paylaşır (Balıbeyoğlu Uçar, 2009, s.7).

Çağının en ileri görüşlü lideri Mustafa Kemal'in dünyadaki gelişmeler ve yeni kurulmuş Cumhuriyet Türkiye'sini düşünerek radyo yayınları için verdiği destek, çağdaş iletişim sisteminin Türkiye'de de kurulmasının yolunu açmıştır. Böylece Ankara ve İstanbul'da kuruluş çalışmaları süren telsiz vericilerini işletmek üzere bir şirket kurulur. 5 Eylül 1926'da Türk Telsiz Telefon Anonim Şirketi (TTTAŞ) adıyla kurulan şirketin hissedarları; İş Bankası adına Umum Müdür Mahmut Celal Bayar, Anadolu Ajansı adına Mahmut Soydan, Bolu milletvekili Falih Rıfkı Atay, Gümüşhane milletvekili Cemal Hüsnü Taray ve fikrin sahibi Sedat Nuri İleri'dir. 8 Eylül 1926'da Dahiliye Vekâleti ile imzaladığı ruhsatname ile istasyonların işletme hakkı 10 yıl süre ile şirkete verilir. Şirket deneme yayınlarına başlar. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk düzenli radyo yayınının ise 6 Mayıs 1927'de İstanbul'da başladığı kabul edilir: “*Allo allo, muhterem samiin... Burası İstanbul Telsiz Telefonu... 1200 metre tul-u mevç, 250 kilosikl... Bugünkü tecrübe neşriyatımıza başlıyoruz...*” (Balıbeyoğlu Uçar, 2009, s. 8).

Bu anons, o yıllarda yayıncı şirketin bir Fransız şirket olması sebebiyle olsa gerek bir de Fransızca olarak tekrarlanır. İstanbul'da 5 KW'lık istasyonun hemen yanındaki geçici stüdyoda başlayan bu ilk radyo yayınları, daha sonra Sirkeci'deki Büyük Postane'nin üst katındaki küçük odaya taşınır. Bir yandan da halkın radyo yayınlarına alışması ve radyonun yaygınlaştırılması için çalışmalar yürütülmektedir. O yıllarda radyo yayınları, radyo alıcılarının yaygın olmaması nedeniyle İstanbul Büyük Postane binasının kapısı üzerine yerleştirilen vericiden halka dinletilmektedir. Cumhuriyet Türkiye'sinin radyo yayınları ile buluşmasının fikir babası Sedat Nuri İleri'nin teknik destek konusunda en yakınında olan ve sonraki zamanlarda radyonun idarecilerinden de olacak isim Hayreddin Hayreden yapılan ilk yayınların kimlere, hangi şartlarda ulaştığını anılarında şöyle anlatmaktadır:

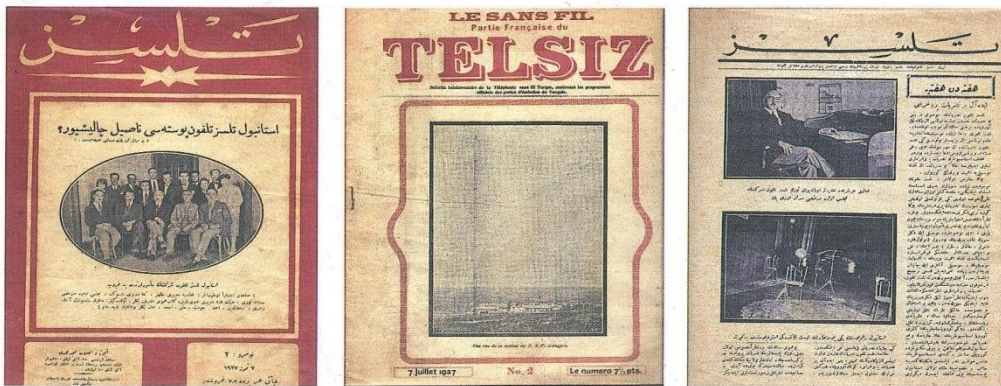
“Bu tarzda her şey tamam ama dinleyici yok ortada, onun üzerine mecbur olduk, Postanenin üzerinde posta mektebi vardı. Orada üçer hafta devam etmek üzere ameli dersler gösterdim. Maksudumuz bir süre halk alışsın, ne olduğunu anlasın. Kendi mahallesinde arkadaşlarına anten kursun, makine kursun. Onu da yaptık. Hakikaten muvaffak olduk”(TRT Akademi, Türkiye Radyoları, 2020, s. 10).

İstanbul'dan hemen sonra, 18 Kasım 1927'de Ankara'da da radyo yayınları başlar. Aralarında Ankara Palas'ın bodrum katında bir odada oluşturulan stüdyonun da bulunduğu 6

ayrı yerden yapılan yayınlar 1938 yılına kadar bu şekilde sürer. Radyonun şirket dönemi olarak anılan bu ilk yıllarında radyo alıcıları yurt dışından getirilmektedir ve oldukça da pahalıdır. Genel halkın savaştan henüz çıkmış bir ülke ekonomisi içinde durumu düşünüldüğünde, radyo dinlemek üzere edinilen alıcıların da ancak gelir durumu yüksek olanların elinde olduğu kolaylıkla anlaşılabilir. Şirket, radyo alıcılarını genel halkın edinimine kolaylık sağlaması açısından aynı tarihlerde radyo alım-satımına da başlamıştır. Şirket'in yayınladığı ve ilk radyo dergileri sayılabilecek "Telsiz" dergisinde o günkü adıyla telsiz telefon yani radyo için kuponlar sunulmaya başlanır. Telsiz Dergisi'ndeki radyo reklamlarından biri şöyledir: "Bad-u hava (bedava) telsiz ahizesine (radyoya) sahip olmak ister misiniz? Telsiz mecmuası, karinelerine (okuyucularına) makineler hediye ediyor. 5 nüshada neşredilecek bir kupona mukabil 5 kişiye ma'tesiat hediye edilecektir. Bu makinelere sahip olmak için sadece Telsiz Mecmuası'nda neşredilecek kuponlardan beşini biriktirip bize yollamanız kâfidir" (TRT Akademi, Türkiye Radyoları, 2020, s. 11).

Telsiz Dergisi'nin sonraki yıllarda da radyo yayıncılığı konusundaki önemi ve misyonu kuvvetle sürmüştür. İçerde yeni bir yönetim şekli ve ulusun yeniden inşa edilmesinde gücü fark edilen radyo, dışarıdan ülkeye yönelik olarak yapılan propagandalara karşı da bir cevap üretme aracı olarak kullanılmıştır. Özellikle 2. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'nin fiilen bulunmadığı savaş ortamında radyo ülke yönetiminin duruş ve tavrını hem halkına hem dünyaya anlatan bir araç olmuştur. Dolayısıyla radyo ülkeyi sadece kendi içinde bütünleştirmek için değil, onun uluslararası siyasi atmosferdeki konumunu belli etmek için de kullanılmıştır (Kocabaşoğlu, 1980, s. 243). Derginin de bu anlamda rolü ve etkisi başlangıçtan itibaren güçlü olmuştur. TTTAŞ'ın basın bürosu gibi çalışan, radyo hakkında halkı bilinçlendirmeyi amaçlayan Telsiz dergisinin radyo yayıncılığındaki önemli yeri hem ulusal hem uluslararası düzeyde bir bilinç oluşturmaya hizmet etmesindedir. "Memleketimizde Telsiz, Telefon Postalarını Nasıl Tesis Ettik?" adlı yazıda (1927), bu sesin ihtişamına dikkat çekilir: "İnşa edilmiş olan postalar memleketin hududuna münhasır birer küçük posta değil Türkiye'nin sesini Taşkent'ten ta İspanya'ya kadar arzın büyük bir parçası üzerinde vuzuh ve sarahatle işittiren kuvvetli postalardır" (Akagündüz, 2014, s. 369). Cumhuriyetin temelini oluşturan inkılapların geniş kitlelere benimsetilmesi açısından radyoya yönelik beklentinin ilerleyen zamanlarda daha da belirginleştiği görülmektedir. Radyonun geniş kitlelere ulaşma ve Cumhuriyet ülküsünü yayma konusundaki işlevinin en güzel örneği, İsmet İnönü'nün 20 Mart 1934 tarihinde Ankara İnkılâp Enstitüsü'nün açılışında yapmış olduğu İnkılâp dersinin canlı olarak radyolarda yayınlanmasıyla halka ulaştırılmasıdır (Okur, 2019, s. 56). Ayrıca yine Telsiz dergisinden bilinmektedir ki, Nutuk'un radyoda seslendirilmesi gerçekleşmemiş olsa dahi planlanmıştır. Şehirlerin bazı meydanlarında ve evlerde, Nutuk'un satır satır okunarak yankılanması amaçlanmıştır (Akagündüz, 2014, s. 369). "Devlet Planlama Teşkilâtı Eğitim Özel Komitesi Radyo ile Eğitim Raporu"nda (1963) belirtilen, "en iyi öğretmeni ve öğretme yöntemini mikrofona getirmek" modernleşme sürecindeki radyonun yerini açıklayan bir sözdür (Oskay, 1971, s. 42).

Resim 1. Telsiz Dergisi

Kaynak: TRT Akademi, Türkiye Radyoları, 2020, s. 10

Türk Telsiz Telefon Anonim Şirketi'nin radyo yayıncılığının ilk on yılına damga vurduğu ve yayınları tekelinde tuttuğu bu dönem Türk radyoculuğunun “Şirket Dönemi” olarak anılmaktadır. Bugün yaşadığımız radyo yayıncılığı deneyimi, 90'lı yıllarda değişmiş olan tek sesli yayıncılık anlayışının, “şirket” şeklindeki oluşumlar ile çok sayıda yerel ve özel radyo istasyonu yayınlarını kapsayan özel (ticari) yayıncılık ya da çok sesli yayıncılık dönemidir. Yaklaşık 35 yıllık bu son dönemi dışarda tutarsak, Cumhuriyet tarihinde radyo yayınlarının özel bir şirket çatısı altında olduğu tek dönem bu ilk kuruluş yıllarıdır. Bu bağlamda radyonun Cumhuriyet'in ilk yıllarında daha henüz başlangıçta bir şirket eliyle yayınlarını yapması oldukça düşündürücüdür. Şirket, gelirlerini de abonelerden alınacak ruhsat bedeli ve radyo alıcılarının fabrika fiyatları üzerinden yüzde 25 oranında aldığı ‘damga resmi’ ile sağlamaktadır.

Resim 2. Alıcı sayısı ve fiyatları

ALICI SAYILARI ve FİYATLAR		
1927 - 1936		
YILLAR	ALICI SAYISI	ALICI FİYATLARI
1927	1.178	300 TL.
1928	1.536	—
1929	1.680	—
1930	1.518	275 TL.
1931	2.042	—
1932	4.000	—
1933	5.935	—
1934	6.930	150 TL.
1935	7.600	—
1936	10.640	150 TL.

Kaynak: Radyolarımız, a.g.e., s. 9; Walker D. Hines et. al., Türkiye'nin İktisadi Bakımdan Umumi Bir Tetkiki, 1933-1934 C. III, Köy Öğretmeni Basımevi, Ankara (tarihsiz), s. 472.

Kaynak: Kocabaşoğlu (1980), Şirket Telsizinden Devlet Radyosuna, s.55.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında radyo yayıncılığını özel fakat devlet kontrolünde bir şirket eliyle yapmayı uygun görmesinin altında neler olabilir? Yeni kurulmuş bir Cumhuriyet yönetimi devlet tekelini neden tercih etmemiştir? Devrim yapmış yeni bir ülkenin toplumu dönüştürmek, geliştirmek, yeni fikirleri kabul ettirmek gibi amaçlarını gerçekleştirmek üzere radyoyu devlet eliyle yönlendirmesi daha kolay olacak iken neden bir şirket eliyle bu işi yapmıştır? Uygur Kocabaşoğlu “TRT dönemi öncesi Türk radyo tarihi” konusunda verdiği röportajda bunun nedenlerini birkaç başlıkta şöyle açıklamaktadır (Öztürk, 2020, ss. 380-381);

“Bunun ekonomik, toplumsal, kültürel, birçok nedeni vardır. Bir kere, özel bir şirket eliyle radyo yayınlarına başlamak, dönemin ekonomik pratiğine uygundur.... Devlet bütçesi güçsüzdür ve düzenli açık vermektedir. 1926-1929 yılları arasında devletin bütçeden yapabildiği en önemli yatırım kalemi demiryollarına yapılan harcamalardır. Kapitalist yoldan kalkınmayı başarmak umuduyla kurulan İş Bankası tekel niteliğinde pek çok girişimin sahibidir. Şekerden dokumaya, kerestecilikten sigortacılığa uzanan ekonomik faaliyetleri arasına “radyoculuğu” da almış olması şaşılabilecek bir şey değildir. Ayrıca şirket sermayesinin iki büyük paydaşı İş Bankası (%40) ve Anadolu Ajansı (%30) devlete uzak kurumlar değildir. TTTAŞ'nin imtiyaz süresinin 26 yıl olmasına rağmen, radyo yayınları yapma izni 10 yıl süreyle verilmiştir ve bu süre dolunca yenilenmemiştir. Çünkü 1932 yılından itibaren müdahaleci/devletçi bir kalkınma modeline geçilecek ve radyoyu doğrudan devletin eline alma girişimleri de ruhsat süresinin tamamlanmasına üç yıl kalmasına rağmen 1933 yılında başlayacak ve 1936 yılında da yayın yapma izni uzatılmayacaktır...”(Kocabaşoğlu, 2020, s.380-381).

Kocabaşoğlu (2020) röportajın devamında “devrim yapmış yeni bir cumhuriyetin toplumu dönüştürmek, yeni fikirleri aktarmak için radyoyu yukarıdan yönlendirmesinin belki akla daha yakın ama uygulanabilir olmadığını” da eklemektedir. Özellikle 1940 yılında

Ankara Radyosu'nun yeni bir örgütsel yapıya kavuşturulmasıyla bu yolda ciddi girişimler olduğunu da belirtmektedir (Öztürk, 2020, s.381). Şirketin güdümündeki bu ilk radyo yıllarında yayınların öncelikli olarak Türk dili ve tarihine ilişkin çalışmaları, devrimleri, müzik alanındaki yenilikleri içerdiği görülmektedir. Özellikle 1930'lardan sonra devletin, "Milli İktisat ve Tasarruf", "Türk Dili, Türk Tarihi ve Müzik" konularında kendi politikasını desteklemek amacıyla radyodan çok yararlandığı görülmektedir (Cankaya, 2015, s. 22). Hükümetin gönderdiği her türlü resmi bildiriye de ücretsiz yayınlamak zorunda olan şirket, dönemin yayın içeriğinde ekonomik krizden en az etkilenmek ve üretimi artırmak amacıyla gerçekleştirilen milli iktisat ve tasarruf seferberliklerine sık sık yer vermektedir. Yerli malı kullanılmasına, zenginleşmenin ancak bu yolla mümkün olduğuna vurgu yapan duyurularla birlikte, istikbali düşünmek ve refahı çoğaltmak için tasarrufun önemine ilişkin anonsların yayınlarda sıklıkla yer aldığı görülmektedir (Dünden Bugüne TRT, 1990, s.12).

1928 yılında yeni Türk harflerinin kabul edilmesi üzerine oluşturulan "Harfler Marşı" yeni alfabenin halk tarafından tanınması ve benimsenmesi adına Cumhuriyet'in ilk devrimlerinin radyo sinyalleri ile sesini duyurmasına güzel bir örnektir. Yine "Matbuat Raporu" programı ile basına yansyanları radyo aracılığıyla da yayınlamak, böylece genç Türkiye Cumhuriyeti'nin bütün haberlerini halka ulaştırmak hedeflenmiştir. Çocuklar için "Masal Saati", kadınlar ve gençler için "Radyoda Jimnastik Dersleri" gibi programlar da radyonun cazibesini farklı yaş ve cinsiyet gruplarında artırarak yaygınlaşmasını, nihai olarak da modern ve yeni bir Cumhuriyet ülküsünü realitede gerçekleştirme amacına hizmet etmektedir (TRT Akademi, 2020, s. 12).

Radyoculuğun ilk on yılı içerisinde radyo yayınlarının saatleri ortalama 3 saat ile 4.5 saat arasında değişmektedir ve başlangıçta çoğunlukla müzik yayınları yapan bir eğlence aracı olarak varlık bulmuş, sonrasına ise eğitim aracı misyonu yüklenmiştir (Yaylalı, 2018, s.42) Radyo, TTTAŞ döneminde ne eğlence aracı ne de eğitim aracı olabilmıştır. Ayrıca kitlesel bir yaygınlığa da ulaşamamıştır. Yapılan müzik yayınları üzerinde "alafranga-alaturka" tartışmaları yürütülmüş, 1934 yılına gelindiğinde Türk müziğinin radyoda yayınlanması yasaklanmıştır. Söz konusu yasak 2 yıl sürmüş olsa da bu dönemde radyo yayıncılığı "radyo yayıncılığı niteliğini içermeyen" içeriklerle iyiden iyiye zayıflamıştır. 1934 yılında radyoya yönelik bir "reform" çalışması gerçekleştirilmiş ancak bu on yıllık şirket radyoculuğu döneminde ileri düzey bir radyo programcılığı ve yayıncılığı gerçekleştirilememiştir (Kocabaşoğlu, 1985, s.2733). Burada TTTAŞ'nin mali ve idari yapısındaki bir takım düzensizliklerin de radyonun devletleştirilmesi yönündeki süreci etkilediği görülmektedir. Türkiye'nin ilk radyo tecrübesindeki tecimsel girişimde (TTTAŞ) ulus-devlet olmanın izlerini görmek mümkündür. Şirket hissesinin %70'ine sahip olan iki kurum (İş Bankası ve Anadolu Ajansı) devlet temellidir. Esasen bu durum dönemin iktisadi atmosferi ile uyumludur. 1923 yılında yapılan İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar ölçüsünde, radyo devlet eliyle kurulacak olan ulusal burjuvazinin bir parçası olarak doğmuştur. TTTAŞ, devletin girişimiyle tekelleşmesini sağlayan özel bir şirkettir. Devlet, PTT'nin tüm imkânlarını onun hizmetine sunmuştur (Kocabaşoğlu'ndan aktaran Öztürk, 2020, s. 380). Şirkete verilen ruhsatnamenin üçüncü maddesinde, yerel sermaye programının yansımalarını görmek mümkündür: "ruhsatnamenin imzalanmasından itibaren bir ay içinde, hisse senetlerinin tümü ada yazılı ve Türklere ait olmak üzere bir şirket kurulması ve işletme izninin bu şirkete devredilmesini öngörmektedir" (Kocabaşoğlu, 1980: 13). Arvas'ın (2018, s. 418) ifade ettiği gibi, "TTTAŞ için özel şirket görünümlü bir kamu yayıncısı" demek çok da yanlış olmayacaktır. Sermaye kısıtlılığı, ithalat zorlukları, alıcıların pahalılığı gibi nedenler, giderek güçlenen devletçilik akımının da etkisiyle Şirket sözleşmesinin yenilenmemesine gerekçe oluşturmuş ve 1936 yılında radyo yayınlarını yapma görev ve yetkisi yeniden PTT'ye verilmiştir (Çiftci, 1999, ss. 10-11).

On yıllık şirket döneminin sonuna yaklaşılırken radyo yayınlarının devlet eliyle yürütülmesi tartışmalarına şirketin mali ve idari düzensizliklerinin yanı sıra müzik yayınlarına ilişkin eleştiriler de eklenmiştir. Atatürk'ün 1 Kasım 1934'te Meclis'i açarken yaptığı konuşma,

radyoda alaturka müzik yayınına karşı bir uyarı olarak alınmıştır. Aslında Mustafa Kemal konuşmasında Türkiye’de müzikle ilgili yapılması gereken değişiklikleri genel terimlerle anlatmış, radyoya ilişkin bir karardan söz etmemiştir. “Ulusun yeni değişikliğine ölçü”nün müzik olduğunu belirten Mustafa Kemal, var olan müziği “yüz ağartacak değerde” bulmadığını da vurgulamıştır (Ahıska, 2005, s. 127). “Ulusal, ince duyguları, düşünceleri anlatan; yüksek deyişleri, söyleyişleri toplamak, onları, bir gün önce, son musiki kurallarına göre işlemek gerektir. Ancak bu düzeyde, Türk ulusal musikisi yükselebilir, evrensel musikide yerini alabilir.” (TBMM, Zabıt Ceridesi, 1934, 25(4), s. 4). Bu konuşma üzerine ertesi gün radyolarda alaturka müzik yasaklanmıştır (Kocabaşoğlu, 1980, s. 92). Bu yıllarda Türk Müziği konusundaki tavır ve tutumlar sonradan farklı şekillerde yorumlanmış ve tartışmalara konu olmuştur. Alaturka müziğin yasaklanmasının nedenleri konusunda farklı yorumlar geliştirilmiştir (Hasgöl, 1996, s. 32). Yine Ankara Radyosu’nun 1940’lı yıllarda radyonun müzik yayınlarında gerek alaturkanın, gerekse batı müziğinin en kaliteli örneklerini vermek prensibi üzerindeki hassasiyetini Vedat Nedim Tör’ün anılarında görmek mümkündür (Tör, 2023, s. 53).

Radyoda şirket yönetiminin sonlarına gelindiği 1935 tarihli Meclis 5.Dönem 1.Toplantısı’nda Mustafa Kemal’in yaptığı açılış konuşması, başlangıcından bu yana destek verdiği radyo yayıncılığına müzik gibi kültürel ve sanatsal konuların yanı sıra ayrıca önem verdiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir: “*Ulusal kültür için pek lüzumlu olduğu gibi, arsulusal ilgiler bakımından da yüksek değeri belli olan radyo işine önem vermeniz çok yerinde olur.*” (TBMM, Zabıt Ceridesi, 1935, s. 3).

Bu konuşma 1936 yılında çıkarılan bir kararname ile radyonun devletleştirileceğinin işareti olmuştur. Dünyada siyasal iktidarların radyoyu etkin bir araç olarak kullanmaları, şirket çatısı altında radyonun ilk on yılda beklenen başarıyı gösterememiş olması, bir propaganda ve telkin aracı olarak gücünün anlaşılması, radyonun teknolojik ve kültürel olarak devletleştirilmesinin zeminini hazırlamıştır. Bu zemin çerçevesinde gelişen süreç, 1935 yılında Mustafa Kemal Atatürk’ün mecliste yaptığı bu konuşmanın ardından gerçekleşmiştir. Radyo yayınlarının gerek içeriği gerekse çağdaş radyoların düzeyine ulaşamadığından şirketin yenileme isteği kabul edilmemiştir (Cankaya, 2015, s. 23). 1 yıl sonra TTTAŞ ile gerçekleştirilen kontratın yenilenmemesine ve radyonun devletleştirilmesine karar verilmiştir (Ahıska, 2005, s. 133).

2.3. Ankara Radyosu’nun Kuruluşu ve İlk Düzenli Radyo Yayınları

1936’da Cumhuriyet Hükümeti, radyo idarelerinin tek kontrolünü hükümete veren bir kararname yayınlamıştır. Ankara Radyosu, bu süre zarfında, özellikle ilk yıllarda birincil yayın merkezi olarak görev yapmıştır. Daha sonra radyo 8 Eylül 1938 tarihinden itibaren PTT kurumuna bağlanmış, kurumun sorumlulukları arasında Ankara ve İstanbul Radyolarının işletmesi de yer almıştır. Radyolar 1940 yılında Matbuat Genel Müdürlüğü’ne bağlanana kadar PTT yönetiminde yapılan bu yayınlar devam etmiştir (Yazgan, 2015, s.19).

Nitelik ve nicelik olarak tam bir geçiş dönemi özellikleri sergileyen PTT radyoculuğu, şirket radyoculuğunun devamı niteliğinde görünmektedir. Sadece birkaç farklılık gözlenmektedir. TTTAŞ döneminde yalnızca akşamları yapılan yayınlar, PTT döneminde öğle saatlerine de alınmıştır. Programların başlayış ve bitiş saatleri kesin olarak belirlenmiş, ...”radyo bilinci” gittikçe gelişen devlet, gerek işletmecilik gerek programcılık yönünden başarısız geçen TTTAŞ dönemini unutturmak istercesine bir çaba içine girmiştir. Radyo programlarının toplumun her kesimine uzanmak isteyen bir hali vardır (Gülizar, 1985, s.2740). PTT radyo yayıncılığında vericiler ve yayın stüdyolarının yönetiminden sorumlu olmuş, programların düzenlenmesi sorumluluğu ise Milli Eğitim ve İçişleri Bakanlıklarına verilmiştir (Cankaya, 2015, s. 26). Bu zaman diliminde iki önemli gelişme yaşanmıştır. Bunlardan ilki 1937 yılında kabul edilen 3222 sayılı *Telsiz Kanunu*’dur. Diğeri ise 1938 yılı sonunda faaliyete geçen yeni Ankara Radyo Evi ve uzun dalga vericisidir. *Telsiz Kanunu*’nun, her türlü telsiz

haberleşmesini sıkı bir biçimde devlet tekeli altına alan, II. Dünya Savaşı'nın askeri gereksinimlerini doğru bir şekilde yansıtan katı bir yasa olması nedeniyle Türkiye'de amatör radyonun gelişmemesinde önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Yapım kararı 1933 yılına dayanan ve 1938 yılı 29 Ekim'inde hizmete sokulan 120 Kw gücünde uzun dalga Ankara Radyosu verici gücü ve stüdyo olanakları anlamında döneminin en güçlü radyolarından biri olmuştur. Türkiye aynı dönem kurulan 20 Kw gücünde kısa dalga bir verici sayesinde 1939 yılında dış ülkelere de yayınlar yapmaya başlamıştır (Kocabaşoğlu, 1985, ss. 2733-2734).

Atatürk'ün radyoya verdiği önem Ankara Radyosu'nun daha kurumsal bir yapıya dönüşmesinin önünü açmıştır. Radyo ile ilgili verilen talimatlar ve *Nafia Vekâleti*'nin çalışmalarıyla Ankara Radyosu 1938 tarihinde resmen yayın hayatına başlamıştır. Ankara radyo istasyonu açılış günü, Nafia Vekili Ali Çetinkaya yeni radyo istasyonunun açılışında aşağıda yer alan ifadeleri kullanmıştır:

“M.M Meclisi'nin sayın başkanı, sayın arkadaşlarım, yurttaşlarım! Türkiye Cumhuriyeti'nin vücuda getirdiği yeni radyo servisini yüksek huzurunuzla bu andan itibaren işletmeye açıyorum. 19. asrın yüksek ilim ve eserlerinden biri olup 20. asırda âlemşümül bir ehemmiyet iktisap eden radyodan Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin de istifade etmesi bir zaruret ve bir vazife idi. Cumhuriyet hükümeti ilk fırsatta geçen sene Ankara merkezinde bir radyo sesi vücuda getirilmesine karar verdi ve bu işi Nafia vekaletine tevdi eyledi. Elektrik kudretinin en faydalı ve mühim tatbikatından olan bu radyo tesisatınızın Bundan böyle varlığımızı halkımızın ittilalına daha kolaylıkla erişirmeye muvaffak olacağı gibi her sahada olan terakki ilim ve ittilama ulaştırma ya da en iyi bir vasita olacaktır” (Anadolu Gazetesi, 1938, Birinci Teşrin, s.1).

Resim 3. Ankara Radyosu açılış töreni

Kaynak: Anadolu, 1938, İkinci Teşrin, Salı, s. 8.

Aydın Gazetesi'nde bu açılış "Refahlı Türkiye" başlığıyla haberleştirilmiş ve şu ifadelere yer verilmiştir: "Yol, köprü, şimendifer, telefon, telsiz telefon ve radyo ile deniz, hava ve kara nakliyatı göz kamaştıracak bir hızla ilerliyor. Ankara'da kurulan büyük radyo istasyonumuz bugünden itibaren devamlı olarak çalışmaya başlayacaktır. 20. Asır radyo tekniğinin şaheser bir örneği olan yeni radyo istasyonumuz sesimizi dünyaya duyuracak ve bütün dünya bizi dinlemek imkânını bulmuş olacaktır" (Aydın Gazetesi, 1938, 27. Birinci Teşrin, s. 382).

Gerek İstanbul gerek Ankara'daki stüdyolar, bir ya da iki odadan oluşan, donanımı ve imkânları son derece sınırlı birimler olmuştur. Bu ise anılan dönemdeki program yapım imkânlarının gelişmemesinin nedenlerinden biridir. Altı kez yer değiştiren Ankara radyo stüdyosu 1938 yılında Sıhhiye'de yeni yapılan *Radyoevi*'ne yerleşmiştir (Kocabaşoğlu, 1985, s.2732). Yeni radyoevi ise beş stüdyosu, kontrol ve kumanda salonu, yankı odası ve dinleme odasıyla çağdaş tekniğin bütün özelliklerini taşımaktadır (Gülizar, 1985, s. 2740).

Resim 4. Ankara Radyosu

Kaynak: TRT Akademi, Türkiye Radyoları, 2020, s.17

Devletin radyo konusundaki farkındalığı; bir yandan özel radyo yayıncılığının on yıl boyunca başarısız olması, diğer yandan telsizin telkin ve propaganda konusunda güçlü bir araç olması ile artmıştır. Bu faktörler ayrıca yepyeni, güçlü Ankara Radyosu'nun sunduğu fırsatlarla birlikte bu gelişmeye katkıda bulunmuştur. Bunun sonucunda 1940 yılında radyonun, 3877 sayılı kanunla Başbakanlığa bağlı *Matbuat Umum Müdürlüğü* bünyesine dâhil edilmesine karar verilmiştir (Kocabaşoğlu, 1985, s. 2734). Aşağıdaki beş madde, dönemin *Matbuat Umum Müdürlüğü*'ne bağlı olan ve Ankara Radyosu olarak bilinen devlet radyosunun sorumluluklarını özetlemektedir (Yorulmaz, 1943, s.8):

1. Ulusal siyaseti ve çıkarları yurtiçinde ve yurtdışında zedeleyebilecek propagandalara karşı koymak, kamuoyunu rejimin iç ve dış politikaları konusunda eğitmek ve uygun gördüğü mecralarda yayınlar üretirmek ve dağıtırmak,

2. Devletin eylemlerinin büyüklüğünü ve önemini kamuoyuna iletme,

3. Uluslararası Radyodifüzyon Birliği ile ticari bağları sürdürmek,

4. Halkın siyasi, sosyal, ekonomik, ahlaki ve fiziki ihtiyaçlarını giderecek programların radyodifüzyon postaları ile oluşturulmasını ve yürütülmesini sağlamak,

5. Türk Milletini diğer milletlere tanıtan çeşitli faydalı yayınlar oluşturmak,

1943 Yılında radyo işletmeciliği ve yayıncılık görevleri farklılaştırılarak birbirinden ayrılmıştır. 4475 sayılı yasa ile *Matbuat Umum Müdürlüğü*'nün adı *Basın Yayın Müdürlüğü* şeklinde değiştirilmiştir. Daha sonra Cevat Memduh Altar liderliğinde radyo yayıncılığını denetlemek, radyo posta ilişkilerini yönetmek ve radyo posta yönetimini yönetmek için bir *Radyo Dairesi* kurulmuştur (Cankaya, 2015, ss. 33-34).

1939-1946 yılları, TRT'nin kuruluşundan önce radyonun hem nicelik hem de nitelik olarak en büyük büyüme gösterdiği yıllar olmuştur. Bu, Ankara Radyosu'nun kuruluşunun verici ve stüdyo olanakları açısından önemli bir ilerleme kaydetmesi dâhil olmak üzere bir takım faktörden kaynaklanmaktadır. Ek olarak, İkinci Dünya Savaşı, halkın haber alma arzusunun artırmış radyo dinlemeyi bir alışkanlık haline getirmiştir. Ayrıca *Matbuat Umum Müdürlüğü*'ne bağlanan radyo daha işlevsel bir organizasyon-yönetim yapısına kavuşmuştur. Savaş yıllarının zorlu şartlarına rağmen alıcı sayısında istikrarlı bir artış olmuştur (Kocabaşoğlu, 1985, s.2734).

İlk yıllarında Ankara Radyosu'nun yayıncılığı, hükümetin katı bir temsilcisi olmaktan çok uzaktır; bunun yerine halkın beğenisini ve dikkatini çeken bir sunum sergilenmiştir. Periyodik programlar Dr. Galip Ataç, Nurettin Artam, Adnan Ötügen, Burhan Belge, Ahmet Muhip Dıranas, Baki Süha Edipolu, Falih Rıfkı Atay, Selim Sırrı Tarcan ve Feridun Fazıl Tülbentçi tarafından yapılmaktadır. Ankara Radyosu için programlar dönemin zihniyetine uygun olarak dört aylık periyodlarla oluşturulmuştur. Müzik Neşriyat (Yayın) Şefliği, Diğer Neşriyat (Yayın) Şefliği ve Teknik İşletme Şefliği olmak üzere üç ana bölüm vardır. Departmanların en önemli sorumlulukları ise haberler, kültür, söz konuları ve spikerlerin çalıştırılmasından oluşmaktadır (Yazgan, 2016, s.301).

İlk resmi yayını 28 Ekim 1938'de gerçekleştiren Ankara Radyosu, 29 Ekim 1938'de Cumhuriyet'in ilanının 15.yıldönümü kutlamalarını Hipodrom'dan naklen yayınlamıştır. Açılışın bu özel güne rastlaması nedeniyle gazeteler aylar öncesinden açılışın bu tarihe yetiştirileceğini duyurmuşlardır. Verilen haberlere göre üç gün boyunca kesintisiz yayın yapılacaktır. Nitekim 120 KW vericiden yapılan yayınlar milyonlarca dinleyiciye başarıyla ulaşmıştır. Atatürk rahatsızlığı nedeniyle bu törene katılamamıştır (Cankaya, 2015, s.26). Ankara Radyosu'nun açılışından kısa bir süre sonra 10 Kasım 1938'de Atatürk'ün vefatına kadar Ata'nın hastalık haberleri radyodan halka verilmiş, ebediyete intikali de Türk halkı ve dünyaya yine Ankara Radyosu spikerlerinden duyurulmuştur: "*Reisicumhur Atatürk'ün umumi hallerinde vahamet, dün gece saat 24.00'te neşredilen tebliğden sonra her an artarak bugün 10 ikinci teşrin 1938 Perşembe günü saat 9'u 5 geçe Büyük Şefimiz derin koma içinde terk-i hayat etmişlerdir.*" Bir gün sonra 11 Kasım 1938'de yine Ankara Radyosu'ndan Türkiye'nin yeni Cumhurbaşkanı'nın İsmet İnönü olduğu duyurulur. (TRT Akademi-Türkiye Radyoları, 2020, s.17).

3. İlk Dönem Radyo Yayıncılığının Etkileri

3.1. İstanbul ve Ankara'dan Yapılan İlk Radyo Yayınları: Modernizm ve Milliyetçilik Temsili

Ülkemizde ilk radyo yayınlarının tarihçesine bakıldığında, yayınların bu ilk zamanlarını yayın merkezleri açısından değerlendiren ve bu bağlamda Cumhuriyet'in ilk yıllarında radyonun misyonunu İstanbul ve Ankara ölçeğinde tartışan değerlendirmelere sıklıkla rastlanmaktadır. Bunlardan birisi Uygur Kocabaşoğlu'na aittir. Kocabaşoğlu, TTTAŞ'nin radyo yayınlarından sorumlu olduğu on yıl boyunca İstanbul Radyosuna Ankara Radyosundan daha fazla önem verildiğini, yayınlarına daha çok özen gösterildiğini ifade etmektedir (Kocabaşoğlu, 1980, s.58). Yayınların Ankara'ya göre yaklaşık bir buçuk saat daha uzun oluşunu da bu durumun

sonuçlarından biri olarak yorumlamaktadır. Ayrıca bu durumun yayınların niteliği açısından da geçerli olduğunu eklemektedir. İstanbul Radyosunun Ankara'ya kıyasla ve Ankara'daki daha güçlü vericiye rağmen daha düzenli bir yayın yapısına sahip olması o sıralarda İstanbul'un modernlik kurgusunda farklı bir yer tuttuğunu düşündürtebilir. Bu düşünceyi Ahıska şöyle açıklamaktadır: “İstanbul, 1930 ortalarında hız kazanan “milli” modernliğin tanımından önce hâlâ başka dünya kentleriyle aynı düzlemde yer alan kozmopolit bir kent olarak algılanıyordu. Bunun radyonun ilk yıllarındaki yayın politikasında ve 30'larda İstanbul Radyosuna yöneltilen “yabancılık” ve “yozluk” eleştirilerinde gözlemlemek mümkün”(Ahıska, 2005, s.112).

TTTAŞ döneminde İstanbul ve Ankara yayınlarının içerik, süre ve düzen açısından gösterdiği niceliksel ve niteliksel farklılıklar gittikçe daha fazla dikkat çekmeye başlamıştır. Radyonun İstanbul'a dolayısıyla Batı'ya daha yakın bir duruş sergilemesi, merkezden uzaklaşma ve merkeze yabancılaşma hissiyatında artışa neden olmalı ki, bir şirket olarak TTTAŞ'nin bileşenleri ne olursa olsun, zamanla yaptığı yayınlarla ilgili olarak milli olandan uzaklaştığı düşünölmeye başlanmıştır. Bu endişeler radyonun millileştirilmesine giden süreci hızlandırmıştır. Bu bağlamda kozmopolit bir eğlence kültürünün merkezi olarak İstanbul'un karşısına saf milli kültürün yeri olarak Ankara konmuş, Anadolu'dan yükselen Cumhuriyet ideali ve ölküsü kendini Ankara ile eşleştirmiştir. İstanbul'un Osmanlı tarihinden kalma eski bir geleneğin simgesi olarak görülmesi (Ahıska, 2005, s.117), radyonun da kentin bu algısından nasibini almasına yol açmıştır. Falih Rıfki Atay'ın (1969, s.417) ifadesiyle “Osmanlı Tarihinde ‘kaynaştırıcı, yoğurucu ve birleştirici’ rol oynayan İstanbul” radyo yayınlarında yeni kurulmuş Cumhuriyet'in simge şehri olmaya uzak görünmektedir. Oysa ki Ankara yeni milletin başkenti seçilmiş ve bu mekân üzerinde “sıfırdan” bir milli /modern kültürün yaratılması süreci başlatılmıştır. Milleti oluşturmak ve temsil etmek üzere Mustafa Kemal ve arkadaşlarının Cumhuriyet'in modernleşme ideallerini gerçekleştirmek için “sıfırdan” kurabilecekleri yer olarak Ankara'yı seçmiş olmalarının hem askeri hem de daha geniş milliyetçi bir stratejiye işaret ettiği söylenebilir. 1919'da milli mücadele hareketinin içinde yer alanların bir bölümünün İstanbul konusundaki hassasiyetleri bilinmektedir. Ne var ki aşırı batılılaşmanın ve bir anlamda yozlaşmanın simgesel düzeyde dahi olsa eski düzenin devamı algısına İstanbul üzerinden yol açabileceği olasılığı, batılı güçler tehdidini de içinde barındırması hasebiyle İstanbul'a karşı bir mesafe oluşturmuştur. Mustafa Kemal'in ısrarla Anadolu'da bir yerin başkent olması savunusunun altında yatan da budur. Nitekim Halide Edip bunun anlamını “Anadolu'ya medeniyet taşımak” olarak ifade etmektedir (Adıvar, 1994, s.47). Dolayısıyla bütün milliyetçi fikirlerin ve pratiklerin boş bir sayfa üzerine yeniden yazılması gibi, Ankara Anadolu'nun ortasında Cumhuriyet fikrinin yeşerip kök salacağı bir yer olarak konumlandırılmıştır. İstanbul'a kıyasla eksikliği hep dile getirilen ama milleti oluşturmak için temsili bir mekân olarak seçilen ve kodlanan Ankara'da çağdaş ve milli bir kent yaratılmaya çalışılmıştır. Ancak ne var ki, bir yandan da Ankara'nın milli tarihe adım attığı ilk günlerden itibaren bir boşluk ve yokluk hissi ile anılması çağdaş ve milli bir kent ideali ile örtüşmemiştir. Ankara hayat koşulları, kiraçlığı, yerel halkı, yaşam biçimleri ile bir yoksunluk tablosu çizmektedir. Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun “Ankara” romanında anlatılan (Karaosmanoğlu,1994), İstanbul'dan gelen ilk ihtilalcilerin yerel halk tarafından “yabancı” olarak etiketlendirildiği bir yer olarak (Şenyapılı,1985) Ankara'dan modernleşme ideallerine ilişkin bir beklentinin yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Falih Rıfki Atay (1969, s.352) da Ankara'yı “Çankaya'dan ufuklar boyu bomboş bir bozkır parçası olarak tanımlarken, yerlilerin “yaban” olarak isimlendirdiği seçkinlerin İstanbul özlemini dile getirmektedir. Ankara'ya ilişkin bütün bu yorumlar bir yandan Cumhuriyet idealinin başlangıcı olarak yeni ve modern bir kent hayalini öte yandan söz konusu kentin gerçekliklerini ifade etmektedir. Bu durumda radyonun Ankara'da görünen ile ideal arasındaki farkı dolduracak en önemli araç olarak düşünölmüş olduğu söylenebilir. Nitekim 1938'de devletleştirilen radyonun yeni merkezi Ankara olarak seçilmiş, önceki döneme damga vuran İstanbul Radyosu ise bu tarihten itibaren 1949'da yeniden açılana kadar susturulmuştur (Ahıska, 2005, s.30). “Ankara Radyosu yer-zaman kodlamasıyla hem var olan toplumsal belleği sıfırlamak, hem de ideal milli varoluşu en gündelik, en duygusal düzeyde bir

bütünsellik içinde hayal edebilmek için önemli bir teknoloji ve ortam sağladı. Radyonun getirdiği imkânı anlamak için milli kültür yaratma girişimlerinin genel ortamına bakmak yararlı olabilir...” (Ahıska, 2005, s.30).

Yeni kurulmuş bir Cumhuriyet’in milli kültür yaratma konusunda yaşayabileceği güçlükleri, engel ve zorlukları aşmada radyo bütün bir halka, hatta zaman zaman “dünyaya” hitap etme özelliği ile çok önemli bir araç olarak görülmüştür. Türk İnkılabının, milliyetçilik ve medeniyetçilik gibi iki temel prensip üzerine inşa edildiği (Safa, 1996, s.54) düşünüldüğünde, radyo bu iki kavramı bünyesinde birleştirecek güçlü bir etki aracı olarak kullanılmak istenmiştir. Ankara’nın başkent oluşu, yeni ve milli bir millet ülküsü ile birleşmiş, yeni kurulan radyonun da burada bir pekiştirici güç olacağı düşünülmüştür. Özetle her iki radyo istasyonunun da bağlı olduğu kentin politik ve kültürel yapısıyla şekillendiği görülmektedir Ankara’da yaratılarak ülkeye yayılacak milli kültür perspektifi, modernleşmeyi hem Batılı kültürel yaşama biçimlerine uyum sağlamak, hem de Batılı heves ve arzuları disipline etmek olarak ele alır (Ahıska, 2005, s.115). Milliliğin yeni görevlerine hazırlanmak ve onları yerine getirebilmek için kozmopolit zevkleri ve yaşam biçimlerini disiplin altına almak radyonun da içinde olduğu belirli bazı kurumlar sayesinde olabilir görünmektedir. Bu bağlamda “radyonun bir okul olduğu” sözü -ki bunu pek çok eski yayıncı radyo ile ilgili anılarında ifade eder ve özellikle Ankara Radyosu’nun bir okul olduğunu söylerler- hem halkın hem seçkinlerin kendi terbiyesini hedefleyen bir disiplin temasını içinde barındırmaktadır.

Cumhuriyet’in ilk yıllarında radyo yayıncılığı ile ilgili olarak yapılan tartışmalar sadece Ankara ve İstanbul radyolarının milli kültür ve modernleşme tartışmaları ile sınırlı kalmamış, yayın içerikleri ve özellikle söz ve müzik yayınları üzerinden de sürmüştür. 1927-36 yılları arasında her iki radyoda yapılan yayınların %84.04’ü müzik yayınlarıdır (Kocabaşoğlu, 1980, s.72). Radyonun bir teknoloji olarak topluma yabancılaşmasının üstesinden henüz gelinememiş, radyo dinleyicilerine henüz bir millet tasarımı içinde seslenemiyor ve programların neredeyse tamamı müzik yayınlarından oluşurken ilk yıllardaki yayın politikasının Cumhuriyet bilincine büyük bir katkı getirebildiğini söylemek güç görünmektedir. Her ne kadar yeni inkılapları tanıtan, eğitim seferberliği, modern Türk ailesi ya da yerli malı kullanımına ilişkin konuşmalar radyoda yer alıyorsa da etkisi anlamında alanı müzik yayınlarına kıyasla hem dar hem de sınırlı kalmaktadır (Ahıska, 2005, ss. 112-113). 1927 tarihli İstanbul Radyosuna ait bir yayın akışı en eski yayın kalıbına örnek olarak bunu belgeler niteliktedir. Ayrıca sonraki dönemlere ait yayın akışlarında da küçük söz programları olsa dahi müzik yayınlarının baskınlığı gözlenmektedir. 1936 tarihinde radyoların yönetimi PTT’ye devredildiğinde de bu durum çok farklılaşmamıştır (Bkz. Resim 6). Yayın akışlarında özellikle 1927-1936 döneminde Batı müziğine dayandırılan içerikler ve Batı ülkelerinin radyoculuk uygulamalarını ilke olarak kabul etmiş bir anlayış gözlenmektedir. Burada Atatürk’ün Batı müziğinin yaygınlaşması için söylediklerinin amacını aşan bir şekilde yorumlanarak yayınlarda Türk müziğine yer verilmeyişi de önemli bir etkidir. Sonrasında yine Atatürk’ün emriyle 1936 yılının ikinci yarısından itibaren Türk müziği örneklerine tekrar yer verilmeye başlanmıştır (Cankaya, 2015, s. 22).

Radyonun sesinin ülke sesi olarak yurt dışından duyulması ve devlet olarak varlık göstergesi olması çok daha fazla önemsenmekte ve özellikle İstanbul radyosuna ayrıca önem verilmektedir. Bu durum müzik yayınları şefi ve programcı Mesut Cemil’in şu ifadelerinden de anlaşılmaktadır: “...Yabancı postaların sayılarının şimdiki gibi üst üste yığılmadığı devirlerde Türkiye’nin sesi birçok bölgelerden duyuluyordu. Kaliforniya’dan, İsveç’ten, Kalküta’dan İstanbul Radyosu’nun çok iyi dinlendiğine dair mektuplar alırdık.” (TRT Akademi, 2020, s. 16). 24 Mart 1951’de İzmir Radyosu’nun da önce belediyeye bağlı ardından aynı yıl Basın-Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü’ne bağlanarak resmi yayın postası olarak devlet radyoları arasına girdiği, sınırlı sürelerdeki yayın akışının ise yine müzik ağırlıklı olduğu görülmektedir (TRT Akademi, 2020, s.43).

Resim 5. En eski tarihli yayın akışı (1927 İstanbul Radyosu)

Radyo yayınlarına ait bulunabilen en eski yayın kalıplarından biri olan 26 Teşrinisani (Kasım) 1927 tarihli akış;

“Alo alo muhterem samiin, şimdi bugünkü neşriyatımızın muhteviyatını arz ediyorum:

19.00 Stüdyo Musiki Heyeti'nden Şevkevza Faslı
19.30 Esham ve Tahvilat Borsası Haberleri
19.40 Telsiz Telefon Orkestrası
20.10 Zahir Borsası Haberleri
20.20 Telsiz Telefon Musiki Heyeti
20.50 Anadolu Ajansı Haberleri
21.00 Telsiz Telefon Orkestrası
21.30 Teganni (Matmazel Apostoldi tarafından)”

Kaynak: TRT Akademi, Türkiye Radyoları, 2020, s. 10.

Resim 6. PTT dönemi yayın akışlarından bir örnek

9 Eylül 1936 tarihli program akışı:

12.30 Plakla Türk Müziği
12.50 Haberler
13.05 Plakla Hafif Müzik
14.00 Kapanış
18.30 Dans Müziği (Çay saati)
19.30 Çocuklara Masal (Mesut Cemil)
20.00 Türk Musikisi Heyeti tarafından klasik eserler
20.40 Halk Şarkıları (Münir Nurettin)
21.00 Keman ve Piyano Soloları
21.30 Stüdyo Orkestrası
22.30 Anadolu Ajansı Haberleri
23.00 Kapanış

Kaynak: TRT Akademi, Türkiye Radyoları, 2020, s.16.

Resim 7. İstanbul ve İzmir radyolarına ait yayın akışları

19 Kasım 1949 İstanbul Radyosu yayın akışı;	24 Mart 1951 İzmir Radyosu yayın akışı;
19.00 İstiklal Marşı, açılış anonsu Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün konuşması Ahmet Şükrü Esmer'in konuşması Safiye Ayla 20.00 Haberler (Ankara Radyosu) 20.20 Cemal Reşit Rey yönetiminde Radyo Senfoni Orkestrası konseri 20.50 Plaklarla liedler 21.00 Plaklarla çeşitli hafif müzik 21.15 Hicazkâr faslı Plaklarla şarkılar ve türküler 23.00 Haberler (Ankara Radyosu) Plakla müzik Kapanış anonsu, İstiklal Marşı	12.10 Halk Türküleri 12.25 Haberler 12.30 Saz Eserleri 13.00 Şen Melodiler 13.15 Amatör Müzik Saati 13.45 Sevilmiş Türkçe Şarkılar 13.55 Fasil Musikisi 14.25 Son Haberler 14.30 Kapanış.. *Günün ikinci yayını akşam saat 17.00-21.00 saatleri arasındadır.

Kaynak: TRT Akademi, Türkiye Radyoları, 2020, s. 43.

3.2. Radyo Yayınlarında Cumhuriyet Bilincinin İnşası

Radyo tarihine genel olarak bakıldığında, temel işlev ve amaçları arasında; devletlerin, hükümetlerin ulusal ya da uluslararası alanda kendi ideolojilerini benimsetmeleri, yaymaları ya da pekiştirmelerinin ilk sırada yer aldığı görülmektedir (Kuruoğlu, 2006, s.1). Ülkelerin dönemsel koşulları bağlamında politik, coğrafi ve sosyo-ekonomik farklılıkları radyoya yüklenen misyonu değiştirebilmekle birlikte radyonun önemi ve işlevleri konusunda toplum hayatındaki yerini ve varlığını etkilememiştir. Cumhuriyetin ilk yılları da yeni kurulan bir devletin devrim ve ilkeleriyle halkla bütünleşmeye çalıştığı bir dönemdir. Bu süreçte cumhuriyet idealinin temel felsefesi olan “muasır medeniyetler” seviyesine çıkmak ve insan onuruna en yaraşır yönetim şeklinin bütün unsurları ile kabul görmesine yardım edecek en temel araçlardan birisi olarak radyo, genç Cumhuriyetin sesini halka duyurmada kullanılmıştır.

Radyonun genç Türkiye Cumhuriyeti'nde gelişim ve etkilerine ilişkin olarak Turgut Bleda (1935, s. 24)'nın Tan Gazetesi'ndeki açıklaması şöyledir:

“Asrın en büyük buluşlarından biri olan radyo tekniği dev adımlar ile ilerlemiş ve ilerlemektedir. Bu teknik dünyanın her tarafında çok alakadar kazanmıştır. Çünkü eğlenceli ve faydalı olduğu kadar dünyayı ufaltmış bir ucunu öbür ucuna bağlamış oluyor. Birçok ırkları birbirine tanıtan radyo ulusumuzda da epeyce meraklı bulmuştur. Ulusumuzda radyo dinleyenlerin sayısı 50 bini aşmış bulunuyor bütün dünya artık radyoyu bir müzik aleti diye kullanmamaktadır. Ulusunu dünyaya tanıttacak ve sesini en yüksekliği ile her yere işittirecek bir vasıta bilmektedir. Radyonun sulh uğrunda ki hizmeti inkâr edilemez. Tan'ın en büyük gayelerinden biri de okuyucularının bütün müşküllerini halletmektir.”

Nitekim dünyada radyo yayınlarının başladığı yıllarla neredeyse eşgüdümlü olarak ve oldukça erken bir zamanda ülkemizde de radyo yayıncılığına başlanmasının ana etkenlerinden birisini Uygur Kocabaşoğlu şu şekilde tarif ederek radyonun o dönemde misyonuna ilişkin bir değerlendirmede bulunmaktadır: “Devlet açısından yeni yeni gelişmekte olan bu iletişim aracına bir an önce sahip çıkmak. İçeriye ve dışarıya karşı güçlü bir propaganda ve telkin aracına kavuşmak...” (Kocabaşoğlu, 2020, s. 379).

Nitekim Cumhuriyet Dönemi Ankara Radyosu yayınları incelendiğinde, şu amaçların öne çıktığı görülmektedir (Kotak, 2001, s. 38):

1. Devletin halka ulaşması ve haber alışverişi,
2. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra halkı Atatürk'ün inkılapçı fikirleri konusunda eğitmek,

3. Ulusal bilincin arttırılması,
4. Eğitim aracı (özellikle dil),
5. Müzik kültürünün geliştirilmesi, Türkiye'de yerel müziğin yaygınlaştırılması ve Türk insanının evrensel müzikle tanıştırılması,
6. Sosyal, kültürel ve spor alanlarında gelişmeyi teşvik etmek,
7. Ekonomi, sağlık ve savunma alanlarında alınan ve planlanan eylemler hakkında halkı eğitmek,
8. Eğlenceli araç özelliği,

Ankara Radyosu, radyo yayıncılığı tekeli alındıktan sonra birkaç yıl Cumhuriyetin başkentinden toplumu “oluşturmak, bir araya getirmek, eğitmek ve eğlendirmek” gibi görevler üstlenmiştir. Bu süreçte “İnkılap Dersleri, Hukuki Bilgilendirme, Hukuk Bilimini Yayma Konuşmaları ve Ceza Kanununda Yazılmayan Suçlar” gibi programlar aracılığıyla hukuki ve toplumsal düzeni sağlamak ve güçlendirilmek istenmiştir (Cankaya, 2015, s.27). Yeni Ankara istasyonunun yapılması ve radyo yayıncılığının devlete devrinden beri, radyo sadece günlük hayatın önemli bir iletişim aracı değil, ayrıca hükümetin halkla iletişim kurması için çok önemli bir araç haline gelmiştir. İncelenen kaynaklara göre Ankara Radyosu'nun yayın felsefesi ulusal çıkarları ilerletmeyi veya desteklemeyi amaçlamıştır. Eğitim, eğlence, propaganda, tarım, askerlik, milli bayramlar, güncel olaylar, moda, siyaset ve kültür gibi konular ile radyo yayınlarının içeriği belirlenmiştir. 1941- 1943 yılları arasında Ankara Radyosu müdürü olan Vedat Nedim Tör radyonun bir müzik kutusundan konuşan bir kutuya dönüşmesi konusunda çabalarını şöyle anlatmaktadır: “Radyodan Türkçe'nin gerek telaffuz, gerekse inşad bakımından en güzel örneklerini vermek... Söz programlarında halkı sıkmadan, ukalalık etmeden, oyalayarak, bir takım olumlu ve yararlı bilgiler vermek, eğitici telkinlerde bulunmak, gençliğin ve halkın zevkini ve moral sağlığını bozucu yayınlardan kaçınmak... Halkın sanat zevkini yükseltmek...” (Tör, 2023, ss.50-53). Ahmet Adnan Saygun, bu dönemde Ankara Radyosu'nun Türk halk edebiyatı ve musikisinin tanınması ve tanıtılmasında radyo yayınlarının öncülük ettiğini ve bunda Vedat Nedim Tör'ün ciddi emeklerinin olduğunu ifade etmektedir (Tör, 2023, s. 55).

Anadolu'daki savaştan sonra yeni bir milletin, yeni bir vatanın yaratılmasının, Atatürk ilke ve inkılaplarının yaygınlaştırılmasının, genç milletin eğitim ihtiyacını teşvik etmenin, toplumsal düzeni sağlamlaştırmanın ve Türk Kültürüne zafer kazandırmanın etkin yolu “radyo” olmuştur. “Manevi Yayınlar” olarak sınıflandırılabilir ilk programlar 1940 yılında radyolarda yayınlanmaya başlamıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında “Milli Kahramanlık Efsaneleri, Vatandaşlık Bilgisi ve Sevgisi” gibi programlar, kamu bilincini artırmak ve ulusal gurur duygusunu teşvik etmek amacıyla yayınlanmıştır (Cankaya, 2015, s.28). 1942'de programların yaklaşık yüzde 60'ı müzikten, %35'i ise konuşmalar ve kültürel tartışmalardan oluşmuştur (Karpas, 1968, s. 274). Radyo yayıncılığında önceki dönemlerde daha düzensiz bir biçimde olan program içeriklerinin bir düzene sokulma kararlılığını da içeren bu yayınlarla sadece kentli ve varlıklı insanlara değil, köylere yönelindiği, çocukların eğitimi üzerinde durulduğu görülmektedir (Ahıska, 2005, s.210).

40'lı yıllarda radyo, hayatın artık vazgeçilmez bir parçasıdır. Bu dönemde radyo yayınlarının niteliğinin arttırılmasına yönelik çalışmalar dikkat çekmekte, düzenli ve programlı yayınlarla toplumun eğitilmesi, kültürlenmesi, haber ve bilgi akışının daha sağlıklı olmasına özen gösterilmektedir. Özellikle Vedat Nedim Tör'ün radyo müdürü olduğu 41-43 yılları arasında radyonun yapılandırılma ve kurumsallaşma süreci hız kazanmıştır. Kamuoyunun sanat zevkini geliştirmek amacıyla “Şiir Saati”, tarih bilincinin yerleştirilmesi için “Geçmişte Bugün”, ulusal duyguları dinç tutmak için “Bir Marş Öğreniyoruz Saati”, milli ezgilerin öğretilmesi ve tanıtılması için “Bir Türkü Öğreniyoruz Saati”, geleneksel ve modern tıp gibi bilimsel konularının yanında güncel ve sohbet havasında yayın yapan “Evin Saati” gibi programlar

sayesinde kültür, sanat ve eğitim yayınları daha nitelikli temelde yürütülmüştür (Tör, 2023, ss.52-54). Bu dönemde yapılan “Yurttan Sesler” programının asıl amacının halk müziğini millete tanıtmak yanı sıra kurucu Muzaffer Sarısözen tarafından şöyle anlatılmıştır: “Gönüllerimizi bir araya toplamak ve bütün memleketi tek duygu haline getirmek.” (Ceren, 1944, s.9). Tör (1942, s. 7) radyoyu “zamanın en kuvvetli ve en verimli yayın vasıtası” olarak tanımlamış ve *Radyoevi*’ne her gün gelen yüzlerce dinleyici mektubundan halkın radyoya karşı ilgisinin günden güne arttığına şahit olduğunu belirtmiştir. Yine bu dönemde radyo, hükümet politikası olarak daha geniş kitlelere ulaşmak için zorunluluk haline gelmiştir. Öyle ki memleketteki tüm halkevlerinde birer radyo bulunması ve muhtelif yerlere müteaddit hoparlörler kurularak ev salonuna gelemeyen vatandaşların bundan istifadelerinin temini tek mil Halkevleri reisliklerine bildirilmiştir. İlgili dönemde halk evlerinin hemen hepsi birer radyo makinesine sahip bulunmakta iseler de hoparlör tesisatının henüz her tarafta layığı ile yapılmamış olduğu görüldüğünden bu hususun temini için de düzenlemelere gidilmiştir (Son Telgraf Gazetesi 30 İkinci Teşrin 1938, (622), s. 3). Halkı terbiye etmek ve birleştirmek üzere işe başlamış olan halkevleri, radyonun teknolojik büyümesi ile birleşerek, halkı radyo aracılığıyla Ankara’ya bağlamıştır. Böylece halk merkezle kalbi gibi kulağını ve kafasını da ilgili bulundurmak fırsatını bulmuştur (Ahıska, 2005, s. 139).

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Ankara Radyosu tarafsız yayınlarıyla tüm dünyanın takip ettiği bir yayın kurumu olmuştur. Radyonun savaşan ve savaşmayan tüm ülkelerde cepheye ya da cephe gerisinde insanların günlük yaşamına alabildiğine karıştığı bu dönemde Ankara Radyosu, verdiği doğru, çabuk ve dürüst haberlerle, habercilik açısından altın çağını yaşamış, dünya radyoları arasında saygın bir yere kavuşmuştur (Gülizar, 1985, s.2740). Kısa dalga Ankara Radyosu önceleri dört dilde yaptığı yayınları kısa bir süre sonra sekiz dile çıkarmıştır. Böylece sadece Türkiye’nin değil, savaşa katılan pek çok ülkenin de haber kaynağı olmuştur. Milyonlarca dinleyiciye ulaşması ve gazeteye göre daha hızlı bir haber alma aracı olması, radyonun halkın gözünde güven ve itibarını yükseltmiştir. Kuruluş tarihi olan 1927’de haber ve siyasi niteliği ağır basan programların daha çok yer aldığı radyonun, tek haber kaynağı yine bir devlet kurumu olan Anadolu Ajansı’dır. 1965’te TRT Haber Merkezi kurulana dek özellikle de Cumhuriyetin ve radyonun ilk dönemlerinde Ajansın radyo için varlığı çok önemlidir. Radyodan verilen haberler “Ajans Haberleri” olarak anons edilir ve bu yayınlar halkın diline “Ajansı dinleme” şeklinde yerleşir (Ahıska, 2005, s. 143). 1945’e kadar sadece Anadolu Ajansı tarafından hazırlanan haber bültenleri radyoda okunmuş, 1945’te Basın Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü’ne bağlı haber alma ve yayma servisi kurulmuştur (TRT Akademi, 2020, s. 27).

Bu yıllarda radyo yayınlarının bütün içerikleriyle halkın her kesimine ulaşmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu çaba esasen Cumhuriyet’in top yekûn kalkınma çabasının izlerini taşımakta, çocuktan yaşlısına kadınından erkeğine kadar toplumu bütün katmanlarında temsil ve tesis etmeye çalışmaktadır. Karpaz (1968, ss. 272, 275) radyonun, modernleşme ve milliyetçi telkin sürecinde basından daha kararlı bir rol oynadığını ifade eder. Ona göre, basının ve diğer kitle iletişim araçlarının etkisinin bilincinde olan ve halka bu araçlarla ulaşmak isteyen Cumhuriyetçi liderler, cumhuriyet rejiminin pekiştirilmesi rolünü özellikle radyoya vermişlerdir. Batı müziği, oyunlar, konuşmalar vb. modernleşmenin kültürel ifadeleri ile siyasi rejimin diğer ilkeleri bu medya aracılığıyla yayılmaya çalışılmıştır. Örneğin, 30 dakikayı aşmayacak skeç, monolog ve radyofonik oyunlardan oluşan eğlence programları, dinleyicilerin müzik eşliğinde spor yapmalarını amaçlayan “Vücudumuzu Çalıştıralım” programı, savaş karşısında toplumun moralini yüksek tutmayı amaçlayan “Kahramanlık Saati”, “Mehmetçik Konuşuyor” programları yayınlanırken, çocuk yayınlarına da önem verildiği görülmektedir. Radyo Çocuk Kulübünün kurulması da bu yıllara rastlamaktadır. Neriman Hızır’ın yönetiminde 12 Şubat 1941’de kurulan kulüp ilerleyen yıllarda radyo kadrolarına sanatçı ve radyocu yetiştirme işlevini üstlenmiştir (TRT Akademi, Türkiye Radyoları, 2020, s.37). Ayşe Ablâ lâkabıyla bir örnek saat olarak yâd olunan “Çocuk Saati” çocuklar için eğlenceli, eğitici, ilginç ve istidatları ile çalıştırıcı programlar hazırlamış, Yıldız Kenter gibi sonradan büyük şöhret olan çocuklar yetiştirmiştir (Tör, 2023, s. 52).

Resim 8. Türkiye Radyoları Çocuk Kulübü

Kaynak: TRT Akademi, Türkiye Radyoları, 2020, s. 37.

Resim 9. Arslan Mehmetçik Konuşuyor

Kaynak: TRT Akademi, Türkiye Radyoları, 2020, s. 30.

Behçet Kemal Çağlar'ın hazırlayıp sunduğu “Arslan Mehmetçik Konuşuyor” programı, dönemin halk-radyo buluşmasına ve halkın radyoyu tanınmasına ilişkin oldukça ilginç bir örnektir. Bu program, askerin henüz teknolojisini ve işlevini kavrayamadığı radyo deneni aletin sınır tanımaz doğasına ve sesin büyüleyici etkisine, halkı devletiyle yakınlaştıran hatta buluşturan yönüne tanıklık etmektedir. “*Gel Memed. Otur şöyle karşıma. Belki seni şimdi köyünde bile dinliyorlardır. Şu karşında gördüğün demir çubuğun üstünde tutturulmuş delikli yer yok mu? Sesin oraya bir girdi mi köyün yolunu bulur. Dünyanın öbür ucuna gider istersen sen onu hiç düşünme. Kapalı bir odada yarenlik say iyi mi?*” (Radyo Dergisi, sayı 2(1942)’den aktaran TRT Akademi-Türkiye Radyoları, 2020, s.30).

Ülkede siyasi mücadelenin hızlandığı özellikle çok partili siyasal yaşamın demokrasi geleneğini ülkede yerleştirmek adına 40’lı yılların ikinci yarısında radyonun etkinliği ve gücü daha çok gündeme gelmeye başlamıştır. Muhalefete ayrılan sürelerin azlığından ve denetimden yakınmalar artarken 1949 yılında çıkarılan Basın-Yayın Turizm Genel Müdürlüğü Kanunu ile “TBMM için yapılacak genel seçimlerde, siyasi partilere programlarını açıklamak için ücretsiz konuşma zamanı ayrılması” hüküm altına alınmıştır. Böylece siyasi partilerin radyodan seçimler sırasında, eşit ölçüde yararlanmalarını sağlamak için kanuni bir zemin hazırlanmıştır (Tokgöz, 1972, s. 64). Bu aynı zamanda radyonun da bir kitle iletişim aracı olarak demokratik

yaşamın ve Cumhuriyetin temel ilkelerinin uygulama alanı bulduğu etkin bir ideolojik aygıt haline dönüşmesinin göstergesidir.

Radyo yayınlarının Cumhuriyet kültürünü oluşturmak ve benimsetmek idealine en çok hizmet eden türlerinden biri de kuşkusuz “Radyofonik Temsiller” diğer adıyla “Radyo Oyunları” olmuştur. Başlangıçta Radyo Temsil Kolu Şefliği adı altında yönetilen bu temsillerin amacı, eğlendirirken eğitmek ve özellikle düzgün Türkçe’yi halka benimsetmektir. 60’lı yıllara gelindiğinde “Arkası Yarın” ve “Çocuk Bahçesi” gibi dizi oyunlar radyonun hem halk kültürünü yaşatmak ve geliştirmek hem de kitap okuma imkânı çok fazla olmayan kesimlere Türk ve Dünya klasiklerini oyunlaştırarak tanıtmak amacıyla mikrofona konmuşlardır (TRT Akademi, Türkiye Radyoları, 2020, s.39). 1964’de TRT’nin kurulmasıyla radyo yayınları TRT bünyesinde kamu hizmeti yayıncılığı esas ve ilkeleri çerçevesinde günümüze değin süregelmiştir.

Sonuç

Ülkemizde 1927’de başlayan radyo yayıncılığı, yeni kurulan Cumhuriyet’in ilke ve inkılâplarını halka anlatırken ve benimsetirken radyo etkin bir araç olarak kullanılmış, radyonun yönetim ve denetimi ilk on yıllık şirket döneminin hemen ardından devlet eli ile yürütülmeye başlanmıştır. Esasen şirket döneminde de radyo yayınlarının şirketin idari ve mali yapılanmasından ötürü devlet kontrolünde ve etkisinde olduğu görülmüştür. Radyo yayıncılığı tarihine bakıldığında, bütün sistemin 1950’lere kadar militleşme projesi çerçevesinde yürütüldüğü söylenebilir. Radyonun, Cumhuriyet’in ilk yıllarında bir milletin yeniden kurulması için kullanılmasının yanı sıra modern fakat aynı zamanda milli ve yerli değerleri inşa eden bir devlet yaratmanın hayaline de hizmet edecek bir araç olarak görüldüğü söylenebilir. Buradaki en önemli etmen olarak, radyo teknolojisinin millet hayalini başka birçok iletişim ortamından daha fazla mümkün kıldığı gerçeği gösterilebilir.

Yeni kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti, bir millet kurma pratiği içinde radyonun sesleri sayesinde olmayı olmuş gibi gösterme, özlenen gerçekleşmiş kılmaya çalışma ve bunu modern dünyayı da temsil yeteneği olan bir araç üzerinden yapma girişimini sergilemiştir. Esasen halkı bu bilinçle bir araya getirme ve bir arada tutma çabası ve Cumhuriyet paydasında “millet” kavramını oluşturma gayesinde radyo güvenilir ve itibarlı bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüm halka aynı anda hitap eden radyo, Cumhuriyet ideolojisini kendi hitabı içinde kurmaktadır. Bütünleştirici bir teknolojiye sahip yapısı ile ve katı olan bütün toplumsal sınırları ortadan kaldıran bir araç olarak yeni kurulan bir devletin tam da ihtiyacına karşılık geldiği görülmektedir. Nitekim Halkevleri ile radyonun ülkenin her yerine ulaşmasının sağlanması ve halkın radyo ile bir şekilde mutlaka buluşturulmak istenmesinin altında yatan temel gayede de radyonun bütünleştirici ve birleştirici doğasını Cumhuriyet ülküsüne hizmet edecek şekilde kullanmak yatmaktadır. Halkın haber alması konusunda tek ve en güvenilir araç olarak radyonun ajans misyonunu üstlenmesi ve ülkenin tek haber kaynağı olan Anadolu Ajansı ile “güvenilirlik” bağlamında kimlik kaynaşması yaşaması da radyonun halk nezdindeki itibarlı yerinin bir göstergesidir. Halk dilinde radyodan haber dinlemekle “ajans dinlemek” uzun yıllar eş anlamlı bir algıyla kullanılmış, radyo devletin sesi olmuştur.

Radyonun ülkemiz özelinde ilk yıllarını milli politikalar ve savaşların şekillendirdiği görülmekle birlikte, esasen radyonun sıradan işlevleri politik propaganda yapmasını gizlememektedir. Ancak etkili olabilmesi için yaratıcı ve eğlendirici pek çok unsuru bünyesinde taşımak, gündelik olanın içinde bu anlamı yaratmayı da başarmak zorundadır. Bu nedenle Cumhuriyet’in ilk radyo yayınları gelişirken ve yol alırken bu amaca hizmet edecek bütün çabaları içinde barındırmaktadır. Milli kültürü yaratmada güvenilir bir araç olmasının fark edilmesi ve çok erken bir dönemde radyo yayıncılığına ilişkin adımların yüksek bir öngörü ile atılmasına teknik yetersizliklerin eşlik etmesi dönemin ekonomik koşullarından kaynaklanmaktadır. Nitekim radyo yayıncılığının Cumhuriyet’in ilk yıllarında yayıncılık

standartlarının altında kalsa da devlet döneminde zamanla düzenli bir içerikle yayınlara geçildiği görülmektedir.

Radyonun propaganda açısından özgün doğasının ise Türkiye’de radyoculuğun her döneminde önemini koruduğu söylenebilir. Radyonun bir propaganda aracı olarak gücü, milli varlığı koruma ve yükseltmede siyasi otoritenin varlığıyla bütünleşmiştir. Cumhuriyet’in ilk yıllarında tarihsel süreci içinde radyonun yayın süreleri artmış, istasyonların gücü yükseltilmiş, toplu dinleme olanakları yaratılmış ve alıcılar yaygınlaşmaya başlamıştır. Bütün bu gelişmelerle birlikte, genel olarak “radyonun üzerine aldığı ya da kendisine yüklenen toplumsal misyon” genişlemiştir. Siyasal iktidarlar radyonun toplumdaki bu ayrıcalıklı konumunun her zaman bilincinde olmuşlardır.

Modernleşme ve ulus devlet oluşumu açısından bakıldığında ise radyonun kuruluş dönemi olan TTTAŞ döneminin müzik ve eğlence yayınları ile daha fazla burjuva yayıncılığı yaptığını, eğitim ve propaganda anlamında radyonun önemi fark edildikten sonra ise yayınların devlet yönetiminde ve siyasal iktidarın doğrudan tekeli altına girdiği görülmektedir. Cumhuriyet tarihinde ise özellikle kuruluş döneminde “Milli bir eğitim ve kültürlenme” aracı olarak radyo, ulusal bütünlük ve modernleşme amacına hizmet eden, milli beraberlik ruhunu güçlendiren yayınlarla halka Cumhuriyet bilincini aşılama önemli bir kitle iletişim mecrası olarak karşımıza çıkmaktadır. Atatürk ilke ve inkılaplarının yaygınlaştırılmasında, genç Türk milletinin eğitim ihtiyacını karşılamada, ulusal kültürü geliştirme ve zenginleştirmede, toplumsal bir düzen kurmada radyonun Cumhuriyet’in etkin ve temel araçlarından biri olduğu ve Cumhuriyet tarihinde önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir.

Kaynakça

- Adivar, H.E. (1994). *Türkün ateşle imtihanı*, İstanbul: Atlas.
- Ahıska, M. (2005). *Radyonun sihirli kapısı: Garbiyatçılık ve politik öznellik*. İstanbul: Metis.
- Akagündüz, Ü. (2014). Radyoculuğumuzun cumhuriyetin ilk yıllarındaki serüveni ve Telsiz mecmuası. *Kebikeç*. (37), 359-386.
- Altunbaş, H. (2003). *Radyo reklamcılığı: Türkiye’de yerel radyolar*. Konya: Tablet Kitabevi.
- Anadolu Gazetesi (1938). Birinci Teşrin Salı 1, No 7669, TBMM Arşivi, Ankara.
- Anadolu Gazetesi (1938). İkinci Teşrin, Salı 8. No 7669, TBMM Arşivi, Ankara.
- Arvas, S. İ. (2018). Türkiye’nin radyo ile tanışması ve Türk Telsiz Telefon Anonim Şirketi. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4 (2), 406-428.
- Atabek, Ü. (2009). Matbaadan bilgisayara Türkiye’nin iletişim teknolojileri serüveni. *Yeni medya ve gelecek*, Alemdar, K. (Ed.). Ankara: Gazeteciler Cemiyeti.
- Atay, F. R. (1969). *Çankaya*, İstanbul: Doğan Kardeş Basımevi.
- Aydın Gazetesi (1938). Birinci Teşrin Cumartesi 27, Sayı.382, No.390, TBMM Arşivi, Ankara.
- Aziz, A. (1975). *Radyo ve televizyona giriş*. SBF Yayınları.
- Aziz, A. (2002). *Radyo yayıncılığı*, Ankara: Nobel.
- Bleda, T. (1935). Tan Gazetesi, 23 Nisan Salı Sayı 1- 2304, On Birinci Yıl.
- Cankaya, Ö. (2015). *Bir kitle iletişim kurumunun tarihi: TRT 1927-2000*. Ankara: İmge.
- Ceren, Ş.S. (1944). “Muzaffer Sarısözen’le Bir Konuşma”, *Radyo*. 3(31), 9.
- Çiftçi, A. (1999). *Uluslararası hukuk açısından radyo ve televizyon hukuku*. Ankara: Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi.

- Çukurova, B. (1994), *Kurtuluş savaşında haber alma ve yeraltı çalışmaları*, Ankara: Ardıç Yayınları.
- Erol, T. (2021). Ankara Radyosu'nun erken Cumhuriyet Dönemi müzik politikalarındaki rolü ve işlevi (1941-1949). *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (25), 523-573.
- Gölcüklü, F. (1970). *Haberleşme hukuku*. Ankara: A. Ü. SBF Yayınları.
- Gülizar, J. (1985). Türkiye radyoları, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları. 2738-2747.
- Güven, H.R. (2016). *Radyo program yapımı ve radyo yayıncılığı*, Ankara: İmaj Yayınevi.
- Hasgül, N. (1996). Cumhuriyet Dönemi Müzik Politikaları, *Folklorla Doğru*, BFÜK, 62.
- Hilliard, R. L., George, L. H., William, H., Donald, B.U., Earl, R.W. (1967). *Radio Broadcasting an Introduction tho the sound medium*, New York: Hastings House.
- Karaosmanoğlu, Y.K. (1983). *Yaban*, İstanbul: İletişim.
- Karaosmanoğlu, Y.K. (1994). *Ankara*, İstanbul: İletişim.
- Karpat, K.H. (1968). *Mass Media/Turkey. Political Modernization in Japan and Turkey*.
- Kocabaşoğlu, U. (1980). *Şirket telsizinden devlet radyosuna*. Ankara: A.Ü. SBF Yayınları.
- Kocabaşoğlu, U. (1985). Radyo, Belge, M. (Ed.). *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları. 2731-2737.
- Kotak, K. (2001). *Gelişen iletişim ağı içinde radyo ve televizyon*, (Mezuniyet projesi). Yakın Doğu Üniversitesi, KKTC.
- Kuruoğlu, H. (2006). *Propaganda ve özgürlük aracı olarak radyo*, Ankara:Nobel.
- Okur, A. (2019). *1927-1950 yılları arasında Türkiye'de radyo yayıncılığı*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Oskay, Ü. (1971). *Toplumsal gelişmede radyo ve televizyon*. Ankara: A.Ü. SBF Yayınları.
- Öztürk, S. (2020). TRT dönemi öncesi Türk radyo tarihi, (Uygur Kocabaşoğlu ile röportaj). *TRT Akademi, Radyo: Dün, Bugün, Yarın*, 5(9). 377-387. Ankara: Salmat Basım Yayıncılık.
- Safa, P. (1996). *Türk inkılâbına bakışlar*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.
- Son Telgraf Gazetesi (1938). İkinci Teşrin Çarşamba 30, Sayı 622, TBMM Arşivi, Ankara.
- TBMM Zabıt Ceridesi (1934). Devre, 4, İçtima 4, Cilt 25(4), TBMM Arşivi, Ankara.
- TBMM Zabıt Ceridesi (1935). Devre 5, İçtima 1, Birinci İnikad, Cilt 6 (3), TBMM Arşivi, Ankara.
- Tekinalp, Ş. (2003). *Camera obscura'dan synopticon'a radyo ve televizyon*. İstanbul: Der Yayınları.
- Tokgöz, O. (1972). Türkiye ve Ortadoğu ülkelerinde radyo-televizyon sistemleri, Ankara: A.Ü. SBF Yayınları.
- Tör, V. (2023). *Yıllar böyle geçti*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tör, V. N. (1942). Radyonun büyüü. *Radyo*,1 (4).
- TRT (1990). *Dünden bugüne radyo-televizyon (1927-1990)*. Ankara: Ajans Türk Matbaacılık.
- TRT (2020). Türkiye radyoları. *TRT Akademi*. Ankara: Salmat Basım Yayıncılık.
- Uçar, L.B. (2009). Türkiye'de radyo yayıncılığı. *Radyovizyon*.(1). 6-11.

- Yaylalı, H. (2018). 1927'den çok partili döneme kadar Türkiye'de radyo yayıncılığı. *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*. 10.(1). 33-50.
- Yazgan T. (2016). Cumhuriyet'in örnek bir kültür kurumu: Ankara Radyosu. *TRT Akademi*, 1(1). 300-314. Ankara: Salmat Basım Yayıncılık.
- Yazgan, T. (2015). *Önce radyo vardı*. Ankara: Ertem Basım Yayım Dağıtım.
- Yorulmaz, C. (1943). Devlet Radyosunun teşkilâtı ve vazifeleri. *Radyo*, 2 (14).

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

Cumhuriyet Döneminin Türk Psikoloji Çalışmalarına Katkıları

The Contributions of the Republican Period to Turkish Psychology Studies

Dr. Öğr. Üyesi Temel Alper KARSLI¹, Doç. Dr. Pınar DURSUN KARSLI²

Öz

Psikolojiyi, geçmişini uzun ancak tarihi kısa bir bilim dalı olarak tanımlamak mümkündür. Dünya tarihindeki psikoloji biliminin ortaya çıkışı ile Türkiye'deki psikoloji çalışmalarının başlangıç tarihi nispeten eşzamanlılık göstermektedir. Bu eşzamanlılık, ülkemizdeki psikolojik çalışmaların tarihsel dizgesini de analiz etmeyi zorlaştırmaktadır. Türkiye'deki psikoloji alanındaki çalışmalar, Cumhuriyet dönemi ile birlikte üniversite çatısı altında kurumsal olarak başlamakla birlikte, bu çabaların asıl kökenlerini ilk sistematik Batılılaşma eğilimlerinin başladığı Tanzimat ve I. Meşrutiyet dönemlerinden aldığını bilmekteyiz. Batı'da psikoloji biliminin kişilik, irade, şuur ve bilinç gibi dönemin popüler çalışma konuları, Osmanlı akademisyenleri tarafından oldukça ilgi görmüştür. Pek çok edebi ve felsefi eser bu dönemde meydana getirilmiştir. Bu ilginin altında, bu konuların, zaten Türk-İslam düşünce geleneği içerisinde "ilmü'n-Nefs" başlığı altında çalışılıyor olması yatmaktadır. Bu anlamda, aslında, psikoloji alanı, felsefe ve teoloji alanlarının bir alt dalı olarak görülmekteydi. Öte yandan, Türk psikolojisi, Cumhuriyet dönemiyle birlikte, daha önceki dönemlere göre bağımsız bir bilim dalı olarak ayrı bir kimlik kazanmıştır. Türk psikolojisi, sadece pratik birtakım sorunlara çözüm getirmeye çalışan yüzeysel Batı yönelimli bilgi ithalatı yerine, Prof. Dr. Mümtaz Turhan gibi isimlerle, pek çok yerel ve milli dinamikleri de dikkate alan bir bilim dalı haline gelmeye başlamıştır. Bu bağlamda, bu yazının amacı, Türk psikoloji tarihinde, Cumhuriyet dönemi ve öncesinin önemini ortaya koymak ve Cumhuriyet döneminin psikoloji bilimine sunduğu katkıları gözden geçirmektir.

Anahtar Kelimeler: Psikoloji tarihi, Türk psikoloji tarihi, Cumhuriyet dönemi

Makale Türü: Araştırma

Abstract

It is possible to define psychology as a science with a long but short history. The emergence of psychology in world history and the beginning of Turkish psychological studies are relatively simultaneous. This simultaneity makes it challenging to analyze our country's historical sequence of psychological studies. Although the studies in psychology in Turkey started institutionally under the university's roof during the Republican era, these efforts originated from the Tanzimat and I. Constitutional periods, when the first systematic Westernization tendencies began. Popular study subjects of the period, such as personality, free-will, and consciousness, in Western psychology, received much attention from Ottoman academics. Many literary and philosophical works were created during this period. Underlying this interest lies the fact that these subjects are already being studied under "ilmü'n-Nefs" within the tradition of Turkish-Islamic thought. In this sense, psychology was in fact considered as a philosophy and theology sub-branch. On the other hand, Turkish psychology gained a separate identity as an independent discipline during the Republican period compared to previous periods. Turkish psychology, instead of a superficial Western-oriented import of knowledge that only attempts to solve some practical problems, with the names such as Prof. Dr. Mümtaz Turhan, has started to become a branch of science considering many local and national dynamics. In this context, this article aims to reveal the importance of the Republican period and before in the history of Turkish psychology and to review the contributions of the Republican period to the science of psychology.

Keywords: History of psychology, history of Turkish psychology, the Republican period

¹Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, takarsli@aku.edu.tr

²Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, pdursun@aku.edu.tr

Paper Type: Research

Giriş

Psikoloji bilimi, pşise (ruh, zihin) ile logos (düzenli söz, bilgi) kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Kelime olarak “ruh bilgisi” anlamına gelse de, psikoloji biliminin tıpkı diğer sosyal bilimlerde olduğu gibi, ilgi alanı, konusu ve amacı, bilimsel yöntemler ışığı altında, yani gözlenebilir, ölçülebilir veya kanıtlanabilir insan ve hayvan davranışlarını, zihinsel süreçleri ve tüm bu süreçlerle ilişkili psikolojik, sosyal, manevi ve biyolojik yönleri incelemektir (Gerrig ve Zimbardo, 2012). Görece kısa bir tarihselliğe sahip olan psikoloji bilimi, tüm bilimlerin atası olarak kabul edilen felsefeden kendini ayırabilmiş ve bağımsız bir bilim dalı olarak 19.yüzyılın son çeyreğinde resmi olarak ortaya çıkmıştır. Her ne kadar, bağımsız bir bilimsel alan olarak psikolojinin ortaya çıkışı çoğunlukla W. Wundt’un 1879 yılında Almanya’da Leipzig Üniversitesinde ilk psikoloji laboratuvarı ve kürsüsünü kurması ile *içebakış* (introspection) yöntemini deneysel bir yöntem olarak uygulaması ile başlatılsa da, çeşitli muhalif araştırmacılar, psikolojinin bağımsız bir araştırma alanı olarak esasında belirtilen tarihten çok daha öncesine, yaklaşık olarak 19.yüzyılın ilk çeyreğinde, Fechner ve Weber gibi bilim insanlarının psiko-fizik alanında yaptıkları ilk çalışmalarla ortaya çıktığını savunmaktadırlar (Danziger, 1994). Psikoloji tarihinde karşımıza çıkan bu gibi farklılaşmaların büyük oranda psikoloji tarih yazımının hem ülkemizde hem de dünyada hak ettiği titizlik ve hassasiyetle ele alınmamasından kaynaklandığı söylenebilir (Batur, 2003, 2006). Bundan dolayı, yaşına rağmen derin ve karmaşık bir tarihe sahip olan psikolojinin tarihsel gelişiminin sistematik bir biçimde ortaya konması gecikmiş ve psikoloji alanına dair ahlaki ya da deontolojik tartışmalar da görece kısır bir hale gelmiştir. Özellikle, psikolojinin uzun soğuk savaş yılları boyunca farklı politik/ideolojik ve ekonomik temellerden beslenen Batı ve Sovyet Psikolojileri olmak üzere iki farklı kanat üzerinden nispeten izole kuramsal yaklaşımlar ve literatürler üzerinden ilerlediği de göz önünde bulundurulduğunda, alana özgü sistematik bir tarih yazımının inşa edilmesinin önemi daha iyi anlaşılmaktadır (Karşlı, 2020).

Ne yazık ki, literatürde özellikle yukarıda bahsi geçen farklılıkları ele alan dünya psikoloji tarihi çalışmaları ve buna bağlı olarak gelişen Türk psikoloji tarihi araştırmaları çok kısıtlıdır. Bu bakımdan bu yazı ile özellikle Cumhuriyet döneminde kurumsallaşan Türk psikoloji çalışmalarının tarihsel sürecine bir katkı sunacağımızı düşünmekteyiz. Ancak, nispeten “taze” bir bilim dalı olan psikolojinin dünyadaki yani küresel anlamdaki gelişim veya yapılanma süreci ile Türkiye’deki ilk sistematik Batılılaşma çabalarının baş gösterdiği Tanzimat ve I. Meşrutiyet dönemlerinden itibaren Cumhuriyetin ilanı sonrasına da yansıyan psikoloji alanına özgü akademik gelişmeler arasında bir paralellik mevcuttur. Bu bağlamda, Cumhuriyetin kuruluşu ile birlikte iyice şekillenen Türk psikolojisini anlamak ve daha iyi çerçevelemek için, meseleyi Tanzimat döneminden itibaren Osmanlı’da Batı kökenli bilimlere ilgi ve bu bilimlerin ülkemize kazandırılmasına ilişkin ilk çabaların başlamasından bu yana ele almak daha doğru olacaktır. Başka bir deyişle, Türk psikoloji tarihine ilişkin ilk çalışmalar kökenlerini Tanzimat ve I. Meşrutiyet döneminden almaktadır. Cumhuriyet dönemiyle ise Türk psikolojisi daha bağımsız bir kimlik kazanmaktadır. Bu kimlikle, Türk psikoloji çalışmaları, Türk kültürünün dolayımına girmiştir. Böylelikle, Türk psikoloji çalışmaları, salt Batı’dan ithal edilen bir bilgi alanı olmaktan çıkıp, Türk kültürüne özgü birtakım dinamikleri içine alan akademik çabalara doğru evrilmiştir denilebilir. Nitekim bu yazıda, temel amacımız, Türk psikolojik çalışmaların kronolojik olarak, akademik gelişimini, Osmanlı eğitim ve akademik sistemindeki yeri, kapsamı ve Cumhuriyet sonrası dönem bağlamında incelemektir. Bunun için yazımızı, öncelikle Cumhuriyet dönemi ve öncesindeki süreci anlatarak, ardından ise Cumhuriyet dönemi ve sonrasındaki gelişmelere odaklanarak üç ana başlık altında sunacağız.

1. Cumhuriyet Dönemi öncesi Psikoloji Bilimine Bakış ve Atılan Temeller

Dünya’da psikolojinin bağımsız bir bilim olarak tarihi, ister W. Wundt’un içebakış çalışmaları ile ister ise Fechner ve Weber’in psikofizik çalışmaları ile başlatılsın, psikolojinin

bağımsız bir araştırma alanı olarak ortaya çıkışı ile psikolojinin Türkiye'deki doğuşu ve gelişim sürecini birbirinden ayırt etmek ilk planda düşünüldüğü kadar kolay değildir. Dünyada psikolojinin bir bilim dalı olarak gelişimi ve ona yöneltilen taleplerin içeriği ve süreç içerisindeki ilerleyişi, kronolojik olarak, Osmanlı İmparatorluğu tarihindeki İslahat Fermanı ya da Tanzimat Fermanı dönemine tekbül etmektedir (Ülken, 2018). Bu nokta, aslında basit bir zamansal veya dönemselsel bir tesadüf değildir. Tam tersi, bir bilim olarak psikolojinin Batı'da ortaya çıkışı ve gelişimi, Osmanlı eğitim ve akademik dünyasında hızlıca karşılık bulmuştur. Her ne kadar bu yazıda amacımız, bir bilim olarak psikolojinin coğrafyamızda gördüğü ilginin kökenini araştırmak olmasa da, psikoloji biliminin Osmanlı akademisinde birden yoğun bir taleple karşılanması ve hatta sosyolojik yazılardan daha fazla rağbet görmesi, hem psikoloji tarihi hem de bilim tarihi bakımından oldukça ilginçtir (bkz. Odabaşı, 2016; Toprak, 2017). Bazı yazarlar bu yoğun ilginin nedenini salt, psikoloji çalışmalarının, sosyoloji ve siyaset çalışmalarından daha güvenli olduğu gerekçesiyle açıklasa da (bkz., Toprak, 2017), biz bu talebi bu kadar basite indirgememek gerektiğini ve bu ilginin, aynı zamanda, Batılılaşma arzusu ve sürecinin kaçınılmaz bir sonucu olduğunu da düşünmekteyiz. Zira, özellikle Tanzimat döneminden itibaren yoğunlaşarak Batı kökenli düşünce akımlarının ve yaşam tarzına ilişkin eğilimlerin, Osmanlı coğrafyasında hem akademik dünya hem de toplumsal uzanımları bağlamında sosyal yaşama belirgin biçimde tesir etmeye başladığı zaten bilinmektedir (Ülken, 2018).

19.yüzyıl sonlarından itibaren başlayarak 20.yüzyıl başlarına kadar uzanan bir dönemde Osmanlı İmparatorluğu çeşitli alanlardaki Batılılaşma ve reformlarla karakterize olan ve ileride Türk modernleşme dönemi olarak tanımlanacak bir dönüşüm süreci içerisine girmiş bulunmaktaydı (bkz., Karakaş, 2022). Tanzimat dönemi boyunca çeşitli alanlardaki Batı kökenli felsefi, bilimsel ve teknik yaklaşımların hızlı bir şekilde Osmanlı toplumsal yaşamına girmeye başladığı görülmektedir. Bu dönemde söz konusu Batı kökenli fikri etkilerden biri de (felsefi, pedagojik, siyasi, ekonomik vb. etkilere ek olarak) yeni yeni gelişmekte olan psikoloji kuramları olarak karşımıza çıkmaktadır (Berkes, 2002; Odabaşı, 2016). Dönemin Osmanlı akademisyen ve entellektüelleri çeşitli eserlerinde, hem edebiyat hem de akademik anlamda toplumsal değişimleri ve Osmanlı İmparatorluğunun küresel anlamda değişen yerini açıklama veya anlama amacıyla, gerek bireysel gerekse toplumsal düzeydeki analizleriyle bu yeni kuramsal yaklaşımlardan yararlanmışlardır (Bilgin, 1988). Bu eserlerden örnek verecek olursak; Ahmet Mithat Efendi (1844-1912) bir yazar ve gazeteci olarak "Felatun Bey ve Rakım Efendi" gibi eserlerinde, geleneksel Osmanlı yaşam tarzı ile Batı tarzı yaşam arasındaki çatışmalara değinerek sosyal psikolojik bir analiz olarak adlandırılabilen bir yaklaşım sergilemektedir (bkz., Mithat Efendi, 2020; Yeşilyurt, 2014). Edebiyat dünyasından diğer bir örnek olarak ise, Ahmet Mithat Efendi'ye benzer bir biçimde, Tanzimat dönemi müelliflerinden Şemseddin Sami (1850-1904) insan davranışı mefhumu ile özel olarak ilgilenmekte ve bu bağlamda psikolojik olarak kabul edilebilecek olan çeşitli konulara sistematik biçimde değinmektedir. Örneğin, "Kamus-ı Türki" adlı eserinde Şemseddin Sami, heyecanlar, duygular ve çeşitli zihinsel hallere ilişkin kavramların Türkçe karşılıklarına değinmektedir (Yavuzarslan, 2004). Şemseddin Sami'nin insan davranışına ilişkin zihinsel bileşenlerin Türkçe karşılıklarına odaklandığı dönemde, Batı psikolojisinde hakim olan yaklaşımın psikolojik deneyimleri o deneyimi meydana getiren bileşenlerine indirgemeyi amaçlayan ve temel deneysel yöntem olarak içebakışı benimseyen yapısalılık yaklaşımıdır. Buradan hareketle, Osmanlı entellektüellerinin aslında, güncel Batı psikolojisini ne kadar yakından takip ettiklerini de belirtmek gerekmektedir.

Tanzimat döneminde Batı'dan ithal edilen ve dönemin Türk Edebiyatındaki bireysel ve toplumsal çözümlenmelerde etkisini gösteren psikolojik kuramlarının bu denli etkin olmasının temel bir nedeni ise hiç şüphesiz Tanzimat döneminde psikoloji bilgisinin yalnızca birkaç zamane entellektüellerinin kişisel merak ve eğilimi sonucunda bu bilgiyi eserlerinde kullanma çabası değil, aynı zamanda, Tanzimat döneminde eğitim alanında yapılan muhtelif reformlarla farklı düzeylerde yeni okullar açılması ve çeşitli eğitim kademelerindeki müfredata felsefe,

pedagoji ve psikoloji alanında temel derslerin eklenmesidir. Nitekim, özellikle I. Meşrutiyet döneminden itibaren yabancı okulların da yoğun biçimde açılmaya başlaması ve bu okulların Batı eğitim sistemi içerisindeki müfredatı, Türkiye’de de uygulanmaya başlaması sonucunda, felsefe grubu derslerinin ve bu kapsamda psikoloji derslerinin de zorunlu müfredata dahil olmaya başladığı görülmektedir. Öte yandan, salt yabancı okullar değil, çeşitli devlet okullarının ortaokul ve lise kademelerinde psikoloji de dahil olmak üzere felsefe grubu olarak kabul edilen derslerin müfredatta kendilerine yer bulduğu ifade edilebilir. Ayrıca bu süreçte Darülfünun’da da felsefe grubu dersleri verilmekte, özellikle II. Meşrutiyet döneminden itibaren başlayarak Milli Mücadele dönemine kadar devam eden süreçte yine Darülfünun müfredatı kapsamında psikoloji dersleri verilmeye devam edilmektedir. Genel anlamda, Tanzimat döneminin başlarından itibaren psikoloji alanı ile ilgili olarak Darülfünunda ruhiyat veya “ilmü’n-nefs” başlığı altında dersler müfredatta yer almakta ve hatta daha 1869 yılından itibaren, henüz Darülfünunun açılışından önce, Aziz Efendi tarafından “Emzac-i Ekallim” başlığı altında halka açık konferanslar verilmekte, kitap çalışmalarının ve çevirilerin hızla artmaya başladığı görülmektedir (bkz., Kızılgeçit, 2013).

Esasında söz konusu dönemde psikoloji alanına ya da günümüzde psikolojinin belli başlı araştırma konularını veya alt alanlarını içeren meselelere karşı Tanzimat döneminden itibaren yoğunlaşmaya başlayan ilgi için şöyle bir saptama yapmak mümkündür: Türk-İslam düşünce geleneği içerisinde Farabi, İbni Sina, İbni Haldun gibi isimlerden bu yana insan davranışını meydan getiren genetik, toplumsal ve fizyolojik etkenlere ilişkin genel bir merak ve inceleme geleneği zaten hep olagelmıştır (bkz., Atak, 2021). Bu kültürel mirasa ek olarak, 19. yüzyıldan itibaren Batı’da ayrı bir bilimsel uğraşı alanı olarak psikolojinin ortaya çıkmasıyla birlikte bu durum, Osmanlı entelektüel dünyasına da yansımış ve özellikle dikkat, şuur, zeka, idrak, muhakeme ya da yargılama süreç ve becerileri, kişilik, birey üzerindeki psikososyal etkenlere tekrar yoğun şekilde değinilmeye başlanmıştır. “Ruhiyat” alanınca meşgul olunan meseleler bağlamında değerlendirildiğinde ise söz konusu başlıklar, hem fikir ve düşünce dünyamızdaki geleneksel anlamda, İlmün-Nefs’i hem de güncel psikoloji biliminin başlıca ilgi alanlarını oluşturmaktadır. Bu bağlamda, Tanzimat döneminde vücuda getirilmiş olan Yusuf Kemal’in “Gayet-ül Beyan Fi Hakikat-ül İnsan Yahut İlm-i Ahval-i Ruh” adlı eseri ile yine yakın yıllarda Hoca Tahsin tarafından kaleme alınmış olan ve 1873 yılında Nadiri Fevzi tarafından yayınlanmış olan “Psikoloji yahut İlm-i Ruh” adlı eserler doğrudan psikoloji alanında oluşturulmuş kitaplar olarak öne çıkmaktadır (Kılıç, 2015; Kızılgeçit, 2013). Yine bu dönemde, ülkemizde psikolojinin bağımsız bir bilim olarak ortaya çıkışı hakkındaki tartışmalar bakımından özellikle Hoca Tahsin’in “Psikoloji yahut İlm-i Ruh” adlı eseri önem taşımaktadır (Kula, 2019). Zira, Darülfünun’da öğretmenlik yapan Hoca Tahsin, psikoloji tabirini Türkçe psikoloji alanyazınında ilk defa kullanmış ve ilk Türkçe psikoloji kitabını yazan kişi olmuştur. Ne yazık ki, bu katkısı bağımsız bir psikoloji kürsüsü çatısı altında olmadığı için hakettiği önem Türk psikoloji tarihi içerisinde gölgelenebilmektedir. Öte yandan, bu dönemde az sayıdaki özgün eserin yanı sıra hem psikoloji ve pedagoji gibi alanlarda hem de felsefe alanı kapsamında (günümüzde ağırlıklı olarak zihin felsefesi alanını ilgilendiren) psikolojik meseleler üzerine Batı’da yayınlanmış olan pek çok kitap da Türkçeye çevrilmeye başlamıştır (bkz. Bilgin, 1988; Kızılgeçit, 2013). Felsefi ve dini kabullere dayalı geleneğe ilişkin diğer bir örnek ise Ahmet Mithat Efendi’nin “İlhamât ve Tağlîtât Psikoloji Yani Fen-i Menâfi’ er-Ruha Dair Bazı Mülâhazât” adlı eseridir (Kılıç, 2015). Bu eserde Ahmet Mithat Efendi, hiçbir insanın bir diğerine benzemediği ve benzemeyeceği gibi kendi içinde bile değişiklik gösterebileceğine işaret ederek dolaylı şekilde bilimin temel amaçlarından biri olan gözlem ve bulguların genellenebilmesi ilkesini psikoloji biliminin yerine getiremeyeceğini ifade etmektedir. Benzer şekilde, Ahmet Mithat Efendi (1844-1912) O. Compayre’den yaptığı “Çocuk, Melekât-ı Uzviye ve Ruhıyesi” adlı çocuk psikolojisi kitabı, Ahmed Naim’in (1873-1934) “Georges L. Fonsegrive’nin Eléments de Philosophie” adlı kitabından yaptığı “Mebâdî-i Felsefeden Birinci Kitap İlmü’n-Nefs” isimli çeviri, Baha Tevfik ve Ahmet Nebil’in Emile Boirac’dan yapılan “Felsefe Yahut Hikmet-i Nazariye Birinci Kitap: İlm-i Ahval-i Ruh” adlı çevirisi belli başlı

örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır (Kılıç, 2015; Kırklaroğlu, 2018). Ahmet Nebil ile Bahâ Tefvik de “Psikoloji İlm-i Ahvâl-i Rûh” adlı eserinde hem felsefenin önemine vurgu yapmakta hem de bilimleri sınıflarken maddi ve manevi bilimler şeklinde bir yol izleyip manevi bilimlerin felsefe ve içtimaiyattan ibaret olduğunu ifade etmektedirler (bkz., Kalaycıoğulları, 2016). Psikoloji ise bu sınıflama içerisinde yalnızca felsefeyi oluşturan dört temel koldan biridir. Tüm bu örnekler ek olarak, Abdullah Cevdet de, Ludwig Büchner tarafından yazılan ve biyolojik determinizm perspektifiyle sinir sistemi işlevleri ile psikolojik süreçler arasındaki ilişkiler üzerinde duran iki kitabını “Fizyolociya ve Hıfz-ı Sıhhat-i Dimağ” ve “Melekât-ı Akliye” isimleriyle çevirerek, sırasıyla 1890 ve 1894 yıllarında yayınlamıştır (bkz., Kılıç, 2015). Nitekim Osmanlı dönemi felsefesinde önemli isimlerden biri olan Şehbenderzade Ahmet Hilmi’ye göre de ilmi uğraşlar fen ve hikmet başlıkları altında ikiye ayrılmakta olup psikoloji bu sınıflamada hikmet kapsamındaki felsefi ilimlerin öznel olan Batıniye kolunu, ahlak ve mantık ile birlikte, teşkil eden üç alandan biri olarak sınıflandırılmaktadır (Halil, 2008).

Yine bu dönemde öğretmen yetiştirmek gibi pratik ve pragmatik birtakım nedenlerle, özellikle II. Meşrutiyet Döneminden itibaren yurtdışına psikoloji ve pedagoji alanlarında lisansüstü düzeyde eğitim almak üzere öğrenciler gönderilmiştir. Bu öğrenciler arasında Cumhuriyet dönemi ve üniversite reformu sonrasında yapmış olduğu gerek özgün eserler ve gerekse çeviri bağlamındaki katkılarıyla, Türk psikoloji ve pedagoji tarihinde önemli bir yer teşkil eden Mustafa Şekip Tunç, Mustafa Rahmi Balaban ve İbrahim Alaettin Gövsa gibi isimler de bulunmaktadır (Bilgin, 1988). Bergson Felsefesinin psikoloji alanındaki temsilcisi olarak nitelenen Mustafa Şekip Tunç felsefe ile psikoloji arasındaki bağlantının muhafaza edilmesini savunmuş, Darülfünunda umumi psikoloji kürsüsünün başında olduğu dönemlerde de bu anlamda psikolojinin felsefe alanına bağlı bir alt alan olarak geleneksel kabulüne ilişkin görüşlerini dile getirmiştir (Bayraktar, 2002).

Tüm bu edebiyattaki ve eğitim alanındaki reformlar, kuşkusuz psikoloji alanına olan ilginin göstergeleri olarak kabul edilmelidir. Ne var ki, söz konusu dönemde Türkiye’de henüz bağımsız bir psikoloji kürsüsü mevcut olmadığı için, tüm bu eğilimler sadece felsefi ve edebi bir ilgi olarak nitelendirilmektedir.

2. Cumhuriyet Döneminde Psikoloji Biliminin Yeniden Doğuşu

Günümüz Türkiye’inde psikoloji biliminin gelişim sürecinde kuşkusuz Cumhuriyet sonrası dönemin önemi oldukça büyüktür. Meşrutiyet dönemlerine benzer ancak farklı nedenlerden dolayı, amansız savaşımlardan genç nüfusu azalmış ve yorgun düşmüş bağımsız bir Türkiye Cumhuriyeti’nde psikoloji bilimine en başta pragmatik ihtiyaçlardan yönelim sağlanmıştır. Bu pragmatik atılımlar, başta nüfus kaybından dolayı öğretmen ihtiyacını karşılamak ve yeni nesillere Cumhuriyet idealleri ile eğitim vermek adına acil bir biçimde pedagoji alanında gerçekleşmiştir. Daha uzun vadede ise üniversite kürsüleri ile bağımsız bir bilim dalı süreci ve sağlık alandaki gelişmeler, yine Cumhuriyet döneminin en önemli kazanımlarındandır. Üniversite sistemindeki yeni düzenlemeler sonucunda, bağımsız pek çok psikoloji kürsüsü kurulmuş, Batı’daki gelişmelere benzer nitelikte özellikle deneysel, örgüt/sosyal psikoloji alanında çalışmalar hızla başlatılmıştır.

Psikoloji biliminin Türk üniversitelerinde ne zaman bağımsız bir bilim dalı olarak temsil edilmeye başlandığı konusu, psikoloji tarihi ile ilgilenen araştırmacılar arasında bugün bile bir tartışma konusudur (bkz., Arkonaç, 1995; Bilgin, 1988; Kağıtçıbaşı, 1995). Bunun nedeni, bir bilim dalı olarak psikolojinin Osmanlı coğrafyasına gelişi, psikoloji derslerinin Darülfünun öncesinde verilmeye başlaması, ardından Darülfünunda Felsefe Bölümü altında ayrı bir kürsü olarak hayata geçiriliş çabaları ile Cumhuriyet sonrası tam bağımsız bir kürsü olarak kuruluşu arasında bazı gecikmelerin olmasıdır. Aslında, bu gecikme ve belirsizlikler, dönemin siyasi, sosyolojik ve tarihsel özellikleri ile de ilgilidir.

Bu konuya biraz derinlemesine değinmek gerekirse, psikoloji biliminin, Türkiye’deki geçmişine ilişkin bir başlangıç noktası belirlerken söz konusu “başlangıç” tanımının

araştırmacılar tarafından nasıl yapıldığı da önemli olmaktadır. Eğer tanımı, psikoloji alanında ilk sistematik dersler vermek gibi akademik bir uğraşı ile sınırlandırırsak, tarihçeyi 1869 yılından, Darülfünun öncesinden itibaren başlatmamız gerekmektedir. Eğer başlangıcı bir üniversite (Darülfünun) bünyesindeki akademik bir birim (kursü) olarak tanımladığımızda ise, resmi başlangıç tarihini 1915 yılına götürmek mantıklı olacaktır (Arkonaç, 1995; Kılıç, 2015). Zira, Türk psikoloji tarihine ilişkin literatürde, bazı kaynaklar, Osmanlı Türkiye'sinde bağımsız bir bilim olarak psikolojinin doğuşuna ilişkin 1915 tarihini vermektedirler (bkz. Batur, 2003, 2006; Kılıç, 2015; Kızılgöç, 2013). Bu tarih, aslında, Alman İmparatorluğunun bir eğitim veya akademik yardım programı kapsamında Dr. Georg Anschütz'ü görevli olarak Darülfünunda görev yapmak üzere İstanbul'a yollayışına karşılık gelmektedir. Bu nedenle, halen Türk psikoloji tarihinde Dr. Georg Anschütz "kurucu baba" olarak görülmekte veya kabul edilmektedir. Ancak, bu durum bazı soru işaretleri de beraberinde getirmektedir (Batur, 2003).

Dr. Anschütz Türkiye'ye görevli olarak geldiğinde Hamburg Üniversitesinde doktorasını yeni bitirmiş ve öğretim üyesi olarak ilk görevine Darülfünun bünyesinde atanmış bulunmaktadır. Başka bir ifade ile Dr. Anschütz Türk psikoloji tarihine ilişkin çeşitli yazılarda hatalı şekilde belirtildiği üzere henüz bir psikoloji profesörü değil, deneysel psikoloji alanında bir bilim doktorudur (Batur, 2003). Bu bağlamda diğer bir nokta ise, Darülfünun bünyesinde kurulan psikoloji darülmeseisi, bağımsız bir birim değildir ve felsefe kürsüsüne bağlı olarak kurulmuş bulunmaktadır. Başka bir deyişle, Dr. Anschütz bağımsız bir psikoloji kürsüsü kurmaktan öte bir nevi Darülfünun Edebiyat Fakültesi bünyesinde yer alan Felsefe Bölümü içinde bir Psikoloji Anabilim Dalı (ABD) kurmuş bulunmaktadır.

Son olarak da, Dr. Anschütz'ün Darülfünuna görevli olarak geldiği ve kurumda görevli bulunduğu sürecin Osmanlı İmparatorluğu'nun artık aktif olarak I. Dünya Savaşına müdahil olduğu ve ülkedeki hemen her kademedeki eğitim kurumlarının, bu minvalde Darülfünunun da, öğrenci bulmakta zorluk çektiği oldukça karışık ve zorlu bir döneme denk gelmiş olmasıdır. Dolayısıyla, Dr. Anschütz bu dönemde Darülfünun bünyesinde, velev ki, bağımsız bir psikoloji kürsüsü kurmuş olsa bile muhtemelen öğrenci bulması ve mezun etmesi pek de mümkün olmayacak idi. Zira söz konusu dönemde (Birinci Dünya Savaşı yılları boyunca) Darülfünunun Edebiyat Şubesi bünyesindeki branşlarından hiçbir öğrenci mezun olmamıştır. Bu bağlamda belirtilmesi gereken diğer bir önemli husus ise dönemin mevcut şartlarına bağlı olarak Dr. Anschütz'ün kağıt üzerinde bir psikoloji "darülmeseisi" kurmuş olmakla birlikte, 1915 senesindeki gelişinden Mondros Mütarekesi ile Türkiye'den 1918 senesindeki ayrılışına kadar, kağıt üzerindeki öğretmenlik görevi ya da yayınlanmış tek bir makalesi dışında (bkz., Anschütz, 1916), aktif bir rol icra etmemiş olmasıdır. Dolayısıyla, en azından, bağımsız bir akademik birim olma bağlamında veya ders ve araştırma faaliyetleri gibi pratik bir düzlemde, psikoloji biliminin Türkiye'de kurumsal düzeydeki kuruluşunu 1915 senesinde Dr. Anschütz ile başlatmak eldeki veriler ışığında zorlama bir kabul gibi görünmektedir.

Özetle, 1915 yılında Darülfünunda kurulmuş olduğu varsayılan psikoloji kürsüsünün dönemin akademik organizasyon şeması bakımından ne denli bağımsız ve/veya akademik anlamda işlevsel olduğu da kendi içinde ayrı bir tartışma konusudur. Nitekim akademik birim olarak bağımsızlık ve çeşitli bakımlardan akademik işlevsellik gibi hususlar söz konusu olduğunda ise Türkiye'de etkin bir psikoloji biliminin doğuşunun Cumhuriyet dönemi ile birlikte olduğunu kabul etmek daha doğru olacaktır.

3. Cumhuriyet Dönemi ve Sonrası Psikoloji Bilimindeki Kazanımlar

Psikoloji biliminin Osmanlı İmparatorluğu ve yeni Türkiye Cumhuriyeti'ndeki yolculuğunu ve Cumhuriyet dönemi sonrasında nasıl biçimlendiğini kapsamlı bir biçimde anlamlandırabilmek için gerek psikoloji biliminin Batı'daki süreci gerekse Osmanlı imparatorluğu bağlamı ile ilgili kısa bir değerlendirme yapmak gerekmektedir. Ardından Cumhuriyet dönemi katkıları toplam dört noktada aktarılacaktır.

Daha önce de bahsedildiği üzere, Tanzimat dönemi Osmanlı İmparatorluğunun sosyolojik, ekonomik, politik ve askeri açıdan pek çok sıkıntıyla karşı karşıya kaldığı ve yeni önlemler almasını, bazı bakımlardan bir reform ve dönüşüm süreci içerisine girmesini gerektiren bir bağlama sahipti. Bu dönemde mevcut problemlerle başa çıkmada özellikle sosyoloji ve psikoloji gibi alanlar ile bu alanlarla bağlantılı pedagoji gibi uygulamalı alanların önem kazanmaya başladığını görmekteyiz. Zira değişim ve dönüşümün uzun vadeli başarısı için kilit noktası olarak eğitim sistemindeki düzenlemeler, mevcut sistem için önem taşımaktaydı. Bu anlamda Batı’da bağımsız bir bilim alanı olarak rüştünü yenice ispat etmeye çalışan psikoloji bilimi hem söz konusu amaçlar ışığında pratik amaçlarla uyumluluğu hem de, mesela sosyoloji alanına göre, daha az siyasi uzanımlı ve birey odaklı olmasıyla ön plana çıkmaktaydı. Nitekim, psikoloji ve pedagoji gibi alanlarda yurtdışına öğrenci gönderme politikasının da öncelikli olarak eğitim politikaları ve öğretmen yetiştirme programı ile iltisaklıdır.

Hiç şüphesiz, psikoloji biliminin Türkiye’ye geldiği dönemlerde kendisinin özellikle Batı’da felsefe alanından henüz ayrılmış, sınırları halen belirsiz ve yöntemsel olarak emekleme aşamasında bir disiplin olması da psikolojik konuların çalışılmasını kolaylaştırmıştır. Bu eğilimde en büyük yatkınlık ise, hali hazırda, Türk-İslam düşünce dünyasında ele alınan muhtelif olgulara ilişkin kadim bir felsefi kabul ve anlayış zemininin mevcut bulunması da sayılmalıdır. Bu bağlamda Batı’da psikoloji biliminin geleneksel olarak kendi olgusal alanı olarak ele alınan meseleler, Türk-İslam düşünce geleneği içerisinde “İlmün-Nefs” başlığı altında İslam Felsefesinin bileşenlerinden biri olarak ele alınmakta, bu anlamda Osmanlı İmparatorluğundaki mevcut akademik kabul ve öğretiler bakımından psikoloji alanı felsefe ve teoloji alanlarının ana kümesinin birer ögesi olarak değerlendirilmekteydi. Örneğin, İzmirli İsmail Hakkı’nın İlmü’n-Nefs adlı eserinin ilk kısmı felsefe alanı ile ilgili olarak genel birtakım başlıklara ayrılmışken, ikinci kısım ise doğrudan bir şekilde psikolojik süreçlere, psikolojik süreçlerle fizyolojik süreçler arasındaki ilişkilere ve İlmü’n-Nefs tarihçesine ayrılmış bulunmaktadır (Kızılgeçit, 2013). Ancak, psikoloji çalışma konuları, Osmanlı akademisyenleri tarafından kendine hızlı ve konforlu bir yer edinmiş olsa da, psikoloji disiplini, genel bir önkabul olarak, dini ve felsefi görüşlerle aynı doğrultuda, ruha dair ve şuur süreçleri ile ilgili bir ilimdir. Bu genel kabulün bir örneği olarak Taşköprülüzade gösterilebilir, Zira 16. yüzyılda yapmış olduğu sınıflandırmada “İlmü ma’rifeti nüfûsî’l-insaniyüzyile” (genel anlamda psikoloji bilimi) felsefe ve mevcûdât’ın alt bileşenlerinden biri olarak değerlendirilmektedir (Unan, 1997). Elbette, psikoloji biliminin Batı’da bile henüz bağımsız bir bilim olarak emekleme aşamasında iken, Batılı kavramsallaştırmalarla yeni yeni nüfuz etmeye başladığı Osmanlı akademik dünyasında gerçek anlamda bağımsız ve işlevsel bir bilim dalı ve akademik bir birim olarak varlığını sürdürmesi mümkün olamazdı. Bu bağlamda, kendine yeni ve geniş bir yer bulsa da, Türkiye’de psikolojinin Batılı anlamda kendine ait olgusal sınırları ve de akademik kimliği belirli, ürünleri salt çeviri ya da transferden öte bilgi üretmeye dayalı gerçek bir bilimsel alan olarak ortaya çıkışı Cumhuriyet dönemiyle birlikte olmaktadır.

Cumhuriyet dönemiyle birlikte Türk psikoloji tarihinde belirgin bir paradigma değişimi gözlenmeye başlandığı söylenebilir, ki bu durumu “İlmü’n Nefsten”, “Ruhiyata” geçiş süreci olarak da ele almak mümkündür. Başka bir ifade ile Cumhuriyet dönemi ile birlikte psikoloji bilimini felsefe ve dini ilimlerin bir alt alanı olarak sınıflandıran geleneksel yaklaşımdan psikolojinin, yukarıda da ifade edilmiş olduğu üzere, olgusal sınırları ve akademik hüviyeti belirli ve bağımsız bir bilim alanına doğru evrildiği bir sürecin başladığı söylenebilir. Bu dönüşüm süreci kendini psikolojinin Batı kökenli bir bilim alanı olarak Osmanlı Türkiye’sine giriş yaptığı Tanzimat dönemindeki durumuna kıyasla dört temel nokta üzerinden meydana gelen kırılma ile de göstermektedir.

Bu noktalardan ilki, Cumhuriyet sonrası Türk psikolojisi’nin, psikoloji biliminin Tanzimat ve II. Meşrutiyet dönemlerinde olduğu üzere, yalnızca Batı kaynaklı yayınların Türkçeye çevrilmesinden ya da salt pratik ve dönemsel birtakım meselelere çözüm bulmak amacıyla ithalinden daha öte aktif olarak araştırmaya ve bilgi üretmeye yönelik bir süreç

içerisine girmesi olarak ifade edilebilir. İkinci bir nokta ise, psikoloji alanının artık Darülfünundaki başka bir bölüm-felsefe-altındaki bir kürsü olmaktan çıkarak, 1933 yılındaki üniversite reformundan itibaren yeni adıyla artık İstanbul Üniversitesinde “Umumi ve Tecrübi” (deneysel) psikoloji olmak üzere kendi kürsülerini içeren bağımsız bir birim haline gelmesini, diğer bir ifade ile felsefe alanından resmi olarak ayrışmasıdır. Bu anlamda I. Dünya Savaşı'nın 1918 yılındaki bitişi ile Wilhelm Peters başkanlığında psikoloji eğitiminin de o arada yeniden düzenlendiği 1933 reformu arasındaki süreç bir geçiş dönemi olarak ele alınabilir, zira bu dönemde Mustafa Şekip Tunç ve Nurettin Topçu felsefe bölümü altında psikoloji dersleri vermeye sürdürmüşlerdir.

Üçüncü nokta ise Cumhuriyet dönemi ile II. Meşrutiyet Dönemindeki ilgili politikadan farklı olarak, çeşitli diğer bölümlerle birlikte psikoloji alanında da yurt dışına dönüştürme üniversitede görev almaları amacıyla lisansüstü çalışmalarda bulunmak üzere öğrenci gönderilmesi olarak belirtilebilir. Bu minvalde dördüncü nokta ise Cumhuriyet sonrası psikolojinin nispeten kısa bir süreç içerisinde Batı kaynaklı bilginin doğrudan kabul ve tatbik edildiği olağan bilimsel bir faaliyet alanı olmaktan öte ilgili meseleler üzerinden yerelleşmeye ve kendi içinde bir kriz algısı geliştirmeye başlayan bir alan haline gelmesidir.

Özellikle üçüncü ve dördüncü noktalar bağlamında psikoloji biliminin Cumhuriyet dönemi ve 1933 reformu sonrasında sergilediği büyüme ve ilerleme süreçlerinin belli başlı göstergelerinden biri olarak örneğin Prof. Dr. Mümtaz Turhan'ın değerli bilimsel katkıları Cumhuriyet sonrası Türk psikoloji tarihinde önemli bir yer ve misal teşkil etmektedir. Prof. Dr. Mümtaz Turhan'ın çalışmalarının önemi ve Türk bilim dünyasına deneysel ve sosyal psikoloji ile sosyoloji alanlarındaki katkıları pek çok akademik çalışmada zikredilmekle her ne kadar odağımız olmasa da, mevcut yazı kapsamında, üzerinde durduğumuz noktalar bağlamında canlı bir örnek teşkil etmektedir. Prof. Dr. Mümtaz Turhan'ın psikoloji alanında daha sonra İstanbul Üniversitesi deneysel psikoloji kürsüsünde görev almak üzere Almanya'ya yüksek öğrenim için gönderilmiş olması, Cumhuriyet döneminin psikoloji alanında eğitim almak üzere yurt dışına öğrenci gönderme politikasının, II. Meşrutiyet dönemindeki muadili politikalarından akademik amaç, beklenti ve Türk psikolojisinin geleceğine ilişkin vizyon bağlamında farklılaşması anlamında son derece önemli bir gösterge teşkil etmektedir. Ki, bu hususu daha da perçinler biçimde Prof. Dr. Mümtaz Turhan deneysel psikoloji doktorası sonrasında kültür değişimi süreçlerinin etkileri üzerine yapmış olduğu bir seri önemli çalışmanın beğenilmesi üzerine sosyal psikoloji alanında İngiltere'de Cambridge Üniversitesinde dünyaca ünlü psikolog Prof. Bartlett'in da desteği ile ikinci bir doktora da yapmış bulunmaktadır. Deneysel ve sosyal psikoloji alanlarındaki derin birikimi ile Prof. Dr. Mümtaz Turhan, bireyin toplumsal ve kültürel boyutları ve bu boyutlarda meydana gelen değişimlerin, bireysel ve sosyal-psikolojik düzeylerdeki etkilerini, yerli ve milli bir toplum ve kültür anlayışı geleneğinin doğması amacıyla kullanmıştır. Bu değerli katkıları, hem Cumhuriyet dönemi sonrası Türk psikolojisinin gelişimi hem de Cumhuriyet döneminin Türk psikoloji tarihi üzerindeki müspet etkisi bakımından en mühim gösterge ve mihenk taşlarından biri olarak ön plana çıkmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Hem genel psikoloji tarihinden hem de psikolojinin Türkiye'deki tarihçesinden söz ederken, her şeyden önce psikolojinin bir bilim dalı olarak ilgilendiği olguların çevresel, kültürel ve biyolojik yönleriyle çok boyutlu ve çok düzeyli bir yapıya sahip olmasından kaynaklı kendi içinde sancılı bir süreç olduğunu da mutlaka göz önünde bulundurmak gerekmektedir. O nedenle, diğer bilimlere göre, psikoloji tarihini hem genel hem de yerel anlamda ortaya koyabilmek kolay değildir.

Nitekim, Psikoloji biliminin Batı'daki başlangıcını belirlemek, önceki paragraflarda da bahsedildiği üzere tartışmalara açıktır. Yazımızın odağı açısından ise, psikoloji biliminin başlangıç tarihini, ister Wilhelm Wundt'un içebakış çalışmaları ile istersek Fechner ve Weber'in psikofizik çalışmaları ile tanımlayalım, psikolojinin felsefe alanından koptuğu, kendini bir bilim

dalı olarak ispat çabası içerisine girdiği ve bilimsel sınırlarının yenice belirginleştiği dönem, Osmanlı imparatorluğundaki 19. yüzyıl modernleşme hareketlerine denk gelmektedir. Osmanlı İmparatorluğu bu dönemde, sosyo-politik ve ekonomik bakımlardan kapsamlı bir değişim ve dönüşüm süreci içerisine girmişti. Dolayısıyla genel psikoloji tarihi, aynı zamanda, Türk reform tarihi ile de dönemsellik bakımından paralellik arz etmektedir. Bu benzerlik, Osmanlı entelektüel ve akademisyenlerinin, psikolojik çalışmalara, Türk-İslam felsefesi arka planı ve sosyo-politik iklim nedeniyle daha fazla ilgiyle yaklaşımlarını sağlamıştır. Nitekim, pekçok edebi ve felsefi eser bu dönemde çevrilmiş ya da yazılmış ve içerisinde geniş psikolojik analizlere yer verilmiştir. Ancak, yukarıda bahsedilen eşzamanlılık aynı zamanda, psikoloji biliminin Türkiye’deki resmi ortaya çıkışı ve kabulü ile ilgili belirsizliklere neden olmuştur. Kimi yazar ve araştırmacılar, psikoloji kürsünün kuruluşunu, Darülfünun öncesi psikoloji ile ilgili derslerin verilmesi gerekçesiyle 1869 yılına kadar götürse de, kimileri de bu başlangıcı, Alman akademisyen Dr. Anschütz’ün 1915 yılındaki Darülfünunda Felsefe bölümü içindeki Psikoloji ABD kuruluşu ile sınırlı tutmaktadır (bkz. Arkonaç, 1995; Batur, 2006). Ancak, bize göre, Türkiye’de kurumsal anlamda, psikolojinin Cumhuriyet dönemi ile birlikte etkin bir bağımsız akademik birim ve bilim dalı olarak Türk akademisinde hayat bulduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Bu süreç, bir paradigma değişimi ile nitelendirilebilecek “İlmü’n Nefsten”, “Ruhiyata” geçiş süreci olarak da tanımlanabilir. Cumhuriyet dönemi ile birlikte psikoloji bilimi, felsefe ve dini ilimlerin bir alt alanı olarak sınıflandıran geleneksel yaklaşımdan, kendi olgusal sınırlılıkları ve önkabulleri olan bilimsel bir disipline dönüşmüştür. Kısaca, Türkiye’deki psikoloji tarihinin çok yönlü ve çok katmanlı yapısına ilişkin değinilen noktaları da göz önünde bulundurarak, psikoloji biliminin Türkiye’de, Osmanlı döneminde temelleri atılmış ancak bağımsız ve gerçek anlamda işlevsel bir akademik birim olarak teşekkül sürecinin tamamlanmasının ise Cumhuriyet dönemi ile birlikte gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Anschütz, G. (1916). İnsanların Ahval-i Ruhiyeleri Arasındaki Ferdi Farklar Hakkında Tetkikler. *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, 1(5), 475-480.
- Arkonaç, S. A. (1995). İstanbul Üniversitesi Psikoloji Bölümü 80. Yılı, *Türk Psikoloji Bülteni*, 2, 91-95.
- Atak, M. (2021). İslam’da psikoloji tarihi. *İbn Haldun Çalışmaları Dergisi*, 6(1), 71-93.
- Batur, S. (2003). Türkiye’de psikoloji tarihi yazımı üzerine. *Toplum ve Bilim*, 98, 255-264.
- Batur, S. (2006). Türkiye’de psikolojinin kurumsallaşmasında toplumsal ve politik belirleyenler. *Toplum ve Bilim*, 107, 1-9.
- Bayraktar, L. (2002). Mustafa Şekip Tunç Düşüncesinde Model İnsanı Yaratacak olan Eğitim Anlayışı. *Felsefe Dünyası*, 1(35), 160-166.
- Berkes, N. (2002) *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. Yapı Kredi Yayınları.
- Bilgin, N. (1988). *Başlangıcından günümüze Türk psikoloji bibliyografyası*. Ege Üniversitesi Matbaası.
- Danziger, K. (1994). Does the history of psychology have a future? *Theory & Psychology*, 4(4), 467-484. <https://doi.org/10.1177/0959354394044001>
- Gerrig, R. J., & Zimbardo, P. G. (2012). *Psikolojiye Giriş, Psikoloji ve Yaşam*. (Çev. ed. G. Sart). Nobel Akademik Yayıncılık (orjinal çalışma basım tarihi, 2010).
- Halil, A. N. (2008). *Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi'nin düşünce hayatı*. (Yayınlanmamış yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kağıtçıbaşı, C. (1995). History and Development of Psychology in Turkey. *The Origins and Development of Psychology: Some National and Regional Perspectives*, 29(6), 729-738.

- Kalaycıoğulları, İ. (2016). Şemseddin Sami'den Ahmet Nebil'e Yeni İnsan Algısının Doğuşu. *Felsefe Ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (21), 181-195.
- Karakaş, M. (2022). Türk modernleşmesi üzerine değerlendirmeler. *Sosyologca*, (24), 109-120.
- Karlı, T. A. (2020). Sovyet Psikolojisindeki Amaçsal Eylem Vurgusu Ekseninde Tarihsel-Toplumsal Yaklaşım Ve Dinamik Lokalizasyonculuk Görüşünün Tarihten Günümüze Etkileri: Güncel Bazı Yaklaşımların Psikoloji Tarihindeki Kökleri. *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi E-Dergisi*, 7(1), 47-65.
- Kılıç, R. (2015). Türkiye'de Modern Psikolojinin Tarihi:İlm-i Ahvâl-i Ruh'İlmü'n-Nefs/Ruhiyüzyıl. *Kebikec: İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırma Dergisi*, 40, 21-36.
- Kırklaroğlu, H. (2018). Bilim tarihi açısından psikoloji ve bilimselliği üzerine tartışma. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(13), 194-210.
- Kızılgeçit, M. (2013). İzmirli İsmail Hakkı'nın "İlmü'n-Nefs" inde Modern Psikoloji Tarihi. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 13(3), 157-173.
- Kula, T. (2019). Son Dönem Osmanlı Bilim Tarihinde Modern Psikolojinin Öncülerinden Hoca Tahsin ve Psikoloji Yahut İlm-İ Ruh. *Turkish Studies Social Sciences*, 14(6), 3191-3210.
- Mithat Efendi, A. (2020). *Felatun bey ile rakım efendi*. Salon Yayınları.
- Odabaşı, İ. (2016). Osmanlı Matbuatında Milliyetçilik ve Psikoloji. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 75-117. <https://doi.org/10.32739/uskudarsbd.2.2.8>
- Toprak, Z. (2017). Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'si'ne Sosyolojinin Evrimi: 1908: 1945. H. Erbaş (Ed), *Sosyal Bilimler Tarihini Keşfediyor-DTCF Bilim Çevresi ve Sonrası* içinde (ss 43-74). Sentez Yayın ve Dağıtım Öğretim Kurumları.
- Unan, F. (1997). Taşköprülü-Zade'nin Kaleminden XVI. Yüzyılın "İlim" ve "alim" Anlayışı. H. İncik ve ark. (Ed), *Osmanlı Araştırmaları XVII* içinde (ss. 149-264). Enderun Kitabevi.
- Ülken, H.Z. (2018). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. (14.basım). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yavuzarslan, P. (2004). Türk Sözlükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri Ve Şemseddin Sâmî'nin Kâmûs-İ Türkî'si. *Ankara Üniversitesi Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 44(2), 185-202.
- Yeşilyurt, Ş. (2014). *Ahmet Mithat Efendi'nin Romancılığı*. Akçağ Yayınları.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

ARAŞTIRMACILARIN MAKALEYE KATKI ORANI BEYANI

1. yazar katkı oranı : % 60
2. yazar katkı oranı : % 40

Türkiye’de Ekonomik Büyüme ile Doğrudan-Dolaylı Vergiler Arasındaki İlişki: Cumhuriyetten Günümüze

The Relationship between Economic Growth and Direct-Indirect Taxes in Türkiye: From the Republic to Present

Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül DURUCAN¹

Öz

Bu çalışmada, Türkiye’de Cumhuriyetten günümüze ekonomik büyüme ile doğrudan-dolaylı vergiler arasındaki ilişki yıllık veriler kullanılarak 1924-1962 ve 1963-2021 dönemleri için analiz edilmiştir. Türkiye’de doğrudan ve dolaylı vergi gelirlerinin seyrini ekonomik büyüme süreci üzerinden incelemeyi amaçlayan çalışmada ekonometrik analiz için ARDL sınır testi yaklaşımından ve Toda-Yamamoto (1995) Granger Nedensellik testinden faydalanılmıştır. Analiz bulguları, Türkiye’de ilk dönemde doğrudan vergi gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu; dolaylı vergi gelirleriyle ekonomik büyüme arasında ise çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur. İkinci dönemde ise, doğrudan vergi gelirleriyle ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu, dolaylı vergi gelirleriyle ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi olmadığı, ayrıca doğrudan vergi gelirlerinden dolaylı vergi gelirlerine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu çalışma, Türkiye’de zaman içinde doğrudan ve dolaylı vergi gelirlerinin GSYİH içindeki payları ile büyüme oranları arasındaki ilişkinin değiştiğini, yeni durumda mevcut vergi yapısının kompozisyonunda değişikliğe gidilerek dolaylı vergilerden dolaysız vergilere doğru bir geçişin sağlanmasının ekonomik büyüme oranı üzerinde olumlu etkileri olabileceğini gösteren kanıtlar sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Doğrudan-dolaylı vergiler, ekonomik büyüme, ARDL sınır testi, nedensellik analizi, Türkiye

Makale Türü: Araştırma

Abstract

In this study, the relationship between economic growth and direct-indirect taxes in Türkiye from the Republic to the present was analyzed using annual data for the periods 1924-1962 and 1963-2021. In this study, which aims to examine the development of the direct and indirect tax revenues in Türkiye through the economic growth process, ARDL bounds test approach and Toda-Yamamoto (1995) Granger Causality test were used for econometric analysis. The findings of the analysis revealed that there is a one-way causality relationship from direct tax revenues to economic growth in Türkiye in the first period, while there is a bidirectional causality relationship between indirect tax revenues and economic growth. In the second period, it was concluded that there is a bidirectional causality relationship between direct tax revenues and economic growth, there is no causality relationship between indirect tax revenues and economic growth, and there is a unidirectional causality relationship from direct tax revenues to indirect tax revenues. This study presents evidence showing that the relationship between the shares of direct and indirect tax revenues in GDP and growth rates has changed over time in Türkiye, and that a transition from indirect taxes to direct taxes by changing the composition of the existing tax structure can have positive effects on the economic growth rate.

Keywords: Direct-indirect taxes, economic growth, ARDL bounds test, causality analysis, Türkiye

Paper Type: Research

¹Kırıkkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, ayseguldurucan@kku.edu.tr

Atf için (to cite): Durucan, A. (2023). Türkiye’de ekonomik büyüme ile doğrudan-dolaylı vergiler arasındaki ilişki: Cumhuriyetten günümüze. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(100. Yılında Cumhuriyet Özel Sayısı), 185-198.

Giriş

Kamu harcamalarının en temel finansman kaynağı olan vergiler, ekonomik büyümeyi sağlamak ve sürdürülebilirlik için maliye politikası aracı olarak kullanılırken, hem vergi yapısının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin hem de ekonomik büyüme sürecinin vergi yapısı üzerindeki etkisinin öngörülebilir/tahmin edilebilir olması oldukça önemlidir. Genelde kamu politikalarının özelde de vergi politikalarının uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde etkisi olmadığı Solow (1956) tarafından Neoklasik büyüme modeli üzerinden iddia edilmişse de Romer (1986) içsel büyüme modeli aracılığıyla kamu politikalarının özelde de vergi politikalarının ekonomik büyüme üzerinde etkili olacağını ifade etmektedir.

Bir ülkenin vergi sistemi içinde yer alan vergi türleri çeşitli ölçütler baz alınarak farklı şekillerde sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırmayı doğrudan ve dolaylı vergiler şeklinde yapmak vergi türlerini iki başlık altında ele alarak toplam vergi gelirleri içindeki paylarının kolaylıkla görülmesini sağlamaktadır. Ayrıca, uzun dönemli ekonometrik analizler için gelir, harcamalar, servet ve dış ticaret üzerinden alınan vergiler şeklindeki vergi konularına göre sınıflandırmanın temel alınması veri bulma problemine yol açabileceğinden bu çalışmada, incelenen dönem için verisine ulaşılabilen bir sınıflandırma biçimi olması sebebiyle doğrudan ve dolaylı vergiler şeklindeki sınıflandırma temel alınmıştır.

Ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre farklılık gösteren vergi yapısı ülkeden ülkeye değişebildiği gibi aynı ülkede zaman içinde de değişiklik gösterebilmektedir. Bu değişiklik büyük ölçüde ülkelerin kendi iç dinamiklerine bağlı olduğundan vergi yapısı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin ekonometrik olarak analizinin panel veri üzerinden değil de zaman serisi üzerinden yapılmasının daha gerçekçi sonuçlar sunacağı düşünülmektedir. Böylelikle analiz sonuçları, ülke gruplarına göre genel politika önerilerinde bulunmaktan ziyade ülkeler özelinde daha spesifik politika önerilerinde bulunmaya imkan sağlayacaktır.

Uluslararası literatürde ekonomik büyüme ile vergi yapısı arasındaki ilişkiye dair pek çok ampirik çalışma bulunmasına rağmen Türkiye özelinde yapılan çalışma sayısı oldukça sınırlıdır. Bu bakımdan, Türkiye’de Cumhuriyetten günümüze doğrudan-dolaylı vergiler ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi analiz etmeyi amaçlayan bu çalışmanın mevcut literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu çalışma, bu kadar geniş bir zaman aralığı (1924-1962 ve 1963-2021) için yapılmış ilk çalışma olması sebebiyle de benzerlerinden ayrılmaktadır.

Bu bağlamda, bu çalışma 1924-1962 ve 1963-2021 dönemleri için ekonomik büyüme ile doğrudan-dolaylı vergiler arasındaki ilişkiyi Türkiye özelinde ampirik olarak ortaya koymayı amaçlamaktadır. İlerleyen bölümlerde öncelikle çalışmanın amacına ve kapsamına uygun olarak seçilmiş literatüre yer verilmiş, ardından ekonometrik analiz için kullanılan veri seti ve yöntem tanıtılmış, sonrasında analiz sonuçları paylaşılmış ve son olarak da analizden elde edilen bulgulara dayanılarak çıkarımlar yapılmış ve politika önerilerinde bulunulmuştur.

1. Seçilmiş Literatür

Literatürde ekonomik büyüme ile doğrudan-dolaylı vergiler arasındaki ilişkiyi araştıran pek çok çalışma olsa da bu ilişkinin yönüne dair bir fikir birliğine varıldığı henüz söylenemez. Bu görüş ayrılıklarının, çalışmalarda farklı dönemlerin, farklı ülkelerin ya da farklı ekonometrik analiz yöntemlerinin kullanılmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Aşağıda bu makalenin amacına, kapsamına ve incelediği döneme uygun olarak seçilmiş çalışmalara geçmişten günümüze doğru bir sıralamayla yer verilmiştir.

Durkaya ve Ceylan (2006), Türkiye için 1980-2004 dönemini inceledikleri makalelerinde doğrudan vergilerle büyüme arasında çift yönlü nedensel bir ilişki olduğunu; ancak dolaylı vergilerle ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi olmadığını bulmuşlardır. Mucuk ve Alptekin (2008), 1975-2006 dönemi için Türkiye’de kısa dönemde

doğrudan vergilerden ekonomik büyümeye doğru negatif ve tek yönlü nedensel bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Açıkgöz (2008), 1968-2006 zaman aralığında Türkiye’de iktisadi büyüme ile vergi yapısı arasındaki ilişkiyi araştırmış ve ekonomik büyümeden doğrudan vergi gelirlerine doğru tek yönlü nedensel bir ilişki olduğunu bulmuştur. Temiz (2008), 1960-2006 dönemi için Türkiye özelinde yaptığı analizde milli gelir ve doğrudan vergi gelirlerindeki artış arasında çift yönlü nedensel bir ilişki bulmuş, dolaylı vergiler ile milli gelir arasında ise herhangi bir nedensellik ilişkisine rastlamamıştır.

Göçer vd. (2010), oldukça uzun bir zaman aralığı olan 1924-2009 döneminde Türkiye için ekonomik büyüme ile vergi gelirleri arasındaki ilişkiyi araştırmış, hem doğrudan hem de dolaylı vergilerle ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensel bir ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Yaraşır Tülümce (2013), 1988-2010 zaman aralığı için Türkiye’de dolaylı ve doğrudan vergi gelirleri ile GSYİH arasındaki ilişkiyi ampirik olarak analiz etmiştir. Analiz sonuçları, uzun dönemde bahse konu değişkenler arasında herhangi bir nedensel ilişki olmadığını göstermiştir.

Cural ve Kırıcı Çevik (2015) çok uzun bir zaman dilimi olan 1924-2013 arası dönem için Türkiye’de kalkınma ile vergi yapısı arasındaki ilişkiyi ampirik olarak analiz etmişlerdir. Analiz bulguları, yapısal kırılmaların dikkate alınıp alınmaması fark etmeksizin uzun dönemde kalkınma sürecinde doğrudan vergilerin arttığını göstermiştir. Terzi ve Yurtkuran (2016) çalışmalarında 1980-2013 zaman aralığı için yıllık veriler kullanarak Türkiye’de dolaylı ve doğrudan vergi gelirleriyle GSYİH arasındaki nedensellik ilişkisini incelemişlerdir. Çalışmanın sonuçları dolaysız vergilerle GSYİH arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğuna dair kanıtlar sunmuştur.

Songur ve Yüksel (2018), 1980-2015 periyodu için Türkiye’de vergi türleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi ekonometrik olarak incelemişlerdir. Çalışmanın sonuçları doğrudan ve dolaysız vergiler ile büyüme arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğunu, dahası hem kısa dönemde hem de uzun dönemde büyüme ile doğrudan vergiler arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisinin mevcut olduğunu dolaylı vergilerle büyüme arasında ise herhangi bir nedensel ilişkinin mevcut olmadığını ortaya koymuştur.

Öztürk (2021), Türkiye’de 1965-2019 yılları için dolaylı ve doğrudan vergi gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmasında kısa, orta ve uzun vadeli zaman ayırımına gitmiştir. Araştırma sonuçları, kısa dönemde doğrudan vergi gelirlerinden büyümeye doğru; orta ve uzun dönemde ise dolaylı vergi gelirlerinden büyümeye doğru bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucunu ortaya koymuştur. Bu sonuca ek olarak bulgular, hem kısa hem de orta ve uzun dönemde büyümeye dolaysız vergi gelirlerine doğru bir nedensellik ilişkisi olduğunu da göstermiştir.

Sağdıç ve Aydın (2021), 2006-2018 periyodu için Türkiye’de iller bazında dolaylı ve doğrudan vergiler ile ekonomik büyüme ilişkisini incelemişler ve değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğuna dair sonuçlar elde etmişlerdir. Ayrıca çalışmanın bulguları, hem kısa hem de uzun dönem için doğrudan vergilerden büyümeye doğru tek yönlü nedensel bir ilişki olduğuna işaret ederken, dolaylı vergilerden büyümeye doğru ise kısa dönemde tek yönlü nedensel bir ilişkinin varlığına işaret etmiştir. Dahası, çalışma, uzun dönemde dolaylı vergiler ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensel bir ilişki bulunduğuna dair kanıtlar da sunmuştur.

Türk ve Barışık (2021), Türkiye’de 2006:1-2020:3 periyodu için dolaylı ve doğrudan vergilerle ekonomik büyüme ilişkisini analiz etmişlerdir. Analiz sonuçları, hem kısa hem de uzun dönem için doğrudan ve dolaylı vergilerle büyüme arasında pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğunu doğrulamıştır. Ayrıca, ekonomik büyümeden doğrudan vergilere

doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunduğu, dolaylı vergiler ile büyüme arasında ise çift yönlü nedensel bir ilişki bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Özen vd. (2022), 2006:1-2020:1 zaman aralığı için Türkiye’de dolaylı ve doğrudan vergi gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Yapılan ekonometrik analizler neticesinde vergi bileşenleri ile ekonomik büyüme arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişkinin varlığını gösteren sonuçlara ulaşılmıştır.

Kara ve Hoylu (2023) ise Türkiye’de dolaylı ve doğrudan vergilerin büyümeye etkilerini 1990-2019 dönemi için analiz etmiştir. Analiz sonuçları, dolaylı vergilerin ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkiler gösterdiğini ortaya koyarken doğrudan vergilerin ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediğini göstermiştir.

2. Yöntem

Bu çalışmada, ekonomik büyüme ile vergi yapısı arasındaki ilişkiyi ekonometrik olarak analiz edebilmek amacıyla E-views 10 paket programı kullanılarak çeşitli testlerden faydalanılmıştır. Analizde kullanılan zaman serilerinin birim kök içerip içermediğini görebilmek ve serilerin durağanlık derecelerini tespit edebilmek için Augmented Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri kullanılmıştır. Daha sonra, değişkenler arasındaki eş bütünleşme ilişkisini, yani değişkenlerin uzun dönemde birlikte hareket edip etmediğini sınavabilmek için ARDL sınır testinden faydalanılmıştır. Son olarak da ilgili değişkenler arasında nedensel bir ilişkinin olup olmadığını analiz edebilmek amacıyla Toda-Yamamoto (1995) Nedensellik testi kullanılarak analiz sonuçlandırılmıştır.

2.1. Veri Seti

Türkiye’de ekonomik büyüme ile doğrudan-dolaylı vergiler arasındaki uzun dönem ilişkisini Cumhuriyetten günümüze incelemeyi hedefleyen bu çalışmada 1924-1962 ve 1963-2021 dönemleri için yıllık veriler kullanılmıştır. İnceleme konusu dönem oldukça uzun olduğu için Türkiye’de planlı kalkınmanın uygulanmaya başlandığı döneme kadar ve bu dönemden günümüze olacak şekilde iki dönem temel alınarak ekonometrik analiz gerçekleştirilmiştir. Analiz verileri ve veri kaynakları Tablo 1’de detaylı olarak sunulmuştur. Ayrıca, çalışmada kullanılan zaman serilerinin tanımlayıcı istatistiklerine ve korelasyon katsayılarına 1924-1962 yıllarını kapsayan ilk dönem için Ek Tablo 1 ve Ek Tablo 2’de, 1963-2021 yıllarını kapsayan ikinci dönem için ise Ek Tablo 3 ve Ek Tablo 4’te yer verilmiştir. Zaman serilerinin incelenen dönemler içindeki değişimlerini gösteren grafikler Şekil 1 ve Şekil 2’de verilmiştir.

Tablo 1. Değişkenlerin tanımları ve kaynakları

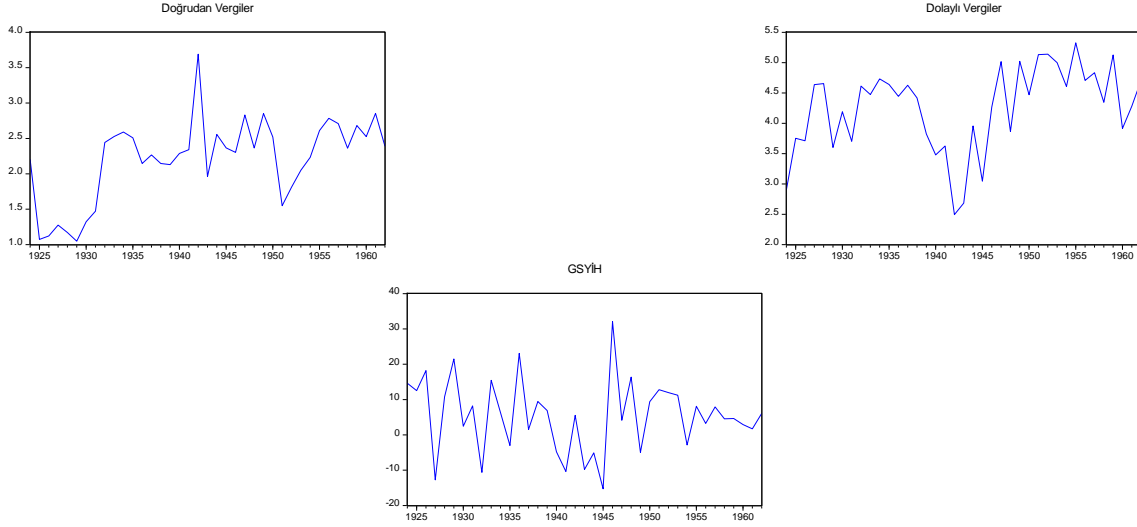
Değişken	Tanımı	Kaynağı
GSYİH	Reel GSYİH Büyüme Oranı (Yıllık, %)	Dünya Bankası Veritabanı ²
Dolaylı Vergiler (I)	Dolaylı Vergi Gelirleri/GSYİH (%)	Hazine ve Maliye Bakanlığı istatistiklerinden bütçe gelirleri verileri kullanılarak hesaplanmıştır. ³
Dolaysız Vergiler (D)	Dolaysız Vergi Gelirleri/GSYİH (%)	Hazine ve Maliye Bakanlığı istatistiklerinden bütçe gelirleri verileri kullanılarak hesaplanmıştır. ⁴
Kukla Değişken (K)	1927, 1932, 1935, 1940, 1941, 1943, 1944, 1945, 1949, 1954/ 1979, 1980, 1994, 1999, 2001, 2009.	

²<https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>

³<https://www.hmb.gov.tr/bumko-butce-buyuklukleri-ve-butce-gerceklesmeleri>

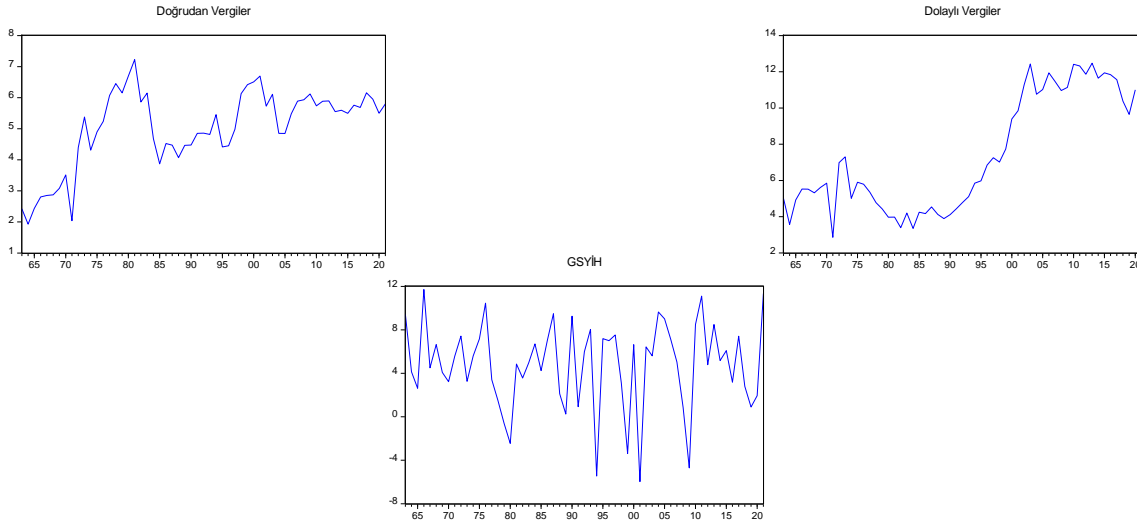
⁴<https://www.hmb.gov.tr/bumko-butce-buyuklukleri-ve-butce-gerceklesmeleri>

Şekil 1. Serilerin zaman içindeki değişimleri (1924-1962)

İlk dönemde, her üç grafiğe de bakıldığında keskin ve ani iniş çıkışların olduğu görülmektedir. 1925 yılında doğrudan vergilerdeki azalışta ve dolaylı vergilerdeki artışta Aşar Vergisi'nin kaldırılmasının payının olduğu söylenebilir. 1929'dan sonra artış trendine giren doğrudan vergi gelirlerinin 1942'de Varlık Vergisi'nin uygulanmasıyla zirveye ulaştığını, uygulamanın son bulmasıyla ise yeniden azalış trendine girdiğini söylemek mümkündür. Cumhuriyet döneminin en büyük vergi reformlarından biri olarak 1950'de, doğrudan vergiler kapsamında kazanç vergisinin kaldırılması, yerine de 193 Sayılı Gelir Vergisi ve 5520 Sayılı Kurumlar Vergisi kanunlarının kabul edilmesiyle (Cural ve Çevik, 2015, s. 134) doğrudan vergilerin tekrar artış eğilimi gösterdiği Şekil 1'den görülebilir.

Şekil 2. Serilerin zaman içindeki değişimleri (1963-2021)

İkinci dönemde ise, 1985 yılında Katma Değer Vergisi'nin (KDV), 1999 Depreminden sonra 2002 yılında Özel Tüketim Vergisi'nin (ÖTV) ve 2004 yılında da Özel İletişim Vergisi ve Şans Oyunları Vergisi'nin yürürlüğe girmesiyle dolaylı vergi gelirleri/GSYİH oranında oldukça önemli bir artış yaşandığı Şekil 2'den görülmektedir. Bunlara ek olarak, 2006 yılında Kurumlar Vergisi oranının yüzde 30'dan yüzde 20'ye indirilmiş olması da önemli bir gelişmedir. Öte yandan, incelenen dönem boyunca hem Türkiye'de yaşanan hem de dünyanın farklı yerlerinde yaşanan da çeşitli aktarım mekanizmaları yoluyla Türkiye'yi de derinden etkileyen savaşlar,

doğal afetler, ekonomik krizler, salgın hastalıklar gibi olaylar GSYİH üzerinde sert ve beklenmedik iniş çıkışların gerçekleşmesine yol açmıştır.

3. Bulgular

3.1. Birim Kök Testi Sonuçları

Analizde kullanılan zaman serilerinin birim kök içerip içermediklerini/durağan olup olmadıklarını test etmek ve durağanlık seviyelerini belirleyebilmek amacıyla bu çalışmada ADF ve PP birim kök testlerinden faydalanılmıştır. 1924-1962 zaman aralığını kapsayan 1. dönem için test sonuçları Tablo 2 ve Tablo 3’te, 1963-2021 zaman aralığını kapsayan 2. dönem için test sonuçları ise Tablo 4 ve Tablo 5’te sunulmuştur. Bu sonuçlara göre, ekonomik büyüme için vekil olarak kullanılan GSYİH değişkeni her iki dönem için de seviyesinde durağanken diğer değişkenler genel olarak birinci farklarında durağanlaşmaktadırlar; yani değişkenlerin farklı seviyelerde durağanlaştığı söylenebilir. Bu sonuç, eşbütünleşme analizi için ARDL sınır testi yaklaşımının kullanılabilirliğini göstermektedir. Çünkü zaman serilerinin farklı seviyelerde durağanlaştığı, aynı zamanda ikinci farkında durağanlaşan bir zaman serisinin de bulunmadığı durumlarda, değişkenlerin uzun dönemli olarak eşbütünleşik olup olmadıklarını incelemek için ARDL sınır testi kullanılabilir.

Tablo 2. Birim kök testi sonuçları, 1924-1962, seviyesinde

Değişkenler	ADF						PP					
	Sabitli	Kritik Değerler		Sabitli ve Trendli	Kritik Değerler		Sabitli	Kritik Değerler		Sabitli ve Trendli	Kritik Değerler	
		%5	%1		%5	%1		%5	%1		%5	%1
GSYİH	-7.359(0)***	-2.941	-3.615	-7.287(0)***	-3.533	-4.219	-7.364***	-2.941	-3.615	-7.288***	-3.533	-4.219
D	-3.005(0)**	-2.941	-3.615	-3.970(0)**	-3.533	-4.219	-3.050**	-2.941	-3.615	-4.178	-3.533	-4.219
I	-2.047(4)	-2.951	-3.639	-2.521(4)	-3.548	-4.252	-3.925***	-2.941	-3.615	-4.092**	-3.533	-4.219

Not: Parantez içindeki değerler Akaike Bilgi Kriterine göre seçilen gecikme uzunluklarını göstermektedir. Kritik değerler James G. MacKinnon (1996)'dan elde edilmiştir. Yıldızlar (*), (**), (***) sırasıyla %10, %5 ve %1 istatistiksel olarak anlamlılık derecelerini göstermektedir.

Tablo 3. Birim kök testi sonuçları, 1924-1962, birinci farkında

Değişkenler	ADF						PP					
	Birinci Fark Sabitli	Kritik Değerler		Birinci Fark Sabitli ve Trendli	Kritik Değerler		Birinci Fark Sabitli	Kritik Değerler		Birinci Fark Sabitli ve Trendli	Kritik Değerler	
		%5	%1		%5	%1		%5	%1		%5	%1
D(GSYİH)	-12.440(0)***	-2.943	-3.621	-12.276(0)***	-3.536	-4.226	-34.123***	-2.943	-3.621	-37.166***	-3.536	-4.226
D(D)	-9.517(0)***	-2.943	-3.621	-9.363(0)***	-3.536	-4.226	-10.720***	-2.943	-3.621	-11.378***	-3.536	-4.226
D(I)	-3.505(2)**	-2.948	-3.632	-3.386(2)*	-3.544	-4.243	-10.462***	-2.943	-3.621	-10.318***	-3.536	-4.226

Not: Parantez içindeki değerler Akaike Bilgi Kriterine göre seçilen gecikme uzunluklarını göstermektedir. Kritik değerler James G. MacKinnon (1996)'dan elde edilmiştir. Yıldızlar (*), (**), (***) sırasıyla %10, %5 ve %1 istatistiksel olarak anlamlılık derecelerini göstermektedir. (%10 anlamlılık düzeyi için kritik değer: -3.178)

Tablo 4. Birim kök testi sonuçları, 1963-2021, seviyesinde

Değişkenler	ADF						PP					
	Sabitli	Kritik Değerler		Sabitli ve Trendli	Kritik Değerler		Sabitli	Kritik Değerler		Sabitli ve Trendli	Kritik Değerler	
		%5	%1		%5	%1		%5	%1		%5	%1
GSYİH	-7.599(0)***	-2.912	-3.548	-7.504(0)***	-3.489	-4.124	-7.656***	-2.912	-3.548	-7.544***	-3.489	-4.124
D	-2.621(0)*	-2.912	-3.548	-2.824(0)	-3.489	-4.124	-2.525	-2.912	-3.548	-2.763	-3.489	-4.124
I	-0.685(3)	-2.916	-3.557	-1.591(3)	-3.495	-4.137	-0.742	-2.913	-3.550	-2.140	-3.490	-4.127

Not: Parantez içindeki değerler Akaike Bilgi Kriterine göre seçilen gecikme uzunluklarını göstermektedir. Kritik değerler James G. MacKinnon (1996)'dan elde edilmiştir. Yıldızlar (*), (**), (***) sırasıyla %10, %5 ve %1 istatistiksel olarak anlamlılık derecelerini göstermektedir. (%10 anlamlılık düzeyi için kritik değer: -2.594)

Tablo 5. Birim kök testi sonuçları, 1963-2021, birinci farkında

Değişkenler	ADF						PP					
	Birinci Fark Sabitli	Kritik Değerler		Birinci Fark Sabitli ve Trendli	Kritik Değerler		Birinci Fark Sabitli	Kritik Değerler		Birinci Fark Sabitli ve Trendli	Kritik Değerler	
		%5	%1		%5	%1		%5	%1		%5	%1
D(GSYİH)	-5.214(8)***	-2.922	-3.571	-4.845(9)***	-3.506	-4.161	-27.036***	-2.913	-3.550	-27.745***	-3.490	-4.127
D(D)	-8.986(0)***	-2.913	-3.550	-9.039(0)***	-3.490	-4.127	-9.074***	-2.913	-3.550	-9.062***	-3.490	-4.127
D(I)	-9.797(0)***	-2.914	-3.552	-9.706(0)***	-3.492	-4.130	-10.035***	-2.914	-3.552	-9.936***	-3.492	-4.130

Not: Parantez içindeki değerler Akaike Bilgi Kriterine göre seçilen gecikme uzunluklarını göstermektedir. Kritik değerler James G. MacKinnon (1996)'dan elde edilmiştir. Yıldızlar (*), (**), (***) sırasıyla %10, %5 ve %1 istatistiksel olarak anlamlılık derecelerini göstermektedir.

3.2. Eş Bütünleşme Testi Sonuçları

Analizde kullanılan zaman serileri arasındaki uzun dönemli eş bütünleşme ilişkisini araştırmak için Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen ARDL sınır testi kullanılmıştır. Bu ilişkiyi tespit etmek için aşağıdaki eşitlikten faydalanılmıştır:

$$\Delta GSYİH_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^n \beta_{1i} \Delta GSYİH_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_{2i} \Delta D_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_{3i} \Delta I_{t-i} + \beta_4 GSYİH_{t-1} + \beta_5 D_{t-1} + \beta_6 I_{t-1} + K_t + \mu_t \quad (1)$$

Yukarıda verilen eşitlikte kullanılan Δ simgesi değişkenlerin birinci farkının alındığını, β_0 katsayısı sabit katsayısını, β 'lar değişkenlerin katsayılarını, μ simgesi ise hata terimini göstermektedir. Bu doğrultuda, kurulan ARDL modelinde eş bütünleşme ilişkisinin varlığının tespit edilmesi için aşağıda verilen hipotezler kullanılmaktadır:

$$H_0: \begin{bmatrix} \beta_4 \\ \beta_5 \\ \beta_6 \end{bmatrix} = 0_{3 \times 1}$$

$$H_1: \beta_4 \neq 0, H_1: \beta_5 \neq 0 \text{ ya da } H_1: \beta_6 \neq 0$$

Analizde kullanılan model için gecikme uzunluğu Akaike Bilgi Kriteri’ne dayanılarak 1. dönem için ARDL(1,0,4,0) ve 2. dönem için ARDL(1,3,0,0) olarak belirlenmiştir. İki farklı dönem için kullanılan bu modele uygulanan tanısal test sonuçları Tablo 6’da yer almaktadır. Bu sonuçlara göre, her iki dönem için kurulan modellerde otokorelasyon, değişen varyans ve normallik dağılımı ile ilgili bir sorunla karşılaşmamıştır.

Tablo 6. Tanısal test sonuçları

	1. Dönem (1924-1962)	2. Dönem (1963-2021)
Otokorelasyon (LM)	5.773 (0.055)	1.126 (0.569)
Değişen Varyans (White)	10.369 (0.240)	4.017 (0.855)
Normallik (Jarque-Bera)	2.578 (0.275)	1.235 (0.539)
R ²	0.806	0.665
Uyarlanmış R ²	0.747	0.607
F-İstatistiği	13.562 (0.000)	11.444 (0.000)

Her iki analiz dönemi için de hesaplanan F istatistikleri Pesaran vd. (2001)’de verilen I(0) ve I(1) sınır değerleri ile kıyaslamaya imkan verecek şekilde Tablo 7’de sunulmuştur. Hesaplanan F istatistikleri I(0) ve I(1) olmak üzere iki sınır test değeri üzerinden kıyaslama yapılarak değerlendirilmektedir. F istatistiği I(0) sınır değerinden küçük olduğunda değişkenler arasında bir eş bütünleşme ilişkisi bulunmadığı, I(1) sınır değerinden büyük olduğunda ise değişkenler arasında bir eş bütünleşme ilişkisi bulunduğu şeklinde yorumlanmaktadır. F değeri I(0) ve I(1) sınır değerleri arasında bir değer aldığı anda ise değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisi bulunup bulunmadığı konusunda net bir sonuca varılamamaktadır. Bu çalışmanın sonuçlarına göre incelenen her iki dönem için de %1 anlamlılık seviyesinde değişkenler arasında bir eş bütünleşme ilişkisinin varlığından bahsetmek mümkündür.

Tablo 7. F-testi sonuçları

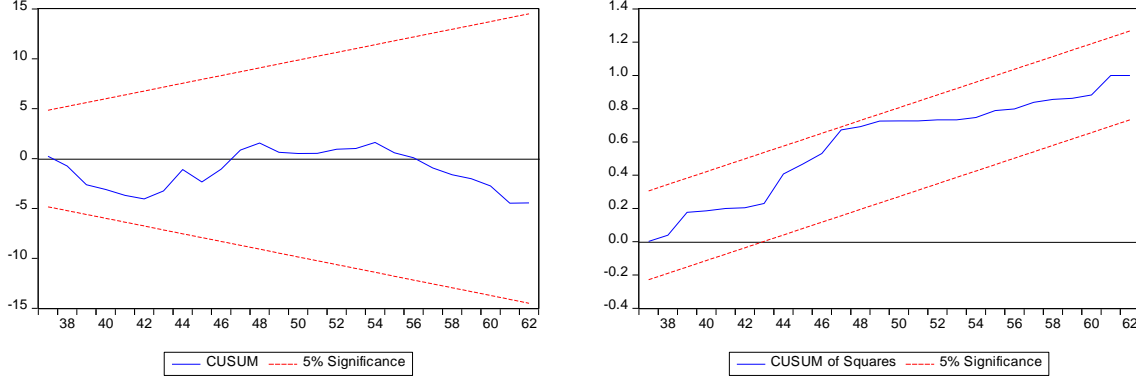
Test İstatistiği	Value	Signif.	I(0)	I(1)
1. Dönem (1924-1962)			Asymptotic: n=1000	
F-statistic	71.23	5%	3.23	4.35
k	3	1%	4.29	5.61
2. Dönem (1963-2021)			Asymptotic: n=1000	
F-statistic	49.14	5%	4.01	5.07
k	3	1%	5.17	6.36

Öte yandan, tahmin edilen modellerin tutarlılığını sınamak üzere yapılan Cusum ve CusumQ istikrar testleri 1924-1962 dönemi için Şekil 3’te, 1963-2021 dönemi için de Şekil 4’te

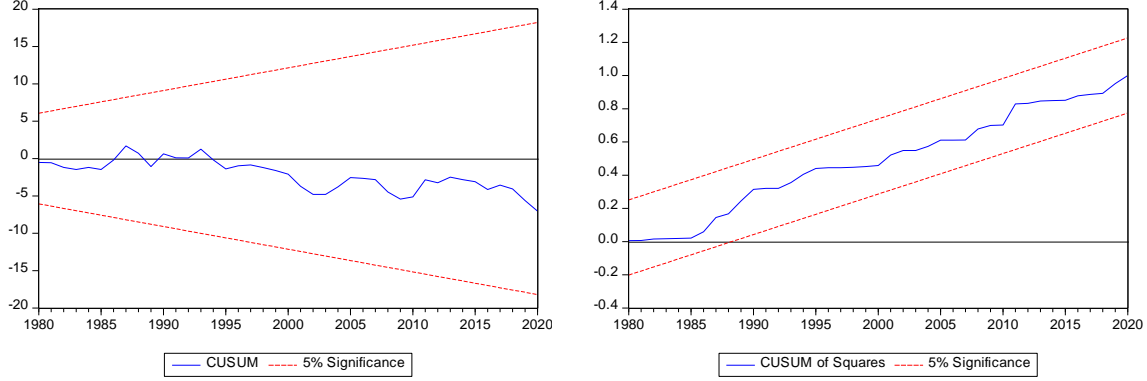

sunulmuştur. Grafikler incelendiğinde, her iki dönem için de sınır değerler içinde kaldığı söylenmek mümkündür.

Şekil 3. 1. dönem (1924-1962) için Cusum ve CusumQ testi sonuçları

Şekil 4. 2. dönem (1963-2021) için Cusum ve CusumQ testi sonuçları

3.3. Toda-Yamamoto (1995) Nedensellik Analizi Sonuçları

Toda-Yamamoto (1995) Nedensellik analizini yapabilmek için zaman serilerinin hangi derecede durağanlaştığı fark etmeksizin düzey değerlerinden yararlanılarak standart bir VAR modeli kurulmuştur. Sonra, suni olarak VAR modelinin asıl derecesi olan m 'e en üst düzey bütünleşme derecesi olan d max eklenmiş ve $(m+d$ max) olarak değiştirilmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta bütünleşme derecesinin (d max), VAR modelinin asıl derecesini (m) aşmaması gerektiğidir (Toda and Yamamoto, 1995). Toda-Yamamoto (1995) Nedensellik analizi için değişkenler arasındaki nedenselliğin test edileceği GSYİH, doğrudan vergi gelirleri ve dolaylı vergi gelirlerine ait verilerin düzey değerlerini içeren eşitlikler aşağıdaki gibidir:

$$GSYİH_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_{1i} GSYİH_{t-i} + \sum_{j=n+1}^{m+d_{max}} \alpha_{2j} GSYİH_{t-j} + \sum_{i=1}^m \gamma_{1i} D_{t-i} + \sum_{j=n+1}^{m+d_{max}} \gamma_{2j} D_{t-j} + \sum_{i=1}^m \delta_{1i} I_{t-i} + \sum_{j=n+1}^{m+d_{max}} \delta_{2j} I_{t-j} + K_{1t} + \mu_{1t} \quad (1a)$$

$$D_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^m \beta_{1i} D_{t-i} + \sum_{j=n+1}^{m+d_{max}} \beta_{2j} D_{t-j} + \sum_{i=1}^m \phi_{1i} GSYİH_{t-i} + \sum_{j=n+1}^{m+d_{max}} \phi_{2j} GSYİH_{t-j} + \sum_{i=1}^m \theta_{1i} I_{t-i} + \sum_{j=n+1}^{m+d_{max}} \theta_{2j} I_{t-j} + K_{2t} + \mu_{2t} \quad (1b)$$

$$I_t = \kappa_0 + \sum_{i=1}^m \kappa_{1i} I_{t-i} + \sum_{j=n+1}^{m+d_{max}} \kappa_{2j} I_{t-j} + \sum_{i=1}^m \varrho_{1i} GSYİH_{t-i} + \sum_{j=n+1}^{m+d_{max}} \varrho_{2j} GSYİH_{t-j} + \sum_{i=1}^m \psi_{1i} D_{t-i} + \sum_{j=n+1}^{m+d_{max}} \psi_{2j} D_{t-j} + K_{3t} + \mu_{3t} \quad (1c)$$

Toda-Yamamoto (1995) Nedensellik testi (1a), (1b) ve (1c) numaralı eşitliklerden yararlanılarak MWALD testi aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Olası nedensellik ilişkisine dair hipotezler aşağıda sunulmaktadır:

$$H_0: \gamma_{1i} = 0, \forall i; H_0: \phi_{1i} = 0, \forall i; H_0: \delta_{1i} = 0, \forall i; H_0: \varrho_{1i} = 0, \forall i; H_0: \theta_{1i} = 0, \forall i; H_0: \psi_{1i} = 0, \forall i$$

Örneğin bu hipotezlerden, $\gamma_{1i} = 0, \forall i$ hipotezinin reddedilmesi doğrudan vergi gelirlerinden GSYİH büyüme oranına doğru; $\phi_{1i} = 0, \forall i$ hipotezinin reddedilmesi ise GSYİH büyüme oranından doğrudan vergi gelirlerine doğru bir nedensellik ilişkisi olduğu anlamına gelmektedir. Yukarıdaki eşitlikler için uygun gecikme uzunlukları Akaike Bilgi Kriteri’ne göre her iki dönem için de 1 olarak belirlenmiştir ve Tablo 8 ve Tablo 9’den görülebilir.

Tablo 8. 1. dönem (1924-1962) için gecikme uzunluğu seçimi

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-203.7498	NA	1.209496	11.54165	11.71760*	11.60306
1	-179.7385	41.35281*	0.780596*	11.09658*	11.97631	11.40363*
2	-166.3146	20.13584	0.933787	11.23970	12.82322	11.79239
3	-155.4917	13.82927	1.366458	11.52732	13.81462	12.32565

Tablo 9. 2. dönem (1963-2021) için gecikme uzunluğu seçimi

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-343.5474	NA	5.832860	13.11500	13.26370	13.17218
1	-244.6710	179.0969*	0.256232*	9.987586*	10.73109*	10.27350*
2	-236.2466	13.98768	0.344810	10.27346	11.61177	10.78811
3	-224.4723	17.77258	0.415715	10.43292	12.36603	11.17630
4	-211.8299	17.17453	0.497569	10.55962	13.08754	11.53174
5	-194.4644	20.96965	0.516898	10.50809	13.63082	11.70894

Tablo 10’da bu eşitliklere ilişkin tanısal test sonuçları sunulmuştur. Sonuçlara bakıldığında otokorelasyon, değişen varyans ya da normal dağılıma dair herhangi bir sorunla karşılaşılması görülmektedir.

Tablo 10. Tanısal test sonuçları

	1. Dönem (1924-1962)	2. Dönem (1963-2021)
Otokorelasyon (LM)	16.554 (0.415)	19.306 (0.253)
Değişen Varyans (White)	164.128 (0.179)	154.155 (0.195)
Normallik (Jarque-Bera)	9.918 (0.270)	11.573 (0.171)

Toda-Yamamoto (1995) Nedensellik testi sonuçları 1924-1962 dönemi için Tablo 11’de, 1963-2021 dönemi için ise Tablo 12’de sunulmuştur. Bu sonuçlara dayanarak, Türkiye’de ilk dönemde doğrudan vergi gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu; dolaylı vergi gelirleriyle ekonomik büyüme arasında ise çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu söylemek mümkündür.

Tablo 11. 1. dönem (1924-1962) için Toda-Yamamoto nedensellik testi sonuçları

Nedenselliğin Yönü	Sıfır Hipotezi	χ^2 Test İstatistiği	Olasılık Değeri	Karar
GSYİH → Doğrudan Vergiler	Ekonomik büyüme, doğrudan vergi gelirlerinin nedeni değildir.	0.168	0.681	Doğrudan vergi gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü nedensellik var.
Doğrudan Vergiler → GSYİH	Doğrudan vergi gelirleri, ekonomik büyümenin nedeni değildir.	5.028	0.024**	
GSYİH → Dolaylı Vergiler	Ekonomik büyüme, dolaylı vergi gelirlerinin nedeni değildir.	3.288	0.069*	Ekonomik büyümeyle dolaylı vergi gelirleri arasında çift yönlü nedensellik var.
Dolaylı Vergiler → GSYİH	Dolaylı vergi gelirleri, ekonomik büyümenin nedeni değildir.	3.806	0.051*	
Doğrudan Vergiler → Dolaylı Vergiler	Doğrudan vergi gelirleri, dolaylı vergi gelirlerinin nedeni değildir.	1.325	0.249	Nedensellik yok.
Dolaylı Vergiler → Doğrudan Vergiler	Dolaylı vergi gelirleri, doğrudan vergi gelirlerinin nedeni değildir.	0.158	0.690	

Not: Yıldızlar (*), (**), (***) sırasıyla %10, %5 ve %1 istatistiksel olarak anlamlılık derecelerini göstermektedir.

İkinci dönem sonuçlarını incelediğimizde, doğrudan vergi gelirleriyle büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu, dolaylı vergi gelirleriyle büyüme arasında ise herhangi bir nedensellik ilişkisi olmadığını söyleyebiliriz. Öte yandan, doğrudan vergi gelirlerinden dolaylı vergi gelirlerine doğru tek yönlü bir nedensel ilişki olduğu da Tablo 12'den görülmektedir. Yani, doğrudan vergi gelirlerindeki herhangi bir değişiklik dolaylı vergi gelirlerinde bir değişime sebep olmaktadır.

Tablo 12. 2. dönem (1963-2021) için Toda-Yamamoto nedensellik testi sonuçları

Nedenselliğin Yönü	Sıfır Hipotezi	χ^2 Test İstatistiği	Olasılık Değeri	Karar
GSYİH → Doğrudan Vergiler	Ekonomik büyüme, doğrudan vergi gelirlerinin nedeni değildir.	3.366	0.066*	Ekonomik büyümeyle doğrudan vergi gelirleri arasında çift yönlü nedensellik var.
Doğrudan Vergiler → GSYİH	Doğrudan vergi gelirleri, ekonomik büyümenin nedeni değildir.	3.851	0.049**	
GSYİH → Dolaylı Vergiler	Ekonomik büyüme, dolaylı vergi gelirlerinin nedeni değildir.	0.439	0.507	Nedensellik yok.
Dolaylı Vergiler → GSYİH	Dolaylı vergi gelirleri, ekonomik büyümenin nedeni değildir.	1.755	0.185	
Doğrudan Vergiler → Dolaylı Vergiler	Doğrudan vergi gelirleri, dolaylı vergi gelirlerinin nedeni değildir.	7.745	0.005***	Doğrudan vergi gelirlerinden dolaylı vergi gelirlerine doğru tek yönlü nedensellik var.
Dolaylı Vergiler → Doğrudan Vergiler	Dolaylı vergi gelirleri, doğrudan vergi gelirlerinin nedeni değildir.	0.846	0.357	

Not: Yıldızlar (*), (**), (***) sırasıyla %10, %5 ve %1 istatistiksel olarak anlamlılık derecelerini göstermektedir.

Sonuç ve Öneriler

Bu makalede ARDL sınır testi yaklaşımı ve Toda-Yamamoto (1995) nedensellik testi kullanılarak ekonomik büyümeyle doğrudan-dolaylı vergiler arasındaki ilişki, oldukça uzun bir zaman aralığı için, Cumhuriyetten günümüze yıllık veriler kullanılarak Türkiye özelinde analiz edilmiştir. İncelenen zaman aralığı çok uzun bir dönemi kapsadığından analiz sonuçlarının daha sağlıklı olmasını sağlamak adına çalışma ilk dönem 1924-1962 ve ikinci dönem 1963-2021 olmak üzere iki dönem üzerinden yürütülmüştür.

Analiz bulguları, Türkiye’de ilk dönemde doğrudan vergi gelirlerinden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur. Diğer bir ifadeyle, ilk dönemde doğrudan vergi gelirleri ekonomik büyümenin nedenidir. Yine aynı dönem için analiz sonuçlarını incelediğimizde dolaylı vergi gelirleriyle ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu; yani dolaylı vergi gelirlerindeki bir değişimin ekonomik büyüme oranında bir değişime sebep olduğunu, aynı şekilde ekonomik büyüme oranındaki değişikliğin de dolaylı vergi gelirlerinde bir değişime sebep olduğunu söyleyebiliriz. Bu bulgular, 1924-1962 döneminde hem doğrudan hem de dolaylı vergi gelirlerinin ekonomik büyüme üzerinde etkili olduğunu, aynı zamanda ekonomik büyüme oranının da dolaylı vergi gelirlerini etkilediğini; ancak doğrudan vergi gelirleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, ekonomik büyüme oranını arttırmak için kamu otoritesi tarafından doğrudan ve dolaylı vergilerin bir politika aracı olarak kullanılabilmesini söylemek mümkündür. Ayrıca bu sonuçlar, ekonomik büyüme oranı arttıkça—vergi toplayabilme potansiyeli de artacağından—dolaylı vergi gelirlerinde de bir artış olabileceğini göstermektedir.

1963-2021 dönemi için sonuçları değerlendirdiğimizde ise, Durkaya ve Ceylan (2006), Temiz (2008), Terzi ve Yurtkuran (2016), Songur ve Yüksel (2018) çalışmalarının sonuçlarıyla da tutarlı olarak doğrudan vergi gelirleriyle ekonomik büyüme arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu; ancak bu sonucun aksine dolaylı vergi gelirleriyle ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmadığını söyleyebiliriz. Bu durumda, vergi politikalarını kullanmak suretiyle ekonomik büyüme oranını arttırmayı amaçlayan kamu otoritesine yönelik tavsiyelerde de ilk dönem analiz sonuçlarına göre verilen tavsiyelerden farklılıklar olmaktadır. 1963-2021 dönemi analiz sonuçlarına dayanarak ekonomik büyüme oranını arttırmak amacıyla dolaylı vergilerin değil de sadece doğrudan vergilerin bir politika aracı olarak kullanılması gerektiğine dair bir çıkarımda bulunmak yerinde olacaktır.

Özetle, Türkiye’de doğrudan ve dolaylı vergi gelirlerinin seyrini ekonomik büyüme oranları üzerinden Cumhuriyetten günümüze incelemeyi amaç edinen bu çalışma, zaman içinde doğrudan ve dolaylı vergi gelirlerinin GSYİH içindeki payları ile ekonomik büyüme oranları arasındaki ilişkinin değiştiğini, yeni durumda mevcut vergi yapısının kompozisyonunda değişikliğe gidilerek dolaylı vergilerden dolaysız vergilere doğru bir geçişin sağlanmasının ekonomik büyüme oranı üzerinde olumlu etkileri olabileceğini gösteren kanıtlar sunmaktadır.

Kaynakça

- Açıkgöz, Ş. (2008). Türkiye’de vergi gelirleri, vergi yapısı ve iktisadi büyüme ilişkisi:1968-2006. *Ekonomik Yaklaşım*, 19(68), 91-113.
- Cural, M. ve Çevik, N.K. (2015). Ekonomik kalkınmanın vergi yapısı üzerindeki etkisi: 1924-2013 dönemi Türkiye örneği. *Amme İdaresi Dergisi*, 48(3), 127-158.
- Dünya Bankası Veritabanı (2023). <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators> (Erişim Tarihi: 28.06.2023).
- Durkaya, M. ve Ceylan, S. (2006). Vergi gelirleri ve ekonomik büyüme. *Maliye Dergisi*, 150, 79-89.
- Göçer, İ., Mercan, M., Bulut, Ş. ve Dam, M.M. (2010). Ekonomik büyüme ile vergi gelirleri arasındaki ilişki: Sınır testi yaklaşımı. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28, 97-110.
- Hazine ve Maliye Bakanlığı (2023). <https://www.hmb.gov.tr/bumko-butce-buyuklukleri-ve-butce-gerceklesmeleri> (Erişim Tarihi: 28.06.2023).

- Kara, M.A. ve Hoylu, M. (2023). Türkiye ekonomisinde dolaylı ve dolaysız vergilerin ekonomik büyümeye etkileri. *Gaziantep Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(1), 1-13.
- MacKinnon, J.G. (1996). Numerical distribution functions for unit root and cointegration tests. *Journal of Applied Econometrics*, 11(6), 601-618.
- Mucuk, M. ve Alptekin, V. (2008). Türkiye’de vergi ve ekonomik büyüme ilişkisi: Var analizi (1975-2006). *Maliye Dergisi*, 155 (Temmuz-Aralık), 159-174.
- Özen, A., Kıdemli, M. ve Ülger, M. (2022). Vergilemenin ekonomik büyümeye etkisi üzerine ampirik bir analiz: Türkiye örneği. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(3), 959-974.
- Öztürk, Ö.F. (2021). Dolaysız ve dolaylı vergi gelirlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 8(3), 430-442.
- Pesaran, M.H., Shin, Y. ve Smith, R.J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Romer, P. (1986). Increasing returns and long-run growth. *Journal of Political Economy*, 94, 1002-1037.
- Sağdıç, E.N. ve Aydın, D. (2021). Dolaylı ve dolaysız vergiler ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi: Türkiye örneği (2006-2018)”, *International Journal of Public Finance*, 6(1), 21-46.
- Solow, R. (1956). A contribution to the theory of economic growth. *Quarterly Journal of Economics*, 70, 65-94.
- Songur, M. ve Yüksel, C. (2018). Vergi yapısı ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi: Türkiye örneği. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, (643), 47-70.
- Temiz, D. (2008). *Türkiye’de vergi gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisi: 1960-2006 dönemi*. 2. Ulusal İktisat Kongresi, İzmir.
- Terzi, H. ve Yurtkuran, S. (2016). Türkiye’de dolaylı/dolaysız vergi gelirleri ve gsyh ilişkisi. *Maliye Dergisi*, 171, 19-33.
- Toda, H.Y. ve Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes, *Journal of Econometrics*, 66(12), 225-250.
- Tülümce, S.Y. (2013). Türkiye’de vergi gelirleri ve büyüme arasındaki ilişkinin ampirik analizi (1988-2010). *Gümrük ve Ticaret Dergisi*, 1(2), 56-64.
- Türk, M.M. ve Barışık, S. (2021). Türkiye’de vergi ve büyüme etkileşiminde dolaylı-dolaysız vergi ayrımı”, *Efil Journal*, 4(13), 42-65.

Ekler

Ek Tablo 1

	GSYİH	Doğrudan Vergiler	Dolaylı Vergiler
Mean	5.490191	2.207214	4.255505
Median	6.074168	2.341734	4.444255
Maximum	32.07705	3.691103	5.327188
Minimum	-15.28310	1.047860	2.493677
Std. Dev.	10.29508	0.585344	0.704622
Skewness	0.083382	-0.381287	-0.753584
Kurtosis	3.019640	3.117460	2.930397
Jarque-Bera	0.045819	0.967390	3.699154
Probability	0.977351	0.616501	0.157304
Sum	214.1175	86.08135	165.9647
Sum Sq. Dev.	4027.572	13.01987	18.86668
Observations	39	39	39

Ek Tablo 2

	GSYİH	Doğrudan Vergiler	Dolaylı Vergiler
GSYİH	1		
Doğrudan Vergiler	-0.228	1	
Dolaylı Vergiler	0.112	0.049	1

Ek Tablo 3

	GSYİH	Doğrudan Vergiler	Dolaylı Vergiler
Mean	4.787459	5.032189	7.345136
Median	5.166691	5.456280	5.873773
Maximum	11.71318	7.227895	12.47311
Minimum	-5.962311	1.930000	2.860000
Std. Dev.	4.042258	1.256627	3.204656
Skewness	-0.743985	-0.826865	0.394538
Kurtosis	3.403868	2.978934	1.540105
Jarque-Bera	5.843868	6.724190	6.655344
Probability	0.053829	0.034663	0.035877
Sum	282.4601	296.8992	426.0179
Sum Sq. Dev.	947.7115	91.58852	585.3797
Observations	59	59	58

Ek Tablo 4

	GSYİH	Doğrudan Vergiler	Dolaylı Vergiler
GSYİH	1		
Doğrudan Vergiler	-0.327	1	
Dolaylı Vergiler	0.069	0.455	1

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi’nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Cumhuriyeti Tarihinden Ampirik Kanıtlar

Public Expenditures and Economic Growth Nexus: Empirical Evidence from the History of the Republic of Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Ali BALKI¹, Dr. Öğr. Üyesi Serkan GÖKSU²

Öz

Wagner'den bu yana kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki literatürde farklı modeller kullanılarak birçok araştırmanın konusu olmuştur. Ancak Wagner kanununun geçerliliğini Gupta versiyonu çerçevesinde zaman ayırıştırması yoluyla test eden herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu boşluğu doldurmak amacıyla tasarlanan bu çalışma, genişletilmiş ARDL sınır testi gibi yeni bir yöntemi tercih etmesi ve Cumhuriyet tarihini bir bütün olarak ve alt dönemler itibarıyla ele almasıyla literatürden ayrılmaktadır. Yapılan analizlerden elde edilen bulgular şu şekildedir: (i.) Kişi başına düşen kamu harcamasıyla ekonomik büyüme değişkeni eşbütünlüktedir. Bu sonuç, Cumhuriyet tarihi boyunca ve alt dönemler itibarıyla değişkenlerin doğrusal olarak birlikte hareket ettiği şeklinde yorumlanabilir. (ii.) İncelenen tüm dönemler için kamu hizmetlerine olan talebin gelir esnekliği katsayısının 1'den büyük olması Wagner kanununun Türkiye için geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca bu sonuç kamu harcamalarındaki artış üzerinde zamanın herhangi bir etkisinin olmadığını, artışın mutlak ve sürekli olduğunu göstermektedir. Toda-Yamamoto Granger nedensellik testi bulgularına göre; (iii.) Cumhuriyet tarihinin en geniş (1924-2021) ve en güncel (1985-2021) dönemi için kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik bulunmuştur. Bu sonuç ilgili dönemlerde değişkenler arasında geri-besleme ilişkisinin olduğuna işaret etmektedir. (iv.) Cumhuriyet tarihinin ilk döneminde (1924-1954) nedenselliğin yönünün büyümeden kamu harcamalarına doğru olması Wagner kanununu destekler nitelikli bulgular sunarken, ikinci döneminde (1955-1984) nedenselliğin tam tersi yönde olması ilgili dönemde Keynesyen politikaların benimsendiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Wagner kanunu, kamu harcamaları, ekonomik büyüme, genişletilmiş ARDL

Makale Türü: Araştırma

Abstract

Since Wagner, the relationship between public expenditures and economic growth has been the subject of many studies using different models in the literature. However, no study tests the validity of Wagner's law through time separation within the framework of the Gupta version. This study differs from the literature because it implements the augmented ARDL bounds test and considers the history of the Republic as a whole and sub-periods. The findings are as follows: (i.) Public expenditure and economic growth are cointegrated in all periods; variables move together linearly. (ii.) Wagner's law is valid for Türkiye since the income elasticity of demand for public services is greater than 1 for all periods. In addition, these results reveal that time has no effect on the increase in public expenditures and that this increase is absolute and continuous. According to the Toda-Yamamoto Granger causality test: (iii.) For the largest (1924-2021) and most recent (1985-2021) period in the history of the Republic, there is bidirectional causality between public expenditures and economic growth. (iv.) While causality from growth to public expenditures in the first period of Republic history (1924-1954) presents findings supporting Wagner's law, the opposite direction of causality in the second period (1955-1984) indicates that policy practitioners adopted Keynesian policies.

¹Afyon Kocatepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, abalki@aku.edu.tr

²Afyon Kocatepe Üniversitesi, Dinar Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, sgoksu@aku.edu.tr

Atf için (to cite): Balkı, A. ve Göksu, S. (2023). Kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye Cumhuriyeti tarihinden ampirik kanıtlar. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(100. Yılında Cumhuriyet Özel Sayısı), 199-217.

Keywords: Wagner's law, public expenditure, economic growth, augmented ARDL

Paper Type: Research

Giriş

Devletin toplumsal ihtiyaçları karşılamak üzere sunduğu kamusal mal ve hizmetler için yaptığı harcamalar, kamu harcamasıdır. Tarihsel süreç içerisinde, tüm ülkelerde kamu harcamaları sürekli olarak artış göstermektedir. Kamu harcamalarındaki artışı açıklamaya yönelik birçok yaklaşım geliştirilmiştir. Bu yaklaşımlardan en fazla ilgi gören ve ön plana çıkanlar ise Wagner kanunu, Keynesyen yaklaşım ve kamu tercihi teorisidir. İlk kez Wagner (1883) tarafından ifade edilen ve birçok araştırmacı tarafından test edilerek geçerliliği kanıtlanan Wagner kanunu, kamu harcamalarındaki artışın sebebini gayrisafi yurtiçi hasılanın (GSYİH) artmasına bağlamaktadır. Hatta Wagner kanununa göre, GSYİH arttıkça kamu harcamaları, GSYİH'den daha fazla artmaktadır. Tüm dünyayı etkileyen 1929 Bunalımından sonra ortaya çıkan Keynesyen hipotez (Keynes, 1936) ise ekonomilerin durgunluktan çıkabilmesi için kamu harcamalarının artırılması gerektiğini savunmaktadır. Yani, Wagner kanununda ilişkinin yönü GSYİH'den kamu harcamalarına doğru iken Keynesyen hipotezde ilişkinin yönü kamu harcamalarından GSYİH'ye doğrudur. Bir ülkede kamu harcamalarının artması, ekonomide kamu sektörünün payının arttığı anlamına gelir. Global kamu yükü olarak da ifade edilen bu oran (kamu harcamalarının GSYİH'ye oranı) aşırı yükseldiğinde kamu kaynaklarının kullanımında etkinlik azalacaktır. Kamu tercihi teorisine göre (Buchanan, 1975), kamu harcamalarındaki artışın sebebi kamu sektöründeki her bir aktörün kendi faydasını maksimize etmeye çalışmasıdır. Bunun sonucu olarak, kamu harcamaları artacak ve kamu sektörü gereğinden fazla büyüyecektir.

Türkiye gibi doğal kaynakları kıt olan ve kamu harcamalarının ekseriyetini vergilerle finanse eden ülkelerde, kamu kaynaklarının etkin kullanımı önem arz etmektedir. Bunun için kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasında bir ilişkinin olup olmadığının tespit edilmesi ve etkin olmayan kamu harcamalarının kısılması gerekir. Şimdiye kadar Türkiye'de kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi test eden birçok çalışma yapılmıştır. Ancak bu çalışmalardan hiçbiri Türkiye'nin hem ekonomik hem de siyasi dönüm noktalarını dikkate alarak analizlerinde zaman ayrıştırması yapmamıştır. Literatürdeki bu boşluktan hareketle çalışmanın amacı, Türkiye'de 1924-2021 dönemi itibarıyla (1924-1954, 1955-1984 ve 1985-2021 şeklinde üç döneme ayrıştırarak) kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi eşbütünleşme ve nedensellik testleri ile analiz etmektir. Ayrıca, şimdiye kadar bu ilişkiyi test eden çalışmalardan hiçbiri eşbütünleşme analizinde genişletilmiş ARDL (A-ARDL) sınır testi yaklaşımını kullanmamıştır. Bu çalışmada, eşbütünleşme analizi için A-ARDL (Augmented Autoregressive Distributed Lag) tercih edilirken nedensellik testinde ise Toda-Yamamoto Granger nedensellik testi tercih edilmiştir. Çalışmanın literatürdeki diğer çalışmalardan ayrılan diğer bir yönü ise kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Cumhuriyet tarihinde en uzun zaman aralığında (98 yıllık veri seti ile) test etmesidir.

Çalışmanın amacı, Cumhuriyet tarihinde kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi test etmek olduğu için inceleme döneminin başlangıcı, Cumhuriyet'in ilan edildiği tarihi takip eden 1924 yılı olarak belirlenmiştir. Bu ilişki, ilk olarak herhangi bir zaman ayrıştırması yapılmaksızın 1924-2021 dönemi için test edilmiştir. Daha sonra 98 yıllık bu dönem 1955 ve 1985 yılları esas alınarak üç döneme ayrılmıştır. 1954 yılında Osmanlı Devleti'nden kalan borçların son taksiti ödenmiştir. Ayrıca, 1955 yılından itibaren Türkiye ekonomisi, İkinci Dünya Savaşı'nın oluşturduğu sıkıntılı durumdan kurtulmuştur. 1980 yılından itibaren Özal hükümetleriyle piyasa ekonomisine geçiş için bazı adımlar atılmış ve geçiş 1985 yılında döviz kurunun belirlenmesinin tamamen piyasaya bırakılmasıyla tamamlamıştır (Eğilmez, 2019). 1924-1954 döneminde kamu harcamalarının GSYİH'ye oranı ortalama %18,38'dir. Dönem içerisinde bu oran en düşük %11,49 ile 1926 yılında gerçekleşirken en yüksek %26,43 ile 1940 yılında gerçekleşmiştir. 1955-1984 döneminde de global kamu yükü ilk

döneme çok yakın bir şekilde ortalama %18,59 olmuştur. Global kamu yükü bu dönemde en düşük 1968 yılında %14,23 olurken en yüksek 1961 yılında %23,81 olmuştur. Tam anlamıyla serbest piyasa ekonomisine geçildiği dönem olan 1985-2021 döneminde ise global kamu yükü ortalama %22,99 olarak gerçekleşmiştir. Bu oran dönem içerisinde en düşük 1986 yılında %16,27 olurken en yüksek 2001 yılında %32,59 olmuştur (Ek Şekil: 1). Her ne kadar 1985 yılından itibaren serbest piyasa ekonomisine geçilse de ekonomide kamunun payı artmaya devam etmiştir. Bu artışta şüphesiz ki 1994, 2001 ve 2008 yıllarında gerçekleşen ekonomik krizlerin büyük bir rolü vardır.

Literatürde ilk kez dönem ayrıştırması yaparak Türkiye ekonomisinde kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi test eden bu çalışmanın ilk bölümünde ilgili literatür incelenmiştir. İkinci bölümde, çalışmada kullanılan veri seti, model ve yöntem açıklanmıştır. Üçüncü bölümde, yapılan analizlerden elde edilen bulgular raporlanmış ve bulguların literatürdeki diğer çalışmalarla örtüşen ve ayrışan yanları tartışılmıştır. Sonuç bölümünde ise ulaşılan sonuçlar değerlendirilerek politika çıkarımları yapılmış ve gelecek çalışmalar için tavsiyelerde bulunulmuştur.

1. Literatür İncelemesi

Kamu harcamalarındaki artışı ilk kez açıklayan Wagner'e göre (1883), ekonomi büyüdükçe kamu harcamaları ekonomiden daha fazla büyümektedir. Ayrıca, kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin yönü ekonomik büyümeden kamu harcamalarına doğrudur. Wagner kanununda içsel bir faktör olan kamu harcamalarındaki artışın üç temel sebebi vardır (Bird, 1971; Magazzino, 2012; Kónya ve Abdullaev, 2018): Bunlardan ilki ekonomik büyümeyle birlikte kentlerdeki nüfus yoğunluğunun artmasıdır. Kent merkezlerindeki nüfus yoğunluğu arttıkça eğitim, sağlık, barınma gibi kamu hizmetlerine olan talep artacaktır. Artan talebi karşılamak için sunulan her bir kamu hizmeti, kamu harcamalarında artışa neden olmaktadır. İkinci sebep, sanayileşme ve kentleşmenin hızlanmasıyla mevcut alt yapının yetersiz kalmasıdır. Devlet, kent merkezlerindeki ve sanayi bölgelerindeki alt yapıyı güçlendirmek için alt yapı yatırım harcamalarını arttırır. Kamu harcamalarındaki artışın bir diğer sebebi ise özel sektörün doğal tekel niteliğindeki mal ve hizmetleri sunmadaki yetersizliğidir. Doğal tekelleri devlet işlettiğinde kamu harcamalarındaki artış kaçınılmazdır.

1929 Bunalımından sonra ortaya çıkan Keynesyen hipotezde ise kamu harcamaları dışsal bir faktör olarak kabul edilmektedir. Özellikle durgunluk dönemlerinde kamu harcamalarındaki artış, çarpan ve hızlandıran mekanizmalarıyla toplam talebi canlandıracak, toplam talebin canlanması ise ekonomik büyümeye katkı sağlayacaktır. Dolayısıyla, Keynesyen hipotezde ilişkinin yönü Wagner kanununun aksine kamu harcamalarından ekonomik büyümeye doğrudur (Loizides ve Vamvoukas, 2005, s. 126). Keynesyen hipotez, ilk ortaya çıktığında kısa vadede kamu harcamalarının ekonomik büyümeye katkı sağlayacağını öngörmüştür. Ancak, daha sonra yapılan çalışmalar (Lucas, 1988; Romer, 1989; Barro, 1990) uzun dönemde de Keynesyen hipotezin geçerliliğine dair kanıtlar sunmaktadır.

Kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, Wagner'den (1883) bu yana birçok çalışmaya konu olmuştur. Bu çalışmalardan bazıları (Mann, 1980; Abizadeh ve Yousefi, 1988; Oxley, 1994; Thornton, 1999; Kolluri vd., 2000; Islam, 2001; Sideris, 2007; Lamartina ve Zaghini, 2010; Kumar vd., 2012; Barra vd., 2015; Akinlo ve Jemiluyi, 2018; Dahmani vd., 2021) inceledikleri ülkeler ve dönemler itibarıyla yalnızca Wagner kanununu geçerli bulurken Lucas (1988), Romer (1989), Barro (1990), Tsoukis ve Miller (2003), Babatunde (2011), Al-Fawwaz (2016), Rasaily ve Paudel (2019), Ahuja ve Pandit (2020), Muharrem ve Uysal (2023) gibi çalışmalar ise yalnızca Keynesyen hipotezi geçerli bulmuşlardır. Iyare ve Lorde (2004), Loizides ve Vamvoukas (2005), Karagianni ve Pempetzoglou (2009), Abu-Eideh (2015), Abbasov ve Aliyev (2018) Gurdal vd. (2021), Bazán vd. (2022) vb. çalışmalar hem Wagner kanununu hem de Keynesyen hipotezi destekleyici sonuçlar elde etmişlerdir. Bazı çalışmalar (Singh ve Sahni, 1984; Afxentiou ve Serletis, 1991; Henrekson, 1993; Ansari vd., 1997;

Burney, 2002; Huang, 2006; Sinha, 2007; Chimobi, 2009; Konya ve Abdullaev, 2018) ise kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir ilişki tespit edememiştir. Kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye yönelik elde edilen bu farklı sonuçların incelenen örneklem ve zaman diliminden kaynaklandığı söylenebilir. Bu çalışmanın konusu dikkate alındığında söz konusu ilişkiyi Türkiye örneğinde test eden çalışmalara odaklanmakta fayda vardır.

Kamu harcamaları ile ekonomik büyüme ilişkisini sadece Türkiye örneğinde test eden çalışmalar da uluslararası literatürle benzerlik gösterip farklı sonuçlar üretmişlerdir. Bu çalışmalardan bazıları inceledikleri dönem, kullandıkları yöntem ve elde ettikleri sonuçlar itibarıyla Tablo 1’de özetlenmiştir.

Tablo 1. Türkiye’de kamu harcamaları-ekonomik büyüme ilişkisini test eden bazı çalışmalar

Çalışmalar	İncelenen Dönem	Kullanılan Yöntem	Wagner Kanunu	Keynesyen Hipotez
Demirbaş (1999)	1950-1990	Eşbütünleşme analizi ve nedensellik testi	X	X
Günaydın (2000)	1950-1998	Eşbütünleşme analizi ve nedensellik testi	✓	X
Bağdıgen ve Çetintaş (2003)	1965-2000	Eşbütünleşme analizi ve nedensellik testi	X	X
Şimşek (2004)	1965-2002	Eşbütünleşme analizi ve nedensellik testi	✓	✓
Işık ve Alagöz (2005)	1985-2003	Eşbütünleşme analizi ve nedensellik testi	✓	✓
Şahin ve Özenç (2007)	1988-2006	Nedensellik testi	✓	✓
Mohammadi vd. (2008)	1950-2005	ARDL sınır testi	✓	X
Başar vd. (2009)	1975-2005	ARDL sınır testi	X	X
Altunç (2011)	1960-2009	ARDL sınır testi ve nedensellik testi	✓	✓
Gül ve Yavuz (2011)	1963-2008	Eşbütünleşme analizi ve nedensellik testi	X	✓
Yılgör vd. (2012)	1980-2010	Nedensellik testi	X	✓
Tuna (2013)	1961-2012	Nedensellik testi	X	✓
Kabaklarlı ve Er (2014)	1930-2012	ARDL sınır testi ve nedensellik testi	✓	X
Telek ve Telek (2016)	1998-2015	Etki-tepki analizi ve nedensellik testi	X	✓
Yaraşır Tülümce ve Zeren (2017)	1975-2014	Nedensellik testi	✓	✓
Demir ve Balkı (2019)	1960-2016	ARDL sınır testi ve nedensellik testi	✓	X
Gövdeli (2019)	1930-2014	Eşbütünleşme analizi ve nedensellik testi	X	✓
Atgür (2020)	2006-2019	Eşbütünleşme analizi ve nedensellik testi	✓	✓
Karabulut (2020)	1998-2018	Etki-tepki analizi ve nedensellik testi	X	✓
Sağdıç vd. (2020)	1992-2013	Eşbütünleşme analizi ve nedensellik testi	✓	✓
İçen (2021)	2006-2020	NARDL sınır testi	✓	X
Yurtkuran (2022)	1980-2017	ARDL sınır testi ve eşbütünleşme analizi	X	✓

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur. Not: ✓ : Geçerlidir; X: Geçerli değildir.

Tablo 1’de yer alan çalışmalardan Günaydın (2000), Mohammadi vd. (2008), Kabaklarlı ve Er (2014), Demir ve Balkı (2019), İçen (2021) yalnızca Wagner kanununu geçerli bulurken Gül ve Yavuz (2011), Yılıgör vd. (2012), Tuna (2013), Telek ve Telek (2016), Gövdeli (2019), Karabulut (2020), Yurtkuran (2022) yalnızca Keynesyen hipotezi geçerli bulmuştur. Ayrıca bazı çalışmalar (Şimşek, 2004; Işık ve Alagöz, 2005; Şahin ve Özenç, 2007; Altunç, 2011; Yaraşır Tülümce ve Zeren, 2017; Atgür, 2020; Sağdıç vd. 2020) inceledikleri dönemler itibarıyla hem Wagner kanununun hem de Keynesyen hipotezin geçerliliğine dair kanıt sunarken bazı çalışmalar (Demirbaş, 1999; Bağdigen ve Çetintaş, 2003; Başar vd., 2009) ise her iki yaklaşımın da geçerliliğine dair herhangi bir kanıt elde edememişlerdir. Tablo 1’deki çalışmalar, genel kamu harcamaları ile ekonomik büyüme ilişkisini incelemektedirler. Türkiye’de bu ilişkiyi harcama türleri özelinde inceleyen çalışmalar da bulunmaktadır (Arısoy, 2005; Köksel Tan vd., 2010; Kolçak vd., 2015; Akbulut, 2017; Arestis vd., 2021; Balkı ve Göksu, 2023).

Literatürde kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Türkiye örneğinde inceleyen birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen bu çalışmalar genellikle sınırlı bir gözlem sayısına sahiptir. Ayrıca bu çalışmalar Türkiye’nin tecrübe ettiği önemli siyasi ve ekonomik dönüm noktalarını göz önünde bulundurmaksızın gerçekleştirilmiştir. Literatürdeki bu boşluklardan hareketle mevcut çalışma kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi, hem 1924-2021 döneminin tamamı için hem de önemli yapısal kırılmaları dikkate alarak oluşturulan üç alt dönem için A-ARDL gibi nispeten yeni sayılabilecek bir yöntemle incelemektedir.

2. Yöntem

Wagner kanununun Türkiye için geçerliliği Gupta (1967) modeli temelinde, ilk olarak Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen daha sonra Sam vd.’nin (2019) katkı sunduğu A-ARDL sınır testi prosedürü çerçevesinde test edilmiştir. Bu yaklaşım Engle ve Granger (1987), Johansen ve Juselius (1990), Phillips ve Hansen (1990) gibi diğer geleneksel eşbütünleşme yaklaşımlarıyla karşılaştırıldığında, durağanlık özellikleri bakımından daha esneklerdir. Çünkü bu yöntem, farklı durağanlık seviyelerine sahip değişkenlerde dahi uygulanabilir. Açıklayıcı değişkenlerin I(1) veya I(0) olmasının herhangi bir önemi bulunmamaktadır (Shahbaz vd., 2013, s. 12). Ancak önemli bir kısıt olarak modelde yer alan değişkenlerden herhangi birinin I(2) olmaması gerektiği söylenebilir (Akçay, 2022, s. 41). Gupta versiyonunda Türkiye örneği için oluşturulan ana model için kısıtsız hata düzeltme modeli (UECM) aşağıda denklem 1’de verilmiştir. Alt dönemlere ilişkin analizler, ana model dikkate alınarak uyarlanmıştır.

$$\Delta G/P_t = \vartheta_0 + \sum_{i=1}^k \vartheta_i \Delta G/P_{t-i} + \sum_{j=0}^l \vartheta_j \Delta Y/P_{t-j} + \delta_1 G/P_{t-1} + \delta_2 Y/P_{t-1} + \varepsilon_i \quad (1)$$

Denklem 1’de yer alan “Y/P” kişi başına düşen reel GSYİH’yi, “G/P” kişi başına düşen reel kamu harcamalarını, “Δ” birinci farkı, “ε_i” hata terimini, “θ₀” sabit terimi, “θ_i” ve “θ_j” kısa dönem katsayıları, “δ₁” ve “δ₂” uzun dönem katsayıları göstermektedir. Katsayıların optimum gecikme uzunluklarının diğer bir ifadeyle “k” ve “l” nin belirlenmesinde Akaike bilgi kriterleri (AIC) dikkate alınmıştır. Verilerin yıllık olmasından dolayı maksimum gecikme uzunluğu 2 (iki) olarak seçilmiştir. Eşbütünleşmenin varlığı $F_{OVERALL}$, t_{DV} ve F_{DV} sınır testleri ile tespit edilmiştir. Hem bağımlı değişkenin hem de bağımsız değişkenlerin gecikmeli değerlerini dikkate alan $F_{OVERALL}$ testinin boş ve alternatif hipotezleri şu şekildedir: $H_0: \delta_1 = \delta_2 = 0$ ve $H_A: \delta_1 \neq \delta_2 \neq 0$. Öte yandan yalnızca bağımlı değişkenin gecikmeli değerini dikkate alan t_{DV} testinin boş ve alternatif hipotezleri ise şu şekildedir: $H_0: \delta_1 = 0$ ve $H_A: \delta_1 \neq 0$. Bu testlerin sınır testi istatistikleri sırasıyla, Pesaran vd. (2001) tarafından ve sınırlı bir örneklem için Narayan (2005) tarafından hesaplanan alt ve üst sınır kritik değerlerle karşılaştırılmıştır.

ARDL prosedürünün sınırlı sayıda gözlem için ve farklı durağanlık seviyelerine sahip değişkenler içeren modeller için bile tutarlı sonuçlar sağlaması bu yaklaşımı araştırmacılar

arasında popüler hale getirmiştir (Narayan ve Smyth, 2005, s. 1109). Ancak Peseran vd. (2001) bu testin yanıltıcı sonuçlar vermemesi için bazı varsayımlarda bulunmaktadır. Bu varsayımlar, bağımlı değişkenin I(1) olduğu, bağımsız değişkenlerin dışsal olduğu ve dejenere durumların olmadığı şeklinde özetlenebilir. McNown vd. (2018) ve Sam vd. (2019) de benzer yönlerin altını çizmiştir. McNown vd. (2018) dejenere Case#2 olarak vurguladıkları “dejenere gecikmeli bağımlı değişken” durumu, bağımlı değişkenin gecikmeli düzeyinin anlamsız, bağımsız değişkenlerin gecikmeli değerlerinin anlamlı olduğu durumu ifade etmektedir. Çalışmada t_{DV} testi uygulanarak bu sorun çözülmüştür. McNown vd. (2018) tarafından dejenere Case#1 olarak vurgulanan “dejenere gecikmeli bağımsız değişken” sorunu, bağımsız değişken(ler)in gecikmeli değerlerinin önemsiz olduğu durumu ifade etmektedir. Case#1’in üstesinden gelebilmek için bağımlı değişken I(1) olmalıdır. Bağımlı değişkenin birim kök testlerinin çelişkili sonuçlar verdiği ya da bağımlı değişkenin I(0) olduğu durumlarda McNown vd.’nin (2018) bootstrap ARDL, Sam vd.’nin (2019) ise augmented ARDL prosedürü olarak adlandırdığı bir yaklaşım ortaya çıkmıştır. Bu araştırmacılar, eşbütünleşmeye karar vermede daha belirgin sonuçlar veren (F_{IDV}) üçüncü bir test önermişlerdir. Bu testin boş ve alternatif hipotezleri ise şu şekildedir: $H_0: \delta_2 = 0$, ve $H_A: \delta_2 \neq 0$. F_{IDV} sınır testi istatistikleri Sam vd. (2019) tarafından hesaplanan kritik değerlerle karşılaştırılmıştır. Elde edilen test istatistikleri, üst sınır kritik değerlerden mutlak değer olarak büyükse, bu testlerin boş hipotezleri reddedilir. Bu sonuç değişkenlerin uzun dönemde birlikte hareket ettiği anlamına gelmektedir. Uzun dönem katsayılarının hesaplanmasının ardından kısa dönem katsayılar ve ECT katsayısı hata düzeltme modeli (ECM) ile tahmin edilmektedir. ECM modeli aşağıda denklem 2’de gösterilmiştir.

$$\Delta G/P_t = \gamma_0 + \sum_{i=1}^k \gamma_i \Delta G/P_{t-i} + \sum_{j=0}^l \gamma_j \Delta Y/P_{t-j} + \tau ECT_{t-1} + \mu_i \quad (2)$$

Denklem 2’de yer alan “ Δ ” birinci farkı, “Y/P” kişi başına düşen reel GSYİH’yi, “G/P” kişi başına düşen reel kamu harcamalarını, “ μ_i ” hata terimini, “k” ve “l” gecikme uzunluklarını, “ γ_0 ” sabiti, “ γ_i ” ve “ γ_j ” kısa dönem katsayıları, ECT_{t-1} hata düzeltme terimini ve “ τ ” kısa vadede oluşabilecek dengesizliğin uzun vadede ne kadarının düzeleceğini göstermektedir. ECT katsayısının negatif ve olasılık değerinin 0,05’ten küçük olması beklenmektedir.

Son olarak değişkenler arasında nedensellik ilişkilerinin tespitinde uygulanacak olan Toda ve Yamamoto (1995) Granger nedensellik analizi prosedürü için ilk adım, uygun gecikme uzunluğunun tespit edilmesidir. Ardından bu gecikme uzunluğuna maksimum bütünleşme derecesi ilave edilerek VAR modeli tahmin edilmektedir. Çalışma kapsamında oluşturulan VAR modeli şu şekilde ifade edilebilir:

$$G/P_t = \gamma_0 + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \gamma_{1i} G/P_{t-i} + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \vartheta_{1i} Y/P_{t-i} + \mu_{1t} \quad (3)$$

Kişi başına düşen kamu harcamalarının bağımlı değişken olduğu denklem 3’ün boş hipotezine göre kişi başına düşen gelirden kişi başına düşen kamu harcamalarına doğru herhangi bir nedensellik ilişkisi yoktur.

$$Y/P_t = \gamma_0 + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \gamma_{2i} Y/P_{t-i} + \sum_{i=1}^{k+d_{max}} \vartheta_{2i} G/P_{t-i} + \mu_{2t} \quad (4)$$

Kişi başına düşen gelirin bağımlı değişken olduğu denklem 4’ün boş hipotezine göre kişi başına düşen kamu harcamalarından kişi başına düşen gelire doğru herhangi bir nedensellik ilişkisi yoktur. Bu formülasyonlar her bir alt dönem için ayrı ayrı uygulanacaktır.

3. Veri Seti ve Model

Bu çalışma diğer çalışmalardan farklı olarak literatürde Gupta versiyonu olarak anılan kamu harcamalarıyla ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi 98 yıllık gibi uzun bir dönemi ele alarak Türkiye örneğinde incelemektedir. Böylesine uzun bir dönemin hem bir bütün olarak hem de Türkiye'nin tecrübe ettiği önemli yapısal kırılmaları da dikkate alarak zaman ayrıştırması yoluyla alt dönemler bağlamında ele alması çalışmanın bir diğer önemli yönünü oluşturmaktadır. Bu kapsamda 1924-2021, 1924-1954, 1955-1984, 1985-2021 dönemlerine ilişkin 4 model oluşturulmuş ve değişkenler GSYİH deflatörüyle reelleştirilmiştir. Değişkenlerin uç değerlerini yakınsamak amacıyla değişkenler analizlere logaritmik formda dahil edilmiştir. Ayrıca çalışmada yıllık veriler kullanılmıştır. Kamu harcamalarına (G) ilişkin veriler Hazine ve Maliye Bakanlığında (HMB, 2023), nüfus (P) ve GSYİH (Y) değişkenine ilişkin veriler ise Türkiye İstatistik Kurumundan (TÜİK, 2023) derlenmiştir.

Analiz kapsamında öncelikle oluşturulan modellerde kullanılan değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistik değerleri aşağıda Tablo 2'de sunulmuştur. Değişkenlerdeki oynaklığı temsil eden en yüksek standart sapma değeri en geniş zaman aralığını kapsayan 1924-2021 dönemine ilişkindir. En düşük standart sapma değeri ise 1924-1954 dönemine aittir. Çarpıklık değerinin 0 (sıfır) ve basıklık değerinin 3 (üç) olması değişkenlerin normal dağılıma uygun olduğunu gösterecektir. Çalışmada kullanılan değişkenlerin çarpıklık değerleri -0,75 ile 0,70 arasında değişmektedir. 1985-2021 dönemine ilişkin olan değişkenlerin dağılımı negatif yani sola çarpık iken diğer zaman dilimindeki değerlerin dağılımı ise pozitif yani sağa çarpıktır. Değişkenlerin basıklık değerleri 1,58 ile 2,45 arasında değişmektedir. Dolayısıyla değişkenlerin tamamı farklı zaman dilimleri için normal dağılıma göre daha düzdür. Jarque-Bera testi sonuçlarına göre, 1924-1954 dönemi için değişkenlerin normal dağılmadığı geriye kalan tüm alt dönemlerde ise serilerin normal dağılıma uygun olduğu açıktır.

Tablo 2. Tanımlayıcı istatistikler

	G/P	Y/P	G/P	Y/P	G/P	Y/P	G/P	Y/P
	1924-2021	1924-2021	1924-1954	1924-1954	1955-1984	1955-1984	1985-2021	1985-2021
Ortalama	-3.2601	-1.6384	-10.294	-8.5754	-6.6047	-4.9126	5.3450	6.8286
Medyan	-6.6024	-4.8719	-10.519	-8.8992	-7.1163	-5.2654	7.4821	8.6945
Maksimum	9.6762	11.185	-9.0324	-7.2993	-2.8420	-1.2047	9.6762	11.185
Minimum	-11.504	-9.5095	-11.504	-9.5095	-8.9521	-7.2005	-2.3954	-0.7081
Std. hata.	7.3762	7.2515	0.7851	0.74597	1.8034	1.7442	3.9288	3.8365
Çarpıklık	0.5984	0.5983	0.4346	0.4426	0.6668	0.6990	-0.7503	-0.6970
Basıklık	1.7656	1.7729	1.6298	1.5817	2.3767	2.4484	2.0567	1.9883
Jarque-Bera	12.070	11.995	3.4009	3.6102	2.7086	2.8233	4.8437	4.5734
Olasılık	0.0024	0.0025	0.1826	0.1645	0.2581	0.2437	0.0888	0.1016
Gözlem	98	98	31	31	30	30	37	37

Gupta modeli, kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkide nüfusu dikkate almakta olup aşağıda denklem 5'te sunulmuştur.

$$G/P = \alpha + \beta(Y/P) \quad (5)$$

Bu modelin geçerli olabilmesi için bağımsız değişken olan kişi başına düşen gelir değişkeninin katsayısını ifade eden β değerinin 1'den büyük olması gerekir.

4. Bulgular ve Tartışma

Değişkenlerin durağanlık seviyelerinin belirlenmesinde ilk olarak literatürde sıklıkla kullanılan ve geleneksel birim kök sınama yöntemi olarak tanımlanabilecek Phillips ve Perron (1988)-PP birim kök testi uygulanmıştır. Bu testin boş hipotezi "serilerin durağan olmadığı ve birim kök içerdiği" şeklindedir. Tablo 3'te yer alan PP testi sonuçlarına göre tüm değişkenlerin birinci farkında durağan olduğu belki de daha önemlisi değişkenler arasındaki ikinci farkında durağan olan herhangi bir değişkenin olmadığı tespit edilmiştir.

Elde edilen sonuçların sağlamlığını tespit edilebilmek için ikinci olarak, yapısal kırılmaları dikkate alan Lee ve Strazicich (2003)-LS birim kök testi uygulanmıştır. Tablo 4'te yer alan LS testine göre PP testine benzer şekilde değişkenler arasında I(2) olan herhangi bir değişken bulunmamaktadır. Ancak PP testinden farklı olarak, Türkiye ekonomisinin tecrübe ettiği yapısal kırılmalar dikkate alındığında değişkenlerin farklı seviyelerde I(1)/I(0) durağan olduğu tespit edilmiştir. Değişkenlerin farklı seviyelerde durağan olması ve bazı dönemler için bağımlı değişkenin I(0) olması nedeniyle eşbütünlüşme ilişkisinin tespitinde geleneksel eşbütünlüşme yaklaşımlarından ziyade A-ARDL yaklaşımı tercih edilmiştir.

Tablo 3. PP test sonuçları

PP		Düzeyde							
		G/P		Y/P		G/P		Y/P	
		1924-2021	1924-2021	1924-1954	1924-1954	1955-1984	1955-1984	1985-2021	1985-2021
Sabitli	t-istatistik	1.2636	1.4525	-0.8032	-0.2982	4.1156	5.3101	-2.9598	-3.0789
	olasılık	0.9984	0.9991	0.8038	0.9139	1.0000	1.0000	0.0485 ^b	0.0372 ^b
Sabitli & Trendli	t-istatistik	-1.6782	-1.8593	-3.1231	-1.5951	-0.0699	0.5951	-0.5369	-0.5056
	olasılık	0.7535	0.6678	0.1193	0.7710	0.9930	0.9991	0.9769	0.9786
Sabitli & Trendsiz	t-istatistik	-0.7948	-0.1824	-2.6083 ^b	-1.6909 ^c	-3.1199 ^a	-2.7707 ^a	0.8706	1.4168
	olasılık	0.3693	0.6180	0.0109	0.0855	0.0030	0.0073	0.8932	0.9583
		Birinci farklarda							
		ΔG/P		ΔY/P		ΔG/P		ΔY/P	
		1924-2021	1924-2021	1924-1954	1924-1954	1955-1984	1955-1984	1985-2021	1985-2021
Sabitli	t-istatistik	-8.7938 ^a	-6.3486 ^a	-9.8646 ^a	-4.6526 ^a	-5.2030 ^a	-3.5772 ^b	-2.8726 ^c	-3.9177 ^a
	olasılık	0.0000	0.0000	0.0000	0.0009	0.0002	0.0130	0.0588	0.0048
Sabitli & Trendli	t-istatistik	-9.4396 ^a	-7.0964 ^a	-9.8097 ^a	-4.6901 ^a	-6.5583 ^a	-4.3676 ^a	-4.3566 ^a	-5.4037 ^a
	olasılık	0.0000	0.0000	0.0000	0.0041	0.0000	0.0091	0.0076	0.0005
Sabitli & Trendsiz	t-istatistik	-6.0482 ^a	-3.8999 ^a	-7.6358 ^a	-4.4647 ^a	-2.5147 ^b	-1.5326	-1.3883	-1.8824 ^c
	olasılık	0.0000	0.0002	0.0000	0.0001	0.0139	0.1156	0.1505	0.0578
Karar		I(1)	I(1)	I(1)	I(1)	I(1)	I(1)	I(1)	I(1)

Notlar: “(c) %10”; “(b) %5”; “(a) %1 önem seviyesini gösterir ve bu açıklamalar Tablo 4-5-6-7 için de geçerlidir. Birim kök testleri, SIC (Schwartz bilgi kriterleri) dikkate alınarak uygulanmıştır.

Tablo 4. LS test sonuçları

Dönemler		Düzeyde				Birinci Farklarda		Karar
		Kırılma Yılları		t-istatistik	Kırılma Yılları		t-istatistik	
G/P	1924-2021	1977	1983	-2.229947	1943	2003	-7.232762 ^a	I(1)
		Y/P	1931	1982	-1.723968	1979	1999	-6.287622 ^a
G/P	1924-1954	1930	1943	-4.610146 ^a	-	-	-	I(0)
		Y/P	1943	1945	-2.693332	1930	1940	-4.785111 ^a
G/P	1955-1984	1961	1976	-1.508931	1964	1983	-4.084621 ^a	I(1)
		Y/P	1969	1976	-2.023879	1961	1978	-4.449177 ^a
G/P	1985-2021	1993	2006	-4.602411 ^a	-	-	-	I(0)
		Y/P	2000	2007	-3.748288 ^b	-	-	-

A-ARDL analiz yöntemini uygulamak için öncelikle maksimum gecikme uzunluğu belirlenmelidir. Verilerin yıllık olmasının yanında zaman ayrıştırması ile modelin sağlamlığının test edilmek istenmesi alt dönemler için gözlem sayısını kısıtladığından maksimum gecikme uzunluğu 2 (iki) olarak seçilmiştir. Daha sonra değişkenler arasındaki olası eşbütünlüşme ilişkisini belirlemek için $F_{OVERALL}$, t_{DV} ve F_{IDV} testleri uygulanmış ve sonuçlar Tablo 5'te gösterilmiştir.

Ana model olarak nitelendirilen 1924-2021 dönemi için Tablo 5'te gösterilen $F_{OVERALL}$ istatistik değeri 11,87'dir. Ayrıca t_{DV} istatistiksel değeri -4,87'dir. Hem $F_{OVERALL}$ hem de t_{DV} test sonuçlarına göre değişkenler arasında eşbütünlüşme olmadığını ifade eden H_0 hipotezi reddedilir. Eşbütünlüşmeye karar vermede daha belirgin sonuçlar elde etmek için Sam vd. (2019) tarafından önerilen F_{IDV} testi, üçüncü test olarak uygulanmıştır. F_{IDV} istatistik değeri 23,74'tür. Uygulanan bu üç testin ortak sonucu, değişkenler arasında güçlü bir eşbütünlüşme ilişkisi vardır. Öte yandan zaman ayrıştırması yoluyla ayrı ayrı hesaplanan 1924-1954, 1955-1984 ve 1985-2021 dönemleri için de benzer sonuçlar elde edilmiştir. Bu bulgular, kişi başına

düşen kamu harcamasıyla kişi başına düşen GSYİH değişkenlerinin uzun dönemde doğrusal olarak birlikte hareket ettiği şeklinde yorumlanabilir.

Tablo 5. A-ARDL sınır testi sonuçları

(1924-2021) $f(G/P Y/P)$ ARDL (1,1) k:1 m:2 n=97							(1924-1954) $f(G/P Y/P)$ ARDL (1,0) k:1 m:2 n=30						
F_{PSS}	11.86887 ^a						F_{PSS}	14.25498 ^a					
t_{BDM}	-4.871678 ^a						t_{BDM}	-5.026840 ^a					
F_{IDV}	23.73509 ^a						F_{IDV}	28.38723 ^a					
	Pesaran vd. (2001)		Narayan (2005)		Sam vd. (2019)			Pesaran vd. (2001)		Narayan (2005)		Sam vd. (2019)	
	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)		I(0)	I(1)	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)
10%	4.14	4.90	-2.57	-2.91	2.80	5.24	10%	4.29	5.08	-2.57	-2.91	2.85	5.31
5%	5.06	5.93	-2.86	-3.22	3.98	7.09	5%	5.40	6.35	-2.86	-3.22	4.19	7.42
1%	7.10	8.26	-3.43	-3.82	6.98	11.49	1%	8.17	9.29	-3.43	-3.82	7.48	12.31
(1955-1984) $f(G/P Y/P)$ ARDL (1,0) k:1 m:2 n=30							(1985-2021) $f(G/P Y/P)$ ARDL (2,1) k:1 m:2 n=37						
F_{PSS}	13.69136 ^a						F_{PSS}	5.429791 ^b					
t_{BDM}	-3.768818 ^b						t_{BDM}	-3.245026 ^b					
F_{IDV}	16.61867 ^a						F_{IDV}	10.39441 ^a					
	Pesaran vd. (2001)		Narayan (2005)		Sam vd. (2019)			Pesaran vd. (2001)		Narayan (2005)		Sam vd. (2019)	
	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)		I(0)	I(1)	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)
10%	4.29	5.08	-2.57	-2.91	2.85	5.31	10%	4.23	5.05	-2.57	-2.91	2.84	5.37
5%	5.40	6.35	-2.86	-3.22	4.19	7.42	5%	5.29	6.18	-2.86	-3.22	4.10	7.41
1%	8.17	9.29	-3.43	-3.82	7.48	12.31	1%	7.87	8.96	-3.43	-3.82	7.43	12.40

Notlar: Modellerin tahmini Case #III'e göre yapılmıştır. k: bağımsız değişken sayısını; m: gecikme uzunluğunu; n: gözlem sayısını göstermektedir.

Aşağıda yer alan Tablo 6, 1924-2021 ana modelinin yanında 1924-1954, 1955-1984 ve 1985-2021 alt dönemlerine ilişkin diagnostik test sonuçlarıyla kısa ve uzun dönem katsayı sonuçlarını göstermektedir. Tablo 6 panel A uzun dönem katsayılarını göstermektedir. Tüm modellerde bağımsız değişken olarak yer alan kişi başına düşen GSYİH değişkeninin uzun dönem katsayı değerleri pozitif olmasının yanında 1'den de büyüktür. Ayrıca %1 önem seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu sonuç, kişi başına düşen GSYİH'de meydana gelecek %1'lik bir artışın kişi başına düşen kamu harcamalarını kendisinden daha fazla arttırdığı şeklinde yorumlanabilir. Böylece, Gupta versiyonu için oluşturulan modelin geçerliliğinde önemli bir kıstas olan β katsayı değerlerinin 1'den büyük olması, Wagner kanununun Türkiye için geçerli olduğunu ampirik olarak kanıtlamaktadır.

Tablo 6. A-ARDL tahmin sonuçları

	1924-2021		1924-1954		1955-1984		1985-2021	
A)Uzun Dönem	Katsayı	Olasılık	Katsayı	Olasılık	Katsayı	Olasılık	Katsayı	Olasılık
G/P	1.0169 ^a	0.0000	1.0648 ^a	0.0000	1.0689 ^a	0.0000	1.0364 ^a	0.0000
B)Kısa Dönem	Katsayı	Olasılık	Katsayı	Olasılık	Katsayı	Olasılık	Katsayı	Olasılık
C	-0.6084 ^a	0.0000	-0.5187 ^a	0.0002	-0.6363 ^a	0.0006	-0.8152 ^a	0.0021
$\Delta G/P_{t-1}$	-	-	-	-	-	-	0.2792 ^a	0.0002
$\Delta(Y/P)$	0.9198 ^a	0.0000	-	-	-	-	0.9462 ^a	0.0000
DUMMY ₁₉₆₂	-0.2592 ^c	0.0622	-	-	-0.2131	0.1071	-	-
DUMMY ₁₉₄₅	-	-	-0.6246 ^a	0.0010	-	-	-	-
DUMMY ₂₀₀₈	-	-	-	-	-	-	-0.0118	0.8919
ECT _{t-1}	-0.3985 ^a	0.0000	-0.5032 ^a	0.0000	-0.5458 ^a	0.0000	-0.4309 ^a	0.0021
C)Diagnostik	Test değeri	Olasılık	Test değeri	Olasılık	Test değeri	Olasılık	Test değeri	Olasılık
χ^2_{SC}	1.4445	0.4857	3.215336	0.2004	1.0147	0.6021	1.4245	0.4905
χ^2_{FF}	0.6832	0.4106	3.471575	0.0742	0.2618	0.6134	4.9480	0.0338
$\chi^2_{NORM(J-B)}$	1.1928	0.5508	0.824985	0.6620	0.0930	0.9546	0.2284	0.8921
$\chi^2_{HET(BPG)}$	7.2026	0.1256	6.301304	0.0978	1.3714	0.7123	6.5676	0.2548
CUSUM	Stable	-	Stable	-	Stable	-	Stable	-
CUSUM Sq.	Stable	-	Stable	-	Stable	-	Stable	-

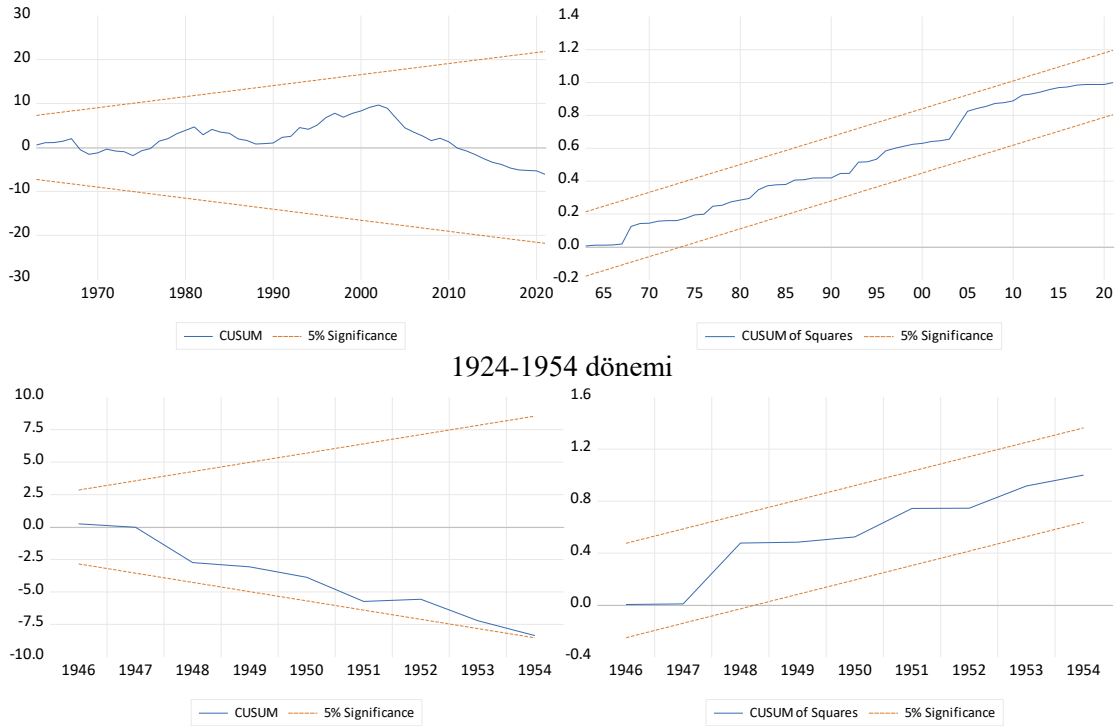
Tablo 6 panel B ise kısa dönem katsayılarını göstermektedir. Beklenildiği gibi tüm modellerin hata düzeltme terimi katsayıları negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu sonuç

kısa dönemde ortaya çıkacak bir şokun uzun dönemde dengeye yakınsanacağını ortaya koymaktadır. Bu dengeye yakınsanma süresi 1924-2021 dönemi için yaklaşık 2 yıl 6 ay (1/0,39), 1924-1954 dönemi için yaklaşık 2 yıl (1/0,50), 1955-1984 dönemi için yaklaşık 1 yıl 8 ay (1/0,54) ve 1985-2021 dönemi için yaklaşık 2 yıl 3 ay (1/0,43) gibi bir zaman dilimini kapsamaktadır.

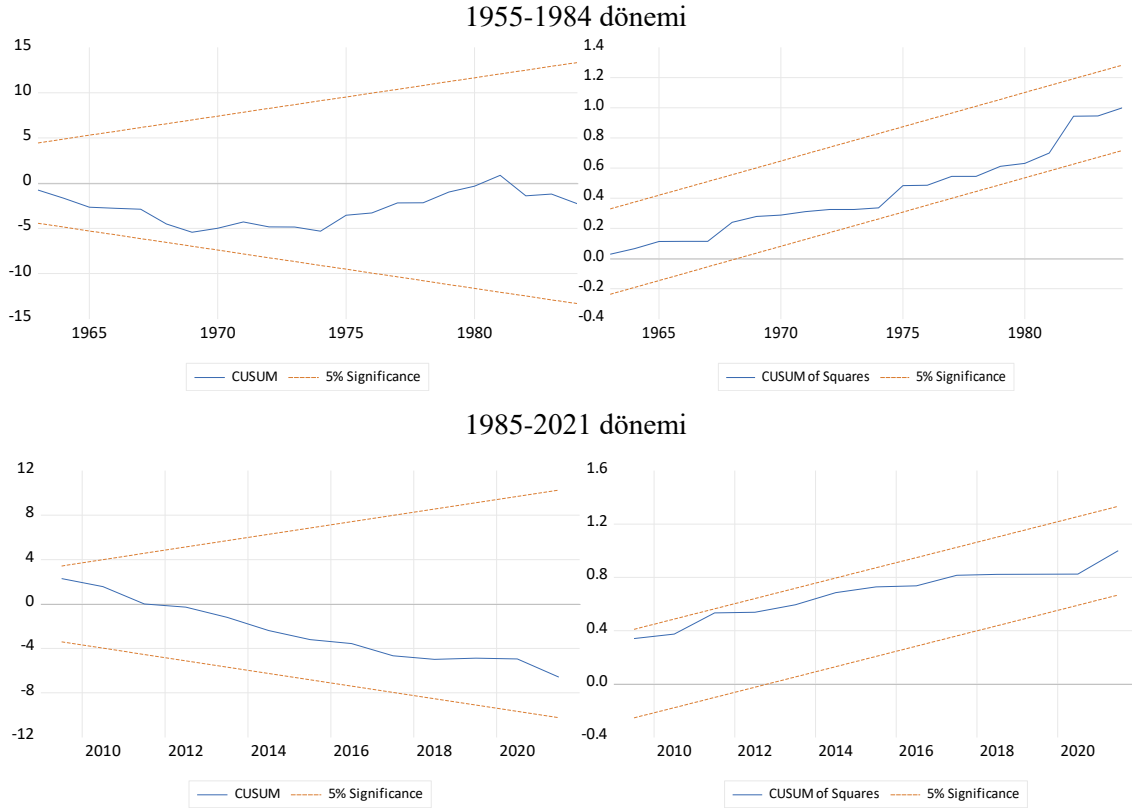
1924-2021 dönemi için modele dahil edilen kukla değişken (1962 yılı) negatif ve istatistiki olarak anlamlı iken 1955-1984 dönemi için anlamsızdır. Benzer şekilde 1955-1984 dönemi için modele dahil edilen kukla değişken (1945 yılı) negatif ve istatistiki olarak anlamlı iken 1985-2021 dönemi için modele dahil edilen kukla değişken (2008 yılı) ise anlamsızdır. Kısa dönem katsayılar işaret yönü açısından uzun dönemle benzerlik göstermekle birlikte etki büyüklüğü açısından daha zayıf olduğu söylenebilir.

Tablo 6 panel C ise diagnostik test sonuçlarını göstermektedir. Tüm modeller için herhangi bir otokorelasyon, değişen varyans, fonksiyonel form sorunu olmamakla birlikte modeller normal dağılım sergilemektedir. Ayrıca Şekil 2’de sunulan CUSUM ve CUSUMSQ istatistikleri %5 anlamlılık düzeyinde kritik sınırı aşmamaktadır. Bu sonuçlar, A-ARDL modelinde yer alan parametrelerin kararlı olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla diagnostik test sonuçlarının tamamı dikkate alındığında elde edilen bulgular güvenilirdir.

Şekil 2. CUSUM ve CUSUMQ grafikleri
1924-2021 dönemi

A-ARDL sınır testi sonuçlarına göre tüm dönemler için kişi başına düşen kamu harcamasıyla kişi başına düşen GSYİH değişkenleri arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Ancak bu sonuç, ilişkinin yönü hakkında bir fikir vermemektedir. İlişkinin yönünün tespitinde modelde yer alan değişkenlerin aynı seviyede durağan olmamasından dolayı Toda-Yamamoto (T-Y) nedensellik testi tercih edilmiştir. Bu test için birinci adım en uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesidir. En uygun gecikme uzunluğu en uzun gözlemi kapsayan 1924-2021 dönemi için 4 (dört), en güncel gözlemi kapsayan 1985-2021 dönemi için 3 (üç) olarak belirlenmiştir. Diğer dönemler için 1 (bir) olarak tespit edilmiştir. Birim kök testi sonuçlarına göre serilerin en yüksek entegre olma derecesi $d_{max}=1$ olduğundan nedensellik testinde gerekli olan $k+d_{max}$ seviyesinin 1924-2021 dönemi için 5 (beş), 1985-2021 dönemi için 4 (dört), diğer dönemler için 2 (iki) olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu hususları dikkate alarak elde edilen sonuçlar aşağıda Tablo 7’de sunulmuştur.

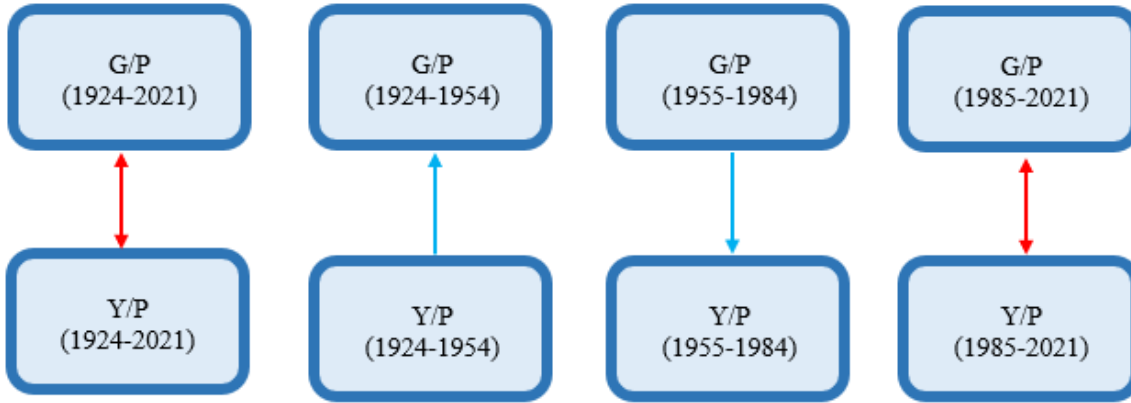
Tablo 7. Toda-Yamamoto nedensellik testi sonuçları

(1924-2021) dönemi için H_0	$k+d_{max}$	Wald istatistiği	p değeri	Karar	Nedenselliğin yönü
$Y/P \nrightarrow G/P$	$4+1=5$	20.7785 ^a	0,0003	H_0 Ret.	$Y/P \leftrightarrow G/P$
$G/P \nrightarrow Y/P$	$4+1=5$	17.5147 ^a	0,0015	H_0 Ret.	
(1924-1954) dönemi için H_0	$k+d_{max}$	Wald istatistiği	p değeri	Karar	Nedenselliğin yönü
$Y/P \nrightarrow G/P$	$1+1=2$	13.5925 ^a	0,0003	H_0 Ret	$Y/P \Rightarrow G/P$
$G/P \nrightarrow Y/P$	$1+1=2$	2.46036	0,1167	H_0 Kabul	$G/P \nrightarrow Y/P$
(1955-1984) dönemi için H_0	$k+d_{max}$	Wald istatistiği	p değeri	Karar	Nedenselliğin yönü
$Y/P \nrightarrow G/P$	$1+1=2$	0.72675	0,3939	H_0 Kabul	$Y/P \nrightarrow G/P$
$G/P \nrightarrow Y/P$	$1+1=2$	5.04503 ^b	0,0247	H_0 Ret	$G/P \Rightarrow Y/P$
(1985-2021) dönemi için H_0	$k+d_{max}$	Wald istatistiği	p değeri	Karar	Nedenselliğin yönü
$Y/P \nrightarrow G/P$	$3+1=4$	6.39026 ^c	0,0940	H_0 Ret.	$Y/P \leftrightarrow G/P$
$G/P \nrightarrow Y/P$	$3+1=4$	13.0530 ^a	0,0045	H_0 Ret.	

1924-2021 dönemine ilişkin T-Y Granger nedensellik testine göre, kişi başına düşen kamu harcaması ile kişi başına düşen gelir arasında nedensellik bulunmadığını ifade eden boş hipotezler %1 anlamlılık seviyesinde reddedilmiştir. Bu sonuç, kişi başına düşen kamu

harcaması ile gelir arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu göstermektedir. Başka bir deyişle, kişi başına düşen kamu harcaması, kişi başına düşen gelirin Granger nedeni iken kişi başına düşen gelir de kişi başına düşen kamu harcamasının Granger nedenidir ve aralarında bir geri besleme bulunmaktadır. Bu sonuç, kişi başına düşen gelir değişkeninin kısa ve uzun dönem istatistiksel olarak anlamlı ve güçlü olan katsayı değerlerini destekler niteliktedir. Benzer sonuçlar en güncel dönemi içeren 1985-2021 dönemi için de elde edilmiştir. Ancak 1924-1954 ve 1955-1984 dönemleri için birbiriyle çelişen sonuçlara ulaşılmıştır. 1924-1954 döneminde nedenselliğin yönü kişi başına düşen gelirden kişi başına düşen kamu harcamalarına doğruyken; 1955-1984 dönemi için nedenselliğin yönü kişi başına düşen kamu harcamalarından kişi başına düşen gelire doğrudur. T-Y Granger nedensellik testi sonuçlarının özet gösterimi aşağıda Şekil 2’de sunulmuştur.

Şekil 2. Nedensellik diyagramı

Şekil 2’de özeti gösterilen T-Y Granger nedensellik testi sonuçları, 1924-2021 döneminde hem Wagner kanununu hem de Keynesyen hipotezi desteklemektedir. Zaman ayrıştırması yapılan dönemlerden 1924-1954 döneminde yalnızca Wagner kanununu, 1955-1984 döneminde ise yalnızca Keynesyen hipotezi destekleyen bulgular elde edilmiştir. Son dönemde (1985-2021) ise 1924-2021 dönemine benzer şekilde hem Wagner kanununu hem de Keynesyen hipotezi destekleyen bulgulara ulaşılmıştır. T-Y Granger nedensellik testi sonuçları, sadece Keynesyen hipotezi destekleyen bulgulara ulaşılan 1955-1984 dönemi dışındaki tüm dönemlerde A-ARDL sınır testi sonuçlarını desteklemektedir.

Cumhuriyet tarihinin en uzun veri setini kullanarak yapılan bu çalışmadan elde edilen sonuçlar hem Wagner kanununu hem de Keynesyen hipotezi desteklemesi bakımından Türkiye için Şimşek (2004), Işık ve Alagöz (2005), Şahin ve Özenç (2007), Altunç (2011), Yaraşır Tülümce ve Zeren (2017), Sağdıç vd. (2020), Atgür’ün (2020) elde ettiği sonuçlarla bire bir örtüşmektedir. İnceledikleri dönemler itibarıyla her iki yaklaşımı da reddeden Demirbaş (1999), Bağdigen ve Çetintaş (2003) ve Başar vd. (2009) gibi çalışmalardan ise tamamen ayrıştırmaktadır. Bu çalışmadan elde edilen bulgular, uluslararası literatürde İyare ve Lorde (2004), Karagianni ve Pempetzoglou (2009), Abu-Eideh (2015) ve Bazán vd. (2022) gibi çalışmaların bulgularıyla örtüşürken; Singh ve Sahni (1984), Henrekson (1993), Burney (2002), Chimobi (2009) ve Konya ve Abdullaev’in (2018) elde ettiği bulgulardan ayrıştırmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Wagner’den (1883) bu yana kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki literatürde pek çok araştırmacının odağında olup bu konuyu farklı ülke/ülke grupları için test eden birçok ampirik çalışma bulunmaktadır. Ancak Gupta (1967) versiyonu çerçevesinde Wagner kanununun geçerliliğini zaman ayrıştırması yaparak test eden bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışma literatürdeki bu boşluğu doldurmak üzere tasarlanmıştır. Ayrıca bu çalışma, Wagner kanununu A-ARDL sınır testi yöntemiyle test ederek literatürdeki diğer çalışmalardan ayrıştırmaktadır. Türkiye örneklemini için 98 yıl gibi uzun bir zaman periyodunu

kapsaması ve elde edilen bulguların sağlamlığının sınanması adına zaman ayrıştırması yapılırken Türkiye ekonomisinin tecrübe ettiği önemli yapısal kırılmaların dikkate alınması çalışmanın bir diğer önemli yönünü oluşturmaktadır.

Wagner kanununda, kamu harcamaları hem mutlak hem de sürekli olarak artmaktadır. Ayrıca kamu harcamalarındaki artış, GSYİH'deki artıştan daha fazladır. Bunun sebebi, artan GSYİH ile beraber ekonomik ve sosyal alanlardaki ilerlemelerin devletin sunmuş olduğu kamu hizmetlerinin artmasına yönelik bir baskı oluşturmasıdır. Dolayısıyla gelir arttıkça kamu hizmetlerine olan talebin daha fazla artması, kamu hizmetlerine olan talebin gelir esnekliğinin 1'den büyük olmasını beraberinde getirmektedir. Bu çalışma kamu harcamalarındaki artışı zaman ayrıştırması yoluyla alt dönemler bağlamında ele aldığından ve kamu hizmetlerine olan talebin gelir esnekliği katsayısını ana dönem ve her bir alt dönem için 1'den büyük olarak tespit ettiğinden Wagner kanununu desteklemektedir. A-ARDL testi ile elde edilen bu sonuç, kamu harcamalarındaki artış üzerinde zamanın bir etkisinin olmadığını, artışın mutlak ve sürekli olduğunu göstermektedir.

A-ARDL testinin tamamlayıcısı olarak yapılan T-Y Granger nedensellik testi sonuçlarına göre; 1924-1954 döneminde nedenselliğin yönü gelirden kamu harcamalarına doğru iken 1955-1984 döneminde kamu harcamalarından gelire doğrudur. Bu sonuç, 1924-1954 döneminde Wagner kanununu desteklerken 1955-1984 döneminde Keynesyen hipotezi destekleyerek 1955-1984 döneminde Keynesyen politikaların benimsendiğine işaret eder. En geniş (1924-2021) ve en güncel (1985-2021) örneklem için nedenselliğin çift yönlü olması, ekonomik büyüme ve kamu harcamaları arasında bir geri besleme olduğunu göstermektedir. Yani, hem kamu harcamaları ekonomik büyümeyi arttırmakta hem de ekonomi büyüdükçe kamu harcamaları artmaktadır. Cumhuriyet tarihinin en uzun örnekleme kullanılarak elde edilen bu sonuçlar, politika yapıcıların kamu harcamalarını planlarken ekonomik büyüme ve toplumsal refah arasındaki dengeyi gözetmesini zorunlu kılmaktadır. Çünkü Türkiye, doğal kaynak zengini olmayan ve harcamalarının büyük bir kısmını vergilerle finanse eden bir ülkedir. Toplumun ortak ihtiyaçlarını karşılamak için bile olsa kamu harcamalarındaki verimliliğin ve denetimin artırılması kamu kaynaklarının etkin kullanımına katkı sağlayacaktır.

Bununla birlikte çalışmanın bazı sınırlılıkları mevcuttur. Bu sınırlılıklardan ilki elde edilen sonuçların yalnızca Türkiye örnekleminde geçerli olduğudur. Wagner kanununun çok farklı versiyonları bulunmaktadır. Çalışmanın konuyu yalnızca Gupta versiyonu çerçevesinde ele alması çalışmanın ikinci önemli kısıtını oluşturur. Ayrıca modelin orijinalliğine sadık kalınması adına modele herhangi bir kontrol değişkeni eklenmemiştir. Bu çalışma, Wagner kanununun diğer versiyonlarının da farklı ülke/ülke grupları ve dönemler itibarıyla zaman ayrıştırması yapılarak analiz edilebileceği yönünde gelecek çalışmalara yol göstermektedir.

Kaynakça

- Abbasov, J. A. and Aliyev, K. (2018). Testing Wagner's law and Keynesian hypothesis in selected Post-Soviet countries. *Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis*, 66(5), 1227-1237.
- Abizadeh, S. ve Yousefi, M. (1988). An empirical re-examination of Wagner's law. *Economics Letters*, 26(2), 169-173. [https://doi.org/10.1016/0165-1765\(88\)90035-3](https://doi.org/10.1016/0165-1765(88)90035-3)
- Abu-Eideh, O. M. (2015). Causality between public expenditure and GDP growth in Palestine: An econometric analysis of Wagner's law. *Journal of Economics and Sustainable Development*, 6(2), 189-199.
- Afxentiou, P. C. ve Serletis, A. (1991). A time-series analysis of the relationship between government expenditure and GDP in Canada. *Public Finance Quarterly*, 19(3), 316-333. <https://doi.org/10.1177/109114219101900303>

- Ahuja, D. ve Pandit, D. (2020). Public expenditure and economic growth: Evidence from the developing countries. *FIIIB Business Review*, 9(3), 228-236. <https://doi.org/10.1177/2319714520938901>
- Akbulut, H. (2017). The Relationship between economic development and state spendings: The case of Turkey in 2007:1-2015:3 quarter. *Journal of Administrative Sciences*, 15(29): 9-23.
- Akçay, S. (2022). Remittances and income inequality in the Philippines. *Asian-Pacific Economic Literature*, 36(1), 30-47. <https://doi.org/10.1111/apel.12346>
- Akinlo, A. E. ve Jemiluyi, O. O. (2018). Government expenditure and economic growth nexus in Nigeria: Evidence from nonlinear ARDL and causality approaches. *Review of Innovation and Competitiveness*, 24(5), 346-350. <https://doi.org/10.32728/ric.2018.42/1>
- Al-Fawwaz, T. M. (2016). The impact of government expenditures on economic growth in Jordan (1980-2013). *International Business Research*, 9(1), 99-105.
- Altunç, Ö. F. (2011). Kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye'ye ilişkin ampirik kanıtlar. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 18(2), 145-157.
- Ansari, M. I., Gordon, D. V. ve Akuamoah, C. (1997). Keynes versus Wagner: Public expenditure and national income for three African countries. *Applied Economics*, 29(4), 543-550. <https://doi.org/10.1080/000368497327038>
- Arestis, P., Şen, H. ve Kaya, A. (2021). On the linkage between government expenditure and output: Empirics of the Keynesian view versus Wagner's law. *Economic Change and Restructuring*, 54(2), 265-303. <https://doi.org/10.1007/s10644-020-09284-7>
- Arısoy, İ. (2005). Wagner ve Keynes hipotezleri çerçevesinde Türkiye'de kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(2), 63-80.
- Atgür, M. (2020). Kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Wagner Yasası'nın ve Keynesyen Hipotez'in Türkiye'de geçerliliği üzerine bir inceleme. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(3), 895-915. <https://doi.org/10.16951/atauniiibd.701686>
- Babatunde, M. A. (2011). A bound testing analysis of Wagner's law in Nigeria: 1970-2006. *Applied Economics*, 43(21), 2843-2850. <https://doi.org/10.1080/00036840903425012>
- Bagdıgen, M. ve Cetintas, H. (2003). Causality between public expenditure and economic growth: The Turkish case. *Journal of Economic and Social Research*, 6(1): 53-72.
- Balkı, A. ve Göksu, S. (2023). The relationship between public expenditures and economic growth in the scope of economic classification: The case of Turkey. *Panoeconomicus*. <https://doi.org/10.2298/PAN220925006B>
- Barra, C., Bimonte, G. ve Spennati, P. (2015). Did fiscal institutions affect Wagner's law in Italy during 1951-2009 period? An empirical analysis. *Applied Economics*, 47(59), 6409-6424. <https://doi.org/10.1080/00036846.2015.1071475>
- Barro, R. J. (1990). Government spending in a simple model of endogenous growth. *Journal of Political Economy*, 98(2), 103-125. <https://doi.org/10.1086/261726>
- Başar, S., Aksu, H., Temurlenk, M. S. ve Polat, Ö. (2009). Türkiye'de kamu harcamaları ve büyüme ilişkisi: Sınır testi yaklaşımı. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(1), 301-314.
- Bazán, C., Álvarez-Quiroz, V. J. ve Olivares, Y. M. (2022). Wagner's law vs. Keynesian hypothesis: Dynamic impacts. *Sustainability*, 14, 1-25. <https://doi.org/10.3390/su141610431>
- Bird, R. M. (1971). Wagner's law of expanding state activity. *Public finance = Finances publiques*, 26(1), 1-26.

- Buchanan, J. M. (1975). Public finance and public choice. *National Tax Journal*, 28(4), 383-394.
- Burney, N. A. (2002). Wagner's hypothesis: Evidence from Kuwait using cointegration tests. *Applied Economics*, 34(1), 49-57. <https://doi.org/10.1080/00036840010027540>
- Chimobi, O. P. (2009). Government expenditure and national income: A causality test for Nigeria. *European Journal of Economic and Political Studies*, 2(2), 1-12.
- Dahmani, M. D., Bendahmane, A. ve Chenini, M. (2021). Revisiting the validity of Wagner's law in Algeria during 1970-2018: New evidence from linear and nonlinear models. *Journal of Finance, Investment and Sustainable Development*, 6(2), 457-476.
- Demir, İ. C. ve Balkı, A. (2019). Türkiye'de Wagner Kanunu'nun sınanması: 1960-2016 dönemi analizi. *Vergi Raporu*, 234(3), 11-27.
- Demirbaş, S. (1999). Cointegration analysis-causality testing and Wagner's law: The case of Turkey, 1950-1990. *University of Leicester, School of Business Discussion Paper in Economics*, No: 99/3.
- Eğilmez, A. M. (2018). *Değişim sürecinde Türkiye: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e sosyo-ekonomik bir değerlendirme*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Engle, R. F. ve Granger, C. W. (1987). Co-integration and error correction: Representation, estimation, and testing. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 55(2), 251-276. <https://doi.org/10.2307/1913236>
- Gövdeli, T. (2019). Kamu harcamaları ve ekonomik büyüme: Türkiye'de Wagner ve Keynesyen hipotezin ampirik analizi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33(3), 995-1010.
- Gupta, S. P. (1967). Public expenditure and economic growth: A time series analysis. *Public Finance*, 22(4), 423-461.
- Gül, E. ve Yavuz, H. (2011). Türkiye'de kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi: 1963-2008 dönemi. *Maliye Dergisi*, 160, 72-85.
- Günaydin, İ. (2000). Türkiye için Wagner ve Keynes hipotezlerinin testi. *İktisat İşletme ve Finans Dergisi*, 175, 70-86.
- Gürdal, T., Aydın, M. ve İnal, V. (2021). The relationship between tax revenue, government expenditure, and economic growth in G7 countries: New evidence from time and frequency domain approaches. *Economic Change and Restructuring*, 54, 305-337. <https://doi.org/10.1007/s10644-020-09280-x>
- Henrekson, M. (1993). Wagner's law-a spurious relationship. *Public Finance*, 48(3), 406-415.
- HMB. (2023). Genel Yönetim Mali İstatistikleri. <https://muhasebat.hmb.gov.tr/genel-yonetim-mali-istatistiklerin> Erişim: 14.06.2023
- Huang, C-J. (2006). Government expenditures in China and Taiwan: Do they follow Wagner's law?. *Journal of Economic Development*, 31(2), 139-148.
- İslam, A. M. (2001). Wagner's law revisited: Cointegration and exogeneity tests for the USA. *Applied Economics*, 8(8), 509-515. <http://dx.doi.org/10.1080/13504850010018743>
- İşık, N. ve Alagöz, M. (2005). Kamu harcamaları ve büyüme arasındaki ilişki. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24, 63-75.
- İyare, S. O. ve Lorde, T. (2004). Co-integration, causality and Wagner's law: Tests for selected Caribbean countries. *Applied Economics Letters*, 11(13), 815-825. <https://doi.org/10.1080/1350485042000254881>

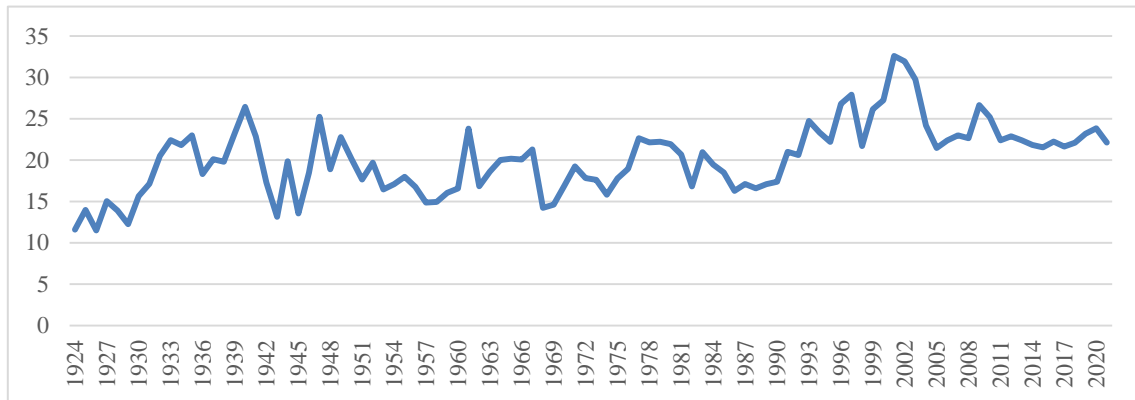
- İçen, H. (2021). Türkiye’de kamu harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki asimetrik ilişkinin analizi. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 22(2), 1-18. <https://doi.org/10.31671/doujournal.972977>
- Johansen, S. ve Juselius, K. (1990). Maximum likelihood estimation and inference on cointegration-with appucations to the demand for money. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52(2), 169-210. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0084.1990.mp52002003.x>
- Kabaklarlı, E. ve Er, P. H. (2014). Türkiye’de kamu harcamalarının ekonomik büyümeye etkisinin sınır testi yaklaşımı ile analizi. *Maliye Dergisi*, 166, 268-285.
- Karabulut, Ş. (2020). Wagner ve Keynes hipotezinin geçerliliği: Türkiye örneği. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 11, 150-168. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.701710>
- Karagianni, S. ve Pempetzoglou, M. (2009). Evidence for non-linear causality between public spending and income in the European Union countries. *The Journal of Applied Business Research*, 25(1), 69-82. <https://doi.org/10.19030/jabr.v25i1.1049>
- Keynes, J. M. (1936). *The general theory of employment, interest and money*. London: Palgrave Macmillan.
- Kolçak, M., Kalabak, A. Y. ve Boran, H. (2015). Kamu harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki üzerine ampirik bir analiz: 1984-2014 Türkiye örneği. *EconWorld2015*, 18-20.
- Kolluri, B. R., Panik, M. J. ve Wahab, M. S. (2000). Government expenditure and economic growth: Evidence from G7 countries. *Applied Economics*, 32(8), 1059-1068. <https://doi.org/10.1080/000368400322110>
- Kónya, L. ve Abdullaev, B. (2018). An attempt to restore Wagner’s law of increasing state activity. *Empirical Economics*, 55(4), 1569-1583. <https://doi.org/10.1007/s00181-017-1339-x>
- Köksel Tan, B., Mert, M. ve Özdemir Z. A. (2010). Kamu yatırımları ve ekonomik büyüme ilişkisine bir bakış: Türkiye, 1969-2003. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(1), 25-39.
- Kumar, S., Webber, D. J. ve Fargher, S. (2012). Wagner's law revisited: Cointegration and causality tests for New Zealand. *Applied Economics*, 44(5), 607-616. <https://doi.org/10.1080/00036846.2010.511994>
- Lamartina, S. ve Zaghini, A. (2008). Increasing public expenditures: Wagner's law in OECD countries. *Center for Financial Studies Working Paper*, No: 13.
- Lee, J. ve Strazicich, M. C. (2003). Minimum lagrange multiplier unit root test with two structural breaks. *Review of Economics and Statistics*, 85(4), 1082-1089. <https://doi.org/10.1162/003465303772815961>
- Loizides, J. ve Vamvoukas, G. (2005). Government expenditure and economic growth: Evidence from trivariate causality testing. *Journal of Applied Economics*, 8(1), 125-152. <https://doi.org/10.1080/15140326.2005.12040621>
- Lucas, R. E. Jr. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 3-42. [https://doi.org/10.1016/0304-3932\(88\)90168-7](https://doi.org/10.1016/0304-3932(88)90168-7)
- Magazzino, C. (2012). Wagner versus Keynes: Public spending and national income in Italy. *Journal of Policy Modeling*, 34(6), 890-905. <https://doi.org/10.1016/j.jpolmod.2012.05.012>
- Mann, A. J. (1980). Wagner’s law: An econometric test for Mexico, 1925-1976. *National Tax Journal*, 33(2), 189-201. <https://doi.org/10.1086/NTJ41862301>

- McNown, R., Sam, C. Y. ve Goh, S. K. (2018). Bootstrapping the autoregressive distributed lag test for cointegration. *Applied Economics*, 50(13), 1509-1521. <https://doi.org/10.1080/00036846.2017.1366643>
- Mohammadi, H., Cak, M. ve Cak, D. (2008). Wagner's hypothesis new evidence from Turkey using the bounds testing approach. *Journal of Economic Studies*, 35(1), 94-106. <https://doi.org/10.1108/01443580810844442>
- Muharrem, Ş. ve Uysal, D. (2023). Makroekonomik değişkenlerin kamu harcamaları üzerindeki etkisi: Wagner yasası geçerliği. *İzmir İktisat Dergisi*, 38(2), 430-447. <https://doi.org/10.24988/ije.1172275>
- Narayan, P. K. (2005). The saving and investment nexus for China: Evidence from cointegration tests. *Applied Economics*, 37(17), 1979-1990. <https://doi.org/10.1080/00036840500278103>
- Narayan, P. K. ve Smyth, R. (2005). Electricity consumption, employment and real income in Australia evidence from multivariate Granger causality tests. *Energy policy*, 33(9), 1109-1116. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2003.11.010>
- Oxley, L. (1994). Cointegration, causality and Wagner's law: A test for Britain 1870-1913. *Scottish Journal of Political Economy*, 41(3), 286-298. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9485.1994.tb01127.x>
- Pesaran, M. H., Shin, Y. ve Smith, R. J. (2001). Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326. <https://doi.org/10.1002/jae.616>
- Phillips P. C. B. ve Hansen, B. E. (1990). Statistical inference in instrumental variables regression with I (1) processes. *The Review of Economic Studies*. 57(1), 99-125. <https://doi.org/10.2307/2297545>
- Phillips, P. C. B. ve Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346. <https://doi.org/10.1093/biomet/75.2.335>
- Rasaily, A. ve Paudel, S. (2019). Impact of government expenditures on economic growth: Case of Nepal. *International European Extended Enablement in Science, Engineering & Management*, 10(6), 167-174.
- Romer, P. M. (1989). Human capital and growth: Theory and evidence. *National Bureau of Economic Research (NBER) Working Paper*, No: 3137.
- Sağdıç, E. N., Şaşmaz, M. U. ve Tuncer, G. (2020). Wagner versus Keynes: Empirical evidence from Turkey's provinces. *Panoeconomicus*, 67(5), 657-674. <https://doi.org/10.2298/PAN170531001S>
- Sam, C. Y., McNown, R. ve Goh, S. K. (2019). An augmented autoregressive distributed lag bounds test for cointegration. *Economic Modelling*, 80, 130-141. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2018.11.001>
- Shahbaz, M., Hye, Q. M. A., Tiwari, A. K. ve Leitão, N. C. (2013). Economic growth, energy consumption, financial development, international trade and CO₂ emissions in Indonesia. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 25, 109-121. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2013.04.009>
- Sideris, D. (2007). Wagner's law in 19th century Greece: A cointegration and causality analysis. *Bank of Greece Working Paper*, No: 64.
- Singh, B. ve Sahni, B. S. (1984). Causality between public expenditure and national income. *The Review of Economics and Statistics*, 66(4), 630-644. <https://doi.org/10.2307/1935987>

- Sinha, D. (2007). Does the Wagner's law hold for Thailand? A time series study. *Munich Personal RePEc Archive Working Paper*, No: 2560.
- Şahin, M. ve Özenç, Ç. (2007). Kamu harcamaları ile makro ekonomik değişkenler arasındaki nedensellik ilişkileri. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 5(2), 177-200.
- Şimşek, M. (2004). Türkiye'de kamu harcamaları ve ekonomik büyüme. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 18(1), 37-52.
- Telek, C. ve Telek, A. (2016). Kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisinin Wagner ve Keynes hipotezi çerçevesinde incelenmesi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 12(12), 628-642.
- Thornton, J. (1999). Cointegration, causality and Wagner's law in 19th century Europe. *Applied Economics Letters*, 6(7), 413-416. <http://dx.doi.org/10.1080/135048599352916>
- Toda, H. Y. ve Yamamoto, T. (1995). Statistical inference in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66(1-2), 225-250. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(94\)01616-8](https://doi.org/10.1016/0304-4076(94)01616-8)
- Tsoukis, C. ve Miller, N. J. (2003). Public services and endogenous growth. *Journal of Policy Modeling*, 25(3), 297-307. [https://doi.org/10.1016/S0161-8938\(03\)00026-7](https://doi.org/10.1016/S0161-8938(03)00026-7)
- TUİK. (2023). İstatistik Veri Portalı. <https://data.tuik.gov.tr/Turcat> Erişim: 14.06.2023
- Tuna, K. (2013). Türkiye'de Wagner Kanunu'nun geçerliliğinin test edilmesi. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 1(3), 54-57.
- Wagner, A. (1883). *Finanzwissenschaft*. Leipzig: C. F. Winter.
- Yaraşır Tülümce, S. ve Zeren, F. (2017). Türkiye'de kamu harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin asimetrik nedensellik testi ile analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 13(2), 299-310. <https://doi.org/10.17130/ijmeb.2017228685>
- Yılgor, M., Ertugrul, C. ve Eker Celepcioglu, M. (2012). The effect of public expenditure on economic growth: Turkey example. *Investment Management and Financial Innovations*, 9(2), 193-202.
- Yurtkuran, S. (2022). Kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin analizi: Türkiye örneği. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(3), 1029-1044.

Ekler

Ek Şekil 1. 1924-2021 Döneminde Kamu Harcamalarının GSYİH'ye Oranı

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı Muhasebat Genel Müdürlüğü (<https://muhasebat.hmb.gov.tr/>) ile TUİK (<https://www.tuik.gov.tr/>) verileri kullanılarak yazarlar tarafından çizilmiştir.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

ARAŞTIRMACILARIN MAKALEYE KATKI ORANI BEYANI

1. yazar katkı oranı : %50
2. yazar katkı oranı : %50

Cumhuriyet'in Erken Dönem Dış Siyasa Uygulamalarında Gözlemlenen Kısıtlayıcı ve Kolaylaştırıcı Faktörler: Sistem, Devlet ve Birey Düzeylerinde Analiz

Constraining and Facilitating Factors Observed in the Foreign Policy Implementations of the Early Republic: Analysis at the System, State, and Individual Levels

Araş. Gör. Dr. Baybars ÖĞÜN¹

Öz

Bu çalışma, Cumhuriyet'in erken döneminde Türkiye'nin dış siyasasını incelemektedir. Çalışmanın araştırma sorusu, iki dünya savaşı arası dönemdeki Türk dış siyasa uygulamalarını etkileyen faktörlerin neler olduğuna yöneliktir. Çalışmanın alt araştırma sorusu ise dış siyasa uygulamalarına hangi faktörlerin kısıtlayıcı ve hangi faktörlerin kolaylaştırıcı etki yaptığını sorgular. Dış siyasanın tasarlanması veya karar alma süreçleri ile uygulama aşaması ayrımı yapılarak sadece uygulamalara odaklanılacaktır. Dış siyasa kararlarının nasıl ve hangi süreçlerde alındığıyla ilgilenilmemektedir. Bunun yanında Türkçe literatürde üzerinde ayrıntılı olarak durulmayan, kısıtlayıcı ve kolaylaştırıcı faktörler ayrımına gidilecektir. Makalede analitik-açıklayıcı metodoloji kapsamında, uluslararası politika çalışmalarında başvurulan klasik analiz düzeyleri kullanılacaktır. Sistem düzeyinde uluslararası politik sistemdeki çok kutuplu güçler dengesi ve Büyük Güçler'e coğrafi yakınlık; devlet düzeyinde Türkiye'nin siyasi, toplumsal ve ekonomik koşulları; birey düzeyinde ise Cumhuriyet'in erken döneminin "tek adamı" olan Mustafa Kemal Atatürk'ün liderlik özellikleri ve dış siyasa yaklaşımı ele alınacaktır. Analiz düzeylerine göre çok sebepli bulgulara ulaşılmaktadır. İlgili dönem Türkiye'nin dış siyasa uygulamalarına sistem ve devlet düzeylerindeki faktörlerce kısıtlayıcı, buna karşılık sistem ve birey düzeylerindeki faktörlerce kolaylaştırıcı etkiler gözlemlenmektedir. Sistem düzeyi faktörlerin hem kısıtlayıcılık hem de kolaylaştırıcılık bağlamında daha belirleyici olduğu bulgusuna ulaşılmaktadır. Devlet düzeyi faktörlerin dış siyasa uygulamalarına yönelik kısıtlayıcı baskıyı artırmasına rağmen, birey düzeyi faktörlerin ise bu baskıyı belli ölçüde ortadan kaldırdığı sonucuna varılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Erken dönem Cumhuriyet, Türk dış siyasası, analiz düzeyleri, kısıtlayıcı faktörler, kolaylaştırıcı faktörler

Makale Türü: Araştırma

Abstract

This study examines Turkish foreign policy in the early Republican period. The study's research question is about the factors affecting Turkish foreign policy implementations in the period between the two world wars. The sub-research question asks which factors acted as constraints and which factors acted as facilitators. By distinguishing between foreign policy decision-making processes and the implementation phase, only the implementation phase will be focused on. In addition, a distinction will be made between constraining and facilitating factors, which has not been elaborated in the Turkish literature. Within the analytical-explanatory methodology, the study will use the classical levels of analysis in international politics. At the system level, the multipolar balance of power in the international political system and geographical proximity to the Great Powers; at the state level, the political, social, and economic conditions of the newly established state; and the individual level, the leadership qualities and diplomatic

¹Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, baybars.ogun@ahievran.edu.tr

Atf için (to cite): Öğün, B. (2023). Cumhuriyet'in erken dönem dış siyasa uygulamalarında gözlemlenen kısıtlayıcı ve kolaylaştırıcı faktörler: Sistem, devlet ve birey düzeylerinde analiz. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(100. Yılında Cumhuriyet Özel Sayısı), 218-235.

style of Mustafa Kemal Atatürk. The study reaches multi-causal findings. In the relevant period, Türkiye's foreign policy implementations were constrained by system- and state-level factors and facilitated by system- and individual-level factors. System-level factors are found to be more determinant in terms of both restrictiveness and facilitation. It is concluded that while state-level factors increase the restrictive pressure on foreign policy implementations, individual-level factors remove this pressure to some extent.

Keywords: Early Republic, Turkish foreign policy, levels of analysis, constraining factors, facilitating factors

Paper Type: Research

Giriş

Bu çalışmada Cumhuriyet'in erken dönem dış siyaseti incelenmektedir. Takriben yeni devletin kurucu belgesi olan Lozan Barış Antlaşması (24 Temmuz 1923) ve Mustafa Kemal Paşa'nın² (1881-1938) önderliğinde ilan edilen cumhuriyetten (29 Ekim 1923), II. Dünya Savaşı'nın başlamasına (1 Eylül 1939) kadarki tarihsel aralığa odaklanılmaktadır. Ancak bu çalışma, kronolojik olay anlatımı yöntemi kullanılmamaktadır. Çalışmanın araştırma sorusu, iki dünya savaşı arası dönemde, Türkiye'nin dış siyaset uygulamalarını etkileyen içsel ve dışsal faktörlerin neler olduğuna yöneliktir. Alt araştırma sorusu ise hangi faktörlerin kısıtlayıcı, hangi faktörlerin de kolaylaştırıcı etki yaptığını sorgular. Bundan dolayı araştırma yöntemi olarak uluslararası politika ve dış politika çalışmalarında kullanılan klasik analiz düzeyleri (levels of analysis) kullanılacaktır. Sistem düzeyinde uluslararası politik sistemdeki çok kutuplu güçler dengesi ve Büyük Güçler'e (Great Powers) coğrafi yakınlık; devlet düzeyinde Türkiye'nin siyasi, toplumsal ve ekonomik koşulları; birey düzeyinde ise Cumhuriyet'in erken döneminin "tek adamı"³ olan Mustafa Kemal Atatürk'ün liderlik özellikleri ve dış siyasete yaklaşımı ele alınacaktır.

Cumhuriyet'in erken dönem dış siyaseti, Türk Dış Politikası (TDP) yazınında sıklıkla siyasi tarihçilerin konusu olmuştur (Gönlübol ve Sar, 1996, s. 1-133; Sönmezoglu, 2004, s. 83-98; Armaoğlu, 2007, s. 305-358; Çakmak, 2008, s. 61-246). Bunun yanında lider merkezli açıklamalar tercih edilmektedir. Bundan dolayı ilgili dönem, Atatürk'ün şahsında isimlendirilmektedir (Akşin, 1991; Gözen, 2009, s. 59-70; Çomak, 2010, s. 113-132; Balcı, 2013, s. 25-52; Tuncer, 2021). Bu tercihin anlaşılabilir tarafları olsa da farklı analiz düzeylerinde inceleme yapmanın daha açıklayıcı olacağı ileri sürülebilir. TDP yazınında Cumhuriyet'in takriben ilk yirmi yılına yönelik olarak sıklıkla, içeriden dışarıya yönelik geliştirilen dış politika analizlerine rastlanmaktadır. İçeriden dışarıya analizler, aktörün veya yapanın niyetlerine ve stratejilerine odaklanarak bunların, dışarıdaki etkileşim sonrasında ortaya çıkacak sonuçlarla eşleşeceği varsayımına dayanmaktadır. Kenneth Waltz'un tabiriyle bu tür analizler veya teoriler, indirgemecidir (Waltz, 1979, s. 19). Karar alıcıların rasyonel politika ve stratejilerinin "mutlaka belirleyici" varsayıldığı çalışmalar karşımıza çıkmaktadır. TDP literatüründe siyasi tarih geleneğinden gelen başka bir alışkanlığın ise olayların kronolojisine dayalı anlatımlar olduğu gözlemlenmektedir. Buna karşılık farklı dönemleri, yapısal unsurlara dayanarak inceleyen yazarlar da vardır. Örneğin Mustafa Aydın tarihsel, coğrafi ve ideolojik faktörler ışığında Türk dış siyasetindeki belirleyici faktörleri, geniş bir perspektifle ele alır (Aydın, 1999).

I. Dünya Savaşı ertesindeki uluslararası geçiş döneminde, Türkiye gibi imparatorluk halefi olan yeni, zayıf ve kırılğan bir devletin dış siyaset uygulamalarını sadece devlet adamlarının algılamaları ve karar alma süreçleriyle açıklamanın, dönemi resmederken eksiklikler bırakacağı düşünülmektedir. 1920'li ve 30'lu yıllar, Türkiye'nin çoklu diplomatik girişimlerinin, ikili ve çok taraflı antlaşmaların ve değişken tehdit algılamalarının gözlemlendiği yıllardır. Bu açıdan birden çok faktörün devreye girdiği, kırılğan ve zayıf devlet kapasitesinin

²24 Kasım 1934 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tarafından oybirliğiyle kabul edilen 2587 sayılı kanunla, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e Atatürk soyadı verilmiştir.

³Şevket Süreyya Aydemir'in üç ciltlik eseri olan "Tek Adam"dan esinlenilmektedir.

yoğun olarak hissedildiği, yeni bir dünya savaşının emarelerinin erken tarihlerde ortaya çıktığı bu tarihi dönemde, bir dış siyasa çalışmasının çok sebepli analiz yapılmadan yeterince anlaşılamayacağı ve açıklanamayacağından yola çıkılmaktadır. Ancak çok sebepli bir analizin sadece betimleyici biçime dönüşmemesi için bu sebep unsurlarından hangisinin daha baskın olduğuna da teorik ve kavramsal bir cevap verilmelidir. Bundan dolayı makalenin sonuç bölümünde birey, devlet ve sistem düzeyi faktörlerinden hangilerinin dış siyasa uygulamaları üzerinde kısıtlayıcı ve kolaylaştırıcı etki yarattığı tartışılacaktır. Kısıtlayıcı bağımsız değişkenlerin yanında dış siyasa uygulamalarını kolaylaştıran bağımsız değişkenler de açıklanmak istendiğinden, bu bağlamda literatürdeki boşluğu doldurmak adına bir tür “ön çalışma” sunulacaktır.

1. Kavramsal Çerçeve

Çalışmanın ilgilendiği başlıca kavram, dış siyasadır (foreign policy)⁴. Dış siyasa, en sık tercih edilen tanımıyla, bir devletin sistemdeki diğer devletler başta olmak üzere, etkileşime geçtiği tüm aktörlere karşı tasarlayıp uyguladığı politika türüdür. Ana akım uluslararası ilişkiler okulu olan Realizmde, birincil aktör devlettir. Liberalizmde, devlet dışı aktörlerin önemine vurgu yapılırsa da dış siyasa analizlerinde devletler, yine ön plana çıkabilmektedir. Realizmde, teorileri ve açıklamaları sadeleştirebilmek için devlet, bir kara kutu (black box) olarak ele alınmaktadır. Böylece devletin içindeki değişkenler göz ardı edilmektedir. Liberalizm, bu içsel değişkenleri de dikkate almaya özen gösterir. Tarih boyunca imparatorluklardan monarşilere, feodalizmden ulus-devlete uzanan gelişim çizgisi incelendiğinde, modern Avrupa sisteminin dünyaya ihraç ettiği en önemli ürün ulus devlettir denilebilir.⁵

Dış siyasanın bir tasarım veya amaç olmasıyla uygulanması arasında bir fark vardır. Valerie Hudson, bu ayrımı dış siyasa ile dış siyasa davranışı şeklinde ayırt eder. Buna göre dış siyasa, ulusal hükümetlerin amaçlarına ulaşmak için belirledikleri strateji veya yaklaşımdır. Dış siyasa davranışı ise gözlemlenebilir çıktılardır (Hudson, 2016, s. 14). Waltz’un ifade ettiği gibi esas mesele, niyetlerle sonuçlar arasındaki uyumsuzluktur (Waltz, 1979, s. 65). Bu uyumsuzluğa odaklanıldığında dış siyasanın tasarımı ile uygulaması arasında her zaman tutarlı bir ilişki olmadığı fark edilmektedir. Bundan dolayı uluslararası ilişkiler literatüründe aktör veya yapan merkezli dış siyasa yaklaşımlarının yanında, dışsal çevre veya yapıya odaklanan bir külliyat bulunmaktadır. Amaç odaklı çalışmalar “teleolojik ve motivasyonel”, davranışı belirleyen değişkenlere odaklı çalışmalar ise “mekanik-işlevsel” olarak değerlendirilebilmektedir (İşyar, 2013, s. 202-205). Dış siyasayı belirleyen iç ve dış değişkenlerden hangisinin baskın olduğu konusunda faydalı tartışmalar da bulunmaktadır (Sönmezoğlu, 2019). Farklı teorik ve kavramsal çerçevelerin, çoğunlukla birbirleriyle çeliştiği ve ortaya farklı açıklamaların çıktığına rastlanmaktadır. Uluslararası ilişkiler disiplini, bu manada, birden çok paradigmanın etkili olduğu kendine özgü, çok disiplinli bir bilimsel ortam sunmaktadır.

Dış siyasanın tasarlanmasının yanında uygulanması da başlı başına bir ilgi alanıdır. Literatürde, devletlerin dış siyasa kararlarını alırken etkilendikleri faktörlerle, uygulamalarını etkileyen faktörler arasında keskin bir ayrım bulunmamaktadır. Genellikle tasarım ve uygulama aşamaları birlikte ele alınmaktadır. Örneğin coğrafyanın belirleyici olarak kabul edildiği jeopolitik çalışmalarda, devletleri bütün olarak etkileyen coğrafi faktörler incelenir. Ancak coğrafyanın dış siyasanın tasarlanması aşamasında mı yoksa uygulanması aşamasında mı daha etkili olduğuna dikkat edilmez. Bu çalışma, dış siyasa kararlarının nasıl alındığıyla ilgilenmemektedir. Bunun yerine dış siyasanın uygulanmasında etkili olan içsel ve dışsal

⁴“Dış politika” yerine “dış siyasa” tercihinin sebebi, İngilizce literatürdeki foreign policy-international politics ayrımındaki terminolojiye uyum sağlamaktır.

⁵Bu yapının homojen bir ulusa dayanıp dayanmadığı, başka bir tartışma konusudur. Bazı çalışmalarda ulus-devlet (nation-state), bazılarında ise ulusal-devlet (national-state) terimi tercih edilmektedir. Bu çalışma, devlet (state) terimini kullanmayı yeterli bulmaktadır.

bağımsız değişkenlere odaklanılmaktadır. Tasarım aşaması, karar verme yaklaşımları çerçevesinde Dış Politika Analizi (DPA) kapsamında başka bir çalışmanın konusudur.

Bu çalışmada, literatürde tespit edilen bir boşluk dolayısıyla Türkiye'nin dış siyasa uygulamalarını kısıtlayan faktörlerin yanında, onları kolaylaştıran faktörler de incelenmektedir. Kısıtlayıcı faktörlerin uygulamalara etkisi, bir devletin niyetlerinden farklı ve aleyhte sonuçların ortaya çıkmasıyla anlaşılmaktadır. Kolaylaştırıcı faktörlerin etkisi ise niyet-sonuç uyumuyla gözlemlenebilir. Dış siyasa, her şekilde bir devletin amaçlarını yansıttığından, bu amaçların davranışa ne kadar yansıdığı önemli hale gelmektedir. Bu noktada literatürde, sınırlı rasyonalite yaklaşımı kapsamında aktörlerin karar alma süreçlerinin çeşitli sebeplerle törpülenebileceği kabul edilmekle birlikte, esas itibarıyla çalışmanın açıklayıcı gücünü yükseltebilmek adına rasyonalist-gerçekçi bakış açısıyla aktörlerin rasyonel oldukları varsayılmaktadır. Yöntem bölümünde açıklanacak olan üç analiz düzeyi ise dış siyasa uygulamalarını kısıtlayan ve kolaylaştıran faktörleri ayırt etmek amacıyla tercih edilmektedir.

2. Yöntem

Bu araştırma makalesi, sosyal bilimlerde “analitik-açıklamacı” metodolojiyi (Aydınlı, Kurubaş ve Özdemir, 2015, s. 95-97) ve nitel veri toplama tekniğini kullanmaktadır. “Tanımlayıcı-soru odaklı araştırma” ayrımı (Biltekin, 2022) dikkate alındığında, bu çalışma soru odaklıdır. Makalenin amacı, olayları kronolojik olarak sunmak ve tanıtmak değil, kavramsal-kuramsal perspektifle neden-sonuç ilişkilerine dayalı bilimsel bir açıklama ortaya koyabilmektir.⁶ Bu bağlamda, ilgili dönemin olayları tarihsel bir yöntemle ele alınmamaktadır. Makalede, Atatürk dönemi olarak isimlendirilen Cumhuriyet'in erken dönemi dış siyasa uygulamalarını kısıtlayan ve kolaylaştıran faktörleri, uluslararası politika ve dış politika çalışmalarında yararlanılan klasik analiz düzeylerine göre araştırılmaktadır. Buna göre birey, devlet ve sistem düzeyleri esas alınmaktadır. İlgili dönemde Mustafa Kemal Atatürk'ün bazı söylem ve demeçleri ile Türk dış politikası yazınında ve uluslararası ilişkiler literatüründe yaratıcı yazardan doğrudan alınan kavramlar birincil kaynak olarak değerlendirilmektedir. Kavramsal ve teorik tartışmaların yapıldığı ve tarihsel dönemdeki gelişmeleri aktaran çalışmalar ise ikincil kaynak olarak ele alınmaktadır.

Uluslararası politika ve dış politika çalışmalarında, herhangi bir olayın veya sürecin neden-sonuç ilişkilerini açıklayabilmek için kullanılan temel yöntemsel araçlardan biri analiz düzeyleridir. Bu yöntemi disipline yerleştiren yazarların amacı, uluslararası politikadaki savaş gibi temel konuları daha ayrıntılı olarak açıklayabilmektir (Waltz, 1959; Singer, 1961). Geleneksel olarak birey, devlet ve sistem düzeylerinde analiz yapılmakla birlikte, bazı yazarlar devletler arası ikili veya çoklu etkileşimi de ayrı bir düzey olarak kullanırlar (Goldstein ve Pevehouse, 2015, s. 54). Bazı çalışmalarda ise üç analiz düzeyi, farklı şekilde isimlendirilmektedir. Devlet düzeyinin iç politika, sistem düzeyinin küresel düzey olarak ele alınması gibi. Dolayısıyla hangi analiz düzeylerinin kullanılacağı, yazarın tercihinine bağlıdır. Analiz düzeyleri arasındaki ayrımı Joseph Nye ve David Welch, şu şekilde ifade etmişlerdir: “*O halde, dünya politikasında bir şeyin neden meydana geldiğini belirlemeye çalışırken, azami açıklama gücüne, insanların (liderler gibi) neden yaptıklarına bakarak mı (bireysel analiz düzeyi), tek tek devletlerin içinde neler olup bittiğine bakarak mı (devlet düzeyi) yoksa aktörler arasındaki etkileşimlere bakarak mı (sistem düzeyi) ulaştığımızı görmek iyi bir başlangıç noktası oluşturur.*” (Nye ve Welch, 2011, s. 70). Nye ve Welch'in etkileşim düzeyi ile sistem düzeyini birlikte ele almaları bir tercihten, bu çalışmada sistem düzeyi, Yeni Gerçekçilik (Neorealizm) perspektifinde, devletlerin bir araya gelerek oluşturdukları uluslararası politik sistemin yapısına göre ele alınmaktadır. Ancak açıklama düzeyinin inceleme mantığı değişmemektedir.

⁶Nitel-nitel araştırmaların en temel farkı, sordukları sorular ve bu sorulara verilen cevapların tarzıdır. Nicel araştırmalarda “ne”, “ne kadar”, nitel araştırmalarda ise “niçin” ve “nasıl” gibi sorular ortaya çıkar. Nicel araştırmalarda değişkenler arasında matematiksel kanıtlar aranırken, nitel çalışmalarda neden-sonuç ilişkilerine dayalı açıklamalar inşa edilmektedir. Bkz. (Süleymanoğlu-Kürüm, 2021, s. 151).

Bir bilimsel çalışmada yazarın açıklamak istediği fenomen, bağımlı değişkendir (dependent variable). Bu fenomenle bağlantılı olduğu varsayılan farklı analiz düzeylerindeki faktörler ise bağımsız değişkenlerdir (independent variables) (Viotti ve Kauppi, 2016, s. 9). Ayrıca analiz düzeyi ile analiz birimi arasında da ayırım vurgulanmaktadır. Nuri Yurdusev, incelenen konunun nasıl analiz edileceğinin analiz düzeyi, neyin analiz edileceğinin ise analiz birimiyle ilgili olduğunu ileri sürmektedir (Yurdusev, 2007-2008 Kış). Dolayısıyla analiz düzeyi, çalışmanın yöntemiyle alakalıdır. Bu çalışmada analiz birimi Türkiye'nin dış siyaseti iken dönemin dış siyaset uygulamalarını kısıtlayan ve kolaylaştıran bağımsız değişkenler olarak sistem, devlet ve birey düzeyleri kullanılmaktadır. Üç düzeyde dış siyaset uygulamalarını kısıtlayan ve kolaylaştıran faktörler ortaya çıkarılmak istenmektedir. Ancak bu düzeylerdeki alt başlıkların sayısı makalenin yazım formatına uygun bir şekilde daraltılmıştır. Çalışmanın sınırlılıkları dolayısıyla üç düzeyde de en belirleyici olduğu düşünülen faktörler tercih edilmektedir. Böylece makalenin, kapsamını aşmaması amaçlanmaktadır.

Bu çalışmada sistem düzeyi analiz, iki faktöre göre yapılacaktır. Bunlar; çok kutupluluk (multipolarity) ile Büyük Güçler'e coğrafi yakınlık (geographic proximity). Teorik ve kavramsal olarak belli noktalarda, uluslararası ilişkiler disiplindeki Yeni Gerçekçi (Neorealism) okulun güç dengesi (balance of power) ve tehdit dengesi (balance of threat) teorileri ile Güç Geçişi (Power Transition) okulundan faydalanılmaktadır.⁷ Sistem düzeyinde analiz, uluslararası politik sistemin yapısına göre yapılır. Sistemin yapısı, güç dengesi teorisinde kutupluluk kavramıyla açıklanır. Bunun yanında tehdit dengesi teorisinde sistemdeki konumlarının yarattığı ayrıcalıklardan dolayı Büyük Güçler'e coğrafi yakınlık da dikkate alınmaktadır. Güç geçişi teorisinden ise sistemdeki işleyişten tatmin olup olmama bağlamında, Büyük Güçler'i statükocu-revizyonist şeklinde ayırma tabi tutarken yararlanılmaktadır.

Devlet düzeyi analizler, bir devletin iç politikasının, hükümetin karar alma süreçlerinin, bürokrasinin, toplumsal ve iktisadi yapının veya ülkenin rejiminin dış siyaseti etkileyip etkilemediğini açıklamaya çalışırken işlevseldir. Uluslararası politikadan örnek vermek gerekirse, Marksizm ve Liberalizm, devletlerin içte birbirlerine benzer niteliklere sahip olduklarında dış politikada da benzer davranışlar üretecekleri varsayımına dayanırlar (Nye ve Welch, 2011, s. 75). Bu çalışmada devlet düzeyinde, Türkiye'nin siyasi, toplumsal ve ekonomik durumuna genel bir bakış sunulacaktır. Böylece Türkiye'nin dış siyaset uygulamalarındaki kısıtlayıcı ve kolaylaştırıcı faktörlerin devlet düzeyindeki karşılıkları incelenecektir.

Birey düzeyi analiz, karar alıcıların gerçekten belirleyici olduklarına yönelik bir inançla birlikte işlevsel hale gelmektedir. Bir devletin dış siyaset kararlarını ve uygulamalarını, o devletin ilgili yöneticisi olmadan açıklanamayacağı değerlendiriliyorsa, bu düzeye başvurulmaktadır (Nye ve Welch, 2011, s. 70-71). Örneğin Körfez Savaşı'nın Saddam Hüseyin, Küba Krizi'nin John F. Kennedy ve Nikita Kruşçev veya 11 Eylül sonrası Irak ve Afganistan işgallerinin George W. Bush'un liderlik özellikleri, psikolojileri veya karar alma tarzları dikkate alınmadan açıklanamayacağına yönelik analizler, birey düzeyi analizlerdir. Türk dış politikasında da farklı dönemler, farklı liderlerin dış siyaset felsefelerine veya onların kişilik özelliklerine göre sıklıkla ele alınmaktadır. Cumhuriyet'in erken dönemi de Atatürk göz ardı edilerek yeterince bütünlüklü ortaya konulamaz.⁸ Hatta Yusuf Hikmet Bayur'a göre "1919'dan bu yana varılan her önemli kararda, görülen her önemli işte, teşebbüs ya doğrudan doğruya Atatürk'ten gelmiştir, yahut da onun tasvibi veya rızası vardır. Böyle bir işin görülmesi için

⁷Güç Geçişi, Yeni Gerçekçi okulun eleştirisiyle ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı sistem düzeyinde bu iki yaklaşımın bir arada kullanılmasında tutarsızlık olduğu zannedilebilir. Ancak bu çalışma, ayrıntılı teorik tartışmalara ve açıklamalara girmeden, belli sistemik unsurları daha basit yollarla ortaya koyabilmek için eklektik bir yol izlemektedir. Yine de sistem düzeyinde ağırlıklı olarak Yeni Gerçekçi okulun sınırlarında kalmaktadır.

⁸Başbakan İsmet İnönü ile Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti Aras'ın, dönemin bazı dış siyaset karar alma ve uygulama süreçlerinde önemli roller üstlendikleri bilinmektedir. Dönemin diğer önemli devlet adamlarının yanında, birey düzeyi kapsamında gruplar ve örgütsel yapılar da çalışmanın kapsamını daraltmak adına göz ardı edilmiştir. Birey düzeyinde sadece devletin kurucu lideri Cumhurbaşkanı Atatürk'e odaklanılmaktadır.

yazılan kağıtlarda, verilen buyruklarda kimin imzası bulunursa bulunsun, hakikat budur.” (Bayur, 1956, s. 660).

3. Sistem Düzeyinde Analiz

Yeni Gerçekçilik'te sistem düzeyi analiz, devletlerin sistemik yollarla nasıl etkilendiğine odaklanır. Waltz, sistemik değişkeni öncelese de yapının dış politikaları doğrudan belirlemediğini de ifade eder (Waltz, 1979, s. 74). Bazı Konstrüktivist çalışmalarda ise uluslararası sistemin yapısının, devletlerin kimliklerini inşa edip etmediği tartışılır (Wendt, 2016). Bu makalede sistemden kastedilen, Yeni Gerçekçi okulda kavramlaştırıldığı haliyle uluslararası politik sistemdir. Temel aktörler ise devletlerdir. Devletler, yeteneklerine göre kutupluluğun tanımlandığı Büyük Güçler ile İkincil Devletler (Secondary States) olarak ele alınırlar (Waltz, 1979). İkincil Devletleri kendi içinde Orta Güçler (Middle Powers) ile Zayıf Devletler (Weak States) veya Küçük Devletler (Small States) olarak sınıflandıran çalışmalar da bulunmaktadır (Tür ve Salık, 2017). Yeteneklerine göre sınıflandırma, aynı zamanda sistemik konumu yansıtmaktadır. Cumhuriyet'in erken döneminde Türkiye, kırılğan ve zayıf karakter gösteren yeni bir devlet olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Türkiye'nin sistemik konumu yaklaşık yirmi yıl boyunca İkincil Devlet kategorisinde bir Zayıf veya Küçük Devlet olarak ele alınmaya da müsaittir (Baba ve Önsoy, 2016). Bazı çalışmalarda Türkiye'nin sistemik konumu, devletin ortaya çıkmasından itibaren zaman-mekân bağımsız olarak Orta Güç veya Orta Büyüklükte Devlet olarak kabul edilmektedir (Oran, 2005a, s. 29-33; Hale, 2013, s. 1-7). Günümüzden bakıldığında, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'nin Orta Güç olarak nitelendirilmesine sebep olan en önemli unsur, dönemin devlet adamlarının diplomasideki üstün performanslarıdır. Bu performans, Türkiye'nin zayıf maddi kapasitesini görünmez kılmıştır. Bazı yazarlar ise II. Dünya Savaşı yıllarında da Zayıf veya Küçük Devlet konumunu kabul ederler (Deringil, 2015).

Sistem düzeyinde en belirleyici değişken, güç dağılımıdır (distribution of power). I. Dünya Savaşı'ndan önce ve sonra sistemde çok kutupluluk mevcuttur. Kutupların sayısı, Büyük Güçler'in sayısına karşılık gelmektedir. Bu güçler, Robert Keohane tarafından “sistem belirleyici” (Keohane, 1969, s. 295) olarak kabul edilirler. 1945'e kadar sistemde, Avrupa güç dengesinin egemen olduğu bir kutupluluk anlayışından bahsedilebilir. Bundan dolayı iki savaş arası dönemde, Türkiye'yi doğrudan etkileyen sistemik unsurlar Avrupa güç dengesiyle ilgilidir. Osmanlı İmparatorluğu, çok kutuplu Avrupa güç dengesinin başat aktörlerinden olmasına rağmen özellikle son yüzyılında çöküşün emareleri ortaya çıkmıştır.⁹ I. Dünya Savaşı ertesinde, sistemdeki kutuplar, Avrupa'daki statükocu İngiltere ve Fransa, revizyonist Almanya ve İtalya, Sovyetler Birliği¹⁰ ile kıta dışındaki statükocu Amerika Birleşik Devletleri (ABD)¹¹ ve revizyonist Japonya olarak kabul edilmektedir. Çok kutuplu sistemin en belirgin özelliği, sistemdeki istikrarı sağlamanın zorluğudur (Waltz, 1979, s. 171). Çok sayıda Büyük Güç arasındaki denge kurma mantığı, esnek ve değişken askeri-politik ittifakları ortaya çıkarmıştır. Bu güçler arasındaki karşılıklı bağımlılık düzeyi yüksek olduğundan gerilim, çatışma veya savaş çıkma olasılığı artmıştır (Waltz, 1979, s. 169-170). Güç Geçişi teorisine göreyle hiyerarşik güçler piramidinde en üstteki iki tabakada yer alan Büyük Güçler arasında güç

⁹İlber Ortaylı'ya göre en zayıf döneminde dahi Osmanlı, Avrupa güç dengesinin temel oyuncularındandır. Şöyle der: “1856'dan beri de biliyorsunuz Osmanlı İmparatorluğu Avrupa Konserti'nin bir üyesidir ve büyük devletlerden birisidir. Mekteplerde düvel-i muazzamadan bir yanda, Türkiye'den öte yanda söz ediliyor, bu da hukuken yanlıştır; çünkü düvel-i muazzamanın biri de Osmanlı İmparatorluğu'dur.” Bkz. (Ortaylı, 2011, s. 133). Ancak kapasite ve güç dağılımı açısından durum farklıdır. Şark Meselesinin açıkça tartışılması bile Osmanlı'nın son yüzyılında, Büyük Güçler dengesinde belirleyici rol oynamadığını göstermektedir.

¹⁰SSCB'nin hangi tarafta yer aldığı tartışmalıdır. Yeni devletin kuruluşu bir devrimin olduğu kadar uluslararası politik düzenden memnuniyetsizliğin tezahürüdür. Yeni Rus elitlerin diplomasie ve dış siyasa bakışları, mevcut Avrupa düzenine hâkim olan Büyük Güçler'in gizli antlaşmalarını deşifre etmeleriyle ortaya çıkmıştır. Türk ulusal kurtuluş savaşındaki Sovyet desteği de bu yorumu güçlendirmektedir. SSCB'nin daha sonraki yıllarda revizyonist olduğuna dair en belirgin örnek ise 1939'da Nazi Almanya'sıyla yaptığı Saldırmazlık Paktı'nın hükümleridir. İki güç, Polonya'yı kendi aralarında paylaşmışlardır. Ancak savaşın seyri, Almanya'nın Barbarossa Harekatı'nı gerçekleştirilmesiyle tamamen değişecek ve Sovyetler, statükocu blokta yer alacaktır.

¹¹ABD yönetimi, savaş sonrası düzen için Wilson ilkeleriyle “Ortak Güvenlik” temalı bir kurumsallık fikri ortaya atmış olsa da Monroe Doktrini çerçevesinde, bu fikrin hayata geçirilmesi ve uygulanmasında katkı sağlamadan Avrupa işlerinden tekrar uzaklaşmıştır.

denkliğine yaklaşılması ve mevcut düzendeki statükodan tatmin olmama hali, sistemik savaş riskini artırmaktadır (Organski, 1968, s. 361-376). İki dünya savaşı arası dönem, güç geçişi mantığının işlediği en açık örneklerdendir. Avrupa’da Almanya ve İtalya, Pasifik’te ise Japonya, revizyonist eylemlerde bulunmuşlardır. Statükocu-revizyonist rekabetinde İkincil Devletler ise yapısal olarak ya belli güçlerin peşine takılmaya (bandwagoning) ya da tarafsız kalmaya (neutrality) yönelmek zorunda kalmışlardır. Türkiye’nin kırılğan ve zayıf materyal kapasitesi dikkate alındığında, İtalya’nın 1935 yılındaki Habeşistan işgaline kadar belli bir dengede yürüttüğü bir tür tarafsızlık stratejisinin dönüşeceği gözlenecektir. Bunun sonucu olarak 1939 Üçlü İttifakı¹² ile Türkiye, İngiltere ve Fransa’nın peşine takılmak zorunda kalmıştır.

Çok kutupluluk, yapısal olarak çok sayıda Büyük Güç arasında denge kurmanın zorlaştığı, ittifakların kırılğan ve değişken olduğu, dolayısıyla sistemdeki istikrarsızlığın, belirsizliğin ve korkunun yoğunlaştığı bir sistemdir. Hem Büyük Güçler hem de İkincil Devletler açısından, tehdit algıları güçlüdür. Dengeleme stratejilerinin yanında İkincil Devletlere özgü güçlünün peşine takılma stratejilerini de uygulamak zorlaşmaktadır. Çok kutuplu sistemde Türkiye’nin dış siyasa uygulamaları, istikrarsızlığın, belirsizliğin ve korkunun yoğun olduğu bir ortamda, tehdit algılamalarını sürekli güncel tutan bir anlayışla yürütülmeye çalışılmıştır. Türkiye’yi kısıtlayan temel sistemik unsur, konumudur. Yetenekleri zayıf olduğundan, çok yönlü diplomasiyi hızla gerçekleştirmek zorunda kalmıştır. Bu durum, Türk devlet adamlarının karar alma becerileri ve diplomasi birikimleriyle aşılsa da önemli bir yapısal zorluk yarattığı ortadadır. Öyle ki Türkiye, Musul Sorunu devam ederken, İngiltere ile çatışma ihtimali altında hem içerideki Şeyh Sait isyanıyla hem de Türkiye’nin yapısal zaaflarını fırsat bilen İtalya ile Yunanistan diktatörlerinin işgal planlarını (Psomiades, 1972, s. 2-3) boşa çıkarmayla uğraşmıştır. Batıda Yunanistan ile başlatılan yakın dostluk ilişkisi, diğer Balkan devletleriyle de kurulmak istenmiştir. Balkan Antantı¹³, bir yandan revizyonist Büyük Güçler’in peşine takılan Bulgaristan’ı caydırmaya diğer yandan da en yakın ticaret partneri İtalya’nın gücendirilmeden ikna edilmesine dayandırılmıştır.

Çok kutupluluk, Büyük Güçler arasındaki rekabeti değişken hale getirdiğinden, bazı Büyük Güçler’le yakınlaşmak kolaylaşmıştır. Büyük Güçler’in kendi aralarındaki rekabette bazı bölgesel askeri-politik stratejilerini gerçekleştirebilmeleri için İkincil Devletler’e ihtiyaçları artmıştır. Bundan dolayı sistemdeki güç dengesinde, pek çok İkincil Devlet’in çeşitli paktlara, ittifaklara, tarafsızlık, saldırmazlık ve dostluk hükümleri içeren önemli antlaşmalara katıldıkları tespit edilmiştir. İki dünya savaşı arası dönemde, Avrupa’daki statükocu-revizyonist mücadelesinde, Küçük Antant¹⁴ ve Balkan Antantı gibi bölgesel oluşumlar ortaya çıkmıştır. Bunların, Büyük Güçler’in birbirlerine karşı geliştirmek istedikleri taktiksel ve stratejik amaçlarla ilişkisi bulunmaktadır. Millî mücadele döneminden itibaren Türkiye’nin yakınlaştığı en önemli Büyük Güç ise SSCB olmuştur. 1917 Bolşevik Devrimi’nden itibaren sistemdeki statükodan memnun olmayanlar arasında sayılan SSCB, Kurtuluş Savaşı sırasında Türkiye’ye yakınlaşarak bölgede hegemonik amaçları olan İngiltere ve Fransa’ya karşı tavır almıştır. Türkiye de İngiltere ve Fransa’yla Lozan sonrası yaşadığı problemler karşısında Moskova’yla yakınlaşmıştır (Çelikpala, 2008, s. 208). Bu strateji, Osmanlı’dan tebarüz eden denge politikasının uzantısı olarak ele alınır. Ancak sistemin kolaylaştırıcı etkisi olmadan bir İkincil Devletin, Büyük Güçler arasındaki rekabetten diplomatik fayda sağlaması zordur. SSCB ile ilişkiler, çok kutupluluğun kolaylaştırıcı etkisiyle Montrö Boğazlar Sözleşmesi’ne kadar neredeyse sorunsuz ilerlemiştir. İki dünya savaşı arası dönemde, Türkiye’nin dış siyasasında en

¹²Türkiye, İngiltere ve Fransa Arasında Karşılıklı Yardım Antlaşması, 19 Ekim 1939’da imzalanmıştır. Ayrıntılı bilgi ve yorum için bkz. (Soysal, 1989, s. 591-609).

¹³Balkan Antantı, 9 Şubat 1934 tarihinde Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya arasında imzalanan toplu güvenlik ve yardımlaşma hükümleri içeren çok taraflı bir antlaşmadır. Temel hedefinin İtalya olduğunu ileri süren yazarlar olsa da esas dengelenmek istenen unsur Bulgaristan’dır. Ayrıntılı bilgi ve yorum için bkz. (Soysal, 1989, s. 447-463).

¹⁴Küçük Antant (Little Entente), Fransa’nın Orta Avrupa’da bazı İkincil Devletler’i yanına çekerek oluşturmak istediği ortak güvenlik paktıdır. 1920 ve 1921 yıllarında Çekoslovakya, Yugoslavya ve Romanya arasında imzalanmıştır. Fransa’nın üyelerle imzaladığı anlaşmalarla desteklense de Nazi Almanya’sının Çekoslovakya’yı işgalinin ardından işlevini yitirmiştir.

iyi ilişkiler yürüttüğü Büyük Güç SSCB'dir. İki devlet arasında imzalanan ve süreleri mütemadiyen uzatılan 1925 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması¹⁵ ile dış siyasal tutumlarda paralellik ortaya konulmuştur. Milletler Cemiyeti, silahsızlanma konferansı, Briand-Kellogg Paktı ve Litvinov Protokolü gibi "Ortak Güvenlik" anlayışına dayanan platformlarda birlikte hareket etmeye özen göstermişlerdir (Müezzinoğlu, 2018, s. 250-252).

Sistem düzeyinde Türkiye'nin dış siyasa uygulamalarına etkisinin inceleneceği ikinci alt başlık Büyük Güçler'e coğrafi yakınlıktır. Bu durum, dönemin koşulları dikkate alındığında iki şekilde ortaya çıkmıştır. Birincisi aralarında doğal sınır bulunmasıdır. Türkiye'nin SSCB ile komşu olması buna örnektir. İkincisi ise aralarında siyasi bir yapay sınır bulunmasıdır. Sömürgecilik döneminden kalma manda rejimleri dolayısıyla Türkiye'nin güney komşuları Irak ve Suriye değil; İngiltere ve Fransa'dır. Bunun sebebi, Irak ve Suriye'nin yönetiminde bu iki sömürgeci gücün belirleyici olmalarıdır. Ayrıca Türkiye'nin diğer doğal komşuları Batı'da On İki Ada'dan dolayı İtalya ve Yunanistan, doğuda ise İran'dır. Türkiye, yapılan antlaşmalarla SSCB ve İran ile sınır sorunlarını barışçıl şekilde çözmüştür. Yunanistan ise yine bir İkincil Devlet olarak Osmanlı'dan miras kalan daimî düşmanıdır (Gürel, 2018). İtalya, Mussolini'nin faşist diktatörlüğünde saldırgan ve yayılmacı bir dış siyasa takip ettiğinden, Akdeniz ve Ege üzerinden Türkiye'de tehdit algısı yaratan bir Büyük Güç olacaktır.

Büyük Güçler'e coğrafi yakınlık, yeteneklerinden ötürü bir İkincil Devlet açısından varoluşsal tehdit algısı yaratabilir ve ittifak davranışlarında belirleyici hale gelir (Walt, 1987, s. 23-24). Stephen Walt'un tehdit dengesi teorisinde (balance of threat), bu durum ayrıntılı olarak ele alınmaktadır (Walt, 1987). Devletler arasında karşılıklı etkileşim arttığında sorun çıkma potansiyeli de artmaktadır. Buna göre süreklilik arz edecek şekilde komşu Büyük Güçler'le askeri-politik etkileşimin, tehdit algısını güçlendireceği öngörülmektedir. Bunun en önemli sebebi, Büyük Güçler'in saldırgan ve yayılmacı dış siyasa yönelimlerinin ve bölgesel hegemonya girişimlerinin yapısal bir gerçeklik olmasıdır (Mearsheimer, 2001). Hegemonya mücadelesi, öncelikle bölgedeki İkincil Devletleri olumsuz etkiler. İkincil Devletler, Büyük Güçler'in teritoryal taleplerine karşı strateji geliştirebilecek yeteneklere sahip değillerdir. Bundan dolayı peşine takılma stratejisi takip etmek zorunda kalırlar. Büyük Güçler'e yakınlık, tarafsızlık stratejilerini de zorlaştırır. Tarafsız ve bağlantısız kalmak, esasında Büyük Güçler'le etkileşime girilecek ortam koşullarının oluşmamasına bağlıdır. Örneğin İzlanda ile Türkiye'nin jeopolitiği karşılaştırıldığında, üzerlerindeki yapısal baskıların benzeşmediği görülecektir.

Çok kutuplu dengenin Türkiye için yarattığı en önemli dezavantaj ise revizyonist Büyük Güçler'e de coğrafi yakınlığıdır. İtalya, On İki Ada'da konumlanırken, Benito Mussolini'nin faşist rejiminin Akdeniz'deki yayılmacı söylemleri, Türk genelkurmayı için iki savaş arası dönemdeki en ciddi tehdit algısını yaratmıştır. Bir başka deyişle "burnumuzun dibi" olan On İki Ada'daki İtalyan askeri varlığı, dönem itibarıyla Türkiye'nin en "yumuşak karnı" idi (Papuççular, 2020, s. 2). Musul sorunu devam ederken, Yunanistan'daki kısa süreli Pangalos diktatörlüğünün, Mussolini İtalya'sı ile anlaşarak Batı Anadolu üzerinden işgal planları yaptıkları bilinmektedir (Papuççular, 2020, s. 51-52). İngiltere'nin de diplomatik olarak kullandığı bu tehdit unsuru, Musul sorununun İngiltere lehine sonuçlandırılmasını kolaylaştırmıştır. Buna karşılık Yunanistan'ın aynı dönemde, tek başına Türkiye için bir risk oluşturmadığı ileri sürülebilir. İki kırılma devlet, 1930'lu yıllarda birbirleriyle uğraşmak yerine iş birliğine yönelerek, esasında Büyük Güçler'den kaynaklanabilecek olası tehditlerin karşısında enerjilerini muhafaza etmeye yönelmişlerdir. Dolayısıyla Türkiye'nin iki dünya savaşı arası dönemdeki dış siyasa uygulamalarını kısıtlayan en önemli sistemik unsurlardan diğeri Büyük Güçler'e coğrafi yakınlıktır. Dönemin haritasına bakıldığında Türkiye'nin bir nevi çevrelediği görülmektedir. Sistemdeki güç dağılımının da etkisiyle bu kısıtlayıcı etki açıkça hissedilmiştir. İtalyan tehdidinin yanında İngiltere ve Fransa ile Lozan'dan arta kalan sorunlar Türkiye'nin dış siyasa uygulamalarına olumsuz yansımıştır. Musul Sorunu, İngiltere'nin Irak'ta bulunmasından

¹⁵Türkiye ile SSCB arasında 17 Aralık 1925 tarihinde imzalanan Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması, 1945 yılına kadar uzatılarak iki devlet arasındaki yakın ilişkilerin hukuki dayanağını oluşturmuştur. Ayrıntılı bilgi ve yorum için bkz. (Soysal, 1989, s. 264-273).

dolayı Türk karar alıcılarının niyetlerine göre sonuçlanmamıştır. İngiltere ile doğrudan bir askeri karşılaşma riski ortaya çıkmıştır. İtalya ve Yunanistan'ın işgal planları ise bu riski güçlendirmiştir.

Büyük Güçler'e yakınlığın bazı avantajları da olmuştur. Bunun sistemik sebebi, esasında çok kutuplulukla ilişkilidir. Çok kutuplu sistemde Büyük Güçler'in sistemik savaşa varacak seviyede güç geçişini temsil eden rekabetleri, İkincil Devletler açısından fırsatlar da yaratmıştır. İki dünya savaşı arası dönemde çok yönlü diplomasi uygulamak hem bir zorunluluk hem de başarılı devlet pratiği haline geldiğinden, dış siyaseti kısıtlayan faktörlerin bazı durumlarda ortadan kalktığı gözlemlenmiştir. Revizyonist güçlerin statükocu güçlere meydan okuması, statükocu güçleri, İkincil Devletler'i yanlarına çekme stratejilerine yönelmiştir. Bunun, Türkiye açısından en bilinen örnekleri Montrö Sözleşmesi'nde Türkiye'nin egemenlik hakları lehine düzenlemeler yapılırken İngiltere'nin desteğinin alınması ile Hatay'ın (Sancak) ilhakının Suriye ile değil Fransa ile görüşülerek gerçekleştirilmesidir. Bundan dolayı TDP literatüründe Hatay'ın ilhakı, genellikle irredantizm örneği olarak ele alınmamaktadır. Montrö Sözleşmesi'nde yapılan değişiklikler ise doğrudan Türk Boğazlarının egemenliğinin ve güvenliğinin garanti altına alınmasını sağlamıştır (Tuncer, 2021, s. 151-163). Bu örnekler, Türkiye'nin sınır komşularının yapay biçimde İngiltere ve Fransa olmasından kaynaklanmıştır. Dönemin koşulları ve gelişmeler dikkate alındığında, statükocu Büyük Güçler olan İngiltere ve Fransa ile sınır komşusu olmak Türkiye için bir tür diplomatik fırsat yaratmıştır. Hatay'ın ilhakı ve Montrö Sözleşmesi'ndeki değişikliklerin saldırgan dış siyaset örnekleri olup olmadığı tartışması bir kenara bırakılırsa, teorik açıdan önemli olan sonuç, niyetlerle örtüşen dış siyaset uygulamalarıdır.

4. Devlet Düzeyinde Analiz

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk olarak siyasi ve toplumsal koşulları incelenmektedir. Bu noktada Osmanlı İmparatorluğu'nun halefi olan yeni devletin, rejim dönüşümü dikkate alınmalıdır. 1922 yılında saltanatın kaldırılması kararı ve akabinde milli egemenliğe geçişi temin eden cumhuriyetin ilanı, uzun bir tarihi olan yönetim biçiminden bir kopuş gerçekleşmiştir. Hanedanlığın ilgası, milli mücadele ortamında toplumda çok büyük tepkilere yol açmasa da 1924 yılında hilafetin de kaldırılmasıyla, geleneksel Anadolu toplumunun zihinsel olarak kabul etmekte zorlandığı bir sürecin ortaya çıktığı iddia edilir (Ahmad, 2019, s. 94). Rejimin dönüşümü, gelenekleriyle var olan toplumsal tabanın bir bölümünü ve bu eğilimi siyasi olarak değerlendiren muhafazakâr muhalefeti, cumhuriyete ve inkıpların içselleştirilmesine tepki duymaya yönelmiştir. Bu durum, 1925 Şeyh Sait isyanı ve süregelen Kürt isyanlarıyla, rejimin varlık sorununa dönüşmüştür. Terakkiperver Fırka ve Serbest Fırka olaylarında, yeni rejimin düzen oluşturmakta zorlandığı, zorlandıkça ise sertleştiği gözlemlenmiştir. Atatürk'e suikast girişimlerinin ardından İstiklal Mahkemeleri kurulmuştur (Oran, 2005b, s. 246-247). Bundan dolayı dönemin dış siyaseti analiz edilirken, sınırların korunması için hem içeride hem de dışarıda birbirlerini tamamlayan bir savunmacı tavır almak zorunlu hale gelmiştir.

Devletin rejim dönüşümünün, dönemin dış siyaset uygulamalarını kısıtlayıcı olarak etkilediği ileri sürülmektedir. Bunun en önemli sebebi, yeni devletin kırılmalı ve zayıf olmasıdır. Uluslararası ilişkilerdeki baskıyı diplomatik beceri ile belli ölçüde aşan karar alıcılar, devletin bekasını içeriden tehdit eden unsurları bir an önce tasfiye etmeye yönelmişlerdir. İnkıpların bir an önce gerçekleştirilmesi mücadelesi, hem yukarıdan aşağı bir tür toplumsal dayatmayı hem de uluslararası düzene ayak uydurabilme kaygısını görünür kılmıştır. Özellikle 1920'li yıllarda Lozan'dan arta kalan sorunların (Osmanlı borçları, nüfus mübadelesi, Musul sorunu, ticari düzenlemeler) çözümünün, genel itibarıyla Türkiye'nin niyetleriyle örtüşmemesinin temel sebeplerinden birinin devletin siyasi ortamı olduğu öne sürülmektedir. Lozan Barış Antlaşması'nın görüşmeleri sürerken de içerideki güvensiz ortamın olumsuz etkileri gözlemlenmiştir. Özetle 1920'li yıllar, devletin temellerinin atıldığı sancılı yıllardır. Dilek Barlas ve Serhat Güvenç, bu yılların kırılmalılığını şu şekilde ifade ederler:

“Türkiye, bir cumhuriyete dönüştükten sonra, 1920’ler boyunca geleceği kuşkulu gözükten bir ülkedydi. Milletler Cemiyetinin kolektif güvenlik sistemi dışındaydı. Lozan’da çözüme kavuşturulamayan bir dizi sorun, komşularıyla ilişkilerinin düzelmesine engel oluyordu. Bu komşulardan bazıları İngiltere, Fransa ve İtalya gibi büyük devletlerdi. İçerideyse rejimin sağlamlaştırılması ve kimi zaman Şeyh Said isyanı gibi silahlı ayaklanmalar biçiminde ortaya çıkan muhalefet Türkiye’nin gücünü hızla toparlamasına izin vermiyordu. Eşzamanlı bir biçimde ilgilenilmesi gereken dış ve iç istikrarsızlık kaynakları yeni ülkenin mütevazı diplomatik ve askeri kaynaklarını zorluyordu.” (Barlas ve Güvenç, 2014, s. 65).

Cumhuriyetin ilanı, demokrasinin ilanı demek değildir. Türkiye’deki deneyim de bunu göstermiştir. Demokrasinin bir kültür olmasının yanında, demokratik kurumların yerleşmesi için erken dönem Cumhuriyet’te henüz yeterli alt yapı da bulunmamaktaydı. 1924’te hilafetin kaldırılmasına bir tepki olarak kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, 1925 yılında başlayan Şeyh Said isyanı ve ülkenin çeşitli yerlerindeki rejime karşı aşırıya kaçan çeşitli protestolar nedeniyle kapatılmıştır. Atatürk’ün talebiyle Fethi Okyar’ın kurduğu Serbest Cumhuriyet Fırkası da Cumhuriyet Halk Fırkasının tek parti olduğu rejime yönelik çeşitli memnuniyetsizliklerin ortaya çıkmasıyla, aynı akıbete uğramıştır. Okyar, bizzat kendisi, partiyi kapatmayı uygun görmüştür (Oran, 2005e, s. 248). Bütün bunlar, sistemdeki demokratik Büyük Güçler’in hâkim düzenine uyum sağlamayı zorlaştırmıştır. Türkiye’nin toplumsal yapısının Osmanlı’daki sultan-kul ilişkisinin modern devlet-vatandaşlık ilişki biçimine dönüştürülmesi mücadelesine karşı siyasi ve toplumsal direnç, inkılapların gerçekleştirilmesini geciktirirken, dış siyasette özellikle İngiltere ve Fransa’nın diplomatik desteğinin sorgulanmasına sebep olmuştur. Türkiye’nin bu dönemdeki tek şansı, iki dünya savaşı arası dönemdeki revizyonist güçlerin yayılma potansiyelleri karşısında, demokrasi güçlerinin İkincil Devletlere yoğun ideolojik baskı kurmaktan kaçınmalarıdır.¹⁶

Türkiye’deki toplumsal yapının Osmanlı’dan gelen tarihsel bir niteliği bulunmaktadır: Merkez-çevre ayrımı (Mardin, 2013, s. 35-78). İmparatorluğun gerileme ve çöküş yıllarındaki yönetici sınıfı meydana getiren saray bürokrasisi ile askeri sınıfın merkezi oluşturduğu, buna karşılık bir tür ara sınıf olarak ele alınan ayan ve eşraf ile çiftçi, köylü ve işçilerin ise kalabalık çevreyi oluşturduğu kabul edilmektedir (Kongar, 1999, s. 73). Merkez-çevre ayrımını Kongar, “devletçi-seçkinci” ve “gelenekçi-liberal” şeklinde kavramlaştırmıştır. Buna göre,

“Devletçi-seçkinci cephe, “Batılılaşma” düşüncesi ve simgesi çevresinde oluşmuştur. İmparatorluğun aydın kesimini de temsil eden merkezi bürokrasi, bu cephenin yaratıcısı ve önderi niteliğini taşır. Bürokrasi, toplumda “kendiliğinden oluşan” sınıfların desteğinden yoksun olduğu için, bütün yenilikleri devletin gücüne dayanarak gerçekleştirme yolunu seçti (...) Gelenekçi-liberal cephe, devletçi-seçkinci cepheye bir tepki olarak doğdu. Cephenin “liberalizmi”, gerek ekonomik, gerekse siyasal eğilimleri yansıtıyordu (...) İlk olarak, bürokrasinin büyük merkezi gücüne karşılık, bu cephe, yönetimin “yerinden yönetim” (ademi merkezîyet) ilkesine göre düzenlenmesinden yanaydı. İkinci olarak, kendisinin halkın gerçek temsilcisi olduğunu savunuyordu. Üçüncü olarak, cephe topluma, sunulan yenilikleri engellemek için, İslam dinini, son derece etkili bir araç olarak kullanmıştı.” (Kongar, 1999, s. 131-132).

Osmanlı’nın gerileme ve çöküş döneminden Cumhuriyet’e devreden bu toplumsal yapının, iki dünya savaşı arası dönemde yöneten-yönetilen ilişkileri çerçevesinde, reformcular ile muhafazakârlar şeklinde kabaca ikiye ayrılmış gibi algılandığı iddia edilebilir. Bundan dolayı Cumhuriyet’in erken dönemdeki inkılap çabaları ve karşıt hareketler, devlet aygıtının motivasyonunun, dışarıdan ziyade içeriye odaklanmana neden olmuştur. Bu durum, dış siyaset uygulamalarında ihtiyatlı tavrı ortaya çıkarmıştır.

Ekonomik ve mali koşullar dikkate alındığında, Cumhuriyet’in erken dönemini ikiye ayıran bir anlayıştan bahsetmek gerekmektedir. Baskın Oran’a göre, “*O dönem Türkiye’sinin dış politikayı etkileyecek iç yapısını ‘ekonomi’ ile ‘siyaset’ açısından incelerken, dönemi bir*

¹⁶Türkiye, demokrasiye geçişle ilgili uluslararası baskılara İkinci Dünya Savaşı’nın akabinde maruz kalacaktır.

bütün olarak düşünmek mümkün değildir. Çünkü dönem, gerek ekonomik gerekse siyasal ve toplumsal gelişmeler bakımından, neredeyse tam ortasından çok net bir biçimde 2'ye ayrılmaktadır: 1923-1930 ve 1930-1939." (Oran, 2005b, s. 243). 1920'li yıllar, Şubat 1923'teki İzmir İktisat Kongresi'ndeki tüccar sınıfının da etkisiyle liberalizmin ülkeye olgunlaşmadan girmeye başladığı yıllar olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte daha Kurtuluş Savaşı döneminde Erzurum ve Sivas Kongrelerinde dile getirilen iktisadi bağımsızlık hedefi sürdürülmüştür. İzmir İktisat Kongresi'nde tüccar, işçi, çiftçi ve sanayici kesimlerinin sorunlarının ve isteklerinin tespit edilmesinin yanında, yabancı sermayeye de belli oranda bir güvence vermek amaçlanmıştır (Kepenek ve Yentürk, 2005, s. 33-35). Yabancı sermayeye güvence verilmesinin, tam bağımsızlık mücadelesinin temel hedefi olan kapitülasyonların kaldırılmasıyla çeliştiği düşünülmektedir. Yeni kurulan kırılgan ve zayıf bir devletin, ekonomik kurumsallaşma ve kalkınmasını, mevcut Avrupa düzenine ayak uydurarak gerçekleştirmeye çalıştığı belirtilebilir. Cumhuriyet'in erken yılları, "piyasa şartlarında sanayileşmenin" hedeflendiği yıllardır (Eroğlu, 2007, s. 65). Oran'ın belirttiği gibi bu çabalar, özellikle 1920'li yıllarda ön plandadır. Bunun bir diğer sebebi de Lozan Barış Antlaşması'nın iktisadi hükümlerinin bazılarının, kurucu kadroyu liberal dönüşüme yöneltmesidir. Lozan'da imzalanan ek bir Ticaret Sözleşmesi ile ithalat ve ihracata yönelik yasakların kaldırılması ve Osmanlı'nın 1 Eylül 1916 tarihli gümrük tarifelerinin beş yıl boyunca daha geçerli olacağı hükme bağlanmıştır (Öztürk, 2008, s. 230). Bu dönemde pek çok yabancı şirkete imtiyazlar verildiği ve anonim şirketlerin üçte birinin yabancı sermayeli olduğu belirtilir (Oran, 2005b, s. 244). Bunun yanında İş Bankası kurulduktan sonra bazı politikacıların, yabancılarla iş yapmak için bankadaki nüfuzlarını kullanarak çeşitli yolsuzluklara karıştıkları bilinmektedir. Bu durum literatüre "Aferizm ve Aferistler" olarak geçmiştir (Oran, 2005c, 246).

Osmanlı, bir tarım imparatorluğuydu. Türkiye Cumhuriyeti'ne de bu ekonomik ve mali miras kalmıştır. Türkiye, 1920 ve 30'lu yıllar boyunca köylü nüfusu yoğun, sanayisini sıfırdan yaratmaya çalışan, toplumsal sınıflar arasında iktisadi birikime sahip burjuvazisi güdük, kırılgan bir devlettir. Uluslararası ticarete uyum sağlama, ithalat ve ihracat için gerekli alt yapıyı kurma, orduyu güçlendirebilmek için farklı devletlerle ilişkiler yürütme, sanayi yatırımlarını gerçekleştirme, Osmanlı'dan kalma borçları ödeme, Lozan'daki mali ve iktisadi bazı yükümlülükleri yerine getirme gibi temel hedeflerden oluşan bir ekonomik tablo bulunmaktadır. Türkiye'nin hem maddi kapasitesini belirleyen hem de içerideki sorunlarını büyütüp besleyen öncelikli faktör, ekonomik ve mali geri kalmışlığıdır. Dönemin inkılap çabalarının ve dış siyasadaki karşılaşılan zorlukların, bu kırılgan ve zayıf yapıyla doğrudan bir ilişkisi vardır. 1929 Büyük Buhranı¹⁷, bir tarım ekonomisi olduğu için belki Türkiye'yi direkt etkilemese de en direkt olarak etkilemiştir. Ülkelerin, buhranı aşabilmek için kapalı ekonomi modellerine yönelmeleri, yeni devlete belli ölçüde bir toparlanma fırsatı vermiştir. İthal ikameci sanayileşme¹⁸ ismi verilen modelle Türkiye'nin cari açığını kapatarak, savaşa yakın zamanda belli bir hazine birikimi yaptığı belirtilir. Ancak bu iyimser yaklaşımın bir dünya savaşına doğru gidilirken oluşacak olumsuz koşulları göz ardı ettiği ileri sürülebilir. Türkiye, savaş boyunca askeri olarak da ekonomik olarak da zayıf devlet karakterinden kurtulamayacaktır. Hem savaşa katılması konusunda yoğun baskı görmüş hem de peşine takılmak zorunda kaldığı Büyük Güçler'den arzuladığı mali, askeri ve teknolojik desteği alamamıştır. Diplomasi masalarındaki yoğun çabalar, Nazi Almanya'sının "General Kış"¹⁹ karşısında yenilmesiyle bir anlam kazanacaktır. Dolayısıyla erken dönem Cumhuriyet'in ekonomik ve mali durumu, içerideki huzurlu ortamın kurulamamasına ve dış siyasadaki uygulamaların kısıtlanmasına neden olmuştur.

5. Birey Düzeyinde Analiz

¹⁷1929 Dünya Ekonomik Bunalımı, ABD'de borsanın çöküşüyle başlamış ve özellikle Kuzey Amerika ve Avrupa'daki sanayileşmiş ülkeleri 1930'lu yıllar boyunca çok olumsuz etkilemiştir.

¹⁸Ekonomik bağımlılığı önlemeye yönelik olarak devletlerin, ithalata sınırlamalar getirerek ulusal üretimi teşvik ettikleri bir tür iktisadi kalkınma modelidir.

¹⁹Rusları hem Napolyon'un hem de Nazi Almanya'sının işgalinden koruyan ağır kış koşullarına verilen isimdir.

Mustafa Kemal, öncelikle bir Osmanlı subayıydı. İmparatorluk denilen olguyu yakından tanıyordu. İmparatorluğun son dönemini, oldukça geniş bir coğrafyada muharebeler ve savaşları yöneterek deneyimlemiştir. İleriki yıllarda kendisine “karizmatik” sıfatını kazandıracak seviyede, kaybetmekten uzak bir askerlik geçmişine sahipti. Bununla birlikte, iktidar odaklarıyla yaşadığı sorunlar sebebiyle tam anlamıyla ön plana çıkamamış bir subaydı. İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleriyle arasında her zaman bir mesafe olmuştur. Bunun temelinde iki sebebi olduğu ileri sürülmektedir. İlki Enver Paşa'yla yaşadıkları kişisel çekişmedir (Aydemir, 2011, s. 103-112). İkincisi ise Mustafa Kemal Paşa'nın, askerlerin siyasetle doğrudan ilişkili olmasına karşı çıkmasıdır (Aydemir, 2011, s. 134-135). Hatta Enver Paşa tarafından mümkün mertebe, liderliğini ve subaylık marifetlerini kanıtlayacağı aktif görevlerin dışında bırakıldığından, Saray'a ve Şehzade Vahdettin'e yakınlaştığı öne sürülmüştür. 1917 yılında kendisi de İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı olan Vahdettin'le birlikte Almanya gezisine katılmıştır. Almanya gezisinde Alman askeri teknolojisini ve yönetim biçimini gözlemlemiştir. Geziden döndüğünde hastalandığı için bir süre Viyana ve Karlsbad'a gitmek zorunda kalmıştır. Kongar'a göre devrimci fikirlerini şekillendiren gözlem ve deneyimlerini yurt dışında biçimlendirmiştir (Kongar, 1999, s. 79). Savaştan sonra İttihatçı liderlerin ülkeyi terk etmeleri sonrası Saray nezdinde görev beklediği de ileri sürülmektedir. Sultan Vahdettin'den kabinede harbiye nazırlığı beklemesine rağmen hayal kırıklığına uğramıştır (Ahmad, 2019, s. 84-85).

Mustafa Kemal Paşa'nın 1919'da Samsun'a çıkarken ülkedeki biri yorgun İstanbul hükümeti ve padişah diğeri ise yer altına inen İttihatçı bazı gruplarla arasının açık olduğu görülmektedir. İttihatçıların bir bölümü Kurtuluş mücadelesine katılacak ve bir kısmı ise yeni devlet kurulduğunda Gazi Paşa'ya suikast girişiminde bulunacaklardır. Padişah ve onun hükümeti ise hem Mondros Mütarekesini²⁰ hem de Sevr Antlaşmasını²¹ imzalayarak imparatorluğun sonunu resmileştirmişlerdir. Ortada ne bir devlet ne bir otorite ne de belirli bir teritoryal tahayyül vardı. Zihninde kurduğu diplomatik ve askeri planları, bu odaklarla işbirliği yaparak gerçekleştiremeyeceğine kanaat getirdiği söylenebilir. Bundan dolayı kendisine yakın bulduğu bazı üst düzey asker kişilerle temasa geçerek Kurtuluş mücadelesini yönetmeye karar vermiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın yaşadığı bu buhranlı dönemi en iyi tasvir edenlerden biri Şevket Süreyya Aydemir'dir:

“Ama yol henüz dumanlıdır. İçindeki yoğruluş henüz şekillenmemiştir. Millet kendi haklarını kendisinin savunma, Millete yardım etmek, öncü olmak, Millet kurtuluşu? Fakat nasıl? Hangi yoldan? İşte belirsiz olan, dumanlı olan bu yoldur. Onun bu yolu kesinlikle seçmesi, onun bu yola çıkması için, İstanbul'da başını, hem de faydasız yere vuracağı nice duvarlar, kapılar ve çekeceği nice çileler, hatta ruhunda açılacak nice yaralar vardır. Bir gün bütün köprülerin yıkılıp, bütün gemilerin yakılması ve bir daha arkaya bakılmadan yola çıkılması için, bütün bu kapıların zorlanması lazımdır.” (Aydemir, 2011, s. 311).

Bu ruh halinin ve yaşadığı kararsızlıkların, Mustafa Kemal Paşa'nın daha sonraki yıllardaki, geçmişe bakmadan kararlı adımlar atmasını tetiklediği belirtilebilir. Siyasi yol ayrımlarında silah arkadaşlarıyla karşı karşıya gelmekten çekinmemesi, kurtuluş mücadelesinde ve devletin kuruluş aşamasında tavizsiz tutumu, inkılaplar konusundaki net tavrı gibi sayılabilecek pek çok örnekte özgüveni ve kararlılığı öne çıkmıştır.²² Bunun yanında dönemin saldırgan ve yayılcı diktatörlerinin aksine, kazandığı askeri zaferleri öncelikle ordusu ve milletin azmine indirgeyen alçakgönüllü bir lider olduğu izlenimini vermiştir (Şahin, 2022, s. 99). Alçakgönüllülük ve öncelikle karşısındakine saygı duymak, diğer devlet adamları nezdinde kendisine saygınlık kazandırmıştır. Bu karakter özelliğinin diplomaside yabancı devlet

²⁰Mondros Mütarekesi, I. Dünya Savaşı'nı Osmanlı İmparatorluğu ile İtilaf Devletleri arasında fiilen sona erdiren ateşkes antlaşmasıdır.

²¹Sevr Antlaşması, I. Dünya Savaşı'ndan sonra İtilaf Devletlerinin Osmanlı hükümeti ile imzaladığı barış antlaşmasıdır.

²²Atatürk, Nutuk'ta cumhuriyetin ilanı kararını nasıl aldığı ve buna yönelik tepkileri şu şekilde aktarır: “Efendiler, görüyorsunuz ki, Cumhuriyet ilanına karar vermek için, Ankara'da bulunan bütün arkadaşlarımı davet ederek onlarla görüşüp tartışmaya asla lüzum ve ihtiyaç görmedim. Çünkü, onların da aslında ve doğal olarak benim gibi düşündüklerinden şüphe etmiyordum. Halbuki, o sırada Ankara'da bulunmayan bazı kişiler, yetkileri olmadığı halde kendilerine haber verilmeden, düşünce ve rızaları alınmadan Cumhuriyet'in ilan edilmiş olmasını bize gücenme ve bizden ayrılma sebebi saydılar.” Bkz. (Atatürk, 2005, s. 567-568).

adamlarını ikna ederken etkili olduğu ifade edilebilir. Afgan Kralı Amanullah Han, İran Şahı Rıza Pehlevi, Yunanistan Başbakanı Venizelos, İngiltere Kralı VIII. Edward ve Sovyet lideri Lenin’le kişisel dostluklar kurarak önemli antlaşmaların ve yakın ilişkilerin mimarı olmuştur. Hülasa, Atatürk’ün yabancı ülkeler nezdinde ciddi bir prestiji vardı. Bu durum, Türkiye’nin uluslararası örgütlerle ilişkilerinin yürütülmesinde ve çok taraflı güvenlik antlaşmalarına katılımında kolaylaştırıcı etki yapmıştır. Örnek olarak Milletler Cemiyeti üyeliği, Sadabat Paketi, Balkan Antantı, Yunanistan ve SSCB ile yakın dostluk ilişkisi ile Hatay meselesindeki diplomasisi verilebilir.

Gazi Paşa²³, 1922 yılında saltanatı kaldırarak ve akabinde cumhuriyeti ilan ederek, kendisinin başında olacağı yeni bir hanedan yaratmaya girişmemiştir. Hilafetin kaldırılması ve laikliğin zaman içindeki aşırı vurgusuyla, devletin yönetim biçimini ve yönetilenlerle ilişki biçimini Avrupa (Batı) düzenine uyumlu hale getirmek istemiştir. Cumhuriyet rejiminin bir tercih olarak en başında demokratik bir ortam yarattığı ileri sürülemez. Atatürk, yönetimdeki tek adamdır ve partisi Cumhuriyet Halk Fırkası tek partidir. Literatürde Atatürk döneminin Avrupa’daki yükselen faşist dalgadan etkilendiği ve diktatoryal eğilimleri yansıttığını iddia eden yazarlar da bulunmaktadır. Ahmad’a göre özellikle Kürt isyanları ve 1926 Haziranı’nda İzmir suikastı girişimiyle, muhalefete hoşgörü ortadan kalkmış ve yönetim, otokrasiye evrilmiştir (Ahmad, 2019, s. 92). Unutulmamalıdır ki, yeni devletin yönetici kadrosu, Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemini hem içselleştirerek hem de eleştirerek yaşamışlardır. Bundan dolayı yeni kurulan rejimin demokratik eğilimler göstermemesinde bir anormallik yoktur. Ancak önemli olan nokta, otokrasinin Bulgaristan örneğinde olduğu gibi dış siyasette süreklilik arz eden saldırgan bir yönelime yol açmaması olmuştur. Halbuki Avrupa’daki yükselen faşist dalga ve Nazizm, pek çok İkincil Devlet’in dış siyasetlerine saldırganlık ve yayılmacılık olarak sirayet etmiştir. Almanya’nın pek çok ülkedeki iktidar veya muhalifleri yanına çekmeye uğraştığı bilinmektedir. Atatürk’ün en belirgin özelliği, imparatorluğun son dönemini tecrübe ederken, kurtuluş mücadelesindeki zorluklarla olgunlaşmasıdır. Elindeki imkanların, yayılmacı revizyonist devletlerin peşinden gitmeye uygun olmadığını analiz edecek kadar gerçekçi bir liderdir. Fayda-maliyet analizi yapmış ve yeni devletin maddi kabiliyetlerini hesaplamıştır. Fuat Keyman, Atatürk’ün gerçekçiliğini, tarihten gelen birikimle imparatorluk sonrası Türkiye’yi için neyin ne zaman mümkün olup olmadığına yönelik siyaset üretme yeteneği olarak ifade etmektedir (Keyman, 2008, s. 156). Bu gerçekçiliği ise literatürde genel kabul gören aksine faydacı-pragmatist yönünü açığa çıkararak “vizyoner faydacılık” (Keyman, 2008, s. 157) olarak tanımlar. Atatürk’ün pragmatizminin Hatay’ın ilhakı, Montrö Boğazlar Sözleşmesi’nin yapılması ve Eylül 1937’de Nyon Konferansı’nda Türkiye’nin en yakın ticaret ortağı olan İtalya’nın Akdeniz’deki yayılmacı ve saldırgan faaliyetlerinin kınanması kararına iştirak etmesi süreçlerinde gözlemlendiği ileri sürülebilir. Şartlar oluştuğunda, dış siyasette ihtiyatlı tavrını yerini çıkarların ve kazanımların daha fazla ön plana çıktığı yeni uygulamalar alabilmiştir.

TDP yazınında Atatürk’ün barışçıl bir lider olduğu kabul edilmektedir. Bunun en somut kanıtı olarak “yurtta barış dünyada barış”²⁴ söylemi etrafında dış politikanın geliştirildiği tezidir.

²³Başkomutan Mustafa Kemal Paşa’ya, Büyük Millet Meclisi tarafından, Eylül 1921’deki Sakarya Meydan Muharebesi’ndeki başarısından dolayı kanunla Gazi unvanı ve Mareşal rütbesi verilmiştir. Atatürk soyadını alana kadar kendisine Gazi Paşa denilmiştir.

²⁴Mehmet Gönlübol’a göre Atatürk’ün bu ilkeyi doğrudan ifade ettiğini gösteren yazılı bir belge bulunmamaktadır. Ancak kendisinin bazı söz ve demeçlerinden yola çıkılarak bu ilkenin varlığına dair bir şüphe olmadığı ileri sürülebilir. Zira 1961 ve 1982 Anayasalarının başlangıç kısmında bu ilkeye yer verilmiştir. Bkz. (Gönlübol, 1992, s. 10). Söz ve demeçlerine örnek vermek gerekirse, 1 Kasım 1928 tarihinde TBMM’nin açılış konuşmasında Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal şunları dile getirmiştir: “Dış politikamızda dürüstlük, ülkemizin güvenliği ve gelişmesinin korunmasına önem verilmesi prensibi, davranışlarımıza rehber olmaktadır. Önemli reform ve gelişmeler içinde bulunan bir ülkenin, hem kendisinde hem çevresinde barış ve huzuru gerçek olarak arzu emesinden daha kolay açıklanabilecek bir konu olamaz. Bu samimi arzudan esinlenmiş olan dış politikamızda, ülkenin korunması, güveninin sağlanması, vatandaşların haklarının herhangi bir saldırıya karşı bizim tarafımızdan savunulması konuları, özellikle göz önünde tuttuğumuz noktalardır. Kara, deniz ve hava kuvvetlerimizi bu ülkede barış ve güvenliği koruyabilecek bir durumda bulundurmaya bu nedenle çok önem veriyoruz. Cumhuriyet hükümeti, uluslararası güvenlik anlaşmalarının imzalanması için özel bir çaba göstermektedir. Bize önerilen Kellogg Anlaşmasına katılmak için de aynı içtenlikle uygun görüşümüzü bildirdik.” Bkz. (TBMM, 1928).

Bu görüşte haklılık payı bulunmaktadır. Atatürk'ün kişisel olarak barışçıl olup olmadığı tartışmaya açık olsa bile, iki dünya savaşı arası dönemdeki uluslararası ve bölgesel gelişmeleri doğru okuduğu anlaşılmaktadır. Yurtta barış dünyada barış söylemi, bazı yazarlara göre kırılğan ve zayıf devleti bir an önce ayağa kaldırmak için inkılapları ve ekonomik-mali kalkınmayı gerçekleştirmeye odaklanması gerektiğinin farkında olduğunu göstermektedir (Oran, 2005d, s. 47). Bir başka deyişle, içerideki reformları hayata geçirebilmek için özellikle sınır komşuları Büyük Güçler'le ve Yunanistan'la sorun yaşamak istememiştir. Ancak belli konular haricinde Atatürk'ün bir an önce ulusal sorunlara odaklanmak istediği ileri sürülebilir. Lozan Barış Antlaşması görüşmeleri öncesinde ve sırasında Türk delegasyonunun başındaki İsmet Paşa'ya özellikle Sevres Antlaşması'ndaki Ermeni devleti ile kapitülasyonlara yönelik taleplerin masaya getirilmesi halinde görüşmeleri terk etmesini açıkça bildirmiştir. Bunların dışındaki meseleler ise görüşmelerin seyrine bırakılmıştır (Demirci, 2023, s. 81-82). Bu yaklaşım, devletin kuruluş aşamasında en belirleyici unsurun, teritoryal sınırların en az kayıpla kesinleştirilmesi ve devletler kulübüne egemen eşit bir üye olarak girebilmek olduğunu göstermektedir. Atatürk'ün barışçı karakterini, irrasyonel ve maceracı karar alma ihtimali olmadığını ifade ederek vurgulayan yazarlar da vardır (Bayülken, 1996, s. 893).

Sonuç ve Öneriler

Cumhuriyet'in erken dönem dış siyasa uygulamalarını kısıtlayan ve kolaylaştıran faktörlerin, üç analiz düzeyinde incelendiği ve bu konuda bir tür "ön çalışma" olduğu iddiasındaki bu makalede çok sebepli bulgulara ulaşılmıştır. İki dünya savaşı arası dönemde, sistem ve devlet düzeylerinde dış siyasa uygulamalarını kısıtlayan, buna karşılık sistem ve birey düzeylerinde kolaylaştıran bağımsız değişkenler tespit edilmiştir. Buna göre sistem düzeyinde hem kısıtlayıcı hem de kolaylaştırıcı faktörler bulunmaktadır. Devlet düzeyinde Cumhuriyet'in erken dönem dış siyasa uygulamaları olumsuz etkilenirken, birey düzeyi değişkenlerin ise bu etkileri belli ölçüde ortadan kaldırdığı sonucuna varılmaktadır.

Sistem düzeyinde çok kutuplu sistemin yapısının hem kısıtlayıcı hem de kolaylaştırıcı bazı etkileri olmuştur. Avrupa'da statükocu-revizyonist olarak bloklaşma eğilimi gösteren dönemin Büyük Güçleri'nin, bazı İkincil Devletler'i yanlarına çekmeye çalışmaları, Türk dış siyasasına olumlu yansımıştır. Bununla birlikte sistemik konumundan dolayı Türkiye'nin, 1920'li ve 30'lu yıllarda Büyük Güçler'le çıkarları çatıştığında, dış siyasa uygulamalarının kısıtlandığına rastlanmıştır. Sistem düzeyinde Büyük Güçler'e coğrafi yakınlığın da hem kısıtlayıcı hem de kolaylaştırıcı etkileri gözlemlenmiştir. İtalya'nın On İki Ada'daki varlığı, Türk karar alıcılarında tehdit algısını görünür kılarken, belli meselelerin çözümünde yine statükocu-revizyonist ayrımının katkısıyla, İngiltere ve Fransa ile yapay komşuluğun dış siyasa uygulamalarında kolaylaştırıcı etkileri olmuştur.

Devlet düzeyindeki bağımsız değişkenlerin, Türkiye'yi kısıtladığı tespit edilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun halefi olarak kurulan yeni devlet, siyasi, toplumsal ve ekonomik bir sorunlar yumağını devralmıştır. Bu sorunlar, kurucu kadroyu, siyasi-toplumsal-iktisadi olarak tüm alanlara nüfuz etmesi planlanan inkılapları otokratik yöntemlerle gerçekleştirmeye zorlamıştır. Saltanatın kaldırılması, cumhuriyetin ilanı ve hilafetin ilgası kararları, bir rejim dönüşümünün yanında Avrupa'nın modern uluslar sistemine ayak uydurma gerekliliği olarak görülmüştür. Ekonomik olarak 1920'li yıllar daha bunalımlı geçerken, 1930'lu yıllar ise kapalı ekonomi politikalarıyla toparlanma dönemi olarak kabul edilmektedir. Devlet düzeyindeki kırılğanlık, maddi kapasitenin yetersizliğinin karşılığıdır. Bunu düzeltme çabaları ise hem içerideki düzen ve istikrarı oturtmaya hem de dış siyasa uygulamalarını en az kayıpla sonuçlandırmaya yöneliktir. Buna karşılık siyasi ve toplumsal faktörlerin yanında, devletin kırılğan ve zayıf mali durumunun, dış siyasa uygulamalarını negatif olarak etkilediği ileri sürülmektedir.

Birey düzeyinde sadece Mustafa Kemal Atatürk'e odaklanılmıştır. Atatürk'ün liderlik özelliklerinin ve dış siyasaya yaklaşımının incelendiği bu düzeyin bağımsız değişkenlerinin, dış

siyasa uygulamalarına kolaylaştırıcı etki yaptığı sonucuna varılmıştır. Atatürk'ün liderlik karakterinin, imparatorluğun en zor yıllarını tecrübe etmiş bir subay olarak şekillendiği ileri sürülmektedir. Fayda-maliyet analizini doğru yapabilen, rasyonel, gerçekçi ve pragmatist bir liderdir. Devletin maddi kapasitesinin, revizyonist Büyük Güçler'in peşine takılmaya müsait olmadığını farkındadır. Mussolini, Hitler ve Pangalos gibi dönemin saldırgan ve yayılcı diktatörlerinin aksine, itidalli ve barışçıl bir dil kullanmıştır. Böylece pek çok yabancı devlet adamıyla ikili ilişkilerini kolaylıkla kurabilmiştir. Uluslararası alanda prestiji ve saygınlığı vardır. Ayrıca kararlılığıyla hem içeride hem de dışarıda karşılaştığı sorunların üstesinden gelebilmiştir. Dış siyasa uygulamalarında karşılaşılan bazı engellerin, Atatürk'ün inisiyatifıyla ortadan kalktığı söylenebilir.

Kaynakça

- Ahmad, F. (2019). *Bir Kimlik Peşinde Türkiye* (6. Baskı). (S. C. Karadeli, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Akşin, A. (1991). *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Armaoğlu, F. (2007). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995* (16. Baskı). İstanbul: Alkım.
- Atatürk, M. K. (2005). *Nutuk* (3. Baskı). İstanbul: Alfa.
- Aydemir, Ş. S. (2011). *Tek Adam: Mustafa Kemal*, Cilt I: 1881-1919 (32. Baskı). İstanbul, Remzi Kitabevi, 2011.
- Aydın, M. (1999). Determinants of Turkish Foreign Policy: Historical Framework and Traditional Inputs. *Middle Eastern Studies*, 35(4), (Seventy-Five Years of the Turkish Republic) 152-186.
- Aydınlı, E. Kurubaş, E. ve Özdemir, H. (2015). *Yöntem, Kuram, Komplo: Türk Uluslararası İlişkiler Disiplininde Vizyon Arayışları*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Baba, G. ve Önsoy, M. (2016). Between Capability and Foreign Policy: Comparing Turkey's Small Power and Middle Power Status. *Uluslararası ilişkiler*, 13(51), 3-20.
- Balcı, A. (2013). *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar*. İstanbul: Etkileşim.
- Barlas, D. ve Güvenç, S. (2014). *Türkiye'nin Akdeniz Siyaseti (1923-1939): Orta Büyüklükte Devlet Diplomasisi ve Deniz Gücünün Sınırları* (B. Cezar, Çev.). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Bayur, H. (1956). Kuvay-ı Milliye Devrinde Atatürk'ün Dış Siyasa ile İlgili Bazı Görüş ve Davranışları. *Belleten*, 20(80), 659-700.
- Bayülken, Ü. H. (1996). Atatürk İlkelerinin Türk Dış Politikasına Etkisi. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 12(36), 891-909.
- Biltekin, G. (2022). Uluslararası İlişkilerde Soru Odaklı Araştırma ve Literatür. E. Aydın (Ed.). *Uluslararası İlişkilerde Metodoloji* içinde (ss. 21-40). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Çakmak, H. (Ed.). *Türk Dış Politikası: 1919-2008*. Ankara: Platin.
- Çelikpala, M. (2008). Sovyetler Birliği ile İlişkiler. H. Çakmak (Ed.). *Türk Dış Politikası: 1919-2008* içinde (ss. 207-212). Ankara: Platin.
- Çomak, H. (2010). Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası'nın 21'inci Yüzyıl Çağdaş Türk Dış Politikası'na Kazanımları. H. Çomak (Ed.). *21. Yüzyılda Çağdaş Türk Dış Politikası ve Diplomasisi* içinde (ss. 113-132). Kocaeli: Umuttepe Yayınları.

- Demirci, S. (2023). *Belgelerle Lozan: Taktik-Stratejik-Diplomatik Mücadele 1922-1923* (5. Baskı). (M. Moralı, Çev.). İstanbul: Alfa.
- Deringil, S. (2015). *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası* (6. Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Eroğlu, N. (2007). Atatürk Dönemi İktisat Politikaları (1923-1938). *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 23(2), 63-73.
- Goldstein, J. S. ve Pevehouse, J. C. (2015). *Uluslararası İlişkiler* (H. Özdemir, Çev.). Ankara: BB101.
- Gönlübol, M. (1992). Yurttan Barış Cihanda Barış, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 9(25), 9-26.
- Gönlübol, M. ve Sar, C. (1996). 1919-1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası. M. Gönlübol (Ed.). *Olaylarla Türk Dış Politikası: (1919-1995)* (9. Baskı) içinde (ss. 1-133). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Gözen, R. (2009). *İmparatorluktan Küresel Aktörlüğe: Türkiye'nin Dış Politikası*. Ankara: Palme Yayıncılık.
- Gürel, Ş. S. (2018). *Tarihsel Boyutları İçinde Türk-Yunan İlişkileri 1821-1993*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Hale, W. (2013). *Turkish Foreign Policy: Since 1774 (3rd Edition)*. London: Routledge.
- Hudson, V. M. (2016). Dış Politika Analizinin Tarihi ve Evrimi. S. Smith, A. Hadfield ve T. Dunne (Ed.). *Dış Politika: Teoriler, Aktörler, Örnek Olaylar*. N. Uslu (Çev.) içinde (ss. 13-34). İstanbul: Uluslararası İlişkiler Kütüphanesi.
- İşyar, Ö. G. (2013). *Karşılaştırmalı Dış Politikalar: Yöntemler-Modeller-Örnekler ve Karşılaştırmalı Türk Dış Politikası* (2. Baskı). Bursa: Dora.
- Keohane, R. O. (1969, Spring). Lilliputians' Dilemmas: Small States in International Politics. *International Organization*, 23(2), 291-310.
- Kepenek, Y. ve Yentürk, N. (2005). *Türkiye Ekonomisi* (18. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Keyman, F. (2008). Atatürk ve Dış Politika Vizyonu. H. Çakmak (Ed.). *Türk Dış Politikası: 1919-2008* içinde (ss. 155-162). Ankara: Platin.
- Kongar, E. (1999). *21. Yüzyılda Türkiye: 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı* (16. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Mardin, Ş. (2013). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset* (20. Baskı). İstanbul: İletişim.
- Mearsheimer, J. J. (2001). *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.
- Müezzinoğlu, E. (2018). İsmet Paşa'nın 1932 Sovyet Rusya Ziyareti. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(2), 249-260.
- Nye, J. S. ve Welch, D. A. (2011). *Küresel Çatışmayı ve İşbirliğini Anlamak: Kurama ve Tarihe Giriş* (2. Baskı). (R. Akman, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Oran, B. (2005a). TDP'nin Kuramsal Çerçevesi. B. Oran (Ed.). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I:1919-1980* (11. Baskı) içinde (ss. 20-53). İstanbul: İletişim.
- Oran, B. (2005b). Dönemin Bilançosu (1923-1939). B. Oran (Ed.). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I: 1919-1980* (11. Baskı) içinde (ss. 241-257). İstanbul: İletişim.

- Oran, B. (2005c). Aferizm ve Aferistler kutusu. B. Oran (Ed.). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I: 1919-1980* (11. Baskı) içinde (ss. 246). İstanbul: İletişim.
- Oran, B. (2005d). TDP'nin Temel İlkeleri. B. Oran (Ed.). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I: 1919-1980* (11. Baskı) içinde (ss. 46-53). İstanbul: İletişim.
- Oran, B. (2005e). 1930 Serbest Fırka Olayı kutusu. B. Oran (Ed.). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I: 1919-1980* (11. Baskı) içinde (ss. 248). İstanbul: İletişim.
- Organski, A. F. K. (1968). *World Politics* (2nd Edition). New York: Alfred A. Knopf.
- Ortaylı, İ. (2011). *Avrupa ve Biz* (8. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Öztürk, F. (2008). Ekonomik İlişkiler. H. Çakmak (Ed.). *Türk Dış Politikası: 1919-2008* içinde (ss. 229-235). Ankara: Platin.
- Papuççular, H. (2020). *Türkiye ve Oniki Ada 1912-1947* (3. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Psomiades, H. J. (1972). The Diplomacy of Theodoros Pangalos 1925-1926. *Balkan Studies*, 13(1), 1-16.
- Singer, J. D. (1961, October). The Level-of-Analysis Problem in International Relations. *World Politics*. (The International System: Theoretical Essays), 14(1), 77-92.
- Soysal, İ. (1989). *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, C. I (1920-1945)* (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sönmezoğlu, F. (2004) Kurtuluş Savaşı Dönemi Diplomasisi. F. Sönmezoğlu (Ed.). *Türk Dış Politikasının Analizi* (3. Basım) içinde (ss. 83-98). İstanbul: Der Yayınları.
- Sönmezoğlu, F. (2019). *Dış Politika Analizinde İç-Dış Faktör Önceliği Tartışması: Tarihsel Süreçten Kesitlerde Osmanlı/Türkiye Örnekleri*. İstanbul: Der Yayınları.
- Süleymanoğlu-Kürüm, R. (2021). Uluslararası İlişkilerde Nitel Yöntemlerle Makale Yazımı: Vaka Analizi ve İncelikleri. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 42(Özel Sayı 1), 149-168.
- Şahin, G. (2022). "Kocatepe Ruhu": Büyük Taarruz ve Başkomutan Meydan Muharebesi'nin Kazanılmasında Psiko-Sosyal Güç Faktörü Üzerine Bir Değerlendirme. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (100. Yılında Büyük Taarruz Özel Sayısı), 6, 97-112.
- Tuncer, H. (2021). *Atatürk Döneminde Türk Dış Politikası*. İstanbul: Sia Kitap.
- Tür, Ö. ve Salık, N. (2017). Uluslararası İlişkilerde 'Küçük Devletler': Gelişimi, Tanımı, Dış Politika ve İttifak Davranışları. *Uluslararası İlişkiler*, 14(53), 3-22.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (1928). Atatürk'ün TBMM'nin Üçüncü Dönem İkinci Yasama Yılına Açış Konuşmaları. *Tutanak Dergisi D. III, 5(2)*. https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/3d2yy.htm (Erişim Tarihi: 09.07.2023).
- Viotti, P. R., Kauppi, M. V., (2016). *Uluslararası İlişkiler Teorisi* (M. Aksoy, Çev.). Ankara: Nobel.
- Walt, S. M. (1990). *The Origins of Alliances*. Ithaca: Cornell University Press.
- Waltz, K. (1959). *Man, The State and War: A Theoretical Analysis*. New York: Columbia University Press.
- Waltz, K. (1979). *Theory of International Politics*. Reading, Massachusetts: Addison-Wesley.

Wendt, A. (2016). *Uluslararası Siyasetin Sosyal Teorisi* (H. S. Ertem ve S. G. Ihlamur Ören, Çev.). İstanbul: Küre Yayınları.

Yurdusev, N. (2007-2008, Kış). “Analiz Seviyesi” ve “Analiz Birimi”: Bir Ayrım Argümanı. *Uluslararası İlişkiler*, 4(16), 3-19.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

Üçüncü Kalkınma Yolu Olarak İktisadi Kemalizm: Anti-Doktriner Bir Değerlendirme

Economic Kemalism as the Third Development Path: An Anti-Doctrinary Evaluation

Araş. Gör. Dr. Betül SARI AKSAKAL ¹

Öz

Atatürk döneminde (1923-1938) Türkiye ekonomisinde uygulanan politikalar büyük oranda belirli bir iktisadi doktrin çerçevesine oturtulmaya çalışılmıştır. Bu durum Atatürk kapitalist miydi, kapitalizmin ideolojisi liberalizme kökten bağlı mıydı, ya da komünist miydi ve ekonomide tüm sektörlerde devleti önceleyen bir yaklaşıma sahip miydi gibi soruların doğuşuna zemin hazırlamıştır. Fakat bu politikaları doktrinel bir yere oturtma gayretleri az çok bir zorlamaya işaret eder. Atatürk tarafından uygulanan iktisadi politikaların bir kopya veya doktriner görüşün temsili olarak ele alınması mümkün görünmemektedir. Atatürk'ün değişik düşüncelerden, iktisadi ve siyasal sistemlerden seçerek benimsediği ilke ve görüşleri sistematik bir yapıda ve ülke gerçekleri doğrultusunda bağdaştırmaya ve bütün bunlar arasında bir uyum sağlamaya çalışarak sentezci bir tutum ortaya koymaya çalıştığı düşünülmektedir. Çalışmanın amacı Atatürk devrimlerinin iktisadi bir çözümlemesini yapmak ve Kemalizm'in iktisadi yüzünü doktrinel bir kalıba oturtmadan anlamaya çalışmaktır. Tüm bu bağlamlarda Atatürk'ün siyasal tarihteki kamusal yaşamının ve önderlik kişiliğinin nirengi noktaları da belirlenerek, Atatürk'ün ekonomik ve sosyal nitelikteki ilkelerinin rastgele doğmuş ya da bir doktrine uydurulma çabasıyla ortaya atılmış soyut çözümler olmadığı, tarihsel koşullar altında varılmış çözümler serisinin birikimi olduğu meselesine de ışık tutulacaktır. Çalışmanın metodolojik olarak teorik ve normatif bir analiz içerdiğini ve tarihsel birincil verilere ve dönemde uygulanan kamu politikalarına dayandırıldığını vurgulamak yerinde olur.

Anahtar Kelimeler: İktisadi Kemalizm, kapitalizm, komünizm, liberalizm, iktisadi kalkınma

Makale Türü: Araştırma

Abstract

The policies implemented in the Turkish economy during the Atatürk period (1923-1938) were mostly tried to be placed within the framework of a specific economic doctrine. This situation paved the way for the emergence of questions such as whether Atatürk was a capitalist, whether capitalism's ideology was fundamentally tied to liberalism or was communist, and whether he had an approach that prioritized the state in all sectors of the economy. However, efforts to place these policies in a doctrinal place indicate more or less a challenge. It does not seem possible to consider the economic policies implemented by Atatürk as a copy or a representation of the doctrinal view. It is thought that Atatürk tried to reconcile the principles and views that he adopted by choosing from different thoughts, economic and political systems in a systematic structure, in line with the realities of the country, and to put forward a synthesizing attitude by trying to achieve a harmony between all these. The study aims to analyze Atatürk's revolutions and try to understand Kemalism's economic face without placing it in a doctrinal pattern. In all these contexts, the triangulation points of Atatürk's public life and leadership personality in political history were also determined, and it was decided that Atatürk's economic and social principles were not abstract solutions that were born randomly or tried to fit a doctrine but were the accumulation of a series of solutions reached under historical conditions. It would be appropriate to emphasize that the study includes a methodological theoretical and normative analysis based on primary historical data and public policies implemented in the period.

¹Manisa Celâl Bayar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, betullsari@gmail.com

Atf için (to cite): Sarı Aksakal, B. (2023). Üçüncü kalkınma yolu olarak iktisadi Kemalizm: Anti-doktriner bir değerlendirme. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(100. Yılında Cumhuriyet Özel Sayısı), 236-257.

Keywords: Economic Kemalism, capitalism, communism, liberalism, economic development

Paper Type: Research

Giriş

Çalışma Atatürk dönemi ekonomi politikalarının kapsamlı bir doktrin olup olmadığına cevap arama güdüsünden hareket etmekte, böylelikle Kemalizm'in iktisadi yüzüne ve siyasi yelpazedeki yerine ışık tutma amacına da sahiptir. Konuyla ilgili olarak literatürdeki en büyük boşluklardan biri de Kemalizm'in iktisadi yüzünün bir ideolojik sistem olarak yeterince işlenmemiş olduğu düşünülmektedir. Bunu yaparken de şu soruya cevap verilmeye çalışılacaktır: Cumhuriyet dönemi Kemalizm'i (1923-1938) "*kapitalist ya da komünist eksende ele alınabilecek kapsamlı bir doktrin midir?*" Kemalizm'in çeşitli nedenlerle bir ideoloji olduğu (Giritli, 1980, 1981, 1988, 2004; Kışlalı, 2018; Parla, 1995, 1999) veya olmadığı (Avcıoğlu, 1969, 1998, 2006; Berkes, 1965, 2020; Mardin, 2000) üzerine oldukça verimli ve güçlü bir akademik literatür halihazırda mevcuttur. Bu literatürden de büyük oranda yararlanılacaktır.

İktisadi Kemalizm'in, doktrin, ideoloji ve onlara atfedilen niteliklerden farklı özelliklere sahip bir kavram olarak ele alınması gerektiği düşünülmektedir. Kavramın farklı ideoloji, doktrin, dünya görüşü ve hayat anlayışlarını içeren çok boyutlu ve geniş bir kavram olduğu düşünülmektedir. Birçok araştırmacı, Atatürk döneminde uygulanan ekonomi politikalarını, diğer ülkelerde uygulanan belirli bir iktisadi doktrin çerçevesine oturtmaya çalışmıştır. Fakat Atatürk'ün ekonomik düşünce ve uygulamalarında ülkemizin o dönemdeki koşullarına uygun bir ekonomik kalkınma sentezi arayışı vardır.

C. Wright Mills (1959, s. 145)'in deyişiyle "*her sosyal bilim ya da iyi düşünülmüş her sosyal inceleme-tarihsel bir kavrayış genişliğini ve tarihsel malzemenin tam kullanımını gerektirir*". Bu bağlamda Atatürk döneminde uygulanan ekonomi politikalarının dönemin tarihsel koşulları ekseninde değerlendirilmesi elzemdir. Atatürk döneminde uygulanan ekonomi politikalarının resmi başlangıcı Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş tarihi 29 Ekim 1923 tarihi baz alınabilir. Büyük yoklukların, çaresizliklerin zamanıdır Cumhuriyet'in ilk dönemi. Osmanlı İmparatorluğu'ndan adeta bir enkazın devralındığı, bütün imkânsızlıkların yanında aynı zamanda büyük umutların da kaynağıdır bu yıllar.

Cumhuriyet'in kuruluş kodlarından detaylı olarak bahsetmeden önce, Osmanlı'nın duraklama ve çöküş sürecinin nasıl gerçekleştiğini anlamak gerekir. Avrupa'nın dünyadan kopuşu incelenmiştir. Bu kopuşta etkili olan gelişmelere yer verilmiştir. Rönesans ve Reform, Aydınlanma, Sanayi Devrimi gibi süreçler Avrupa'yı sosyal ve ekonomik bağlamlarda dünyada hegemonik bir pozisyona ulaştırmış, zaman içinde Osmanlı Avrupa'nın ve dünyanın birçok ülkesinin gerisinde kalmış, yarı sömürge bir pozisyona ulaşmıştır. Bu olumsuzluklar kaçınılmaz olarak Avrupa tarafından hasta adam olarak nitelendirilen Osmanlı'nın sonuna giden süreci başlatmıştır.

Osmanlı'nın çöküş yıllarında genç bir subay olan Atatürk, Osmanlı'nın Avrupa karşısında sahip olduğu iktisadi ve siyasi olumsuzluklar ve bir kayıplar yüzyılına sürüklenmesi de Atatürk ve Milli Mücadele kadrosu için çok önemli dersler barındırmıştır. Bunlar Atatürk'ün iktisadi görüşlerini ve bu görüşlere esin kaynağı olan yaşamışlıklardır.

Ancak daha sonraları Kemalizm olarak adlandırılacak ve devletin resmi ideolojisi haline gelecek olan bu görüşler, pek çok açıdan Batıdaki ilham kaynaklarından farklı, kendine özgü nitelikler de taşıyordu. Hatta Kemalizm'in belki de kaçınılmaz olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin farklı evrelerinde farklı nitelikler gösterdiği, değiştiği ve dönüştüğü söylenebilir. Erken Cumhuriyet döneminden başlayan bu değişim ve dönüşüm günümüzde de devam etmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu geçmişten bir kopuş anlamına gelmediği gibi, dünyanın içinde bulunduğu dönemden tüm koşullarıyla soyutlanmış ayrıksı bir sürecin de habercisi değildir. Türkiye Cumhuriyeti rejimini düşünsel olarak hazırlayan kadroların tek bir

sorunsal bağlamında hareket etmedikleri, rejimi biçimlendiren pek çok arka planın var olduğu, bunlardan en önemlilerinden birinin de kalkınma sorunu olduğu vurgulanabilir. Bu bağlamda Cumhuriyet döneminin kalkınma sorunsalına çözüm amacıyla ortaya koyduğu ekonomik perspektifin bir değerlendirmesi yapılmalıdır. Bu perspektifin somut bağlamdaki yansıması İzmir İktisat Kongresi ve kongrede alınan kararlar ve Osmanlı'yı Batı emperyalizminin pençesine düşüren ve yıkılışının en önemli sebeplerinden biri olan kapitülasyonlar zincirinin kırıldığı Lozan Antlaşmasıdır. Özellikle İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlardan metin içinde yoğun olarak bahsedileceği için giriş bölümünde kongreyle ilgili detaylı bir anlatım yapılmayacaktır. Fakat kongrede alınan kararlarda özel sektör ve yabancı sermayeyi de önemseyen bir tutum olduğu bu yüzden kapitalizm ve kapitalizmin temel ideolojisi olan liberalizmin öncelendiğine dair doktrinel tartışmalar yapılmıştır. Bu durumun özellikle 1923-1929 yılları arasında belirgin olduğu savunulmuştur. Diğer bir ifadeyle Atatürk'ün bahsedilen yıllarda kapitalist ve liberal çizgide bir iktisat politikası benimsediğine dair bazı fikirler öne sürülmüştür. Fakat bu durumun gerçeği yansıtmadığı çeşitli teorisyenlerin perspektifinden ortaya konmuştur. Atatürk'ün aynı yıllarda Cumhuriyet'in iktisadi olduğu kadar sosyal ve kültürel temellerini de sağlamlaştırmaya dayanan birtakım girişimlere başladığı meselesine yer verilmiştir.

İlerleyen bölümde dünyayı derinden sarsan 1929 Büyük Buhranı ve sonrasında izlenen (1929-1938 dönemi) devletçi politikalara ışık tutulmuştur. Bu politikaların geçmiş döneme nazaran ekonomide devletçiliğin tonunun arttığı bir dönemi temsil ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Kadro Dergisi, Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayi Planlarının bu durumu kanıtlayan olgular olarak ele alınabileceğinin altı çizilmiştir. Bahsedilen dönemin iktisat siyaseti uygulamaları ve bu siyaseti oluşturan temel etmenler konusundaki yorumlar gözden geçirilmiştir. Atatürk dönemindeki iktisat siyaseti tahlillerinde, çoğu kez ideolojik tartışmaların etkisinde kalınarak, devlet eylemlerini, kapitalizm, komünizm paradigmaları içine oturtma çabaları ve liberalizm, devletçilik ve karma ekonomi etiketleri altında birbiri ardına sıralama yaklaşımlarının yaygın olduğu görülmüştür. Fakat uygulanan politikaların devamlı değişim ve dönüşümleri esas aldığı, kalıplaşmış katı ideolojiler yerine canlılığını her zaman sürdüren, dinamik ve pragmatik bir dünya görüşüne uygun düştüğü sonucuna ulaşılmıştır. Zira Atatürk'ün kapitalist ve komünist sistemlerin sınırlayıcı kalıplarına bağlı kalmadan, günün şartlarını, ülke gerçeklerini, demokrasi prensiplerini göz önünde bulundurarak takip ettiği, Türk motifleri ile dopdolu milli ekonomi politikalarını uygularken ideolojik fikirlerin aldatici görüntüsüne kapılmadığı görülmüştür.

1929-1938 yıllarında uygulanan politikalarda ekonomide devletçiliğin tonu arttığından acaba *Marksist sisteme dayalı komünist bir ekonomik rejim mi geliyor?* tarzında düşüncelerin oluşumuna sebebiyet vermiştir. Kadro dergisi, yer yer Sovyet esintileri taşıdığı düşünülen Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayi Planları bu düşünceleri güçlendirmiştir. Fakat İktisadi Kemalizm'in hiçbir şekilde temelleri Marksist düşünceye dayalı Komünist bir ekonomi rejimiyle uzaktan yakından ilgisi olmadığı düşünülmektedir. Bunun en önemli kanıtlarından biri Atatürk'ün toplumsal sınıflarla ilgili öne sürdüklerinde saklıdır. Atatürk'ün iktisadi politikaları toplumdaki sınıf çatışmaları temelinde değil, sınıf uzlaşması temelinde şekillendirilmiştir. Sınıfsız ve imtiyazsız bir toplum yaratma ideali uyguladığı ekonomi politikalarına da şekil vermiştir. Çalışmanın bir sonraki bölümünde bu tespit üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ise Atatürk'ün ekonomi politikalarının ne komünist bir kalkınma modeli, ne de bir kapitalist kalkınma modeli olarak ele alınamayacağı vurgusu yapılmıştır. Uygulanan politikaların ülkenin kendi koşullarına uygun bir üçüncü kalkınma modeli anlamını taşıdığı sonucuna varılmıştır.

1. Atatürk Devrimlerinin Fikri ve Tarihsel Arka Planı: Diyalektik ve Diyakronik Bir Bakış

1.1. Batı Emperyalizminin Kurumsal ve İktisadi Aletleri Çerçevesinde Cumhuriyet'in Kuruluş Kodlarını Anlamak

Atatürk'ün iktisadi görüşlerinin kapitalizm ya da komünizm gibi belli bir doktrine oturtulmadan önce, ulusal bağımsızlık savaşının Mustafa Kemal'in kişiliğinde billurlaşan ekonomik doğrultusunun oluşum sürecini incelerken 1881-1918 yılları arasındaki dönemin ekonomik ve toplumsal görünümü ile aynı dönem içerisindeki egemen düşün akımları üzerinde durulmasının çalışma açısından elzem olduğu düşünülmektedir. Böylece Mustafa Kemal'in düşün ve eylem yapısının, ayrıca devrimlerinin de kaynaklarına da inilmiş olacaktır.

Devrim düşüncesi Mustafa Kemal'de daha genç bir subayken korkunç çaresizliğini gördüğü Osmanlı Devleti'nde belirmişti. Bu düşünce yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu sağlamıştır (Lewis, 1998, ss. 231-238). Osmanlı Devleti'nin tarihten çekilme süreci adım adım işlemektedir. Bu sürecin hazırlayıcılarına bakmanın çalışma açısından faydalı olacağı düşünülmektedir.

15. yüzyıldan itibaren Avrupa'da çeşitli gelişmeler meydana gelmiştir. Birkaç yüzyıla yayılan bu gelişmeler yavaş yavaş yeni bir dünyayı doğuracaktır. Bu gelişmeler Avrupa'daki zihniyet değişimi açısından 16.yüzyılın başıyla 17.yüzyılın sonu arasından meydana geldiği bilinen İlim İnkılabıdır; bugünkü ilmi düşüncenin ana gövdesini teşkil eden ve köklü zihniyet değişmelerine yol açan büyük buluşlar 1500-1700 tarihleri arasına düşmektedir (Güngör, 1981, ss. 40-41).

İlim inkılabının gerçekleşmesinde etkili olan ilk gelişmelerden biri matbaanın icadıdır. Böylelikle bilimsel eserler çok sayıda basılabilmiş ve bunlara daha kolay ulaşılabilmektedir. Eskiden elle basılan kitaplar sadece kilise kütüphaneleri veya aristokratların malikânelerindeyken yaygınlık kazanmışlardır. Böylece Avrupa'da kültür ve bilgi giderek halk arasında da yayılmaya başlamıştır.

Matbaanın icadından sonraki gelişme Coğrafi Keşiflerdir. 1487'de Ümit Burnu'nun 1492'de ABD'nin ve 1489'da Hindistan deniz yolunun keşfi, ilerleyen yüzyıllarda ticaret ana yollarını değiştirmenin temeli olmuştur. Ticaretin birkaç yüz yıl içinde kara yolundan deniz yoluna doğru kayması, tarihi ticaret yolları üzerinde bulunan ülkelerin zamanla ekonomik güç kaybetmesine yol açmıştır.

Avrupa'da baş gösteren diğer bir gelişme Rönesans ve Reform hareketleridir. Rönesans ile birlikte edebiyat, felsefe, bilim, sanat ve siyaset alanlarında Orta Çağ'a ait kavramların değişmesi ve yeni bir dünya görüşünün öne çıkması söz konusu olmuştur (Tanilli, 1989, s. 7). Reformun yol açtığı gelişmeler ise, sonuçta Avrupa toplum hayatında dini tek belirleyici öğe olmaktan çıkarmıştır. Rönesans ve Reform Avrupa insanının ilmi araştırmalara ve bunların bulgularına karşı vaktiyle dini kaynaklı olan tepkisini kırmış, bilime duyulan ilginin giderek artmasını beraberinde getirmiştir.

Bütün bu gelişmeler Avrupa'da Aydınlanma Çağı olarak adlandırılan dönemin vuku bulmasını sağlamıştır. Aydınlanma aslında insan hayatının anlam ve düzenini, dolayısıyla kültürünü aklın kılavuzluğunda aydınlatmaktır (Gökberk, 1979, ss. 76-82). Immanuel Kant'ın deyimiyle insanın düşünme ve değerlendirmede kendi aklını kılavuz almasıdır; çünkü daha önceki düşünme geleneğinde hazır bulunan din, gelenek ve adetler kılavuzdu (Mannheim, 1998, ss. 31-32). Bu yeni kültür ağırlıklı gelenekte ise, edinilen bilgiyle hayatı etkilemek ve aydınlatmak temel ilke olmuştur (Giritli, 2004, s. 62).

Bahsedilmesi gereken diğer bir gelişme, 1789 yılında gerçekleşen Fransız Devrimidir. Devrim Avrupa'da yeni bir toplum ve devlet yapısının oluşmasının temellerini atmış, Avrupa'da ortaya çıkan ulus devlet sistemi, Avrupa'da birçok devletin kurulmasını sağlamıştır. Bu durum Osmanlı Devleti gibi çok uluslu devletleri güç duruma sokmuştur. Modern devlet diyebileceğimiz bu yeni yapı, eskiye göre çok daha verimli ve hızlı işleyen bir ilişkiler bütünü yaratmıştır. 18.yüzyılın son çeyreğinde başlayan ve iki yüzyıl içinde dünyanın tarımla uğraşan nüfusunu önemli ölçüde azaltarak insanı giderek artan bir hızla hizmet ve mal üreticisi haline getiren Sanayi Devrimi'nden de bahsetmek gerekir. Bu süreç Osmanlı da dâhil olmak üzere

birçok köklü devlette el işçiliğine dayalı imalatların iflas etme aşamasına gelmesine, yeni gelişmeye başlayan modern sanayinin de gelişmemesine yol açmıştır (Ökçün, 1972, ss. 165-166). Kapitülasyonların sonucu olan bütün bu zorunluluklar 19.yüzyılda Osmanlı ile Avrupa devletleri arasında sanayileşme makasının açılmasına sebep olmuştur. Devletlerin kendi toprakları üzerindeki, mali, idari, ekonomik her türlü haklarını silikleştirilmiştir (Kili, 1981, s. 55). Osmanlı İmparatorluğu Batı kapitalizmin etkisi altına girip, üretici temeli giderek aşınmaya başlamıştır (Başkaya, 1997, s. 20). Kısıtlamaları ve gümrükleri kaldıran Avrupa Devletleriyle yapılan bir dizi ticari ve mali anlaşma (1838 Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi gibi) Osmanlı'nın yarı sömürge bir devlete dönüşmesine neden olmuştur (Sükan, 2014, ss. 196-198). Anlaşma Osmanlı İmparatorluğu aleyhine çok ağır hükümler getirmiş, adeta ülkeyi Avrupa'nın açık pazarı haline sokmuştur. Anlaşma, sonrakilere model olacak ve devletin bağımsızlığını sıfıra indirecek olan uğursuz yolda ilk adım sayılmıştır (Eliçin, 1996, s. 117).

Zayıflamaya karşı tedbir arayışları ve çabaları çerçevesinde 1839'da Tanzimat Fermanı, 1856 yılında ise Islahat Fermanı ilan edilmiştir. Bu fermanlarla bu sefer eşitlik ilkesinin aksine, Müslüman olmayanlara birtakım ayrıcalıklar verilmiştir. Açıkça ifade etmek gerekir ki, Osmanlı içerisindeki yabancı işadamları ve dolayısıyla yabancı tüccarlar Osmanlı'ya mensup bir tüccarın sahip olamadığı imtiyazlardan yararlanmaya başlamıştır. Tanzimat Osmanlı'nın Avrupa emperyalizminin sömürsü altında kalmasını sağlamış, tam ve bu yüzden faydalı olamamıştır. Avrupa emperyalistlerinin büyük ölçüdeki etkileri altında Batıya benzeme davranışlarıyla yetinmiş, kendi benliğinden bir şey ekleyememiştir (Berkes, 1965).

19.yüzyılın siyasi gelişmeleri iktisadi sömürgeleşme ya da yarı sömürgeleşme süreci çerçevesinde ele alınabilir (Başkaya, 2002, s. 39). Meseleye iktisadi çöküş bağlamında yaklaşıldığında, 1856 yılında durumun daha da ciddileştiği yorumu yapılabilir. Osmanlı Kırım Savaşı için Avrupalı bankerlerden ilk kez borç almıştır. O dönemden itibaren ise Osmanlı'nın aldığı borç miktarı katlanarak artmış, zaman içinde bu borçlar ödenememiştir. 1881 yılı ise, bir imparatorluk olarak Osmanlı Devleti'nin yıkılışa doğru gidişini alabildiğine hızlandıran olayların birdenbire bir çığ gibi yığıldığı yıl olmuştur (Berkes, 2020, s. 87). 1881 Muharrem Kararnamesi ile Osmanlı Devletinin esas gelir kaynaklarına dış borçlara karşılık olarak alacaklı devletler el koymuşlardır. Bu amaçla Duyunu Umumiye idaresi kurulmuş ve vergiler bu borçların karşılığı olarak kendileri tarafından toplanmıştır (Gürbüz, 2017, s. 37). Osmanlı Devletinin mali durumu her bakımdan bağımsız olmaktan uzak olmaya başlamıştır (Kumkale, 2007, s. 95).

Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü bunalımdan kurtarılması için filizlenen yeni birtakım siyasi oluşumların varlığından da bahsetmek mümkündür. İttihat ve Terakki Cemiyeti bunlardan biridir. Cemiyet, (sonraları İttihat ve Terakki Fırkası), Osmanlı İmparatorluğu'nda İkinci Meşrutiyet'in ilanına önayak olup 1908-1918 yılları arasında faaliyet gösteren, 21 Mayıs 1889 yılında kurulmuş bir siyasal hareket ve siyasi partidir. İttihat Terakki Cemiyeti üyesi Jön Türklerin hedefi olan milli ekonomi, milli burjuvazi yaratma çabaları yeni Türk devletinin kuruluşunda, Mustafa Kemal ve Kemalist aydınların zihinlerinde egemen olan düşüncenin temelini oluşturacaktır (Çamurcuoğlu, 2009, s. 168). Davison (1963, s. 109)'ın ifadeleriyle "*Jön Türk rejimi yenilgi ile sonuçlandı ama uzun süreli bakılırsa çağcıl Türk ulusunun ve Türkiye Cumhuriyeti'nin doğuşunu hazırlayan kurumsal, düşünsel ve toplumsal gelişmelere katkıda bulundu*". Fakat şu hususun da üzerinde durmak gerekir ki İttihat ve Terakki imparatorluğu batmaktan kurtarmak için kurulmuş olan komitenin temel amacı İmparatorluğu kurtarmak olduğundan toplumsal yenilikler onlar için fazla bir anlam taşımıyordu (Mardin, 1964, ss. 225-230).

20.yüzyılda artan sömürgecilik yarışının daha da hız kazanmasıyla 1914'te Birinci Dünya Savaşı başlamıştır (Özukan, 2006, ss. 6-7). Emperyalizm ve sömürgecilik daha da güçlendiği bu dönemde Osmanlı on bir yıllık savaflara sahne olmuş, Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savafları Türk milletini adeta yok olma noktasına getirmiştir. Atatürk bu koşullar ekseninde Kurtuluş Savaşı'nı başlatmıştır. Ekonomik gelişmenin hızlanması ve düzenli

yürüyebilmesi için önce sosyal ve siyasi altyapının geliştirilmesi ve devamlılığının sağlanması gerekir. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Osmanlı'dan devralınan tablo tahmin edilebileceği gibi bu durumdan çok uzaklarda olduğundan Atatürk iktisadi görüşünü sağlam temellere oturtma güdüsü çerçevesinde hareket etmiştir.

Atatürk'ün 1918 yılına kadar iktisadi, siyasi, sosyal ve kültürel bağlamlardaki görüşlerini belirleyen temel taşlar niteliğindeki olaylar bu şekilde sıralanabilir. Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik ve toplumsal görünümü de Atatürk'e bu noktada adeta bir okul görevi yapmıştır. Buraya kadar anlatılanlardan anlaşılabilirliği gibi, Atatürk devrimlerinin fikri arka planı görüldüğü gibi uzun bir geçmişe dayanmaktadır.

Tüm bu bağlamlarda bir sonraki bölümde Atatürk'ün iktisadi fikirlerinin somut bir ifadesi olan İzmir İktisat Kongresi ve sonrasındaki gelişmelere vurgu yapılacaktır.

2. Atatürk Liberal-Kapitalist Miydi? Erken Cumhuriyet'in İktisadi İnşasının İlk Evresi Bazlı Bir Değerlendirme (1923-1929)

Atatürk Cumhuriyet ilan edilmeden sekiz ay önce 17 Şubat 1923'te İzmir İktisat Kongresini toplamış ve iktisat politikasının çiziminde geniş kitlelerin eğilimlerini tespit etmeye başlamıştır (Çavdar ve ark. 1981, s. 21). Bu sırada Lozan Antlaşması imzalanmamış, zaferin üzerinden sadece beş ay geçmiştir. Bu ortamda, toplanan kongrenin önemi ve anlamı gerçekten büyüktür. Kongreyi açış konuşmasında *“Arkadaşlar, kılıç ile fetihler yapanlar, sabanla fetihler yapanlara mağlup olmaya ve neticede mevkilerin terk etmeye mecburdurlar”* diyerek ekonomik faaliyetlerin önemini belirtmiş devamında *“Siyasi ve askeri muzafferiyetler ne kadar büyük olurlarsa olsunlar, iktisadi muzafferiyetle sağlamlaştırılmazlarsa, husule gelen zaferler payidar olamaz, az zamanda söner. Efendiler, dâhil olduğumuz halk devrimi, milli devrim, milli tarihini yazabilmek için kalemlerimiz sabanlar olacaktır. Bence halk devri iktisat devri kavramı ile ifade olunur”* (Akt. Sarıkoyuncu ve Kayıran, 1998, s. 220) demiştir. Bu sözler, Atatürk'ün iktisadi başarılarına verdiği önemi odaklaştıran sözlerdir.

29 Ekim 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti her yönden olumsuz bir ekonomik miras devralmıştır. Bu dönemde ekonomik bakımdan bir an önce kalkınmak ve ekonomik bağımsızlığa kavuşmak temel hedef olmuş, bu hedefe yönelik iktisat politikalarının yapımında pragmatizm, akılcılık ve gerçekçilik önemli rol oynamıştır (Irmak, 1981, s. 22).

İzmir İktisat Kongresi sonrası Lozan Antlaşması imzalanmış, Türkiye Cumhuriyeti'nin sınır çizgileri dâhil tüm varlığı kabul edilmiştir (Gürbüz, 2017, s. 89). Atatürk'ün ekonomi politikalarının temelini hazırlayan siyasi ve fikri motifler tam bağımsızlık kavramı üzerine inşa edilmiştir. Bu bağlamda Kemalist Cumhuriyetin dış ekonomik ilişkilerindeki en önemli değişiklik, bu anlaşmayla kapitülasyonların kaldırılmasıdır (Irmak, 1981, s. 220). Ayrıca Duyun-u Umumiye İdaresi ve kendisine bağlı Reji İdaresi ve diğer imtiyazlar kaldırılmıştır. Bu gelişmeler yeni Türkiye devletinin iktisat politikasında temel esas, bağımsız ve milli bir ekonomi yaratılmasını içermiştir (İnan, 2020, s. 161).

Kongre ile uygulanmaya başlanan iktisat politikaları ekonominin millileştirilmesi gerektiği, bunun yanında kalkınma için mutlaka yabancı sermayeye ihtiyaç olduğu fikrinde birleşmiş, fakat ülkenin tamamen yabancı sermayeye esir hale gelmesine engel olunmak istenmiştir. Atatürk Kongreyi açış konuşmasında *“Kanunlarımıza uymak şartıyla yabancı sermayeye gereken güvenliği sağlamaya her zaman hazırız”* demiştir. Atatürk'ten sonra konuşan Ekonomi Bakanı Mahmut Esat Bozkurt da *“Yeni Türkiye Ekonomi Okulu'nun yabancı sermayeye karşı bir düşmanlığı olduğu sanılmasın. Türklerle aynı kanunlara ve şartlara bağlı olmak üzere yabancı sermayeye hatta başka memleketlerden fazla kolaylık göstermeye hazırız”* demiştir (Akt. Başkaya, 1997, s. 201). Atatürk ülkede yabancı sermaye egemenliğine yol açmamak için dış borçlanmadan kaçınmış, yalnızca altyapı yatırımlarında ve zorunlu koşullar altında dış borçlanmaya başvurulmuştur (Kumkale, 2007, s. 203). Atatürk sömürüyü sonsuzlaştırmak isteyen emperyalist dış borçlar ve yabancı sermayeye karşıdır ve bunu

kesinlikle istememektedir. Bu nitelikte olmayan ve ülkenin ekonomik gelişmesini engelleyemeyecek nitelikte gelecek yabancı sermayeye ise karşı değildir (Gürbüz, 2017, s. 18).

Atatürk'ün iktisadi sisteminin temsil ettiği devletçilik anlayışı, kapitalizmi ve komünizmi reddederek, ülkenin gereksinmelerine özgü bir üçüncü kalkınma yolunu ve yöntemini saptamıştır. Kemalizm'in iktisadi boyutu, diğer bir ifadeyle İktisadi Kemalizm olarak da nitelenebilecek bu kalkınma yolu ve yöntemi, ilk kaynağını Kurtuluş Savaşı'nın dayanağı Erzurum ve Sivas Kongresi kararlarından almıştır. Devletçilikte katı bir devlet kapitalizmine yer vermek istememiştir. Dönemin İktisat Vekili Mahmut Esat Bozkurt, İktisat Kongresi'ndeki konuşmasında yeni Türkiye'nin ekonomi politikalarının nevi şahsına münhasır bir hususiyette olduğunu, Cumhuriyet'in ekonomik anlamda herhangi bir iktisat ekolüne intisap etmiş olmayıp kendi modelini geliştirdiğini belirtmişti. Bozkurt'un "Yeni Türkiye İktisat Mektebi" şeklinde ifade ettiği bu ekol, devlet ve şahsi teşebbüsün ortak çalışması gerekliliğini ön görüyor, büyük sanayi girişimlerinin devlet tarafından üstlenilmesini ilke ediniyordu (Gödekli, 2017, s. 585). Bu bakımdan ekonominin çağdaş standartlara yükseltilmesi sürecinde bazı ekonomik kaynaklar devletleştirilirken bazıları da özel teşebbüsün inisiyatifine bırakılacaktı. Yine M. Esat Bozkurt İzmir İktisat Kongresi açış konuşmasında Türkiye'nin iktisadi modelinin ne kapitalist ne de komünist çizgiye oturtulamayacağını şöyle açıklamaktadır:

"Biz iktisat meslekleri tarihinde mevcut mekteplerden hiç birine mensup değiliz. Ne bırakınız geçsinler, bırakınız yapsınlar mektebine, ne de sosyalist, komünist, etatist veya himaye mekteplerinden değiliz. Bizim de yeni Türkiye'nin yeni iktisadi manasına göre yeni bir iktisat mektebimiz vardır. Buna ben Yeni Türkiye İktisat Mektebi diyorum. Yukarıda zikrettiğim mekteplerden hiç birine mensup olmamakla birlikte memleketimizin ihtiyacına göre bunlardan istifade etmeyi de ihmal eylemeyeceğiz" (Akt. Gürbüz, 2017, s. 66).

İzmir İktisat Kongresi'nde devlet işletmeleriyle özel işletmeleri birlikte geliştirecek bir ekonomik modelden söz edilmiş, bu çerçevede 1924'te Türkiye İş Bankası Türkiye'nin ilk özel bankası olarak ekonomik kalkınmaya yardım etmesi amacıyla kurulanmıştır (Oyal, 1981, s. 79). 1925'te halka ekonomik anlamda yük olan ve her türlü özel girişimi engelleyen Aşar Vergisi kaldırılmıştır. Dünyanın ilk ticari kamu iktisadi teşebbüsü olan Sanayi ve Maadin Bankası kurulanmış, 1927'de özel işletmeciliği özendirmek için Teşvik-i Sanayi² Kanunu çıkartılmıştır. Tüm bu girişimler 1923-1929 yılları arasında uygulanan politikaların, özel teşebbüse önem verdiği, dolayısıyla liberal ve kapitalist bir çerçeveye sahip olduğuna dair birtakım yorumların yapılmasına sebep olmuştur. Ancak bu politikalar, kapitalizmin ana ideolojisi olan liberalizmin ve özel teşebbüsün gücüne inanmışlığın bir sonucu değil, böyle bir milli teşebbüs sınıfının yeterince bulunmayışının, bu sınıfın oluşturulmak isteğinin ve devletin ekonomik kaynakların bazı işleri fiilen üstlenmeye yetmemesinin bir sonucu olarak ele alınmalıdır (Korum, 1982, s. 66). Şunu da belirtmek gerekir ki Lozan Antlaşmasının şartlarından biri de Türkiye Cumhuriyeti'nin gümrüklerde 1916 tarifesi beş yıl için (1929 yılına kadar) taahhüt etmesidir. Bu durum 1929 yılına kadar Türkiye'nin serbest bir gümrük politikası uygulama kabiliyetinden yoksun kalınması demekti (Özkardeş, 2015, s. 26). Özel teşebbüse imkânlar tanınması ve yabancı sermayeye düşmanlık güdülmemesi bu dönemi liberal ekonomik dönem olarak nitelemek için yeterli değildir. İlerleme ve gelişme, dış dünya ile bütünleşme yolunda adımlar atmaya engel değildir. Ama uyduluğa ve mandacılığa ve yabancı siyasal reçetelere engeldir. Bu gerçeği iyi görmek gerekir.

Nitekim o dönemi yaşamış ve liberalizme vakıf bir iktisatçı olan Ord. Prof. Dr. Celal Sarc "1929 yılına kadarki iktisat politikaları için liberal denilmekte ise de bu terim yerinde değildir. Gerçekten bu dönemde hükümet bırakınız yapsınlar ilkesine göre hareket etmemiş; tersine ekonomiye katkılarda bulunarak birçok koruyucu tedbir uygulamış, ayrıca demiryolları yapımını ele almış, tekeller kurarak türlü alanları özel girişimlere kapatmıştır" (Akt. Akalın,

²Türkiye İstanbul, İzmir ve Çukurova'da enkaz haline gelmiş birkaç dokuma tesisi ile hemen hepsi İstanbul'da toplanan enkaz halindeki birkaç askeri fabrika dışında sanayiye sahip değildi (Giritli, 1981, s. 49). 1927'de 470 olan sanayi firması sayısı, 1930'da 1255, 1932'de ise 1473 olmuştur (Doster, 2019, s. 17).

2010, s. 48). Z. Y. Herslag'ın öne sürdüğü görüşe göre de Atatürk döneminde 1923-1929 yılında uygulanan politikaların kapitalist sistem ve ana ideolojisi liberal politikalar çerçevesinde belirlendiğine değinen eleştiriler bilimsel ekonomik verilere dayanmamaktadır³. Daha açık olarak şöyle denilebilir: Yazara göre bu eleştirilerin Atatürkçü Türkiye'nin sosyal gerçekleri hakkında yeterli bilgileri olmadığı görülmektedir (Akt. Kumkale, 2007, s. 239). Yine bir başka araştırmacıya göre:

“Devletçilik Türkiye’de 1923-1929 yılları arasında da uygulanmış bir Türk modelidir. Zamanla diğer ülkelere de örnek olduğunu göstermiştir. Devletçilik bir politik uygulama ve yöntem olarak Türk toplumunun gerçeği üzerine inşa edilmiştir. Bu binanın temelinde uzak idealleri ve fikirleri ile Atatürk vardır. Atatürk, Türk Devriminin yaratıcısı, baş mimarı olduğu kadar ileri fikirlerin, topluma yeni değerler katan ideallerin de güç kaynağıdır. Daha 1922 yılında devletçiliği ilke olarak dile getiren, milli ihtiyaçların zorunlu kıldığı hallerde, devleti vazife ve hizmete davet eden, çağırın Atatürk olmuştur” (Eroğlu, 1981, s. 2).

Bu noktadaki düşünce ve kavram karışıklığını ortadan kaldırıp, konuya açıklık getirmek için şunu vurgulamalı ki, Cumhuriyetin kuruluşundan beri devletin iktisadi faaliyetlere müdahaleleri olmuştur (Töre, 1982, s. 54). 1924 tarihinde İş Bankasının kurulması, İstanbul, İzmir, Trabzon ve Mersin gibi limanların işletilmesinin 1925 yılında devlet tekeline geçirilmiş olması, ayrıca aynı yılda Sanayi ve Maadin Bankasının kurularak Osmanlı yönetiminde sayıları yirmi ikiyi bulan fabrikaların devralınarak işletilmesine ek olarak demiryolu yapımı ve işletmeciliğin anılması olanaklı ilk örneklerdir (Hamitoğulları, 1982, s. 111). Bu gelişmeler ekonomide özel teşebbüsün yanında devlet aygıtının da kilit bir rol arz ettiğini kanıtlar niteliktedir⁴.

Dönemde uygulanan politikalar esasları İzmir İktisat Kongresi’nde tespit edilen karma ekonomi sistemi olup, dönemin iktisadi, siyasi, sosyal ve kültürel koşulları ekseninde biçimlendirilmiştir. Boratav (2003, s. 49), 1923-1929 dönemini açık ekonomi koşullarında yeniden inşa olarak ifade etmektedir. Zira devlet tarafından özel kesimin teşviki söz konusudur. Haldun Gülalp (1987) da bu konuya odaklanan çalışmasında Cumhuriyetin ilk yıllarındaki sürecin savaş öncesi yapının, gerek içindeki ekonomik yapı gerekse dünya sistemi ile bütünleşme biçimi açısından yeniden inşası niteliğinde olduğunu ifade etmektedir. Fakat 1929 yılında patlak veren Büyük Buhran birçok Batı ülkesi için olduğu kadar Türkiye için de yeni iktisat politikaları arayışları açısından bir dönüm noktası olmuştur. Buhran iktisadi kalkınmada devlete düşen görevlerin daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmasına sebep olmuş, devletçilik ilerleyen yıllarda Cumhuriyet Halk Partisinin programına ve anayasaya girmiştir.

1929 Büyük Buhranından ve Türkiye Cumhuriyeti’nin iktisadi politika rejimini nasıl değiştirdiğine dair tartışmalara geçmeden önce Atatürk’ün yaptığı iktisadi devrimlerin yanı sıra, yaptığı sosyokültürel devrimlere genel bir bakış atmakta fayda vardır. Zira bu devrimler iktisadi devrimlerin sağlamaştırılması adına zorunlu bir sığınak işlevi görmüştür.

³Herslag (1968: 54) Atatürk dönemi ekonomi politikalarını bilimsel verilere dayanarak ayrıntılı olarak incelemiş, çalışmasında 1927 yılında çıkarılan Teşvik-i Sanayii Kanunu’nu ele almıştır. Kanunun devletçiliğin anlamını ortaya koyması ve ülkede milli temellere dayalı bir sanayileşme programını başlatması anlamında kilit rol oynadığını savunmuştur. Kanuna göre, 1927 yılında özel kesim üretiminin yaklaşık %45’i gıda maddelerinde, yaklaşık %25’i ise tekstil alanında yoğunlaşmış, bir ülkede sanayileşmenin en önemli göstergelerinden biri olan sanayi malları üretimi ise %10’a bile ulaşamamıştır. Yasanın temel amacı diğer alanlarda yoğunlaşan özel sermayenin sanayi alanına da çekilmesi, devletin bu bağlamda birtakım özendirici hükümler aracılığıyla özel sermayeye destek vermesinin sağlanmasıydı (Herslag, 1968: 65). 1924 yılında devletin girişimleriyle kurulan İş Bankası’na atf yapan yazar, devlet ve banka arasında büyük bir işbirliğinin olduğundan bahsetmiş, ithalat ve ihracatta önemli girişimlerde bulduklarına değinmiştir. İş Bankası ve Teşvik-i Sanayi Kanunu’nun yanı sıra şeker fabrikalarının kurulmasında da devletin oynadığı role dikkat çeken Herslag (1968: 90-91), Alpulu ve Uşak şeker fabrikalarının, hükümetin doğrudan desteğiyle kurulduğunu belirtmiştir.

⁴Cumhuriyet Dönemi’nde sanayide önemli değişimler gerçekleşti. 1926’ya kadar şeker pancarı ekimi Türkiye’de bilinmiyordu. 1923, 1924, 1925 yıllarında şeker ithali sırasıyla 46 bin, 52 bin ve 67 bin ton olarak gerçekleşmiştir (Kopar, 2013, s. 53). Halkın muhtaç olduğu un bile kısmen dışarıdan sağlanıyordu. 5 Nisan 1925’te şeker fabrikalarının kurulması ile kanun çıktı. Şeker üreticilerine önemli teşvikler sağlandı. Fabrika için pancar üreten üretici 10 yıl süre ile arazi vergisi vermeyecek, fabrika personeli 10 yıl süre ile kazanç vergisinden muaf tutulacak, fabrika arsası 5 hektarı aşmamak kaydı ile devlet tarafından temin edilebilecek, uygun arazi şahsa ait ise istimlak edilebilecekti (Kopar, 2013, s. 53). Şeker fabrikalarına İş Bankası, Sanayi ve Maadin Bankası kredi imkânı sağlamıştı.

2.1. Niceliğin Niteliğe Dönüştürülmesi: Cumhuriyet'in Felsefi Ve Kültürel Temellerinin Köklü İnşasına Yönelik Adımlar

Atatürk kuşkusuz ekonomi alanına büyük önem atfeden bir liderdi. Önceki bölümde anlatılanlar kendisinin bu tutumunun somut kanıtları niteliğindedir. Atatürk ekonomi alanında meydana gelecek olan gelişmelerin niceliksel ilerlemenin kaynağı olacağını bilincindeydi. Fakat bu niceliksel ilerlemenin nitelikteki gelişmeler doğrultusunda gerçekleşeceğini de bilincindeydi. Bu da memleketteki insan faktörünün sosyal ve kültürel gelişimiyle sağlanabilirdi. Bu nedenle, her şeyden önce insanı değiştirmeye, daha etkili, daha bilinçli bir yeni insan yaratmaya, insanın düşünüş ve davranış biçimlerini değiştirmeye yönelik bir kültür devrimi gerçekleştirilmeliydi (Perin, 1982, s. 53). Nitekim ülkenin üretici güçlerini ve iktisadi bağımsızlığını yükseltme hedeflerinin yanı sıra, ülkenin iktisadi gelişmesine engel teşkil bütün arkaik kalıntıların (kadının köleleştirilmesi, gençliğe dar kafalı dini eğitim verilmesi vb.) eş zamanlı tasfiyesinden yana bir tutum izlemiştir (Astahov, 2022, s. 37). Atatürk kapsamlı bir kültür devriminin oluşturucusudur. Dilde, dinde, hukukta, yazıda, giyside, eğitimde, tarihte yaptığı reformlar inanılmaz boyuttaki bir kültür devriminin bir bütün içindeki diyalektik parçalarıdır (Kışlalı, 2018, s. 67).

Kültür devrimindeki en önemli husus eğitimle ilgili gerçekleştirilen devrimlerdi. Türkiye'de iktisadi gelişmenin eğitim sayesinde de mümkün olduğuna dair yaygın bir kanaat mevcuttu (Mardin, 1997, s. 283, 2000, s. 61; Ozankaya, 2004, s. 85). Atatürk, konuyla ilgili fikirlerini şu cümlelerle dile getirmektedir: *“En mühim, en esaslı nokta eğitim meselesidir. Eğitimidir ki, bir milleti ya hür, müstakil, şanlı, yüksek bir cemiyet halinde yaşatır ya da milleti esaret ve sefalete terk eder”*.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti sınırları içindeki bütün bilim, eğitim ve öğretim kurumları Milli Eğitim Bakanlığına bağlanmıştır. Artık bütün dinsel eğitim veren tüm okullar kapatılmış, din ilkelerine göre yapılan eğitim durdurulmuş ve laik eğitim başlamıştır (Bursalıoğlu, 1982, s. 186). Medreseler, tekke zaviye ve türbeler, tarikatlar ve cemaatler kapatılarak aklın ve bilimin önündeki engeller ortadan kaldırılmıştır (Apaydın, 2017, s. 149). Böylece aklı özgürleştirilmiş, özgür akılla çağdaş ve iktisadi bağlamda kalkınmış bir uygarlık oluşturmak amaçlanmıştır. Bu amaç 1927 yılının başlarında Başbakan İsmet İnönü imzası ile yayımlanan bir genelgede somutlaşmıştır: *“Amacımız eğitim ve öğretimin ulusal, laik ve tek tip okul ilkesine dayanmasını sağlamaktır. Öğretimden, eğitimden amaçladığımız ulusal toplumumuzun uygarlık ve yaratıcı olacak, kültürel değerlerini yükseltecek, üretim ve ekonomik gücünü artıracak yurttaşlar yetiştirmektir. İlköğretimin parasız ve zorunlu duruma getirilmesi için çalışmalarımız ilerlemektedir (Dündar, 2001, s. 33)”*.

Sürdürülebilir bir kalkınma için eğitimin önemi vurgulanmış, modern Batılı bir eğitim sistemine geçmek için gerekli hamleler yapılmıştır. Zira Atatürk'e göre ekonomik ve siyasi zaferlerin devamlılığının sağlanması, bilim ve kültür başarılarının var olduğu bir ortamda mümkün olacaktır. Atatürk İzmir İktisat Kongresi'nin 17 Şubat 1923 tarihindeki açılış konuşmasında:

“Ulusal egemenlik iktisadi egemenlik ile birleştirilmelidir. Görülüyor ki bu kadar kesin ve yüksek bir askeri zaferden sonra bile bizi barışa kavuşmaktan alıkoyan nedenler doğrudan doğruya iktisadi nedenlerdir, iktisadi sorunlardır. Halk dönemi iktisat dönemi kavramı ile olunur. Yeni devletimizin, yeni hükümetimizin bütün programları iktisat programından çıkmalıdır. O halde çocuklarımızı o biçimde eğitmeliyiz, onlara o biçimde bilim ve kültür vermeliyiz ki ticaret, ziraat ve sanayide ve bütün bunların faaliyet alanlarında verimli olsunlar, etkin olsunlar” (Akt. Demirer, 2017, s. 3).

Eğitim ve kültür bağlamlarında en önemli iki atılım hiç kuşkusuz Latin harflerinin kabul edilmesiyle (1928) Dil Devrimi'nin başlamasıdır (1932). Latin harflerinin kabulü, yeni harfleri halkın benimsemesi, arı ve duru Türkçenin halka öğretilmesi, eğitim sisteminin hızlı ve köklü değişime uğraması, eğitim, kültür, bilim, sanat ve edebiyat alanındaki büyük ve köklü

gelişmelere ortam hazırlamıştır (Bektaş, 2015, s. 221). Geri kalmış bir ülkede halkı kısa sürede okur-yazar hale getirmek için yurttan Halk Okulları açılmış, köylere varıncaya dek kurslar düzenlenmiş ve Gazi Mustafa Kemal başöğretmen olarak, elinde tebeşir, kara tahtanın başına geçmiş, ilk dersleri kendisi vererek eğitimcilerle örnek olmuştur (Perin, 1982, ss. 73-74). 1 Kasım 1928’de Latin alfabesi kabul edildikten sonra pek çok kişi okuma yazma öğrenmiştir. 1927’de eski harfler kullanılırken yapılan nüfus sayımında okuma yazma bilenler nüfusun %8,61’ini oluşturuyordu. Yeni harf döneminde yapılan ilk nüfus sayımı olan 1935 sayımında bu oran %19,25’e çıkmıştı. Erkeklerde okuma yazma bilenlerin oranındaki artış iki kattan fazlaydı. Kadınlardaki artış daha yüksek olup üç katına yaklaşmıştır (Ercilasun, 2022, s. 159).

Köylü kalkındırma davası ciddi olarak ele alınmıştır. Halkevleri 19 Şubat 1932 günü halka açılmıştır. 1951’e kadar faaliyetlerini sürdüreceği olan, önce başta Ankara olmak üzere Samsun, Diyarbakır, Eskişehir, İzmir Konya, Denizli, Van, Aydın, Çanakkale, Bursa ve İstanbul’da çalışmaya başlayan Halkevlerinin sayısı kısa zamanda ülke genelinde artmış, ve Halkevleri halka dönük kültür örgütleri haline gelmiştir (Perin, 1982, s. 89). Aynı zamanda köyün eğitim ihtiyacı sadece okuma yazma değil, köye özgü tarım veya salgın hastalıklardan korunma gibi konuları da içermektedir. Bu eksiklikleri gidermek için Köy Enstitüleri 1940 tarihinde kurulmuştur (Aysal, 2005, s. 270). Bu gelişme, Kemalizm’in sınıfsız, imtiyazsız toplum ideali ile paralellik arz etmiştir. Kemalizm’in yaşam felsefesini çok iyi algılayan yazarlarımızın başında gelen Falih Rıfkı Atay, köy enstitülerinde işlenen eğitimin içeriğini de şu sözleriyle değerlendirir: “*Tonguç Baba ve arkadaşları, alınlarının terleriyle bol yemiş verecek bir asil ağacı sulamaktadırlar*” (Akt. Dündar, 2001, s. 145).

Sosyokültürel alandaki önemli gelişmelerden biri de kadınların 1934 yılında seçme ve seçilme hakkı elde etmeleridir. Atatürk toplumun kadın ve erkek olmak üzere bütün bireyleri içine aldığı ve ilerleme yolunda bir bütün olarak çalışmanın önemini ifade etmiştir. Kadın devrimi, toplumun altyapısında önemli bir değişimi beraberinde getirmiş ve çağdaş uygarlığa yönelen süreçte modern ulusal kültürün temellerini atmışlardır. Yüzyıllardan beri kafes arkasında çile dolduran Türk kadınları Atatürk sayesinde özgürlüklerine kavuşmuşlar, sosyal ve siyasal haklarını elde etmişlerdir (Ecevit, 2015, s. 41).

Görülüyor ki Atatürk sorunlara daima sentezci bir açıdan bakmıştır. Kemalist kalkınma anlayışı iki ayaklı bir anlayıştır. Birinci ayak maddi kalkınmadır. Ekonomik atılım, fabrikalar, demiryolları, madenlerin işletilmesi, dengeli bütçe, imtiyaz vermeme vb. İkinci ayak sosyokültürel kalkınmadır: Sanat, kültür, eğitim, hukuk, bilim, medeni kanun, halkevleri, kadın hakları gibi (Gürbüz, 2017, s. 74). Bu iki ayak birbirini her yönden bütünlemede ve tamamlamaktadır. Öyle ise, dış sömürgeci ulusların pençesinden kurtardığı yurdunda yeni Cumhuriyet düzeni, laiklik, kadın hakları, yazı devrimi, dil devrimi, öğretim birliği gibi dönüşümlerle Atatürk’ün yaptığı büyük iş, aslında ekonomik ve toplumsal altyapıyı da bütünüyle değiştirecek olan yolları açan devrimlerdir.

3. Kemalizm’in Ekonomi Politikasında Göz Ardı Edilmiş Bir Girişim: *Güdümlü Ekonomi*

1929 Büyük Buhranı dünya ekonomisine damgasını vuran Türkiye’de de olumsuz etkilerini gösteren bir ekonomik kriz olarak, Türkiye’nin ekonomi ideolojisinin yön değiştirmesine zemin hazırlamıştır (Akalin, 2010, s. 45). Resmi ideolojinin iktisadi örgütlenme modeli olarak daha güçlü bir devletçilik olgusu belirlemiştir⁵. Fakat burada altı çizilmesi gereken husus, 1923-1929 döneminin ılımlı devletçiliğinin aksine daha etkin bir devlet aygıtının ön plana çıkmaya başladığıdır. Devletçilik nedir? Bu konuyu ele alıp tartışan çok sayıda bilimsel

⁵Sanayileşmiş Batıda Keynesçi talep yönetim politikalarına dayanan refah devleti uygulamaları benimsenmiştir. Artık küresel sistem yeni bir kurumsal yapılanmaya doğru evrilmiştir. Özünde Keynesçi talep yönetim politikalarıyla sürdürülen tam istihdam ve kapsamlı sosyal güvenlik şemsiyesine dayanan bir sosyal sınıf uzlaşması (Kapstein, 1996, s. 16) niteliğindedir. 1929 büyük buhranı ve doğurduğu sorunlar, bu sırada dünyada meydana gelen diğer gelişmeler Sovyetler Birliğinin yeni uygulamaları, Almanya’daki yeni rejimin, ABD’deki New Deal politikalarının etkileri gibi nedenler ekonomide devletçiliğin tonunun artmasına neden olmuştur (Hamitoğulları, 1982, s. 112).

çalışma yapılmıştır (Bkz. Boratav, 1962; Derin, 1940). Devletçilik kısaca devletin ekonomik faaliyetlere yön verdiği bir ekonomi politikasıdır. Bu ekonomik politikada özel mülkiyet ortadan kalkmamakta, ancak devlet ekonomik gelişmenin sağlanması için aktif rol oynamaktadır. Ekonomiyi harekete geçirmek için sanayi, tarım, bankacılık alanlarında devlet kendi kurduğu ekonomik kuruluşlar eliyle atılımlar yapmaktadır.

Devletin bu dönemde Lozan Antlaşmasının dikte ettirdiği gümrük tarifelerinden ve bazı sınırlamalardan kurtulduğu söylenebilir. 1929 ve 1931de çıkarılan kanunlarla yeni gümrük tarifeleri uygulanmaya başlanmıştır⁶.

1929 büyük ekonomi bunalımı gelip çattığında 6 yaşındaki cumhuriyet çocuğu, 1 yaşındaki bebekten daha gülbüz değildi (Eliçin, 1996, s. 207). Dünya Ekonomik Buhranı büyük dünya ülkelerinde daha çok sanayi alanında yaşarken, Türkiye’de zirai alanda etkisini göstermiştir (Özçaylak, 2017, s. 113). Bu nedenle Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde zirai alanda yerli üretim artışını sağlamak için *Üç Beyazlar* olarak anılan çalışmalara başlanmıştır. 1930 sonrası ABD’den buğday ithalatı durdurulduğu gibi, buğday ihracatına da başlanmıştır (Kumkale, 2007, s. 272). Büyük Buhran (1930) yılında iç ticaret hadleri %40 civarında tarım aleyhine bozulmuştur (Başkaya, 1997, s. 252).

Bu olumsuzlukları takiben Ali İktisat Meclisince görevlendirilen İktisat Vekili Şakir Kesebir ve Komisyonu tarafından “İktisadi Vaziyetimize Dair Rapor” hazırlanmıştır (Tekeli ve İlkin, 1977). Rapor, dış ticaret açığının kapanması için ithal ikameci stratejileri ön görmüş, bunun üzerine ilerleyen yıllarda oluşturulacak Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayi Planlarının da yol haritasını oluşturan 1930 yılında Sanayi Kongresi düzenlenmiştir. Kalkınmanın temel öğelerini saptayan 1930 Sanayi Kongresi, planlı devlet politikasının bel kemiğini oluşturmuştur (Ölçen, 1982, s. 137). Atatürk, ülkede bir Merkez Bankası’nın bulunmamasını önemli bir yetersizlik olarak görmüş ve 1930 yılında kurulmasını sağlamıştır (Aysan, 2007, s. 63)⁷.

Başbakan’ın halkı savurganlıktan uzak, tutumlu olmaya ve yerli malı kullanmaya çağırması ülke düzeyinde büyük ilgi uyandırmıştır. Hükümet ortaya çıkan olumlu koşulları dikkate alarak bir *Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti* kurulmasını kararlaştırmıştır (Tekeli ve İlkin, 1977, s. 92). Cemiyet, yerli malını vatandan bir parça sayarak, yerli malı kullanmanın milli bir görev olduğu ve yerli malı üretim ve tüketimi fikrini yaymayı hedef edinmiştir. Dönemin ekonomi politikasının en belirgin amacı, Türk lirasının yabancı paralar karşısındaki değerini artırmaktır. 1930 yılında çıkartılan 1567 sayılı Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanununda bu amacın somutlaştırıldığı bir uygulamadır⁸.

Devletin ekonomideki tonunun artırıldığı Atatürk tarafından güdümlü ekonomi olarak nitelendirilmiş, ekonomik kalkınmada devlet girişimci, sanayici, işletmeci olarak görevlendirilmiştir (Kili, 1981, s. 109). Atatürk’ün konuyla ilgili ifadeleriyle:

⁶Türk hükümeti Lozan Anlaşmasının sınırlayıcı hükümlerinden 1929 Ağustos’unda kurtulabilmiştir. Dış ekonomik ilişkilerde ve özellikle gümrük vergisi tarifelerinin saptanmasında tam bağımsızlığa ancak o tarihte ulaşılmıştır. O tarihe kadar, Türk hükümeti önemli tutarları bulan ve 1929’da 101 milyon TL’ye (o yıl ihracatının %65ine) ulaşan dış ticaret açığı nedeniyle, bu sağlam dış ekonomik ilişkiler politikasını tam bağımsızlıkla uygulayamamışlardır (Aysan, 2014, s. 213). 1929 yılında ithalat olağanüstü bir düzeyde gerçekleşmiştir. 155 milyon ihracata karşılık 256 milyon liralık ithalat yapılırken, 1929 yılında dış ticaret açığı 101 milyon liraya çıkmıştır (Töre, 1982, s. 53). Bu gelişmeye koşut olarak Türk lirasının değeri dolar karşısında devamlı değer kaybetmiş ve 1930 yılında 1 dolar 2.12 Türk lirası olmuştur (Demirer, 2017, s. 124). Aynı yıl bir sterlin 1.81 Türk lirasına kadar yükselmiştir (Töre, 1982, s. 52).

⁷Ülkede Merkez Bankacılığını bilen bile yoktur. Atatürk zamanının en büyük Merkez Bankacısı Alman Dr. Schacht’ı ve onun yardımcısı Karl Müller’ı ülkeye getirir. Kendileriyle görüşür ve konuyla ilgili görüşlerini sorar. Her iki uzman da verdikleri raporda, çeşitli gerekçelerle (ekonominin içinde bulunduğu düşük üretim düzeyi, zayıf ödemeler dengesi ve kamu maliyesi) ülkede bir Merkez Bankası kurulmasının henüz erken olduğunu ve bankanın kurulmamasını tavsiye ederler, ama Atatürk konuyla ilgili aynı fikirde değildir. 1930 Haziranı’nda banka kurulmuştur (Aysan, 2007, s. 63; Demirer, 2017, s. 164).

⁸Yeni Türk Devleti, Türk lirasının yabancı paralar karşısında hızla değer kaybetmesi olayıyla ilk kez 1929 yılı içinde karşılaşmıştır. Hükümet müdahaleye mecbur olmuştur (Derin, 1940, s. 151). Türk lirasının İngiliz sterlini karşısındaki değeri İstiklal Savaşı ve onu izleyen dönemde 1930 yılına kadar devamlı düşmüş (Sterlin 1919’da 381 kuruş iken 1930da 1032 kuruşa yükselmiştir) fakat ondan sonra sürekli yükselmiştir (sterlin fiyatı 1930da 1032 kuruş iken 1938’de 616 kuruşa düşmüştür) (Aysan, 2007, s. 88; 2014, s. 148). 1930’da 2,07’ye çıkan dolar, 1934de 1,66’ya indirilebilmiş ve alınan önlemler başarılı olmuştur (Karagöz, 2009: 15). Derin’in ifadeleriyle “Türk hükümeti asla enflasyona tevessülü hatırdan geçirmemiştir” (Derin, 1940, s. 151).

“Görüyorsunuz ki arkadaşlar yepyeni bir güdümlü ekonomi düzeni kurmakla uğraşıyoruz. Geçen dört yılın başlıca işlevi ekonomi alanında olmuştur. Birçok ülkeler, dünya buhranı karşısında sarsılmış ve umutsuzluğa düşmüşken biz, bu kapsamlı felaket önünde hiç irkilmedik. Yurdun ekonomisini yeni bir düzene yöneltmiş bulunuyoruz. Uluslararası ticareti denkleştirerek, iç pazarı harekete getirerek kendimizi korumayı başardık. Asıl önde tuttuğumuz iş, geniş bir endüstri programını gerçekleştirmeye başlamak olmuştur. Bu program, tamamı gerçekleştiği gün, şüphesiz yurttaşın geçimi hissedilecek derecede genişleyecektir” (Parla, 1995, ss. 242-243; CHP, 1935, s. 16).

Atatürk’ün yukarıdaki ifadesi politika değişikliğini ortaya koymaktadır. Kuruç’a göre (2001, s. 306) güdümlü ekonomi devletçiliğin özel teşebbüsü de önemseyen ve devletin kurduğu sanayi tesislerini bankalar aracılığı ile organize eden bir ekonomik yaklaşımı ifade etmek için kullanılır. Kuruç (2012, s. 322), dönemin iktisat vekili Celal Bayar döneminde devletçilik uygulamalarının özel kesimle yapılmış olan uzlaşma içinde devam ettiğini, Bayar’ın şu sözüne atfen iddia eder: “*Liberalizm-dilim dahi dönmüyor; bu kelime bana o kadar yabancı geliyor-yıkaraktan memleketimizde güdümlü bir ekonominin esaslarını kurmak istiyoruz*”.

Ülkede böyle bir ekonomik düzenin doğmasına doktrinler ve ideolojik görüşler değil, Türkiye’nin gerçekleri yol açmıştır. Kadro dergisi güdümlü ekonomi modelini ve bu model içerisinde devlete atfedilen misyonu güçlendiren bir dergi olarak Ocak 1932-Ocak 1935 arasında yayınlanmış ve iktisadi düşünceye ev sahipliği etmiştir (Kara, 2006, s. 51).

3.1. Rejimin Yeni Ekonomi Siyasetine Uyan Sosyopolitik Düşünce Sisteminin Besleyicileri: Kadro Dergisi ve Sanayi Planları

Güdümlü ekonomi rejimini besleyen sosyopolitik düşüncenin mimarları Türkiye’de Kadro dergisi etrafında toplanan bir grup aydındır. Derginin kurucuları Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Şevket Süreyya Aydemir, Burhan Asaf Belge ve Vedat Nedim Tör’dür (Yaman, 2022, s. 1079). Kadro, rejime özgün bir ideoloji yaratma amacını güdüyordu (Sunar, 2004, s. 525). Fakat bu ideolojiyi ve temsil ettiği devlet anlayışını kapitalist ya da komünist çerçeveden değerlendirmek olası değildir. Kadro dergisinin önde gelen yazarlarından Şevket Süreyya Aydemir’in konuyla ilgili görüşleri bu bağlamda ışık tutucudur:

“Kadro, Türk inkılabının ideolojisini araştırmaya ve açıklamaya çalışırken, böyle bir devletçiliği, temel bir unsur olarak ortaya atmıştı. Devletçilik bir gaye değil, vasıta olacaktı. Gayesi, siyasette olduğu gibi iktisatça da kendine hâkim, ileri teknikli ve sınıf kavgalarına kanunların zoru ile değil de, sosyal yapı dolayısıyla sürüklenmeyen ahenkli bir cemiyet nizamına vücut vermektir. Sanayi kurmak, fakat sınıf mücadelesini önlemek, milli sermayeyi yaratmak, fakat bu sermaye üstünde bir oligarşinin şımarıklığına yol açmamak, devleti geliştirmek, fakat ferdi köle haline getirmemek, hülasa iptidailikten kurtulmak, fakat hem sınıf mücadelelerini besleyen liberal bir demokrasinin, hem de kanlı bir sınıf diktatörlüğünün ağına düşmemek. Hülasa bir sosyal devlet yapısında planlı, disiplinli bir karma ekonomi” (Akt. Gürbüz, 2017, s. 98).

Vedat Nedim Tör’ün de konuyla ilgili ifadeleri dikkate değerdir:

“Her devrim yeni bir devlet tipi yaratma ve kurma savaşıdır. Dünyada sömürgeci olan ve sömürge olan uluslar çelişkinin yok edilmesi tarihinin Türk devrimi olgusu açmıştır. O halde, devrim Türkiye’sinin devleti, ne Fransız devriminin doğurduğu bir burjuva devleti ne de komünist devriminin kurduğu bir proleterya olabilir. Yeni Türkiye Devleti, geri teknikli bir yarı sömürge topluluğunun ulus olarak hem tutumsal yönden, hem de siyasal yönden verilmiş bir kurtuluş savaşının tarihte ilk örneği, ilk sembolüdür” (Tör, 1933: 15).

Yazarların ifadelerinden hareketle uygulanan devletçi politikaların doktriner ve dogmatik bir yönü olmadığını belirtmek gerekir (Türk, 1982: 14). Dergi, kapitalizm ve komünizm dışında üçüncü bir yol olarak Kemalizm’i tanımlamış, az gelişmiş ülkeler için bir devrim modeli olarak önermiştir (Bektaş, 2015, ss. 329-330). Sanayileşmeye dayalı devletçilik bir politik uygulama ve yöntem olarak Türk toplumunun gerçeği üzerine inşa edilmiştir. 1933

yılında Başbakan İsmet İnönü Kadro dergisinde çıkan bir yazısında dönemin devletçi stratejilerini bu stratejiler eşliğinde giderek filizlenen planlı sanayileşme olgusunun temellerine ışık tutmuştur: “*Memleketin muhtaç olduğu sanayii devletin yardımcı nezareti ve hatta doğrudan doğruya teşebbüsü olmaksızın kurabilmeyi safdil olanlar düşünebilir. Geri bir milletin sanayiini devletin bütün vasıtalarıyla bir an evvel vücuda getirmek, taşıdığımız vazifelerin en ağırı ve en mühimidir*” (Akt. Coşkun, 1978, s. 30).

Buradan da anlaşılacağı üzere, Kadro hareketinin tanımladığı ve savunduğu gelişme stratejisinin ana hatları şunlardır: Sanayi devletin kontrolünde bulunmalı, korumacı dış ticaret politikası güdülmeli ve iyi tanımlanmış, planlanmış bir toprak reformu gerçekleştirilmelidir (Kara, 2006, s. 59). Farklı görüşlerine rağmen Cumhuriyet kadrolarının tümünde, kapitalist ekonomik sistemin dünya çapında yapılandırmakta olduğu iş bölümü çerçevesinde Türkiye’ye biçilmiş tarım ülkesi olma rolüne bir karşı çıkış söz konusudur (Tekeli ve İlkin, 2009, s. 186). Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı savunulan bu karşı çıkışın bir ürünü olarak ele alınabilir. Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı çerçevesinde 1934 yılında Kayseri⁹ ve Bakırköy Bez Fabrikaları, 1935’te Isparta Gülyağı ve Paşabahçe şişe cam fabrikaları, 1936’da İzmit Kâğıt fabrikası, 1937’de Ereğli ve Nazilli bez fabrikaları, 1938’de Gemlik Suni ipek ve Bursa Merinos fabrikası, 1939’da da Karabük demir çelik tesisleri işletmeye girmiştir (Derin, 1940). Fabrikaların ülke sathında yayılmasına özen gösterilmiştir (Demirer, 2017, s. 51). Zira bölgeler arası dengeli kalkınma sağlanması hedeflenmiştir.

Ayrıca bu dönemde Etibank 1935’te maden araştırması yapmak ve enerji elde etmek amacıyla kurulmuştur (Demirer, 2017, s. 180). 1937 yılında Deniz Bank kurulmuştur. Görevleri deniz, göl, nehir ve limanların kıyılarında deniz ticareti, sanayi ve inşaatı yapmak, denizcilik işlerine kredi açmak, deniz sıhhi ve içtimai yardım teşkilatı kurmak ve işletmek, denizciliğe ait yapılması icap eden muameleleri yapmak olarak belirlenmiştir (Demirer, 2017, s. 183). Halk Bankası 1938 yılında açılmıştır. Yeni bir bankacılık anlayışıyla bugün KOBİ olarak tanımlanan ihtiyaç sahiplerine kredi dağıtılması ve Halk Sandıklarının yönetme görevlerini üstlenmiştir (Demirer, 2017, s. 60). Kansu (2001, s. 265). Halkbank ve Etibank gibi kurumları korporatist politikaların uygulama vasıtaları olarak kurulan devlet kurumları olarak nitelendirmektedir. Bunlar ülke çapında malların fiyatlarını ve satış miktarlarını serbest piyasa mekanizması dışında belirlemişlerdir. Bunlar devletçi planların uygulanmasının temel mekanizmalarıydı (Kerwin, 1995, ss. 101-102).

Bu arada 1936’da İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı’nın hazırlıklarına başlanmıştır. Plan içeriği ve uyandıracığı sosyal ve ekonomik hareket bakımından, birincisine göre daha geniş ve ayrıntılıdır. O tarihe değin hiçbir ülkenin bu nitelikte bir sektör planlamasına yöneldiği görülmemiştir (Ölçen, 1982, s. 145). Bu planda madencilik, konut, yakıt, toprak, gıda, kimya, gemi inşa sanayi yer almış, bölge elektrik santrallerinin kurulması kararlaştırılmıştır. Ayrıca planda enerji konusunda teklif edilen hususların daha etkin ve geniş boyutlu olarak ele alındığı söylenebilir (Kumkale, 2007, s. 291). İlk planın aksine ara malları ve yatırım malları üretimine öncelik vermiştir. Ancak İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı, Atatürk’ün 1938 yılındaki vefatı ve İkinci Dünya Savaşı’nın 1939’da patlak vermesi nedeniyle uygulamaya konulamamıştır. Fakat uygulanan tüm politikalar meyvelerini yıllar içinde vermiştir. Atatürk döneminin ekonomik başarılarını Ömer Celal Sarç şöyle özetlemiştir:

“Burada ayırt edilen iki alt dönem bir bütün olarak ele alındığında 1923/24 ve 1937/38 arasındaki yılları Türkiye ekonomisi bakımından mutlu bir dönem olarak nitelendirmek gerekir. Atatürk’ün cumhurbaşkanı olarak Türkiye’nin başında bulunduğu bu dönemde ülke özellikle dünya buhranı dolayısıyla bazı sıkıntılara uğramışsa da genellikle olumlu ve epey

⁹Kayseri Dokuma Fabrikası ile ülke geneli pamuklu kumaş üretimi bir yılda %123 artmıştır (Demirer, 2017: 221). Fabrika ilk üretim yılında dahi günde 2 vardiya çalışmaya başlamıştır. 1930 yılında ülke genelindeki tüm fabrikalar 10 milyon metre kumaş üretirken savaş yıllarında tek bir fabrika Kayseri sorunsuz olarak 25 milyon metre kumaş üretmiştir (Demirer, 2017, s. 221). Kayseri Dokuma Fabrikası, Atatürk’ün özlemini duyduğu ve mutlaka başlatılmasını istediği Türkiye’nin Sanayileşmesinin ilk büyük kilometre taşıdır (Demirer, 2017, s. 222).

hızlı bir gelişme göstermiştir: Enflasyondan uzak kalmış, Gayri Safi Milli Hasılası (1938 fiyatlarıyla 1923/24'te 696 milyon TL'den 1937/38'de 1818 milyon TL'ye yani 2,6 katına; kişi başına gelir ise 53 TL'den 108 TL'ye iki katına çıkmıştır. Yaptığı devrimlerle sosyal yapıyı yenileyen ve ekonomi politikasının uygulamalarında daima akılcılık yolunda etkili olan Atatürk'ün bu gelişmelere katkısı büyüktür" (Sarç, 1983, ss. 335-378).

Ekonomik kalkınma stratejisi bakımından bu dönemde Türkiye Cumhuriyetinin en açık özelliği, kuşkusuz ülkede devlet koruyuculuğuna dayalı, bir ekonomik sistem ve kültürünü yapıtlamış olmasıdır. Türk devletçiliğinin özü, Marksist doktrine dayalı olmadan, ülkenin koşullarına uygun en fazla ve üst nitelikte üretime ulaşabilmek için üretim araçları bakımından Türkiye'yi çağdaş tekniklerle donatmak olarak belirlemiştir (Tör, 1932). 1936'da yayınlanan Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planının Afet İnan tarafından yazılan önsözünden hemen sonra Kemal Atatürk imzası ile yer alan bir sayfalık yazıda Türkiye'nin tatbik ettiği devletçilik sisteminin komünizm ve kapitalizmden farklı olduğu açıkça vurgulanmıştır (İnan, 1989, s. XIII).

Uygulanan devletçilik, Sovyet tipi, ideolojik, katı bir devletçilik değildir. Koşulların zorunlu kıldığı, pragmatik, karma ekonomiyi önceleyen bir devletçiliktir. Yıldırım Koç (2020)'un ifadeleriyle, Atatürk'ün devletçiliği 1838'de Japonya'da Meiji Restorasyonu sayesinde Japon sermayedarlarını güçlendirmeyi amaçlayan bir devletçilik değildir. Ya da Bismarck'ın önderliğinde 1870'te Alman İmparatorluğu kurulduktan sonra devlet desteğiyle bir Alman sermayedar sınıfı güçlendirme çabasının bir parçası değildir. Veya 1945'ten sonra uygulanan biçimiyle CHP'nin ABD'ye savrulduğu dönemde uyguladığı biçimle ya da Demokrat Parti, Adalet Partisi ya da daha sonraki koalisyon hükümetleri döneminde ana amaç özel sektörün girmedeği, giremeyeceği alanlarla sınırlı bir devletçilik değildir. Bunlardan ziyade toplumdaki tüm sınıfları önceleyen, çatışmadan ziyade uzlaştıran bir devletçiliktir.

4. Sınıf Çatışması Yerine Sınıf Dayanışması Ve Üretim İlişkilerinin Sosyalizasyonu

Devletçilik ve onun ülküsü olan sınıfsız ve imtiyazsız toplum felsefesi ekonomik ve sosyal alanda zayıfı kuvvetliye ezdirmemek ve büyük kitleleri bir an önce kalkındırmak formülüdür (Irmak, 1981, ss. 33-34). 1936'da ortaya koyduğu İş Kanunu işçilerin haklarını o zaman dünyada pek az emsali olan bir ölçüde güven altına almıştır (Irmak, 1981: 61). 1936'da İş Kanunu çıkarılmış, 1945'te Çalışma Bakanlığı Sosyal Sigortalar kurulmuş ve iş aracılığı devletin görevleri arasına alınmıştır (Irmak, 1981: 15). Topraksız köylüyü topraklandırmak başlıca amaçlarından biri idi. Atatürk 1 Kasım 1937 açış nutkunda da gene Toprak Kanunu ile ilgili olarak şu hususu belirtmiştir: "*Bir defa memlekette topraksız çiftçi bırakılmamalıdır. Bundan daha önemli olanı ise, bir çiftçi ailesini geçindirebilen toprağın, hiçbir sebep ve suretle bölünmez bir mahiyet alması. Büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin işletebilecekleri arazi genişliği, arazinin bulunduğu memleket bölgelerinin nüfus kesafetine ve toprak derecesine göre sınırlamak lazımdır*" (Akt. Pamak, 2011, s. 135).

Bir ideolojinin gücü temsil ettiği toplum sınıflarının (burada hâkim sınıfların) gücünün ideolojik plana yansımalarıdır. Nasıl ki Marksizm sınıf çatışmalarının bir ideolojik sistemi ise, Kemalizm de Üçüncü Dünyanın kurtuluşunun fikir sistemini yaratmak zaruretidir (Parla, 1999, s. 124). Marksizm'de siyasal kurumların sınıf çatışmaları sonucunda ekonomik gücü elinde bulunduran egemen sınıfın gereksinmelerine göre, o sınıfın ayrıcalıklarını koruyacak biçimde oluştuğu görüşü bulunur. Klasik Marksist teorinin öznesi proleterya'dır, bu proleteryanın gelişmesi içinse öncelikle kapitalizmin gelişmesi gerekir. Ve genellikle tüm Marksistler kapitalizmi komünizmden önceki en ileri ve zorunlu aşama olarak görürler. Marksizm mülkiyeti zenginlerle birlikte ortadan kaldırmak istemektedir. Marx'a göre devletin idaresini ele geçirmek için mülkiyete dayanan hür ekonomik sistemi yıkmak ve bu maksatla da zenginleri bütün özel teşebbüs sahipleriyle birlikte ortadan kaldırmak lazımdır. Yine Marx'a göre zenginleri ve özel teşebbüs sahiplerini ortadan kaldırdıktan sonra proleterya diktatörlüğünü kurmalı ve artık mülkiyet hakkını ebediyen ortadan kaldırmalıdır. Kemalist halkçılık ilkesi ise hiçbir sınıfın

üstünlüğünü kabul etmez. Proleter diktatöryası fikrini reddeder (Kili, 1981, s. 189). Kemalizm ayrıcalıksız, sınıfsız bir toplum tasavvur etmiştir (Kışlalı, 2018, s. 57).

Atatürk, toplumu uzlaşmaz çelişkilere sahip sınıflardan değil, birbirine gereksinme duyan ve birbirini tamamlayan mesleklerden oluşmuş saymıştır (Başkaya, 1997, ss. 244-245). Bir sınıfın üstünlüğüne değil, bütün toplumsal kesimlerin, ulusun, ulus istencinin üstünlüğüne dayatılmak istenmiştir (Kili, 1981, ss. 189-190). Marx, Ücretli Emek ve Sermaye adlı broşüründe,

“Sermayenin çıkarları ile işçilerin çıkarlarının bir ve aynı çıkarlar olduğunu söylemek, sermaye ile ücretli emeğin bir ve aynı ilişkisinin iki yanı olduklarını söylemektir. Yalnızca biri ötekinin sonucudur, tıpkı tefeci ile borç alanın, karşılık olarak birbirini yaratmaları gibi. Ücretli işçi, ücretli işçi olarak kaldıkça, yazgısı sermayeye bağlıdır. İşçi ile kapitalist arasındaki o kadar övünülen çıkar ortaklığı budur. Ücretli işçi ile sermaye sahibi arasındaki çıkar ortaklığı bir yana, çıkarları tam karşıt sınıflar söz konusudur” (Akt. Başkaya, 1997, ss. 246-247) demiştir.

Atatürkçü ideoloji sınıf çatışması yerine sınıf adını söylemeden sınıflar arası uyumu, dengeyi kurmayı yeğlemiş, sınıfsız bir kitle deyimi ile ulusun, ülkenin, tüm toplumun o günün de en etkin sözcüğü olan Halkın yaşamını öngörmüş, bir Halk Hükümeti, Halk Devleti kurmayı başarmıştır. Onun bu başarısı halkçılık ilkesinde belirir: “*Kanunlar önünde mutlak bir eşitlik kabul eden ve hiçbir ferde, hiçbir aileye, hiçbir sınıfa, hiçbir cemaate imtiyaz tanımayan fertler halktıdır ve halktıdır. Aynı kitabın aynı sayfasında bulunan sınıf mücadelesi kabul etmemek esası da, Marksizm’in dayandığı ana görüşten Kemalizm’in ne kadar uzak olduğunu ortaya koyar*” (Kura, 1981, ss. 79).

5. İdeolojik ve Doktrinel Önyarguları Kaldırmak: Bilim ve Akla Dayalı Üçüncü Yol İktisadi Kemalizm

Atatürk Devriminin temelinde yatan dünya görüşünün kapitalizm ya da komünizm çerçevesinde somutlaşan donmuş bir dogma veya doktrin değil, esnek, pragmatik bir felsefe ve realist bir duygu ve düşünce davranışı olduğu gerçeği açıktır (Kışlalı, 2018, s. 24; Kubalı, 1972, s. 120). Birçok araştırmacı, Atatürk döneminde uygulanan ekonomi politikalarını, diğer ülkelerde uygulanan politikalar ve iktisadi doktrinler içinde incelemiştir. Ancak Atatürk’ün ekonomik düşünce ve uygulamalarında ülkemizin o dönemdeki koşullarına uygun bir ekonomik kalkınma sentezi arayışı vardır. Kemal Kurdaş bu ekonomik kalkınma sentezi hakkındaki görüşü şöyle özetlemiştir:

“Atatürk’ün devletçiliği, ekonomide özel kesimin Pazar ekonomisi kuralları, kamu kesiminin ise, kollektivist Marksist veya başka bir anlayış, ya da hiçbir prensibi olmayan politik bir oportünizm içinde çalışacağı bir karma ekonomi modeli değildir. Kemalist devletçilik, kamu hizmeti dışındaki ticari ve sınai devlet teşebbüslerinin Pazar ekonomisi kuralları uyarınca kurulup işletileceği ve günü gelince geniş bir mülkiyet zemini üzerinden özel kesime devredileceği, kalkınmada devlet öncülüğünü tanıyan bir Pazar ekonomisidir” (Kurdaş, 1979, s. 4).

Niyazi Berkes (1965, 2020)’e göre de

“Kemalist düşüncenin belirlenmesinde belli bir ekonomik doktrin, ona dayanan belli bir siyasal ideoloji rol oynamamıştır. Kemalizm’in bilinen ideolojilerden farklı, ayrı bir ideoloji ya da onlardan birine benzer bir ideoloji olduğu fikirleri sonradan doğdu. Örneğin Serbest Fırka onu liberalizm olarak tanıtmaya kalkıştı. Çöküşüne yakın yıllarda Halk Partisi için de onu faşizme benzetmeye çalışanlar oldu. Bugün de onu komünizme benzetenler ya da komünizm olduğunu, sınıfsız bir toplum düzenini gerçekleştirmek istediğini söyleyenler oluyor. Gerçek şudur ki, Kemalizm bir ideoloji değil, tarihsel bir olay ve olay üzerinde bir görüştür” (Akt. Başkaya, 1997, s. 221).

Kısaca Mustafa Kemal, 1920 ve 1930ların komünist ve faşist doktrin ve uygulamalarını görmüş ve bunları reddetmiş bir liderdir (Giritli, 1980, 1981, s. 7, 1988; Türk, 1982, s. 15).

Katı bir parti programı içinde doktrin oluşturmak yerine, bu işi akıl ve bilimin önderliği altında Türk toplumunun ihtiyaçlarına göre oluşturma yolunu seçmiştir. Erken Cumhuriyet döneminde ekonomik açıdan alınan kararlara, kalkınma yönünde atılan adımlara bile belirli bir projenin ürünü demenin zor olduğunu belirtmek gerekmektedir. Nitekim Boratav (1993, s. 46), Türkiye’de Cumhuriyet’in bir demokratik devrim olduğunu, dolayısıyla liberal mi kamucu mu olunacağını, komünist mi kapitalist mi olduğunun peşinen belirlenmediğini ifade etmiştir. Benzer bir görüşü İnsel (1996, s. 169) “el yordamıyla bulunan iktisadi kalkınma politikası” olarak yazısının başlığında yansıtmıştır.

Atatürk kurduğu düzenin biçimini, kalıbını soran, felsefesini soran bir yabancı yazar Emil Ludwig’e şu yanıtı verir: “*Benim izlediğim yol ve uygulamalarım ancak kendi düşüncelerimin ürünüdür, ulusumun tarihsel yaşam felsefesinden üretilmiştir*” (Akt. Dündar, 2001, s. 193). Devrin Milli Eğitim Bakanı Dr. Reşit Galip’in yönelttiği ekonomi politikalarının hangi doktrin çerçevesinde ele alınabileceği konusuyla ilgili soruya Atatürk’ün verdiği cevap şu olmuştur: “*Ben manevi miras olarak hiçbir katı, dogma, donmuş, kalıplaşmış düstur bırakmıyorum. Benim manevi mirasım ilim ve akıldır. Zaman süratle dönüyor. Böyle bir dünyada asla değişmeyecek hükümetler getirildiğini iddia etmek, aklın ve ilmin inkişafını inkar etmek olur. Benden sonra beni benimsemek isteyenler, bu temel mihver üzerinde akıl ve ilmin rehberliğini kabul ederlerse manevi mirasçılarım olurlar*” (Akt. Giritli, 2004, s. 10). Bu sözler İktisadi Kemalizmin pragmatik niteliğini ortaya koymaya yeterlidir. Atatürk’ün katı dogmalara ve donmuş teorilere karşı bilim ve devrim yöntemiyle savaş açmasının nedeni, dinamizmi ön plana alması ve sürekli olarak geleceğe, yeniliğe açık kalmak istemesiydi (Çeçen, 2009, s. 113). Bunun için sık sık tekrarlanan bizim devletçiliğimiz komünizm ve liberalizm ile ilgili değildir sözü ve gerçeği iktisadi ve sosyal sistem anlayışı açıkça özgün bir nitelik taşımakta ve konuyla ilgili gerçeği yansıtmamakta olup, dönemdeki devletçilik felsefesini önemli bir noktada aydınlığa çıkarmaktadır.

Sonuç

Atatürk’ün ekonomi politikasını disiplinler arası bir bakış açısıyla da ele alan bu çalışmada, her şeyden önce, sosyal olayların anlaşılmasında bütüncül bakışın öneminin, gereğinin, hatta zorunluluğunun esas alındığının altı çizilmelidir. İkinci önemli bir nokta, “Atatürk kapitalist miydi, komünist miydi” sorusunun izlerinin basitçe ve indirgemeci bir neden sonuç ilişkisi (determinizm) üzerinden değil, diyalektik ve diyakronik bir süreç olarak ele alınabilmesi, tarihsel malzemenin tam kullanımını gerektirir. Bu çalışmada dönemi etraflıca anlamaya ışık tutan tarihsel malzemenin bolca faydalanılarak Kemalizm’in iktisadi yüzü İktisadi Kemalizm ele alınmıştır.

Atatürk’ün ekonomik görüşleriyle ilgili pek çok yorum yapılmış ve yapılmaya devam edilmektedir. Mesela bir kesim Atatürk kapitalist ve liberaldir derken bir kesim hayır komünist ve devletçidir iddiasını ortaya atmıştır. Oysa bu iki tanım ve değerlendirmenin de gerçeği yansıtmadığı düşünülmektedir. Atatürk’ün bir ideolojik saplantı ve katı bir doktrine dayanma isteği olmaksızın Türkiye Cumhuriyeti’nin ve milletin refahı için akla, bilime ve dönemin şartlarına dayalı en uygun ekonomi politikalarını oluşturan yöntemlerle ilerlemeyi tercih etmiştir. İdeolojik kalıplaşmanın hızlı bir değişim süreciyle bağdaşmayacağını vurgulayarak, bir anlamda sürekli devrimcilik anlayışının öncülüğünü yapmıştır. Atatürk şartlara ve değişen zemine, dünyadaki ve ülkedeki gelişmelere göre vaziyet almış, ekonomiyi hayati derecede önemli bulmuş ve bir bağımsızlık savaşı olarak kabul etmiştir.

Atatürk’ün ekonomi politikasının ve görüşlerinin Osmanlı’nın çöküş dönemlerine tanıklık ettiği genç bir subay olduğu yıllarda şekillendiği düşünülmektedir. Bu yıllarda çeşitli gelişmelere Osmanlı’nın çeşitli gelişmeleri yakalayamamış olduğu (Rönesans, Reform, Aydınlanma Çağı, Sanayi Devrimi gibi) ekonomik ve siyasi yönden bağımsızlığını kaybeden bir devletin akıbetinin ne olduğu konusunda yoğun bir bilgi sahibi olma fırsatı bulmuştur. Ülkenin

fakirleşmesi ve iktisaden geri kalması ile kapitülasyonlar ve Duyunu Umumiye arasında sebebiyet bağı gören Atatürk, bunun çözümlenmesi gereken ilk sorun olduğu kanısını taşımıştır.

Maurice Duverger (1963), ideolojilerin doğdukları toplumların durumlarını, koşullarını yansıttıklarını ve bu koşullar ekseninde belirlendiğini ifade etmiştir. Bu fikir kuşkusuz Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarına da uyarlanabilir. Bu yıllar Osmanlı'dan devralınan ekonomik mali sorunların çözümü ve savaş sonrası Türkiye'nin yeniden yapılanmasına yönelik girişimlerin oluşturulduğu dönemdir. Bu girişimlerin en önemlisi hiç şüphesiz İzmir İktisat Kongresi ve Lozan Barış Antlaşması idi. Kongrenin belki de tarihsel açıdan asıl anlamı ve önemi, Atatürk'ün kongreyi açış konuşmasında yeni Devlet'in halka dönük ve iktisadi kalkınmaya yönelik devrimini çok veciz bir şekilde tanımlanmış olmasıdır. Kongre ile Atatürk devrimlerinin iktisadi eğilimleri de tamamen kristalize olmuştur. 29 Ekim 1923'te ilan edilen Cumhuriyetten önce toplanan kongre, yeni kurulan devletin ekonomiye verdiği önemi vurgulamaktadır. Lozan Antlaşması ise Türkiye'nin kapitülasyon rejiminden dolayısıyla da Batı emperyalizmin iktisadi ve siyasi boyunduruğundan kurtulduğunu hukuksal olarak teminat altına alan bir anlaşmadır. Ayrıca Lozan Antlaşması Türkiye Cumhuriyeti'nin iktisadi tarihinin başlangıcıdır.

İzmir İktisat Kongresi'nden Büyük Buhan'ın patlak verdiği 1929 yılına kadar Atatürk dönemi ekonomi politikalarının piyasa sistemini, özel teşebbüsü ve yabancı sermayeyi önceleyen kapitalist ve liberal bir tutumu benimsediğine dair yaygın bir kanı vardır. Ancak bu durumun gerçeği yansıtmadığı düşünülmektedir. Zira 1923-1929 yılları devletin özel sermaye birikimi lehine çeşitli dolaysız müdahaleler yaptığı bir dönem olarak değerlendirilebilir. Devletin iktisadi faaliyetlere, ister millileştirmeler isterse özel kesimi özendirme veya başka amaçlarla olsun, müdahalelerde bulunduğu bir gerçektir. İş Bankası'nın kurulması, Aşar Vergisinin kaldırılması, Sanayi ve Maadin Bankası'nın kurulması, Teşvik-i Sanayi Kanunu bu müdahalelerin sadece birkaçı olarak nitelendirilebilir. Bu uygulamalara ek olarak eş anlı bir biçimde, yeni Cumhuriyet, uluslaşmaya, siyasal toplumsallaşmaya, yeni siyasal yapının kurumlarını gerçekleştirmeye, toplumdaki geleneksel, feodal ve dinsel otorite odaklarını tasfiye etmeye geniş kitleleri kapsayan radikal bir kültür devrimi aracılığıyla yönelmiştir.

1929 yılında tüm dünya ekonomilerini ve Türkiye'yi de derinden sarsan Büyük Buhanla birlikte ekonomide devletçiliğin tonunun arttığı bir dönem baş göstermiştir. 1923 İzmir İktisat Kongresi ile dünya ekonomik bunalımının henüz Türkiye'ye ulaşmadığı yılda düzenlenen 1930 Sanayi Programı arasında geçen 7 yıllık süre içinde planlı devlet politikasının altyapısının oluşturulduğunu görürüz. Türkiye Cumhuriyeti aynı yıl kendisini beş yıl daha spesifik Osmanlı gümrük tarifelerini uygulamak zorunda bırakan Lozan ek ticaret protokolü yerine o yıl ulusal gümrük tarifelerini de yürürlüğe koyabilme fırsatı bulmuştur. Kadro dergisi, Birinci ve İkinci Beş Yıllık Sanayi Planları ve Atatürk'ün güdümlü ekonomi konusunda yapmış olduğu beyanatlar ekonomide devletçiliğinin tonunun giderek arttığını kanıtlayan girişimler olarak değerlendirilebilirler. 1929-1938 yılları arasında güdümlü bir ekonomi, devlet girişimciliği, kalkınma için öngörülen, daha da belirginleştirilen yöntem olmuştur. Fakat tüm bunlar Atatürk'ün tamamıyla Marksist düşüncesiyle baz alan devletçi ve komünist eksende bir ekonomi politikası benimsediğini kesinlikle göstermemektedir. Marx'ın ve komünist ideolojinin sınıf çatışması (işçi-sermaye çatışması) teorisi ile taban tabana zıt bir düşünce olduğu açıktır. Ancak Atatürk'ün düşüncesinde sınıf ayrılığı yoktur. Aydemir (1966, s. 451)'in deyişiyle bilakis birbirleri ile uyum içinde çalışan birbirlerine bağlı ve birbirinin hak ve görevleri olan çeşitli meslek grupları veya sınıflar vardır. İşte bu noktada Marx'ın sınıf çatışması teorisi ile tam anlamıyla zıt bir görüş içindedir. Çalışmada Atatürk'ün devletçilik anlayışı, Marx'ın sınıf çatışma teorisi ile tam anlamıyla zıt olduğu biçiminde yorumlanmıştır.

Kemalizm ne komünizm ne de kapitalizmdir. Çünkü her iki sistem de sınıf mantığına dayanır. Birinde proleter, diğesinde sermaye hâkimiyeti ön görülmüştür. Atatürk bütün üretim araçlarının devlet eline geçmesini reddederek komünizmden uzaklaşmıştır. Kuşkusuz her yeni ideoloji, düşünce, eylem ve atılımı içinde bulunduğu toplumun koşulları yaratır. Her yeni

ideolojinin, düşüncenin, eylemin ve atılımın yeşerdiği, boy verdiği toplumdaki düşün akımlarından ve evrensel kuramlardan etkilenmesi doğaldır. Bu yönüyle Atatürk Devrimini de içinde bulunduğu toplumun düşün akımlarından ve evrensel ideolojilerden bütünüyle soyutlamak da olanak dışıdır. Kili (1981, s. 47) tarafından da belirtildiği gibi gerçekten bu devrim, bir toplumu siyasal, ekonomik, toplumsal ve kültürel yapısıyla bütünüyle değiştirmeyi, yenileştirmeyi, çağdaşlaştırmayı, kalkınmayı amaç edinen; amaçlarını uygulamaya koyan sürekli devrimi öngören ulusal bir eylemdir. Bu sebeptendir ki İktisadi Kemalizmin belirli bir ideoloji ve doktrin içerisine sokulması olanaksızdır.

Şu hususun da altının çizilmesi de gerekir ki Atatürk bir doktrin adamı değildi, ideolog olmaya ise hiç önem göstermemişti. Bu bağlamda Atatürk'ün yapmak istediği tek şeyin, halkın içine girerek olayları ve oluşumları halkla birlikte yaşamak ve devrimin kendi iç dinamiğini kavrayarak bahsedilen olumsuz gelişmeler karşısında etkili olabilecek yolları aramak olduğu düşünülmektedir. Ülkenin içinde bulunduğu siyasal çıkmaz kadar, toplumun içinde bulunduğu toplumsal ve ekonomik koşullar da Atatürk devrimlerinin iç dinamiği açısından önem taşımıştır (Çeçen, 2009, s. 286). Atatürk sorunlara dogmatik açıdan ve peşin hükümler içeren birtakım politika kalıplarıyla değil, akılcı, bilimci ve pragmatik bir yaklaşımla eğilmiştir. Buradan da Kemalizmin katı bir doktrin olmadığı çıkarımı yapılabilir. Bununla beraber, çağın Marksizm-Leninizm, liberalizm-kapitalizm, faşizm, nasyonal sosyalizm gibi dogmatik ve katı ve totaliter doktrinlere karşı olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Akalın, G. (2010). *Cumhuriyet dönemi ekonomi-politik tarihinin ekonomi-politik yorumu*. Ankara: Orion.
- Apaydın, C. (2017). Belgeler ışığında tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması üzerine bir değerlendirme. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 16(32), 149-171.
- Astahov, G. A. (2022). *Saltanattan demokratik Türkiye'ye Kemalizm tarihinin ana hatları* (Çev. H. Yalın). İstanbul: İthaki.
- Avcıoğlu D. (1969). *Türkiye'nin düzeni. Dün, bugün, yarın*. Ankara: Bilgi.
- Avcıoğlu, D. (1998). *Türkiye'nin düzeni: Dün-bugün-yarın*. İstanbul: Tekin.
- Aydemir, Ş. S. (1966). *Tek adam Mustafa Kemal Atatürk (1881 - 1938)*. İstanbul: Remzi.
- Aysal, N. (2005). Anadolu'da aydınlanma hareketinin doğuşu: Köy Enstitüleri. *Atatürk Yolu*, 9(35), 267-282.
- Aysan, M. (2007). *Atatürk döneminin ekonomi politikaları*. İzmit: Sinerji.
- Aysan, M. (2014). *Atatürk döneminin ekonomi politikaları*. İstanbul: Minval.
- Başkaya, F. (1997). *Paradigmanın iflası: Resmi ideolojinin eleştirisine giriş*. İstanbul: Doz.
- Başkaya, F. (2002). *Paradigmanın iflası: Resmi ideolojisinin eleştirisine giriş*. Ankara: Özgür Üniversite.
- Bektaş, M. (2015). *Kemalizm ve Sosyalizm*. Ankara: İmge.
- Berkes, N. (1965). *İki yüzyıldır neden bocalıyoruz?* İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Berkes, N. (2020). *Atatürk ve devrimler*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Boratav, K. (1962). *Türkiye'de devletçilik. (1923-1950)*. Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Boratav, K. (1993). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*. İstanbul: Gerçek.
- Boratav, K. (2003). *Türkiye İktisat Tarihi, 1908-2002*. Ankara: İmge.

- Bursalıoğlu, Z. (1982). Atatürk Dönemi Eğitim Politikası. *Atatürk Dönemi Eğitim Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Bildiri Kitabı*, No 513, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- CHP (1935). *Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası*. Ankara: Ulus.
- Coşkun, A. (1978). *Cumhuriyet Halk Partisi ve demokratik sol*. İstanbul: Tekin.
- Çamurcuoğlu, G. (2009). Türkiye Cumhuriyeti'nin toprak reformu ve milli burjuvazi yaratma çabası. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 13 (1), 161-178.
- Çavdar, T., Kuruç, B., Tokgöz, E., Olcaytu, T., Ülken, Y. (1981). *Atatürk dönemi iktisat politikası*. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti Yayınları, İstanbul.
- Çeçen, A. (2009). *Güncel Kemalizm*. Ankara: Kilit.
- Davison, R. (1963). *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*. Princeton University Press, New Jersey.
- Demirer, M. A. (2017). *Atatürk ve ekonomi*. Ankara: Sonçağ.
- Derin, H. (1940). *Türkiye'de devletçilik*. İstanbul: Çituri Biraderler.
- Doster, B. (2019). Cumhuriyet'in iktisattaki anlamı: Devletçilik, halkçılık, planlama. *Cumhuriyet'in Ekonomi Politikası içinde*, İstanbul: Tarihçi, ss.9-34.
- Duverger, M. (1963). *Le Kemalizme, Atatürk*. UNESCO.
- Dündar, A. (2001). *Kemalizm'i doğru algılamak*. Atatürkçü Düşünce Derneği Bulancak Şubesi Yayını.
- Ecevit, Bülent (2015). *Atatürk ve devrimcilik*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Eliçin, E. T. (1996). *Kemalist devrim ideolojisi*. İstanbul: Sarmal.
- Ercilasun, K. (2022). *Türk devrimi ve Atatürk*. Ankara: Ötüken.
- Eroğlu, H. (1981). *Atatürk ve devletçilik*. Ankara: Olgaç.
- Giritli, İ. (1980). Atatürk'ün 100. doğum yıldönümü dolayısı ile. *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, 1(3), 3-23.
- Giritli, İ. (1981). *Kemalist ideoloji: Siyasi ve ekonomik yönleri*. Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları. No. 9.
- Giritli, İ. (1988). Modernleşme ideolojisi olarak Atatürkçülük. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 4, 289-296.
- Giritli, İ. (2004). *Bir ulusal modernleşme ideolojisi olarak Atatürkçülük*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Gödekli, M. (2017). Anayasacılık ekseninde nevi şahsına münhasır bir düşün ve devlet adamı: "Kemalizm ideologu" Mahmut Esat Bozkurt. *İstanbul Hukuk Mecmuası*, 75, 543-601.
- Gökberk, M. (1979). *Felsefenin evrimi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Gülalp, H. (1987). *Gelişme stratejileri ve gelişme ideolojileri*. Ankara: Yurt.
- Güngör, E. (1981). *İslamın Bugünkü Meseleleri*. İstanbul: Ötüken.
- Gürbüz, C. (2017). *Atatürk, ekonomi ve milliyetçilik*. İstanbul: Nergiz.
- Hamitoğulları, B. (1982). Atatürk devletçiliği ve ekonomik bağımsızlık. *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri Bildiri Kitabı* (ss. 105-132), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.

- Hershlag, Z. Y. (1968). *Turkey: The Challenge of Growth*. E.J. Brill-Leiden.
- Irmak, S. (1981). *Atatürk devrimleri tarihi, (ideoloji ve tarih açısından inceleme)*. İstanbul: Yapı Kredi.
- İnan, A. (1989). *Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Sanayi Planı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İnan, A. (2020). *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk devrimi*. Ankara: Çağlayan.
- İnsel, A. (1996). *Düzen ve kalkınma kısılacında devletin rolü*. İstanbul: Ayrıntı.
- Kansu, A. (2001). *Türkiye'de korporatist düşünce ve korporatizm uygulamaları*. İstanbul: İletişim.
- Kapstein, E. B. (1996). Workers and the world economy. *Foreign Affairs*, 75(3).
- Kara, M. A. (2006). *Yön'ün devrimi, devrimin yönü*. İstanbul: Kırmızı.
- Karagöz, H. (2009). *Döviz kuru dış ticaret ilişkisi*. Konya: Konya Ticaret Odası.
- Kerwin Robert W., (1995), "Türkiye'de Devletçilik 1933-1950", içinde *Türkiye'de Devletçilik*, Ed. Nevin Coşar, İstanbul: Bağlam, ss. 97-114.
- Kışlalı, A. T. (2018). *Kemalizm, laiklik ve demokrasi*. İstanbul: Kırmızı Kedi.
- Kili, S. (1981). *Atatürk Devrimi: Bir çağdaşlaşma modeli*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Koç, Y. (2020). Devletçilik iyi mi kötü mü? *Aydınlık Journal*, Erişim Tarihi 17 Ekim, 2020. Erişim Linki: <https://www.yildirimkoc.com.tr/usrfile/1603191190b.pdf>
- Koç, Y. (2022). *Atatürk ve sosyalizm*. İstanbul: Berfin.
- Kopar, M. (2013). *Atatürk dönemi iktisadi kalkınma*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Korum, U. (1982). 1923-1929 Döneminde Türkiye'de İmalat Sanayi ve Sanayi Politikaları. *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Bildiri Kitabı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Kubalı, H. N. (1972). *Atatürk devrimleri ve eski reformlar: Atatürk Önderliğinde Kültür Devrimi*. Ankara: TİT.
- Kumkale, T. T. (2007). *Atatürk'ün ekonomi mucizesi*. İstanbul: Pegasus.
- Kura, E. (1981). *Atatürkçülük üzerine denemeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kurdaş, K. (1979). *Ekonomik politikada bilim ve sağduyu*. İstanbul: Es.
- Kuruç, B. (2001). *Kemalist ekonomi görüşü: Kesitler, Kemalizm*. İstanbul: İletişim.
- Kuruç, B. (2012). *Mustafa Kemal döneminde ekonomi*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi.
- Lewis, B. (1968). *Kemal Atatürk: Değişim ve uluslaşma süreci*. (Trs. Z. Toprak). Italy: Ertuğ & Kocabıyık.
- Mannheim, K. (1998). *Ideology and utopia*. Routledge and Kegan Paul.
- Mardin, Ş. (1964). *Atatürk devrimlerini hazırlayan faktörler (Siyasî batılılaşmamızda üç engel)*. İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (1997). *Türk modernleşmesi*. İstanbul: İletişim.
- Mardin, Ş. (2000). *Genel hatlarıyla modernleşme. Modernleşme, İslâm Dünyası ve Türkiye*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Mills, C. W. (1959). *The sociological imagination*. New York: Oxford University Press.

- Oyal, E. (1981). *Kamu girişimlerinde kamu katılımları ve Türkiye'deki uygulama*. Ankara: TODAİE.
- Ozankaya, Ö. (2004). 80.Yıldönümünde Türk Devrimi'nin Türkiye'nin siyasal evrimindeki yeri. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 59(2), 77-98.
- Ökçün, A.G. (1972). XIX. yüzyılın ikinci yarısında imalat sanayi alanında verilen ruhsat ve imtiyazların ana çizgileri. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 27(1), 135-166.
- Ölçen, A. N. (1982). 1923-1938 döneminde Birinci ve İkinci Sanayi Plânları. Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, ss. 133-151.
- Özçaylak, A. (2017). *Cumhuriyet dönemi ekonomisinde yerli malı politikaları ve uygulamaları*. Ankara: Atatürk Research Center.
- Özkardeş, L. (2015). Cumhuriyetin ilk yılları ve 1929 ekonomik buhranında dış ticaretin yönetimi. *Gümrük ve Ticaret Dergisi*, 6, 25-34.
- Özükan, B. (2006). *Gün gün dünya savaşları I-II*. İstanbul: Boyut.
- Pamak, M. (2011). Türkiye'de toprak reformu. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, 18, 127-162.
- Parla, T. (1995). *Kemalist tek parti ideolojisi Ve Chp'nin Altı Ok'u Cilt 3 Türkiye'de siyasal kültürün resmi kaynakları*. İstanbul: İletişim.
- Parla, T. (1999). *Ziya Gökalp Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*. İstanbul: İletişim.
- Perin, C. (1982). *Atatürk kültür devrimi*. İstanbul: Yelken.
- Sarç, Ö. C. (1983). *Atatürk döneminde Türkiye Ekonomisi ve iktisat politikaları*. İstanbul: Dr. Necat Eczacıbaşı Publications.
- Sarikoyuncu, A. and Kayıran, M. (1998). Atatürk, cumhuriyet ve Türk tarımı: Atatürk'ün tarım politikası ve sonuçları. *Erdem*, 11(31), 215-242.
- Soral, B. (2019). Küreselleşme, Türkiye ve çözüm. İçinde *Cumhuriyet'in Ekonomi Politikası*, İstanbul: Tarihçi, ss.183-203.
- Sunar, L. (2004). Kadro Dergisi/hareketi ve etkileri: Türk devlet ideolojisi ve sol kemalizmin oluşumu bağlamında bir analiz. *TALİD*, 3, 511-526.
- Sükan, B. (2014). İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de yabancı sermaye anlayışı. *Atatürk Yolu*, 14(54), 195-222.
- Tanilli, S. (1989). *Dünyayı değiştiren on yıl*. İstanbul: Cem.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (1977). *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin iktisadi politika arayışları*. Ankara: METU.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (2009). *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin iktisadi politika arayışları*. İstanbul: Bilge.
- Tör, V. N. (1933). Devletin yapıcılık ve idarecilik kudretine inanmak gerekir. *Kadro*, S.15/Mart, 13-19.
- Tör, V.N. (1932). Müstemleke İktisadiyatından Millet İktisadiyatına. Kadro Aylık Fikir Mecmuası (Tıpkı Basım 1- 18. Sayıları 1932- 1933). İstanbul: İleri.
- Töre, N. (1982). Atatürk döneminin (1923-1938) dış ekonomik ilişkiler politikası. Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, ss. 45-62.

Türk, İ. (1982). *Atatürk ve türk mali sistemi: Atatürk dönemi ekonomi politikası ve Türkiye'nin ekonomik gelişmesi*. Ankara University Publications, No:513.

Yaman, H. (2022). Kadro hareketi ve Vedat Nedim Tör etkisi. *Tarih ve Gelecek*, 8(4), 1079-1098.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

Türkiye’deki Okul Adlarında Atatürk ve Ailesi

Atatürk and His Family in School Names in Türkiye

Doç. Dr. Ömer KEMİKSİZ ¹

Öz

Bu araştırmanın amacı Türkiye’deki okul adlarında Atatürk’e ve ailesine ne sıklıkla yer verildiğini tespit etmektir. Betimsel tarama modelinde yürütülen araştırmanın veri seti 81 ilde Millî Eğitim Bakanlığına bağlı “resmî okul” statüsündeki tüm eğitim kurumlarıdır. <https://mebbis.meb.gov.tr/KurumListesi.aspx> web sayfası üzerinden ulaşılan ve Atatürk veya aile üyelerinden herhangi birinin ismini taşıyan 2078 okul, içerik analizi tekniği kullanılarak incelenmiştir. Araştırmada ulaşılan bulgulara göre Atatürk veya aile üyelerinin isimlerini taşıyan okul sayılarının bölgelere göre dağılımı Marmara Bölgesi (f=383), İç Anadolu Bölgesi (f=338), Karadeniz Bölgesi (f=310) Ege Bölgesi (f=300), Akdeniz Bölgesi (f=283), Doğu Anadolu Bölgesi (f=238) ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi (f=226) şeklinde sıralanırken bu isimlerin okul türlerine göre dağılımında ilkokullar (f=770) ve ortaokullar (f=673) öne çıkmış, bunları anaokulları (f=315) ve liseler (f=292) takip etmiştir. Lise türlerinde Anadolu liseleri (f=148) ile mesleki ve teknik liseler (f=112) ilk iki sırayı almıştır. İncelenen okul adlarının 1832’sinde Atatürk’e, 223’ünde annesi Zübeyde Hanım’a, 11’inde eşi Latife Hanım’a, 9’unda babası Ali Rıza Efendi’ye ve 3’ünde de kardeşi Makbule (Atadan) Hanım’a yer verilmiştir. Atatürk’ün ismini taşıyan 1832 okul “isim/soyisim”, “askerlik”, “liderlik” ve “öğretmenlik” olmak üzere dört kategori altında değerlendirilmiştir. Bu kategoriler içerisinde yer alan ve okullardaki adlandırmalarda en fazla kullanılan ifadeler “Atatürk” (f=1254), Gazi (f=255), “Mustafa Kemal” (f=90), “Gazipaşa” (f=70) ve “Gazi Mustafa Kemal” (f=55) olarak belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Atatürk’ün ailesi, Millî Eğitim Bakanlığı, ad bilimi, okul adları

Makale Türü: Araştırma

Abstract

The aim of this study is to determine how often Atatürk and his family are mentioned in school names in Türkiye. The data set of the research conducted in the descriptive survey model is all educational institutions with the status of “official school” affiliated to the Ministry of National Education in 81 provinces. 2078 schools named after Atatürk or any of his family members, which were accessed through the website <https://mebbis.meb.gov.tr/KurumListesi.aspx>, were analyzed using the content analysis technique. According to the findings of the study, the distribution of the number of schools named after Atatürk or family members according to regions is as follows: Marmara Region (f=383), Central Anatolia Region (f=338), Black Sea Region (f=310), Aegean Region (f=300), Mediterranean Region (f=283), Eastern Anatolia (f=238) and Southeastern Anatolia (f=226), while primary schools (f=770) and secondary schools (f=673) stood out in the distribution of these names according to school types, followed by kindergartens (f=315) and high schools (f=292). Anatolian high schools (f=148) and vocational and technical high schools (f=112) took the first two places in high school types. Atatürk was mentioned in 1832 of the school names examined, his mother Zübeyde Hanım in 223, his wife Latife Hanım in 11, his father Ali Rıza Efendi in 9, and his sister Makbule (Atadan) Hanım in 3. The 1832 schools named after Atatürk were evaluated under four categories: “name/surname”, “military service”, “leadership” and “teaching”. Within these categories, the most frequently used expressions in school names were “Atatürk” (f=1254), “Gazi” (f=255), “Mustafa Kemal” (f=90), “Gazipaşa” (f=70) and “Gazi Mustafa Kemal” (f=55).

Keywords: Atatürk, Atatürk’s family, Ministry of National Education, onomastics, school names

¹Bartın Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, okemiksiz@bartin.edu.tr

Paper Type: Research

Giriş

Ülkelerin kazanmış olduğu siyasal başarıların kalıcı ve anlamlı olabilmesi toplumun gelişmişlik düzeyiyle bağlantılıdır. Bu yüzden toplumu oluşturan her ferdin gayesi, ülkesinin gelişmesine katkıda bulunmak olmalıdır. Zira tarih sahnesinde var olmanın yolu siyasi bağımsızlık kadar sanat, spor, kültür, ekonomi, sanayi, teknoloji, bilim, savunma vb. pek çok alanda gelişmeye ve ilerlemeye bağlıdır. Bu alanlarda yetişmiş nitelikli insan gücünün varlığı, toplumların diğer toplumlarla rekabetinde son derece önemli bir avantajdır. Bu avantajı elde etmek için ülkeler geliştirdikleri politikalarla nitelikli bireylerin yetişmesine öncelik vermektedir. Eğitim öğretim politikalarının bütün bu çalışmaların temelini oluşturması bakımından istisna bir yere sahip olduğu düşünülmektedir.

Bir ülkenin sosyal, kültürel, bilimsel ve ekonomik yönden kalkınmasına en önemli katkıyı sunan unsur (Gedikoğlu, 2015, s.1) konumundaki eğitim, insanı mevcut noktadan daha farklı, daha iyi bir konuma taşımayı amaçlayan, aynı zamanda insanı iyi yönde farklılaştıran bir süreçtir (Şişman, 2022, s. 4). Oktay'a (2020, s. 2) göre sosyal bir varlık olan ve çeşitli yeterliliklerle donatılmış şekilde dünyaya gelen insan, içinde yaşadığı topluma ve o toplumun değerlerine uyumu, hayatını devam ettirebilmek için ihtiyaç duyduğu bilgileri ve becerileri, kendisini öbür canlılardan ayıran en önemli süreçlerden biri olan eğitim yoluyla kazanır. Bu öneminden dolayı tarih boyunca toplumların temel ihtiyaçlarından birisi olan eğitim ihtiyacını milletler çeşitli şekilde gidermeye çalışmıştır. Zaman içinde gittikçe artan ve değişen şekilde eğitim ihtiyacına yönelik tedbirler alınmaya çalışılmıştır (Balıkcı, 2020, s. 417). Bu süreçte öğrenmenin gelişigüzelikten kurtularak bir sisteme bağlanmasına, öğretim ve öğrenme etkinliklerinin yapılabilmesi için öğretmen ve öğrencilerin yanında, bu kişilerin etkileşimlerini sağlayabilecekleri fiziksel mekânlara ihtiyaç duyulmuş, hem bireye istenen şeyleri öğretme teşebbüsleri hem de bir ekonomi sağlama amacıyla eğitimin ve öğretimin planlı olması istenmiştir. Bu planlı öğrenme olayını gerçekleştirmek için de okul adı verilen kurumlar oluşturulmuştur (Balı, 2014, s. 221; Kırkıç, 2021, s. 23).

Amaçlarına ulaşmak için birçok özelliği barındıran bir yapı olan (Balıkcı, 2021, s. 418), kişilere sağlıklı ve doğru bilgilerin öğretildiği, istenilir ve olumlu yönde değişikliklerin kazandırıldığı bir kurum olma özelliği gösteren (Tuzcuoğlu, 2020, s. 142) okul, Çelenk (2018, s. 16) tarafından "bireyin eğitiminden sorumlu olan, formal, resmî ve programlı eğitim yapan toplumsal kurum", Akyıldız (2020, s. 204) tarafından ise "yöneticilerin, öğretmenlerin, uzmanların, eğitici olmayan çalışanların ve öğrencilerin oluşturduğu canlı bir topluluk" şeklinde tanımlanmaktadır. Okulun tarih sahnesine ne vakit çıktığı tam olarak bilinmemekle beraber Mısır ve Çin belgeleri gibi insanlık tarihinin en eski yazılı kaynakları olan dokümanlarda okulun varlığından söz edildiğine dikkat çeken Oktay'a (2020, s. 8) göre insanoğlunun bilgileri artıp karmaşıklıklaştıkça bunların genç kuşaklara aktarılmasında özel kişilere ve kurumlara olan ihtiyaçtan dolayı okulun ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Okulların, sosyal çevreden sağlamış oldukları girdileri çeşitli dönüşüm süreçlerinden geçirerek çevrelerine ürün veya hizmet olarak sunduklarına dikkat çeken Okçu'ya (2021, s. 240) göre okulun temel işleme süreci olan eğitim öğretim etkinlikleri sonucunda okulun temel çıktısı olan eğitilmiş bireyler yetiştirilmiş olur. Bu nedenle günümüzde çeşitli açılardan eleştirilse de okullar vazgeçilemeyen kurumların başında gelmektedir (Özdemir, 2020, s. 12).

Okulların eğitim sistemi içindeki temel görevi, istenilen davranışları öğrencilerine kazandırmak ve belli öğrenme yaşantılarının öğrencilerle yaşamasını sağlamak için çevreyi gerekli şekilde düzenlemektir (Taymaz, 2019, s. 4). Tabak (2019, s. 289), okulların var olma amacının, öğrencilerin gelişimini ve öğrenmesini sağlamak üzere eğitim ve öğretimin gerçekleşmesi olduğuna vurgu yaparken Taşgın'a (2020, s. 303) göre okulların işlevi öğrencilerin katılımını ve toplumun geleceği açısından önemli olan bilgi ve becerilerin edinilmesini sağlayacak çalışmaların tasarlanmasıdır. Bunun yanında okul bilgi aktaran bir

kurum olmanın yanında çocukların ve gençlerin aynı ortamda buldukları, kendi akranları ve yetişkinlerle iletişim hâlinde oldukları bir sosyalleşme ortamıdır (Oktay, 2020, s. 8). Zira çocukların içinde buldukları toplumun bir üyesi hâline gelebilmeleri, toplumun bir parçası olduklarının bilincine varabilmeleri ve toplumsal sorumluluklarını yerine getirebilmeleri, bireylerin toplumsal yaşamda gerekli olan sosyal becerileri kazanması ile mümkündür (Adıgüzel, Ergünay ve Talioğlu, 2016, s. 398). Nitekim okulun, bireyleri toplumsal yaşamdaki farklı rollere hazırlayan bir yer olduğunu belirten Şişman'a (2018, s. 46) göre aslında toplumun genelinde oluşan rol dağılımları okulda da mevcuttur. Okul adı verilen yer bazıları için bir örgüt, bazıları için bir işletme, bazıları için bir aile, bazıları için de bir insan topluluğudur. Aydoğan (2012, s. 29) da okulların öğrencilerin gelişmesine olanak tanıyan, bir topluluk duygusu veren ve iş birliğini teşvik eden yerler olduğunu ifade ederek okulun meydana getirdiği toplumun, insani ilişkilerin, çalışma planlarının, programların ve günlük faaliyetlerin oluşturduğu karmaşık bir yapı olduğunu vurgulamaktadır.

Üzerinde çalıştığı ham maddenin toplumdan gelen ve topluma giden insan oluşu, okul dediğimiz örgütün en önemli ve açık özelliğidir. Bu yönüyle okulun birey boyutu kurum boyutuna nazaran daha duyarlı, informal yanı formal yanına göre daha ağır ve etki alanı yetki alanından daha geniştir (Bursalıoğlu, 2021, s. 33). Okulun geleneksel manada gencin yetişkin olarak oynayacağı rolü kabul etmesinde, gencin meşgul edilmesinde, iş alanına girmesine hazırlanmasında, toplumun kültürel ve sosyal değerlerinin kazandırılmasında, toplumsallaşmada, inançlarda, geleneklerde, toplumda yaşamak için gerekli yetenekleri geliştirmede ve genci gerekli konumlara getirmede, onu çeşitli iş kollarında mesleğe yönlendirmede bir araç olarak görüldüğünü belirten Özdemir'e (2020, s. 14-15) göre günümüz bilgi toplumunda bu sürecin belli bir zaman ve süre ile sınırlandırılması mümkün değildir. Ada ve Küçükali (2016, s. 220) günümüz toplumunda okulun, öğrencilerin tamamının öğrenmelerini sağlamak, onlara 21. yüzyılın gelişen ihtiyaçlarına cevap verebilecek beceriler kazandırmak ve onların bilgili, becerili ve kendine güvenen kişiler olarak yetişmelerine fırsat tanımak amacıyla var olduğunu belirtirken Taşgın'a (2020, s. 302) göre bilgi çağında okullar yalnızca öğrenciler ve öğretmenler için değil, aynı zamanda herkes için bir öğrenme ortamı, günlük hayatın çerçevesinde şekillendiği bir öğrenme merkezi olarak görülmektedir.

Okul, eğitim hizmetlerinin üretildiği ve sunulduğu yerdir. Okul sistemleri dünyada birbirini takip eden bazı kademelere ayrılmaktadır. Ancak bu kademelerin içinde bulunan okulların türleri ile bunların öğretim süreleri farklılık gösterebilmektedir. Eğitim sistemlerinin ve okulların kuruluşları, yapıları, işleyişleri ve işlemleri ise ülkeden ülkeye değişmektedir. Diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de okullar devletin öncülüğünde önceden belirlenen yasa ve ilkeler doğrultusunda açılmakta, örgütlenmekte ve işlemektedir. Okul yapısı içerisinde çeşitli rol ve statülerde görevliler bulunmaktadır (Ada ve Küçükali, 2016, s. 219; Şişman, 2021, s. 92). Türk Millî Eğitim Sistemi, 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu'nda örgün ve yaygın eğitim şeklinde iki ana bölüme ayrılmaktadır. Belirli yaş grubunda ve aynı seviyede bulunan bireylere, amaca göre oluşturulmuş programlarla okul çatısı altında yapılan eğitime karşılık gelen örgün eğitim, okul öncesi eğitimi, ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretimden oluşurken yaygın eğitim, örgün eğitim sistemine hiç dâhil olmamış, bu sistemin herhangi bir kademesinde bulunan veya bu kademelerin birinden ayrılmış olan bireylere ilgi ve ihtiyaç duydukları alanda örgün eğitim yanında ya da dışında düzenlenen eğitim etkinliklerinin tamamını içermektedir (Ada ve Baysal, 2015, s. 8). Ülkemizdeki eğitim sisteminin yapısının saptanmış ilkelere uygun olarak ve hedeflere ulaştırılmasını sağlayacak biçimde oluşturulduğuna vurgu yapan Taymaz'a (2019, s. 9-10) göre mevcut yapı insanların tamamının örgün, yaygın eğitim ve çıraklık eğitimi kurumlarında ilgilerine, isteklerine ve yeteneklerine, toplumun ve ekonominin ihtiyaçlarına göre yetiştirilmesini, üst öğrenim kademelerine geçmelerini sağlayacak şekilde biçimlendirilmiştir. Ayrıca her tür ve kademedeki kurumlar arasında dikey ve yatay geçişlerle birbirini tamamlayacak şekilde sistem bütünlüğü içinde düzenlenmesine çalışılmıştır.

Toplumları ileriye taşıyacak eğitim ve öğretim çalışmalarının belirli programlar doğrultusunda ve sistemli bir şekilde yürütüldüğü kurumlar olan okullar, sahip oldukları insan kaynakları (idareci, öğretmen, öğrenci, veli vb.), türleri, fiziksel yapıları, vizyon ve misyonlarıyla buldukları yerleşim birimlerinin önemli bir unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütün bunların yanında bir okulun kimliği şeklinde tarif edilebilecek ve onun tanınmasını kolaylaştıracak “kurum adı” faktörü de kuşkusuz okulların hem faaliyete geçme hem de faaliyetlerini sürdürme sürecinde önem kazanan konulardan biri olmaktadır.

1. Araştırmanın Önemi ve Amacı

İnsanoğlu var olduğu günden bu yana etrafını tanımaya ve ayırt etmeye çalışmış, bunu yaparken de nesnelere ad verme yoluna gitmiştir. Her toplum adlandırma yaparken kendi kültürünü ve dil özelliklerini yansıtmaya çalışmıştır (Bulut, 2013, s. 9). Adlandırma faaliyetinin insanın çevresini tanımlamada kullandığı en temel özelliklerden birisi olduğunu belirten Aliagaoglu ve Uğur'a (2018, s. 2) göre bu faaliyetle insanlar, yeryüzündeki bir mekânı diğerinden ayırt etme kabiliyetine kavuşmaktadır. Bundan dolayı insanlar, başta kendileri olmak üzere evrendeki her nesneyi, durumu, duyguyu, düşünceyi işaret etmek amacıyla isimlerden faydalanmışlardır (Çelik, 2021, s. 118). Bu isimlendirme faaliyetlerinde önemli bir yeri olan kişi adları ise ait oldukları toplumlara göre değişen yapısının filolojik tahlili, kültürler arası etkileşimi ve geçişleri zaman ve bölgesel olarak vermesi bakımından son derece önemlidir. Yine kişi adları toplumların yerleşme ve kültür tarihinin aydınlatılmasında da başvurulan önemli kaynak malzemelerdendir (Özyetgin, 2001, s. 22). Başta özel adlar kategorisindeki kişi adları olmak üzere isimlendirme konusunun önemli olduğu alanlardan biri de eğitim öğretim etkinliklerinin yürütülmesinde temel teşkil eden okullardır.

Okullara verilen isimler, okulları birbirinden ayıran veya coğrafik tanımlamalarını sağlayan ayırıcı bir özelliğin ötesinde (Polat, 2013, s. 143) ait oldukları kültüre has önemli olay, olgu, kavram ve terimleri vurgulayan belirleyici semboller olmaları sebebiyle de örtük program kapsamında ele alınıp değerlendirilmesi gereken önemli bir konudur (Toprak, 2021, s. 23). Bu öneminden dolayı konuyla ilgili düzenlemelerin yasal mevzuatlar kapsamında gerçekleştirildiği söylenebilir. 14 Şubat 2017 tarihli “Millî Eğitim Bakanlığı Kurum Açma, Kapatma ve Ad Verme Yönetmeliği”ne göre kurumlara isim verilirken kurumların amacının, seviyesinin, bulunduğu çevrenin özelliklerinin ve şartlarının dikkate alınması, isimlerin Türkçe olması ve Millî Eğitimin genel amaçlarına aykırılık teşkil etmemesi gerektiğine vurgu yapılmıştır. Aynı Yönetmelik'te okullara verilebilecek adların kurumun bulunduğu yerleşim yerinin; Atatürk'e ait ad ve unvanlar ile tarihte önemli yeri olan şahıs, yer, tarih ve olayların; şehitlik ve gazilik unvanlarını taşıyanların; bilim ve teknoloji, eğitim, sanat, kültür, spor ve benzeri alanlarda önemli başarılar elde etmiş kişilerin; Türk Cumhuriyetleri ve Türk topluluklarına ait yerlerin ve kişilerin; devlet büyüklerinin isimlerinden seçilebileceği de ifade edilmiştir. Kurumlara isimler okul öncesi eğitim ve ilköğretim için il millî eğitim komisyonu kararı doğrultusunda valilikçe, diğer okul türleri için ise il millî eğitim komisyonu kararına dayalı olarak valilik teklifi üzerine Bakanlıkça verilmektedir.

Okullara verilecek isimlerle ilgili yapılan yasal düzenlemelerin uygulamadaki karşılıklarını görmenin yolu yapılacak araştırmalardan geçmektedir. Alanyazına bakıldığında okul adları hakkında yapılmış çok az sayıda çalışmanın olduğu söylenebilir. Bunlardan Yüceol Özezen'in (2010) araştırması Adana'daki 408 özel öğretim kurumunun isimlerinin belirlenmesi ve bu kurumların Türkçe kelime kullanmayla ilgili tercihlerinin ortaya konulmasıyla sınırlıdır. Arslan (2013) tarafından gerçekleştirilen araştırmada okullara verilen adlarda veya bu adlarda yapılan değişikliklerde siyasi iktidarların etkisi ele alınmıştır. Şahin (2020) tarafından 158 devlet üniversitesi örnekleminde yapılan araştırmada üniversitelerin adlandırmaları mülki taksimata dayalı, cumhuriyetle ilgili, önemli şahıslarla ilgili, coğrafyaya dayalı, eğitim verilen alana dayalı, medeniyetlerle ilgili, dostluğa/kardeşliğe dayalı ve diğer adlandırmalar şeklinde sekiz başlık altında tasnif edilmiştir. Araştırma sonucunda üniversite adlandırmalarında en fazla mülki taksimata dayalı adlandırmaların öne çıktığı vurgulanmıştır. Toprak'ın (2021)

Türkiye’deki yedi coğrafi bölgeyi temsilen yedi ildeki 7181 okulu, okulun kamu okulu ya da özel okul olma durumu, okul türü, okul kademesi, okulun bağlı bulunduğu coğrafi bölge ve okula ismin verildiği yıl gibi değişkenlere göre ele aldığı çalışmada okullara verilen isimler 13 tema altında toplanmıştır. Bu temalardan okullarda en çok kullanılanların kişi isimleri ile yerel/ulusal ölçekli coğrafi yer, konum, bölge temaları olduğu belirlenmiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi’ndeki okullara verilen isimlerin türlerini ve yoğunluklarını ortaya koymayı amaçlayan ve bu araştırmaya en yakın çalışma ise Polat (2013) tarafından yapılmıştır. Bölgedeki 6073 okulun incelendiği araştırmadaki temalardan biri “Atatürk ve ailesi” şeklinde belirlenmiş, örneklemedeki okullardan 171’inin bu tema altında yer aldığı vurgulanmıştır. Atatürk ve ailesinin okul isimlendirmelerindeki yerini gösteren güncel bir çalışma olması ve Türkiye’nin 81 ilindeki okulları kapsamaması sebebiyle bu araştırmanın alanyazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. “Türkiye’deki okul adlarında Atatürk’ün veya aile üyelerinin isimlerinin kullanılma sıklığı nasıldır?” problem cümlesinden hareketle gerçekleştirilen bu araştırmada aşağıdaki alt problemlere cevap aranmıştır.

1. Atatürk’ün veya ailesinin adlarını taşıyan okulların bölgelere göre dağılımı nasıldır?
2. Atatürk’ün veya ailesinin adlarını taşıyan okulların okul türlerine göre dağılımı nasıldır?
3. Atatürk’ün veya ailesinin adlarını taşıyan okulların kişi isimlerine göre dağılımı nasıldır?
4. Atatürk’ün adını taşıyan okulların kategorilere göre dağılımı nasıldır?

2. Yöntem

Araştırmanın modeli, veri seti, verilerin toplanması ve analizi başlıklarına bu bölüm altında yer verilmiştir.

2.1. Araştırma Modeli

Türkiye’deki okul adlarında Atatürk’ün ve aile üyelerinin isimlerinin kullanılma durumunu incelemeyi amaçlayan bu araştırma betimsel tarama modeliyle yürütülmüştür. Olayları olduğu gibi araştırmaya ve mevcut durumu ortaya koymaya çalışan bu tür araştırmalarda incelenen olay ve durumlar detaylı biçimde araştırılmakta, bunların daha önceki olaylar ve durumlarla ilişkisi incelenerek/irdelenerek ne oldukları tasvir edilmeye çalışılmaktadır (Karakaya, 2014, s. 59). Sönmez ve Alacapınar’a (2019, s. 48) göre bu modele uygun araştırmalarda üzerinde çalışılan doğal ve toplumsal olguların kontrol edilmesi gibi bir etkinlik söz konusu değildir. Araştırmacı bu olgulara müdahale etmeyip onların akışını engellemeye çalışmaz. Bu sebeple betimsel tarama modelinin, okul adlarının hâlihazırda durumunu ortaya koymayı hedefleyen bu çalışmaya en uygun araştırma yöntemi olduğu düşünülmektedir.

2.2. Veri Seti

Bu araştırmanın veri seti Türkiye’nin 81 ilinde Millî Eğitim Bakanlığına bağlı anaokulu, ilkokul, ortaokul, lise ve özel eğitim kademelerindeki “resmî kurum”lardır. <https://mebbis.meb.gov.tr/KurumListesi.aspx> web sayfası üzerinden erişilen bu kurumlardan Atatürk veya aile üyelerinden herhangi birinin adını taşıyan 2078 okul araştırma kapsamında incelenmiştir.

2.3. Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırma verilerinin toplanması <https://mebbis.meb.gov.tr/KurumListesi.aspx> adresi üzerinden 2023 yılının Nisan ayı içerisinde gerçekleştirilmiştir. Verilerin toplandığı sayfadaki yönlendirmelere ilişkin örnek ekran görüntüsü Şekil 1’de gösterilmiştir.

Şekil 1. Veri toplama web sayfası

Şekil 1'deki web sayfası örneğinde görüldüğü üzere açılan ekranda “resmî kurumlar”, “il”, “tüm ilçeler” seçenekleri işaretlendikten sonra araştırmaya dâhil edilen kurum türleri ayrı ayrı seçilerek o ildeki okulların incelenmesi yapılmıştır. Atatürk'ün veya ailesindeki bireylerin adlarını taşıyan okullar bilgisayar ortamında oluşturulan “Okul Adları Tablosu”na her il ve okul türü için işlenmiştir. Bu işlem yapılırken aynı binada eğitim öğretim veren, ismi aynı fakat türü farklı olan kurumlar birbirinden bağımsız değerlendirilmiştir. Örneğin aynı binada yer alan Atatürk İlkokulu ile Atatürk Ortaokulu hem ilkokul hem de ortaokul kategorisine dâhil edilmiştir. Verilerin toplanması esnasında isimler noktasında şüpheye düşülen durumlarda ilgili okulların web sayfaları incelenmiş, okul hakkında verilen bilgilerden veya tarihten yararlanılmıştır. Yine Atatürk'le bağlantılı görülen ancak doğrudan isim şeklinde olmayıp daha çok bir yer (Atatürk Barajı Çok Programlı Lisesi, Atatürk Çiftliği Ortaokulu vb.) veya kavram (Atatürkçü Düşünce Ortaokulu vb.) çağrışımı yapan bazı kurumların inceleme dışında bırakılmasına karar verilmiştir. Ulaşılan bütün verilerin ilgili tablolara eklenmesinin ardından araştırmanın veri analizi kısmına geçilmiştir.

Verilerin analizi içerik analizi tekniği kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Bir veya birçok metnin içindeki kelimelerin, cümlelerin, deyimlerin, kavramların, temaların veya karakterlerin varlıklarını tespit etmek ve onları sayısal şekilde ifade etmek için kullanılan (Kızıltepe, 2021, s. 260) içerik analizinde, eldeki verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşmak temel amaçtır. Bu analiz tekniğinde esasen yapılan işlem birbirine benzeyen verilerin belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirilmesi ve bunların okuyucunun anlayabileceği şekilde düzenlenerek yorumlanmasıdır (Şahin, 2010, s. 189). Bu bağlamda toplanan veriler araştırmanın alt problemlerine uygun şekilde analiz edilmeye çalışılmıştır. Okul türleri ile alt türlerinin tasnifinde ve Atatürk'ün adını taşıyan okul isimlerinin kategorilere ayrılmasında doçent doktor unvanlı Türkçe eğitimi alan uzmanının ve doçent doktor unvanlı eğitim yönetimi uzmanının görüşlerine başvurulmuştur. Verilerin analiz edilmesinin ardından elde edilen bulgular sıklık (f) ve yüzde (%) değerlerine yer vererek çalışmanın “Bulgular” bölümünde tablo, grafik ve şekil gibi görseller aracılığıyla aktarılmış ve açıklanmıştır.

3. Bulgular

Araştırma sonucunda elde edilen bulgulara alt problemler doğrultusunda bu bölümde değinilmiştir.

3.1. Birinci Alt Probleme Yönelik Bulgular

Atatürk'ün veya ailesinin adlarını taşıyan okulların bölgelere göre dağılımına yönelik bulgular Şekil 2'de gösterilmiştir.

Şekil 2. Okul sayılarının bölgelere göre dağılımı

Şekil 2’de görüldüğü gibi Atatürk veya aile üyelerinin isimlerini taşıyan okul sayısının en fazla olduğu bölge Marmara Bölgesi’dir (f=383). Bu bölgeyi İç Anadolu Bölgesi (f=338), Karadeniz Bölgesi (f=310) ve Ege Bölgesi (f=300) takip ederken Akdeniz Bölgesi’nde bu özellikteki okul sayısı 283, Doğu Anadolu Bölgesi’nde 238 ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde 226 olarak tespit edilmiştir.

3.2. İkinci Alt Probleme Yönelik Bulgular

Atatürk’ün veya ailesinin adlarını taşıyan okulların okul türlerine göre dağılımına yönelik bulgular Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1. Okul sayılarının okul türlerine göre dağılımı

Okul Türü	Alt Tür	f	%
Anaokulu		315	%15,15
İlkokul		770	%37,05
Ortaokul	Ortaokul	608	
	İmam Hatip Ortaokulu	51	%32,38
	Yatılı Bölge Ortaokulu	14	
Lise	Anadolu Lisesi	148	
	Anadolu İmam Hatip Lisesi	6	
	Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi	112	
	Fen Lisesi	3	
	Sosyal Bilimler Lisesi	1	%14,05
	Spor Lisesi	2	
	Güzel Sanatlar Lisesi	1	
	Çok Programlı Anadolu Lisesi	14	
	Mesleki Eğitim Merkezi (METEM)	5	
	Özel Eğitim Okulları	Anaokulu	7
İlkokul		2	
Ortaokul		2	
Uygulama Okulu		12	%1,34
Meslek Okulu		2	
Bilim Sanat Merkezi (BİLSEM)		3	

Tablo 1’de görüldüğü gibi Atatürk veya aile üyelerinin isimlerini taşıyan okulların en fazla ilkokul (f=770; %37,05) ve ortaokul (f=673; %32,38) seviyesindeki kurumlar olduğu tespit edilmiştir. Anaokulları (f=315; %15,15) ve liseler de (f=292, %14,05) bu özellikteki okul sayısının fazla olduğu diğer kurumlardır. Lise seviyesindeki okullardan ise Anadolu lisesi (f=148) ile mesleki ve teknik Anadolu lisesi (f=112) türündeki kurumlar bu konuda öne

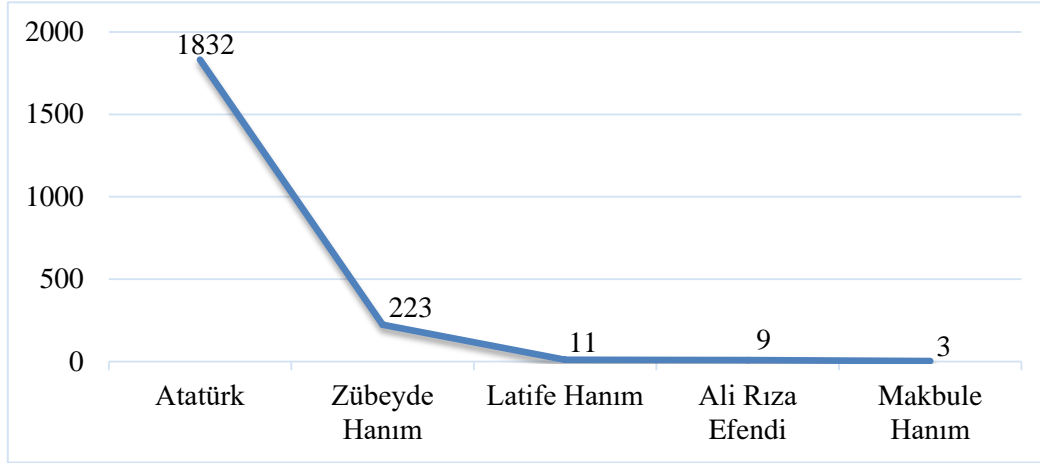

çıkmıştır. Atatürk veya aile üyelerinin isimlerinin daha az kullanıldığı diğer kurum türü ise özel eğitim statüsündeki okullar (f=28; %1,34) olmuştur.

3.3. Üçüncü Alt Probleme Yönelik Bulgular

Atatürk'ün veya ailesinin adlarını taşıyan okulların kişi isimlerine göre dağılımına yönelik bulgulara Grafik 1'de yer verilmiştir.

Grafik 1. Okulların kişi isimlerine göre dağılımı

Grafik 1'e göre Atatürk veya aile üyelerinin isimlerini taşıyan okullarda büyük oranda Atatürk'e (f=1832; %88,16) yer verildiği görülürken onu annesi Zübeyde Hanım (f=223; %10,74) takip etmiştir. Aile üyelerinden eşi Latife Hanım'a 11 (%0,53), babası Ali Rıza Efendi'ye 9 (%0,43) ve kardeşi Makbule (Atadan) Hanım'a da 3 (%0,14) okul isminde yer ayrılmıştır.

3.4. Dördüncü Alt Probleme Yönelik Bulgular

Atatürk'ün adını taşıyan okulların kategorilere göre dağılımına yönelik bulgular Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. Okul adlarının kategorilere göre dağılımı

Kategoriler	Temalar	f	Toplam	%
İsim/Soyisim	Atatürk	1254	1363	%74,40
	Mustafa Kemal	90		
	Kemal Atatürk	3		
	Mustafa Kemal Atatürk	16		
Askerlik	Gazi	255	431	%23,52
	Gazipaşa	70		
	Gazi Mustafa Kemal	55		
	Gazi Mustafa Paşa	3		
	Gazi Mustafa Kemal Paşa	1		
	Gazi Kemal	1		
	Gazi Mustafa Kemal Atatürk	2		
	Kemalpaşa	21		
	Mustafa Kemal Paşa	19		
	Başkomutan Mustafa Kemal	1		
	Mareşal Mustafa Kemal	3		
Liderlik	Ata(m)	15	20	%1,10
	Ulu Önder	2		
	Önder Ata	2		
	Büyük Ata	1		
Öğretmenlik	Başöğretmen	11	18	%0,98
	Başöğretmen Atatürk	7		

Tablo 2'ye göre doğrudan Atatürk'le ilgili isim taşıyan 1832 okuldan 1363'ü (%74,40) "isim/soyisim" kategorisinde yer alırken bu kurumlardan 431'inin (%23,52) "askerlik", 20'sinin (%1,10) "liderlik", 18'inin de (%0,98) "öğretmenlik" kategorisinde bulunduğu belirlenmiştir. "İsim/soyisim" kategorisinde kullanılan adlandırmalar Atatürk (f=1254), Mustafa Kemal (f=90), Mustafa Kemal Atatürk (f=16) ve Kemal Atatürk (f=3) şeklinde sıralanmaktadır. Tema sayısının en fazla olduğu "askerlik" kategorisindeki adlandırmalar Gazi (f=255), Gazipaşa (f=70), Gazi Mustafa Kemal (f=55), Kemalpaşa (f=21), Mustafa Kemal Paşa (f=19), Gazi Mustafa Paşa, Mareşal Mustafa Kemal (f=3), Gazi Mustafa Kemal Atatürk (f=2), Gazi Mustafa Kemal Paşa, Gazi Kemal, Başkomutan Mustafa Kemal (f=1) şeklindedir. "Liderlik" kategorisinde Ata(m) (f=15), Ulu Önder, Önder Ata (f=2), Büyük Ata (f=1) adlandırmaları, "öğretmenlik" kategorisinde de Başöğretmen (f=11) ve Başöğretmen Atatürk (f=7) adlandırmaları kullanılmıştır.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

İnsanlar iletişimi daha kolay hâle getirmek ve çevresini rahatça ifade edebilmek için adlandırma yolunu seçmiştir. Ait olduğu toplumun bir nevi aynası sayılan her çeşit adlandırma toplumun kültürünü, çevreyi algılayış biçimini, inançlarını ve düşünce tarzını yansıtan belge niteliğindedir (Bulut, 2013, s. 10). Türkiye'deki okul adlandırmalarından hareketle Atatürk'ün ve ailesinin eğitim öğretim kurumlarındaki yerini ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada elde edilen sonuçlar çalışmanın bu bölümünde özetlenerek aktarılmaya çalışılmıştır.

Atatürk'ün veya aile üyelerinin isimlerini taşıyan okulların bölgelere göre dağılımında Marmara Bölgesi başı çekerken İç Anadolu Bölgesi, Karadeniz Bölgesi, Ege Bölgesi ve Akdeniz Bölgesi de ilk sıralarda yer almıştır. Doğu Anadolu Bölgesi ile Güneydoğu Anadolu Bölgesinin son iki sırada yer aldığı bu dağılımın bölgelerin nüfus yoğunlukları ile ilgili olduğu düşünülmektedir. İçişleri Bakanlığı Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü tarafından 2021'de Adres Kayıt Sistemi baz alınarak oluşturulan nüfus haritasına göre Türkiye'de nüfus yoğunluğunun en yüksek olduğu bölge 24.899.126 kişi ile Marmara Bölgesi'dir. Bu haritaya göre İç Anadolu Bölgesi 12.896.255, Akdeniz Bölgesi 10.584.506, Ege Bölgesi 10.477.153, Güneydoğu Anadolu Bölgesi 8.576.391, Karadeniz Bölgesi 7.696.132 ve Doğu Anadolu Bölgesi de 6.513.106 şeklinde nüfusa sahiptir. Okul adlandırmalarında karışıklığa sebebiyet vermeme adına yerleşim yerlerinde aynı kategoride olup aynı adı taşıyan okul sayısının çok olmayacağı düşünülmektedir. Bu nedenle bölge içindeki il, ilçe, belde, köy gibi yerleşim yeri sayısı Atatürk ve ailesinin okul isimlerinde kullanılmasında etkili olacaktır. Nitekim Karadeniz Bölgesi'nin nüfus yoğunluğu bakımından sonlarda olmasına karşın okul sayısında ilk sıralarda bulunmasında bölgedeki il sayısının etkili olduğu tahmin edilmektedir. 18 ilin bulunduğu bölge, bu yönüyle yedi coğrafi bölge arasında en fazla ili barındırma özelliğine sahiptir. Okullara verilen isimlerde illerin birbirinden bağımsız olması dolayısıyla Atatürk'le bağlantılı okul adı sayısının Karadeniz Bölgesi'nde nüfus yoğunluğuna ters bir oran gösterdiği söylenebilir.

Atatürk'ün veya aile üyelerinin isimlerini taşıyan okulların kurum türüne göre dağılımında ilkökul ve ortaokul kademeleri ön plana çıkmış, bunları anaokulları ile liseler izlemiştir. Türkiye'deki okullara verilen isimleri çeşitli açılardan inceleyen Toprak'ın (2021) araştırmasında da örneklemdaki okul türleri değişkenine göre okul öncesi seviyesindeki okul sayısının 617, ilkökul seviyesindeki okul sayısının 2956, ortaokul seviyesindeki okul sayısının 2221 ve lise seviyesindeki okul sayısının da 1387 olduğu ortaya çıkmıştır. Araştırmalar arasındaki bu benzer sonuçların Türkiye'deki okul sayılarıyla bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Millî Eğitim Bakanlığı tarafından örgün eğitim için 2021-2022 eğitim öğretim yılı ölçüt alınarak hazırlanan "Millî Eğitim İstatistikleri Raporu"nda (MEB, 2022, s. 58) resmî eğitim kurumlarının kademelere göre okul sayıları okul öncesi için 7878, ilkökul için 22480, ortaokul için 16651 ve lise için 9191 olarak belirtilmiştir. Adıgüzel, Ergünay ve Tatlı Dalioğlu'na (2016, s. 396) göre çocukların sosyal ve duyuşsal becerilerini geliştirmeye, yeni davranışlar kazanmalarına, topluma uyum sağlamalarına hizmet etmeye yardımcı olan ilkökulların işlevleri, toplumun meydana getirilmesinde büyük öneme sahiptir. Oktay'a (1988,

s. 6) göre ise ilkokul, çocuğun ilk defa programlı öğretimin gerektirdiği faaliyetlere katılması, belirli bir disiplin planı dâhilinde kurallara uyması, hayat boyunca kullanacağı okuma yazma ve aritmetik gibi temel becerileri kazanması ve gelecekte okula ve okumaya karşı tutumunu yönlendirmesi bakımından en mühim basamaklardan biridir. Bu nedenle eğitim öğretim kademeleri arasında ilkokulların ilk sırada yer almasının hem doğal hem de gerekli olduğu söylenebilir. Araştırmanın bir diğer bulgusuna göre Atatürk'ün veya aile üyelerinin isimlerini taşıyan liselerin kendi içindeki dağılımında Anadolu liseleri ile mesleki ve teknik liseler ön plana çıkmıştır. Bu ortaöğretim türlerinin Türkiye'deki mevcut sayısının bu araştırmaya yansdığı söylenebilir. Yukarıda bahsi geçen “Millî Eğitim İstatistikleri Raporu”nda (MEB, 2022, s. 133-134) resmî ortaöğretim kurumları içerisinde Anadolu liselerinin sayısı 2885, mesleki ve teknik liselerin sayısı da 2417 olarak gösterilmiştir. Yine Toprak (2021) tarafından gerçekleştirilen araştırmada okullara verilen isimlerin ortaöğretim kademesindeki okul türlerine göre dağılımında Anadolu liseleri (f=590) ile mesleki ve teknik liseler (f= 343) ilk iki sırada yer almıştır. Millî Eğitim Bakanlığının 2010/30 sayılı “Genel Liselerin Anadolu Lisesine Dönüştürülmesi” konulu genelgesine göre ortaöğretimde okul çeşitliliği yerine program çeşitliliğini temel alan bir yapının oluşturulması, ortaöğretimde kalitenin artırılıp mesleki ve teknik ortaöğretime daha çok sayıda öğrencinin yönlendirilmesi gayesiyle genel liselerin Anadolu lisesine dönüştürülmesi uygulamasının Dokuzuncu Kalkınma Planının bitişi olan 2013 senesinde tamamlanması öngörülmüştür. Araştırmada ulaşılan lise türü bulgusunda Bakanlık tarafından atılan bu adımın da etkisinin olduğu tahmin edilmektedir.

Kişiler bazında okul adlarına yönelik bulgulara göre Mustafa Kemal Atatürk dışında ismi okullara verilen aile üyelerinde ilk sırayı Zübeyde Hanım almıştır. Atatürk'ün annesi Zübeyde Hanım dışında az sayıda okula ismi verilen diğer kişiler Latife Hanım, Ali Rıza Efendi ve Makbule (Atadan) Hanım olmuştur. Bu sonuç Polat'ın (2013) Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki okul adları üzerine yaptığı araştırmanın bulgularıyla benzerlik göstermektedir. İlgili araştırmada Atatürk'ün veya aile bireylerinin adlarını taşıyan örneklemdeki 171 okulun 140'ı direkt Mustafa Kemal Atatürk'le bağlantılıken bu kurumların 28 tanesine Zübeyde Hanım'ın, 2 tanesine Latife Hanım'ın, 1 tanesine de Ali Rıza Efendi'nin isimlerinin verildiği tespit edilmiştir. Yer adları üzerine gerçekleştirilen farklı araştırmalarda da Atatürk'ün annesi Zübeyde Hanım'ın isminin çeşitli mekânlara verildiği belirlenmiştir. Özüpekçe'nin (2021) Kilis'teki, Güllülü, Aydın, Üstünova, Üstünova, Çetinoğlu Berberoğlu ve Akgün'ün (2012) Bursa'daki, Baysan ve Kara'nın (2014) Aydın'daki, Tuğluk ve Özfıdan'ın (2022) Batman'daki, Çelik'in (2021) Sivas'taki, Aliağaoğlu ve Uğur'un (2018) Erzurum'daki mahalle/bulvar/cadde/sokak adlarını inceledikleri çalışmalar ile Köksal'ın (2019) Kırşehir'deki, Çaylan'ın (2013) Aksaray'daki; Çeliktöpus'ün (2015) Adana'daki ve Başalan'ın (2019) Amasya'daki yer adları üzerine gerçekleştirdikleri araştırmalarda Zübeyde Hanım isminin ilgili şehirlerde cadde/sokak ismi olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu durum milletimizin Ata'sına verdiği değer yanında onu dünyaya getiren annesine duyduğu minneti, vefayı ve saygıyı göstermesi bakımından da son derece önemlidir. “Tanrının bana bu oğlu vatani kurtarmak için gönderdiğine inanıyorum” (Aygün, 1963; akt. Uca, 2006, s. 10) diyerek Mustafa Kemal'e olan güvenini yansıtan ve onun gerek lider gerek askerî kişiliğinin oluşmasında önemli bir yeri olan Zübeyde Hanım'ı bu bakımdan Cumhuriyet'in temellerinin atılmasında kilit rol oynayan isimlerden biri olarak düşünmek yanlış olmayacaktır.

Doğrudan Mustafa Kemal Atatürk'le ilgili okul isimlerinde belirgin şekilde öne çıkan adlandırma “Atatürk” olmuştur. Bu sonucun, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Mustafa Kemal Atatürk'le ilgili ad taşıyan 140 okulun 97'sinin “Atatürk” şeklinde olduğunu belirleyen Polat'ın (2013) araştırma sonuçlarıyla paralellik arz ettiği görülmektedir. Yine Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü'nün 2013 yılı verilerine göre Türkiye'de en çok kullanılan meydan, bulvar, cadde ve sokak isimlerinde “Atatürk”, 3618 kullanım ile ilk sırada gelmektedir (<https://www.drdatastats.com>). Buna göre çeşitli yer veya kurumlara Mustafa Kemal Atatürk'ün ismi verilirken çok büyük oranda soyadı tercihinin ön planda olduğu belirtilebilir. Cumhuriyet'in ilanı sonrasında toplumsal alanda gerçekleştirilen inkılaplardan biri olan 2525

sayılı Soyadı Kanunu, 24 Haziran 1934 tarihinde kabul edilmiştir (Avşar ve Emre Kaya, 2013, s. 74). Resmî Gazete’de 2 Temmuz 1934 tarihinde yayımlanarak yürürlüğe giren ve Türkiye genelinde 2 Ocak 1935 günü uygulanmasına başlanan Kanun’la (Aydın, 2019, s. 1383) ilgili en önemli gelişmelerden biri de Cumhuriyet’in kurucusu Gazi Mustafa Kemal’e verilecek soyadı olmuştur. İsmet Paşa ve arkadaşlarının teklifi üzerine 24 Kasım 1934’te “Kemal” özdal Cumhuriyetimize “Atatürk” soyadının verildiğine dair kanun Türkiye Büyük Millet Meclisinde kabul edilmiştir (Kocatürk, 2007, s. 507). Mustafa Kemal’e “Atatürk” soyadını veren özel kanunun çıkışından yaklaşık bir ay sonra, 17 Aralık 1934’te diğeri bir kanun Atatürk isminin ya da bu isimden türetilen bir sözcüğün başkaları tarafından kullanılmasını yasaklamıştır. Bundan dolayı Atatürk’ün kız kardeşi Makbule Hanım’a "Atatürk" soyadı verilmeyip "Atadan" soyadı verilmiştir (Volkan, 2006, s. 214). Bununla birlikte Türk Patent Enstitüsü ilkeleri uyarınca marka olarak tescil edilemeyen “Atatürk” isminin yakın geçmişte yaşanan bir dava neticesinde yurt dışında marka olarak kullanılması da Avrupa Birliği Adalet Divanı nezdinde hükümsüz kılınmıştır (Yasaman, 2014, s. 350). Böylesine önemli/büyük bir liderin isminin okullara verilmesi yeni neslin onu tanınması ve bu konuda farkındalık oluşturulması adına son derece sevindirici bir uygulamadır.

Okullara verilen isimlerde Atatürk’ün en çok öne çıkarılan özelliği ise askerlik yönü olmuş, “gazi”, “paşa” gibi unvanlara sıklıkla başvurulmuştur. Sakarya Zaferi’ni takiben İsmet ve Fevzi Paşaların Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına, Başkomutan Atatürk’e Mareşal rütbesi ve Gazilik unvanı verilmesini öneren 14 Eylül 1921 tarihli telgrafları doğrultusunda Başkomutan Mustafa Kemal’e 19 Eylül 1921’de 153 numaralı kanunla Meclis tarafından “Mareşal” rütbesi ve “Gazi” unvanı verilmiş (Kocatürk, 2007, s. 265-266), Mustafa Kemal bu tarihten Atatürk soyadını alacağı 1934 senesine kadar hemen her yerde “Gazi Hazretleri” unvanıyla anılmıştır (Özçelik ve Güneş, 2016, s. 254). Okul öncesi dönemdeki çocukların Atatürk algılarını inceleyen Yazıcı, Mercan Uzun ve Çağlayan’ın (2022) araştırmasında da katılımcıların Atatürk’ü tanımlarken çoğunlukla asker kimliğine vurgu yaptıkları ve ağırlıklı olarak Atatürk’ün asker kimliği ile alakalı olarak yaptığı şeyleri ifade ettikleri tespit edilmiştir. Bir komutan olarak muharebelerdeki uygulamaları ve sonuçlarına bakıldığında askerî dehası tartışılmaz bir gerçek olan (Ünal, 2019, s. 2) Mustafa Kemal’in bu yönünün hem toplumun hafızasında yer etmesinin hem de kurumlara verilen adlarda vurgulanmasının beklenen bir durum olduğu düşünülmektedir.

Okul isimlerinde Mustafa Kemal Atatürk’le ilgili olan ilk üç adlandırma “Atatürk”, “Gazi” ve “Mustafa Kemal” şeklindedir. Şahin’in (2020) araştırmasına göre bu üç adlandırma aynı zamanda ülkemizde Ankara, Erzurum ve Hatay’daki birer üniversitenin de ismi olarak karşımıza çıkmaktadır. Temelleri 1926’da Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün talimatı ile atılan ve öncelikle "Orta Muallim Mektebi ve Terbiye Enstitüsü" ismiyle faaliyete başlayan Gazi Üniversitesinin adı 1929’da “Gazi Orta Muallim Mektebi ve Terbiye Enstitüsü” şeklinde değiştirilmiştir. 1976’da “Gazi Eğitim Enstitüsü” adını alan kurum, Resmî Gazete’de 20 Temmuz 1982 tarihinde yayımlanarak yürürlüğe giren Kararname ile bugünkü “Gazi Üniversitesi” kimliğine kavuşmuştur. Atatürk Üniversitesinin kurulmasını planlamak ve gerçekleştirmek amacıyla oluşturulan Türk-Amerikan Karma Komitesinin 1955-1957 yılları arasındaki çalışmaları neticesinde hazırlanan tasarı 31 Mayıs 1957’de 6990 sayı ile Büyük Millet Meclisi’nde yasalaşmıştır. Kanunlaşan bu tasarının Resmî Gazete’de 7 Haziran 1957’de yayımlanmasıyla da Atatürk Üniversitesi resmen kurulmuştur. Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi ise 11 Temmuz 1992 tarihli ve 21281 sayılı Resmî Gazete’de yayımlanan 3837 Sayılı Kanun’un 25’inci ve 28 Mart 1983 tarihli ve 2809 sayılı Yükseköğretim Kurumları Teşkilat Kanununa eklenen Ek-17 maddesiyle kurulmuştur. Buna göre Gazi, Atatürk ve Mustafa Kemal adlarını taşıyan yükseköğretim kurumlarının oldukça köklü bir maziye sahip oldukları görülmektedir.

Araştırma neticesinde ulaşılan bulgular doğrultusunda sonraki çalışmalar için aşağıdaki önerilere yer verilmiştir:

Okullara isimleri daha az verilen aile üyelerinin adları, yeni açılacak farklı kademelerdeki okulların adlandırılmasında daha fazla tercih edilebilir. Okullar dışındaki farklı kurumlarda veya yerleşim yerlerindeki mahalle, cadde, sokak vb. adlarında başta Atatürk olmak üzere aile üyelerinin isimlerinin kullanılma sıklığını belirlemeye dönük detaylı incelemeler yapılabilir. Atatürk ve aile fertlerinin isimlerinin kurumlara verilmiş tarihleri üzerine yapılacak araştırmalarla dönemlere göre bir karşılaştırmaya gidilebilir. Bu araştırma okul adlarında Atatürk ve ailesi ile sınırlandırılmıştır. Aynı örneklem üzerinde Atatürk'ün silah arkadaşları, Atatürk'le ilgili tarihler, olaylar vb. konulara dönük araştırmalar da gerçekleştirilebilir.

Kaynakça

- Ada, S. ve Baysal, Z. N. (2015). *Türk eğitim sistemi ve okul yönetimi*. Ankara: Pegem Yayınları.
- Ada, Ş. ve Küçükali, R. (2016). *Türk eğitim sistemi ve okul yönetimi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Adıgüzel, O. C., Ergünay, O. ve Tatlı Dalioğlu, S. (2016). İlkokulların günümüz ve gelecekteki işlevlerinin sınıf öğretmenlerinin görüşlerine dayalı olarak incelenmesi. *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry*, 7(4), 396-421. doi: 10.17569/tojqi.44571
- Akyıldız, S. (2020). Okul ve sınıf ortamı. H. Özmen ve D. Ekiz (Eds), *Eğitime giriş* içinde (ss. 203-222). Ankara: Pegem Yayınları.
- Aliğaçoğlu, A. ve Uğur, A. (2018). Şehirselleşme: Erzurum'da cadde adları. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(40), 1-26. doi: 10.31795/baunsobed.489078
- Arslan, Ö. (2013). *Siyasal iktidarların okul isimlerine etkileri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Avşar, Z. ve Emre Kaya, A. E. (2013). Cumhuriyet Türkiye'sinin halkçılık uygulamaları: Soyadı kanunu örneği. *Turkish Studies*, 8(5), 73-90. doi: 10.7827/TurkishStudies.4653
- Aydın, M. K. (2019). 1934 tarihli soyadı kanunu uygulamaları ve Malatya örneği: (Fırat Gazetesi verilerine göre). *Belgi Dergisi*, 2(18), 1379-1416. doi: 10.33431/belgi.581591
- Aydoğan, İ. (2012). Okul binalarının özellikleri ve öğrenciler üzerine etkileri. *Millî Eğitim Dergisi*, 193, 29-43.
- Balcı, A. (2014). *Etkili okul ve okul geliştirme: Kuram uygulama ve araştırma*. Ankara: Pegem Yayınları.
- Balıkçı, A. (2020). Okul ve okulu etkileyen faktörler. A. Bayar (Ed), *Eğitime giriş* içinde (ss. 417-444). Ankara: Pegem Yayınları.
- Başalan, B. (2019). *Amasya yer adları üzerine bir dil incelemesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Baysan, S. ve Kara, A. (2014). Aydın'da mahalle, bulvar, cadde ve sokak adları: Şehirselleşme özellikleri. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 12(1), 23-48. doi: 10.1501/Cogbil_0000000151
- Bulut, E. (2013). *Kastamonu ili merkez ve güney ilçelerindeki orun ve bazı cadde, sokak adları üzerine bir inceleme* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar.
- Bursalıoğlu, Z. (2021). *Okul yönetiminde yeni yapı ve davranış*. Ankara: Pegem Yayınları.
- Çaylan, F. (2013). *Aksaray ili ve ilçeleri yerleşim adları üzerine bir dil incelemesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

- Çelenk, S. (2018). Eğitimin kavramsal boyutu ve bir eğitim kurumu olarak okul. S. Çelenk (Ed), *Eğitime giriş* içinde (ss. 1-26). Ankara: Pegem Yayınları.
- Çelik, A. (2021). Kent belleğinin yansıma alanı olarak cadde adları: Sivas örneği. *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 45(2), 117-132.
- Çeliktöpus, M. (2015). *Adana ili yer adları üzerine bir dil incelemesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Niğde Üniversitesi, Niğde.
- Gedikoğlu, T. (2015). *Liderlik ve okul yönetimi*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Güllülü, M., Aydın, H., Üstünova, M., Üstünova, K., Çetinoğlu Berberoğlu G. ve Akgün, N. (2012). Bursa'daki cadde, mahalle, sokak adlarında birleşik yapıli tamlayanlar üzerine. *Turkish Studies*, 7(2), 547-556. doi: 10.7827/TurkishStudies.3353
<http://www.mku.edu.tr/files/f6bb25fe-5814-427d-b26f-27a69e112820.pdf>
<https://atauni.edu.tr/ata-tarihce/kurumsal>
<https://gazi.edu.tr/view/page/169255/gazi-universitesi-tarihi>
<https://mebbis.meb.gov.tr/KurumListesi.aspx>
<https://www.icisleri.gov.tr/turkiyenin-nufus-haritasi-10072021>
- Karakaya, İ. (2014). Bilimsel araştırma yöntemleri. A. Tanrıoğen (Ed), *Bilimsel araştırma yöntemleri* içinde (ss. 56-84). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Kırkıç, K. A. (2021). Bir öğrenme ortamı olarak okul ve sınıf. S. Hali ve E. Töre (Eds), *Eğitime giriş* içinde (ss. 17-29). Ankara: Pegem Yayınları.
- Kızıltepe, Z. (2021). İçerik analizi. F. N. Seggie ve Y. Bayyurt (Eds), *Nitel araştırma yöntem, teknik, analiz ve yaklaşımları* içinde (ss. 260-274). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Kocatürk, U. (2007). *Doğumundan ölümüne kadar kaynakçalı Atatürk günlüğü*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Köksal, M. C. (2019). *Kırşehir ili ve yöresi yer adları üzerine bir inceleme* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Kırşehir.
- MEB. (2022). *Millî eğitim istatistikleri-Örgün eğitim*. Ankara: MEB Yayınları.
- Okçu, V. (2021). Sosyal bir sistem ve örgüt olarak okul. M. Cemaloğlu (Ed), *Türk eğitim sistemi ve okul yönetimi* içinde (ss. 229-268). Ankara: Pegem Yayınları.
- Oktay, A. (1988). Çocuğun yaşamında ilkokulun yeri ve önemi. *Yaşadıkça Eğitim Dergisi*, 4, 6-8.
- Oktay, A. (2020). Eğitimin tanımı, özellikleri ve eğitimle ilgili temel kavramlar. A. Oktay (Ed), *Eğitime giriş* içinde (ss. 1-18). Ankara: Pegem Yayınları.
- Özçelik, M. H. ve Güneş, M. (2016). Atatürk'e verilen ad ve unvanlar ile ona yakıştırılan sıfatlar. *Atatürk Yolu Dergisi*, 58, 245-278. doi: 10.1501/Tite_0000000445
- Özdemir, S. (2020). *Eğitimde örgütsel yenileşme*. Ankara: Pegem Yayınları.
- Özüpekçe, S. (2021). Bir şehrsel toponimi araştırması: Kilis'te cadde ve sokak isimlerinin sınıflandırılması. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 40, 1-23.
- Özyetgin, A. M. (2001). Türk ad bilimine malzemeler: Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk'te kiş i adları. *Bilig*, 19, 21-31.
- Polat, H. (2013). Kültürün yansıması olarak okul isimleri (Güneydoğu Anadolu Bölgesi örneği). *Türk Dünyası Araştırmaları*, 207, 139-168.

- Sönmez, V. ve Alacapınar, F. G. (2019). *Örneklendirilmiş bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Şahin, Ç. (2010). Verilerin analizi. R. Y. Kıncal (Ed), *Bilimsel araştırma yöntemleri içinde* (ss. 181-217). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Şahin, Y. (2020). Üniversitelerin toponimik özellikleri: Devlet üniversitelerine yönelik bir tipoloji denemesi. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(3), 15-26.
- Şişman, M. (2018). Toplumsal bir aktör müsünüz? A. Açıkalin, M. Şişman ve S. Turan (Eds), *Bir insan olarak okul müdürü içinde* (ss. 37-50). Ankara: Pegem Yayınları.
- Şişman, M. (2021). *Türk eğitim sistemi ve okul yönetimi*. Ankara: Pegem Yayınları.
- Şişman, M. (2022). *Eğitime giriş*. Ankara: Pegem Yayınları.
- Tabak, H. (2019). Öğrenme ortamı olarak okul ve sınıf. E. Karip (Ed), *Eğitime giriş içinde* (ss. 279-310). Ankara: Pegem Yayınları.
- Taşgın, A. (2020). Bir eğitim ve öğrenme ortamı olarak okul ve sınıf. Ö. Demirel, Z. Kaya ve K. Kiroğlu (Eds), *Eğitime giriş içinde* (ss. 301-317). Ankara: Pegem Yayınları.
- Taymaz, H. (2019). *Okul yönetimi*. Ankara: Pegem Yayınları.
- Toprak, K. K. (2021). *Türkiye'de okullara verilen isimlerin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Tuğluk, M. E. ve Özfidan, T. (2022). Batman ili mahalle, bulvar, cadde ve sokak adları üzerine bir değerlendirme. *Folklor Akademi Dergisi*, 5(2), 496-530. doi: 10.55666/folklor.1142308
- Tuzcuoğlu, N. (2020). Türk millî eğitim sisteminde okul ve okulu destekleyen sistemler. A. Oktay (Ed), *Eğitime giriş içinde* (ss. 141-169). Ankara: Pegem Yayınları.
- Uca, A. (2006). Atatürk'ün doğumu ve çocukluk yılları (1881-1893). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 31, 1-13.
- Ünal, L. (2019). Mustafa Kemal'in askeri dehası ve muharebelerdeki uygulamaları. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 17(46), 1-43. doi: 10.17518/canakkalearaştırmaları.585334
- Volkan, V. (2006). Atatürk soyadı, modern Türk kimliği ve bu kimliği koruma sorumluluğu. *Atatürk Yolu Dergisi*, 10(37), 211-230. doi: 10.1501/Tite_0000000056
- Yasaman, H. (2014). "Atatürk" markasının hükümsüzlüğü ile ilgili AB Adalet Divanı kararı üzerine düşünceler. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 27(115), 341-358.
- Yazıcı, D. N., Mercan Uzun, E. ve Çağlayan, K. T. (2022). Okul öncesi dönemdeki çocukların Atatürk algılarının incelenmesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 31-44. doi: 10.32709/akusosbil.882631
- Yüceol Özezen, M. (2010). Özel öğretim kurum adları üzerine bir inceleme. *Millî Eğitim Dergisi*, 186, 121-131.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

Amerikan ve Fransız Cumhuriyet Deneyimleri Işığında Türkiye’de Cumhuriyet’in Kuruluşu

The Establishment of the Republic in Türkiye in Light of American and French Republican Experiences

Dr. Öğr. Üyesi Belgin TARHAN ¹

Öz

Hanedanlığa dayalı teokratik bir devlete son vererek halk egemenliğini esas alan bir kuruluşa yönelmesi nedeniyle Türkiye’de Cumhuriyet’in ilanı, modern toplumun ve siyasetin başlangıcıdır. Bu yönüyle Cumhuriyet’in kuruluşu, 18. yy. son çeyreğinde gerçekleşen Amerika ile Fransa’daki cumhuriyet deneyimlerini hatırlatmaktadır. Özgür ve eşit yurttaşlık talep eden toplumsal kesimler öncülüğünde başlayan değişim talebi, devrimlere ivme kazandırmış, ardından yazılı anayasaların rehberlik ettiği cumhuriyet idaresini getirmiştir. Eski düzeni yıkan devrimlere, insan hakları bildireleriyle biçimlenen modern anayasalar eşlik ettiği için Amerika ile Fransa’da cumhuriyetçi kurucu eylem, bir örnek teşkil etmektedir. Benzer bir değişim paradigması ve cumhuriyetçi öz, yirminci yüzyılın başlarında Türkiye’deki yeni siyasal rejim içinde söz konusudur. Bu çalışma, Türkiye’deki kurucu eylemi, Amerikan ve Fransız Devrimleri sonrasında geçilen cumhuriyet deneyimleri ışığında tartışmayı amaçlamaktadır. Geniş bir çerçeveye sahip konu, cumhuriyetçi siyasal katılım ilkesiyle sınırlandırılmaktadır. Bu izlek eşliğinde Amerika ile Fransa’da Cumhuriyet’in kurucu köklerine ilişkin bir çerçeve çizilmekte, Türkiye’deki cumhuriyetçi başlangıcı tahlil etmeye yönelik bir felsefi zemin inşa edilmektedir. Çalışma, Türkiye’de yeni devlet ve rejimin kuruluşunda demokratik bir cumhuriyetin potansiyelini ve imkanını soruşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Amerikan Devrimi ve Cumhuriyeti, Fransız Devrimi ve Cumhuriyeti, Türkiye’de Cumhuriyet, siyasal katılım, siyasal muhalefet

Makale Türü: Araştırma

Abstract

The proclamation of the Republic in Türkiye can be considered the beginning of modern society and politics because it ended a dynastic theocratic state and turned into an institution based on popular sovereignty. In this regard, the establishment of the Republic reminds of the republican experiences in America and France, which took place in the last quarter of the 18th century. The demand for change, which started under the leadership of social segments demanding free and equal citizenship in both countries, accelerated the revolutions, which were followed by a republican administration guided by written constitutions. The republican founding act in America and France are examples because modern constitutions shaped by human rights declarations accompanied the revolutions that destroyed the old order. A similar paradigm of change and republican essence is present in the new political regime in Türkiye at the beginning of the twentieth century. This study aims to discuss the founding act in Türkiye in light of the republican experiences after the American and French Revolutions. The issue which has a broad framework is limited by the principle of republican political participation. Firstly, a comparison is made regarding the establishment of the Republic in America and France through the two themes, and then the republican beginning in Türkiye is discussed. The study investigates the potential and possibility of a democratic republic in the establishment of the new state and regime in Türkiye.

Keywords: American Revolution and Republic, French Revolution and Republic, Republic in Türkiye, political participation, political opposition

¹Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Söke İşletme Fakültesi, belgin.buyukbuga@adu.edu.tr

Atf için (to cite): Tarhan, B. (2023). Amerikan ve Fransız Cumhuriyet deneyimleri ışığında Türkiye’de Cumhuriyet’in kuruluşu. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(100. Yılında Cumhuriyet Özel Sayısı), 272-283.

Paper Type: Research

Giriş Yerine: Cumhuriyetin Egemenlikçi ya da Özgürlükçü Özü

Uzun bir geçmişe sahip olan cumhuriyet kavramı, günümüzde iki şekilde açıklanmaktadır. Dar anlama sahip ilk tanım cumhuriyeti, monarşinin karşıtı olan bir yönetim biçimi olarak kabul eder (Gözler, 1999, s. 54). Burada egemenliğin kaynağının gökyüzünden halka inmesine vurgu yapılır. Cumhuriyet, egemenliğin tekin (kral/çar/padişah) elinden halka (ve onun temsilcilerine) geçmesidir. Egemenlik eksenli bu açıklama, meseleye yalnızca yönetenlerin açısından bakmaktadır (Başkaya, 2012 s. 91). Bu bağlamda, Türkiye’de 1922 yılında saltanat kaldırılması ve bir yıl sonra Cumhuriyet ilan edilmesiyle, Cumhuriyet’in kuruluşunun -dar anlamda- gerçekleştiği söylenebilir. Cumhuriyetin diğer bir anlamı ise kavrama egemenlikçi özden daha geniş perspektiften bakmayı gerektirir.

Geniş anlamda cumhuriyet, -egemenliğin kaynağındaki değişimin yanında- bir özgürlük felsefesine karşılık gelmektedir. Modern çağın değerleriyle uyumlu bir şekilde cumhuriyet, insanların özgür ve eşit yasalar altında yaşamalarının toplumsal, hukuki ve siyasal norm ve düzenlemelerini kapsar. Cem Eroğul’un da vurguladığı gibi cumhuriyeti öncelikle bir düşünce akımı olarak ele almak gerekmektedir (2003, s. 102). Cumhuriyetçi düşünce, kökleri Platon’dan Aristoteles’e kadar uzanır; Machiavelli’den Montesquieu’ya, Harrington’dan Rousseau’ya ve Kant’a kadar pek çok düşünürün üzerinde durduğu zengin bir düşünsel birikime sahiptir. Modern siyaset ve toplum anlayışıyla uyumlu olarak cumhuriyetçilik, bireysel hürriyetler ile adil ve barışçıl bir yaşamın da temeli olarak yorumlanmaktadır. Çağdaş cumhuriyetçi düşünce, liberal demokrasinin özgürlük kavrayışındaki sorunları dile getirerek, bu felsefeyi yeniden öne çıkarmaktadır (Uslu, 2021, s. 48-9). Zengin bir tartışma sunan bu literatür içinde Philip Pettit, Hannah Arendt gibi düşünürler Neoklasik -klasik- Cumhuriyetçi sayılırken, Maurizio Viroli ile Quentin Skinner Neo Romacı -modern- Cumhuriyetçi fikir insanları olarak anılmaktadır (Keyman ve Turnaoğlu, 2008, s. 41). Bu çalışma cumhuriyetin kuruluş süreci ile kurucu eyleme odaklandığı için cumhuriyetçi literatür içindeki ayrışmalar yerine bu düşüncenin bütününe yaslanan bir çözümleme sunmayı denemektedir. Türkiye’de Cumhuriyet’in kurucu eylemini soruştururken, kuruluşta siyasal katılım ve siyasal muhalefet teması öne çıkarılmaktadır. Cumhuriyeti, monarşi ya da tiranlıktan, aristokrasi ya da oligarşiden ayıran temel husus, siyasal katılımdır. Yalnızca cumhuriyetlerde yönetenler aynı zamanda yönetilendelerdir. Siyasal katılım, cumhuriyete içkin bir ilkedir. Bu ilkeyi modern siyasetin merkezine taşıyarak, onu güncelleyen Arendt’e göre aktif yurttaşlığın bir uzantısı olarak siyasete dahil olma, yalnızca temel hürriyetlerin değil kamusal özgürlüklerin de başlangıcı sayılır (Arendt, 2017, s. 154). Kuruluşta siyasal katılım ve çoğulluk, toplumun tüm kesimlerini kapsayan özgürlükçü bir cumhuriyetin başlangıcı sayılabilir.

Özgürlükçü bir cumhuriyetçiliğin yolunu döşeyen tematik izleğin yanı sıra fiili olarak cumhuriyeti tecrübe eden toplumların deneyimi de bu çalışmanın görüş alanına girmektedir. Modern çağda halk hareketleriyle başlayan devrimler, cumhuriyetçi başlangıçların önünü açmıştır. Egemenliğin el değiştirmesinden ibaret kalan baskıcı cumhuriyet deneyimleri ile kimi eksik unsurlarına rağmen etkin yurttaşlığı ve çoğulluğu sağlayabilen demokratik başlangıçlar arasında bir ayırım yapılabilir. Egemenliğin kaynağındaki değişim iktidar seçkinlerinin değişmesiyle sınırlı kalıyorsa, cumhuriyetin özgürlükçü ayağı aksamaktadır. Toplumun üyeleri olan yurttaşların siyasete müdahil olarak, politik alanı genişletmeleriyle demokratik bir cumhuriyetin önü açılmaktadır. Amerika ile Fransa’daki halkların direniş mücadeleleri sonucunda yazılı anayasalarla çerçevelenen cumhuriyet idaresine geçilmiştir. Modern çağda gerçekleşen iki kuruluş tecrübesi, demokratik ya da otoriter cumhuriyetçi başlangıçlar açısından önemli bir mukayese zemini sunmaktadır. Dolayısıyla çalışmanın ilk kısımda siyasal katılım ve yasa boyutu ile Amerikan ve Fransız Devrimleri ardından kurulan iki Cumhuriyet yorumlanmaktadır. İkinci kısımda ise yakın geçmişin bilgisiyle Türk Devrimi ve Cumhuriyet’in kurucu eylemi çözümlenmektedir.

1. Amerika ve Fransa’da Devrim ve Cumhuriyet’in Kuruluşu

İdare olarak cumhuriyetlerin Yunan kent devletlerine dek uzanan bir geçmişi olsa da bu çalışmada halkların eşitlik ilkesine doğru yönelindikleri modern çağdaki cumhuriyetçi başlangıçlara odaklanılmaktadır. Uzun Orta Çağ boyunca mutlakiyetçi monarşilere özgü olan ayrıcalıklı, hiyerarşik feodal aristokratik toplum düzeni aşınmaya başlamıştı. Devrimleri başlatan, kamusal özgürlük alanını kurmaya iten nedenler toplumsal koşullardaki değişim talebiydi (Tocqueville, 2004, s. 308). Amerikan kolonilerinde bağımsızlık mücadelesine eşlik eden hukuki ve siyasi taleplerle Fransa’da Devrim’e eşlik eden isyanın niteliği birbirine yakındı (Acton, 2019, s. 103). Ayrıcalıklı düzene ve sömürüye son verme gayesindeki devrim ateşi, iki toplumda da mutlakiyetçi egemenliklere karşı mücadele vermekteydi. Monarşilerin yerine koydukları idare ise o vakte kadar şehir devletlerine özgü, arkaik bir yönetim olarak görülen cumhuriyettir. Bu bakımdan iki devrim, birbirinden bağımsız düşünülemez gibi tüm insanlık için de yeni bir dönemi müjdelere (Audier, 2006, s. 47). Yeni çağın ekonomik, toplumsal ve hukuki değerleriyle aynı potada eriyen cumhuriyet idaresi, toplumun daha geniş bir kesimini de siyasete dahil ederek parlamentolu bir sisteme eklenir. İlk etapta Amerikan Devrimi ve Cumhuriyeti, Atlantik’in diğer tarafını etkilememiş gözükmemektedir. Arendt’in ifadesiyle Amerikan Devrimi Fransız Devrimi kadar dünyayı ateşe vermemiştir (2017, s. 70). Fakat Fransa’daki 1789 Devrimi ve ardından kurulan Cumhuriyet, bünyesinde taşıdığı toplumsal ve siyasal ruhla monarşilerin devrimini kapatan bir siyasal fenomene dönüşür².

Öncelikle Amerika ile Fransa’da Cumhuriyet’i kuran yönelimin benzerlikleri ortaya konabilir. Her iki toplumda da devrime yol açan süreci başlatan iki talebin yükseldiği ileri sürülebilir. İlki, toplumun tüm kesimlerini ilgilendiren siyasetin kendilerine kapalı kapılar ardındaki birkaç kişinin hükmünde olmasına yönelik bir tepkidir. Kırsalda ya da kentte çalışan, üreten ve vergi veren kesimler, kendi kaderleri hakkında hüküm verilen yere dahil olmayı yani siyasete müdahil olmayı istemektedir. Fransa’da geleneksel parlamentolar bu anlamda gayri adildi ve kısıtlı bir imkân sunmaktaydı. Amerikan kolonilerinde ise İngiliz Devleti, Kıta Avrupa’sında yerleşik olan toprak ve yönetim düzenini dayatmaktaydı. Dolayısıyla Amerikan ve Fransız Devrimleri, topluma dışarıdan ya da yukarıdan dayatılan eski düzene isyandır. İngiliz Devleti’ne karşı bağımsızlık mücadelesi veren Amerika’daki Devrim’le hiyerarşik ve ayrıcalıklı geleneksel topluma ve monarşiye başkaldıran Fransız Devrimi sonrasında her iki ülkede, temsili demokrasiyle halk egemenliğini buluşturan cumhuriyet idaresi benimsenmiştir (Tarhan, 2021, s. 47). Amerikan ve Fransız yakın tarihinden hareketle cumhuriyetin asabiyesinde bir karşı çıkış hareketi vardır (İnsel, 1998, s. 115). Diğer bir talep ise yasa önünde eşitlik ilkesidir. Cemaat ve loncalarının ayrı ayrı hakları yerine devlet ve yasa katında tüm yurttaşların eşit sayıldığı bir hukuk düzeni ticaret ve sanayi çağının bir gereği haline gelmiştir (Tocqueville, 2016, s. 405). Yükselen iki talebin cumhuriyetçi bir yönetime doğru evrilerek somutlaştığı kurum ise modern parlamentolardır. Amerikan topraklarında kolonilerin içinde yapı ve işleyişi bakımından düzenlilik arz eden temsil mekanizması ile yerel meclisler vardı. Fransa’da ise Genel Meclis’in (États Généraux) yanında şehir meclisleri vardı. Fransa’da danışma niteliğindeki Genel Meclis en son 175 yıl önce toplanmış (Ağaoğulları, 2006, s. 182), şehir meclislerinin gücü birkaç yüzyılda gerilemiş olsa da ikisi de Devrim’le yenilenerek, siyasal katılım ve yasa önünde eşitlik ilkelerini var eden modern kurumlara dönüşmüşlerdir. Değişim yalnızca parlamento ve parlamenter sistemde değil aynı zamanda modern anayasalara rehberlik eden hak bildireleriyle de takip edilebilir. Siyasal birlik oluşturulmadan önce Amerika’da *Virginia Haklar Bildirgesi* (1776) gibi her insanın doğuştan getirdiği haklara sahip olduğunu vurgulayan özgürlükçü metinler kaleme alınmıştı. Fransa’da ise *İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi* (1789) temel hak ve hürriyetlerin yasal güvence altına alınmasını talep etmekteydi. Her iki ülkede devrimler, yitkileriyle değil önderlik ettikleri kurucu sözleşmeler ve kurumsal yapılarla birlikte

²Amerikan ve Fransız Cumhuriyeti’ni kuran toplumsal, ekonomik ve siyasal gelişmeler ile devrim fenomenini çok daha geniş bir başlık altında ele alan çalışma için Bknz. Belgin Tarhan, ‘Kurucu Eylem’ Üzerine: Amerikan ve Fransız Devrimi Aracılığıyla Alexis de Tocqueville ile Hannah Arendt’te Modern Başlangıç Sorunu. *Liberal Düşünce Dergisi*, s.104, 2021, s.27-50.

anılmalıdır. Arendt, modern çağda kurucu eylemi anayasanın oluşumuyla özdeş saymaktadır (2017, s. 162). İki ülkede de modern yazılı anayasalar, yeni düzenin kuruluşuna meşruiyet oluştururken aynı zamanda yurttaşların hak ve hürriyetlerini koruma sözü veren temel yasa hükmündedirler. 1776’te Amerika’da, 1791’de ise Fransa’da modern anlamda ilk yazılı anayasalar kabul edilmiştir. Devrimler, peşi sıra gelen hak bildireleri, anayasal mutabakat metinleri ve modern parlamentolarla cumhuriyetçi bir başlangıcın esasını oluşturmaktadır.

Amerika ile Fransa’da direnişi başlatan koşullarda ortaklık olmakla birlikte devrimin sonuçlarıyla kurulan cumhuriyet idaresi açısından bir ayrışma söz konusudur. İki toplumun tarihi coğrafi arka planıyla kültürel ve toplumsal düzeni arasında farklılıklar, yönedikleri cumhuriyet idaresinde sonuçlarını göstermektedir. Burada, tüm bu farklılıklara şerh düşerek bir değerlendirme yapılarak devam etmek gerektiği için iki ülkedeki cumhuriyetçi başlangıçta siyasal katılım ekseninde bir inceleme yapılmaktadır.

Amerika’da Cumhuriyet’i kuran Devrim, İngiliz Devletine karşı bir bağımsızlık mücadelesiyle ateşlenir. Amerika’da direniş ve isyan öncesinde ise koloniler, atanmış her İngiliz valisine karşılık o yöredeki insanların iradesini temsil eden meclislere sahiptir. Yöneten-yönetilen ayrımının belirginleşmediği bu temsil düzeninde koloniler, kendi kendilerini yönetme pratiği edinmişlerdir. Komün üyesi olan insanlar kanaatlerini öne sürmekte, ortak meseleleri müzakere etmekte ve birbirilerine verdikleri karşılıklı sözlerle bağlayıcı kararlar almaktaydılar. Amerikan Devrimi’ni gerçekleştirenler, kamusal alanın eşitler arasındaki kanaatlerin değişimiyle genişletilebileceğini biliyorlardı (Arendt, 2017, s. 120-1). Birlik’ten önce de var olan siyasal katılım, Cumhuriyet ile soyut bir şeye dönüşmez aksine etkin yurttaşlık ediminin nüvesini oluşturur. Siyasetin, yurttaşların katılımıyla yerelde başlaması, Cumhuriyet’in yönetim süreçlerine etki etmiştir. Merkezi yönetim ile yerel idare arasındaki yetki bölüşümünü gerçekleştiren dikey kuvvetler ayrılığı, yurttaşların siyasal beklenti ve taleplerini merkeze taşıyan bir işlev görmektedir. Öte yandan rejimin çoğunlukçu bir mutlakiyete kaymasının önünde de bir bariyer oluşturmaktadır. Kıta Avrupa’sındaki Fransa’da ise son birkaç yüzyıldaki merkezileşmeye ve mutlakiyetçi yönetime rağmen 1789 Devrimi, halkı eski rejime karşı harekete geçirerek birleştirmiştir. Eski rejime karşı tek yumruk haline gelen toplumsal kesimler, yeni rejim üzerine farklı siyasal taleplerle öne çıkmışlardır. Bağımsız toplulukların, kulüp ve şehir meclislerinde toplanan kesimlerin siyasi etkinlikleri Devrim sonrasında artmıştır. Fakat siyaset yapma ve yeni rejime etki etme imkânı taşıyan bu sivil dernek ve örgütlerin ömürleri kısa olmuştur. Monarşiye son veren Meclis’in içindeki Jakobenler, toplumsal ve siyasal muhalefet bloklarını etkisiz hale getirerek kendilerini halkın yegâne temsilcisi saymaktadırlar. Devrim’den sonra dernekleşmeye, partileşmeye, gruplaşmaya ve sınıflaşmaya engel hükümler çıkarılarak, sivil toplum örgütlerinin faaliyetleri engellenir. Örneğin 1791’de Le Chapelier Yasası’yla meslek sendikaları yasaklanır (Audier, 2006, s. 48). Her türlü dernek ve meslek örgütlerinin yanında yereldeki talep ve isteklerin önü kesilir. Fransa’da Cumhuriyet’in kuruluş sürecinde siyasetin çoğulluk arz eden kamusal yaşamına darbe indirilir. Yeni kurulan Cumhuriyet’te halk egemenliği ile beka sorunu öne çıkarılır. Görünürde monarkın boşalttığı koltuğa halk oturmuştur. Rousseau’nun halk egemenliği fikrinden beslenen milli egemenlik anlayışı, çoğunlukçu bir yönetimin önünü açarken, azınlıkta kalan toplumsal kesimleri siyasetten dışlamaktadır (Arendt, 2017, s. 208). Cumhuriyetçi liderlerin gözünden Prusya ve Avusturya gibi dış düşmanların yarattığı beka sorunu içerdeki devrim karşıtı ve halk düşmanı sayılan kesimlerin faaliyetleriyle büyümektedir (Ağaoğulları, 2006, s. 297). Fransa’daki Devrim tecrübesinde mutlak ve bölünmez egemenlik fikri, yıkıcı ve dışlayıcı bir arınmayı beraberinde getirmiştir. Görüş ayrılıkları ile muhalif hareketler, egemenliğe tehdit oluşturduğu gerekçesiyle susturulmuş, ihanetle suçlanmışlardır (Sezer, 2012, s. 23).

2. Siyasal Katılım Bağlamında Türkiye’de Cumhuriyet’in Kuruluşu

Türkiye’de Cumhuriyet’in kuruluş harcında, hem yüzyıllardır süregelen Osmanlı’nın geleneksel devlet düzenine hem de Cihan Harbi sonrasında başlayan işgallere karşı direniş vardır. 1908’de Kanuni Esasi’nin yeniden yürürlüğe girmesi ve parlamentonun kurulmasına

rağmen rejim, meşruti monarşiydi. Cihan Harbi'ndeki yenilgi sonrasında bölgedeki diğer monarşiler gibi Osmanlı Devleti de varlığını sürdürmemiştir. Savaş sonrasında imzalanan Mondros Mütarekesi'yle ülkede fiili olarak hukuki ve siyasi iktidar boşluğu doğmuştur (Tunaya, 1988, s. 7). Yeni ulus devlet ile Cumhuriyet ise bir yandan işgallere karşı direniş göstererek bağımsız bir siyasal düzenin önünü açmaktaydı, diğer yandan da egemenliği gökyüzünden indirerek halka verme iddiasındadır. Anadolu'da doğan direniş kuvvetleri, Ankara'da BMM (Büyük Millet Meclisi) çatısı altında birleşerek askeri ve siyasi olarak idareyi devralır ve 1923 yılında siyasal bir rejim olarak (form of state) cumhuriyet idaresini kurar. Bu çalışmada vurgulanan ayrımla kurulan rejim dar anlamda bir cumhuriyeti gerçekleştirmiştir. Geniş manada cumhuriyet yani demokratik bir cumhuriyet için ise daha kat edilmesi gereken uzun bir yol vardır.

Türkiye'de bağımsızlığın kazanılması ve halk egemenliği rejiminin kurulmasıyla ilgili olarak iki tarih öne çıkmaktadır: TBMM'nin açıldığı 23 Nisan 1920 ile Cumhuriyet'in ilan edildiği 29 Ekim 1923. Bu zaman aralığı içinde 1919 ile 1923 arası kurtuluş, sonrasındaki süreç ise kuruluş olarak adlandırılmakta, iki dönem birbirinden ayrı tutulmaktadır (Demirkent, 2017, s. 103-4). Oysa toplumların yakın tarihleri, bağımsızlık mücadelesi ile yeni bir siyasal düzene doğru giden sürecin iç içe olduğunu göstermektedir. Sözgelimi Amerikan Kolonileri, İngiliz askerlerine karşı Bağımsızlık Savaşı verirken aynı zamanda yeni bir siyasal başlangıcın hazırlığı içindedirler (Arendt, 2017, s.186). Türkiye'de de Cumhuriyet'in kuruluşu, Kurtuluş Savaşı'yla birlikte ilerlemiştir. Örneğin 1921 yılının Ocak ayında, Anadolu'da İnönü Muharebesi devam ederken Meclis, Teşkilatı Esasiye Yasası'nı (20 Ocak 1921) çıkarmıştır. Kurtuluşla kuruluş arasında zamansal bir ayırım yapılmadığı yeni rejimin kurucularının sözleriyle de teyit edilmektedir. Mustafa Kemal Paşa Nutuk'ta şu ifadeleri dile getirmektedir (2015, s. 40): "... milli mücadele muvaffakiyete yaklaştıkça safha safha bugünkü devre kadar milli irade idaresinin bütün esaslarını ve şekillerini tahakkuk ettirmesi tabii ve kaçınılmaz bir tarihi seyirdir". Türkiye'de Cumhuriyet'in kurucu eylemini daha iyi anlayabilmek için Anadolu topraklarının işgaline karşı başlayan sivil ve askeri direnişi başlangıç kabul etmek gerekir.

Bülent Tanör, Türk Kurtuluş Savaşı literatüründe, Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1919) ile BMM'nin açılışı (23 Nisan 1920) arasında geçen on yedi aylık zamanı Kongreler Dönemi olarak geçtiğini belirtir (1998: 15). Dolayısıyla yerel ve bölgesel kongreler düzenleyen sivil direniş dernekleri hareket noktası olmalıdır. Bu kapsamda Cumhuriyet'in kuruluşu üç evreye ayrılarak değerlendirilmektedir: Kongreler Dönemi (1918-1920), Birinci Meclis (1920-22) ile Cumhuriyet'in ilanı ve Devrimler Dönemi (1923-1946).

2.1. Kongreler Dönemi

Tarık Zafer Tunaya'nın *Türkiye'de Siyasal Partiler-Mütareke Dönemi* başlıklı eserinde 1918 ile 1920 arasındaki dönem, Müdafaa-i Hukuk Devresi olarak yer alır. Tunaya'ya göre Mütareke döneminde Türkiye'deki pek çok sayıdaki parti ve dernek, aynı amaçlar etrafında toplanmış direniş unsurlarıdır (Tunaya, 1988, s. 36). 1909 yılında çıkan Cemiyetler Kanunu'na uygun bir şekilde kurulan sivil dernekler, vatanın öz savunma ihtiyacına binaen ortaya çıkmışlardır. Mondros Mütarekesi'yle Osmanlı Devleti'nin işgallere karşı etkisiz kalması, hükümet otoritesindeki zafiyetle doğan hukuki ve siyasi boşluğun neticesinde bu sivil oluşumların sayıları artmıştır. Kuvayi Milliye gibi yerel direniş güçlerini de yönlendiren yereldeki sivil dernekler, yörelerinin ve ülkenin kaderi üzerinde söz sahibi olmaya aday bir konumdadırlar. İlköğretim programları yoluyla genele de yayılan resmi tarih yazınında, bu dönemin aktörleri olan sivil derneklerin değil de yürüttükleri siyasal etkinliğin adı olan kongrelerin anılması, Cumhuriyet'in yerelde başlayan katılımcı yönünü gölgede bırakmaktadır. Vatanın fiilen işgal altında olduğu bir zaman diliminde hem yurt savunmasında hem de onun geleceğine yön verilmesinde rol alan sivil yapıya yakından bakmak gerekmektedir.

Kongreler döneminin öznesi olan sivil direniş derneklerinin öne çıkan nitelikleri birkaç maddeyle ortaya konabilir. İlk sivillik unsuru açılabılır. Kongreleri örgütleyen, yerel ve

bölgesel direnişin gücünü oluşturan derneklerin mensupları, mülki idare amirleri, eşraf, avukat ve mahalli gazeteciler gibi buldukları bölgenin ileri gelen kişileridir (Berkes, 2016, s. 478; Öz, 1992, s. 72-3). İkinci olarak derneklerin iç işleyişi temsil ve vekalet bağı içinde gönüllülük esasıyla yürümektedir. Yörelerindeki Türk ve Müslümanları doğal üye kabul ederek genişlemeye müsait bir yapı oluşturmaya yönelik cemiyetler, iç organlarında seçim, temsil ve vekalet usullerini işletmektedir (Tanör, 1998, s. 87). Öte yandan dernekler, vatanın içinde bulunduğu koşullar neticesinde kendiliğinden meydana gelen oluşumlardır. Cemiyetler, İstanbul hükümetiyle organik bir bağ içinde olmadıkları gibi Kemalist önderliğin henüz ortaya çıkmadığı bir evrede örgütlenmişlerdir (Tanör, 1998, s. 58). En önemlisi de vatanın kaderi üzerinde yakın geleceği de belirleyen bir kurucu eylemi başlatmalarıdır. Tanör on yedi ay gibi kısa bir sürede Kongreler Dönemi’nde alınan kararların TBMM yasalarına kaynaklık ettiğini ve savaşın Meclis’le yürütülmesini zorunlu kıldığını belirtmektedir (1998, s. 131).

Sivil direniş derneklerini, Arendt’in cumhuriyetin asıl mekanları olarak gördüğü konseylerle ilişkilendirmek mümkündür. Arendt, modern toplumun ve siyasetin başlangıcı saydığı Amerikan, Fransız ve 1917 Rus Ekim Devrimi gibi büyük hareketler içinde beliren ve siyaseti yurttaşlara doğru genişleten konseylerin varlığına dikkat çeker (2017, s. 107). Bu bağlamda direniş güçleri oluşturan halk hareketleri, yalnızca eskiyi devirmekle kalmaz aynı zamanda kendini dayatan koşullara karşı kendiliğinden doğan bir toplumsal mekanizma oluşturarak, ülkenin kaderi üzerine kurulacak yeni yapının aktörleri olmaya da aday hale gelir. Konseyler, siyasetin merkezdeki gücünü yerele dağıtan yatay bir örgütlenme modeli sunduğu için siyasal etkinliği ve katılımı güçlendirir (Arendt, 2009, s. 106). Devrimci direniş mücadelesi içinde meydana gelen sivil oluşumların her toplumda farklılık gösteren görünüşleri vardır. Ancak toplumsal ve tarihi farklılıklara şerh düşmek kaydıyla kimi ortak unsurlar öne çıkarılabilir. Arendt’e göre konseylerin göze çarpan en önemli unsuru, kendiliğinden oluşmalarıdır (2017, s. 352). Konseyler, yurttaşlara yerelden başlayarak politikaya katılım olanağı sağlamaktadırlar (Sezer, 2012, s. 31). Öte yandan Arendt, konseylerin karar alıcı rollerine de dikkat çeker. Devrimlerin ilerleyen süreçlerinde onun profesyonel kadroları öne çıksa da Arendt, toplumun farklı kesimlerini bir araya getiren konseylerin yalnızca alınan kararları yürüten bir pozisyona indirgenmediğini dile getirir (2017, s. 352). Türkiye’de fiili iktidar boşluğu içinde çıkan direniş dernekleri de aynı özelliklere sahip görünmektedir. Yerelde kendiliğinden başlayan halk hareketleri, vatanın kaderi hakkında karar vermeye aday bir siyasal etkinlik içindedir. Tanör sivil, demokratik ve halkçı yönüne vurgu yaptığı dernekleri belirleyen kavramın şûra olduğunu belirtir. Zira bu dönem içinde halk/halkçılık manasında kullanılan şûra, yerelde örgütlü bir biçimde toplumu siyasete davet eden bir mahiyet taşımaktadır (Tanör, 1998, s. 131).

Amerika tecrübesi, yurttaşları karar alma sürecine dahil eden katılım modelini federatif ilkeyle siyasal sistem içine köklü bir şekilde yerleştirmiştir (Sezer, 2012, s. 31). Fransa’da ise Devrim’in ilk yıllarında etkin olan toplumun farklı kesimlerinin oluşturduğu kulüp ve topluluklar gibi seksiyonlara gerek kalmadığı, halkın iradesinin tecelli ettiği tek adresin Meclis olduğu fikri egemen hale gelmiştir (Arendt, 2017, s. 322). Türkiye’de Cumhuriyet’in kurucu mekanları olarak gösterilebilecek olan sivil direniş dernekleri farklı bir seyir izler. Söz konusu sivil birlikler kapatılmaz, onların düzenledikleri yerel kongreler -Batı Anadolu ile Güneydoğu’daki işgallerin oluşturduğu tehdit nedeniyle- önce bölgesel ardından ulusal düzeye taşınır. Bu süreçte dernekler de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti (A-RMCH) altında birleşirler. Tanör sivil direniş derneklerinin süre, amaç ve alan bakımından taşıdıkları sınırlılıklara rağmen Osmanlı’dan intikal eden derin siyasal krizin demokrasi yoluyla çözülebileceğini gösteren özel konumuna dikkat çeker (1998, s.135). Yerelde başlayan katılım ve temsil, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’ne ulus devlet ile yeni rejime geçiş sürecinde büyük bir meşruiyet kazandırmıştır.

2.2. Birinci Meclis

Kongreler Dönemi'nde elde edilen geniş katılımlı örgütlenme tecrübesi 1920'de kurulan Meclis'e aktarılmıştır. Tanör bu dönemde alınan kararların TBMM yasalarına kaynaklık teşkil ettiğini, savaşın da Meclis eliyle yürütülmesini zorunlu kıldığını belirtmektedir (1998, 135). O dönemki adıyla BMM ilk yasama yılında, 87'si Osmanlı Mebusan Meclisi'nden gelen toplamda 426 vekilden oluşmaktadır (Demirel, 2020, s.71). A-RMHC'nin teşkilatlandığı illerden seçilen vekillerin sayısı ise 339'dur. Henüz yerel, yöresel ve bölgesel kongreler düzenleyen derneklerin Türk ve Müslümanları doğal üye kabul eden bir yol izlemesi, Meclis çatısı altında toplandığında temsil ve katılım açısından meydana gelen sorunları gün yüzüne çıkarmıştır. Bu zaman aralığında Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatleri de Büyük Harp sonrasındaki işgallere karşı koymak üzere direniş dernekleri kurmuşlardır. Kongre döneminde ulusal birliğin esas unsurları Türk ve Müslümanlar olarak görüldüğü için aynı eğilim Meclis'te de devam etmiştir (Demirkent, 2017, s. 105). Heyet-i Temsile adına Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mart 1920 tarihinde Ankara'da bir meclisin toplanmasına ilişkin hükümleri sıraladığı genelgede "anasırı gayri müslime intihaba[seçime] iştirak ettirilmeyecektir" hükmü yer almaktadır (Unat, 1957, s. 485). Siyasal katılımı dar tutan diğer bir husus, partileşmenin/fırkalaşmanın önünün kapatılmasıdır. Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde açıkça A-RMHC'nin İttihat ve Terakki'nin bir devamı olmadığı ilan edilir (Sezgin, 2005, s. 18). Mütareke sonrasındaki dönemde vatanın en örgütlü teşkilatı olan İttihat ve Terakki'ye karşı mesafeyi korumak amacıyla partileşmeye müsaade etmeyen bir yol izlenir³. Birlik ve bütünlüğü korumaya dönük bu karar, Birinci Meclis içinde sürdürülmek istense de Meclis'te gruplaşmanın önüne geçilemez. 1920'nin ikinci yarısında Meclis'te Tenasüt Grubu, İstiklal Grubu, Halk Zümresi Grubu, Islahat Grubu gibi parlamento içi oluşumlar vardır (Atatürk, 2015, s. 444). Bu sırada Meclis'te üyesi olmamakla birlikte Türkiye Komünist Fırkası ve Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası kurulur. Siyasal birlik yönündeki taleplere rağmen Mustafa Kemal ve arkadaşları tarafından kurulan daha sonra adı Halk Fırkası olan A-RMH Grubu yani yaygın bilinen adıyla Birinci Grup kurulur.

Kurucu meclis niteliğindeki Birinci Meclis içindeki Birinci Grup, ekseriyetle, Osmanlı'dan kalma müesseseleri yıkmak isteyen demokratik, devrimci ve laik zümre olarak adlandırılır. Sözcüleri Sezgin, inkılapçı/ilerlemeci olarak adlandırdığı Birinci Grup'la muhafazakâr dindar saydığı İkinci Grup arasındaki ayrımı, 1918-21 yılları arasındaki Müdafaa-i Hukuk Dönemi'nde çıkan isyanların bir yansıması olarak yorumlar (Sezgin, 2005, s. 19). Sezgin'in de içinde olduğu geniş bir entelektüel çevre, karşıtlığı Birinci Grup'un laik, ilerlemeci ve inkılapçı kimliğiyle İkinci Grup'un gelenekçi, mukaddesatçı, halifelik ve saltanat yanlısı kimliği arasında kurmaktadır. *Birinci Meclis'teki Muhalefet* adlı eserinde ayrıntılı bir inceleme sunan Demirel ise ayrışmanın radikaller ile gelenekçiler ya da devrimciler ile muhafazakârlar arasında olmadığını belirtir (2020, s. 44). Bu doğrultuda en güvenilir kaynak Birinci Meclis'in yaklaşık üç yıl süren yasama döneminde gündeme gelen meseleler üzerine vekillerin ifadeleridir. Genel bir çerçeve çizmek gerekirse bu dönem içinde en önemli konular Teşkilatı Esasiye Kanunu, yasama ile yürütme yetkilerinin dağılımı, İstiklal Mahkemelerini kuran yasal düzenlemeler, Başkomutanlık Kanunu, Hürriyet-i Şahsi Kanunu gibi düzenlemelerdir. Meclis'in gündemine gelen konular hakkındaki tartışmaların yanında İkinci Grup'un programı ile onun yaygın organı gibi rol oynayan Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey'in çıkardığı *Tan Gazetesi* de önemli bir kaynak teşkil etmektedir (Demirel, 2005, s. 186).

Meclis içindeki muhalefetin siyasal katılımı ele alındığı vakit, İkinci Grup hakkındaki ön kabullerin ötesinde bir değerlendirme yapmak gerekmektedir. Öncelikle İkinci Grup'un parti programının ilk maddesinde belirttiği gibi Misak-ı Milli çerçevesinde birlik ve milletin bağımsızlığı ilkelerine sadakat esastır. Demirel, İkinci Grup'un Millî Mücadele başarıya

³Sivas Kongresi'nin açısında delegeler "Her türlü ihtirâsât-ı şahsiye ve siyasiyen ve firkacılık âmâlinde münezzeah bir azm-ü-iyem ile çalışacağıma, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ihyasına çalışmayacağıma namusum ..." diye başladıkları yeminle Kongre'nin İttihat ve Terakki dahil hiçbir fırkayla ilgisinin olmadığını duyurmaktaydılar. Bknz. Fethi Tevetoglu, "Atatürk ve İttihat Terakki", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 5(15), (1989), 613 vd.

ulaşınca kadar Meclis’teki birlikteliğin ortadan kalkmaması⁴ adına duyarlı bir şekilde hareket ettiğinin altını çizer (2020, s. 294). Öte yandan İkinci Grup’un ısrarla üzerinde durduğu ilkenin meclis egemenliği ve üstünlüğüyle ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. İlk bakışta bu hususta Birinci Grup’la tam bir uyum içinde olması beklenmesine rağmen İkinci Grup’un Meclis görüşmelerinde millet iradesinin tecelli ettiği kurum olan Meclis’in fiili olarak devre dışı bırakılarak etkisiz hale getirildiği şikayetini dile getirmektedir. Demirel de İkinci Grup üyelerini bir araya getiren yakınlaşmanın Teşkilatı Esasiye Kanunu’nda benimsenen meclis üstünlüğü ilkesinin zedelenmesini, yasama ve yürütme erkinin Meclis adına dar bir grubun kullanmasından duyulan rahatsızlıktan doğduğunu dile getirir (Demirel, 2020, s. 295).

Meclis içindeki siyasal muhalefetin varlığı kadar Meclis dışındaki toplumsal ve siyasal muhalefet unsurlarına da bakılmalıdır. 1920 ile 1923 arasında vatanın ve milletiyle bölünmez bütünlüğü ve onu saf biçimde temsil eden Meclis’in gücü öne çıkarılmıştır. Meclis dışındaki birliktelik ve örgütlenmeler ise dışlanmıştır. Sözelimi Türkiye’de Sosyalist Fırka’nın kurucuları olan Mustafa Suphi Bey ve arkadaşlarının Karadeniz sularında gemilerinin batırılarak öldürülmesi gibi elim vakalar yaşanmıştır.

Direnış ve devrimle ivmelenen modern başlangıçların yapı taşı modern anayasalardır. 20 Ocak 1921’de kabul edilen Teşkilatı Esasiye Kanunu, siyasal birliğin formuna (yani halk egemenliği rejimi) ve tipine (meclis hükümeti sistemi) ilişkin bir karardır (Demirkent, 2017, s. 137). Henüz Cumhuriyet ilan edilmemiş ve saltanat kaldırılmamışken “egemenliğin kayıtsız şartsız milletindir” ifadesi Teşkilatı Esasiye Kanunu’nun ilk maddesi Cumhuriyet’in de habercisidir. Demirkent, halk egemenliğini benimseyen Teşkilatı Esasiye Kanunu ile birlikte adı konulmasa da bir cumhuriyettten söz edilebileceğini söyler (2017, s. 162). Bu noktada siyasal katılım açısından Teşkilatı Esasiye Kanunu’nun sunduğu en önemli imkân yerel özerkliliktir. Kurucu eylem Kongreler Dönemi’yle başlatıldığında, katılımın yerelden başladığı önermesi gerçeklik kazanmaktadır. Birinci Meclis vekillerinin büyük bir kısmının A-RMCH’nin örgütlü olduğu her bir ilden geldiği dikkate alınırsa yereldeki kanaat ve taleplerin siyasetin merkezine taşındığı söylenebilir. Teşkilatı Esasiye Kanunu da bu eğilimin sonucu olarak yorumlanabilir. Biri ek olmak üzere yirmi üç maddeden oluşan Teşkilatı Esasiye Kanunu’nun onuncu maddesinden sonrası idari teşkilatlanmaya ilişkin hükümler içerir ve vilayetlerin kazalara, kazaların nahiyelere ayrıldığı, vilayetlerin tüzel kişiliğe ve özerkliğe sahip olduğu belirtilir. Kanuna göre iç ve dış siyaset, şer’i, adli ve askeri konular ile uluslararası ekonomik ilişkiler gibi devletin temel yetkili olduğu sahalara bırakılırken, bunun dışındaki konular da yerel yönetimler tasarrufla bulunma imkanına sahiptir. Bu kapsamda vakıflar, müderris, maarif, sıhhiye, iktisat, nafia ve sosyal alanlara ilişkin konularda il şuralarına karar alma ve uygulama yetkisi tanınmaktadır. Türk siyasi ve hukuki düzeninde bir istisna niteliğinde olan Teşkilatı Esasiye Kanunu idari merkezizetçiliği reddederek yerelde özerkliği tanıyan ilk ve son yasadır.

2.3. Cumhuriyet’in İlanı ve Sonrası

Lozan Barış Antlaşması’nın imzalanması (24 Temmuz 1923) ile Cumhuriyet’in ilanı (29 Ekim 1923) kuruluşun üçüncü evresini başlatan büyük gelişmelerdir. Aynı zamanda cumhuriyetçi siyasal katılım açısından da bu süreç dönüm noktası sayılabilir. Kuruluşun bu evresinde gerek Meclis’te gerekse Meclis dışı kamusal alanda temsil ve katılım azalmaktadır. Birinci Meclis 1 Nisan 1923 tarihinde seçim karar alarak son toplantısını 15 Nisan 1923’te yapmıştır. 11 Ağustos 1923 tarihinde toplanan İkinci Meclis’in içinde Birinci Meclisin muhalif vekilleri yer al(a)mamışlardır. İkinci Grup’tan hiçbir vekilin İkinci Meclis’e seçilmediğini belirten Demirel, İkinci Grup’un tarih sahnesinden el çektiği belirtir (2020, s. 436). Bu dönemde seçimlerin iki dereceli olduğu, adaylıkların kişilerin istek ve talepleriyle gerçekleştirmediği, vekil listelerinin Mustafa Kemal Paşa başkanlığındaki bir kurul tarafından

⁴Ahmet Demirel, İkinci Grup’un kuruluşunun Birinci Grup’un kuruluşundan 14 ay sonra, Başkumandanlık Kanununun üçüncü kez uzatılmasının ardından Temmuz 1922’de kurulduğunu belirtir. Bknz. Ahmet Demirel, *Birinci Meclis’teki Muhalefet İkinci Grup*, İletişim Yayınları, 2020, 283 vd.

belirlendiği hatırlanmalıdır. Bu dönemle birlikte 1946'ya kadar sürecek evrede Meclis'te temsil-vekalet ilişkisinin askıya alındığı ileri sürülebilir. Demirkent'in ifade ettiği gibi parçalı ve çatışmalı halk kavrayışının yerini etnik olarak türdeş, sınıfsal açıdan çatışmasızlığı esas alan ulus kavrayışı almıştır (2017, s. 237). Frederic Frey'in Türkiye'deki siyasal elitler üzerine yaptığı çalışmanın bulguları da bu görüşü destekler mahiyettedir. Araştırmasının büyük bir kısmını Türkiye'deki Tek Parti Dönemi'ne ayıran Frey, 1946 yılındaki iki partili parlamentoya kadar siyasal elite bürokratik elitin kaynaştığını, Meclis'in üst düzey bürokratlardan müteşekkil olduğunu göstermektedir. Frey'in bulgularına göre, askeri ve sivil yönetici kademesinin İkinci Meclis (1923-27 Dönemi) içindeki oranı %70, Üçüncü Meclis'te (1927-31 Dönemi) %44, Dördüncü Meclis'te (1931-34 Dönemi) %36, Beşinci Meclis'te (1935-38 Dönemi) %37, Altıncı Meclis'te (1939-43 Dönemi) %34, Yedinci Meclis'te (1943-46 Dönemi) %33'tür (1965, s. 181). Sivil ve askeri yöneticilerin dışındaki vekiller ise tıp, hukuk ve eğitim sahalarında görevli kamu görevlileridir. Sivil ve askeri bürokratların arasına hukuk, tıp, bankacılık ve eğitim sahasındaki yüksek tahsilli kişiler eklendiğinde, parlamentoda yüksek eğitilmiş bir egemen sınıfın var olduğu ortaya çıkmaktadır. Bürokrasi ile siyasi elit kaynaşmasının yanı sıra 1946'ya kadar ki hükümet sistemi, siyasetin merkezindeki eğitilmiş egemen sınıfın karşısına çevrede yer alan eğitimsiz yığınları konumlandırmaktadır. Birinci Meclis'teki İkinci Grup'un tasfiyesiyle birlikte parlamento, Mustafa Kemal'in başında olduğu Birinci Grup'un temsil ettiği dar bir elit kadronun güdümüne girmiş gözükmektedir.

Kuruluşun üçüncü evresinde, Meclis içindeki düzenin kamusal yaşamda da etkili olduğu anlaşılmaktadır. İkinci Meclis Dönemiyle birlikte muhalif görülerek dışarıda tutulan siyasal aktörler, yeni bir fırkada toplanırlar. 1924 yılında aralarında Kazım Karabekir, Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele gibi Mustafa Kemal'in silah arkadaşlarının yer aldığı 22 Milletvekili Halk Fırkası'ndan ayrılarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı (TPCF) kurarlar (Yerasimos, 1998, s. 97). Dolayısıyla Birinci Meclis'ten tasfiye edilen muhalefetin bu kez TPCF ile devam edeceği ileri sürülebilir. Partinin programında egemenliğin kayıtsız şartsız millette olduğunun kabulünün ardından demokratik işleyişe dair maddeler yer almaktadır. Bu kapsamda erkler ayrılığına dayanan bir hükümet sistemi ile farklı fikirlerin barınabileceği çok partili siyasal düzene geçiş benimsenen önceliklerdir. Ancak yasama ve yürütme erkini tek başına elinde tutan Mustafa Kemal Paşa önderliğindeki hükümet, güvenlik ve egemenlikle ilgili kaygıları öne çıkararak, Doğu illerinde baş gösteren Şeyh Sait İsyanı'nı da gerekçe göstererek, TPCF'yi kapatır. Şerif Mardin, siyasal muhalefetin Osmanlı'dan beri bölücülük, ayrılıkçılık ve vatana ihanetle ilişkilendirildiğini, Cumhuriyet'in başından beri de aynı eğilimin sürdüğünü belirtir. Mardin'e göre Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nda toplanan muhalif grup vahşice, 1930'ların başında Atatürk'ün tazyiki ile kurulan ve güdümlü muhalefet olarak da anılan Serbest Fırkası'yla birlikte doğan muhalefet ise nazikçe bastırılmıştır (1991, s. 180). Siyasal partiler gibi muhalif sayılan kanaat önderleri, gazete ve dernekler de bozgunculukla ilişkilendirilerek, tehdit olarak görülmüştür. 1908 yılından beri faaliyet gösteren Türk Ocakları 1930'da, Türk Kadınlar Birliği ve Mason Locaları 1935'te, Talebe Birliği ve Türk Spor Kurulu 1936'da kapatılır (Bora, 2017, s. 139). Siyasal muhalefetin yanında cemiyet ve derneklerin başını çektiği sivil toplum kuruluşları adım adım siyasetten uzaklaştırılır. Mardin, 1950'de iktidara gelen Demokrat Parti'nin bu eğilimi esaslı bir değişime uğratmadığını, bu kez DP'nin CHP'nin faaliyetlerini bölücülükle ilişkilendirdiğini hatırlatır (1991, s. 180-1). Başkaya ise 1946'da çok partili sisteme geçiş gibi gözükken olgunun aslında devletin esas partisinin yanına eklenen bir devlet partisinden ibaret kaldığını, o tarihlerde işçi ve çiftçilerin parti kurup politik alana girmelerine müsaade edilmediğini belirtir (2012, s. 94).

Arendt Amerika'da -en azından başlangıçta- demokratik bir cumhuriyet kurulmasının arkasındaki başarının diyalog, tartışma ve iknaya dayalı bir kamusal özgürlük ortamının yaratılmasına borçlu olduğunu dile getirir. Türkiye'de ise Kongreler Dönemi bir nebze olsun çoğulluğa zemin hazırlayan bir yatay örgütlenme tecrübesi sunmuş gözükmektedir. Temsildeki eksiklere rağmen Birinci Meclis'te demokrasinin asgari şartı olan muhalefet kurumu işlerlik göstermektedir. Fakat yasama ve yürütmeyi tek ele toplayan meclis hükümeti sistemiyle birlikte

muhalefet, birlik ve beraberliğe tehdit sayılarak çoğulluk arz eden bir siyasal etkinliğin imkanını daraltmıştır. 1923 yılında kurulan İkinci Meclis’le birlikte bu imkân bütünüyle ortadan kalkmıştır. Bu haliyle Kadir Cengizbay’ın “Cumhuriyet’in ilan edilmemişi, ilan edilmişinden daha cumhuriyettir” (2008, s. 145) sözleri akla gelmekte, halkı içine almayan bir cumhuriyetin eksik yönleri açığa çıkmaktadır. 1998 yılında Cumhuriyet’in 75. yılı münasebetiyle çıkan yazı, makale ve dergilerde bu eksiklik dile getirilmektedir. *Birikim Dergisi* ilgili sayısına “Devlet’in Cumhuriyeti 75 yaşında” başlığıyla çıkmakta, yazarlarından Laçiner makalesine “1923’te Cumhuriyet’in ilanı siyasal bir devrim midir?” sorusuyla başlamaktadır (1998). *Cogito Dergisi* ise “Cumhuriyet: Alkışla Olmaz” alt başlığını verdiği sayısında Mümtaz Soysal, Mete Tunçay, Ahmet Arslan gibi Türkiye’nin önde gelen tarihçi, anayasacı ve felsefecilerinin katıldığı bir oturumda Cumhuriyet üzerine yapılan konuşmalara yer vermektedir. Öne sürülen görüşler içinde en dikkat çekenlerden biri Kürşat Bumin’in “Bizim Cumhuriyet’imiz halksız” (1998, s. 205) sözlerinde belirir. Bumin, bir halk rejimi olan cumhuriyetin Türkiye’deki köklerinde ve gelişiminde toplum kesimlerinin rolü olmadığını gerçeğini ortaya koyar.

Sonuç

100. yılında Cumhuriyet’in Türkiye’deki geçmişine dönüp bakıldığında modern toplum ve siyaset adına elde edilen kazanımlar inkâr edilemez. Öte yandan geriye dönük bir şekilde sorgulama ve cumhuriyetçi kuruluş deneyimi üzerine muhasebe yapmak gerekmektedir. Radikal bir kopuşla eski rejimden ayrılan Türkiye Cumhuriyeti’nin harcında neler olduğu sorusunun yanında nelerin olmadığına bakılmalıdır. Yakın tarih çalışmalarıyla Türkiye’deki modern siyasetin niteliğini ortaya koyan araştırmacılar, Cumhuriyet’i ulusal bağımsızlık ve emperyalizme karşı verilen mücadele ekseninde yorumlama hususunda buluşmaktadırlar. Kuruluşun kurtuluşla iç içe olduğu zaman diliminde Türkiye’deki cumhuriyetin asabiyesinde de işgallere karşı direniş esastır. Yine de bu çalışma dikkatleri dışarıya karşı verilen emperyalist mücadelenin yanı sıra cumhuriyetçi özgürlük felsefesinin içeride kurduğu yeni siyaset ve toplum anlayışına çekmeyi denemektedir. Bu bakımdan cumhuriyet, özgür yasalar altında eşit yurttaşlık ilkesini tesis ederek demokratik bir niteliğe kavuştuğu ölçüde cazibe merkezidir. Çağdaş cumhuriyetçi düşünce siyasal katılımı en önemli ilkelerden biri olarak saymaktadır. Siyasal katılım, modern çağın cumhuriyetçi başlangıçları olan Amerika ile Fransız cumhuriyet tecrübeleri için de ayırt edici bir unsurdur. Amerikan ve Fransız Cumhuriyet’lerinin kuruluş safhalarına bakıldığında ilkinin katılımı ve demokrasiyi yerelde başlatan, hak ve özgürlükler için anayasal bir garantörü olan, erkler ayrılığına dayalı hükümet sistemini kuran demokratik bir cumhuriyete -en azından kuruluş sürecinde- yaklaşırken diğeri otoriter bir cumhuriyete yönelmiştir. Fransa’daki Devrim’in ardından ulus egemenliği ilkesinin siyasal katılımı dışladığı, anayasal özgürlüklerin kâğıt üzerinde kaldığı ve akabinde terör dönemine geçildiği bir kuruluş evresi yaşanmıştır.

Türkiye’de cumhuriyetin kuruluş sürecinde siyasal katılım açısından nispeten geniş bir temsil ve muhalefet zemininden başlayarak giderek daralan bir siyaset kurulmuştur. Kongreler Dönemi olarak geçen 1918 ile 1920 arasındaki fiili iktidar boşluğu içinde öz savunma ihtiyacına binaen insanların oluşturduğu sivil direniş dernekleri, yerelde başlayan siyasal etkinliğe işaret eder. Yerel, yöresel ve bölgesel kongreler düzenleyen sivil dernekler, vatanın kaderi için siyasal katılımı öngörmekteydi. Fakat katılımı öngören cumhuriyetçi pratiğin zamanla ulus devlet ve Cumhuriyet idaresi altında sınıfsız, imtiyazsız türdeş bir kitle anlayışına dönüşmüştür. Sivas Kongresi ile birlikte A-RMHC ile teklige ulaşan, BMM çatısı altında hukuki bir yapıya kavuşan kurucu iktidarın zamanla yereli temsil eden siyasal niteliğini kaybettiği görülmektedir. 1923 yılında yasama yılına son veren Birinci Meclis içinde muhalif vekiller kimi kazanımlar elde etseler de İkinci Meclis Dönemi’nde bütünüyle tasfiye edilmişlerdir. Parlamento içinde söz söyleme gücü kalmayınca toplumun farklı kesimlerinin sesi olan kişi ve grupların muhalefet etme gücü parti ve cemiyetlerin kapatılmalarıyla son bulmuştur. 1923 yılından sonra toplumsal ve siyasal muhalefetin alanı daraltılmıştır. Siyasal katılımın en önemli unsurlarından biri olan yerel demokrasiyi canlandıracak, siyasetin merkezine yereldeki talepleri taşıyacak yerel özerklik

ise 1921 Teşkilatı Esasiye Kanunu ile benimsenir gibi görünse de Cumhuriyet'in ilanı ve 1924 Anayasası ile rafa kaldırılır. Parti devlet bütünleşmesinin yaşandığı 1930'lu yıllarda otoriter ve merkeziyetçi bir siyasal düzen kurularak, demokratik katılımcı bir cumhuriyet idealinden uzaklaşmıştır. Parlamento gibi toplumun bütünü hakkında hüküm veren kurumdan da hükmü uygulayan idarenin üst derece kademelerinden etnik, dini, cinsiyet ve diğer nitelikleri nedeniyle dışında tutmak uzun tek parti yönetimi hüküm sürmüştür. 20. yüzyılın ilk yarısında iki Dünya Savaşı'nın gölgesinde gerçekleşen bu zor kuruluş sürecinde mazur görülebilse dahi ardından gelen hükümetlerle birlikte toplumsal ve siyasal muhalefetin dışlandığı, siyaset yapma pratiğinin iktidarı ele geçiren dar bir grupla yapıldığı bir siyasal kültürün yerleşmesine yol açmıştır.

Kaynakça

- Acton, L. (2019). *İki devrim üzerine* (Y. Sağır, Çev.). İstanbul: Liberus Yayınları.
- Ağaoğulları, M. A. (2006). *Ulus-Devlet ya da halkın egemenliği*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Arendt, H. (2009). Politika ve devrim üzerine düşünceler (D. Sezer ve Ü. D. Başkır, Çev.). *Baykuş Felsefe Dergisi*, 4, 87-109.
- Arendt, H. (2017). *Devrim üzerine*. (O. E. Kara, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Atatürk, M. K. (2015). *Nutuk*. N. Bayramoğlu ve Kurtuluş G. (Ed), Ankara: Kaynak Yayınları.
- Auidier, S. (2006). *Cumhuriyet kuramları* (İ. Yerguz, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Başkaya, F. (2012). Cumhuriyet kavramı. A. H. Fırat (Der), *Türkiye'nin cumhuriyeti: bir cumhuriyet sorgulaması* içinde (ss. 91-98). İstanbul: Tekin Yayınları.
- Berkes, N. (2016). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Ahmet Kuyaş (Haz), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bora, T. (2017). *Cereyanlar-Türkiye'de siyasi ideolojiler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bumin, K. (1998). Alkışla cumhuriyet olmaz. *Cogito*, 15, 185-233.
- Cengizbay, K. (2008). Bizim cumhuriyet. *Doğu Batı Dergisi*, 46, 145-151.
- Demirel, A. (2005). Ali Şükrü bey ve Tan gazetesi. M. Yılmaz (Ed), *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce 7* içinde (ss. 185-188). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demirel, A. (2020). *Birinci Meclis'te muhalefet- İkinci Grup*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demirkent, D. (2017). *Bir devlet iki cumhuriyet*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Eroğul, C. (2003). Cumhuriyet 80. yılında adlı sempozyum bildirisi. *Mülkiye Dergisi*, 28(241), 102-112.
- Frey F. W. (1965). *The Turkish political elite*. The I.M.T. Press.
- Gözler, K. (1999). Hukuk açısından monarşi ve cumhuriyet kavramlarının tanımı sorunu. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 54(1), 52-61.
- İnsel, A. (1998). Cumhuriyet ve demokrasi. *Birikim Dergisi*. 115, <https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-115-kasim-1998/2309/cumhuriyet-ve-demokrasi/6365> (Erişim tarihi 09.12.2022).
- Keyman, F. ve Turnaoğlu B. (2008). Neo-Roma ve Neo-Atina cumhuriyetçiliği. *Doğu-Batı Dergisi*. 47, 37-64.
- Laçiner, Ö. (1998). Çözülme bitti, sorunlarımızı mı çözüyoruz? *Birikim Dergisi*, 115, [https://\(09.12.2022\)birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-115-kasim-](https://(09.12.2022)birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-115-kasim-)

1998/2309/cumhuriyet-cozulme-bitti-sorunlarini-mi-cozuyoruz/6358 (Erişim tarihi 18.11.2022).

- Mardin, Ş. (1991). *Türk modernleşmesi makaleler 4*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öz, E. (1992). *Tek parti yönetim ve siyasal katılım*, Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Sezer, D. (2012). Çoğulluk ve politika: Rousseau, Arendt ve cumhuriyetçilik. *Toplum ve Bilim*, 124, 7-26.
- Sezgin, Ö. (2005). *Türk kurtuluş savaşı ve rejim sorunu*. Ankara: İmge Kitapevi Yayınları.
- Tanör, B. (1998). *Türkiye’de yerel kongre iktidarları (1918-1920)*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- Tarhan, B. (2021). ‘Kurucu eylem’ üzerine: Amerikan ve Fransız Devrimi aracılığıyla Alexis de Tocqueville ile Hannah Arendt’te modern başlangıç sorunu. *Liberal Düşünce Dergisi*, 104, 27-50.
- Tocqueville, A. (2004). *Eski rejim ve devrim* (T. Ilgaz, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Tocqueville, A. (2015). *Amerika’da demokrasi II* (Ö. Doğan, Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1998). *Türkiye’de siyasal partiler-mütareke dönemi cilt:2*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Unat, F. R. (1957). Atatürk’ün toplamak istediği meclis-i müessisan. *Bellekten*. 21(83), 483-487.
- Uslu, C. (2021). Liberal ortak iyinin cumhuriyetçi eleştirisi üzerine. *Felsefe Dünyası Dergisi*. 73, 47-70.
- Yerasimos, S. (1998). Tek parti dönemi. I. C. Schick ve E. A. Tonak (Der), *Geçiş Sürecinde Türkiye içinde* (ss.119-173). İstanbul: Belge Yayınları.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi’nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

Bir İstiklal Savaşı Filmi (Zafer Yollarında) Anlatısının Geleneksel Sinema Historiyografisinde İnşası ve Tarihî Hakikatler

The Construction of the Narrative of a War of Independence Film (Zafer Yollarında) in Traditional Cinema Historiography and the Historical Truths

Prof. Dr. İsmail Arda ODABAŞI ¹

Öz

Ulusal bayramlarda televizyonlarda, Kurtuluş Savaşı belgesellerinde, internet ortamının değişik mecralarında İstiklal Savaşı içerikli sinema görüntülerine sık sık rastlanır. Milli Mücadele ve Cumhuriyet'in ilanını (1919-1923) sürecinde çeşitli kurum ve kuruluşlarca İstiklal Savaşı içerikli kurmaca olmayan (belge/aktüel/mizansen) filmler alındığı iyi bilinen bir olgudur. Ancak, üzerlerine ayrıntılı bilimsel çalışmalar yapılmadığı gibi, bu filmlerin tam bir envanteri dahi henüz çıkarılabilmemiş değildir. Söz konusu filmler hakkında bildiklerimiz bugün hâlâ çok sınırlıdır. Dahası, Türkiye'de 1940'larda başlayan sinema tarihi literatüründe bu konu gayet karmaşık bir görünüm de arz etmektedir. Çok sınırlı kalmış olan bu literatüre, kısacık olmasına rağmen belirsizlikler, tutarsızlıklar ve hatalar hâkimdir. Söz konusu filmlerin en tanınmışlarından biri *Zafer Yollarında* ismini taşır ve okumakta olduğunuz makalenin odağında da bu sinema filmi bulunmaktadır. Makalenin bir sinema tarihine diğeri sinema tarihyazımına ilişkin iki temel amacı mevcuttur: Birincisi, yaklaşık seksen senedir hakkında neredeyse hiçbir yeni şey söylenemeyen *Zafer Yollarında* filmi birincil kaynakların ışığında aydınlatmak ve hakkındaki anlatıyı, içerdiği yanlışlardan arındırarak yeniden kurmak. İkincisi, *Zafer Yollarında*'ya ilişkin historiyoğrafinin 1940'lardan günümüze izini sürerek sinema tarihi içinde spesifik bir anlatının inşa sürecinin bir anlamda anatomisini çıkarmak. Bu mikro takip ve analiz, Osmanlı/Türk erken dönem sinemasını konu edinen tarihyazımının genel (makro) bir manzarasını vermek bakımından bir model işlevi de görecektir.

Anahtar Kelimeler: Sinema tarihi ve tarihyazımı, İstiklal Savaşı, *Zafer Yollarında*, Muhsin Ertuğrul, Fuat Uzkınay

Makale Türü: Araştırma

Abstract

Movies with the content of the Turkish War of Independence are frequently seen on television during national holidays, in documentaries of the War of Independence, and on different channels on the internet. It is a well-known fact that during the period of the National Struggle and the Proclamation of the Republic (1919-1923), non-fiction (document/actual/mise-en-scene) films about the War of Independence were shot by various institutions and organizations. However, detailed scientific studies have not been carried out on them, and even a complete inventory of these films has not been made yet. What we know about these films is still very limited today. Moreover, in the literature of cinema history that began in the 1940s in Türkiye, this issue also presents a very complex appearance. This very limited literature, despite its brevity, is dominated by uncertainties, inconsistencies and errors. One of the most well-known films in question is named *Zafer Yollarında* (On the Roads of Victory), and the focus of the article is this film. The article has two main purposes, one on cinema history and the other on cinema historiography: First, to illuminate the film *Zafer Yollarında*, about which almost nothing new has been said for nearly eighty years, in the light of primary sources and to reconstruct the narrative about it by purifying it from the mistakes it contains. Secondly, to analyze the anatomy of the construction process of a specific narrative in the history of cinema by tracing the historiography of *Zafer Yollarında* from the

¹İbn Haldun Üniversitesi, İletişim Fakültesi, arda.odabasi@ihu.edu.tr

Atf için (to cite): Odabaşı, İ. A. (2023). Bir İstiklal Savaşı filmi (*Zafer Yollarında*) anlatısının geleneksel sinema historiyoğrafisinde inşası ve tarihî hakikatler. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(100). Yılında Cumhuriyet Özel Sayısı), 284-301.

1940s to the present. This micro survey and analysis will also serve as a model in terms of giving a general (macro) view of the historiography of Ottoman/Turkish early period cinema.

Keywords: Cinema history and historiography, The War of Independence, Zafer Yollarında, Muhsin Ertuğrul, Fuat Uzkınay

Paper Type: Research

Giriş: Sinema Tarihi ile Sinema Tarihyazımı Arasında

Türkiye’de erken dönem sinema tarihine² yönelik genel ve de akademik ilgisizlik, bu döneme ilişkin tarihyazımı söz konusu olduğunda daha da belirginleşir. İlkine yönelik ilginin, 1940’lardan beri süregelen geleneksel sinema historiografisine alternatif yeni yaklaşımların gelişmesiyle birlikte bilhassa 2010’lardan itibaren arttığı gözlemlense de bu gözlem ikincisi için daha az geçerlidir.³ Sinema tarihi ile sinema tarihyazımını bir anlamda harmanlayan; diğer bir deyişle, aynı metin içerisinde hem doğrudan tarihsel bir temaya yönelerek “sinema tarihi” kapsamında bir çalışma yürüten hem de aynı temaya ilişkin historiografiyi sorunsallaştırıp sorgulayan çalışmalar ise yok denecek kadar azdır. Okumakta olduğunuz çalışma böyle bir perspektifle, bundan tam bir yüzyıl önce (1923’te) yapımı tamamlanıp seyirciyle buluşmuş, 1940’lardan itibaren ise tarihsel anlatısı kurulmuş bir İstiklal Savaşı filmini odağına taşımaktadır.

Milli Mücadele yıllarında (1919-1923) çekilmiş İstiklal Savaşı içerikli ve kurmaca⁴ olmayan filmler (belge filmler: aktüalitelere ve mizansenler)⁵ hakkındaki bilgimiz bugün hâlâ çok sınırlıdır. Dahası, sinema tarihi literatüründe bu konu gayet karmaşık bir görünüm de arz etmektedir. Çok sınırlı kalmış olan bu literatüre, kısacık olmasına rağmen belirsizlikler, tutarsızlıklar ve hatalar hâkimdir. Rakım Çalpalı, Nurullah Tilgen, Zahir Güvemli, Nijat Özön ve Erman Şener gibi kurucu yazarlar, 1940’lardan 1970’lere kaleme aldıkları eserlerinde ilgili literatürün temelini atmışlardır. Bu temele günümüze dek kayda değer özgünlükte bir katkının yapılabildiğini söylemek mümkün görünmemektedir. İstiklal Savaşı filmleri üzerine yakın tarihli çalışmalar çoğunlukla, yukarıda andığımız erken kaynakları veya onların sadık hayrülhaleflerini aktarırlar. Yeni/orijinal bir belge/bilgi ve analiz/yorum ihtiva etmeksizin erken literatürü yinelemekle yetinirler. Dolayısıyla inşası 1940’larda başlayan ilgili anlatının, üzerinden neredeyse seksen yıl geçtikten sonra 2020’lerde bile gücünden neredeyse hiçbir şey kaybetmediği söylenebilir.

Söz konusu filmlerin literatürde en sık anılanlarından ve dolayısıyla (en azından lafzen) en iyi bilinenlerinden biri, *Zafer Yollarında* adını taşı⁶ ve okumakta olduğunuz makalenin

²Türkiye özelinde “erken dönem”den kasıt, sinematik düzlemde sessiz döneme, toplumsal ve siyasi bakımdan ise geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerine tekabül eden 1896-1929 yıllarıdır.

³Kurtuluş Kayalı, Altuğ Işığın, Murat Akser, Emrah Özen, Emrah Doğan, Fatma Okumuş, Tunç Yıldırım, Özlem Tuğçe Keleş, Rıdvan Şentürk gibi araştırmacılar kısmen veya bütünüyle tarihyazımına odaklanan ve onu sorunsallaştıran örnekler olarak ilk akla gelenlerdir.

⁴Söz konusu döneme ait İstiklal Savaşı içerikli tek kurmaca (hikâyeli/anlatılı) film, Muhsin Ertuğrul’un yönetmeni olduğu, Kemal Film yapımı, 1923 tarihli *Ateşten Gömlek*’tir.

⁵Erken dönem sinema terimlerinin stabilizasyonundan söz edilemez. Türkiye’de bu konuda çaba harcamış belki de tek isim Nijat Özön’dür. Özön hazırladığı sinema sözlüklerinde “belge film” ile “belgesel film”i eşanlamda kullanır; “dokümanter / dokümanter film” için “belgesel / belgesel film” karşılığını verir. “Aktüalite / aktüel film” içinse “haber filmi” tanımını getirir. “Canlandırma” için “animasyon”, “mizansen” için “görünçlülük” der (Özön, 1981, s.357-359, 373; Özön, 2000, s.847-849, 852, 862). Bu terminoloji fazlasıyla sorunludur. Sinemanın erken dönemlerinde çok yaygın olan aktüel film olguları kameraya alır ve dolayısıyla gerçekliği doğrudan yansıtır. Ancak, kurmaca olmayan her görüntü aktüel değildir. Sözelimi olguyu daha sonra yinelemek üzerine kurulu olan canlandırma/mizansen, aktüaliteye yakın duran bir ara form olarak tasnif edilebilir. Ayrıca aktüalitelere haber filmlerinden ibaret değildir. Haber filmi (newsreel) kategorisine sığdırmayacak aktüalitelere mevcuttur. Dolayısıyla aktüel film, haber filmiyle eşanlamlı olamaz. Literatürde “belge film” yaygınlıkla “belgesel”in atası ve bazen de kendisi sayılmakla birlikte, olguları ve belgeleri yeni bir bakış açısıyla değerlendiren belgeselden ayrışır. Dolayısıyla sıkça yapıldığı gibi “belge film” kavramını “belgesel film”e eşitlemek isabetli değildir. Biz erken dönem için “belge film” terimini kurmaca/anlatısız olmayan yapıtların tümünü içeren bir üst başlık olarak kullanıyoruz. “Aktüalite” ve “mizansen” bu şemsiye kavramın altındadırlar ama aynı şey değildirler. Kurmaca dışı yapıtlara “belge film” derken aktüalitelere ve mizansenlere kastediyor, bu formları bugün kullanıldığı anlamıyla belgeselden ayırıyoruz.

⁶Filmin ismi değişik kaynaklarda kimi zaman *Zafer Yollarında*, kimi zaman *Zafer Yolları* şeklinde geçer. Doğrusu *Zafer Yollarında*’dır.

odağında da bu sinema filmi bulunmaktadır. Bu makalenin biri sinema tarihine diğeri sinema tarihyazımına ilişkin iki amacı mevcuttur. Birincisi, yaklaşık seksen senedir hakkında neredeyse hiçbir yeni şey söylenemeyen *Zafer Yollarında* filmi birincil kaynakların ışığında aydınlatarak ilgili bilgi birikimini zenginleştirmek ve dolayısıyla hakkındaki anlatıyı, içerdiği yanlışlardan ayıklayarak yeniden kurmak. İkincisi, *Zafer Yollarında*'ya ilişkin historiyoğrafının 1940'lardan günümüze izini sürerek sinema tarihi içinde spesifik bir anlatının inşa sürecinin bir anlamda anatomisini çıkarmak. Bu mikro takip ve analiz, erken dönem sinemasını konu edinen tarihyazımının genel (makro) bir manzarasını vermek bakımından bir model işlevi de görecektir.

1. Yöntem

Türkiye'de sinema tarihyazımı esas olarak 1940'larda ve akademi dışında başlar. Akademik konuya ilgisi 1990'lardan itibaren gelişecektir. *Zafer Yollarında* filmine odaklanan bu çalışmada, filme dair anlatının tespiti için 1940'lardan günümüze literatür taraması yapılmıştır. Literatür taraması yapılırken kimi formatlar (örneğin yayımlanmamış tezler) tümüyle, kimileri (sözlükler ve ansiklopediler ile doğrudan "sinema tarihi" sayılamayacak metinler) bir ölçüde kapsam dışı bırakılmıştır. Literatürde belli bir ağırlığa ve temsil kabiliyetine sahiplik ve kullanım/atıf yaygınlığı bakımından önemli ve de az sayıda olmayan metin çalışmanın kapsamına dahil edilmiştir. Sinema tarihi literatüründe *Zafer Yollarında* filmine ilişkin adım adım inşa edilen anlatı kronolojik akışı içinde ele alınmıştır. Kronolojik çerçeve, bu insanın aşamalarını tespit etmek bakımından işlevseldir. Geleneksel literatür eleştirel bir perspektifle değerlendirilmiş, filmin tarihsel gerçeklere uygun "yeni" anlatısı için literatürle hesaplaşmıştır. *Zafer Yollarında*'nın gerçek hikâyesi birincil kaynaklara, en başta da dönem süreli yayınlarına ve filmin tanıklarının hatıratlarına dayanılarak ortaya çıkarılmıştır. Tespit edilen yeni kaynaklar çerçevesinde nitelik analizi yöntemi kullanılmıştır.

2. Sinema Tarihi Literatüründe *Zafer Yollarında* Anlatısının İnşası

Zafer Yollarında anlatısının inşasını aşağıda kronolojik akışı içinde ele alacağız. Ancak, tartışmanın daha iyi kavranabilmesi için evvela film hakkında temel ve birincil kaynaklara dayalı doğru bilgileri kısaca vermek gerekir. Literatür tartışıldıktan sonra ise, filmin yeni kaynaklar ışığında tarihsel gerçekliğe uygun anlatısı sunulacaktır. *Zafer Yollarında*'nın kimliği özetle şöyledir: Filmin yapım yılı 1923, prodüktörü Kemal Film, rejisörü Muhsin Ertuğrul'dur. Operatörü/kameramanı kesin olarak tespit edilememiştir. Kuvvetli ihtimal Cezmi Ar, zayıf ihtimal Fuat Uzkinay'dır. Filmin içeriğini 26 Ağustos 1922'de başlayan Büyük Taarruz'dan 9-10 Eylül 1922'de İzmir'in kurtuluşuna kadar geçen sürede Türk ordusunun gerçekleştirdiği askerî harekât oluşturur. Çekimler Ağustos 1923'te Afyon'dan başlayarak İzmir ve civarında ordunun desteğiyle gerçekleştirilmiş, dört kısımdan oluşan film Eylül 1923'te başta İstanbul olmak üzere birkaç şehirde birden gösterime girmiştir. Dolayısıyla film aktüel savaş görüntülerinden oluşmaz; bir mizansen, yani canlandırmadır. 1922'de yaşanan tarihsel bir olay gerçeğe uygun şekilde 1923'te yeniden canlandırılmıştır.

Zafer Yollarında anlatısı, sinema tarihinin pek çok başka başlığı gibi 1940'larda Rakım Çalapala ile kurulmaya başlar. Yerli Film Yapanlar Cemiyeti'nin 1947 sonu veya 1948'de yayımladığı *Filmlerimiz* isimli broşürde yer alan "Türkiye'de Filmcilik" başlıklı yazısında Çalapala'nın verdiği bilgiye göre, Kemal Film "Zafer Yolları" adlı dört kısımlık bir doküman filmi çekmiştir. Büyük Taarruz'dan İzmir'in kurtuluşuna kadar Anadolu harekâtını temsil eden bu film çevrilirken General Fahrettin Altay ve General Mürsel emirlerindeki kuvvetleri bu işin hizmetine vermişler ve çok güzel bir film vücuda getirilmiştir. Çalapala, Muhsin Ertuğrul'un Kemal Film'in rejisörü olduğunu söyleyip, şirket hesabına çevirdiği altı kurmaca filmi sayar ama *Zafer Yollarında* bağlamında rejisörün adını özel olarak zikretmez. Birer kare fotoğrafla birlikte film künyelerini sıralarken "Zafer Yolları"nı "filme çeken" olarak Fuat Uzkinay'ı

kaydeder.⁷ 1950’lerde Nurullah Tilgen filmin ismini *Zafer Yollarında* şeklinde tashih ederken, Kemal Film yapımı bu eserin “milli hislerimize tercüman olan güzel bir dökümantal film” olduğunu söylemekle yetinir (2009, s.119).

Türkiye’de sinema tarihi alanında kuşkusuz en etkili isim Nijat Özön’dür. Üstelik başka pek çok benzeri gibi *Zafer Yollarında* anlatısının baş kurucusu da odur. Özön’ün 1958’de yayımladığı *Ansiklopedik Sinema Sözlüğü*, adından da anlaşılacağı üzere bir tarih çalışması değildir ama rejisör, oyuncu, yapımcı biyografilerinin ve tarihçelerinin ön plana çıkmasıyla tarihsel boyutlar içerir. Sözlüğün “Cezmi Ar, Muhsin Ertuğrul, Kemal Film, Fuat Uzkınay” gibi muhtelif maddeleri konumuzla ilgilidir ve bunların kimisinde *Zafer Yollarında* hakkında malumat bulunur. Buna göre *Zafer Yollarında* Kemal Film yapımı bir dokümanterdir. Film Muhsin Ertuğrul’un değil, Fuat Uzkınay’ın filmleri arasında sayılır. Kemal Film’in “kameracısı”, Ertuğrul’un hemen bütün filmlerinin “fotoğraf direktörü” olduğu bilgisi verilen Cezmi Ar maddesinde görünmez. Filmin tarihi ise iki ayrı maddede “1922-23” şeklinde verilir (1958, s.15-16, 142-143, 240, 428). Böylelikle Özön evvela filmin Muhsin Ertuğrul ile bağıını keser ve Fuat Uzkınay’ı eserin asıl sahibi haline getirir. İkinci olarak, henüz biraz kararsız da olsa yapımı “1922-23” şeklinde bir tarih biçmiştir.

1960’lara girilirken evvela Zahir Güvemli, Uzkınay’ın 1922’de Kemal Film için *Zafer Yollarında* isimli belge filmi çektiğini yazar. Dört kısımdan oluşan film Büyük Taarruz’dan İzmir’in kurtuluşuna kadar geçen hareketleri tespit etmektedir. General Fahrettin Altay ve General Mürsel emirlerindeki kuvvetleri film için seferber etmiş ve “böylece ilk reconstitution filmimiz” ortaya çıkmıştır (1960, s.237-238). Böylelikle Güvemli filmin yapım tarihine dair kararsızlığı bir ölçüde gidererek “1922” şeklinde nispeten netleştirmiş olur. Gerçi önce Kemal Film’in 1922’den itibaren çevirdiği “bütün kurdeleleri” rejisör Muhsin Ertuğrul’un idare ettiğini, onun Kemal Film hesabına çevirdiği filmlerin operatörünün/kameramanının Cezmi Ar olduğunu yazmıştır (1960, s.236) ama takip eden satırlarında 1922-1923’te Ertuğrul’un “Kemal Film hesabına altı eser verdi”ğini vurgularken, “Aynı yıl, aynı firma için Fuat (Uzkınay) da bir belge filmi çekti: *Zafer Yollarında*” diyerek (1960, s.236-237) o da filmin Ertuğrul ile bağıını koparır. Böylece yapım tarihinden başka, eserin asıl mimarı olarak Uzkınay ismi öne çıkar. “Fuat Uzkınay” ve “1922” bundan böyle *Zafer Yollarında* anlatısının temel kodları olarak belirecek, bu anlatının şekillenmesinde ve kısmen çeşitlenmesinde belirleyici faktör olacaktır.

Özön 1962’de yayımlanan başyapıtında (*Türk Sineması Tarihi*), Kemal Film’in Muhsin Ertuğrul yönetiminde meydana getirdiği hikâyeli uzun filmler yanında, “bundan daha önemli sayılacak çalışması”nın dokümanter filmler alanında olduğunu yazar. Kemal Film elliye yakın kısa dokümanter film meydana getirmiştir. “Ayrıca, henüz sona eren Kurtuluş Savaşının geçtiği yerlerde, Büyük Taarruz’dan İzmir’in kurtuluşuna kadarki olayları canlandırmak üzere, Fahrettin (Altay) ile Mürsel Paşa’ların emrindeki kuvvetlerden yararlanılarak Uzkınay eliyle *Zafer yollarında* adlı dört bölümlük orta uzunlukta bir film” çevrilmiştir (1962, s.81; 2013, s.92). Kitabının “Dokümanter Film Çalışmaları” başlıklı bölümünde *Zafer Yollarında*’yı Kemal Film/1922 yapımı olarak bir kez daha anarken metrajını uzatır: “Kurtuluş Savaşı henüz tazeliğini sürdürürken, Büyük Taarruzdan İzmir’in kurtuluşuna kadarki olup bitenler, bu kurumun Uzkınay eliyle meydana getirdiği *Zafer yollarında* (1922) adlı uzun dokümanterde canlandırıldı.” (1962, s.235; 2013, s.213).

Esas olarak Çalapala’yı aktaran Özön burada literatüre yeni olarak filmin metrajını (önce “orta” sonra “uzun”) katar. Filmin yapım tarihi için 1958’deki “1922-23” tereddüdünü terk ederek o da Güvemli gibi “1922”de karar kılmıştır. Kurtuluş Savaşı’nın “henüz sona erdiğini” söylerken 1922 senesi sonlarına (Eylül ayına) işaret etmiş olur. Ertuğrul’un hikâyeli filmlerinin karşısına, kendi kişisel “daha önemli” yargısını yükleyerek (“canlandırma” da dahil

⁷Rakım Çalapala, “Türkiyede Filmcilik”, *Filmlerimiz – Yerli Film Yapanlar Cemiyeti*, İktisadi Yürüyüş Matbaası ve Neşriyat Yurdu (tarih ve sayfa numarası yok). Aynı metin için ayrıca bkz. (Çalapala, 2009, s.108-109). Broşürdeki görsel malzeme ve eşliğinde filmlere dair sunulan jenerik bilgiler bu ikinci baskıya alınmamıştır.

olmak üzere) “dokümanter filmleri” çıkarır. *Zafer Yollarında*’yı da iki ayrı sefer Uzkınay’ın hanesine yazar. Böylece Uzkınay’ın dokümanterleri, Ertuğrul’un kurmacalarından “daha değerli” hale gelir. Birbiriyle özdeşleştirilen belli bir sinemacı ile belli bir janr yükselirken, birbiriyle özdeşleştirilen bir başka sinemacı ile bir başka janr geri plana düşmektedir.

Özön bundan iki sene sonra *Sinema El Kitabı*’nın “Türk sineması” bölümünde ana kalıbı yinelemeyi ihmal etmez. Kemal Film “Uzkınay’ın eliyle Büyük Taarruzdan İzmir’in kurtuluşuna kadar olup bitenleri *Zafer yollarında* (1922) adlı uzun bir belge-filmde toplamıştı”r (1964, s.127, 339). Özön’ün 1968 tarihli ve kronoloji bazlı çalışmasının ana (kronoloji) bölümünde herhangi bir değişiklik görülmez: Kemal Film yapımı uzun metraj bir belge film olan *Zafer Yollarında* 1922 tarihli ve Uzkınay imzalıdır (1968, s.54). Ancak, kitabın “Yönetmenler” başlıklı son bölümünde yer alan “Fuat Uzkınay” maddesinde diğer veriler sabit kalırken Uzkınay’ın filmle ilişkisi detaylandırılır. Burada verilen bilgiye göre Uzkınay, *Zafer Yollarında*’nın hem görüntü yönetmeni hem de yönetmenidir (1968, s.242). Aynı bölümün “Muhsin Ertuğrul” maddesine elbette bu film alınmaz.

1969’da belki de ilk kez sinema tarihine tarih camiasından ilgi gösterilir. Ancak, Türkân Ülkütaşır’ın *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*’nde çıkan çok kısa yazısının tek bir arşiv belgesi kullanmak dışında popüler yazıdan bir farkı bulunmaz. Zaten temel kaynağı Tilgen’dir ve *Zafer Yollarında* hakkında da Kemal Film yapımı olduğu dışında bilgi vermez (1969, s.77).

Fuat Uzkınay’ın biyografisini “İlk Türk Sinemacısı” payesiyle 1970’te yayımlayan Özön bu kitabında, (herhangi bir kaynak göstermeksizin) Uzkınay’ın 1922 Eylülüne doğru Anadolu’ya geçerek Kemal Film adına Kurtuluş Savaşı’nın son olaylarını “Zafer Yolları” adında orta uzunlukta bir belge film olarak saptadığını ifade eder (1970, s.37). Böylece ilkin filmin metrajı yeniden kısalır. İlk bakışta evvelkinden (1962’den) çok da farklı değilmiş izlenimi bırakan bu yeni versiyonun önemi, anlatının artık kristalleşmesinde yatar. Özön’ün literatürün şekillenmesi bakımından küçük ama can alıcı dokunuşları söz konusudur. Örneğin artık yoruma tümüyle kapalı spesifik bir tarih verir. Bu tarihle birlikte filmin türü de kesinkes değişecektir. Özön 1962 versiyonundaki “Kurtuluş Savaşı’nın henüz sona erdiği” lafını terk etmiştir. Özön’ün kritik veri girişi, Uzkınay’ın “1922 Eylülüne doğru Anadolu’ya geçerek Kemal Film adına” bu filmi (ve belki daha başkalarını da) aldığı noktasındadır. Demek ki Uzkınay “Eylüle doğru”, yani en geç Ağustos sonlarında Anadolu’ya geçmiştir. Öyleyse Kurtuluş Savaşı henüz sona ermiş değildir. Malum olduğu üzere Büyük Taarruz 26 Ağustos sabahı başlayıp 30 Ağustos’ta Türk ordusunun zaferiyle sonuçlanmış, 9 Eylül’de İzmir işgalden kurtarılmıştır. Bu durumda Uzkınay’a ait olduğu söylenen film, Kurtuluş Savaşı bittikten sonra kameraya alınmış bir mizansen olmaktan çıkarak, aktüel görüntülere dönüşür. Zaten Özön de 1962’deki anlatımından farklı olarak artık bir “canlandırma” pratiğinden söz etmez. Diğer bir deyişle, Uzkınay’ın Anadolu’ya geçiş tarihi ile birlikte yapıtın türü bir çeşit mutasyona uğrar. Yine “belge film / dokümanter” kümesindedir ama artık aktüelitedir. Artık bir mizansen sayılmadığı için doğal olarak ordunun (Fahrettin ve Mürsel Paşaların) desteğinden de söz edilemez. Nitekim Özön 1962’de dile getirdiği bu çok önemli detayı 1970’te es geçer. Üstelik 1968’deki gibi film tümüyle ve detaylandırılarak Uzkınay’a mal edilmiştir. Kitabın sonundaki filmografisinde Uzkınay, aynı anda hem görüntü yönetmeni hem yönetmen olarak kaydedilir (1970, s.44⁸). Filmin gerçek yönetmeni Muhsin Ertuğrul ise denklemden tümüyle çıkarılmış, “tarihten” silinmiştir.

Takip eden durak olarak anılabilecek görece genç kuşak sinema yazarlarından Erman Şener’de durum tescillenir. İlgili kitabı, sıkı bir takipçisi olduğu Özön’inki ile aynı yıl (1970’te) basılan Şener, Uzkınay’ın 1922’de Kemal Film hesabına çektiği *Zafer Yollarında*’yı yılın (yani 1922’nin) en önemli belge filmi sayar. Ona göre bu, “Fuat Uzkınay’ın kendi çektiği belge filimlerinden meydana getirdiği eksik bir kurgu filmidir ve ‘Zafer Yollarında’ adını taşımaktadır.” Özön’e nispetle Şener’in anlatımındaki fark, Uzkınay’ın Anadolu’ya geçiş

⁸Kitapta filmin ismi ilk anılıştta (s.37) *Zafer Yolları*, bu sayfada *Zafer Yollarında*’dır.

tarihine ilişkindir. Mutat olduğu üzere kaynak göstermeyen Şener, Uzkınay'ın 1922 yılının başında Anadolu'ya geçerek Kemal Film hesabına birçok belge film çektiğini yazmıştır (1970, s.25, 28-29). Bu nüans önemsiz sayılmamalıdır. Bilakis, tarihi mütemediyen geriye çekmeye uğraşan geleneksel anlatının gerilimini yumuşatıcı bir dokunuştur. “1922 Eylülüne doğru”dan “1922 başına”ya şeklindeki zamansal genişleme anlatıyı rahatlatma işlevi görür. Çünkü (önemsizmiş gibi görünebilir ama aslında) Uzkınay'ın Anadolu'ya geçiş tarihi bütün bir efsaneyi kuracak veya çökertecek halkadır.

İşin doğrusu, bu yazarların hiçbiri Uzkınay'ın Anadolu'ya ne zaman geçtiğini bilmemekte, sadece tahmin yürütmektedirler. Ama tahminlerini “tahmin” olarak değil de kesin vermiş gibi sunarlar. Bu tarz bir spekülasyonculuk, geleneksel sinema historiyografisinin yanıltıcılık ve tezlerini kanıtlama noktasındaki “kaygısızlık karakterinin”⁹ tipik bir örneğidir. Aslına bakılırsa 1922 senesinin Ağustos ayı sonlarında ve Eylül ayına girilirken Uzkınay İstanbul'dadır. Dahası Eylül, Ekim, Kasım ve Aralık aylarında da İstanbul'dadır. Bu dört ay boyunca İstanbul'da Ertuğrul'un rejisörlüğünde hazırlanmakta olan *Boğaziçi Esrarı* filminin kameramanlığını yürütmektedir. Bu süreçte sadece Ekim ayının ikinci yarısında, başında yine Ertuğrul'un bulunduğu Kemal Film ekibiyle işgalden yeni kurtulmuş olan Bursa'da bulunmuş olabilir (Odabaşı, 2023b, s.275-290). Bütün bir literatür *Boğaziçi Esrarı*'nın kameramanının Uzkınay olduğunu bilir ve satırlara döker ama bu film de detaylı incelenmediği, bilinmezlikler ve yanlışlarla malul bir anlatı içinde yuvarlandığı için aradaki çelişki fark edilmez veya fark edilmişse bile göz ardı edilir.¹⁰

Demek ki 1970'lere gelindiğinde Ertuğrul denklemden çıkarılarak film tümüyle Uzkınay'a mal edilmiş, yapım tarihi 1922 olarak tescillenmekle kalmayıp “yılın en iyi belge filmi” statüsüne yükseltilmiş, bu kurgulanmış “başarı” doğal olarak filmin mal edildiği Uzkınay'ın hanesine yazılmış, filmin aktüalite karakteri vurgulanıp mizansen niteliği perdelenerek türsel bir mutasyona uğratılmıştır. Şener'in “kendi çektiği belge filimlerinden meydana getirdiği eksik bir kurgu filmi” şeklindeki bulanık ve de tuhaf formülasyonu bu mutasyonu gerekçelendirmek ve filmin Uzkınay'a ait olduğu iddiasını pekiştirmek içindir. Ordunun filme verdiği somut destek de (bu bir canlandırma değil de aktüalite olduğuna göre) ortadan kalkmak durumundadır. Şener'in literatüre kattığı önemli bir yenilik “kendi çektiği belge filimlerinden meydana getirdiği eksik bir kurgu filmi” icadıdır. Şener şunu demek istemektedir: Uzkınay Büyük Taarruz ve İzmir'in kurtuluşu sürecinde (Ağustos-Eylül 1922'de) aktüel savaş görüntüleri almış, daha sonra bunları kurgulayarak *Zafer Yollarında*'yı meydana getirmiştir. Realiteye aykırı bu yorumun sonraki on yıllarda kimi yazarlarca teveccüh göreceğine ilerleyen sayfalarda değineceğiz.

1970'lerde ve 1980'lerin başında Muhsin Ertuğrul ekseninde biyografik/auteur bir sinema tarihi kaleme alan¹¹ Âlim Şerif Onaran, “belgesel bir film olan *Zafer Yolları*”nın operatörünün Uzkınay, yapımcısının Kemal Film olduğunu yazar (2013, s.96). Böylece filmin ismi bakımından Çalapa'ya dönüş eğilimi belirirken, Çalapa'da “doküman filmi” olarak tasnif edilen eser katıksız bir “belgesel” halini alır. Kitabın “Kemal Film Dönemindeki Filmler” başlıklı bölümünde Ertuğrul'un yönetmenliğini yürüttüğü altı kurmaca yapının her biri müstakil kısımlarda incelenirken *Zafer Yollarında*'nın bahsi geçmez (2013, s.117-139). Muhsin Ertuğrul sineması üzerine yapılmış en kapsamlı ve de akademik bir çalışmada *Zafer Yollarında*'nın kadraj dışı bırakılmasının ilgili literatür bakımından elbette belli sonuçlar doğurması beklenmelidir. Şaşırtıcı olan husus, şimdiye dek anılan isimlerden farklı olarak bir akademisyen ve Türkiye'nin ilk sinema profesörü olan Onaran'ın, doçentlik tezi olarak yaptığı çalışmasını

⁹Bu niteleme için bkz. (Card, 1950, s.281-283).

¹⁰Ne ilginçtir ki Özön'ün ansiklopedik sözlüğünde *Boğaziçi Esrarı* filmi için “Muhsin Ertuğrul” ve “Kemal Film” maddelerinde “1922” tarihi verilirken, “Fuat Uzkınay” maddesine gelince filmin tarihi her nedense birden “1923” olur (1958, s.143, 240, 428). Özön, takip eden çalışmalarında “1922”de karar kılacaktır.

¹¹*Muhsin Ertuğrul'un Sineması* başlıklı çalışması 1972 tarihli doçentlik tezine dayanır ve ilk baskısı 1981'de yapılmıştır. Onaran, 1920'lerde doğan Özönler kuşağındandır.

hazırlarken Ertuğrul ile görüşmüş ve kendisinden pek çok bilgi edinmiş olmasıdır.¹² Buna karşın o da geleneksel sinema tarihinin hegemonyasından kurtulamaz.

Özön kuşağından bir başka sinema yazarı Giovanni Scognamillo, ilk baskısı 1987’de yapılan genel sinema tarihinde *Zafer Yollarında*’yı hiç anmayarak (Scognamillo, 2010) konu hakkında “sessiz kalmak” gibi yeni bir tavır geliştirir. Ondan iki yıl sonra Mustafa Gökmen ise, 1922’de Uzkınay’ın Kemal Film adına *Zafer Yollarında* isimli belgesel filmi çektiğini kaydederek literatürü pekiştirir (1989, s.120-121, 181-182). Kısacası 1980’lere varıldığında tamamlanmış olan hâkim anlatı artık tahkim edilmektedir. 1989’da¹³ Gökmen’de görüldüğü üzere iyice kısalıp konsantre hale gelerek kolayca içselleştirilebilecek bir “hap” halini almıştır. Geleneksel sinema historiografisinin betimleme düzeyini aşamayan “kim, ne, nerede, ne zaman” gibi temel sorularına (Altman, 1977, s.1) *Zafer Yollarında* özelinde “Uzkınay, belgesel, İzmir yöresi, 1922” gibi “tatminkâr” cevaplar bulunmuş haldedir. *Zafer Yollarında* anlatısının formülü “Uzkınay/1922/belgesel” sacayağıdır. Böylece bilimsel bir “sinema tarihi” değil ama onun kolayca aktarılmaya hazır tarihsel bir öyküsü ve karikatürü kurgulanmış olur. Geleneksel anlatı gücünü tam da buradan alır. Kısılalığı, basitliği ve sığlığı zaafi değil, bilakis onu dirençli kılan özellikleridir.

Uzun yıllar boyunca Türk sinema tarihine dair neredeyse seri üretim boyutunda ama çoğu kez birbirinin tekrarı ve nostaljik mahiyette metin üreterek geleneksel paradigma ve onun hatalarının tahkiminde belirgin rol oynamış iki yazarın kimi çıktuları, alanın “ansiklopedi ve sözlük” gibi formatlarına örnek gösterilebilir. Burçak Evren 1983’te “ansiklopedi” sıfatı yakıştırılmış çalışmasında *Zafer Yollarında*’yı Muhsin Ertuğrul filmografisine almaz. Tahmin edileceği üzere film Fuat Uzkınay maddesindedir. Evren’e göre Uzkınay 1922 tarihli bu filmin hem yönetmeni hem de görüntü yönetmenidir (1983, s.61, 155). Ağâh Özgüç de ilk baskısı 1995’te yapılan *Türk Film Yönetmenleri Sözlüğü*’nün genişletilmiş 2003 baskısında bile *Zafer Yollarında*’yı Ertuğrul’un yönetmeni olduğu filmler arasına dahil etmemiş ama en azından evvelki örnekteki gibi Uzkınay maddesine de almamıştır (2003, s.78-80, 221-222).

Francesco Casetti’nin işaret ettiği (akt. Özen, 2009, s.137), geleneksel sinema tarihi çalışmalarının dört temel sınırlılığı *Zafer Yollarında* örneğinde açıkça gözlenebilir: 1) Film merkezlilik. 2) Kişisel anılar ve tanıklıklar gibi yetersiz araştırma araçları kullanmak. 3) Sınırlı analiz kategorilerine hapsolmek. 4) Çizgisellik. Sahih birincil kaynaklardan mahrum; doğrulanamayan tanıklıklara ve rivayetlere dayalı, film merkezli, çizgisel ve totolojik bir tarihyazımı kısacık olmasına rağmen hatalarla yüklü ve de yönlendirici bir anlatı ortaya çıkarmıştır. Nitekim bu filmin çekim/yapım/gösterim tarihi iddia edildiği gibi 1922 değildir. Türü iddia edildiği gibi aktüalite veya belgesel değildir. Filmin asıl yaratıcısı iddia edildiği gibi Fuat Uzkınay değildir ve hatta kameramanı bile olmayabilir.

Türkçede “belgesel sinema” konulu kitaplar, belgeselin Türkiye’deki kökenlerine eğildikleri ölçüde bahse konu filmlere mutlaka değinirler çünkü bunlar belgeselin atası ve kimi zaman da doğrudan kendisi sayılır. İçeriklerinde “tarih” tali kaldığı için söz konusu çalışmalar sinema tarihi literatürü içinde sayılmayabilir. Yine de birkaç örnek anmak gerekirse; sözgelimi alanda öncü isim Bilgin Adalı’nın 1986 tarihli çalışmasında verdiği bilgiye göre, Kemal Film 1923’te bir “belgesel film” olan “Zafer Yolları”nı gerçekleştirmiştir ve bu, Kurtuluş Savaşı’na ilişkin belgesel filmlerin kurgulanmasıyla elde edilmiş bir çalışmadır (1986, s.100). Özön’ün başyapıtını kaynak göstermesine rağmen Adalı’nın kitabında doğru tarihin (1923’ün) verilmesi ve Uzkınay’ın anılmaması dikkat çeker. Tespit edebildiğimiz kadarıyla *Zafer Yollarında* için doğru tarihin/yılın zikredildiği ilk eser Adalı’nınkidir. Ama o da gerçek rejisörü iskalayarak, Şener orijinli “belgesel filmlerin kurgulanması” rivayetine itibar ederek ve tür (belgesel) vurgusuyla hâkim paradigmaya bağlı kalır. O nedenle Adalı’yı kaynak alan takipçilerin metinlerinde geleneksel anlatı kendisini hemen yeniden üretir. Sözgelimi 1991’de Simten

¹²Hatıratından bahsederken görüleceği üzere, Ertuğrul film hakkında doğru bilgilere sahiptir.

¹³1989’da ayrıca Ertuğrul’un anıları ilk kez yayımlanır ve anılarında rejisörü olduğu *Zafer Yollarında* hakkında bilgi vermektedir.

Gündeş, Adalı'ya atıfla, "Kemal Film Fuat Uzkınay ile beraber 1923 yılında Kurtuluş Savaşı'na ilişkin belgesel filmleri kurgulayarak *Zafer Yolları* adıyla bir belgesel film daha gerçekleştirmiştir" diye yazar (1991, s.123). Halbuki Adalı'da Uzkınay ismi zikredilmemektedir. 1993'te Füsün Balkaya (atıf yapmaksızın) *Zafer Yollarında*'yı Kemal Film'in "Uzkınay'la birlikte" 1922'de meydana getirdiği bir "belgesel" olarak anar (1993, s.35). Varılan nokta yine "Uzkınay/1922/belgesel" formülüdür.

1990'lar akademinin alan tarihine eğilmeye başladığı yıllardır. Oğuz Makal'ın 1991 tarihli kitabının erken döneme ayrılan yedi sayfasında *Zafer Yollarında* filmi kendine yer bulamaz (1991, s.1-7). Onaran 1994'te yayımlanan ve daha çok sanatsal kurmacalara eğildiği genel sinema tarihinde, Kemal Film'in Uzkınay'a hazırlattığı belge filmler arasında 1922'de çekilen *Zafer Yollarında*'yı anar (1994, s.94). Metin Erksan'ın, "Sinemanın 100. yılında; bilimsel araştırmalar yapılarak ve bilimsel bilgiler oluşturularak yazılmış bir 'Türk Sinema Tarihi' yoktur" saptamasını yaptığı (1996, s.156, 162, 170) 1990'ların ardından 2000'li yıllara ulaşıldığında ise, *Zafer Yollarında* anlatısının akademik yazına transferinin hızlanması dışında değişen fazla bir şey olmaz. Sözelimi Battal Odabaşı'nın 2006 tarihli makalesine bakılırsa, Kemal Film yapımı olup 1922'de Uzkınay tarafından çekilen *Zafer Yollarında* önemli bir belgeseldir. Akademik bir dergide yayımlanan makalenin başlığında "Türk Sinemasının Kuruluşunda Ordunun Rolü" ibaresi yer alıyor olmakla birlikte, askerî birliklerin resmen ve fiilen işe karıştıkları *Zafer Yollarında* için "ordunun rolü"ne değinilmez (2006, s.209). Odabaşı'nın esas referansı Özön'dür ama 1962 değil, 1970 versiyonudur. Hatırlanacağı üzere Özön'ün 1970 versiyonunda "ordunun rolü" tarihten silinmiştir.

Gülşah Nezaket Maraşlı'nın aynı yıl yayımlanan kitabı ise, orijinal/birincil kaynaklar bakımından tümüyle çorak bir görünüm arz eden literatürden bir noktada ayrılır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla o güne dek *Zafer Yollarında* filmine dair döneminden bir birincil kaynak ilk kez bu çalışmada kullanılmıştır. Maraşlı, dönem dergilerinden *Süs*'te filmin gösterildiği bir salonun ilanını tespit etmiştir. Buna karşın o da "Uzkınay/1922/belgesel" sacayağına oturan geleneksel anlatıyı yineler. Çalapa'ya atıfla askeriye den görülen desteği kaydetmesi yine de önemlidir (2006, s.46, 54).

Özön/Scognamillo kuşağı sinema yazarlarından Rekin Teksoy'un 2007'de yayımlanan kitabına bakılırsa Kemal Film "savaş sırasında yapılan çekimleri kurgulayarak *Zafer Yolları* (1923) adlı bir belgesel" oluşturmuştur (2007, s.105). Dipnot düşmez ama Teksoy'un filmin tarihini doğru tespit eden ve Uzkınay ismini anmayan Adalı'yı aktardığı bellidir.¹⁴ Birkaç yıl sonra yayımlanan makalesinde Özde Çeliktemel-Thomen metin içinde Teksoy'a atıfla ismini "Zafer Yolları" olarak andığı filmi "Milli Mücadele dönemindeki tüm görüntülerin harmanlandığı bir belgesel" şeklinde tanıtır. Makalenin sonunda yer verdiği film listesinde ise, yapıtı Uzkınay'a mal ederek (2010, s.12, 17) geleneksel anlatıya Teksoy'un bağlandığından daha sıkı bağlanmış olur.

2010'lar gibi daha yakın tarihli çalışmalar artık yerleşmiş kanonik anlatıyı hiç sorgulamaksızın aktarırken, kimisi de ilginç varyasyonlara gidip zaten güvenilmez durumdaki literatüre yeni rivayetler katar. Sözelimi Ali Özuyar'ın 2017'de basılan kitabı, geleneksel sinema tarihinin "anlatı kurgulama" mekanizmalarını kavramak bakımından bir model işlevi görebilir. Kitabında Özuyar, *Zafer Yollarında*'yı önce bir parantez içinde zikreder. *Boğaziçi Esrarı (Nur Baba)* filminin konu edildiği alt bölümde şu satırlara rastlanmaktadır: "Uzkınay, bu filmin çekimlerinden önce Büyük Taarruz'u ve sonrasında yaşananları filme (*Zafer Yollarında*) almıştı ve bu filmler *Nur Baba*'nın çekimleri devam ederken İstanbul sinemalarında gösteriliyordu." (2017, s.358). Özuyar atıf yapmadığı için bu iddiaların dayanağı "henüz" belirsizdir ve dahası bu öznel yorumlar yanlıştır. *Nur Baba* romanından uyarlanan *Boğaziçi Esrarı* filminin hazırlıkları 1922 yılının Ağustos ayında tamamlanmış, iç çekimlere 1 Eylül'de başlanmış, yapımı dört ay süren film 26 Ocak 1923'te gösterime girmiştir (Odabaşı, 2023b,

¹⁴Nitekim kaynakçasında Adalı'nın kitabı yer alır.

s.275-290). Yukarıda da belirtildiği üzere, filmin kameramanı Uzkinay bu süreçte İstanbul'dadır. Özuyar'a inanılırsa, *Zafer Yollarında* Ağustos-Eylül 1922'de Uzkinay eliyle çekilmiş, Eylül 1922 – Ocak 1923 arasında bir tarihte de vizyona girmiş olmalıdır. Halbuki bu zaman diliminde *Zafer Yollarında* değil çekilip gösterilmek, daha tasarı olarak bile ortada yoktur. Dolayısıyla “Büyük Taarruz ve sonrasında yaşananlar”ın aktüel görüntüleri de değildir.

Aynı kitabın hemen birkaç sayfa sonrasında filmin ismi “Zafer Yolları”na dönüşür çünkü bu sefer Özön'ün 1970 tarihli Uzkinay biyografisi kaynak alınmıştır. “Kurtuluş Savaşı'nın Filme Alınması”nı konu edindiği bu bölümde Özuyar, Özön'e atıfla Uzkinay'ın Kemal Film adına cepheye gittiğini ifade ettikten sonra sözlerini şöyle sürdürür: “Büyük Taarruzu filme almak için kamerasını sırtlayıp yeniden cepheye döndü. Çektiği film adlarından anlaşıldığına göre Uzkinay sadece savaşın yol açtığı tahribatı değil bizzat ateş hattına girerek muharebelerin bir kısmını da filme aldı. ... Uzkinay Büyük Taarruz'un ardından İstanbul'a dönmedi. 9-18 Eylül tarihleri arasındaki muharebelerin önemli bir bölümünü de filme aldı. ... Ortaya 3.500 metre uzunluğunda ve tarihsel değerine paha biçilemez 46 adet kısa belge film çıktı. Sonradan *Zafer Yolları* adını alacak bu büyük yapım, şu filmlerden oluşuyordu:...” der ve Kasım 1922'de İstanbul'da gösterime giren bir harp kurdelesini oluşturan 46 parçanın isimlerini (Osmanlıcadan yanlış okumalarla) sıralar (2017, s.364-366). Ancak burada ciddi bir sorun vardır. Sıralananların Kemal Film adına Uzkinay'ın çektiği filmler olduğuna dair ortada herhangi bir kanıt ve hatta emare yoktur. Bu, Özuyar'ın öznel bir yorumu olmaktan ibarettir. Aktardığı gazete ilanında 46 parçalık kurdelenin ne kameramanı ne de yapımcısına dair bilgi sunulmaktadır. Arada hiçbir illiyet yokken ünsiyet sinema tarihi yazarı tarafından peyda edilmiştir. “Çektiği film adlarından” yola çıkılarak Uzkinay'ın hangi tarihlerde, nerelerde çekimler yaptığını ilişkin sonuçlar çıkarılmıştır ama bu filmleri onun çektiği bir faraziye olmaktan ibarettir. Üstelik gerçekten Uzkinay tarafından çekilmiş bile olsa bu 46 parçanın *Zafer Yollarında* ile herhangi bir ilişkisi de bulunmaz. 46 parçalık filmin “Sonradan *Zafer Yolları* adını” alacağı gerçek dışıdır. Ama gelinen noktada bile konu kapanmaz. Özuyar bir de dipnot düşmüştür ve şöyle yazar: “*Zafer Yolları* sadece Uzkinay'ın çektiği filmlerden oluşmamaktadır. Listede belirtilen 46 adet filmin dışında Muhsin Ertuğrul'un ve Cezmi Ar'ın çektikleri filmler de vardır. Ancak Ertuğrul'un çektiği filmler, büyük zaferin ardından Batı Cephesi'nde bulunan askeri birliklerin bazı hücum anlarının yeniden ve çeşitli mizansenlerle canlandırılmasından ibarettir ve kendisi anlarında bu konuyla ilgili sadece şu bilgiyi verir...” dedikten sonra Ertuğrul'un hatıratından ilgili cümleyi aktarır (2017, s.365). Ertuğrul (2007, s.306)'dan tırnak içinde yapılan alıntıda filmin isminin “Zafer Yolları” şeklinde aktarılmasıyla vuku bulan “kaynakta tahrifat” bir yana, dipnot şöyle sonlandırılır: “Kendisinin bu bağlamda kaç film çektiği ve adlarının ne olduğu; Cezmi Ar'ın ise Refet Paşa'nın İstanbul'a gelişi dışındaki filmlerinin adları bilinmemektedir.” (2017, s.365).

Bütün bu öznel kurgu, geleneksel sinema tarihyazımının kusursuz bir örneği sayılabilir: 1) Hâkim anlatıya (Uzkinay/1922/aktüalite) sadıktır. Onu esas alır ve özünde yineler. Burada sadece, mevcut bir rivayetin köpürtülerek karmakarışık bir hale getirilmesine tamkılık edilir. 2) Ertuğrul'un hatıratında film hakkında verdiği tek satırlık bilgi hâkim anlatı ile çeliştiğinden, bu ikisini uzlaştırmaya, uyumlu hale getirmeye çalışır. Böylece yanlışlarla doğrular eklektik şekilde birbirine karışırken filmin rejisörünün aktardığı doğru bilgi de heba olur. 3) Bir film ilanı (bu 46 parçalık kurdelenin Uzkinay ile ilişkili olduğuna dair hiçbir emare yokken) geleneksel anlatıya monte edilerek bu “montaj” yoluyla anlatı sözde “belgelendirilmiş” olur. İşin aslı, kurgulanan bütün bu öykü asılsızdır. Geleneksel sinema yazarlığının tipik bir örneği olarak dayanaksız ve kaygısız bu anlatımıyla Özuyar, yapımın ötesine geçerek bir de gösterim efsanesi kurgulamış, geleneksel anlatıya ilgisiz bir ilan/belge monte ederek onu sözde belgelendirmiş ve bu “özgün” katkılarıyla geleneksel sinema historiyoğrafisinin “ataları sorgulamaksızın yinelemek ve elverirse yeni rivayetler üretmek” düsturuna uymuştur.

Hakan Aytekin'in aynı yıl kitap olarak basılan doktora tezi, belgesel sinema konulu çalışmalar arasında tarihsel bütünlüğe karşı daha duyarlı oluşuyla dikkat çeker. İçeriğinde

belgesel sinemanın Türkiye’deki tarihi belli bir yer tutmanın ötesinde sorunsallaştırıldığından, belgesel odaklı çalışmalar arasında “sinema tarihi” literatürü içinde anılabilecek nadir bir örnektir. Ancak, erken dönem ve özel olarak da *Zafer Yollarında* söz konusu olduğunda burada da Adalı’nın aktarılmasıyla yetinilir (2017, s.72). Yine 2017 tarihli Ali Haydar Soysüren ve Necip Yıldız imzalı akademik bir makalede malum ikincil kaynaklar kullanılırken *Zafer Yollarında* için Güvemli’ye atıf yapılmıştır. Filmin Uzkınay tarafından çekilmiş bir canlandırma olduğu bilgisi paylaşılır (2017, s.94). Ertesi yıl doktora tezinden üretilerek yayımlanan makalesinde Yalçın Lüleci, *Zafer Yollarında* için evvelki makaleye atıfta bulunur ama Uzkınay bilgisini yinelerken “canlandırma” özelliğinden söz etmeyerek “belgesel film” şeklinde sunar (2018, s.228). Aynı yıl akademisyen Ali Karadoğan’ın sanat sineması odaklı kitabında hâkim formül (Uzkınay/1922/belgesel) yinelenir (2018, s.30, 402).

2020’lere varıldığında durum daha iyi sayılmaz. 2020-2021 senelerinde *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*’in “Türkiye’de Sinema Çalışmaları” temalı iki özel sayısında *Zafer Yollarında* filminden bahsedilen makaleler bulunmaktadır. Peyami Çelikcan’ın “Türkiye’de Belgesel Sinemanın Kısa Bir Tarihçesi” başlıklı ilk makalesinde (2020, s.529-542) filmin adı anılmaz. Yine belgesel konulu ikinci makalesinde ise, 1922 Kemal Film yapımı olduğunu belirtip önemini vurguladığı filmi “Fuat Uzkınay’ın *Zafer Yollarında (İstiklal)* adlı belgeseli” şeklinde sunar (2021, s.7). Böylece “Uzkınay/1922/belgesel” kurgusu 2021’de dahi sürdürülürken, *Zafer Yollarında* ile (daha sonra yapılacak yeni eklemelerle *İstiklal* adını alacak olan) *İzmir Zaferi* filmi de (Şener’de olduğu gibi¹⁵) birbirine karıştırılmış olur. Üstelik Çelikcan’ın *Zafer Yollarında* gibi ordunun resmî desteğiyle askerî birliklerin katıldığı bir filmi “sinemanın sivilleşmesi süreci” bağlamına eklememesi tartışmaya açıktır. *TALİD*’in aynı sayısında Barış Tolga Ekinci, Kemal Film’in yapımını üstlendiği “elliye yakın belgesel film” arasında “en çok bilineni Fuat Uzkınay’ın yönettiği *Zafer Yolları* (1923) belgeselidir” derken (2021, s.46), Balkaya’nın yukarıda anılan kitabına atıf yapar ama Balkaya filme “1922” tarihini düşmüştür.

2021’de Hasan Yılmaz’ın, yapımcısının Kemal Film, yönetmeninin Muhsin Ertuğrul olduğunun farkında olmasına rağmen *Zafer Yollarında*’yı kitabının “Kemal Film” bölümünde değil de “Sinema Alanında Resmî ve Yarı Resmî Çalışmalar” bölümünde ele alması manidardır. Ama en azından filmin yönetmeninin Ertuğrul olduğu tespiti ve “belgesel” şeklinde bir tasnife gitmeyişi ümit vericidir. Ancak bunun dışında, kameramanı Uzkınay, yapım tarihini ise Ağustos-Eylül 1922 şeklinde vererek o da geleneğe bağlı kalır (2021, s.321, 492). Aynı yıllarda örneğin Meltem Tekerek (2020, s.186, 188-189), Derya Genç Acar (2021, s.290), Necdet Aysal ve Hürol Erbay (2022, s.400) gibi çoğu genç akademisyen de geleneksel kaynaklara atıfla geleneksel anlatıyı yinelerler. Yine bir akademisyen olan Savaş Arslan’ın İngilizceden çevrilip genişletilerek 2022’de yayımlanan “başlangıcından günümüze” iddiasındaki sinema tarihinde ise, başka pek çok erken dönem filmi gibi *Zafer Yollarında* da kadraj dışında bırakılmıştır. Sinema yazarı Barış Saydam’ın sanat sineması odaklı çalışmasında hâlâ “Fuat Uzkınay’ın savaş görüntülerinden derlediği *Zafer Yollarında* isimli belgesel” türünden rivayetler okunabilmesi (2022, s.136), geleneksel paradigma ve anlatının 2022 yılı sonunda bile dimdik ayakta durduğunun göstergesidir.

Böylelikle *Zafer Yollarında* filminin yüz yaşına bastığı 2023’e gelindiğinde, bir yandan geleneksel sinema tarihi yazıcılığı kendi popüler mecralarında serbest akışını sürdürürken, öte yandan onun yarattığı anlatı (paradigması, özneliği, tutarsızlık ve hatalarıyla beraber), hiçbir eleştirel okumaya tabi tutulmaksızın akademik düzleme taşınmış olur. Popüler mecra ile akademik mecra arasında fark yoktur ama bilimsellikten uzak ve gayet sorunlu bir model akademik düzlemde yeniden üretilerek daha güçlü bir meşruluk ve yaygınlık kazanmış olur. O nedenle erken dönem sinema tarihimiz bugün akademinin de katkılarıyla neredeyse kocaman bir galatimeşhur halindedir.

¹⁵Bkz. (Şener, 1970, s.28-29).

3. Bir Filmin Hakiki Tarihi Üzerine

Zafer Yollarında filminin hakiki tarihi için kendi döneminden birincil kaynaklara geçmeden evvel, gayet iyi bilinen ve kolayca da ulaşılabilen iki önemli tanıklığa işaret edeceğiz. Bunlar, söz konusu dönemde Kemal Film'in rejisörlüğünü yürüten Muhsin Ertuğrul ile şirketin daimi aktörlerinden Vasfi Rıza Zobu'dur. Konumuz açısından önemli bu iki isimden birinin hatıratı kitap formatında 1970'lerin sonunda, diğerininki 1980'lerin sonunda yayımlanmıştır ve her ikisi de *Zafer Yollarında* hakkında çok kısa ama can alıcı bilgiler verir. Demek ki en azından 1980'ler ve 1990'lardan beri araştırmacıların müesses anlatıdan şüphe duymalarını sağlayacak kimi bilgiler sirkülasyona girmiştir ama böyle bir sonuç yine de doğmamıştır.

Muhsin Ertuğrul ilk baskısı 1989'da yapılan hatıratında, 1923 yılında Kemal Film için çevirdiği filmler arasında "İstiklâl Savaşı'nda büyük yararlılığı dokunan Fahrettin Altay Paşa'nın Süvari Kolordusu'yla Afyon'dan İzmir'e kadar hücumu canlandıran Zafer Yollarında'yı da sayar (2007, s.306). Kemal Film'in aktörlerinden Zobu ise kitap halinde 1977'de yayımlanan hatıratında, kendisiyle birlikte bir grup Darülbedayi sanatçısının (ki bunların bir kısmı aynı zamanda Kemal Film'in daimi oyuncusudur) turne için İzmir'e hareket ettikleri günlerde (Temmuz 1923'te)¹⁶ Ertuğrul'un "İzmir'in İstirdadına ait bir film çevirmeye hazırlanmakla meşgul" olduğunu, filmin konusunun İzmir'de geçtiğini yazar. Kemal Film'in oyuncularının o sırada İzmir'de bulunuyor olması, müessese için iyi bir fırsattır. Muhsin Ertuğrul ve operatör Cezmi Ar İzmir'e gelirler ve filmin çekimleri (Zobu'nun anlatımının akışına bakılırsa Ağustos 1923'te) başlar (1977, s.88). Bu iki hatırat da filmin yönetmeni olarak Ertuğrul'u tespit eder ve filmi 1923'e (hatta ikincisi daha spesifik olarak 1923'ün yaz aylarına) tarihlerken (az sonra göreceğimiz üzere) doğru bilgi vermektedirler. Dahası Zobu operatör/kameraman olarak Cezmi Ar'ı zikretmektedir ki doğru olma olasılığı çok yüksektir.

Bu gayet önemli tanıklıklara işaret edildikten sonra, şimdi artık *Zafer Yollarında* filminin kendi döneminden kaynaklara dayalı hakiki tarihine geçilebilir: Büyük Taarruz ve Başkumandanlık Meydan Muharebesi zaferinin (26-30 Ağustos 1922), İzmir'in düşman işgalinden kurtuluşunun (9-10 Eylül 1922) üzerinden yaklaşık bir yıl geçmiştir ve tarihi zaferin yıldönümü yaklaşmaktadır. Başında Ertuğrul'un bulunduğu Kemal Film ekibi, *Zafer Yollarında* filminin çekimlerine Batı Anadolu'da 1923'ün Temmuz ayı sonunda başlar. Çekimler askerî birliklerin (Beşinci Kolordu'nun) katılımıyla savaş bölgelerinde sürdürülmüş, nihayetinde son sahneler için İzmir'e gelinmiştir ("Sinema Faaliyeti, 28 Ağustos 1923, s.3). Zobu'nun verdiği bilgiye göre, 25 Ağustos'ta Ertuğrul (ve ekibi) henüz İzmir'dedir ve o akşam sahnelenen *Eski Rüya* piyesinde Ertuğrul da rol alır (Zobu, 1977, s.88-89; Sevengil, 1968, s.257). Filmin çekimlerini tamamlayan ekip 27 (veya en erken 26) Ağustos'ta İstanbul'a döner. Filmin rejisörü Ertuğrul İstanbul'a döner dönmez şehrin günlük gazetelerinden *Vatan*'a son çalışmaları hakkında bilgi vermiş ve gazete 28 Ağustos günü çıkan nüshasında bunu haberleştirmiştir ("Sinema Faaliyeti, 28 Ağustos 1923, s.3). *Zafer Yollarında* hakkında şimdiye dek tespit edilebilmiş en kapsamlı malumat bu metinde yer alır.

28 Ağustos 1923 tarihli *Vatan* gazetesine bakılırsa, "bir aydan beri Anadolu'nun muhtelif muharebe sahnelerinde Beşinci Kolordu'nun iştirakiyle harekât-ı harbiyeyi tespit etmekte olan Kemal Film heyeti dün şehrimize avdet eylemiştir." Afyon taarruzundan (Büyük Taarruz) Yunanlıların İzmir'den kaçışına kadar olan savaş olaylarını sinemaya alan Kemal Film müessesesinin rejisörü Ertuğrul Muhsin Bey'in anlattığına göre, filmin gerçeğe uygun olmasını sağlamak için gerek Beşinci Kolordu gerekse Kemal Film hiçbir fedakârlıktan çekinmemiştir. Kolordu firkaları 15 günden beri İzmir'e kadar kademe kademe savaş sahnelerinden geçerek gelmiş, Manisa belediyesinin himmetiyle Manisa yangını bütün şehir sakinlerinin katılımıyla tekrar edilmiş (canlandırılmış), Çeşme civarındaki harekât askerlerin ve subayların pek büyük fedakârlık ve tehlikeyi göze alarak atlarıyla denize atılmaları suretiyle tespit edilmiştir. "Zafer

¹⁶Darülbedayi sanatkarlarının Temmuz 1923'te başlayan İzmir turnesi için bkz. (Sevengil, 1968, s.256-262, 313-315; Zobu, 1977, s.73-85).

Yollarında” ismini taşıyan bu tarihî film milli zaferin yıldönümü olan 9 Eylül’de Manisa’da, İzmir’de ve İstanbul’da eşzamanlı olarak gösterilecektir (“Sinema Faaliyeti, 28 Ağustos 1923, s.3).

Kemal Film yapımı ve Ertuğrul Muhsin imzalı *Zafer Yollarında* 9 Eylül (1923) Pazar günü, İzmir’in kurtuluşunun yıldönümü şerefine¹⁷ vizyona girer. Film İstanbul’da iki ayrı salonda aynı anda gösterime girmiştir. Şehzadebaşı’ndaki Milli Sinema’da ve Kemal Film’in salonlarından biri olan Sirkeci’deki Ali Efendi Sineması’nda. Dört bölümlük film, ilanlarında “askerî, harp filmi”, “harbî büyük Türk filmi” şeklinde sunulmuştur. Filmin içeriği, Afyonkarahisar’da düşman cephesinin yarılmasından başlayarak düşmanın Çeşme’de denize dökülmesine dek yaşanan en önemli askerî vakalardan, Türk ordusunun kahramanlıklarla İzmir’i geri alışından oluşmaktadır. Filmin 8 ve 9 Eylül günleri basında çıkan ilanları aşağıdaki gibidir:

Sevgili İzmir’in sene-i devriye-i istirdadı şerefine
9 Eylül Pazar gününden itibaren
Şehzadebaşı’nda Milli Sinema Sirkeci’de Ali Efendi
sinemalarında aynı zamanda
Kemal-Film mamulatından
Zafer Yollarında
4 muazzam kısımlık
Harbî büyük Türk filmi

Mevzuu düşman cephesinin Afyonkarahisar’da yarılmasından itibaren Çeşme’de denize dökülen düşman lâşelerinin deniz dalgaları arasında kaybolmasına kadar cereyan eden en mühim vakayi-i harbiyeyi ve kahraman Türk ordusunun akla hayret veren bî-misal kahramanlıklarla İzmir’i ne suretle istirdat ettiğini musavverdir¹⁸

Bugünkü büyük zaferin sene-i devriyesi şerefine
Bugünden itibaren ilk defa olarak
Şehzadebaşı Milli Sinema Sirkeci Ali Efendi Sineması
Kemal Film mamulatından
Zafer Yollarında
Askerî, harp filmi 4 kısım
Ve zengin teferruat¹⁹

Zafer Yollarında 15 Eylül Cumartesi günü Mısırlıoğlu Halk Sineması’nda Kadıköylü seyircilerle buluşur. Bu salondaki gösterimin *Süs* dergisinde çıkan ilanlarının ilkinde filmin ismi “Zafer Yolunda” şeklinde geçmektedir (“Mısıroğlu Halk Sineması”, 8 Eylül 1339, s.15).²⁰ Derginin ertesi nüshasında “Zafer Yollarında” olarak düzeltilmiştir (“Mısırlıoğlu Halk Sineması”, 15 Eylül 1339, s.15). *Zafer Yollarında* 18 Ekim’de Trabzon’da, Kemal Film’in son

¹⁷ Aynı vesileyle başka etkinlikler de söz konusudur. Örneğin Kadıköy Mısırlıoğlu Sineması’nda (Halk Tiyatrosu’nda) Başkumandan Muharebesi’nin birinci yıldönümü şerefine özel program düzenlenir. Bkz. (“Temaşa Âlemi”, *Vatan*, 31 Ağustos 1923, s.3; *Tevhid-i Efkâr*, 31 Ağustos 1923, s.4).

¹⁸ (*Müşterek Gazete*, 8 Eylül 1339 [sabah nüshası], s.4).

¹⁹ (*Müşterek Gazete*, 9 Eylül 1339 [sabah nüshası], s.4).

²⁰ Salonun ismi de “Mısıroğlu” şeklinde yanlış dizilmiştir. Doğrusu “Mısırlıoğlu”dur.

kurmaca yapıtı *Ateşten Gömlek* ile birlikte gösterime girer (akt. Beyoğlu, 2018, s.267). Taksim’de Sporting Palas’ın 27 Ekim Perşembe günü açılış programında “4 kısımlık harp kurdelesini/filmi” *Zafer Yollarında* da vardır (*Akşam*, 25 Teşrinievvel 1923, s.4; *Tevhid-i Efkâr*, 25 Teşrinievvel 1923, s.4; *Akşam*, 26 Teşrinievvel 1923, s.4; *Tevhid-i Efkâr*, 26 Teşrinievvel 1923, s.4). Aynı programın bir başka ilanında film orijinal ismi yerine “İzmir Nasıl Alındı” diye anılır ve “4 kısımlık milli ve harp kurdelesini” şeklinde tanıtılır (*Tevhid-i Efkâr*, 27 Teşrinievvel 1923, s.4; *Akşam*, 28 Teşrinievvel 1923, s.4). Kasım ayı başında Kadıköy’de Mısırlıoğlu Kışık Sinema ve Gazinosu’nda bir kez daha “İzmir Nasıl Alındı” ismi ve “askerî ve harbî film 4 kısım” nitelemesiyle gösterilir (*Vakit*, 2 Teşrinisani 1923, s.4; *Akşam*, 2 Teşrinisani 1923, s.4; *Akşam*, 3 Teşrinisani 1923, s.4). 13 Kasım’da yeniden Taksim Sporting Palas’ın programındadır (*Akşam*, 13 Teşrinisani 1923, s.4; *Akşam*, 14 Teşrinisani 1923, s.4). Programın ilanlarından birinde şöyle tanıtılır: “Bütün Anadolu darülharekâtı ve Türk-Yunan harbi filmi İzmir Nasıl Alındı” (*Akşam*, 16 Teşrinisani 1923, s.4). Ertesi gün filmin ismi anılmadan içeriği şu şekilde sunulur: “Afyonkarahisarı’ndan İzmir’e kadar ateşler içinde cereyan eden hakiki harp filmi” (*Akşam*, 17 Teşrinisani 1923, s.4). Son olarak, Aralık ayında Şehzadebaşı’ndaki Şark Tiyatrosu’nda çeşitli aktüalitelere ile birlikte seyirciyle buluşmuş olsa gerektir. İlanında “şanlı Akdeniz incisi İzmir Nasıl Alındı” şeklinde takdim edilirken filmlerin ara-yazılarının Türkçe olduğu da belirtilmiştir (*Akşam*, 20 Kânunuevvel 1923, s.4; *Akşam*, 20 Kânunuevvel 1923, s.4).

Az sonra (Ocak 1924’te) kendisiyle yapılan bir röportajda Kemal Film’in müdürü (Kemal/Şakir Seden veya belki de Muhsin Ertuğrul), o güne kadarki yapımlarından bahsetmiştir. *İstanbul’da Bir Facia-i Aşk* (ilk vizyon: Kasım 1922), *Boğaziçi Esrarı* (ilk vizyon: Ocak 1923) ve *Ateşten Gömlek* (ilk vizyon: Nisan 1923) filmlerini saydıktan sonra, “Bundan sonra ‘Zafer Yollarında’ diye bir askerî film yaptık” der (M. M., 10 Kânunusani 1340, s.87-88). Haziran 1925’te M. Cahit, Kemal Film’in kurmaca yapımlarına değinirken, firma içi iş bölümüne ışık tutar. Buna göre Kemal Film’in kurucusu Kemal Bey, müessesenin müdürü ise Ertuğrul Muhsin Bey’dir. “Kemal Film’in başında Ertuğrul Muhsin vardır. Müessesenin operatörü yani filmleri sinemaya çeken Cezmi Bey’dir” (11 Haziran 1341, s.10). Mart 1926’da *Vakit* gazetesinde yayımlanan bir yazıda “Beşinci Kolordu’nun muzaffer menakıbını gösteren” şeklinde nitelenen *Zafer Yollarında*, yine *Ateşten Gömlek* (Nisan 1923) sonrasına tarihlenir (Elif. Sin., 14 Mart 1926, s.3). 1928’de Ertuğrul’u konu alan bir makalede ise, rejisörün Kemal Film hesabına yaptığı filmler arasında (kronolojik olarak *Ateşten Gömlek*’ten sonra) *Zafer Yollarında* sayılır (“Büyük Sanatkâr Ertuğrul Muhsin Bey”, 16 Şubat 1928, s.11). Kısacası filminden sonraki yakın yıllarda filmin yapım tarihi, eserin mal edileceği asıl kişi ve janr gibi temel noktalarda herhangi bir sapma söz konusu değildir. Sapma, Türkiye’de sinema tarihi yazımıyla birlikte ve bilhassa 1960’lara girilirken başlayacaktır.

Son olarak, filmin operatörünün kimliği üzerinde duracağız. Az evvel görüldüğü üzere birincil kaynaklarda filmin prodüktörü (Kemal Film) ve rejisörü (Muhsin Ertuğrul) açıktır ama kameramanı değildir. Biz, bütün literatürün aksine bu filmin Uzkınay tarafından değil, Cezmi Ar tarafından kameraya alındığı kanaatindeyiz ve bunun argümanlarımızı sunacağız. Öncelikle, yukarıda da kaydedildiği üzere, Kemal Film’in aktörlerinden ve bahsimize konu olan filmin tanıklarından Zobu, operatör/kameraman olarak Cezmi Ar’ın ismini zikretmektedir (1977, s.88) ki doğru olma olasılığı çok yüksektir. Çünkü Uzkınay 1922-1923’te müessese için kimi zaman görev almış olmakla birlikte, Kemal Film’in asıl kameramanı, M. Cahit’in de belirttiği (11 Haziran 1341, s.10) üzere, Cezmi Ar’dır. Ertuğrul’un rejisörlüğündeki filmlerin büyük kısmını o kameraya almıştır ve rejisörle tanışıklığı da (Uzkınay’ın aksine) eskiye uzanır.²¹

Bu kanaatimizin bir başka dayanağı, sinema tarihimizin karanlıkta kalmış bir başka canlandırma yapıtıyla ilişkilidir. Literatürde aynı *Zafer Yollarında* gibi her daim İstiklal Savaşı filmleri arasında anılan ama yine aynı şekilde hakkında çok sınırlı ve yanlışlarla dolu bilgi

²¹1922-1924 yıllarına tarihlenen altı kurmacanın beşinin kameramanı Ar, birininki Uzkınay’dır. Ar’ın Ertuğrul ile tanışıklığı Almanya yıllarına uzanır. Berlin’de teknik (kamera) öğrenimini Ertuğrul sağlamıştır. Ertuğrul İstanbul’da Kemal Film’le çalışmaya başladığında ekipte en önce Ar vardır (Ertuğrul, 2007, s.285-286, 296-299, 301; Onaran, 2013, s.117-136).

verilen bu film *İzmir Zaferi*'dir. Hatta yukarıda da görüldüğü üzere, literatürde bu iki film zaman zaman birbirine karıştırılmaktadır. *İzmir Zaferi* yakın tarihli bir çalışmada büyük oranda açıklığa kavuşturulmuştur. Buna göre film 1923'ün Ocak-Şubat aylarında İzmir ve civarında Fazlı Necip Bey'in yönetiminde, Uzkınay'ın kameramanlığında çekilmiştir. Garp Cephesi Kumandanlığı'nın talebiyle filmin yapımcılığını Malul Gaziler Heyeti üstlenmiştir. İşin içinde Fahrettin [Altay] Paşa vardır. Film Garp Cephesi Kumandanlığı'nın desteğiyle kameraya alınmış bir mizansendir. Post-produksiyon işlemleri Mart ayından itibaren İstanbul'da yapılmıştır. 1500 metre uzunluğundaki (aşağı yukarı 80 dakikalık) filmin galası 30 Nisan'da düzenlenmiş, ertesi gün (1 Mayıs 1923) Şehzadebaşı'ndaki Millet Tiyatrosu'nda vizyona girmiştir. Film basın mensupları tarafından başarısız bulunup ağır şekilde eleştirilmiştir. Eleştirilerin odağında, o sırada Malul Gaziler Heyeti sinema müdürü olarak görevli bulunan kameraman Fuat Bey vardır. Hatta Uzkınay kendini savunmak üzere *Vakit* gazetesine bir mektup gönderir ve mektubu 3 Mayıs 1923'te yayımlanır (Odabaşı, 2023a, s.55-62).

Zafer Yollarında'nın çekimlerine bu tartışmadan yaklaşık üç ay sonra başlanacaktır. *İzmir Zaferi* başarısızlığı henüz bu kadar tazeyken, Uzkınay daha yeni tepkilerin hedefi olmuşken Kemal Film ve Muhsin Ertuğrul'un aynı konseptte bir film için onu yeniden alıcı kamera başına geçireceklerini düşünmek akla pek yatkın görünmemektedir. Hatta *Zafer Yollarında* belki de *İzmir Zaferi*'nin başarısızlığı üzerine, bu başarısızlık sayesinde vücut bulmuştur. Aradaki sürenin çok kısa oluşu ve aynı konseptte yapımlar olmaları bunu düşündürür. *İzmir Zaferi* filminin yapımını Fahrettin Paşa'nın mensup bulunduğu Garp Cephesi Kumandanlığı talep etmiştir. Filmin başarısızlığı ardından Kumandanlık bu sefer Kemal Film'den yeni bir talepte bulunmuş olabileceği gibi, bu başarısızlık üzerine Kemal Film de teklif götürmüş olabilir. *İzmir Zaferi*'nin yönetmeni Fazlı Necip gibi, kameramanı Uzkınay'ın da bu yeni sürece dahil edilmemesi akla yatkındır. Dolayısıyla kameraman olarak Cezmi Ar seçeneği bu bakımdan da daha mantıklı görünür. Yine de bu hususta henüz kesin bir yargıda bulunulamaz. Ancak, şayet bu akıl yürütme doğru ise, geleneksel sinema tarihi açısından ortaya şöyle ironik bir manzara çıkar: Uzkınay'ın başarısızlığı sonucu doğan bir film, bunun dışında onunla hiç alakası yokken, geleneksel historiyografi eliyle Uzkınay'a mal edilip, onun başarısının kanıtlarından biri haline dönüştürülmüştür.

Sonuç: Tarih Bilimi ile Tarihsel Öykü Arasında

Daha evvel de belirtildiği üzere, *Zafer Yollarında*'nın vücut bulduğu 1923'ten sonraki yakın dönemde filmin yapım tarihi, eserin mal edileceği asıl kişi ve janr gibi temel noktalarda herhangi bir sapma söz konusu değildir. Sapma, Türkiye'de sinema tarihi yazımıyla birlikte bilhassa 1960'lara girilirken başlar. Filmin gerçek yapım (hazırlık, çekim, post-produksiyon, gösterim) tarihi 1923 iken, sinema tarihi literatüründe bir yıl geriye çekilerek 1922'ye dönüştürülmüştür. Gerçek "auteur"ü Muhsin Ertuğrul iken, giderek ısrarla Fuat Uzkınay'a mal edilmiştir. Askerî birliklerin ve sıradan halkın yer aldığı canlandırma bir yapım dört dörtlük bir aktüel filme ve belgeye evrilmiştir.

Zafer Yollarında'ya ilişkin tarihî hakikatler ile filmin sinema tarihi literatüründe inşa edilen anlatısı arasındaki fark giderek açılmıştır. Tarihî hakikatlere en yakın duran anlatının, filme kronolojik olarak da en yakın duran Çalapa'nın anlatısı olduğu söylenebilir. Sapma bilhassa 1950'lerin sonundan ve 1960'ların başından itibaren Özön ve Güvemli ile başlar. 1970'ler ve 1980'lerde pekişir. Bu pekişimde Özön'ün erken dönem sinema tarihi alanında günümüzde dahi nüfuzunu sürdüren kanonik otoritesi belirleyici olmuştur. Özön'ün birincil kaynaklara dayanmayan, nesnel ve tarafsız durmaya fazlaca gayret sarf etmeyen, sinema yazarlığının ve film eleştirmenliğinin derin izlerini taşıyan tarih anlayışının "iyi yönetmen/film – kötü yönetmen/film" dikotomisi zemininde "değer biçicilik" ve "yargılama" üzerine kurulduğu açıktır. Erken döneme eğildiğinde bu dikotomi çerçevesinde "kötü" (Ertuğrul/kurmaca) dışlanırken "iyi" (Uzkınay/belgesel) ön plana çıkarılıp merkeze yerleştirilir. Hatta öyle ki tarihsel olgular belki de bu uğurda basbayağı bükülür. Çünkü araştırma nesnesini (filmler, yönetmenler vs.) bir bilim insanı (tarihçi) soğukkanlılığıyla anlamaya ve açıklamaya

değil, kendi “nitelikli sinema” (sanatsallık) beklentisi çerçevesinde bir eleştirmen hararetiyle yargılamaya kodludur. Önceliği tarihsel hakikatler değil, sinema düzleminde kendi estetik/kültürel/politik/ideolojik beğenileri ve değerleridir. Ve belki de çok bilemeyeceğimiz kişisel ve grupsal ilişkilerdir.²² Ortada ne birincil kaynaklar ne de tarihsel olguların ancak bunlar sayesinde açığa çıkarılabileceğine dair etik ve eleştirel bir perspektif bulunduğundan, bu eleştirmen keyfiliği ve cüretini dengeleyebilecek herhangi bir faktör de bulunmaz. O nedenle ve James Card’ın deyişiyle (1950, s.279), film/sinema tarihlerinin sayfalarını çevirenler orada karmaşa, dedikodu ve en çılginca spekülasyonları bulurlar.

Böyle dengeleyici bir perspektifin geliştirilmesi elbette evvela akademiden beklenmelidir. Halbuki tam aksi olmuş; Türkiye akademisi kendi bilimsel ve alternatif anlatısını veya anlatılarını geliştirecek yerde, giderek mütehakkim hale gelen geleneksel anlatı bilhassa 1990’lardan itibaren akademiye sirayet etmiştir. Günümüze dek özel olarak bir film (*Zafer Yollarında*) ve genel olarak erken sinema tarihi söz konusu olduğunda akademinin iki temel tavır sergilediği gözlenir: Birincisi, bilimsellik kriterlerine uymayan geleneksel anlatıları sorgulamaksızın ve eleştirmeksizin temellük etmek. İkincisi, konuyu tümüyle veya kısmen görmezden gelmek. Bu iki tavrın en belirgin ortak yönü “kolaycı” olmalarıdır. Her iki durumda da sinema tarihi alanında gayet sorunlu bir model, akademik düzlemde ya kendisine duyarsız kalınarak veya yeniden üretilerek güçlenmekte ve meşruiyetini pekiştirmektedir.

Sinema filmlerden ibaret olmadığından, erken dönem sinema tarihi filmler olmadan da yazılabilir ama filmlerin mevcudiyeti sinema tarihçiliğine güçlü bir motivasyon katar. *Zafer Yollarında* sinema tarihinin kayıp filmleri arasında yer almaktadır. 20 Temmuz 1959’da İstanbul Belediyesi Film Deposu yangınına kurban giden yapıtlardan biridir (“Sinema: Yangın”, 27 Temmuz 1959, s.31). Depoda kaç kopya olduğu bilinmemekle birlikte, kendi döneminde filmin (İstanbul gösterimlerine bakılırsa) en az iki, şayet aynı gün İzmir ve Manisa’da da vizyona girmişse en az dört gösterim kopyası olması lazımdır. Dünyada film arşivciliği giderek gelişmektedir ve *Zafer Yollarında* gibi kayıp veya görünmez filmler Türkiye de dahil dünyanın herhangi bir yerinden bir gün çıkabilir. *Zafer Yollarında*’nın bir gün bulunup gün ışığına çıkarılması gerek filme gerekse literatürde bu film etrafında kurulmuş anlatıya daha da açıklık getirecektir.²³

Kaynakça

- Adalı, B. (1986). *Belgesel Sinema – Belgesel Sinemanın Doğuşu İngiliz Belgesel Okulu ve Türk Belgesel Sineması*. İstanbul: Hil Yayın.
- Akşam*, S.1813, 25 Teşrinievvel 1923, 4.
- Akşam*, S.1814, 26 Teşrinievvel 1923, 4.
- Akşam*, S.1816, 28 Teşrinievvel 1923, 4.
- Akşam*, S.1821, 2 Teşrinisani 1923, 4.
- Akşam*, S.1822, 3 Teşrinisani 1923, 4.

²²Tam bu noktada bu makalenin sınırlarını aşan yeni bir düzleme geçilmesi gerekir: 1950’lerden 1970’lere toplumsal, politik ve ideolojik ortam, sinema alanında yaşanan gelişmeler ve tartışmalar, sinema tarihi kaleme alan yazarların politik, ideolojik ve estetik/sinematik duruşları gibi. Edward Hallett Carr’ın meşhur deyişiyle (2015, s.74-75), bir tarih eserinin içinde yazan olgulardan önce onu yazan tarihçiyi incelemek çok açıklayıcı olabilir. Müstakil bir çalışmaya konu olabilecek bu tartışma bize Özön gibi isimlerin yaklaşımlarının gerisinde yatan dinamikleri gösterebilir (Altuğ Işığın, Emrah Doğan, Emrah Özen ve Tunç Yıldırım gibi araştırmacıların Özön’ün tarihçiliğini masaya yatıran çalışmaları bu vesileyle anılmalıdır.) İşin doğrusu, Özön gibi sinema tarihi yazarları geçmişe çoğu kez retrospektif bir perspektifle yaklaşmakta, kendi yaşadıkları dönemin saflaşmalarını geçmişe taşımaktadırlar. Tarihi kendi dönemlerinin parametreleriyle ve kendi kişisel ölçütlerine uygun şekilde biçimlendirmekte, kendi perspektiflerine ve karşıtlarına geçmişte kökler bulmakta veya icat etmektedirler.

²³“Film tarihinde faydalı yazılar, öykü anlatıcıları yerlerini amansız araştırmaların sancılı yolunu seçen yazarlara bıraktığında başlayacak. Ve eleştirel tarihçi, olgusal bir arka planla donanmış olarak incelediği filmleri izleyebildiğinde, en azından günümüzün dedikodu ve tahmin bataklığından daha sağlam bir şeye dayalı değerlendirmeler ortaya çıkabilir.” (Card, 1950, s.288).

- Akşam*, S.1832, 13 Teşrinisani 1923, 4.
- Akşam*, S.1833, 14 Teşrinisani 1923, 4.
- Akşam*, S.1835, 16 Teşrinisani 1923, 4.
- Akşam*, S.1836, 17 Teşrinisani 1923, 4.
- Akşam*, S.1869, 20 Kânunuevvel 1923, 4.
- Akşam*, S.1870, 21 Kânunuevvel 1923, 4.
- Altman, C. F. (1977). "Towards a Historiography of American Film". *Cinema Journal*, 16(2), 1-25.
- Arslan, S. (2022). *Türkiye'de Sinemanın Tarihi Başlangıcından Günümüze* (Rifat Özçöllü, Çev.). İstanbul: Kronik Kitap.
- Aysal, N. ve Erbay, H. (2022). "Türk Sinemasında Millî Mücadele ve Atatürk Dönemi Filmleri". *Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12(1), 397-413.
- Aytekin, H. (2017). *Türkiye'de Toplumsal Değişme ve Belgesel Sinema*. İstanbul: BSB Yayınları.
- Balkaya, F. (1993). *Türkiye'de Belgesel Film Çalışmaları*. Ankara: Basım & Grafik Matbaacılık.
- Beyoğlu, S. (2018). *İmparatorluktan Cumhuriyete Türk Sineması (1895-1939)*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- "Büyük Sanatkâr Ertuğrul Muhsin Bey", *Büyük Gazete*, S.69, 16 Şubat 1928, 10-11.
- Card, J. (1950). "Problems of Film History". *Hollywood Quarterly*, 4(3), 279-288.
- Carr, E. H. (2015). *Tarih Nedir?* (Misket Gizem Gürtürk, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çalapala, R. (2009). "Türkiye'de Filmcilik". *Kebikeç*, 28, 103-112.
- Çalapala, R. (tarih yok). "Türkiye'de Filmcilik". *Filmlerimiz – Yerli Film Yapanlar Cemiyeti* içinde (sayfa numarası yok). İktisadî Yürüyüş Matbaası ve Neşriyat Yurdu.
- Çelikcan, P. (2020). "Türkiye'de Belgesel Sinemanın Kısa Bir Tarihçesi". *TALİD*, 18(36), 529-542.
- Çelikcan, P. (2021). "Belgesel Sinemanın Sivilleşmesi Sürecinde Akademik Belgesel Hareketi". *TALİD*, 19(37), 1-24.
- Çeliktemel-Thomen, Ö. (2010). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sinema ve Propaganda (1908-1922)". *Kurgu*, 23(1), 1-17.
- Ekinci, B. T. (2021). "Dijital Film Arşivlerinden Hareketle Türk Belge(sel) Sineması ve Yabancıların Rolü". *TALİD*, 19(37), 25-52.
- Elif. Sin. "Cihan Sanat Âleminde Filmcilik Büyük Bir Şaşa ile Kutlanırken Türkiye'de Sinemacılık Nasıl Başladı, Nasıl Durdu?", *Vakit*, S.2948, 14 Mart 1926, 3.
- Erksan, M. (1996). "Sinemanın 100. Yılı". S. M. Dinçer (Ed), *Türk Sineması Üzerine Düşünceler* içinde (ss. 155-170). Ankara: Doruk Yay.
- Ertuğrul, M. (2007). *Benden Sonra Tufan Olmasın!*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Evren, B. (1983). *Türk Sinema Sanatçıları Ansiklopedisi*. İstanbul: Film-San Vakfı Yayınları.
- Genç Acar, D. (2021). "Atatürk ve Sinema: Türk Sinemasında Atatürk Filmleri". *Atatürk Yolu Dergisi*, 69, 285-309.

- Gökmen, M. (1989). *Başlangıçtan 1950'ye Kadar Türk Sinema Tarihi ve Eski İstanbul Sinemaları*. Denetim Ajans Basımevi.
- Gündeş Öngören, S. (1991). *Belgesel Filmin Yapısal Gelişimi ve Türkiye'ye Yansımaları*. İstanbul: Der Yayınları.
- Güvemli, Z. (1960). *Sinema Tarihi Başlangıcından Bugüne Türk ve Dünya Sineması*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Karadoğan, A. (2018). *Modernist Estetik Türkiye'de Sanat Sineması Tarihine Giriş (1896-2000)*. Ankara: De Ki Basım Yayım.
- Lüleci, Y. (2018). "Erken Cumhuriyet Döneminde Atatürk ve CHP'nin Sinema Politikası". *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, 31, 222-248.
- M. Cahit. "Türkiye'mizde Sinema", *Resimli Mecmua*, S.7, 11 Haziran 1341, 10-11.
- M. M. "Kemal Film Müessesesi Müdürüyle Bir Mülakat", *Milli Mecmua*, S.6, 10 Kânunusani 1340, 87-89.
- Makal, O. (1991). *Türk Sineması Tarihi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Maraşlı, G. N. (2006). *Osman Fahir Seden'le Türk Sinemasında Düet*. Ankara: Elips Kitap.
- "Mısırlıoğlu Halk Sineması", *Süs*, S.14, 15 Eylül 1339, 15.
- "Mısıroğlu Halk Sineması", *Süs*, S.13, 8 Eylül 1339, 15.
- Müşterek Gazete*, S.2, 8 Eylül 1339 [sabah nüshası], 4.
- Müşterek Gazete*, S.4, 9 Eylül 1339 [sabah nüshası], 4.
- Odabaş, B. (2006). "Türk Sinemasının Kuruluşunda Ordunun Rolü, Belge(sel) Film ve Kurtuluş Savaşı Filmleri". *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 24, 205-212.
- Odabaşı, İ. A. (2023a). "Fazlı Necip ve Ali Fuat [Uzkinay] Beylerin Aktüel İstiklal Savaşı Filmleri". *Müteferrika*, 63, 45-71.
- Odabaşı, İ. A. (2023b). "Nur Baba Romanının Sinema Uyarlaması: Boğaziçi Esrari". Didem Ardalı Büyükarman ve Seval Şahin (ed.), *Yakup Kadri Karaosmanoğlu içinde* (ss.273-304). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Onaran, Â. Ş. (1994). *Türk Sineması I. Cilt*. Ankara: Kitle Yayınları.
- Onaran, Â. Ş. (2013). *Muhsin Ertuğrul'un Sineması*. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Özen, E. (2009). "Geçmiş Bakmak Sinema Tarihi Çalışmaları Üzerine Eleştirel Bir İnceleme". *Kebikeç*, 27, 131-155.
- Özgüç, A. (2003). *Türk Film Yönetmenleri Sözlüğü*. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Özön, N. (1958). *Ansiklopedik Sinema Sözlüğü*. İstanbul: Arkın Kitabevi.
- Özön, N. (1962). *Türk Sineması Tarihi (Dünden Bugüne) 1896-1960*. İstanbul: Artist Yayınları.
- Özön, N. (1964). *Sinema El Kitabı*. İstanbul: Elif Yayınları.
- Özön, N. (1968). *Türk Sineması Kronolojisi (1895-1966)*. Ankara: Bilgi Yayınları.
- Özön, N. (1970). *İlk Türk Sinemacısı Fuat Uzkinay*. Türk Sinematek Derneği Yayınları.
- Özön, N. (1981). *Sinema ve Televizyon Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Özön, N. (2000). *Sinema, Televizyon, Video, Bilgisayarlı Sinema Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Özön, N. (2013). *Türk Sineması Tarihi 1896-1960*. İstanbul: Doruk Yayıncılık.

- Özuyar, A. (2017). *Sessiz Dönem Türk Sinema Tarihi (1895-1922)*. İstanbul: YKY.
- Saydam, B. (2022). *Türkiye’de Sanat Sineması*. İstanbul: Doruk Yayıncılık.
- Scognamillo, G. (2010). *Türk Sinema Tarihi*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Sevengil, R. A. (1968). *Türk Tiyatrosu Tarihi V: Meşrutiyet Tiyatrosu*. İstanbul: Devlet Konservatuvarı Yayınları.
- “Sinema Faaliyeti”, *Vatan*, S.150, 28 Ağustos 1923, 3.
- “Sinema: Yangın”, *Kim*, 62, 27 Temmuz 1959, 30-31.
- Soysüren, A. H. ve Yıldız, N. (2017). “Erken Cumhuriyet Döneminde Türk Sinemasının Ulus-Devlet Politikalarıyla İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”. *Karadeniz*, 35, 89-104.
- Şener, E. (1970). *Kurtuluş Savaşı ve Sinemamız*. Osman Yüksel ve Ahmet Sarı Matbaaları.
- Tekerek, M. (2020). “Bir Propaganda Aracı Olarak Türkiye’de Sinema: Atatürk Dönemi”. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 37, 181-204.
- Teksoy, R. (2007). *Rekin Teksoy’un Türk Sineması*. İstanbul: Oğlak Yayıncılık.
- “Temaşa Âlemi”, *Vatan*, S.153, 31 Ağustos 1923, 3.
- Tevhid-i Efkâr*, S.798/3826, 31 Ağustos 1923, 4.
- Tevhid-i Efkâr*, S.838/3866, 25 Teşrinievvel 1923, 4.
- Tevhid-i Efkâr*, S.839/3867, 26 Teşrinievvel 1923, 4.
- Tevhid-i Efkâr*, S.840/3868, 27 Teşrinievvel 1923, 4.
- Tilgen, N. (2009). “Bugüne Kadar Filmciliğimiz”. *Kebikeç*, 28, 113-133.
- Ülkütaşır, T. (1969). “Türkiye’de İlk Sinema ve Kısa Tarihçesi”. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 20, 76-78.
- Vakit*, S.2100, 2 Teşrinisani 1923, 4.
- Yılmaz, H. (2021). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sinema (1895-1923)*. İstanbul: Sokak Yayın.
- Zobu, V. R. (1977). *O Günden Bu Güne*. İstanbul: Milliyet Yayınları.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi’nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

Erken Cumhuriyet Döneminde Çocukluğun İnşası ve Bir Araç Olarak Çocuk Edebiyatı

The Construction of Childhood in the Early Republican Period and Children's Literature as a Tool

Doç. Dr. Azize UMMANEL ¹

Öz

Erken cumhuriyet döneminde, ülke nüfusunu nicelik olarak artırırken niteliğinin iyileştirilmesi de önemli bir husus olmuştur. Bu noktada “nasıl bir nesil istiyoruz” sorusunun cevaplanması ve modern çocuğun inşasına başlanması gerekli görülmüştür. Kurucu ve koruyucu Gazi imgesine sahip çıkan, cumhuriyetin değerleri ve Atatürk inkılaplarına bağlı bir nesil yetiştirmek, genç cumhuriyetin temel amaçlarından birisi olmuştur. Bununla beraber, bilimsel bakış açısına sahip, kültürel anlamda kendini geliştirip sanatla besleyen, sosyal hayatında modern davranışları benimsemiş, dürüst, çalışkan, yardımlaşmaya önem veren, eşitlikçi, cumhuriyete sadık, giyim kuşamında modern ve beden sağlığına dikkat eden yeni bir nesil yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Tüm bu gelişmeler dahilinde edebiyatın etkin bir araç olarak kullanılması da kaçınılmaz olmuştur. Bu çalışmanın temel amacı Himaye-i Etfal Cemiyeti külliyyatında yer alan *Çocuk Ansiklopedisi*'ni incelemek ve erken cumhuriyet döneminde çocukluğun inşası üzerine değerlendirmelerde bulunmaktadır. Çalışmada doküman inceleme yöntemi kullanılmış; yapılan içerik analizi sonucunda elde edilen veri kodlanarak çözümlenmiştir. İncelenen ansiklopedide bilim ve aklın gücü ön plana çıkartılmış, ekonomik anlamda gelişmenin en önemli öncülerinden birisi olan teknolojinin önemi vurgulanmış, coğrafya, biyoloji, fizik gibi bilimler temelinde konular aktarılmış, doğa ve insan sevgisi üzerinde durulmuştur. Ülkeyi çağdaş medeniyet seviyesine ulaştıracak olan yeni nesil, dünyadaki değişimlere ve yeniliklere ayak uydurabilecek bilgi ile donatılmaya çalışılmış; bunu yaparken milli duyarlılık korunmuştur. Bugün yüz yaşında olan Türkiye Cumhuriyeti'nin bu denli sağlam temeller üzerinde oturmasının sebebinin cumhuriyetin ilk yıllarında izlenen politikalarla ilgili olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Erken cumhuriyet dönemi, çocuk, çocukluğun inşası, çocuk edebiyatı

Makale Türü: Araştırma

Abstract

With the establishment of the republic, it was deemed necessary to start the construction of the modern child. It was aimed to raise a new generation that was loyal to the values of the republic and Atatürk's reforms; has a scientific perspective, self-development in the cultural sense, adopting the modern world, honest, hardworking, and paying attention to health. To reach these goals, it was inevitable to use literature as an effective tool. The main purpose of this study is to examine the Child Encyclopedia in the corpus of the Himaye-i Etfal Society and to make evaluations on the construction of childhood in the early republican period. As a result of the content analysis, the findings show that the encyclopedia emphasizes the power of science and the importance of technology; also focuses on science-based subjects and underlines the love of nature. The new generation, which will raise the country to the level of contemporary civilizations, has been tried to be equipped with the knowledge that can keep up with the changes and innovations in the world by adhering to national sensitivity. It is thought that the hundred-year-old Republic of Türkiye, sitting on such solid foundations today, is related to the policies followed in the early republican period.

Keywords: Early Republican period, child, construction of childhood, children's literature

¹Lefke Avrupa Üniversitesi, Dr. Fazıl Küçük Eğitim Fakültesi, aummanel@eul.edu.tr

Paper Type: Research

Giriş

Zorlu yıllarının ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti için nüfusu artırmaya ve sağlıklı bir nesil yetiştirmeye yönelik politikaların geliştirilmesi elzem olmuştur. Cumhuriyeti yaşatacak olan nüfusun sağlığı ve gücü devletin sağlıklı ve güçlü olması ile bağdaştırılmış; çocuklarla ilgili her türlü konu devletle ilişkili olarak düşünülmüş ve çocuk meselesi devletin en önemli davası olarak görülmüştür (Başboğa, 2018, s. 514). Diğer taraftan, laik bir dünya görüşü ile kurulan cumhuriyetin yaşatılması için de toplumsal dönüşümlerin gerçekleşmesi gerekmektedir (Alpay, 1980, s. 169). Böyle bir durumda sorulacak sorular bellidir. Biz kimiz ya da nasıl olmalıyız? O halde cumhuriyeti yaşatacak olan yeni nesli nasıl yetiştirmeliyiz? II. Meşrutiyet ile birlikte kamusal bir özneye dönüştürülen çocuk, artık sadece aileye ait değildir. Devletine hizmet eden bir vatandaş, asker ve üreticidir. Tüm bu yönleriyle de toplumun geleceğidir (Üstel, 2016, s. 327). Cumhuriyeti yaşatacak olan nesli de cumhuriyet rejiminin vaat ettiği modernleşme ve kalkınma idealine bağlı olarak yetiştirmek gerekmektedir. Öyle ki, cumhuriyet ile doğan ve büyüyen çocuklar milli birlik, bütünlük ve cumhuriyetin başarısının birer sembolü ve garantisi olacaklar; cumhuriyete sınırsız sevgi ve sadakatle bağlanacaklardır (Öztaş, 2013, s. 235). Bu nedenle ahlaki erdemlerden vatan ve millet sevgisi, ulusal sembollere bağlılık, geçmiş için ortak bir hafızanın inşası ve tarih bilinci oluşturma gibi süreçler üzerinde önemle durulmuştur (Başboğa, 2018, s. 11). Bununla beraber, cumhuriyet rejiminin vaat ettiği modernleşme bağlamında çocukların yeme içme kültürü, giyim kuşamları, eğlence ve oyun kültürleri konularında değişimler de ön plana çıkmıştır (Ahi, 2020, s. 164). Bu bağlamda yeni cumhuriyetin tasarladığı modern insan üzerindeki nüfus politikasını bilmek ve hükümetin modern çocuğu inşa ederken kullandığı araçlardan edebi eserleri irdelemek gerekli görülmüştür.

1. Erken Cumhuriyet Döneminde Nüfus Politikası

Nüfus, doğumlar, ölümler ve göçler nedeni ile niteliği ve niceliği sürekli olarak değişen bir olgudur. Bu değişim karşısında devletlerin ulusal menfaatlerini korumak adına tedbirler almaları ve bir takım politikalar geliştirmeleri gerekmektedir. Bu politikalar nüfusu artırmaya ya da artış hızını azaltmaya yönelik olabileceği gibi, nüfusun nitelik ve niceliğini iyileştirmeye yönelik de olabilmektedir (Oktay, 2014, s. 32). Türkiye Cumhuriyeti, çağdaş bir toplum olabilmenin temel unsuru olarak nicelik ve nitelik bakımından sağlıklı ve üretken bir nüfus yaratma girişimini öncelikli bir politika olarak belirlemiştir (Vergili, 2013, s. 2). Nüfus sorunu ulusal bir politika olarak ilk kez 1920li yıllarda Atatürk tarafından ele alınmış; nüfusun artırılması, nüfusa etki eden sağlık sorunlarının çözüme kavuşturulması, ölümlerin azaltılması ve nitelikli insan gücünü artırmaya yönelik çalışmalar milli amaçlar doğrultusunda ele alınmıştır (Oktay, 2014, s. 36). Cumhuriyet öncesi yaşanan savaşlar ve isyanların yanı sıra; kolera, tifo ve sıtma gibi salgın hastalıklar, yoksulluk ve kıtlık ölüm oranını artırmış; azalan erkek sayısı ve erkeklerin cephede uzun süre kalması evlilik ve doğurganlık hızını düşürmüştür. Bu da özellikle genç erkek nüfusunun genel nüfus içerisindeki oranını azaltmış, ekonomik gelişmeler ve politik dengeler açısından üretim ve askeri alanda ihtiyaç duyulan insan gücü büyük oranda yitirilmiştir (Gökburun, 2020, s. 8). Tüm bu nedenlerden dolayı cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren nüfusu artırmaya yönelik politikalar izlenmiş; nüfus artışını sağlamak için yüksek doğurganlığı sürdürecektir önlemler ile bebek ve çocuk ölümlerini düşürecek sağlık hizmetleri verilmeye başlanmıştır (Peker, 2013).

Nüfus politikası bağlamında genç cumhuriyetin örnek aldığı ülke İtalya olmuş; Mussolini hükümetinin azami doğum ve asgari ölüm dengesi üzerine inşa edilmiş uygulamalarının benzerleri Türkiye'de de görülmüştür (Erdal, 2011, s. 781). Anne ve çocuk sağlığına büyük önem veren cumhuriyet hükümeti, kadın sağlığı, gebe kadının sağlığı, sağlıklı doğum ve yeni doğanın hayatta kalabilmesine yönelik çalışmalara odaklanmış, anne ve çocuğun sağlığını korumak ve desteklemek amaçlı doğum ve çocuk bakım evleri açmıştır (Vergili, 2013, s. 6-7). 1930 yılında çıkartılan Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun ardından ülkede doğum ve

çocuk bakım evleri, sağlık merkezleri, hastane ve dispanserler açılmış; muayene ve danışma evleri kurulmuş; gebeliğe engel olacak veya çocuk düşürmeye yarayacak her türlü araç ve gerecin ithali, dağıtımı ve satışı yasaklanmış; kadınların doğumdan önce ve sonra üçer hafta çalışmalarına izin verilmemiştir.

Anne ve çocuk sağlığının korunmasının yanı sıra, ölüme yol açan hastalıklarla mücadele etme konusunda da ciddi çalışmalar yapılmıştır (Taşkan, 2018, s. 9). Salgın ve bulaşıcı hastalıklara karşı savaş açılmış; çocuk ölümlerine neden olan bağırsak enfeksiyonlarının önüne geçmek adına Süt Damlaları Projesi yürütülmüştür (Çakmak, 2007, s. 67). Bir devlet kuruluşu olan Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin de desteğiyle Gürbüz Türk Çocuğu Projesi kapsamında, fabrikalarda anneler mutfağının, çocukların bedensel ve ruhsal sağlıklarını desteklemek adına çocuk bahçelerinin kurulması (Ummanel, 2017a, s. 251) ve kum havuzlarının oluşturulması gibi başka çalışmalar da yapılmıştır (Ummanel, 2017b). Kısacası sağlık ve nüfus işlerinde neredeyse tamamen çocukların sayıca artıp sağlıklı büyümesi amaçlanmıştır (Özta, 2013, s. 237).

Nüfusu artırma mücadelesinin en önemli adımlarından birisi de Devlet İstatistik Enstitüsü'nün kurulmasıdır (Taşkan, 2018, s. 9). Enstitünün kurulmasının ardından 1927 yılında ilk nüfus sayımı yapılmış ve var olan nüfus, nicelik ve nitelik bağlamında kayıt altına alınmaya başlanmıştır (Çakmak, 2007, s. 5). Bununla beraber, diğer ülkelerde yaşayan Türklerin ülkeye dönüşleri için çalışmalar yapılmış, yine bir takım yasal düzenlemelerle devlete belirli bir süre hizmette bulunmuş memurların çocuklarına ücretsiz veya indirimli eğitim verilmiş, evlenme yaşı aşağıya çekilmiştir (Aksoy, 2016, s. 35-36).

Genç cumhuriyetin üzerinde hassasiyetle durması gereken nüfus konusunda yürütülen politikada yukarıda belirtilen çalışmalar yapılmış; nüfusun artırılması için doğumları artırıp ölümü azaltacak girişimlerde bulunulmuştur. Ülke nüfusunu nicelik olarak artırırken niteliğinin iyileştirilmesi de önemli bir husus olmuştur. Bu noktada “nasıl bir nesil istiyoruz?” sorusunun cevaplanması ve modern çocuğun inşasına başlanması gerekli görülmüştür.

2. Modern Çocuğun İnşası

Batılı toplumların akılcı düşünceyi temel alarak, eski geleneksel yapılarından kurtulmaları beraberinde aydınlanmayı getirmiş; aydınlanma, çocuk ve çocukluğa dayalı yeni bir ideolojinin gelişmesine neden olmuştur. Batı'da başlayan modernleşme süreci diğer toplumlar tarafından idealize edilmiş ve bu ideale ulaşmak için Batı modeli örnek alınmıştır (Bozaslan, 2013, s. 3). Türkiye'de modernleşme süreciyle ilgili atılan ilk somut adım, 1839'da okunan Tanzimat Fermanı'dır. Bu dönem, değişen dünyaya ayak uydurmaya çalışan Osmanlı'nın çocukların eğitime yönelik pedagojik anlamda yaptığı değişimleri de içermektedir (Ortaylı, 2018, s. 139). Öyle ki, pedagojik anlamda Batı ülkelerinde etkili olan yöntemler ders içeriklerinde yer almış (Akyüz, 1997, s. 173-175), önde gelen eğitimcilerin yazdıkları kitaplar Osmanlı Türkçesine çevrilmiş, Froebel tekniği öğretmen okullarında okutulmuş (Güler ve Öztürk, 2003, s. 266) ve öğretmenlerin yeni bir anlayışla yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Eğitimin yanı sıra çocukların sosyal hayatlarında da birtakım dönüşümler gözlenmiş; bu dönüşüm zaman içerisinde edebi metinleri, çocuğun giyim kuşamını, oyunların oynandığı mekanları ve oyun araçlarını da kapsayacak şekilde geniş bir alanı etkilemiştir (Özta, 2013, s. 6).

Tanzimat Fermanı ile başlayan modernleşme süreci 1923 yılında kurulan cumhuriyet ile daha ciddi bir boyuta taşınmıştır. Bu noktada yeni kurulan cumhuriyetin temel amacı ülkeyi çağdaş medeniyet seviyesine çıkartmak ve cumhuriyet rejimini devam ettirecek olan nesli yetiştirmektir. Şirin'e göre (2017, s. 8) bir toplumda yeniliğe en açık özne çocuktur. Onların belleği eski düzenin kalıntıları ile dolu olmadığından çocukları yeni kurulacak düzene göre şekillendirmek daha kolay olmaktadır. Dolayısıyla ülkeyi çağdaş medeniyet seviyesine ulaştıracak olan çocuklara yönelik çalışmalar elzemdir. Zira yeni rejim için modernleşme

arzusunun bir simgesi haline gelen çocuk, cumhuriyetin de politik teminatı olacaktır (Öztan, 2013, s. 237).

Erken cumhuriyet döneminde modernleşmeye yönelik adımlar birçok alanda görülmüş; din, hukuk, siyaset, bireysel gelişim, toplumsal ilişkiler ve eğitim gibi birçok konu modernleşme çerçevesinde ele alınmıştır (Sunar, 2018, s. 248). Modern devletin oluşumu için birbirini tamamlayan inkılaplar yapılmış, akıl vurgusu öne çıkarılmaya çalışılmıştır (Bozaslan, 2013, s. 5). Kurucu ve koruyucu Gazi imgesine sahip çıkan, cumhuriyetin değerleri ve Atatürk inkılaplarına bağlı bir nesil yetiştirmek temel amaç olmuş; bilimsel bakış açısına sahip olan, kültürel anlamda kendini geliştirip sanatla besleyen, sosyal hayatında modern davranışları benimsemiş nezaket sahibi, dürüst, çalışkan, yardımlaşmaya önem veren, eşitlikçi, kurulan düzene itaat eden, giyim kuşamında modern ve beden sağlığına dikkat eden yeni bir nesil yetiştirilmesi hedeflenmiştir (Koçakoğlu, 2020, s. 380).

Modernleşme sürecinde sadece çocuğa odaklanılmamış, kadının eğitime de önem vermiştir. Kültürün biyolojik taşıyıcısı olarak görülen kadın, çocuğuna kültürel değerleri taşımakla görevliydi. Onun ideal vatandaşlığı her şeyden önce iyi bir anne olması ile özdeşti. Bu bağlamda vatandaşlık eğitiminin ilk öğretmeni olan kadın, modern çocuğun inşasında önemli bir yere sahipti (Selçuk Şirin, 2013, s. 1282). Erken cumhuriyet döneminde ideal anne, baba ve çocuk anlayışı baskın hale gelmiş; kadın ve çocuk, gazete ve dergilerin ana konularından birisi haline dönüşmüştür (Örtem Aydoğmuş, 2020).

Gönen'e göre (2013, s. 16) yeniden yapılanma sürecini sağlıklı bir şekilde tamamlayabilmek için eğitim en önemli güç olarak kullanılmalıdır. Erken cumhuriyet dönemi yöneticileri modern insan ve toplumu inşa etmek amacıyla eğitime büyük önem vermiş; cumhuriyet ideolojisinin benimsenmesi amacıyla eğitime merkezi bir rol biçmiştir (Selçuk Şirin, 2013, s. 1277). Biçilen rol kapsamında yeni cumhuriyetin eğitim amaçları homojen bir toplumsal yapı oluşturmak; devletin ideolojik ilkelerini aktarmak; aklın ve bilimin savunucusu olan bir irfan ordusu yaratmak; ve ekonomik gelişmenin sağlanması için gerekli donanımına sahip bireyler yetiştirmektir (Bozaslan, 2013, s. 77). Bu bağlamda ilköğretim, ulus devletin etkin ideolojik araçlarından birisi olmuş (Öztan, 2013, s. 2); medrese eğitime son verilerek eğitimi laik bir zemine oturtmak adına Tevhid-i Tedrisat Kanunu çıkarılmış; tabiat ve hayat bilgisi dersleri Mektepler Müfredat Programı'na eklenmiş (Bozaslan, 2013, s. 81); ve modernleşmenin en önemli adımlarından birisi olan harf devrimi ile Osmanlı'nın kültürel geçmişi geride bırakılarak Latin Harfleri ile eğitilen yeni nesil, yeni ideolojiye uygun olacak şekilde yetiştirilmeye başlanmıştır (Ahmad, 2014, s. 93).

Modernleşme anlamında yapılan değişimler toplumsal yapıda önemli kırılmalara da neden olmuş; geleneksel olana bağlı bir kesimin direnişi ile karşılaşmıştır. Bu direnişin kırılması için millet mektepleri açılmış, gece eğitimlerine başlanmış ve bu yönde önemli harcamalar yapılmıştır. Ayrıca bir iletişim stratejisi yaratılarak yeni harflerin kabulünün etkin kullanımını gösteren haber, resim, fotoğraf, afiş gibi propaganda araçları da kullanılmıştır (Demircan, 2017, s. 1347). Tüm bu gelişmeler dahilinde edebiyatın etkin bir araç olarak kullanılması da kaçınılmaz olmuştur.

3. Bir Araç Olarak Çocuk Edebiyatı

Erken cumhuriyet döneminde yeni neslin gelişimi için yapılan çalışmalar çocukların toplumsal yapı içerisinde yeniden konumlandırılmasına neden olmuş, çocuk değerli bir varlık olarak anlam kazanmıştır (Ummanel, 2020; Yalçın ve Aytaş, 2017). Bu dönemde özellikle milli bilinç ve tarih sevgisini aşılacak üzere çok sayıda eser yayımlanmış (Sınar, 2006, s. 187); inkılapların benimsenmesi, değerlerin içselleştirilmesi, ulusal kimliğin kazandırılması ve toplumsal dönüşümün sağlanması anlamında edebiyat etkin araçlardan birisi olarak kullanılmıştır (Ahi, 2020, s. 25). Öyle ki, milli birlik ve ulus bilincini aşılacak, devrimler ve inkılapları çocuklara benimsetmek adına çocuk dergileri ve gazeteler önemli birer araç olarak görülmüştür (Eldiven, 2018, s. 72). Öte yandan ders kitapları başta olmak üzere yayımlanan

birçok eserde modern devletin koruyucuları olacak medeni çocukların yetiştirilmesi hedeflenmiş, çocukların okumasının önemi vurgulanmıştır (Şener, 2021, s. 1246).

Cumhuriyetle eğitime önem veren; bunun yanı sıra milli ilke ve değerlere bağlı olan kültürlü bireyler yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Bu bağlamda Muallim Cemal'in kaleme aldığı *Küçük Durmuş* isimli roman özellikle eğitim algısını güçlü bir vurgu ile işlemektedir (Koçakoğlu, 2020, s. 389). Benzer bir şekilde, dönemin süreli çocuk yayınlarında cumhuriyetin idealize ettiği yeni insana, sahip olması beklenen ahlaki erdem ve değerler kazandırılmaya çalışılmış; bu bağlamda dayanışma, yardımlaşma, tutumlu olma, iş birliği yapma konularında tavsiye ve telkinlerde bulunulmuştur (Başboğa Özen, 2023, s. 18). Bununla beraber, modern bir toplum yaratma çabası içerisinde olan cumhuriyetin kurucu kadrosu, toplumun medenileşmesi yönünde adab-ı muâşeretin öğretilmesinin de öncüsü olmuştur. Öyle ki, yayınlanan çocuk dergilerinde gündelik yaşamda çocukların hangi alanlarda nasıl davranmaları gerektiği; görgü ve nezaket kuralları detaylı bir şekilde konu edilmiştir (Başboğa Özen, 2019). Yayımlanan birçok dergi, gazete ve kitapta çocuk seyahat hikayeleri, dış ülkeleri tanıtan okuma parçaları, coğrafya bilgisi, Türkiye'nin dünya üzerindeki konumu, Batı'da kalkınma ve sanayileşmeye yönelik gelişmeler de yer almıştır (Özcan, 2013: 236). 1928 yılında yapılan harf devrimi ile tüm ülkede okuma yazma seferberliği başlamış ve bu durum basın yayın alanını da etkilemiştir. Öyle ki, genç yazarlar bir yandan kendi kitaplarını yazarken bir yandan da eskiden basılmış eserler yeni harflerle tekrar okuyucu ile buluşmuş; alfabe ve cumhuriyetin ideolojisini yeni nesle aktaracak okuma kitabı türünde birçok ürün ortaya çıkmıştır (Gönen, 2013, s. 20).

Bu sürece katkıda bulunan kurumlardan birisi de Himaye-i Etfal Cemiyeti olmuştur (Elmacı, 2023). Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin gerek yeni cumhuriyetin nüfus politikası gerekse ulusal kimlik inşasındaki rolü yadsınamaz. Bunun en güzel örneklerinden birisi de 1926 yılında basılan bir kartpostalıdır. Bu kartpostalda her birinin elinde pankartlar olan çocuklar resmedilmekte; pankartların üzerinde çocukların sağlık, bakım ve beslenme gibi temel ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik istekleri dikkati çekmektedir. Kartpostalın alt kısmında ise "Ölümü azaltacak, nüfusumuzu çoğaltacak, vatana kuvvetli bir nesil yetiştirilecektir" ifadesine yer verilmiştir (Ummanel, 2017a, s. 250). Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin yayımlanmış olduğu bu kartpostal aslında yeni cumhuriyetin nüfus politikasını özetlemektedir. Cemiyet ayrıca sağlıklı nesiller yetiştirmek adına tıbbi muayene, yiyecek ve süt dağıtımı, kurum banyoları, diş bakımı gibi projeler yürütmüş; modern çocuğun inşa sürecini destekleyecek pullar, dergiler ve kitaplar basmıştır (Ummanel, 2017a, s. 247). Bu eserler arasında çocuk ansiklopedileri de yer almaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı Himaye-i Etfal Cemiyeti külliyyatında yer alan *Çocuk Ansiklopedisi*'ni incelemek ve erken cumhuriyet döneminde çocukluğun inşası üzerine değerlendirmelerde bulunmaktadır.

4. Yöntem

4.1. Araştırmanın Modeli

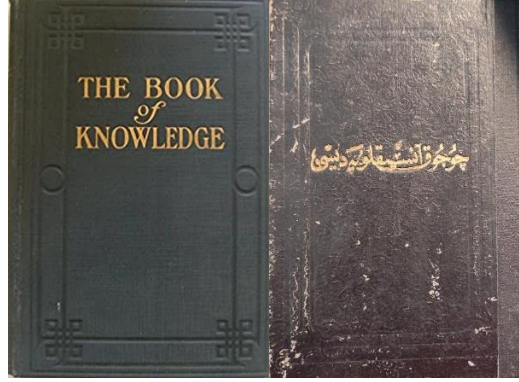
Nitel bir yaklaşımla yapılandırılmış olan bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman inceleme kullanılmıştır. Doküman inceleme araştırılması hedeflenen olgu ve olaylar hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsamakla birlikte geçmiş hakkında bize bilemediğimiz birçok şeyi sunabilmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2008, s. 187).

4.2. Araştırmanın Materyali

Araştırmanın ana materyali, Himaye-i Etfal Cemiyeti külliyyatında yer alan *Çocuk Ansiklopedisi* serilerinin 1927 yılında hazırlanan dördüncü cildir. Çeviri bir eser olan ansiklopedi, farklı ülkelerde de yayınlanan, Arthur Mee ve Holland Thompson editörlüğünde hazırlanan *The Book of Knowledge: The Children's Encyclopedia* ile büyük oranda benzerlik göstermektedir. Ayrıca orijinal kaynaktaki resimlerin de Osmanlıca çeviride birebir alıntılanarak kullanıldığı görülmektedir (Alimen, 2015, s. 60). Ansiklopedinin çevirmenliğini ve editörlüğünü

Sabiha Zekeriya Sertel, Mehmet Zekeriya Sertel ve Faik Sabri Duran birlikte üstlenmişlerdir. Coğrafya ve eğitim üzerine çalışmaları bulunan Faik Duran ile, gazeteci ve yazar Serteller, Kemalist modernleşme sürecinin de kararlı savunucuları arasında yer almaktadırlar.

Resim 1. The Book of Knowledge: The Children's Encyclopedia ile Çocuk Ansiklopedisi'nin ön yüzleri

4.3. Verilerin Çözümlemesi

Araştırma kapsamında incelenen eser, Latin temeline dayalı Türk alfabesi ile yazılmadığından dolayı veri analizindeki ilk adım eserin çeviri işleminin gerçekleştirilmesi olmuştur. *Çocuk Ansiklopedisi* adlı eserin çevirisi Osmanlı Türkçesi ve Türkçeye hakim olan bir uzman tarafından gerçekleştirilmiştir. İkinci bir uzman ise çeviriyi kontrol etmiş ve çeviride fikir birliğine varılmıştır. Çözümleme, bu işlemlerin ardından yapılmıştır. İçerik analizi yapılan bu çalışmada Türkçe'ye çevirisi yapılan doküman, dikkatli bir şekilde okunmuş, ardından ortaya çıkan bilgiler kodlanmış; bu kodlar bir araya getirilerek birbirleri ile belirli temalar altında sınıflandırılmış ve kategorilere ayrılmıştır.

4.4. Geçerlik ve Güvenirlilik

Lincoln ve Guba (1985) nitel araştırmanın doğasına uygun olabilmesi açısından geçerlik ve güvenirlilik kavramlarına alternatif olarak inandırıcılık (iç geçerlik), aktarılabilirlik (genelleme), tutarlık (iç güvenirlilik) ve teyit edilebilirlik (dış güvenirlilik) kavramlarını kullanmayı önermişlerdir. Araştırmanın inandırıcılık ve tutarlığını artırmak için araştırmacı çalışmanın her aşamasında nesnel davranmış; verilerin çözümlemesinde yer alan tüm aşamalar ve bulgular uzman bir kişi tarafından değerlendirilmiş ve fikir birliğine varılmıştır. Nitel çalışmalar başlı başına kendine özgü çalışmalar olduğu için genellenemezler; fakat diğer çalışmalarla ilişkilendirilebilirler. Dolayısı ile aktarılabilirlik açısından araştırmacı raporlama süreci boyunca açık ve net olmaya dikkat etmiş, elde ettiği bulguları görsel materyallerle desteklemiş ve alıntılara yer vermiştir. Son olarak teyit edilebilirliği sağlamak için araştırma süreci boyunca kullanılan materyal ilgililerin inceleyebilmesi için muhafaza edilmiştir.

5. Bulgular

Toplamda 362 sayfadan oluşan *Çocuk Ansiklopedisi*'nin dördüncü cildinde birbirini tekrarlayan kırk dokuz bölüm yer almaktadır. Bu bölümler on iki ana başlık altında toplanmıştır. Sabiha Zekeriya Sertel, ansiklopedinin ön sözünde birbirini tekrarlayan bölümlerin olmasını bilimsel bir düşünceye dayanarak açıklamıştır. Öyle ki, kitabın bu şekilde yazılmasına temel neden olarak çocukların bir konu üzerinde uzun süre odaklanamadıkları gösterilmiştir. Bu nedenle bölümler çocuğu sıkımayacak şekilde kısa tutulmuştur. Öte yandan, resme ve resimli anlatıma önem verilmiş; çocuklara çeşitli ve farklı konularda bilgi verilmeye çalışılmıştır (Alimen, 2015, s. 110).

Ansiklopedideki ana başlıklardan ilki *Yaptıkları Unutulmayacak Büyük Adamlar*'dır. Bu başlık altında okyanusta yaptığı keşifler sırasında kaybolan Fransız denizci Jean François de La

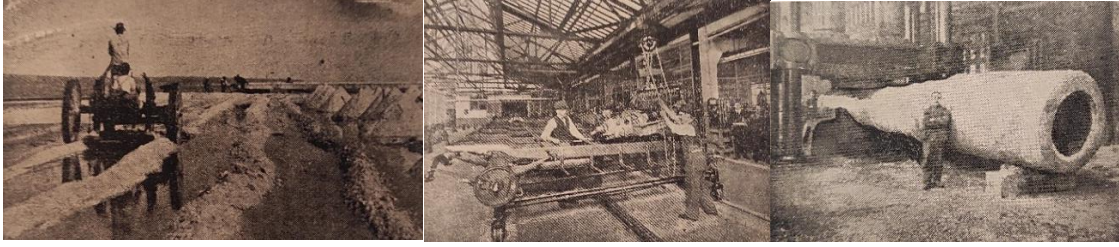
Pérouse hakkında bilgi verilmiş; 19. ve 20. yüzyılın büyük kimyagerlerinden Madame Curie, Henry Cavendish ve Lord Kelvin olarak da bilinen William Thomson tanıtılmıştır. Bilim dünyasına etki eden doktorlardan Luis Pastör ve Jozsef Lister'in çalışmalarına yer verilmiş; resimleriyle ünlü sanatçı Rafaele'in eserleri örneklerle gösterilmiştir. Son olarak, Gazi Mustafa Kemal'in hayatı ve askeri deneyimlerine yer verilmiş; Celal Sahir Erozan'ın Mustafa Kemal için yazdığı *Vatan ve Gazi* şiiri ile Gazi'nin gençliğe hitabesi bölüm içerisine eklenmiştir.

Resim 2. Yaptıkları unutulmayacak büyük adamlardan örnek resimler

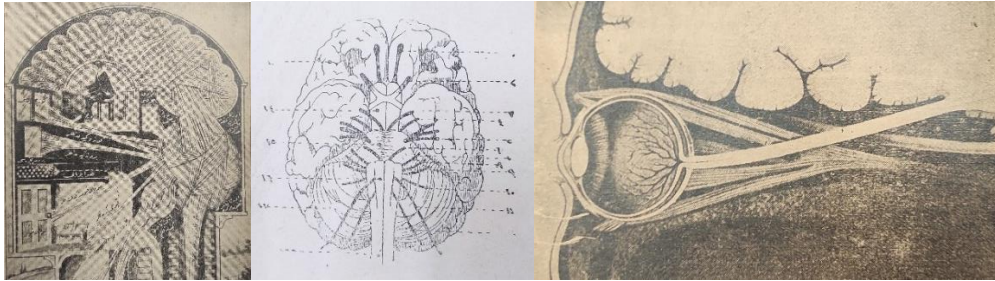
Ana başlıklardan ikincisi *Her Gün Etrafımızda Görüp de Bilmediğimiz Şeyler*'dir. Bu başlık altında tuz gölleri ve tuz üretimi; kağıdın üretimi ve kağıt fabrikaları; otomobilin yapımı ile ilgili teknik bilgiler ve insanların otomobile varıncaya değin kullandıkları araçlar; savaş topları ve top üretimi ile denizler üzerindeki sarayları andıran büyük gemiler resimleriyle detaylı bir şekilde tasvir edilmiştir.

Resim 3. Her gün etrafımızda görüp de nasıl yapıldığını bilmediğimiz şeylere örnek resimler

Üçüncü ana başlık dünyanın harikaları ile ilgilidir. Bu başlık altında ilkin dünyanın yedi harikasından bahsedilmiş; ardından *Dünyanın En Büyük Harikası Olan Hayatın Sırları* aktarılmıştır. Sırasıyla sinir sistemi vücudumuz içerisinde bir sinir ormanına benzetilerek anlatılmış; beyin ve fonksiyonları detaylıca tasvir edilmiş; ayakta nasıl dururuz ve nasıl konuşuruz soruları yanıtlanmış; son olarak gözün yapısı incelenmiştir.

Resim 4. Sinir sistemi, beyin ve gözün yapısını tasvir eden resimlere örnekler

Tabiatın Denizde, Karada, Havada Yaşayan Evlatları dördüncü ana başlıktır. Bu başlık altında yırtıcı kuşlar, su kuşları, serçe ve saka gibi ötücü kuşlar, güvencinler ve hayvanların birbiriyle nasıl konuştuğu konuları ele alınmıştır.

Resim 5. Tabiatın denizde, karada ve havada yaşayan evlatlarına örnekler

Beşinci ana başlık *Her Vakit Her Yerde Okunan Meşhur Kitapları* tanıtmaktadır. *Vatansız Adam*, *Alice Harikalar Diyarında* (Alice Tuhafliklar Memleketinde) ve *Define Adası* kitapları tanıtılmış ve bu kitaplardan bölümler yayınlanmıştır.

Resim 6. Alice Harikalar Diyarında öyküsünün tasvirinde kullanılan resimlere bir örnek

Altıncı ana başlıkta *Her Çocuğun Her Yerde Çözmeye Çalıştığı Sorulara* yer verilmiştir. Bu sorulara örnek olarak içki içene ne olur, süt niçin ekşir, köpek ve kediler ağlar mı, gözlerimiz kapalı olduğumuz halde nasıl görürüz, yıldızlar düşer mi, niçin ihtiyarlarız, yağmurdan sonra hava niçin tazedir, saka kuşunun gagası niçin geniştir, tavuk niçin ötmez, gurup esnasında görülen renklerin sebebi nedir, ilk defa çatal/bıçak ne vakit kullanıldığı soruları gösterilebilir.

Çocuğun Resim Koleksiyonu yedinci ana başlıktır. Bu ana başlık altındaki farklı bölümlerde dünyaca ünlü tablolar ve ünlü kişilerin resimlerine yer verilmiştir. William Henry Lippincott'un *Kuzuyu Besleyen Çocuk* tablosu, Bartolomé Esteban Murillo'nun *Turta Yiyenler* tablosu ve daha birçok çocuk temalı tablo bu başlık altında örnek olarak sunulabilir. Bunların yanı sıra dünyaca ünlü diğer tablolar ve kutup kaşiflerinin resimlerine de yer verilmiştir.

Resim 7. Çocuğun resim koleksiyonunda yer alması önerilen resimlere örnekler

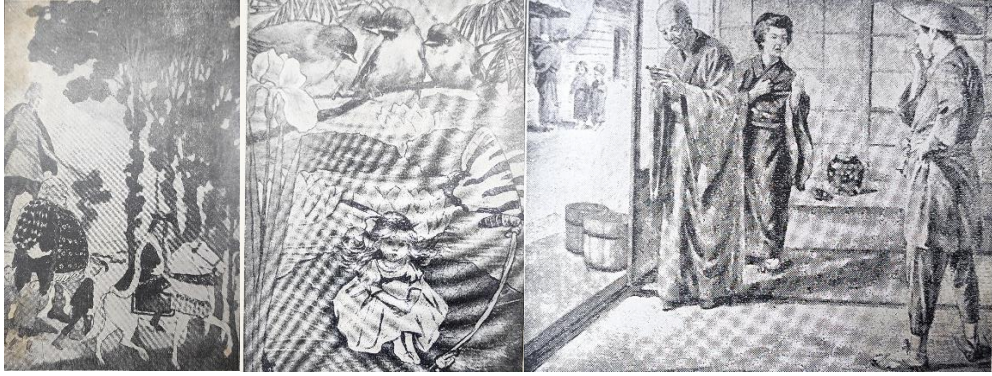
Dünyayı anlamaya yönelik bilgiyi içeren sekizinci ana başlık *Üzerinde Yaşadığımız Dünya ve Gökyüzündeki Komşuları* olarak isimlendirilmiştir. Bu başlık altında fosiller ve fosillerden öğrendiklerimiz, yanardağlar ve diğer dağlardan farklı, dünya üzerindeki meşhur ormanlar ve çöller, son olarak havanın ağırlığı konularına değinilmiştir.

Resim 8. Yanardağ ve çöllerden örnek resimler

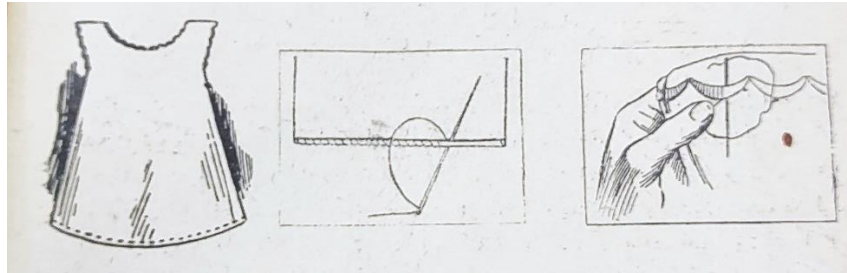
Dokuzuncu ana başlık *Her Vakit Her Yerde Söylenen Masal ve Hikayeler* üzerinedir. Bu başlık altında ele alınan masallara örnek olarak bir Osmanlı masalı olan *Şehzadenin Beş Hizmetçisi, Peri Kızı ile Çoban ve Küçük Nilüfer* isimli öyküler, eski Türk masallarından *Çöl ve Göl İncileri*, Mehmet Faruk'un (Gürtunca) şiir tarzındaki manzum eserlerinden *Öksüz Kız* ve *Kırk Kız* gösterilebilir. Bu masalların yanı sıra Çin masallarından örnekler de sunulmuştur.

Resim 9. Masalları tasvir etmek amacıyla kullanılan resimlere örnekler

Onuncu ana başlıkta *Ev İçinde ve Dışında Çocuklara Oyun ve Eğlenceler* aktarılmıştır. Bebeklere elbise dikimi, açık havada oynanabilecek oyuncaklar, ışık oyunu, kaydırak oyunu, balık avı, ayıya dokunmak, topu sudan kim çıkartabilir oyunları çocuklara tanıtılmış; rakamlarla oynanabilecek birkaç oyun hakkında bilgi verilmiştir.

Resim 10. Elbise dikimini tasvir eden resimlerden bir örnek

On birinci ana başlıkta *Dünya Üzerinde Muhtelif Memleketlerde Yaşayan İnsanlar* konusu işlenmiş, Kafkas memleketleri ve Rusya anlatılmış, bu ülkelerle ilgili görsellere yer verilmiştir.

Resim 11. Dünya üzerinde farklı ülkelerde yaşayan insanların resimlerine örnekler

Son olarak, on ikinci ana başlık altında insanın doğduğu günden bugüne kadar olan hayatı mitolojik boyutta ele alınarak ve eski dünyanın ilahları resmedilerek aktarılmıştır. Bu anlatılar arasında Tanrıların yeryüzüne inişine de yer verilmiş, bunlardan bir kısmı ile ilgili resimler eklenmiştir.

Resim 12. Eski dünyanın ilahlarından örnek resimler

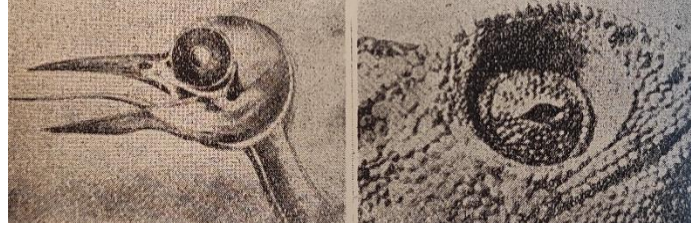

Ansiklopedide her bir ana başlık altında farklı temalara değinilmiş ve bölümler çocukların verilen bilgiyi daha iyi anlamaları ve somutlaştırmaları açısından resimlerle desteklenmiştir. İçerik olarak değerlendirildiğinde, ansiklopedideki bölümler genel olarak fen ve doğa, teknoloji, coğrafya, sanat, edebiyat, tarih ve eğlence konularını içermektedir.

İncelenen *Çocuk Ansiklopedisi*'nde, yukarıda sıralanan konulara ek olarak, bölümler arasında hem ilgiyi canlı tutmak hem de konu-hayat ilişkisi sunmak adına şiir, kısa öyküler ve notlara da yer vermiştir. Bunlar, ara başlıklar halinde sunulmuştur. Ara başlıklar altında verilen şiirlerden birkaçı da Emin Recep'in (Gürel) şiirleridir. Bu şiirlerden kimisi doğa, kimisi yoksulluk, kimisi ile vücut organlarımız ile ilgilidir. Emin Recep'in öksüz ve yoksul iki çocuk için yazdığı *Zümrüt Sofra* isimli şiiri Ek 1'de yer almaktadır.

Farklı konularda yazılmış şiirlere ek olarak farklı konularda yazılmış notlar da çocukların ilgisini canlı tutmak için ansiklopedide yerini almıştır. Bu notlardan birisi *Zamanımızı İsrâf Eden On İki Adam* hakkındadır. Bu adamlar, sırasıyla unutkan, dikkatsiz, itibarsız, düzensiz, lakayıt, hırçın, tembel, inatçı, dedikoducu, evvelce hayırlanmayan (kendisinde fayda görülmeyen), kavgacı ve sokak serserisi olarak nitelendirilmektedir. Hayvanlarla ilgili değinilen ek konularda ise *Hayvanlar Dünyasında Aklımızın Alamayacağı On İki Tuhaf Şey* resimlerle tasvir edilmiş ve hayvanların kendilerini nasıl ve neyle müdafaa ettikleri anlatılmıştır. Son olarak, yine resimlerle desteklenerek, hayvanlarda görülen garip gözlere birkaç örnek verilmiştir. Hayvanlarla ilgili konuların yanı sıra suyun kaç şekilde bulunduğu (kar, tipi, yağmur, bulut, sarkıtlar, aysberg, şelale vb.) ve yirmi beş farklı şeklin tanımlanması yer almaktadır.

Resim 13. Hayvanlarda görülen garip gözlere örnekler

Ansiklopedinin son sayfası bir sonraki sayı hakkında bilgi içermektedir. Bu sayfada bir sonra çıkacak olan sayı anlatılmakta ve bir sonraki sayının yeni harflerle basılacağı bilgisi verilmektedir. Dolayısıyla incelenen bu nüshanın eski yazı olarak basılmış son sayı olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç ve Tartışma

Tanzimat döneminde Batılı toplumların örnek alınması ile başlayan modernleşme süreci, cumhuriyetin ilanı ile daha ciddi bir boyut kazanmış; cumhuriyet ideolojisine uygun bir nesil yetiştirmek kurucu kadronun başlıca görevlerinden birisi olmuştur. Cumhuriyet ideolojisi, yeni yetişecek olan modern neslin milli birlik ve bütünlük içerisinde hareket edip cumhuriyete sevgi ve sadakatle bağlı olmasını hedeflemektedir. Cumhuriyetin yetiştireceği medeni insan ise bu ideolojiye uygun olan sosyal ve kültürel değerlerle donatılmalıdır.

Erken cumhuriyet döneminde yeni nesle atfedilen özellikler arasında savaş ve kahramanlıkla dolu tarihini bilme, dünya ülkelerini tanıma, dürüst ve çalışkan olma, okumanın erdemine varma, sosyal sınıf ayırımı yapmadan eşitlik ilkesini benimseme, fiziken güçlü ve sağlıklı olma ve zararlı alışkanlıklardan korunma yer almaktadır. Bu özelliklere sahip olmak adına inşa edilen çocuk, milli bir pedagojiye bağlı kalınarak yetiştirilecek, terbiyeli ve ahlaklı olup ailesine ve devletine olan vazifelerini bilecek, düzene ve otoriteye itaat edecek, modern kadın erkek modelleri ve ilişkilerine yönelik hikayeleri okuyacak ve dilini iyi kullanacaktır (Öztan, 2013).

Çalışma kapsamında ele alınan *Çocuk Ansiklopedisi*, fen ve doğa, teknoloji, coğrafya, sanat, edebiyat, tarih ve eğlence temaları altında toplanmış toplam on iki farklı başlığı içermektedir. Bu başlıklar altında ele alınan konular aracılığıyla milli değerlerinden kopmamış, ülkesi ve üzerinde yaşadığı dünya hakkında bilgi sahibi olan medeni çocukların yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Öyle ki, modern dünyada kendisine yer edinmek isteyen bir çocuğun bilmesi gereken konular ansiklopedide yer almakta, bu konuları destekleyen ek okuma parçalarına yer verilmektedir. Jean François de La Pérouse, Madame Curie, Luis Pastör ve Rafaelle gibi dünya üzerinde yetişmiş önemli kişiler hakkında bilgi vererek coğrafya, kimya ve sanat alanlarında dünyadan kopuk olmayan, kültürlü çocukların yetiştirilmesi hedeflenmiştir. Kurtuluş Savaşı'nın başarı ile sonuçlanmasında etkin bir isim olan cumhuriyetin kurucusu Gazi Mustafa Kemal'e de bu kişiler arasında yer verilmiş; savaş ve kahramanlıkla dolu tarihimizden notlar çocuklara aktarılmıştır. Celal Sahir Erozan'ın yazdığı *Vatan* şiiri ve Atatürk'ün gençliğe hitabesi ile vatan sevgisi, milli birlik ve beraberlik vurgulanmıştır.

Erken cumhuriyet dönemi yeni bir nüfus politikasını da beraberinde getirmiştir. Nicelik anlamında nüfusu artırırken nitelik anlamında da yetişmiş insan gücüne ihtiyaç duyulmaktaydı. Ülkenin teknolojik olarak da gelişmesi; bu bağlamda ülkeye yatırım yapan girişimcilerin artması gerekmektedir. Ansiklopedide tuz üretiminden kağıt üretimine ve farklı ürünler üreten fabrikalar hakkında bilgiye kadar bir çok örnek yer almaktadır. Resimlerle desteklenmiş örneklerle kitabı okuyan çocuklara dünyada neler olduğu ve bunların Türkiye'de de yapılabileceği fikri verilmiştir. Dolayısı ile teknolojik gelişmelere ayak uyduracak; hatta bu gelişmelerin merkezinde yer alacak çocuklar yetiştirilebilecektir.

Erken cumhuriyet dönemi nüfus politikasının bir diğer hedefi de sağlıklı nesiller yetiştirmektir. Bu bağlamda çocukların beslenmelerine dikkat etmeleri ve sağlıklı bir bedene sahip olmaları önemlidir. Sağlıklı bir bedene sahip olmak, bedenimizi iyi tanımakla mümkündür. Ansiklopedi vücudumuzun işleyişiyle ilgili bilgi vermekte; bedeni çalıştırmaya yönelik ev içinde ve dışında çocukların oynayacakları oyunlara örnekler sunmaktadır.

Modern toplumlar sadece kendi sosyal yaşamları ve kültürleri ile sınırları kalan toplumlar değildir. Dünya üzerindeki diğer toplumları ve kültürleri bilmek medeni insanın sahip olması gereken özelliklerden birisidir. Ansiklopedi diğer ülkelerden ve kültürlerden de bahsetmekte; yakın coğrafyada yer alan Kafkas memleketleri ve Rusya hakkında bilgi vermektedir. Bu ülkelerdeki insanların yaşamları fotoğraflarla da örneklendirilmiş; somut olarak benzer ve farklı yanlarımız ortaya konulmuştur.

Bilimsel bilgi kapsamında çocuklara öğretilmesi hedeflenenler arasında dünya ve uzay yer almakta; dünya üzerinde yer alan değişimler, fosiller, yanardağlar, ormanlar, çöller ve havanın ağırlığı gibi konular anlatılmaktadır. Öte yandan doğada yaşayan canlılara ve bu canlıların özelliklerine yer verilmektedir.

Modern çocuğun inşası sürecinde çocuk edebiyatının önemi yadsınamaz. Dönemin teknolojik şartları düşünüldüğünde, edebi eserlerin önemi daha da ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda birer eğlence kaynağı da olan bu eserler, genç cumhuriyetin ideolojik hedeflerine ulaşmasında birer aracı rol üstlenmişlerdir. *Çocuk Ansiklopedisi*, içeriğinde yer alan dünya edebiyatı ve yerel masal, öykü ve şiirlerle okuyucularına mesajlar da vermektedir. Örneğin, vatan kavramını irdeleyen *Vatansız Adam* ile yeni şeyler keşfetmekten korkmayan bir kız çocuğunun hikayesi *Alice Harikalar Diyarında* eserleri ansiklopedi içerisinde tanıtılmaktadır. Böylece çocuklara dünya klasiklerinden örnekler sunulmuştur. Bu kitapların yanı sıra, bazı Çin masalları ile yerel masal ve öyküler de ansiklopedide örnek olarak sunulmuştur. Milli edebiyatın kurulması ve gelişmesinde önemli rol oynayan, Türk milliyetçiliğinin babası olarak kabul edilen Ziya Gökalp ve yine milliyetçi yazar Mehmet Faruk'un ansiklopediye eklediği eski Türk masallarından *Çöl ve Göl İncileri*, *Öksüz Kız* ve *Kırk Kız* masalları kültürel hafızamıza bir hatırlatma niteliğindedir. Bu eserlere ek olarak Emin Recep'in yazmış olduğu farklı temalardaki şiirlere de rastlanmıştır. Bunlardan birisi yoksul iki çocuk hakkında yazılan ve *Zümrüt Sofra* isimli şiirdir. Ansiklopedide yer alan edebi eserler hem dünya edebiyatından hem de milli edebiyatımızdan örnekler içermekte; modernleşme sürecinde dünyayı takip ederken milli olana bağlı olmayı ve kültürümüze ait eserleri de göstermeyi hedeflemektedir.

Çocuk Ansiklopedisi genel kültür ve sanat bilgisi anlamında da bir içeriğe sahiptir. Dünyadan farklı resimlere ait resimlerin gösterildiği bölümlerle eski dünyanın ilahlarına ait resim ve mitolojik anlatım ansiklopedi içerisinde yer almaktadır. Genel kültür anlamında çocuğun ufkunu geliştirecek bu bilgilerin yanı sıra, canlılarda bulunan tuhafıklar, suyun kaç farklı şekilde bulunduğu gibi ek bilgilere de rastlanmıştır. Son olarak terbiyeyle ilgili olarak itibarsız, düzensiz, tembel, dedikoducu, kavgacı ve hiç kimseye faydası olamayan insanların zamanın boşa harcanmasına neden olduğundan bahsedilmektedir. Keza bu tipteki insanların toplumda yeri olmadığı mesajı verilmektedir.

Cumhuriyetin kurulması ile rejime sahip çıkan ve onu yaşatacak bir nesle ihtiyaç duyulmuştur. Bu nesil ayrıca ülkeyi çağdaş medeniyet seviyesine çıkartacak olan nesildir. Temiz bir belleğe sahip olan çocukları cumhuriyetin ideolojisi ile yetiştirmek ve şekillendirmek çok daha kolay olacaktır. Dolayısıyla çocuk kendine yeni ve değerli bir yer bulmalı, eğitim, hukuk, sosyal varlık anlamında yeniden konumlandırılmalıdır. Bu önemin anlaşılmasıyla üretilen politikalar çoğunlukla çocuğu ve onu yetiştirecek olan aileyi hedef almıştır. Çocuk ve aileye ulaşmak için tüm kaynaklar kullanılmış, Kemalist yazarların kaleme aldığı birçok eser yayımlanarak hayat bulmuştur. Edebiyat, cumhuriyetin ideolojisini halka benimsetmek için bir araç olarak görülmüş; özellikle çocukların anlayacağı, eğlenceli bir dille yazılmış olan çocuk edebiyatı eserleri modern çocuğun sahip olması gereken özellikler ve cumhuriyet değerlerinin

aktarım alanı olmuştur. Nihayetinde modern çocuğun inşasını üstlenen araçlardan birisi haline gelmiştir. Bu dönemde yayımlanmış eserlerden birisi olan *Çocuk Ansiklopedisi*, cumhuriyet ideolojisine uygun olarak tasarlanmış ve modern çocuğun inşasına katkı koymak isteyen bir eserdir. Eserde bilim ve aklın gücü ön plana çıkartılmış, ekonomik anlamda gelişmenin en önemli öncülerinden birisi olan teknolojinin önemi vurgulanmış, coğrafya, biyoloji, fizik gibi bilimler temelinde konular aktarılmış, doğa ve insan sevgisi üzerinde durulmuştur. Ülkeyi çağdaş medeniyet seviyesine ulaştıracak olan yeni nesil, dünyadaki değişimlere ve yeniliklere ayak uydurabilecek bilgi ile donatılmaya çalışılmış; bunu yaparken milli duyarlılık korunmuştur. Eser 'biz kimiz ya da nasıl olmalıyız?' sorularına cevap vermekte; ulusal kimlik inşası sürecine katkı koymaktadır.

Bugün yüz yaşında olan Türkiye Cumhuriyeti'nin bu denli sağlam temeller üzerinde oturması şüphesiz cumhuriyetin ilk yıllarında izlenen politikalarla da ilgilidir. Gerek nüfus politikası, gerek modern neslin inşa sürecinin kurgulanması, gerekse cumhuriyetin ideolojik değerlerinin basın yayın organlarıncada desteklenmesinde Mustafa Kemal Atatürk, kurucu kadro ve cumhuriyetin bütünüyle destekçilerinin adanmışlığı ile ilintilidir. Kitap, dergi, gazete gibi edebi eserlerde milli tarihimiz ve kahramanlıklarla dolu hikayelerin yer alması belki de erken cumhuriyet dönemi çocuğuna cumhuriyetin ne şartlarla kurulduğunu ve niçin yaşatılması gerektiğini göstermek içindi. Cumhuriyetin yüzüncü yılında bunları hatırlamanın tarihi belleğimizi canlandırmak adına önemli olduğu düşünülmektedir.

Kaynakça

- Ahi, S. S. (2020). *Ulusal kimliğin inşası sürecinde çocuk edebiyatı faaliyetleri (1923-1940)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul.
- Ahmad, F. (2014). *Bir kimlik peşinde Türkiye*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aksoy, E. (2016). 1919-1955 yılları arasında Türkiye'nin nüfus yapısı ve uygulanan nüfus politikaları. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 24, 27-44.
- Akyüz, Y. (1997). Türkiye'de anaokullarının kuruluş ve gelişim tarihçesi. *Çocuk Kültürü*, 1. *Ulusal Çocuk Kültürü Kongresi Bildiriler Kitabı* içinde (s. 152-181). Ankara: Ankara Üniversitesi Çocuk Kültürü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları.
- Alimen, N. (2015). *Bir yönlendirme aracı olarak çeviri: Serteller ve çeviri çocuk edebiyatı* (Yayımlanmamış doktora tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Alpay, M. (1980). Türk çocuk edebiyatı. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 8-9, 167-191.
- Başboğa Özen, S. (2019). Erken cumhuriyet dönemi çocuk yayınlarında çocuklara yönelik adab-ı muaşeret, görgü ve nezaket kuralları. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 15(29), 59-86.
- Başboğa Özen, S. (2023). Erken cumhuriyet dönemi süreli çocuk yayınlarında idealize edilen ahlaki erdemler: dayanışma-yardımlaşma, tutumlu ve tasarruflu olmak. *Atatürk Yolu Dergisi*, 72, 18-45. doi: 10.46955/ankuayd.1219735
- Başboğa, S. (2018). *Erken cumhuriyet dönemi çocuk dergilerinde bedeni ahlaki ve terbiyevi özellikleriyle inşa edilen çocuk* (Yayımlanmamış doktora tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Bozaslan, B. M. (2013). *Modernleşme ve eğitim: Türkiye'de modern eğitimin inşası (1923-1938)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Çakmak, F. (2007). *Atatürk döneminde Türkiye'nin nüfus politikası* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

- Demircan, B. (2017). Ulus inşa sürecinde kullanılan iletişim stratejileri. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 3(4), 1333-1351.
- Eldiven, F. (2018). *Türkiye’de yayımlanan çocuk dergilerinde çocuk kimliği tasarımı: Çocuk Sesi, Gürbüz Türk Çocuğu, TRT Çocuk, Bilim Çocuk dergilerinin karşılaştırmalı analizi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kocaeli Üniversitesi, İzmit.
- Elmacı, D. (2023). Türkiye’de erken çocukluk eğitimi ve bakımının gelişiminde Çocuk Esirgeme Kurumunun katkıları. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 40-51. doi: 10.17828/yalovasosbil.1144985
- Erdal, İ. (2011). Ülkü mecmuasına göre erken cumhuriyet dönemi nüfus politikası (1923-1938). *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 48, 779-791.
- Gökburun, İ. (2020). Türkiye’nin demografik dönüşüm sürecinde nüfus politikalarının rolü [Coğrafya Özel Sayısı]. *Gelecek Vizyonlar Dergisi*, 4, 1-15.
- Gönen, M. (2013). Cumhuriyet öncesi ve cumhuriyet döneminde okul öncesi çocuk edebiyatı. M. Gönen (Ed), *Çocuk edebiyatı içinde* (s. 15-31). Ankara: Eğiten.
- Güler, D. S. ve Öztürk, F. (2003). Türkiye’de okul öncesi öğretmeni yetiştirmeye dönük ilk program ve uygulamalar. *Eğitim Bilimleri ve Uygulama*, 2(4), 261-275.
- Koçakoğlu, B. (2020). Ulus devlet modelinde bir yurttaş çocuk: Küçük Durmuş. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 43, 380-390.
- Lincoln, Y. ve Guba, E. (1985). *Naturalistic inquiry*. London: Sage Publications.
- Oktay, E. Y. (2014). Türkiye’de cumhuriyetin ilanından günümüze uygulanan nüfus politikaları. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 31-53.
- Ortaylı, İ. (2009). *Osmanlı toplumunda aile*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ördem Aydoğmuş, Ö. (2020). Türkiye’de çocukluk sosyolojisi. *OPUS– Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 16(31), 4469-4492. doi: 10.26466/opus.727041
- Öztan, G. G. (2013). *Türkiye’de çocukluğun politik inşası*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Peker, M. (2013). Türkiye’de nüfubiliminin kurumsallaşması ve bu süreçte Prof. Dr. Nusret H. Fişek’in yeri. Erişim adresi: <https://sosyalpolitika.fisek.org.tr/turkiyede-nufusbilimin-kurumsallasmasi-ve-bu-surecte-prof-dr-nusret-h-fisekin-yeri/>
- Selçuk Şirin, F. (2013). İktidar ve çocuk. *Turkish Studies*, 8, 1275-1284.
- Sertel, S. Z., Sertel, M. Z. ve Duran, F. S. (1927). *Çocuk ansiklopedisi*. İstanbul: Himaye-i Etfal Cemiyeti Külliyyatı.
- Sınar, A. (2006). Türkiye’de çocuk edebiyatı çalışmaları. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 7, 175-226.
- Sunar, L. (2018). *Değişim sosyolojisi: kavramlar, kuramlar ve yaklaşımlar*. Ankara: Nobel Akademi.
- Şener, O. Z. (2021) Çocuk edebiyatında dini, kültürel ve ideolojik aktarım bağlamında dini çocuk edebiyatı. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(2), 1238-1260. doi: 10.17859/pauifd.1005650
- Şirin, M. R. (2017). Çocuk ve çocukluk: kültürel ve sosyolojik boyut. *Çocuk ve Medeniyet*, 1, 5-13.

- Taşkan, A. (2018). *Türkiye’de nüfus politikası ve sosyo-ekonomik gerekçesi*. T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı web adresinden erişildi: <https://www.aile.gov.tr/media/43196/turkiye-de-nufus-politikasi-ve-sosyo-ekonomik-gerekcesi.pdf>
- Ummanel, A. (2017a). Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti yayınlarından bir kartpostalın çocuk hakları bağlamında incelenmesi. *İlköğretim Online*, 16(1), 245-255. doi: 10.17051/io.2017.98688
- Ummanel, A. (2017b). Kum ve oyun alanları üzerine bir inceleme. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17(3), 1539-1566.
- Ummanel, A. (2020). Batılılaşma süreci içerisinde çocuğun konumlandırılması: eğitim, oyun ve çocuk hukuku bağlamında üç kitap, üç inceleme. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 20(49), 795-816. doi: 10.21560/spcd.vi.548459
- Üstel, F. (2016) *Makbul vatandaşın peşinde: II. Meşrutiyet’ten bugüne vatandaşlık eğitimi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Vergili, A. (2013). Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk dönem nüfus politikası (1923-1960). *Sosyoloji Yıllığı*, 22, 313-324.
- Yalçın, A. ve Aytaş, G. (2017). *Çocuk edebiyatı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Ekler

Ek 1. Emin Recep’in (Gürel) Zümrüt Sofra isimli şiiri

İki öksüz yavrucak bir gün sahile indi
İki öksüz yavrucak yorgun argın gezindi
Kaç gündür açlıktan gözleri parlıyordu
Yoktu yüzlerinde tan dudakları mosmordu

Kandiliniz doğan ay gümüş gece dadınız
Şu küçük kubbe bir saray bulut kanadınız
Bu zümrüt sofranın sizler olun sahibi
Ekmeğinizi banın mesut insanlar gibi

Gece baktıkça aya hülyalara daldılar
Yaslanıp bir kayaya rüyalara daldılar
Dedi onlara deniz ben bir zümrüt sofrayım
Yoksa eğer anneniz yerini doldurayım

Artık o delik deşik eskarları giymeyin
Kurdum size bir yeşil yuvamız yok demeyin
Yüzünüze gelecek uzun bir ömrünüz var
Bu yoksulluk gömülecek bir gün doğacak bahar

Genişlerken ufuklar ay sulara inmişti
Bu yuvasız çocuklar uykuda sevilmişti
Yine haykırdı deniz çektiğiniz yetmez mi?
Sizi kimse anneniz kadar mesut etmez mi?

Kalbinizdeki yara sızlatırsa size
Söyleyin rüzgarlara getirsin annenizi
Açlık, ah o canavar! İçinizi hep kazır
Gelin artık çocuklar işte sofranız hazır

Gerçi çocuklar için olmaz anneye düğüm
Susadımza için suyumdan yudum yudum
Artık düşünmeyiniz bende çoktur yiyecek
Güle güle yiyiniz size kim ne diyecek

Çocuklar uyanmıştı dalgaların sesiyle
Bunu gerçek sanmıştı uyku sersemliğiyle
Ağarıırken ufuklar suda gölgeler koştı
Bu kimsesiz çocuklar baktı ki deniz boştu

Değilim yabancı ben haydi sofraya geçin
Binbir çeşit yemekten en güzelini seçin
Ortasında soframın gezedursun gemiler
Kanatları akşamın göz yaşınızı siler

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi’nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

Cumhuriyetin İlk Kadın Arkeoloğu Jale İnan

Jale Inan, the First Female Archaeologist of the Republic

Prof. Dr. Mustafa SAFRAN¹, Doktora Öğrencisi Güllühan ÖZDEMİR ÇİÇEKLİTAŞ²

Öz

Türkiye'nin önde gelen arkeologlarından biri olan ve Türk arkeoloji bilimine yaptığı katkıları ile tanınan Jale İnan, yaptığı araştırma ve kazılar ile Anadolu'nun antik dönemlerine ışık tutan buluntuların keşfedilmesinde önemli bir role sahiptir. Jale İnan'ın en önemli çalışmaları, Antalya Perge-Side, Kremna ve Pamphylia Selukeia'sında gerçekleştirdiği kazılardır. Hocası Arif Müfit Mansel ile birlikte Türkiye'nin çeşitli bölgelerindeki tarihi eserleri korumak ve restore etmek için projeler yürütmüştür. Yurt dışına kaçırılan eserlerin ülkeye geri getirilmesi noktasında özellikle de Yorgun Herakles Heykeli'nin iadesi için yaptığı çalışmalar, dünyada ve ülkemizde önemli bir yankı uyandırmıştır. İnan'ın faaliyetleri sadece arkeolojik kazılarla sınırlı kalmamış aynı zamanda Türkiye'deki arkeoloji eğitimine önemli katkılarda bulunmuş ve genç araştırmacıları yetiştirmiştir. İnan, birçok araştırma projesine liderlik etmiş ve arkeoloji alanında sayısız makale ve kitap yayınlamıştır. Jale İnan, arkeolojiye olan tutkusu ve özverili çalışmalarıyla Türkiye'de ve uluslararası arkeoloji camiasında saygın bir konuma sahiptir. Onun araştırmaları, Türkiye'nin tarihini ve kültürünü daha iyi anlamaya yardımcı olmuş ve arkeolojinin gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. Bugün hâlâ hatırlanan ve takdir edilen bir arkeolog olarak Jale İnan, Türkiye'nin arkeolojik mirasının korunmasına ve gelecek nesillere aktarılmasına olan bağlılığıyla bilinmektedir. Bu makalenin amacı, Jale İnan'ın Türkiye Cumhuriyeti'ne yaptığı önemli katkıları ve Cumhuriyet Dönemindeki arkeoloji çalışmalarında oynadığı rolü inceleyerek onun ulusal mirasın korunması ve kültürel kimliğin güçlendirilmesindeki etkisini vurgulamaktır.

Anahtar Kelimeler: Jale İnan, arkeoloji, Herakles, Cumhuriyet, Side, Perge

Makale Türü: Araştırma

Abstract

Jale Inan, one of Türkiye's leading archaeologists and known for her contributions to the Turkish archeology world and her contributions to science, has made significant contributions to the discovery of important finds that shed light on the ancient periods of Anatolia with her research and excavations. The most important works of Jale Inan are the excavations she carried out in Antalya Perge-Side, Kremna, and Pamphylia Selukeia. Together with his supervisor, Arif Müfit Mansel, they carried out projects to preserve and restore historical artifacts in various regions of Türkiye. His works for Tired Heracles, especially when bringing back the works smuggled abroad, significantly impacted the world and our country. Inan's contributions were not limited to excavations. At the same time, he made significant contributions to archeology education in Türkiye and trained young researchers. He has led many research projects and published numerous articles and books in archeology. With her passion for archeology and devoted work, Jale Inan has a respected position in Türkiye and the international archeology community. His research has helped to better understand the history and culture of Türkiye and has made significant contributions to the development of archeology. As an archaeologist still remembered and appreciated today, Jale Inan is known for her dedication to preserving Türkiye's archaeological heritage and passing it on to future generations. This article aims to highlight Jale Inan's essential contributions to the Republic of Türkiye and her role in archeology studies in the Republican period and to highlight her influence on preserving national heritage and strengthening cultural identity.

Keywords: Jale Inan, archeology, Heracles, Republic, Side, Perge

¹Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, safran@gazi.edu.tr

²Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, gozdemirciceklitas@gmail.com

Atf için (to cite): Safran, M. ve Özdemir Çiçeklitaş, G. (2023). Cumhuriyetin ilk kadın arkeoloğu Jale İnan. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(100. Yılında Cumhuriyet Özel Sayısı), 317-331.

Paper Type: Research

Giriş

Jale İnan, arkeoloji eğitimini Berlin ve Münih Üniversitelerinde tamamlamış doktorasını ise ünlü arkeolog Ord. G. Rodenwaldt'ın öğrencisi olarak bitirmiştir. Türkiye'deki kariyerine İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde başlayan İnan, 1963 yılında profesör ünvanını almış, 1975 yılında kürsü başkanı olmuş ve aynı yıl Antalya Bölgesi Arkeoloji Araştırmaları Merkezi Müdürü olarak devam etmiştir. Yönettiği kazılar arasında Side ve Perge kazıları önemli bir yere sahiptir. Side ve Antalya Müzelerinin yapımında ve düzenlemesinde büyük katkısı olan Jale İnan, birçok uluslararası kongreye katılmış ve birçok uluslararası bilimsel kuruluşa üye olarak seçilmiştir. Arkeoloji ve özellikle heykeltıraşlık alanında Türkçe ve yabancı dilde yayınlanan otuz yakın kitap ve makale ile bilim dünyasına büyük katkı sağlamıştır (İnan, 1984, s. 11). “The Institute for Advanced Study” gibi saygın bir kuruma üç kez konuk üye sıfatı ile davetli olmuş ve bu kurumda araştırmalar yapmıştır (Naymansoy, 2010, s. 221).

II. Dünya Savaşı'nın en çetin haliyle yaşandığı yıllarda, yaşanan savaştan dolayı Türk Hükümeti, Almanya'da bulunan burslu öğrencilerini ülkeye geri çağırma kararı almıştır. Eğitimine devam etmek isteyen öğrencilere ise tüm sorumluluğun kendilerine ait olduğuna dair belgeler imzalamaları şartı ile ülkede kalmalarına izin verilmiştir. Bu sırada Almanya'da öğrenci olan İnan, yaşanan tüm zorluklara rağmen eğitimine devam etmek için hiç tereddüt etmeden bu belgeleri imzalamıştır. Almanya'da öğrenci olduğu yıllarda kendisinden daha önce bu ülkede okuyan Ekrem Akurgal arkeoloji, Sedat Alp Ön Asya ve Halil Demircioğlu ise İlk Çağ alanında eğitim almaktaydı. Jale İnan'ın ülkemizin gelecekte önemli bilim insanları olacak bu isimlerle o dönemde başlayan dostluğu ilerleyen yıllarda Türkiye'ye uzanmış ve uzun süre devam etmiştir (Boğaziçi Üniversitesi Dijital Arşivi, 2002, JALARC0200706).

İnan'ın Türkiye'ye döndükten sonra kazılarını yapmaya başladığı 1940'lı yıllarda ülkenin mevcut şartları bir arkeolog için oldukça zordu. Nitekim ulaşımın zor olduğu bu yıllarda bazen at sırtında bazen bir kamyonetin kasasında hatta bazen de yaya olarak katıldığı kazılarda araç, gereç ve personel eksikliği gibi güçlükler dahi onu yolundan döndürmemiştir (Çevik, 2013, ss. 132-133). Zira dönemin dünya çağdaş kadın algısında Türkiye'nin farklılıklarına rağmen babası sayesinde çocukluğunda tanıştığı arkeoloji ile ülkemizde önemli bir yere sahip olmayı başarmıştır. Türkiye'de arkeoloji biliminin henüz yerleşmediği bu yıllarda İstanbul Üniversitesinde profesörlüğe uzanan kariyeri, onun alanında en önemli kişilerden biri olmasını sağlamıştır (Heynowski, 2015, s. 442).

1. Jale İnan'ın Yaşamı

Jale İnan, 1914 yılında İstanbul'da Aziz ve Mesture Ogan'ın kızı olarak dünyaya gelmiştir. Annesi Mesture Hanım, 31 Mart Vakası şehitlerinden olan Âsâr-ı Tevfik Süvârisi Ali Kabuli Bey'in kızıdır. 1911 yılında Aziz Bey'le evlenen Mesture Hanım, arkeolojiyle bir alakası olmamasına rağmen evlendikten sonra bu alana büyük ilgi göstermiştir (İnan, 1957, s. 168). Babası Aziz Ogan, Türk arkeolojisi ve müzeciliğine önemli katkılar sağlamış bir isimdir. Kariyerine ilk olarak İzmir bölgesinde eski eser müfettişi olarak başladıktan sonra İstanbul Arkeoloji Müzesi'nin müdürü olmuştur. İzmir Müzesi'nin kurucularından olan Ogan, Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesi sürecinde aktif bir rol oynamıştır. Ogan, Osman Hamdi Bey'in himayesi altında yetişmiş ve meslek hayatı boyunca onun desteğini almıştır. Ressam olmak gayesi ile girdiği Güzel Sanatlar Akademisinden mezun olduktan sonra Osman Hamdi Bey sayesinde arkeoloji dünyasıyla tanışmış ve bu alanda çalışmalar yapmıştır. Kariyeri boyunca özellikle Efes, Bergama ve Didim gibi yerleşim yerlerinde çeşitli kazılara katılmıştır. Ayrıca Suriye'de Türk temsilcisi olarak anıtları koruma komisyonunda görev yaptığı sırada ünlü Alman arkeolog Theodor Wiegand ile yakın arkadaş olmuştur (Savino, 2015, ss. 91-95).

Jale İnan, babasının mesleği sayesinde küçük yaştan itibaren arkeolojiye merak salmıştır. Efes, Milet, Aphrodisias gibi antik yerleri erken yaşlarda görmüş Theodor Wiegand, Josef Keil ve Gerhart Rodenwaldt gibi isimlerle tanışma fırsatı yakalamıştır (Radt, 2002, s. 285). Babasının hayatını yazdığı bir makalesinde babasının tatillerde onu müzelere ve hafriyata götürdüğü zamanlarda büyük sevinç yaşadığını ve bu deneyimlerinin onun meslek seçiminde önemli katkısı olduğunu belirtmektedir (İnan, 1957, s. 172). Çamlıca Kız Lisesi ve Erenköy Kız Lisesinde eğitimi sırasında babası Aziz Ogan'ın iş gezilerine katılarak meslek yaşamı boyunca karşılaşacağı birçok arkeoloğu bu süreçte tanıma şansı elde etmiştir (İnan, 1984, s. 11; Çevik, 2013, ss. 132-133).

Meslek seçimini belirleyen bu süreçte arkeoloji okumayı çok istemesine rağmen üniversitelerde böyle bir bölüm henüz açılmadığı için İstanbul'da tıp okumaya başlamıştır. 1934 yılında ise Berlin Üniversitesinde Alexander von Humboldt bursuyla klasik arkeoloji okumaya hak kazanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin yurt dışında okuyan öğrenciler için verdiği bursu da kazanan İnan, Gerhard Rodenwaldt'ın öğrencisi olmuştur. Bunların yanında Münih Üniversitesi'nin ünlü arkeologlarından Ernst Buschor ve Hans Diepolder'in derslerini de takip etmiştir (Başgelen, 2011, s. 38). İnan, Almanya'da okula başladığı ilk yıllarda başından geçen ilginç bir olayı şöyle anlatmaktadır (Gümüšoğlu, 1995, s. 52):

“Okulda çocuklar merakla bana “babanın kaç hanımı var?” diye sordular. Ben de kırk, elli dedim. Bunun üzerine kaç kardeşim olduğunu da öğrenmek istediler, yüz tane deyince çocuklar şaşkın şaşkın yüzüme baktılar. Aralarında anlamadığım birşeyler konuştular. Öğretmen gelince de ona söylediler. Öğretmen gülmeye başladı. Benim onlara şaka yaptığımı söyledi. Ben de gülmeye başladım. Bu tür sorulardan bıktığım için böyle bir yanıt vermiştim.”

İnan'ın bu anısı, onun yurt dışında olduğu yıllarda yabancıların Türk kadınlarına bakış açılarını yansıtması bakımından önemlidir. Öyle ki bu anı, yabancıların gözünde Türkiye'nin hâlâ bir şark toplumu olarak değerlendirildiğini göstermektedir. Fakat İnan gibi modern bir Türk kadının yurt dışında öğrenim görmesi ve sonraki yıllarda yaptığı akademik çalışmalar ile tanınması ülkemiz kadınına ön yargıların kırılması bağlamında önemlidir.

1935-1943 yılları arasında Berlin ve Münih Üniversitelerinde klasik arkeoloji eğitimi devam ederken, Almanca'yı kendi imkânları ile Latince ve Yunanca'yı da okulda almış olduğu derslerde öğrenmiştir. 1943 yılında “Roma sikkeleri üzerindeki kurban eylemlerinin sanat-tarihsel incelemesi” (Examination of Art History in Sacrifice Rituals on Roman Coins) konulu tezi ile doktorasını almıştır (Radt, 2002, s. 286). Almanya'da yaşanan II. Dünya Savaşı sırasında doktora tezini yazmak onun için hiç de kolay olmamıştır. Çünkü savaş sırasında üzerlerine bombalar yağarken İnan, sığınakta tezini yazmaktan vazgeçmemiştir. Sirenler çaldığında tüm eşyalarını toplayarak sığınağa inmiş ve tezini bu şartlar altında yazmaya devam etmiştir (Çevik, 2013, ss. 132-133). Savaş günlerinde yaşanan ağır bir bombardıman esnasında, bodrumdaki kadınlar korkudan ara ara haykırırken İnan'ın sakin bir şekilde doktorası için resim yaptırmasına sinirlenen bir kadın ona “sizin sinirleriniz çelikten mi?” diye sormuştur. Buna karşılık İnan, “Hayır tıpkı sizinki gibi ama bağırarak bombaların istikametini değiştirebileceğime inansam emin olun hepimizden çok bağırırdım” demiştir (Başgelen, 1998, s. 109; Radt, 2002). İnan'ı bu yönü ile değerlendirdiğimizde, Atatürk'ün hedeflediği yolda amaçlarına odaklanarak ülkesine hizmet etmek için her zorluğa tereddüt etmeden katlanan aydın Türk kadını kişiliğinin o yıllarda oluştuğu görülmektedir.

Jale İnan, ülkeye döndüğü 1943 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İlk Çağ Tarihi bölümünde Profesör Bosch'ın asistanı olarak göreve başlamıştır. Almanya'da klasik arkeoloji eğitimi alan Profesör Arif Müfit Maset'in yeni açılan klasik arkeoloji bölümünün başkanı olması ile İnan, bu bölümde Mansel'in asistanı olmuştur (Yıldırım, 1996, ss. 36-37). Açılan yeni kürsüde öğrencilerin kullanabileceği ders materyalinin olmaması üzerine Mansel, İnan'dan Andreas Rumpf'ın Yunan ve Roma Sanatı üzerine Almanca El Kitabını çevirmesini

istemiştir. İnan, kitapta olan terimlerin Türkçe karşılıklarını oluşturmakta zorlansa da 1949 yılında yayınlanan kitap, alana önemli katkı sağlamıştır (Başgelen, 2014, s. 9).

Erenköy Kız Lisesinde öğrenci olduğu yıllarda kendisine ve arkadaşlarına matematik dersi veren ve sonraki yıllarda Yüksek Mühendis Mektebi Doçenti olan Mustafa İnan ile 1944 yılında evlenmiştir. Mustafa İnan, aynı zamanda Jale Hanım'ı Almanya'ya gideceği Sirkeci Garında ailesi haricinde uğurlayan tek kişidir. İnan çiftinin evliliklerinden bir yıl sonra oğulları Hüseyin dünyaya gelmiştir. Mustafa İnan, her daim Jale İnan'ı destekleyen bir eş olmuştur. Fakat ne yazık ki 1967 yılında yurt dışında bir davete katılacakları sırada Mustafa İnan yaşamını kaybetmiştir (Boğaziçi Üniversitesi Dijital Arşivi, 2002, JALARC0200706; Başgelen, 1998, s. 109). Jale İnan'ın 1943 yılında İstanbul Üniversitesinde asistan olarak başladığı akademik kariyeri, 1963 yılında profesör ünvanı alarak devam etmiştir. 1975 yılında Prof. Dr. Mansel'in emekli olmasının ardından kürsü başkanlığı görevini de üstlenen İnan, 1983 yılında, tam 40 yıl süren çalışma ve araştırmalarının ardından emekli olmuştur (Radt, 2002, s. 287). Emekli olmasına rağmen 1993 yılına kadar çalışmalarını bırakmayan İnan, parkinson hastalığı nedeniyle 2001 yılında İstanbul'da vefat etmiştir (Üçsu, 2022, s. 129).

2. İnan'ın Cumhuriyete Katkıları

9 Mart 1930 tarihinde Antalya'ya gelen Atatürk, ilk olarak Antalya Müzesi olarak kullanılan bir depoyu ziyareti sonrasında Aspendos'a giderek bu tiyatrodaki incelemelerde bulunmuştur. Atatürk, 17 Kasım 1931 tarihinde başladığı ve üç ay süren bir yurt gezisi sırasında Bursa, İzmir, Adana ve Konya Müzelerinde de incelemelerde bulunmuştur. Atatürk'ün 1924 yılı Efes gezisi dışında kazılarla ilk karşılaşması, 29 Mayıs 1930 tarihinde Haymana'da bulunan Gavurkale'de olmuştur. Chicago Üniversitesinden Profesör Von der Osten'in başkanlığında yapılan bu kazı, onu derinden etkilemiş ve bu olay sonrasında Anadolu'nun Türk arkeologlar tarafından kazılmasına karar vermiştir. Ata'nın bu bağlamda anılması gereken en önemli adımı ise Türk arkeolojisinin dönüm noktası olarak algılanan ünlü Konya telgrafıdır. 1931 yılı Şubat ayında Mevlâna Türbesi ve Dergâhını ziyaretinden sonra Konya'da tamamen harap durumdaki Osmanlı ve Selçuklu eserlerini gören Ata, durumun vahameti karşısında Başbakan İsmet İnönü'ye acele ve mühim kaydıyla bir telgraf çekmiştir (Boğaziçi Üniversitesi Dijital Arşivi, 1996, JALBIO0200209). Atatürk, 19 Şubat 1932 yılına ait bu telgrafta İsmet İnönü'ye şu ifadeleri kullanmıştır (Arı, 2019, s. 54):

“Son tetkik seyahatlerimde muhtelif yerlerdeki müzeleri ve eski sanat ve medeniyet eserlerini de gözden geçirdim. İstanbul'dan başka Bursa, İzmir, Antalya, Adana ve Konya'da mevcut müzeleri gördüm. Bunlarda şimdiye kadar bulunabilen bazı eserler muhafaza olunmakta ve kısmen de ecnebi mütehassısların yardımıyla tasnif edilmektedir. Ancak memleketimizin hemen her tarafında emsalsiz defineler halinde yatmakta olan kadim medeniyet eserlerinin ilerde tarafımızdan meydana çıkarılarak ilmi bir surette muhafaza ve tasnifleri ve geçen devirlerin sürekli ihmali yüzünden pek harap bir hale gelmiş olan abidelerin muhafazaları için Müze Müdürlüklerine ve hafriyat işlerinde kullanılmak üzere (Arkeoloji) mütehassıslarına kat'i lüzum vardır. Bunun için Maarifçe harice tahsile gönderilecek talebeden bir kısmının bu şubeye tahsisi muvafık olacağı fikrindeyim.”

Atatürk, bu telgrafta ülkemizdeki yeraltı arkeolojik eserlerin araştırılması ve mevcuttaki eserlerin korunması için yurt dışına öğrenci gönderilmesini istemiştir. Ata'nın bu isteği üzerine Ekrem Akurgal, Remzi Oğuz Arık, Sedat Alp, Arif Müfid Mansel, Halet Çambel, Afif Erzen, Rüstem Duyuran, Halil Demircioğlu, Tahsin Özgüç, Bahadır Alkım, Samim-Suat Sinanoğlu kardeşler ve Jale İnan devlet bursuyla yurt dışına arkeoloji öğrenimine gönderilen ilk kuşak öğrenciler olmuştur (Mutlu ve Başaran Mutlu, 2018, s. 71). Devlet bursuyla Almanya'ya gönderilen bu öğrenciler, alanında uzman olan Alman arkeologlardan eğitim alarak ilk Türk arkeolog kuşağının yetişmesinde öncü olmuşlardır. Türk Tarih Kurumu'nun desteklediği ilk ulusal kazılar da bu kuşak tarafından yapılmıştır. “Alman Ekolü” olarak anılan bu öğrenciler, ülkemizde arkeoloji alanında saygın bir konuma sahip olmuştur (Yalçın, 2015, s. 29).

Türkiye'ye döndüklerinde üniversitelerde ve kamu kurumlarında görev alan bu kuşak, yaşam tarzları ve dış görünüşleri ile de cumhuriyet çocuklarının prototiplerini oluşturmuşlardır. Kendilerini cumhuriyetin ideallerine adanmış bu nesil, batının doğu ülkelerine karşı olan ön yargılarını da yıkmayı başarmıştır. Onlar, her zaman arkeoloji bilimi ile ülkelerinin Batı medeniyetine ait bir medeniyet olduğunu kanıtlamak mücadelesinde olmuşlardır (Mariaud & Eren, 2006, s. 578).

Cumhuriyet rejimi ile birlikte ülkemizde oluşan değişimin temeli, dünyada henüz kadın erkek eşitliği ile ilgili beynelmilel sözleşmeler dahi olmadan kabul edilmiştir. Özellikle 3 Mart 1924 yılında Tevhid-i Tedrisat Yasası'nın kabul edilmesi ile kadın ve erkek ayrımı olmaksızın toplumun tüm fertleri zorunlu eğitime tabii olmuştur (Cumhuriyet İstanbul'unda Kadın, 2021, s. 590). Bu konu bağlamında 1968 yılında kamuoyunun gündemine konu olan Keban Barajı bölgesinde arkeolojik alanların kurtarılması ile ilgili projede Jale İnan ve Halet Çambel'in iş birliği dikkat çekicidir. Yurt dışında eğitim alan bu iki kadın, bu projeye katkıları ile ülkemizdeki arkeoloji bilimine önemli katkı sağlamışlardır (Mariaud & Eren, 2006, s. 578). Amerika'da dahi kadın arkeologların yok sayıldığı yıllarda Halet Çambel, Ufuk Esin, Jale İnan, Nimet Özgüç gibi kadın arkeologlar Türkiye arkeolojisinin önemli isimleri olmayı başarmışlardır (Duru, 2003, s. 25).

2.1. Kazıları

Arif Müfid Mansel, 1946 yılında Jale İnan ile birlikte Perge şehrinin batı nekropolünde kazılara başlamıştır. Kazı çalışmaları sırasında bölgenin arkeolojik eserler bakımından zengin olduğunun fark edilmesi, 1947 yılında aynı bölgede bulunan Side'de kazı çalışmalarının başlatılmasına vesile olmuştur. Kazıda Mansel ve İnan'ın yanı sıra tarihçi ve epigrafist olarak Profesör C. E Bosch, Profesör G. E. Bean, mimar olarak Lemi Merey ve Mübin Beken, uzman olarak S. Eyice, S. Atlan, asistan A. Akarca, A. Pekman ve karısı S. Pekman, G. Inal, heykeltıraş ve restoratör olarak H. B. Çavuşgil, fotoğraf uzmanı olarak A. Albek ve her sene Edebiyat Fakültesi arkeoloji bölümünden 4-5 öğrenci katılmıştır (Mansel, 1958, s. 231).

1947 yılında İnan'ın organizasyonu ile başlayan Side ve Perge kazıları, 1974 yılına değin devam etmiştir. Tarihi M.S. 2. yüzyıla dayanan Side Antik Kenti'nin restorasyonu, ülkemizde tamamı Türk olan bir ekibin yaptığı en büyük restorasyon işidir. Jale İnan yönetiminde İstanbul Üniversitesi Klasik Arkeoloji Bölümü ve İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Restorasyon bölümü ile ortak yapılan proje, Bizans İmparatorluğu'nun Akdeniz'deki gözdesi antik Side'yi gün yüzüne çıkarmıştır (Boğaziçi Dijital Arşivi, 1991, JALARC0700502). Kazılardan çıkarılan eserlerin restorasyon çalışmalarını yürüten İnan, gerekli fon ve mali kaynakları bulma noktasında da önemli katkılar sağlamıştır. Akrabası olan Ragıp Devres'i Side Müzesi'nin inşasını, kurucusu Alfred Friendly (Washington) olan Uluslararası Side Dostları Derneği'ni de Apollon Tapınağı'nın restorasyonunu finanse etmek için ikna etmiştir. Gereken mali destekler ile Side kazılarında bulunan Agora Hamamı (1960-62), Vespasianus Anıtı (1962), M binası (1965) ve Apollon Tapınağı (1977'den itibaren) restore edilerek günümüze ulaşmıştır. İnan, 1977 yılında Perge'de yüksekliği 12 metreyi bulan Demetrios ve Apollonios Kemerini dikmeyi başarmıştır. İnan, kazı ekibinin bir araya getirilmesini, müzede ve açık havada sergilenen eserlerin birleştirilmesini sağlamış ve yerleşim planlarının yapılmasını denetlemiştir (Radt, 2002, s. 287).

İnan'ın bu çabalarının da etkisi ile 1985 yılında Kültür Bakanlığı'nın desteklediği Perge Antik Tiyatro kazısının bitişine günler kala mühim eserlere ulaşılmıştır. M.S. 2. yüzyıla tarihlenen birçok tanrı ve imparator heykelinin yanı sıra uzunluğu 4 metre olan Hermes Heykeli ve daha önce gövdesi çıkarılan Büyük İskender Heykeli'nin başı da bu kazıda ortaya çıkarılmıştır (Boğaziçi Dijital Arşivi, 1992, JALARC0700505). İnan, bölgede yapılan başka bir kazı olan Side Su Yolu'nun incelenmesi sırasında yaptıkları çalışmaların zorluğunu ise şu sözler ile ifade etmiştir (İnan, 1983, s. 215):

“Dağ başında bu çalışmalar gerçekten kolay olmamıştır. Sabah erken saatte ekip ancak kolay taşıyabileceği kumanyası beraberinde yola çıkıyor, akşamın geç saatlerine kadar çalışıyor, gece de ölçü ve notları değerlendiriyordu. Toprak altındaki kanallarda iki büklüm, el lambası ile çalışarak, ölçü alma, çizim yapma ve fotoğraf çekme zorluklarından başka, sarp yamaçları tırmanarak, su yolunun kaybolan bölümlerinin araştırılması kolay iş değildi.”

İnan'ın bahsettiği koşullar her insan için zor olmakla birlikte bir kadın olması hasebiyle onun için daha da güç olmuştur. Fakat bu şartlar altında dahi yılmadan kazılarına devam etmesini, onun vatana olan borcunu ödeme biçimi olarak kabul etmek yanlış olmayacaktır.

İnan öğrenciliğinden itibaren antik heykeltıraşlık sanatına duyduğu merak neticesinde 1965 yılında bu alandaki ilk kitabı olan “Antalya Bölgesi Roma Devri Portreleri”, Türk Tarih Kurumu tarafından Türkçe ve Almanca dillerinde basılmıştır (Büyüksural, Karamağaralı ve Sağıroğlu Demirci, 2022, s. 175). 1975 yılında İngilizce ve Türkçe dillerinde “Side'nin Roma Devri Heykeltraşlığı” adlı kitabında ise Yunan heykellerinin kopyalarını oluşturan 436 heykel ve heykel fragmanından yola çıkarak orijinal eserler ile ilgili iki yüzyıldan uzun süren tartışmalara son vermiştir (Boğaziçi Dijital Arşivi, 1980, JALBIO0100602).

İnan, 1946-1987 ve 1985-1992 Perge Antik Kenti ve Perge Tiyatrosu kazılarında çıkan 222 heykel hakkında “Perge'nin Roma Devri Heykeltraşlığı” adlı eserini okuyuculara sunmuştur (Başgelen, 2014, s. 42). İnan, Antalya'da Side ve Perge dışında Manavgat ilçesinde bulunan Lyrb Seleukeia Antik Kentinde de 1972-1979 yılları arasında kurtarma kazıları yapmıştır (Başgelen, 2014, s. 5). Pamphylia Seleukiası'nda da kurtarma kazıları yapan İnan, Anadolu'nun en iyi korunan agorasını da ortaya çıkarmıştır. Agorada bulunan Orpheus ve Bilginler mozaiklerini ortaya çıkararak Side Müzesine taşınmasını sağlamıştır (Boğaziçi Dijital Arşivi, 1980, JALBIO0100602). Ayrıca İnan, Roma dönemi sanatı ve heykeltıraşlığında uzmanlaşması ve heykelleri birleştirmedeki başarısı ile öne çıkmıştır. Kendisinin Antalya'da yapılan kazılardan ortaya çıkardığı eserler o kadar fazladır ki bu durum, Antalya Müzesi'nin iki defa genişletilmesine neden olmuştur (Kahya, 2014, s. 27).

Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü bünyesinde başlatılan Kremna kazısı, Jale İnan başkanlığında 1970-1972 yılları arasında devam etmiştir. Kremna Antik Kenti, Pisidia bölgesinde yer alan ve günümüzde Burdur ili Bucak ilçesine bağlı Çamlık Köyü civarında bulunmaktadır. Jale İnan dışında Mimar Arkeolog Ülkü İzmirli ile Burdur Müzesi asistanlarından Arkeolog Mehmet Yılmaz ve Arkeolog Kayhan Dörtlük de kazı ekibinde yer almıştır. Bölgede yapılan kazılarda giyimli kadın heykeli, Herakles, Leto, Büyük ve Küçük Athena, Hygia, Nemesis Asklepios ve Apollon gibi önemli heykeller bulunmuştur (İnan, 1972, ss. 51-52).

1975'te Mansell'in halefi olarak araştırma merkezinin başına geçen İnan, kazı ve restorasyon çalışmalarının yanı sıra bunlardan doğan çok sayıda yayının hazırlanmasına ve Türkiye'de eski eser kaçakçılığının takibi ve mücadelesinde de aktif rol oynamıştır (Radt, 2002, s. 288). 1977 yılında Amerika'da yapılan bir toplantıda Boston Müzesi Müdürü, Jale İnan'a Türkiye'nin güneybatısından çıkarılan bir heykel grubunun dünyanın farklı yerlerinde satıldığını söylemiştir. O yıllarda bu heykellerin Pisidia bölgesinden Kremna'daki bir Sebasteion binasından geldiği düşünülmektedir. Fakat İnan, daha önce Kremna'da kazı yaptığından bu heykellerin o bölgeye ait olmadığını bilir. Ülkeye döndükten iki yıl sonra Burdur Müzesinde Amerika'daki toplantıda tarif edilen heykellere benzer heykeller ile karşılaşmıştır. Jale İnan, yaptığı çalışmalar ve kaçak kazı yapan kişiler ile yaptığı görüşmeler ile yurt dışında olan bronz heykellerin kökeninin Boubon'un ana yerleşim yerindeki bir yapı olduğunu ortaya koymuştur. Antik Boubon Kenti, Burdur ili, Gölhisar ilçesine bağlı İbecik köyünde yer almaktadır. 1960'larda yapılan kaçak kazılar nedeniyle ören yerinde ciddi tahribatlar meydana gelmiştir. 1967 yılında kaçak kazı yapan kişiler tarafından ortaya çıkarılan bronz bir gövdenin belediye yetkileri tarafından fark edilmesi ile Burdur Arkeoloji Müzesi, bu alandaki ilk yasal kazıyı gerçekleştirmiştir. 1990 yılında Jale İnan tarafından yapılan bu kazıda agoranın üst kısmında

imparatorluk kültürü tapınağı olduğu anlaşılan ve "Sebasteion" olarak bilinen bir yapı gün yüzüne çıkarılmıştır. Bu kazı, Sebasteion'un mimarisi ve epigrafik anıtlarının bulunması ve üç yeni adak taşıyan dört yazıtlı taşın daha gün ışığına çıkarılması ile sonuçlanmıştır (Kokkinia, 2008, s. 6; Başgelen, 2011 ss. 23-44; Arı, 2019, s. 65).

Jale İnan, Boubon kazıları sırasında köylüler ile görüştüğünde daha önce yapılan kaçak kazılardan çıkan eserler hakkında bilgi almıştır. Kazı alanında bulunan kaidelerde heykellerin adları da yer almaktaydı. İnan, bu yazıtlar ile Amerika'ya kaçırılan heykel grubu arasında bağ kurarak eserlerin Boubon'dan kaçırıldığını tespit etmiştir. Amerika'da bulunan heykellerin fotoğraflarını köylülere gösterdiğinde köylüler heykellerin bölgeye ait olduğunu kabul etmişlerdir. Fakat bu eserlerden Septimius Severus'a ait heykelin başı Kopenhag Ny Carisberg Glyptothek'te, torsosu ise New York Edward H. Merrin Gallery'de bulunmaktadır (Boğaziçi Dijital Arşivi, 1980, JALBIO0100602; Haley, 2000).

Yaşadığı döneme değin bir bölge, kent ya da ülke kökenli yayınlarda Roma Dönemi'nin bütünsel olarak ele alındığı yayınlar bulunmamaktaydı. İnan, 1966 yılında E. Rosenbaum ile yayımlanan eserinde, Roma Cumhuriyet Devri'nden, Justinianus (M.S. 527-565) Devri'ne kadar olan eserlerin geniş bir kataloğunu oluşturarak arkeoloji alanındaki önemli bir boşluğu doldurmuştur (Abbasoğlu, 1982 s. 1). Rosenbaum ile yazdıkları "Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minör" adlı bu kitabın tamamlayıcısı olan "Römische und frühbyzantinische Porlraetplastik aus der Türkei: Neue Funde" eseri için malzeme toplamak için yurt içinde ve yurt dışında önemli müzelerde inceleme yaparken Amerika'da bulunan Paul Getty Müzesi'nde daha önce fotoğrafını gördüğü ve Anadolu'dan kaçırılan İmparator Caesar'ın portresini ise dikkati sayesinde tesadüfen bulmuştur (Boğaziçi Dijital Arşivi, 1980, JALBIO0100602). Dolayısıyla İnan sadece kazıları ile değil aynı zamanda kazıları ile bağlantılı olan yayınları ile de Anadolu'nun kültürel mirasının korunmasına ve sahiplenilmesine önemli katkılar sağlamıştır.

2.2. Yorgun Herakles

Jale İnan, 1980 yılında Perge kazısı sırasında M.S. 330'da Lysippos tarafından yapılan ve işçiliğiyle göze çarpan Herakles Heykeli'ni bulmuştur. Heykel, mermerden oyularak yapılan bir insan tasviridir. Heykelin alt kısmına ise kazılarda yapılan tüm araştırmalara rağmen ulaşılamamıştır (Gümüšoğlu, 1995, s. 52). Heykel, silahla öldürülmesi mümkün olmayan, Nemea aslanını boğan ve sopasına yaslanarak dinlenen "Yorgun Herakles" adı ile bilinmektedir (Özüşen ve Kösekahyaoglu, 2018, s. 746).

Boston Müzesi, 1981 yılında New York Wall Street'teki zengin koleksiyonculardan Leon Levy, eşi Shelby White ve Frankfurtlu Muhammet Yeganeh adlı bir satıcıdan Herakles'in üst kısmını satın almıştır. Yeganeh, bu parçanın 1950 yılında annesi tarafından Almanya'dan satın alınarak koleksiyona girdiğini iddia etmiştir. Leon Levy'nin vefatından sonra, Herakles Heykeli üzerindeki yasal hakkın yarısı Boston Müzesi'nin olmuştur. Basında çıkan haberlerin etkisi ile heykelin değeri 1.5 milyon dolar olmuş ve bunun sonucunda heykel, kültürel mirastan ziyade yüksek değere sahip bir mal haline dönüşmüştür (Nørskov, 2003, s. 13; Kahya, 2014, s. 44).

Gazeteci Özgen Acar, Türkiye'den kaçırılan eserler ile ilgili bir kitap hazırlığı yaptığı sıralarda, New York'ta bir müzede üst kısmı olan heykeli gördüğünde Antalya'da bulunan Herakles Heykeli'ni hatırlamıştır. Boston Sanat Müzesi'ndeki eserin fotoğrafını Antalya Müze Müdürü Kayhan Dörtlük ve meslektaşlarına göndermiştir. Gönderilen fotoğrafın Herakles Heykeli'nin devamı olduğu yönünde oluşan görüş ile Türkiye'deki yetkililer, Antalya'da bulunan heykelin alçı kopyasını yaptırarak Amerika'ya ulaştırmıştır. Fakat 1991 yılında alçı kopyalar ile yapılan ilk deneyde bir sonuca ulaşılamamıştır. Konu ile ilgili olarak Jale İnan'ın yorumu ise şöyle olmuştur (İnan, 1992, ss. 225-226):

“Bu bölgeyi 1946 yılından beri biliyorum. Burası, bizim kazı çalışmalarını başlattığımız 1980 yılına kadar el değmemiş bir bölgeydi. 1946 öncesinde Perge’de kaçak kazıların yapılmadığından emin olabilirsiniz. Bizim gerçekleştirdiğimiz kazıdan sonra da bu parçanın bulunmuş olması mümkün değil çünkü Klaudios Peison Galerisi’nin bu bölümünü tümüyle ortaya çıkardık. Dolayısıyla tek bir olasılık kalıyor geriye Parça bizim gerçekleştirdiğimiz kazı sırasında çalındı. Bu savımız, aynı yıl kaplıcalarda başka bir bölümde gerçekleştirilen kazıda yaşanan hırsızlık olayı ile de doğrulanır niteliktedir.”

New York’ta yapılan deney sonrasında Avukat Scott-Tross, deney sırasında heykelin üst kısmına ait yapılan ölçülere ilişkin fotoğrafları Jale İnan’a göndermiştir. Fotoğrafları inceleyen İnan, heykelin alt ve üst kısımlarının belirli noktalarının birebir uyumlu olduğunu, uyumlu olmayan kısımların ise E. Vermeule’nin terzi mezurası ile yanlış ölçü almasından kaynaklandığını belirtmiştir. Kendisinin John Horn ile birlikte bilindik bir yöntem olan metal metre ile aldıkları ölçüde heykelin kırık bölümlerinin birbirine uygun olduğunu dolayısıyla bu iki parçanın aynı heykele ait olduğunu savunmuştur. Deneyin başarısız olmasının ise heykelin oturduğu destekten kaynaklandığını ve bu nedenle deneyin tekrar edilmesi gerektiğini söylemiştir (Boğaziçi Dijital Arşivi, 1991, JALARC0300313).

1992 yılında Boston Müzesinde ikinci kez yapılan deneye Arthur Beale, Vermeule, Avukat Scott Tross, Prof. Dr. Jale İnan ve Türk Hükümeti’nin isteği ile gözlemci sıfatı ile Klasik ve Yakın Doğu profesörlerinden Brunilde S. Ridgway katılmıştır. Yapılan deneyde parçalar birbirine tam olarak uymuştur. İnan, Amerikalıların ileri sürdüğü bütün gerekçeleri tek tek çürütmüştür. Bunun sonunda yirmi beş kişiden oluşan bir grup ve bilirkişinin karşısında iki parçanın mulajı oturtulmuştur. Üstelik heykel mulajı yalnızca oturmakla kalmayıp ayakta dahi durmuştur. Jale İnan, o günün yaşamının en heyecan ve endişe duyduğu gün olduğunu söylemiştir. Böylece hiç kimsenin söyleyecek sözü kalmamıştır. Boston Müzesi Müdürü bile onu tebrik etmek zorunda kalmıştır. Böylelikle Herakles Heykeli’nin Türkiye’ye ait olduğu ispatlanmıştır. Fakat buna rağmen iade edilmeyen heykel için müze müdürü, heykelin yasal bir yol ile koleksiyona kazandırıldığını savunmuştur. Bir diğer savunma ise heykelin İtalya Rönesans’ından sonra herhangi bir zamanda kazıyla açığa çıkarıldığıdır. Bu iddianın ortaya atılmasının altında yatan neden ise Türk yasalarında 1906 yılından önce kaçırılan eserler ile ilgili bir kanunun olmamasıdır. 2007 yılında yapılan bir toplantı ve 2010 yılında Boston’a giden Türk heyetinin çalışmaları neticesinde Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Boston Müzesi arasında Yorgun Herakles’in iadesine yönelik 22 Eylül 2011’de bir memorandum imzalanmıştır (Kahya, 2014, s. 47; Gümüšoğlu, 1995, s. 53). Kültür ve Turizm Bakanlığı’nın 20 yıldan uzun bir süre heykelin iadesi için sarf ettiği çaba, heykelin ülkeye iadesi ile sonuçlanmıştır. Dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan’ın özel uçağı ile getirilen Herakles Heykeli, Jale İnan’ın çalışmaları ve bürokratik süreçlerin aşılması ile ait olduğu topraklara geri dönmüştür (Boğaziçi Dijital Arşivi, 2011, JALARC0301302).

3. Yöntem

Bu çalışmada, ülkemizin ilk kadın arkeoloğu olan Jale İnan ile ilgili yapılan yerli ve yabancı araştırmalar ile gazete haberleri incelenmiş ve Boğaziçi Üniversitesi’nin Jale İnan için hazırlanmış olduğu dijital arşiv belgelerinin de dahil olduğu geniş bir literatür taraması yapılmıştır. Yapılan literatür taramasında elde edilen bilgiler; İnan’ın hayatı, eserleri, arkeoloji bilimine katkıları ve ülkemizden yurt dışına kaçırılan tarihi eserlerin iadesi konularında yaptığı çalışmalar baz alınarak cumhuriyete yaptığı katkılar konusu ekseninde sınırlandırılmıştır. Jale İnan ile ilgili yapılan çalışmalar (Gümüšoğlu, 1995; Başgelen, 1998; Radt, 2002; Başgelen, 2011; Başgelen, 2014; Kahya, 2014), genel olarak biyografi türünde ya da onun arkeolojik çalışmalarına odaklanması şeklinde olmuştur. Bu çalışmada, Jale İnan’ın biyografisinin yanı sıra içinde bulunduğu cumhuriyet kuşağında kendisinin cumhuriyete nasıl katkı sağladığının ortaya konulması, çalışmayı özgün kılmaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada, cumhuriyetin ilk kadın arkeoloğu olan Jale İnan'ın Türk arkeolojisine ve cumhuriyete olan değerli katkıları ele alınmıştır. İnan'ın çalışmaları, arkeoloji alanında yapılan keşifler ve bilimsel araştırmalar üzerinde derin bir etki yaratmıştır. Bu çalışmalar ayrıca Türkiye'nin kültürel mirasının korunması ve anlaşılması konusunda önemli bir rol oynamıştır. Jale İnan'ın arkeolojiye katkılarını değerlendirirken onun öncü bir figür olarak Türkiye'deki ilk arkeoloji kürsüsünde oynadığı kilit rolü vurgulamak önemlidir. Bu kürsü, Türk arkeologların yetişmesi, eğitimi ve araştırma yapması için bir merkez haline gelmiştir. İnan, arkeoloji kürsüsü sayesinde Türk arkeologlarını yetiştirmek, onların eğitimlerini ve araştırmalarını desteklemek için bir platform sağlamıştır. Bu kürsü, Türk arkeolojisinin gelişimine büyük katkıda bulunmuş ve ülkede arkeoloji bilimine olan ilgiyi artırmıştır.

İnan'ın liderliğinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılar, Türkiye'nin tarihi ve kültürel mirasının keşfedilmesi ve korunmasında önemli bir rol oynamıştır. Kazılarının odak noktası olan Perge, Side, Kremna ve diğer antik kentler, Türk arkeologların bilgi birikimini artırmıştır. İnan'ın araştırmaları ve kazıları sadece keşiflerle sınırlı kalmamış aynı zamanda Türkiye'nin arkeolojik mirasının korunması ve restorasyonu konusunda da önemli bir aşama kaydetmesini sağlamıştır. Onun öncülüğünde gerçekleştirilen restorasyon çalışmaları, antik yapıların orijinal görünümünü yeniden canlandırma ve gelecek nesillere aktarma amacıyla gerçekleştirilmiştir. İnan'ın önderliğinde Türk arkeolojisi, uluslararası arenada tanınır hale gelmiş ve hak ettiği saygınlığı kazanmıştır.

Jale İnan'ın uluslararası düzeyde tanınan ve saygı gören bir arkeolog olarak Türkiye'yi temsil etme yeteneği, ülkemizin kültürel zenginliklerinin ve arkeolojik keşiflerinin uluslararası alanda tanıtımına büyük katkı sağlamıştır. İnan'ın yayınları ve bilimsel çalışmaları, Türk arkeolojisinin gelişimine yol göstermiş ve alanında birçok araştırmacıya ilham vermiştir. İnan, arkeolojiye olan bağlılığı ve tutkusuyla tanınan bir araştırmacıdır. Onun tutkusu, arkeolojiye olan ilgisini derinleştirmiş ve yaşamını bu alana adanmıştır. İnan, Türkiye'nin arkeolojik zenginliklerine olan hayranlığını, keşifler yaparak ve bilgi birikimini paylaşarak ortaya koymuştur. İnan, liderlik yetenekleri ve vizyoner bakış açısıyla Türk arkeolojisine yön vermiştir.

Jale İnan, Atatürk'ün yurt dışına öğrenci gönderme projesi kapsamında yurt dışında okuyan kadın öğrencilerden biridir. Atatürk, bu proje ile kurduğu cumhuriyeti temsil edecek olan bir kuşak yetiştirilmesini istemiştir. İnan, Atatürk'ün hayal ettiği cumhuriyet kadını idealine, eğitimi, kültürü, mücadelecisi yapısı ve modernliği ile örnek teşkil etmiştir. Bu bağlamda Jale İnan, gerek yurt dışında aldığı eğitimi sırasında yaptığı çalışmalar gerekse ülkesine döndükten sonraki hizmetleri ile cumhuriyete önemli katkılar sağlamıştır. Türkiye'den kaçırılan tarihi eserlerin iadesinde aktif rol oynayarak birçok eserin topraklarımıza iadesinde etkin olmuştur. İnan, emekli olmasına ve ilerleyen yaşına rağmen kazılarına ve eserlerini yazmaya devam ederek Atası'na ve uluslararası alanda bir Türk bilim kadını olmasını sağlayan cumhuriyete olan borcunu ödemiştir.

Kaynakça

- Abbasoğlu, H. (1982). Jale İnan- Elisabeth Alföldi- Rosenbaum, Römische und frühbyzantinische Portraetplastik aus der Türkei. Nee Funde. Mainz, Philipp von Zabern Verlag, 1979. I. Cilt: XVIII 368 sayfa metin, II. Cilt: 275 levha. [Kitap Tanıtımı]. *BELLETEN*, 46 (184), 897-900.
- Arı, B., Kan, M. O. ve Özkaya Duman, O. (Ed.). (2019). *Farklı bakış açılarıyla Atatürk ve Türk İnkılabı: Millî Mücadelenin 100. yılında*. Hatay: Mustafa Kemal Üniversitesi yayınları.
- Başgelen, N. (1998). Arkeoloji Dünyasının Dedektifi: Jale İnan Küçük Dev Kadın, *Albüm Dergisi*, 1, 106-113.

- Başgelen, N. (2011a). Aramızdan ayrılışının 10. yıldönümünde kazılarıyla Jale İnan (1914-2001). *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, (137), 23-44.
- Başgelen, N. (2011b). *Atatürk'ün yurt dışına öğrenci gönderme projesi ve eskiçağ bilimleri alanında ilk yetişenler*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Başgelen, N. (2014). *Klasik arkeoloji'ye adanmış bir yaşam Jale İnan (1914-2001)*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Boğaziçi Üniversitesi Dijital Arşivi, "26.09.2011 tarihli gazete". (JALARC0301302).03.07.2019<http://digitalarchive.boun.edu.tr/bitstream/handle/123456789/9803/JALARC0301302.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Erişim tarihi: 05.07.2023)
- Boğaziçi Üniversitesi Dijital Arşivi, "Antalya Kültür Sanat Bülten'inde Jale İnan'a özel jüri ödülü verileceği duyurusu". (JALBIO0200209).25.08.2019<http://digitalarchive.boun.edu.tr/bitstream/handle/123456789/10831/JALBIO0200209.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Erişim tarihi: 05.07.2023)
- Boğaziçi Üniversitesi Dijital Arşivi, "Apollon Tapınağı açılışından fotoğraflar". (JALARC0500426).05.07.2019<http://digitalarchive.boun.edu.tr/handle/123456789/9863?show=full> (Erişim tarihi: 12.10.2023)
- Boğaziçi Üniversitesi Dijital Arşivi, "Jale İnan'ın biyografisi ve akademik yayınlarının listesi". (JALBIO0100602).26.07.2019<http://digitalarchive.boun.edu.tr/bitstream/handle/123456789/10387/JALBIO0100602.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Erişim tarihi: 20.06.2023)
- Boğaziçi Üniversitesi Dijital Arşivi, "Jale İnan'ın biyografisi ve akademik yayınlarının listesi". (JALBIO0100602).26.07.2019<http://digitalarchive.boun.edu.tr/handle/123456789/10387?show=full>(Erişim tarihi: 12.10.2023)
- Boğaziçi Üniversitesi Dijital Arşivi, "Jale İnan'ın çeşitli fotoğrafları". (JALARC0500310).03.07.2019<http://digitalarchive.boun.edu.tr/handle/123456789/9832?show=full> (Erişim tarihi: 07.07.2023)
- Boğaziçi Üniversitesi Dijital Arşivi, "Perge heykelleri üzerine 26.11.1992 tarihli gazete kupürü". (JALARC0700505).12.07.2019<http://digitalarchive.boun.edu.tr/bitstream/handle/123456789/9983/JALARC0700505.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Erişim tarihi: 07.07.2023)
- Boğaziçi Üniversitesi Dijital Arşivi, "Temple of Apollo reopened" başlıklı gazete haberi. (JALARC0700502).12.07.2019<http://digitalarchive.boun.edu.tr/bitstream/handle/123456789/9980/JALARC0700502.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Erişim tarihi: 20.06.2023)
- Boğaziçi Üniversitesi Dijital Arşivi, *Jale İnan ve Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü arasında 04.09.1991 tarihli yazışma*. (JALARC0300313), 24.06.2019. <http://digitalarchive.boun.edu.tr/bitstream/handle/123456789/9662/JALARC0300313.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Erişim tarihi: 15.06.2023)
- Boğaziçi Üniversitesi Dijital Arşivi, *Jale İnan'ın doğumunda ölümüne hayatına ve çalışmalarına dair bilgilerin yer aldığı radyo programı metni*. (JALARC0200706), 29.07.2002.<http://digitalarchive.boun.edu.tr/bitstream/handle/123456789/9578/JALARC0200706.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Erişim tarihi: 15.06.2023)
- Büyüksural, S.M., Karamağaralı, N., ve Demirci, Ö. (2022). Side antik kentinin keşfinden günümüze gelişimi ve koruma sorunlarının tespiti. *Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 10(2), 171-184.
- Çevik, Ö. (2013). Türkiye Arkeolojisi'nde Öncü Kadınlar. Oğuz, T., Mustafa Hamdi, S., Erkan, K. (Ed). *Tarhan Armağanı: M. Taner Tarhan'a sunulan makaleler içinde* (ss. 131-142). İstanbul: Ege Yayınları.

- Duru, G. (2003). Anadolu Arkeolojisi'nde Metrik ve Normatif Yaklaşımlar. O. Erdur, G. Duru, (der.) *Arkeoloji: Niye? Nasıl? Niçin?* (2. Baskı). İstanbul: Ege Yayınları.
- Gümüšoğlu, F. (1995). Türkiye Arkeolojisinin Anası: Prof. Dr. Jale İnan. *Bilim ve Ütopya*, (18).
- Haley, S. M. (2000). *Caveat Emptor: The Intellectual Consequences of Undocumented Excavation, with Special Reference to Roman Period Archaeological Material from Turkey*. Ankara: Bilkent Üniversitesi.
- Heynowski, R. (2015). Jana Esther Fries/Doris Gutmiedl-Schümann (Hrsg.), Ausgräberinnen, Forscherinnen, Pionierinnen—Ausgewählte Portraits früher Archäologinnen im Kontext ihrer Zeit. *Germania: Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts*, 93, 440-444. doi:10.11588/ger.2015.34069
- İnan, J. (1957). Aziz Ogan (1888-1956). *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 3, 167-176.
- İnan, J. (1972). 1970 Kremna kazısı raporu. *Türk Arkeoloji Dergisi*, (32), 51-101.
- İnan, J. (1983). 1974 ve 1975 Perge kazıları. *Sekizinci Atatürk Konferansları 1975-1976 içinde* (ss. 203-215). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İnan, J. (1984). Side Apollo Tapınağı restorasyonu. *Çamlıca Dergisi*, 10, 9-11.
- İnan, J. (1992). Herakles Statue vom Types des Herakles Phernesia aus Perge. *Festschrift für M. Wagner zum 90 içinde* (ss. 223-232). Bonn: Rudolph Habelt.
- Kahya, T. (2014). Antalyada bir arkeoloji çınarının gölgesinde. *Aktüel Arkeoloji*, (38), 26-28.
- Kokkinia, C. (2008). *Boubon. The Inscriptions and Archaeological Remains; A Survey 2004-2006*. Athens: Diffusion de Boccard.
- Kolektif. (2021). *Cumhuriyet İstanbul'unda kadın yazar*. İstanbul: Kültür A.Ş.
- Mansel, A.M. (1958). 1946-1955 yıllarında Pamphylia'da yapılan kazılar ve araştırmalar. *Bulleten*, 22(86), 211-226.
- Mariaud, O. ve Eren, K. (2006). L'archéologie de l'Ionie archaïque dans l'historiographie turque: le mythe de l'Âge d'Or et l'ideologie du territorialisme. *European Review of History—Revue européenne d'Histoire*, 13(4), 569-587.
- Mutlu, S. ve Başaran Mutlu, M. (2018). Anadolu'da Arkeolojinin Kurumsallaşma Süreci ve Gelişimi. *Academic Knowledge*, 1(1), 64-76.
- Naymansoy, G. (2010). Türk bilim kadınları ve bilime katkıları. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9 (1), 203-232.
- Nørskov, V. (2003). Illegal Archaeology? International conference about future problems with illicit traffic in antiquities, 23-25 May, 2003 at Berlin, on the occasion of the fifteenth anniversary of the Berlin declaration. *European Journal of Archaeology*, 6(3), 333-336.
- Önge, M. (2018). Kültür mirasını tanımlamak için Türkiye'de kullanılan ilk özgün terim: Âsâr-ı Atıka. *Avrasya Terim Dergisi*, 6(1), 8-14.
- Özüşen, B., & Kösekahyaoğlu, L. (2018). Two Case Studies in the Illicit Trade in Antiquities. *Cedrus*, 6, 737-754. doi: 10.13113/CEDRUS.201835
- Radt, W. (2002). Jale Inan. *Gnomon*, 74(3), 285-288.
- Savino, M. (2015). Aziz Ogan and the development of archaeological museums in the Turkish Republic. *Museum History Journal*, 8(1), 88-101.
- Turkish Daily News (1991, 17 Eylül). "Temple of Apollo reopened" başlıklı gazete haberi. (JALARC0700502). Boğaziçi University Archives and Documentation Center.

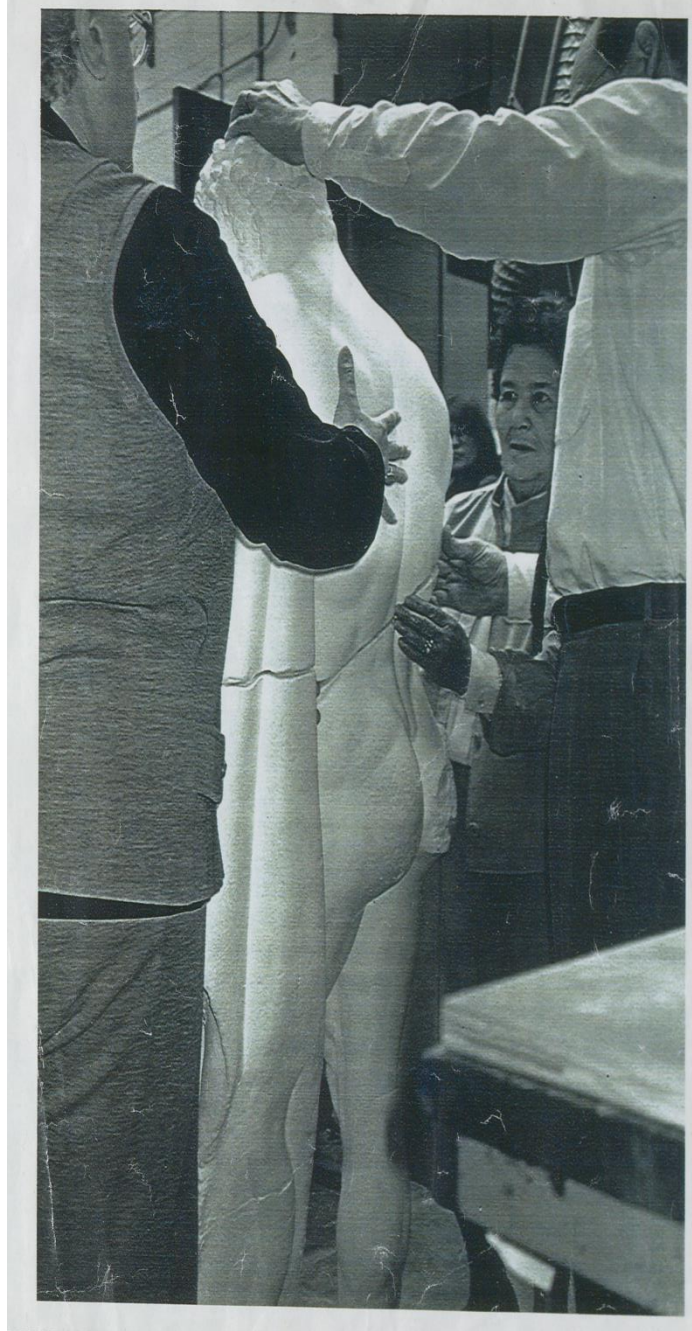
Üçsu, K. (2022). *Anadolu arkeolojisinin unutulmaz kâşifleri*. Gaziantep: Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü Yayınları.

Yalçın, Ü. Ve Bienert, H.-D. (Ed.). (2015). *Kültürlerin Köprüsü Anadolu: Türk-Alman Eskiçağ bilimlerinde güncel bilimsel araştırmalar ve yeni bakış açıları*. Bochum: Deutsches Bergbau-Museum.

Yıldırım, R., (1996). Atatürk'ten günümüze eskiçağ tarihi ve arkeoloji çalışmaları. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2, (6-7), 33-47.

Ekler

Ek 1. Boston Müzesi'nde Yorgun Herakles Heykelini Birleştirme Deneyi Sırasında Jale İnan

Kaynak: Boğaziçi Dijital Arşivi, 2019, JALARC0500310

Ek 2. Perge Kazısında Jale İnan

Kaynak: Boğaziçi Dijital Arşivi, 1990, JALARC0500525

Ek 3. Kazılardan Çıkarılan Heykel Üzerinde Çalışırken Jale İnan

Kaynak: Boğaziçi Dijital Arşivi, 2019, JALARC0500310

Ek 4. Jale İnan'ın Kazıları ile Ortaya Çıkardığı Side Apollon Tapınağı

Kaynak: Boğaziçi Dijital Arşivi, 1990, JALARC0500426

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

ARAŞTIRMACILARIN MAKALEYE KATKI ORANI BEYANI

1. yazar katkı oranı : %50
2. yazar katkı oranı : %50

Sürecin En Erken Evresinde Cumhuriyet'in İlanını Karikatür[k]lerle*

Okumak

Reading the Proclamation of the Republic with Karikatürks at the Earliest Stage of the Process

Doç. Dr. Eminaalp MALKOÇ¹

Öz

Çalışmada öncelikle, çeşitli faktörlere bağlı olarak Türkiye'de geç gelişen karikatürün Osmanlı'nın son dönemiyle birlikte özellikle Milli Mücadele ve erken Cumhuriyet dönemindeki yoğunluğuna işaret etmek amacıyla 1970'lerin sonlarında üretilen karikatürk ifadesine başvurulmuştur. Asıl olarak araştırma, Türk Devrimi/İnkılabı olarak adlandırılan Türkiye'deki büyük dönüşümün merkezinde duran Cumhuriyet'in ilanını, yoğun bir gündeme sahip 1923 Ekim'ine odaklanarak karikatürler üzerinden incelemektedir. Karikatürler halka en yakın ve aslında yalın şekilde önemli (siyasal) gelişmelerin kamuoyuna nasıl yansıtıldığını ya da yansıtılmadığını anlamak açısından önemlidirler. Ayrıca, bunlar çeşitli siyasi söylem ya da spekülasyonların aksine halk içinde varolana yani gerçek algıya hatta toplumsal bilinçaltına ulaşmak açısından güçlü kanallardır. Karikatürlerde eleştiriler ve yapılması gerekenler işlendiği gibi kamuoyu açısından öncelik arz eden yaklaşımlar da ortaya konmaktadır. Bu çalışmada *Akbaba*, *Karagöz*, *Kelebek*, *Zümrüd-ü Anka* gibi dönemin mizah dergileri üzerinden Cumhuriyet'in ilanı çalışmalarına farklı bir perspektiften katkı sağlamak amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Karikatür[k], Cumhuriyet'in ilanı, mizah, Türkiye Cumhuriyeti tarihi

Makale Türü: Araştırma

Abstract

Depending on various factors, caricature developed late in Türkiye. Despite this, it is desired to point out the intensity of caricature in the last period of the Ottoman Empire, especially in the National Struggle and the early Republican period. For this purpose, the term karikatürk (Turkish cartoon), which was produced in the late 1970s, was used in the study. In fact, the research examines the proclamation of the Republic, which stands at the center of the modernization movement in Türkiye, called the Turkish Revolution/Revolution, through cartoons. This review focuses on October 1923, which has a particularly intense agenda. Cartoons are important in terms of understanding how the closest and, in fact, important (political) developments are reflected or reflected to the public. Moreover, contrary to various political discourses or speculations, these are powerful channels in terms of reaching the real perception and even the social subconscious. Criticisms and what needs to be done are handled in the cartoons. In addition, approaches that have priority in terms of public opinion are also presented. In this research, it is aimed to contribute to the proclamation of the Republic from a different perspective through humor magazines of the period such as *Akbaba*, *Karagöz*, *Kelebek*, *Zümrüd-ü Anka*.

Keywords: Karikatür[k] (Turkish cartoons), proclamation of the Republic, humor, history of the Republic of Türkiye

Paper Type: Research

*1970'lerin sonlarında Karikatürçüler Derneği tarafından aylık dergi kimliğiyle *Karikatürk* çıkarılmaya başlanmıştı. Benzer bir esriyle geçmiş, *karikatür*ten birazcık daha eski olan *karikatürkiyeyi* Turgut Çeviker, Türkiye karikatür tarihini inceleyen eserine isim olarak benimsemiştir (Çeviker, 2010, s.12). Türkiye'de geç ortaya çıkmakla birlikte son dönem Osmanlısıyla Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'deki mizah dergilerinin yoğun karikatür yayınlarına ve özgünlüğüne vurgu yapmak amacıyla bu çalışmada karikatür yerine karikatür[k] ifadesi tercih edilmiştir.

¹Istanbul Teknik Üniversitesi, Rektörlük, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, malkocem@itu.edu.tr

Atf için (to cite): Malkoç, E. (2023). Sürecin en erken evresinde Cumhuriyet'in ilanını karikatür[k]lerle okumak. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(100. Yılında Cumhuriyet Özel Sayısı), 332-362.

Giriş

Grafik mizah sanatı olan karikatür, normal dışı bir duruma, uyarısızlığa verilen tepkiyi ortaya koyarken normal olmayanı tanımlamakta veya belirlemektedir. Temel işlevi eleştiri olan karikatür yarı kapalı anlatıma sahip, bir fikri savunan sanattır (Altun, 2005, s.74). Bu yönüyle görsel değerlendirme ya da analiz yöntemi olarak adlandırılabilir. Muhalefet yöntemi biçimiyle karikatürün konu yelpazesi içinde alaycı/espriyle yaklaşan yapıcı eleştiri ya da tersine espriyle onama, alaycı onama da yer almaktadır. Zaten Türkiye'nin mizah düzlemindeki aktörleri/karakterleri de genelde eğlenceli/eğlendirici niteliklerinin yanında aynı zamanda çok bilen ve bilge insan rolünü üstlenmişlerdir.

Dinsel etkilerin yanında sanatçının saray hizmetinde bulunması (zorunluluğu) gibi faktörlerle karikatür, Türkiye'de geç gelişmişti. Ancak *Diyoben, Kalem, Cem, Karagöz* gibi birçok yayın organı ve üstlerinde taşıdıkları imzalarla gerçek kimliklerini zamanla sergilemeyi başararak yükselişe geçebilecekleri. Dolayısıyla son dönem Osmanlısında basının gelişimine bağlı olarak güçlü bir mizah ve karikatür anlayışı kendisini göstermişti (Ölçekçi, 2021, s.376; Koloğlu, 2005, s.12; Balcıoğlu-Öngören, 1976, s.5-6; Öngören, 1998, s.60-67).

Karikatürün Türkiye'deki gelişim macerası, Milli Mücadele döneminde sürmüştü. Üstelik bu dönemin karikatür hayatı, ülkedeki iktidar mücadelesini yansıtır belirginlikte Milli Mücadelecilerle karşıt karikatür çizerlerinin savaşına sahne olmuştu (Öngören, 1998, s.68-71; Koloğlu, 2005, s.177-186,229-241). Milli Mücadele döneminde dünyaya sesini duyurmaya çalışan Türklerin imdadına hayli gelişmiş mizah anlayışını yansıtan karikatür[k]ler yetişmişti. Zira birkaç yüzyıllık sürecin en büyük krizi olarak değerlendirilebilecek bir yok ediş projesi niteliğindeki Sevres ve bu projeyi gerçeğe dönüştürme uygulamalarına karşı Türk halkı, mizah ve karikatür düzleminde de haykırmıştı (Ölçekçi, 2021, s.376). Türkiye'nin çizgilerle sesini duyurma yöntemi, Kurtuluş'un diploması aşamasını ifade eden Lozan Konferansı ve barış antlaşmasının imzalandığı süreçte devamlılık göstermişti. Üstelik ülke içinde olduğu kadar dünyaya bu sesleniş, Milli Mücadele'nin başarısının getirdiği güven ve gurur ortamında gerçekleşmişti.

1922 sonlarından itibaren kamuoyu oluşturabilecek mizah yayını olarak *Karagöz* ön plandayken² süreç içinde *Akbaba, Zümrüd-ü Anka* ve *Kelebek* yayını hayatında yerlerini alacaklardı (Kayış, 2018, s.393). Bu arada 15 Temmuz 1921 tarihinde Ankara'daki Maarif Kongresi'yle başlayan süreç, Büyük Taarruz, İzmir İktisat Kongresi, Lozan Barış Antlaşması, Ankara'nın başkent olması ve Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte tam bir bütünlük ve tamamlayıcılık içinde Türkiye'de Türk Devrimi/İnkılabı olarak adlandırılan dönüşümü getirmişti ki *Karagöz, Akbaba, Zümrüd-ü Anka* ve *Kelebek*, bu dönemin önemli bir kısmına şahitlik edecek mizah dergileri olmuştu. Bu dergilerde Türkiye'nin yaşadığı dönüşüm teker teker karikatürize edilirken Cumhuriyet'in ilanı doğal olarak ihmal edilmemişti.

1. 1923 Ekim Gündemi

1923 yılı Ekim ayı Türkiye'nin geçirdiği önemli üst yapısal dönüşümün; dolayısıyla siyasal açıdan günümüze uzanan sürecin temel gelişmelerinin belirleyici ve son aşamalarının yaşandığı kısa/hızlı zaman dilimini ifade etmektedir. İstanbul'un kurtuluşu, Ankara'nın başkent haline gelmesi ve Cumhuriyet'e geçişi içeren aynı zamanda büyük ölçüde imparatorluktan ulus devlete dönüşümün gerçekleştiği bu sürecin mizah dergileri üzerinden karikatürlere yansımaması beklenemez. Mizah dergilerinde 1923 Ekim'inin yoğun gündemi farklı konuları içerecek şekilde karikatürize edilmişti.

²1922-1939 yılları arasında *Karagöz*'de Türkiye'de yaşananlar ve siyaset açısından Cumhuriyet'in ilanı ve Mustafa Kemal'in Cumhurbaşkanı olması %16'lık oranla işlenen konularda Şeyh Sait İsyanı, Takrik-i Sükun Kanunu ve Musul meselesinden sonra ikinci sıradadır. Dış politik sorunlar ve dış politikayla ilgili yayınlanan karikatürlerin sayısı incelendiğinde en fazla karikatür Lozan Konferansı ve Lozan Barış Antlaşması (%71) hakkındadır. Dolayısıyla yukarıda bahsi geçen Türk Devrimi'nin temel gelişmeleri ve dönüşüm süreci dergide yadsınmaz bir konumdur (Bedir, 2019, s.47-51)

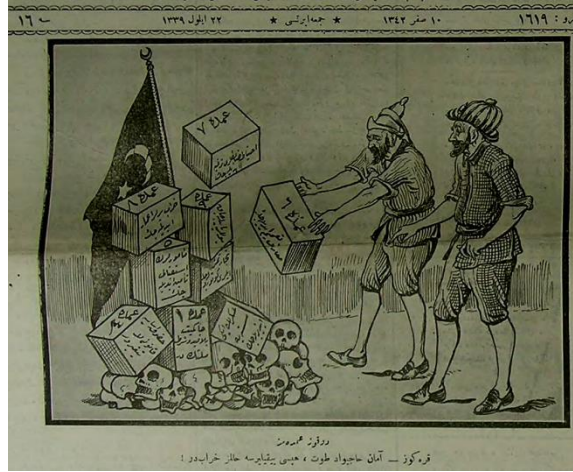

muhabirine demeç vererek *cumhuriyeti* ilk defa kamuoyu önünde açıkça dile getirmişti. Aynı gün *Karagöz*, Dokuz Umde'yi konu alan bir karikatürk yayımlayacaktı. Buna göre Dokuz Umde'nin kabul edilmesiyle "Eski düşünceleri yıkıp yerine yeni değerler üzerine kurulu" Cumhuriyet Halk Fırkası'nın parti programı oluşturuluyordu. Ancak bu umdelerin bütünüyle yeterli olmadığı ve şikayetler aldığı da karikatürkte anlatılmak istenmişti. Daha önceden var olan "eski zihniyet", "eski yönetim zihniyetine hâkim olan ilkeler" kafatasları ile temsil edilmişti. Dokuz Umde olarak bilinen parti programına sahip çıkmak gerektiği, bu umdelerin yıkılması halinde yeniden altından eski zihniyetin canlanabileceği ve milletin zarar göreceğine işaret ediliyordu. Başka bir ifadeyle bu karikatürk, rejim için tehlikenin geçmediği hakkında bir uyarıydı (Bedir, 2019, s.68-69; Karagöz, 22 Eylül 1339, s.1).

Karagöz, 29 Eylül günü Türkiye'de hükümet şekli hazırlıklarını, büyük bir vazoyu imaliyle özdeşleştirerek söz konusu etmişti. Asker paşaların iki sene uğraştıktan sonra Avrupa'daki örneklerle benzettikleri; sıranın üstüne levhasını takmaya geldiği anlatılıyordu ki levhada Türk Cumhuriyeti yazılıydı. Ayrıca masanın altındaki üstünde saltanat yazan kırık testi eski rejimin, Osmanlı monarşisinin sembolü idi (Karagöz, 29 Eylül 1339, s.1).

Resim 5. Karagöz, 22 Eylül 1339, s.1

Resim 6. Karagöz, 29 Eylül 1339, s.1

Kuşkusuz en ilginç ve çok yönlü değerlendirmelerden biriyle 1 Ekim 1923 tarihli *Akbaba*'da karşılaşılmaktadır. Karikatürk, Cumhuriyet'in adeta açık habercisi olduğu kadar Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanlığı için de ön duyuru niteliğindedir. Aynanın karşısında papyon takmış Mustafa Kemal Paşa, başında kalpağı olduğu halde smokin provası yapmaktadır. Smokini üstünde, omzundan beline uzanan kumaş kuşakta/kordonda "cumhuriyet" yazıyordu.

Resim 7. Akbaba, 1 Teşrin-i Evvel 1339, s.1

“Güzele ne yakışmaz!” açıklamasını taşıyan karikatürk, asıl anlamını ayna önünde duran çıkartılmış asker çizimleri ve arkada duvara asılmış biri üniforma olan iki elbise takımında göstermektedir. Bunlar artık bir dönemin kapandığını, geride kaldığını ve dolayısıyla yeni bir devre geçişi sembolize ediyordu. Bir ölçüde Mustafa Kemal Paşa, aynada kendisiyle ülkesinin geleceğine bakıyordu (Akbaba, 1 Teşrin-i Evvel 1339, s.1; Çeviker, 2010, s.59).

O günlerde *Karagöz*, TBMM'deki cumhuriyet tartışmalarını sayfasına taşımıştı. Karikatürkte cumhuriyet etrafındaki tartışmalar işlenmişti. Mebuslar “Hükümetimizin şekli Cumhuriyet olsun!-Hayır kendi Cumhuriyet olsun ama adı Halk devleti olsun! Paşa Cumhur reisi olsun!” diye tartışırken *Karagöz*, hükümet şekliyle zaman kaybedilmesi yerine ülke sorunlarının çözülmesine ve halkın ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik çağrı yapmıştı (Bedir, 2019, s.78-79; Karagöz, 3 Teşrin-i Evvel 1339, s.1). Bunun yanında birinci sayfa karikatüründe dolaylı olarak yaşanan kafa karışıklığını ortaya koyarken dördüncü sayfada bunu daha açık sergilemişti. Bir yandan farklı sistem, düşünce ya da fraksiyonların basın düzlemindeki tartışmalarının bir yandan da ülkenin bekleyen sorunlarının ve daha da önemlisi bunlar yan yana getirildiğinde ortaya çıkan çelişkinin altı çizilmişti (Karagöz, 3 Teşrin-i Evvel 1339, s.4).

Resim 8. Karagöz, 3 Teşrin-i Evvel 1339, s.1, 4

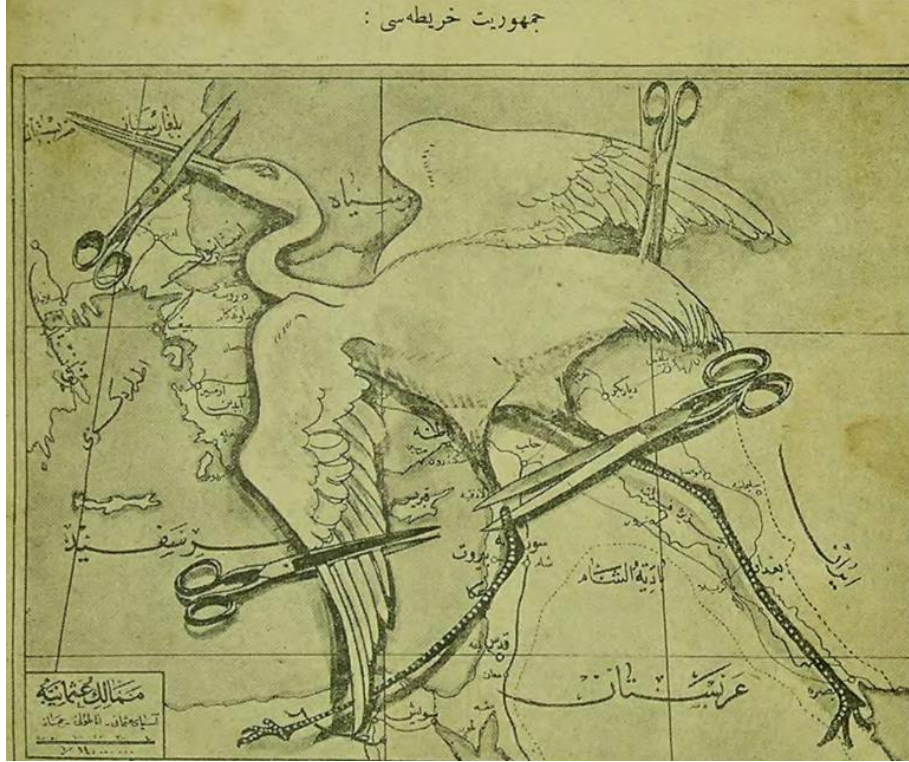
Karagöz'ün birinci sayfasındaki bu karikatürkün altında bulunan “Paşa da biz Sultan da!” başlığı yine dönemin atmosferi hakkında fikir vermektedir (Karagöz, 3 Teşrin-i Evvel 1339, s.1). Çünkü iki anlamlı bir yaklaşım sergilenmişti. Bir yandan halk hakimiyeti bir yandan da gerçekten egemen ve bağımsız olmanın çalışmaya, zenginleşme ve kalkınmaya dayandığı vurgulanmıştı. Nitekim 10 Ekim sayısındaki “Ya... !!” başlıklı yazıda şöyle seslenilmişti: “- Cumhuriyet oldu ha! Vay canına! Millet Meclisi Cumhuriyet ilan edecekmiş yahu! Demek Cumhuriyet olacağız ha! Bir aydan beri gazetelerin ve halkın dilinden düşmeyen bu Cumhuriyet bana kalırsa artık kabak tadı verdi! Böyle bir devletin temelini kurarken sözü ayağa düşürmek saçma bir iştir. Zaten biz iki seneden beri nasıl idare olunuyorduk. Kendi kendimize değil mi? Muharebe yapan kim millet! Sulhu yapan kim millet! Devletleri İstanbul'dan çıkararak kim millet! O halde daha ne istiyoruz. Hepsini yapan biz olduktan sonra artık cumhuriyet mi olacak, meşrutiyet mi diye düşünecek değiliz ya!”. Bu açıklama yaşananlara tanı koymak anlamına geliyordu (Karagöz, 10 Teşrin-i Evvel 1339, s.2). Üstelik 3 Ekim sayısında tasvir edilen kafa karışıklığı manzarasının da gereksizliğini/anlamsızlığını ortaya koyuyordu.

Karagöz aynı sayıda, dördüncü yani son sayfa karikatürüyle fevkalade anlamlı bir çağrıda bulunmuştu. Hükümet aslında devlet anlamıyla bir yeldeğirmenine benzetilerek içine gereken makinanın konularak kusursuz işlemesinin sağlanması için Mustafa Kemal Paşa'ya sesleniliyordu. Dolayısıyla bu, devletin gücü ve etkinliği, sorumluluğunu yerine getirebilmesi için rejim, rejimin belirlenmesi çağrısıydı. Mustafa Kemal Paşa, değirmenin penceresinden bakarken resmedilmişti ki bu, O'nun gerek ülkede gerek devletteki konumunun, hakimiyetinin ya da otoritesinin göstergesiydi. Öte yandan değirmen zaten doğrudan üretim, çalışma sembolüydü. Ayrıca en temel beslenme kalemi ve temel ihtiyaç ekmeğin un olarak başlangıç noktasıydı (Karagöz, 10 Teşrin-i Evvel 1339, s.4).

Resim 9. Karagöz, 10 Teşrin-i Evvel 1339, s.4

Resim 10. Kelebek, 11 Teşrin-i Evvel 1339, s.1

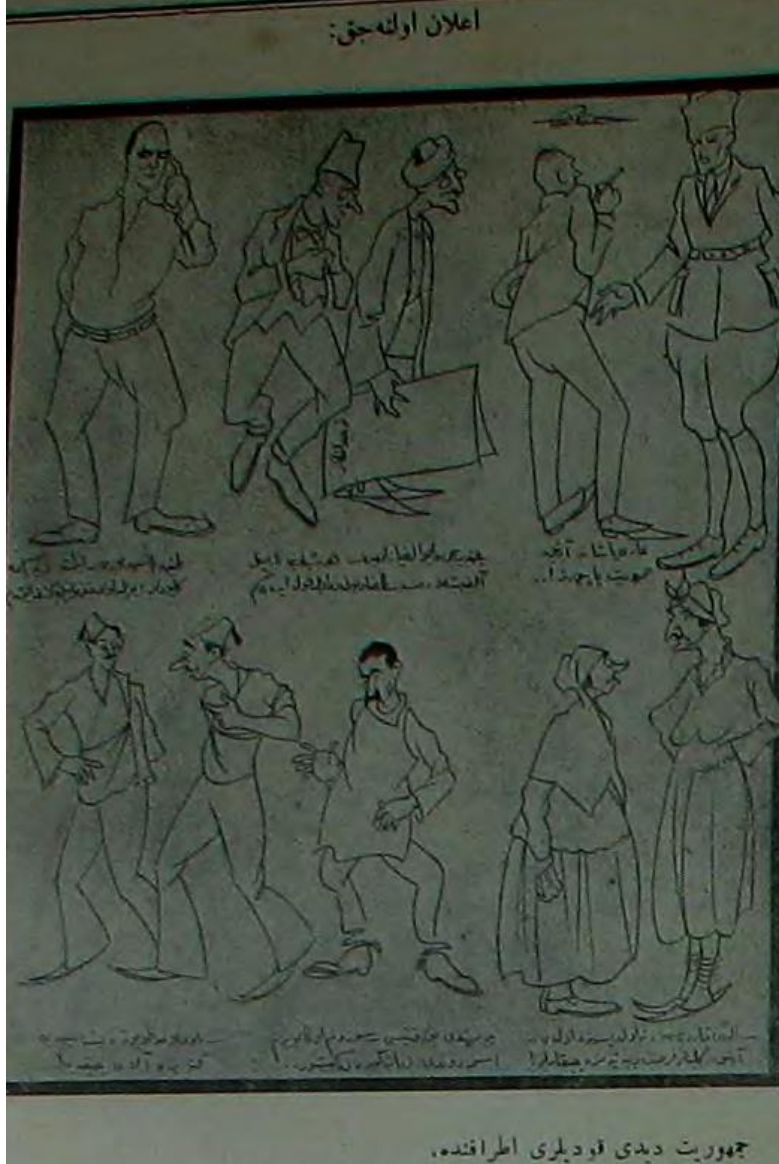

Oysa yaklaşık aynı tarihlerde *Kelebek* eleştirel bir yaklaşım sergilemişti. Dergi, “Cumhuriyet Haritası” başlıklı harita üzerine yerleştirilen leylek aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti arasında teritoryal bir karşılaştırmaya gitmişti. Bu aslında imparatorluktan ulus devlete dönüşümün leylek kanalıyla yapılan eleştirisiydi. Derginin karikatürkü ile yaklaşıldığında leyleğin gagası, kanatlarının yarısı, kuyruğu ve uzun bacakları kesildikten sonra kalanı... Türkiye Cumhuriyeti idi ki zaten vurgu “Şimdi kuşa benzedik” idi (Kelebek, 11 Teşrin-i Evvel 1339, s.1; Çeviker, 2010, s.57; Kayış, 2016, s.420). Acaba leylek gibi iri ve hantal bir kuş yerine daha hızlı ve etkil bir kuş tercih edilseydi, bu analiz nasıl bir şekil gösterecekti?

2. Cumhuriyet'in İlanı

Ekim ayında giderek cumhuriyet söylentilerinin yoğunlaştığını *Zümrüd-ü Anka* karikatürleştirmişti (*Zümrüd-ü Anka*, 25 Teşrin-i Evvel 1339, s.3). Dergi gerek 29 Ekim'de gerekse Kasım'ın ilk günlerinde muhalefeti kendi tarzıyla resmetmekten, çizgileştirmekten geri durmamış; Cumhuriyet'in muhalifi olarak *Tevhid-i Efkar* gazetesini ön plana çıkarmıştı (*Zümrüd-ü Anka*, 29 Teşrin-i Evvel 1339, s.1; *Zümrüd-ü Anka*, 8 Teşrin-i Sani 1339, s.1).

Resim 11. *Zümrüd-ü Anka*, 25 Teşrin-i Evvel 1339, s.3

Resim 12. *Zümrüd-ü Anka*, 29 Teşrin-i Evvel 1339, s.1

Resim 13. Zümrüd-ü Anka, 8 Teşrin-i Sani 1339, s.1

Öte yandan mizah dergileri, Cumhuriyet'i 29 Ekim öncesinde ilan etmişlerdi. Hatta ötesine geçmişler; sağlamaştırma yaklaşımını öne çıkarmaya başlamışlardı. *Karagöz*'ün 24 Ekim sayısı bu açıdan tipik örnek olarak kabul edilebilir. Derginin ilk sayfasında Zafer ve Saltanat-ı Milliye Anıtı inşa edilirken bir yandan bayrak, tak ve süslemelerin altında etrafa giderek saçılan kafataslarına yer verilmişti. Mustafa Kemal Paşa ise anıtın çevresine önce Cumhuriyet sütununu dikiyordu ki sütun, henüz dikilmemiş asayiş, adalet ve refah sütunlarına zincirle bağlıydı. Bir yandan cumhuriyetin sistem bütünlüğüne ve olmazsa olmazlarına bir yandan da daha önce de dergide seslendirildiği üzere eski sorunların ve rejim karşıtlarının tehlikesine işaret ediliyordu (*Karagöz*, 24 Teşrin-i Evvel 1339, s.1).

Resim 14. *Karagöz*, 24 Teşrin-i Evvel 1339, s.1

Resim 15. Karagöz, 27 Teşrin-i Evvel 1339, s.1

Resim 16. Karagöz, 31 Teşrin-i Evvel 1339, s.1

Üstelik *Karagöz*, cumhuriyet için güçlü bir hukuk yapısı gerektiğinden yola çıkarak öncelikle 27 Ekim sayısında birinci sayfa karikatüründe Kanun-ı Esasi'den Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na yani mevcut temel hukuk çatısının hatta bu yapıyı hazırlayacak/düzenleyecek anayasa hukukçularının yetersizliğine atıf yapacaktı (Karagöz, 27 Teşrin-i Evvel 1339, s.1; Bedir, 2019, s.79-80). Derginin benzer eleştirel yaklaşımı 31 Ekim sayısında da sürdürülmüştü. Üstelik yaşananlar gölge oyununa benzetilirken perde arkasındaki kalpak gölgesi ya da perdenin altından taşan kalpak tepesi herşeyi belki de tüm senaryoyu Mustafa Kemal Paşa ile ilişkilendirme çabası olarak düşünülebilir. Karikatürle birlikte hemen onun altındaki "Ey Millet Dikkat Et" başlıklı yazıyla yaşanan siyasi krizden memnuniyetsizlik sergilenmişti (Karagöz, 31 Teşrin-i Evvel 1339, s.1).

Karagöz'ün yayın politikasının bazı yönleri ile *Zümrüd-ü Anka*'da da karşılaşılmaktadır. Dergi, Cumhuriyet'i paylaşılmasını kupa olarak karikatürüne yansıtmıştı. Kuşkusuz asıl vurgu "Çalkalamayın efendiler, bizi mahrum edeceksiniz!" cümlesindeydi. Adeta ulaşılanı kaybetme kaygısını yansıtmaktaydı (Zümrüd-ü Anka, 25 Teşrin-i Evvel 1339, s.1; Çeviker, 2010, s.63).

Resim 17. Zümrüd-ü Anka, 25 Teşrin-i Evvel 1339, s.1

Cumhuriyet'in ilanının hemen birkaç gün ardından *Akbaba*, 1 Kasım'da Ramiz Bey'in kaleminden "Cumhuriyet Düğünü" başlıklı karikatürkte kalpaklı ve papyonlu smokini ile Mustafa Kemal Paşa, elindeki yelpaze üstünde cumhuriyet yazan gelinle evlenmektedir. Gelinliğin eteğini cumhuriyetin düşünce açısından hazırlayıcılarından -kanatlı melek- Celal Nuri tutmaktadır. Onun "ikiniz bir yastıkta kocayınız" sözü rejimin geleceği, gerçekleştirilecekler, Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanlığı; bunların birlikteliği açısından mesajdı.

Resim 18. Akbaba, 1 Teşrin-i Sani 1339, s.1

Aynı sayının ilk sayfasında “Yaşasın Cumhuriyet!” başlıklı şiirde “Yıktı ta kökünden köhne devleti, Yaşasın Türkiye Cumhuriyeti!, Yeni bir nizama koydu milleti, Yaşasın Türkiye Cumhuriyeti!...” dizeleri Türkiye’de hızlı bir düzelmeye mesajıyla bir sonraki sayının karikatürü için adeta hazırlıktı (Akbaba, 1 Teşrin-i Sani 1339, s.1). *Karagöz* de 3 Kasım sayısında 29 Ekim’de doğan Cumhuriyet’i top atışıyla ve bayram havası içinde kutluyordu. Kutlama için yapılan top atışının içinde cumhuriyet yazan dumanının İstanbul silüeti üzerinde yükselmesi, imparatorlukların ve monarşinin merkezi, Ankara’nın muhalifi durumundaki şehir için çelişkili bir görüntü oluşturmaktadır. Ancak bir yandan da “Meşibe-i şebden neler doğarmış” sözüyle gecenin karanlığından Cumhuriyet’in doğuşu dile getirilirken içindeki ve önündeki belirsizliğe de dikkat çekiliyordu (Karagöz, 3 Teşrin-i Sani 1339, s.1). Aynı sayıda cumhuriyet bebek olarak sembolize edilerek doğuşu kutlanırken gözetilmesi, korunması gerektiği özellikle vurgulanmıştı (Karagöz, 3 Teşrin-i Sani 1339, s.4; Bedir, 2019, s.81-82).

Resim 19. Karagöz, 3 Teşrin-i Sani 1339, s.1, 4

Karagöz, belirsizlik yanında Cumhuriyet’in ilan tarihi/zamanı ile ilgili eleştiriyi birkaç gün içinde Celal Nuri ya da Ağaoğlu Ahmet gibi isimler üstünden dile getirmişti. Büyücek kabaran ve tenceresinden taşan helva ile mücadele eden, bastırmaya çalışan Ağaoğlu’nun “ateşi fazla gelince böyle olur” ifadesi biraz da eleştiri içinde eleştiri anlamı taşıyordu (Karagöz, 3 Teşrin-i Sani 1339, s.4).

Karagöz’deki bu yaklaşıma karşı *Akbaba*, 5 Kasım sayısında Avrupa’nın biraz da karmaşasını sembolize ederek Türkiye’nin üstünlüğünü resmetmişti. Nitekim cumhuriyetsiz Avrupalıların motorsuz uçak yani planör üretme telaşındayken Türkiye’nin cumhuriyetle göğe uçuşa geçtiği, kanatları üzerinde cumhuriyet yazan bir melek ile anlatılmıştı (Akbaba, 5 Teşrin-i Sani 1339, s.1). Üstelik -Alman felsefesi ve idealizmiyle ilişkilendirilen (Batman, 1949, s.151-157)- Namık Kemal’in “Yüksel, hünerinle kani olma! İhsan-ı hüdâya mâni olma!” dizesiyle cumhuriyet sayesinde Türkiye’nin kendini, ruhunu bulduğu ve Türk devrimiyle yani sıçrayışıyla birlikte insan ve ülke olarak hakkettiği konuma ulaşacağı sembolleştirilmişti.

Resim 20. Karagöz, 3 Teşrin-i Sani 1339, s. 4

Resim 21. Akbaba, 5 Teşrin-i Sani 1339, s. 1

29 Ekim tarihi itibariyle karikatürlere sadece Cumhuriyet'in ilanı yansımamıştı; bağlantılı bir tema da cumhurbaşkanlığı o günkü ifadeyle reis-i cumhurluk makamıydı. *Kelebek*'te daha ilk günlerde Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanlığına imalı bir yarı-olumluluk gösterilmektedir. Çizilen karikatürkte Mustafa Kemal Paşa, üstünde "Tenkid Nişangahı" yazan bir tezgahın arkasında durmaktadır. Paşa'nın arkasında sıhhiye, nafia, ordu, maliye ve adliye gibi hem devletin temel faaliyet alanları ve sorumlulukları hem de temel toplumsal ihtiyaç ve kalkınma ölçütü olarak değerlendirilecek aşılması zorunlu kalemler/kriterler hedef olarak asılıydı. Elinde atış tüfeği bulunan vatandaşın "Paşam bu hedefler arasından çekilmeniz isabet oldu. Size dokunacak diye korkuyordum!" sözü hem hükümet işlerine karışmaması beklentisini hem de biraz uyarı içeriyordu (*Kelebek*, 1 Teşrin-i Sani 1339, s.1).

Karagöz, Mustafa Kemal Paşa'nın kronolojik sırayla meclis, firka, kabine reislikleriyle nihayet reis-i cumhurluk gibi birçok yetkiyi üstünde topladığını bir karikatürle gündeme taşımıştı. Gazi, en üstte reis-i cumhurluk bulunan ve yetkileri temsil eden üst üste eğreti dizilmiş sandalyelerin tepesinde yine eğreti oturur halde çizilmişti. Çözüm reis-i cumhurluk dışındakilerden kurtulmasında aranmıştı. Aslında dergi doğrudan olmamakla birlikte Mustafa Kemal Paşa'ya eleştiri yöneltmiş oluyordu (*Karagöz*, 7 Teşrin-i Sani 1339, s.4).

İlginç, yoruma açık bir görüntü *Kelebek* ile *Zümrüd-ü Anka*'nın çizimlerini yanyana getirince ortaya çıkmaktadır (*Zümrüd-ü Anka*, 5 Teşrin-i Sani 1339, s.1; *Kelebek*, 15 Teşrin-i Sani 1339, s.3).

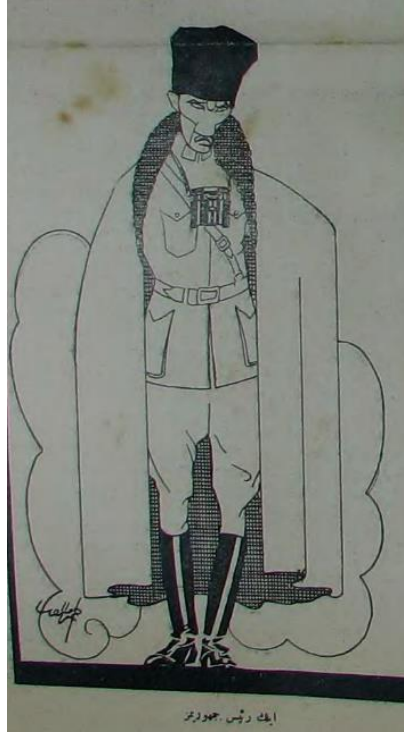
Resim 22. *Kelebek*, 1 Teşrin-i Sani 1339, s.1

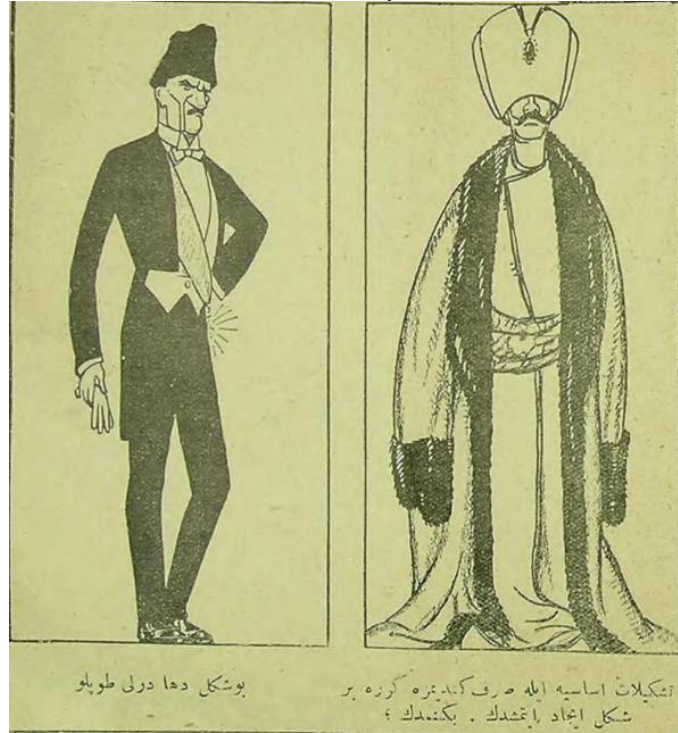
Resim 23. *Karagöz*, 7 Teşrin-i Sani 1339, s.4

Resim 24. Zümrüd-ü Anka, 5 Teşrin-i Sani 1339, s.1

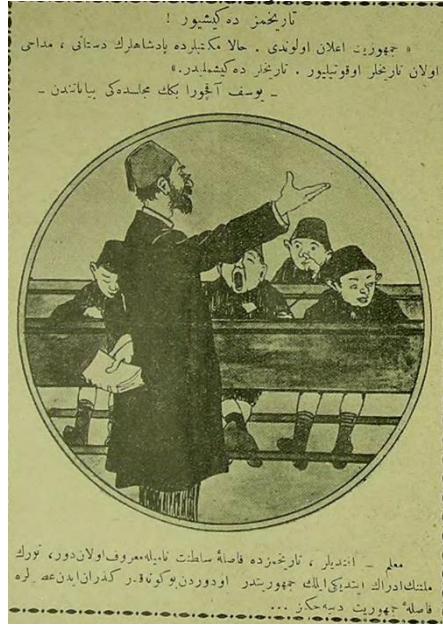
Resim 25. Kelebek, 15 Teşrin-i Sani 1339, s.3

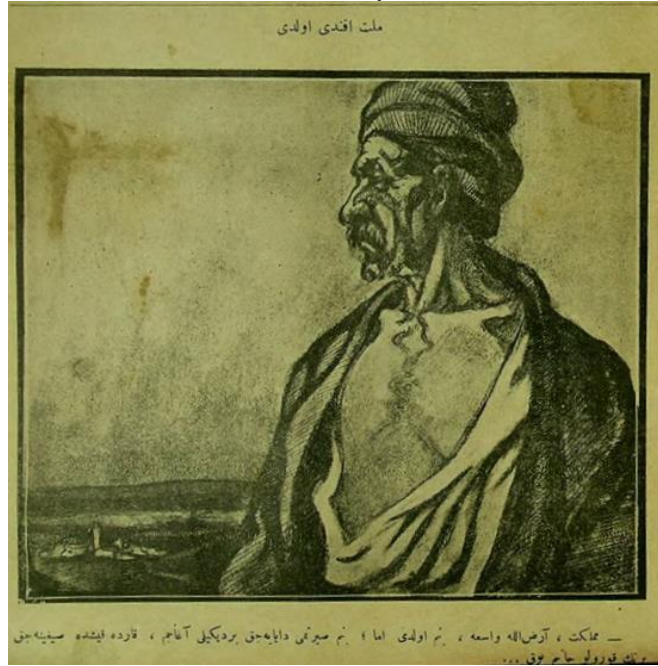
Kelebek ve *Zümrüd'ü Anka*'nın bir şekilde işledikleri yanyanalık/içiçelik ile aynı zamanda vurgulamaya çalıştıkları karışıklık ya da çelişkinin, özellikle *Kelebek*'in diğer sayılarının yardımıyla anlaşılabilirdiği söylenebilir. Nitekim dergi yakın aralıklarla üst üste benzer çizimlerle Cumhuriyet'in anlaşılıp anlaşılmadığını; kimlerin doğru anladığını sorgulamıştı. 8 Kasım sayısındaki karikatürkte eski jenerasyon cumhuriyeti anlamadığını

Resim 28. Kelebek, 29 Teşrin-i Sani 1339, s.7

Resim 29. Kelebek, 22 Teşrin-i Sani 1339, s.1

3. İlan Sonrası İlk Evre

14 Kasım sayısında *Karagöz*, Reis-i Cumhurluk üzerinden adalet, eşitlik ve hürriyet temaları kanalıyla sistemin parça-bütün ilişkisine ve işleyişine odaklanırken dolaylı olarak taht imajıyla otoriterlik endişesini ifade ediyordu. Bu arada kamuoyunun beklentileri ve düşünceleri de ortaya konmuş olunuyordu (*Karagöz*, 14 Teşrin-i Sani 1339, s.4). Sistemin parça-bütün ilişkisine yönelik benzer bir mesajı, birkaç ay sonra Ocak 1924'ün ilk yarısında tekrarlayacaktı. 9 Ocak tarihli karikatürk "Cumhuriyet yürüyor!" başlığını taşıyordu. Kalpaklı elinde bayrak olan kız çocuğu yani cumhuriyet, üç ablasına teceddüd, refah ve adalet'e doğru yürüyordu ki onlar var oldukça cumhuriyet sağlıklı gelişecekti (*Karagöz*, 9 Kanun-ı Sani 1340, s.1). Nitekim dergide tam bir ay sonra aynı temayı içeren bir karikatür daha yayımlanmıştı. Cumhuriyet,

Jeanne d'Arc'ı andırır şekilde zırh giymiş kucağında kanun kitabı elinde cesaret kılıcı bulunan kadın kimliğiyle tasvir edilmişti. Karikatürk, cumhuriyetin demir bir çenber ile korunması gerektiğini; adalet ve cesareten ayrılmadıkça, etrafında Türk milleti oldukça "ebediyen payidar" kalacağını vurguluyordu (Karagöz, 9 Şubat 1340, s.1).

Resim 30. Karagöz, 14 Teşrin-i Sani 1339, s.4

Resim 31. Karagöz, 9 Kanun-ı Sani 1340, s.1

Resim 32. Karagöz, 9 Şubat 1340, s.1

Cumhuriyet'in kabulünden yaklaşık iki hafta sonra *Zümrüd-ü Anka*, yabancı sermayenin Türkiye sınırlarından girme çabasını karikatürleştirmişti (*Zümrüd-ü Anka*, 15 Teşrin-i Sani 1339, s.2). İlandan bir ay sonra ise *Akbaba*, eski düzenle yani saltanatla cumhuriyet yönetimi karşılaştırmasını farklı şekilde Düyun-ı Umumiye üzerinden yapmıştı. Alaca karanlıkta koyu siyah bir yarasa fesli bir gencin boğazını ısırarak kanını emdiği bir çizimle Osmanlı saltanatının Türkiye Cumhuriyeti'ne son mirası borçlar tanımlanmıştı (*Akbaba*, 29 Teşrin-i Sani 1339, s.1; Çeviker, 2010, s.61).

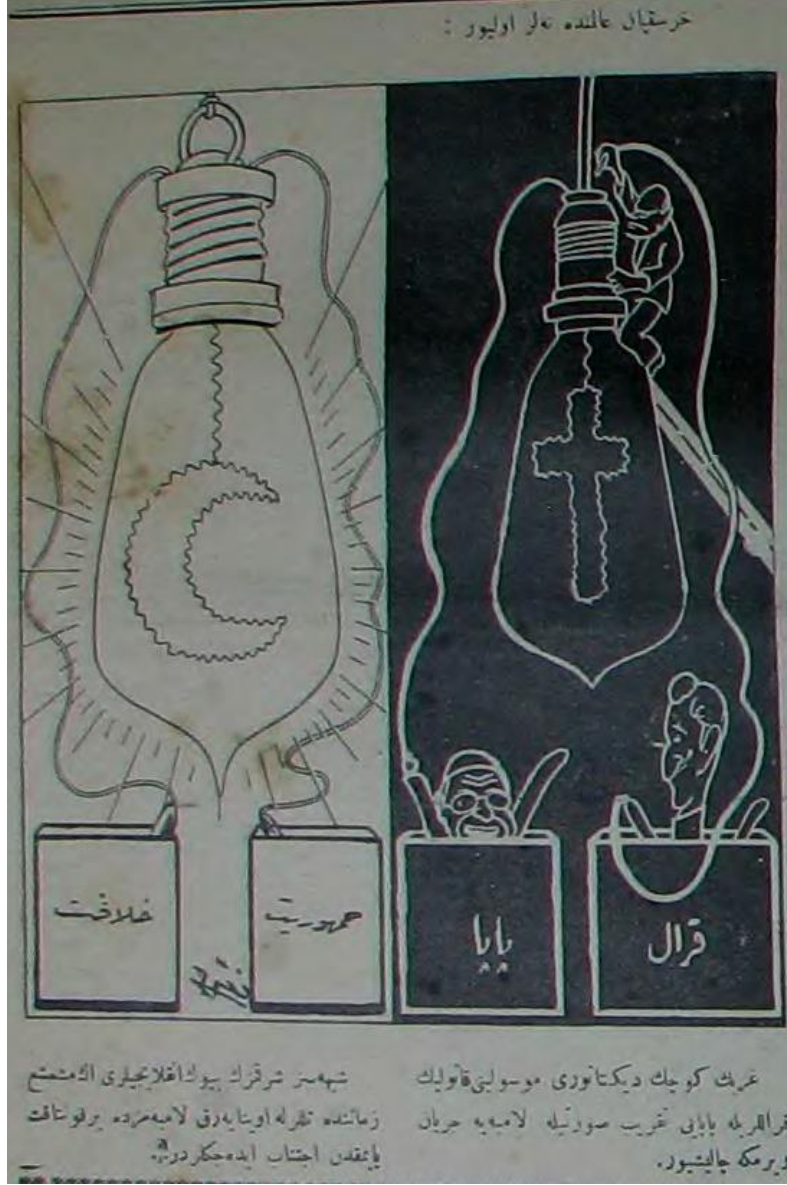
Resim 33. *Zümrüd-ü Anka*, 15 Teşrin-i Sani 1339, s.2

Aralık ayının ilk günlerinde *Zümrüd-ü Anka*, enterasan bir karşılaştırmaya gitmişti. Türkiye'de Hilafet ve Cumhuriyet'i birlikte işleyen bir mekanizma olarak yorumlayarak Avrupa'nın Hıristiyanlık-Papalık ve Monarşiden kurulu sistemiyle yanyana koymuştu. Adeta birer siyasal-sosyal mekanizma üreterek karşılaştırmaya çalışmıştı. Üstelik Türkiye'nin sistemi iki farklı güçten beslenerek etkin ve uyumlu şekilde işleyen, parlayan, gelecek vaadedeen bir

düzen olarak gösteriliyordu. Bu, en azından bir kesimin ilk 30-35 günlük cumhuriyet yaklaşımını ortaya koyması bakımından dikkat çekiciydi (Zümrüd-ü Anka, 3 Kanun-ı Evvel 1339, s.1).

Resim 34. Zümrüd-ü Anka, 3 Kanun-ı Evvel 1339, s.1

Yine o günlerde, Cumhuriyet'in ilanından yaklaşık bir ay sonra Mustafa Kemal Paşa öncülüğünde irtica ağacı dibinden kesilirken yaprakları refah ve terakkiden oluşan cumhuriyet fidanının özel koruma kafesi içinde sulanarak büyütülmeye çalışıldığını resmeden karikatür *Karagöz*'de yayımlanmıştı. Böylece fidanının yetişmesi için ortam sağlanacağı mesajı veriliyordu (Karagöz, 5 Kanun-ı Evvel 1339, s.1; Akkoyunlu, 2017, s.112). Ardından 12 ve 15 Aralık 1923 tarihlerinde Ankara'nın tepkisine yol açan Hintli emirlerin Hilafetle ilgili mektuplarının İstanbul gazetelerinde yayımlanması nedeniyle kurulan İstiklal Mahkemesi'ne atıf yapan iki karikatür gelmişti. 12 Aralık karikatüründe adaletin şaşmaması, makul davranması temennisine yer verilmişti. 15 Aralık karikatüründe ise cumhuriyetin kendini koruma çizgisinde biraz aşırılık gösterdiği imasına yoğunlaşmıştı. Cumhuriyeti sembolize eden kanatlı meleğin elindeki kılıcı bırakıp barış sembolü defne yapraklarından tacı alması gerektiği "Çek elini o haçerin kabzasından al şu çiçekleri!" sözleriyle anlatılmıştı (Karagöz, 12 Kanun-ı Evvel 1339, s.1; Karagöz, 15 Kanun-ı Evvel 1339, s.1). Nitekim 1923 Aralık

sonlarında Karagöz yine eleştirel ve enteresan bir yaklaşım sergilemişti. Cumhuriyet'e karşı basın içinde fesadlık arayanlar resmedilirken biraz da sistemin kendini koruma kalkanının abartılı olduğu eleştirisine başvuruluyordu (Karagöz, 22 Kanun-ı Evvel 1339, s.4).

Resim 35. Karagöz, 5 Kanun-ı Evvel 1339, s.1

Resim 36. Karagöz, 12 Kanun-ı Evvel 1339, s.1

Resim 37. Karagöz, 15 Kanun-ı Evvel 1339, s.1

Resim 38. Karagöz, 22 Kanun-ı Evvel 1339, s.4

Resim 39. Karagöz, 8 Kanun-ı Evvel 1339, s.1

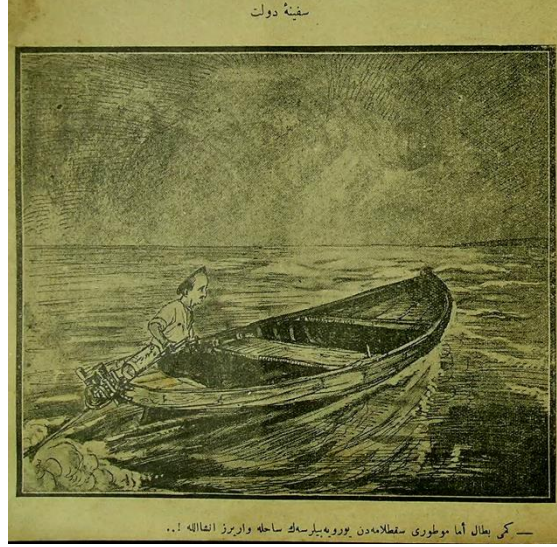

Karagöz, 1923'ün son günlerinde bir yandan Cumhuriyet odaklı iç gelişmeleri değerlendirirken bir yandan da Cumhuriyet'in "Türkiye'nin daima Şark milletlerine rehber olduğu" iddiasıyla İran'da yarattığı etkiyi resmetmeye çalışmıştı (*Karagöz*, 8 Kanun-ı Evvel 1339, s.1).

Resim 40. Kelebek, 8 Teşrin-i Sani 1339, s.1

Resim 41. Kelebek, 15 Teşrin-i Sani 1339, s.1

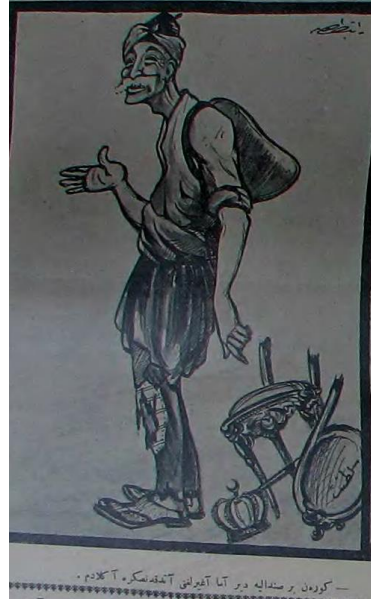
Cumhuriyet'in ilk hükümetini kurması ve kurduğu hükümetin güven oyu alması münasebetiyle karikatürlerin çizgilerinde İsmet Paşa da yerini alacaktı. *Kelebek*, siyasetle kirlenecek askerden hantal eski devlet teknesini sahile götürme derdindeki kaptana/denizciye kadar geniş bir yelpaze açmıştı (Kelebek, 8 Teşrin-i Sani 1339, s.1; Kelebek, 15 Teşrin-i Sani 1339, s.1; Akkoyunlu, 2017, s.105). 1924 Mart ortalarında *Karagöz*, -asında ikinci İsmet Paşa hükümetiyle ilişkili biçimde- “Yeni İnkılabı Yeni Hükümet” başlığı altında teceddüd yolunda medeniyete doğru giden İsmet Paşa'nın kullandığı kamyon olarak cumhuriyeti tanımlamıştı. Artık çok kısa süre önce kağıt ile gidilen Zafer Yolu'nda otomobil hızıyla gidiliyordu ki bunu dergi, göreceli bir ilerleme olarak sunmuştu. Öte yandan imalı bir vurgu üzerinden gerek muhaliflere karşı tavırlara gerek Hilafetin kaldırılmasına atıfla medeniyete ulaşmada engel kalmadığı belirtilerek gereken hızla gidilmezse zafer için can verenlerle nasıl yüzleşileceği sorgulanmıştı (*Karagöz*, 12 Mart 1340, s.4).

Resim 42. *Karagöz*, 12 Mart 1340, s.4

İmparatorluk kurumlarının tasfiyesi kapsamında 1924 Mart ortalarına doğru *Zümrüd-ü Anka*, saltanatı kırık ve yetersizliği geç anlaşılmış bir sandalye olarak tanımlamıştı (*Zümrüd-ü Anka*, 10 Mart 1340, s.1). Üç gün sonraki sayısında ise Hilafet'in kaldırılışını dolayısıyla cumhuriyetin teokratik unsurlarından soyutlanmasını konu almıştı (*Zümrüd-ü Anka*, 13 Mart 1340, s.1).

Resim 43. *Zümrüd-ü Anka*, 10 Mart 1340, s.1

Resim 44. *Zümrüd-ü Anka*, 13 Mart 1340, s.1

Karagöz'ün 1924 yazında Lozan Barış Antlaşması'nın ilk yıldönümüne denk gelen sayısında cumhuriyet, biraz da kurumsallaşmasını sembolize edecek biçimde şık bir köşkle özdeşleştirilmiş; köşk, eski sistem ve anlayışlardan kurtarılarak özellikle iletişim ve ulaşım açısından yeni teknolojiyle donatılmaya başlanmıştı ki bu biraz da çağdaş düzeyi yaşamakla ilişkilendirilmişti (*Karagöz*, 23 Temmuz 1340, s.1).

Resim 45. Karagöz, 23 Temmuz 1340

1924 sonları 1925 başlarında *Zümrüd-ü Anka*, ekonomik hayata yönelik eleştirilerini sıralamıştı. “Milli İktisadımız!” alt yazılı karikatürler fazla yoruma yer bırakmadan halkın durumunu sergiliyordu. Üstelik hayat pahalılığı vatandaşın boğazını sıkıyordu (*Zümrüd-ü Anka*, 14 Kanun-ı Evvel 1340, s.1; *Zümrüd-ü Anka*, 15 Kanun-ı Sani 1341, s.1).

Resim 46. *Zümrüd-ü Anka*, 14 Kanun-ı Evvel 1340, s.1

Resim 49. Zümrüd-ü Anka, 25 Kanun-ı Evvel 1340, s.2-3

Resim 50. Akbaba, 30 Teşrin-i Evvel 1340, s.1

Sonuç Yerine

Karikatür, mizah yöntemi olarak farklı ve en yalın anlatımı sergilerken temelde kamuoyunun hassasiyetini açığa çıkarması bakımından önemlidir. Aynı zamanda mizah türü niteliğiyle en yalın eleştiri yöntemi olduğunu da unutmamak gerekir. Üstelik biraz da çizerin yetenek, algı ve duyarlılığına bağlı olarak toplumun bilinçaltının etkili bir yansıma aracıdır.

1923 Ekim ayı karikatürleri Türkiye'deki yaşamın mizahla ve çizgiyle yansıtılması kadar kaynağa en yakın dönemi ifade etmektedir. Dolayısıyla -sonraki yıllar gözetildiğinde- ilk aşamadaki çok da irdelenmemiş algıya ulaşmayı sağlaması bakımından önem arz etmektedir. Cumhuriyet'in kamuoyu tarafından adalet, kalkınma, kadın gibi hangi kategorilerde ele alındığını, nasıl değerlendirildiğini göstermektedirler. Buradan hareketle cumhuriyetin sistemsel bütünlüğünün mizah dergilerince fevkalade doğru kavrandığı söylenebilir. Zaten karikatürlerde cumhuriyetin devrim sembolü olduğu, hukuk ve anayasa vurgusuyla kurumsallık sağlama yönü

öne çıkmaktadır. Bu bağlamda yaklaşıldığında halkın sistemsel eleştirileri kadar sistemden beklentileri de belirlenebilmektedir. Öte yandan karikatürlerin içerikleriyle dönemin mizah dergilerinin birbirlerini destekleyerek ya da eksik bıraktıkları yönleri işleyerek bir bütünlük sağladıkları gözlemlenebilmektedir.

Son olarak anımsatmak gerekir ki ilk yola çıkıldığında, 1923 Ekim sonlarında cumhuriyetin yarattığı algıyı; o günlerde cumhuriyete taraf/yönelik ya da karşı düşünceleri hemen her boyutuyla karikatürler anlatıyordu. Bunlar, nereden nereye ulaşıldığını somutlaştırdıkları için günümüzde gelinen nokta açısından değer ve anlam ifade etmektedirler. Üstelik bugünlerden o günlere yönelik yorum ya da değerlendirmelerin doğruluğu/yanlılığı açısından test, sağlama yapma mekanizması oluşturdukları (ya da böyle bir olanağı ortaya çıkardıkları) da rahatlıkla ileri sürülebilir.

Kaynakça

- Akbaba, (1339, 15 Teşrin-i Evvel) 90, s.4
Akbaba, (1339, 25 Teşrin-i Evvel) 93, s.1
Akbaba, (1339/1923, 1 Teşrin-i Evvel/Ekim) 86, 1
Akbaba, (1339/1923, 1 Teşrin-i Sani/Kasım) 95, s.1
Akbaba, (1339/1923, 22 Teşrin-i Evvel/Ekim) 92, 1
Akbaba, (1339/1923, 29 Teşrin-i Sani/Kasım) 103, s.1
Akbaba, (1339/1923, 5 Teşrin-i Sani/Kasım) 96, s.1
Akbaba, (1339/1923, 8 Teşrin-i Evvel/Ekim) 88, s.1
Akbaba, (1340, 30 Teşrin-i Evvel), 199, s.1
Akkoyunlu, S. B. (2017). *Erken Cumhuriyet Dönemi Türk Basınında Karikatür (1923-1933)*, Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
Altun, H. O. (2005). Hapishane Karikatürleri. Emine Gürsoy Naskali-Hilal Oytun Altun (ed.), *Hapishane Kitabı*, içinde (ss.74-89), İstanbul: Kitabevi.
Balcıoğlu, S.-Öngören, F. (1976). *50 Yılın Türk Mizah ve Karikatürü*, Türkiye İş Bankası İstanbul: Kültür Yayınları.
Batıman, B. (1949). Namık Kemal'in Bir Manzumesi ve Alman İdealizmi. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* , 3 (1-2), 153-161.
Bedir, A. (2019). *Yakın Dönem Siyasi Tarihinin Karikatür Üzerinden Analizi: Karagöz 1922-1939*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
Çapanoğlu, M.N. (1970). *Basın Tarihimizde Mizah Dergileri*, İstanbul: Garanti Matbaası.
Çeviker, T. (2010). *Karikatürkiye Karikatürlerle Cumhuriyet Tarihi 1923-2008*, C.1, İstanbul: NTV Yayınları.
Karagöz, (1339, 10 Teşrin-i Evvel), 1624, s.2,4
Karagöz, (1339, 12 Kanun-ı Evvel) 1642, s.1
Karagöz, (1339, 14 Teşrin-i Sani), 1634, s.4
Karagöz, (1339, 15 Kanun-ı Evvel) 1643, s.1
Karagöz, (1339, 22 Kanun-ı Evvel) 1645, s.4

- Karagöz, (1339, 24 Teşrin-i Evvel) 1628, s.1
- Karagöz, (1339, 27 Teşrin-i Evvel) 1629, s.1
- Karagöz, (1339, 3 Teşrin-i Sani) 1631, s.1,4.
- Karagöz, (1339, 31 Teşrin-i Evvel) 1630, s.1
- Karagöz, (1339, 5 Kanun-ı Evvel) 1640, s.1
- Karagöz, (1339, 7 Teşrin-i Sani) 1632, s.4
- Karagöz, (1339, 8 Kanun-ı Evvel) 1641, s.1
- Karagöz, (1339/1923, 3 Teşrin-i Evvel) 1622, s.1,4
- Karagöz, (1340/12 Mart), 1668, s.4
- Karagöz, (1340/23 Temmuz), 1706, s.1
- Karagöz, (1340/9 Kanun-ı Sani), 1650, s.1
- Karagöz, (1340/9 Şubat), 1659, s.1
- Karagöz. (1339/1923, 13 Teşrin-i Evvel), 1625, s.1
- Karagöz. (1339/1923, 17 Teşrin-i Evvel), 1626, s.1
- Karagöz. (1339/1923, 22 Eylül), 1619, s.1
- Karagöz. (1339/1923, 29 Eylül), 1621, s.1
- Kayış, Y. (2016). *Atatürk Döneminde Siyasi Karikatür*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- Kayış, Y. (2018). Lozan Antlaşması'nın Karikatürlere Yansıması. *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası II*, Ed.: İsmail Şahin-Ersin Müezzinoğlu, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, s.391-436.
- Kelebek (1339, 11 Teşrin-i Evvel) 27, s.1
- Kelebek, (1339, 1 Teşrin-i Sani) 30, s.1
- Kelebek, (1339, 15 Teşrin-i Sani) 32, s.1,3
- Kelebek, (1339, 18 Teşrin-i Evvel) 28, s.1
- Kelebek, (1339, 22 Teşrin-i Sani) 33, s.1,3
- Kelebek, (1339, 25 Teşrin-i Evvel) 29 s.1
- Kelebek, (1339, 29 Teşrin-i Sani) 34, s.5,7
- Kelebek, (1339, 8 Teşrin-i Sani) 31, s.1,3
- Kelebek, (1340, 15 Kanun-ı Evvel) 30, s.2-3
- Koloğlu, O. (2005), *Türkiye Karikatür Tarihi*, İstanbul: Bileşim Yayınevi.
- Malkoç, E. (2014). *Cumhuriyet'ten Büyük Söylev'e Ankara-İstanbul İkilemi (1923-1927)*, İstanbul: Derin yayınları.
- Ölçekçi, H. (2021). Egemenlik ve Bağımsızlık Bağlamında Milli Mücadele Dönemi ve Cumhuriyetin İlk Yıllarındaki Karikatürler Üzerine Bir İnceleme. *Atatürk Yolu Dergisi*, S.69, 374-395.
- Öngören, F. (1998). *Cumhuriyet'in 75 Yılında Türk Mizahı ve Hicvi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Zümrüd-ü Anka, (1339, 15 Teşrin-i Sani) 89, s.2
Zümrüd-ü Anka, (1339, 25 Teşrin-i Evvel) 83, s.1,3
Zümrüd-ü Anka, (1339, 29 Teşrin-i Evvel) 84, s.1
Zümrüd-ü Anka, (1339, 3 Kanun-ı Evvel) 94, s.1
Zümrüd-ü Anka, (1339, 5 Teşrin-i Sani) 86, s.1
Zümrüd-ü Anka, (1339, 8 Teşrin-i Sani) 87, s.1
Zümrüd-ü Anka, (1340, 10 Mart) 122, s.1
Zümrüd-ü Anka, (1340, 13 Mart) 123, s.1
Zümrüd-ü Anka, (1340, 14 Kanun-ı Evvel) 202, s.1
Zümrüd-ü Anka, (1340, 25 Kanun-ı Evvel) 205, s.2-3
Zümrüd-ü Anka, (1341, 15 Kanun-ı Sani) 210, s.1

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

Atatürk Dönemi Finans Felsefesi

Financial Philosophy of the Atatürk Era

Prof. Dr. Cantürk KAYAHAN¹, Prof. Dr. İrfan GÖRKAŞ², Yüksek Lisans Öğrencisi
Baran Hüseyin PALALI³

Öz

Modern finans bilim alanının ortaya çıkması birçok akademik çalışmada 1950 sonrası gösterilmiştir. Ancak Brigham ve Houston (2001) finansın, 1900'lü yılların başlarında ayrı bir disiplin olarak ortaya çıktığını belirtmişlerdir. Finans kavramı, 20. Yüzyıl öncesi Osmanlı'da ilm-i iktisat veya ilm-i servet adıyla tercüme edilen, ekonomi ilminin bir konusuydu. Osmanlı eğitim müfredatında ilm-i servet (iktisat) dersleri hem orta öğretimde (idadilerde) hem de yükseköğretimde yer almaktaydı. Bu çalışmada Atatürk dönemi finans felsefesi ele alınmaya çalışılacaktır. Atatürk'ün finans felsefesi, salt bir felsefe olmaktan ziyade, eğitimden aldığı finansa dair etkiler ile kendi döneminde ortaya koyduğu finans düşüncelerini belirleyen bir felsefe olacaktır. Atatürk dönemiyle kastedilen, Atatürk'ün yaşadığı bütün bir dönem değildir. Atatürk dönemi olarak ele alınan yıllar, Atatürk'ün devlet yönetimindeki aktif dönemini kapsamaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada Atatürk dönemi olarak ele alacağımız 1923-1938 dönemi finans felsefesi, güncel finansal kavramlar temelinde Atatürk'ün finansla ilgili düşünceleri, uygulamaları ve dayanakları belirlenmiş, analizler yapılmış ve dönemin finans felsefesi, onun eğitim yıllarından başlanarak değerlendirilmiştir. Sonuç olarak Atatürk'ün finans felsefesi; para ve sermaye piyasaları, yatırımlar ve finansal yönetim olmak üzere üç başlıkta incelenmiş ve geçmişten bugüne Türk finans felsefesinin evrimi açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, finans, felsefe

Makale Türü: Araştırma

Abstract

The emergence of the modern field of finance is shown in many academic studies after 1950. However, Brigham and Houston (2001) state that finance emerged as a separate discipline in the early 1900s. In the pre-20th century Ottoman Empire, finance was a subject of economics, translated as the science of economics or the science of wealth. In the Ottoman education curriculum, courses in economics were included in both secondary education and higher education. This study will discuss the philosophy of finance in the Atatürk period. Rather than being a pure philosophy, Atatürk's philosophy of finance will be a philosophy that determines the financial ideas he put forward in his period with the financial influences he received from his education. What is meant by Atatürk's period is not the whole period in which Atatürk lived. The years considered the Atatürk period covers the active period of Atatürk's state administration. Therefore, in this study, the financial philosophy of the 1923-1938 period, which we will consider as the Atatürk period, Atatürk's thoughts, practices and bases on finance based on current financial concepts, were determined, analyzed, and the financial philosophy of the period was evaluated starting from his education years. As a result, Atatürk's finance philosophy has been analyzed under three headings: money and capital markets, investments and financial management, and the evolution of Turkish financial philosophy from past to present has been tried to be explained.

Keywords: Atatürk, finance, philosophy

Paper Type: Research

¹Afyon Kocatepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, ckayahan@aku.edu.tr

²Afyon Kocatepe Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, gorkas08@gmail.com

³Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, baran-huseyin.palali@usr.aku.edu.tr

Giriş

Felsefenin esası, varlıktaki değişimdir ve bu değişimin ne olduğu, nasıl geliştiği ve anahtar unsurların neleri kapsadığı üzerinedir. Özellikle pratik alandaki siyasi kişiliklerin analizi, onların yaşam biçimleri ve geçmiş yaşantıların ve tecrübelerinin bir yansımasını içerir. Örneğin Aristo pratik alanda ahlaktan aileye, aileden toplum ve devlete gider. İhtiyaçların bir olmayı, birleşerek büyümenin ihtiyaçların karşılanmasını kolaylaştırdığını vurgular. Özellikle felsefeden doğan bilimler, çalışma konularını doğadan ve olaylardan alırlar. Doğa, gücün eşanlamıdır. Güç, pek çok alanda bir fiil (olay) olarak ortaya çıkmaktadır. O alanlardan birisi, sosyal bilimlerdir. Sözü edilen sosyal olaylar, insan odaklıdır ve insanla ilgilidir. Güç, insani bir güçtür. O nedenle sosyal ilimler, insan merkezlidir. Yine o nedenle bu çalışmanın konusu olan finans ve felsefesi, politik bir lider yani döneminin öncü ve önder insanı üzerinden ortaya konacak bir felsefidir. Çünkü felsefe, finansal sistemlerin kabulü ve yayılmasında itici bir rol oynamıştır (Ippoliti, 2021, s. 707). Bu çalışmada, Atatürk dönemi finansal bakış ve felsefesi incelenmiştir. Politik liderlerin etkilendiği ve etkilediği en önemli güç unsurlarından birisi, onların finansla ilişkisidir. Çünkü doğada var olan ve geçmişten bugüne “para (finans), simgesel bir güç” olgusunu açıklar. Bu simgesel olgu, devletlerin finans yapısı dikkate alındığında aynı zamanda “siyasal iktidar” gücünü temsil eder.

Tüm varlık için geçerli olan değişim ilkesi, siyasal iktidar ve finans için de söz konusudur. Siyasal iktidarı güçlü veya güçsüz kılan en önemli unsurlardan birisi, onun finansla olan ilişkisidir. Finanstaki değişimler, siyasal iktidarda değişimlere sebep olur. Çünkü geçmişteki finansal bakış bugünden farklı olabilmekte ve etkileri kendi dönemlerinden bugüne ve daha sonraki dönemlere yansıyabilmektedir. Zira dünya tarihi çok hızlı bir biçimde gelişmekte ve değişmektedir. Buna karşın 1900 öncesi dönemler için geçerli olan değişim süreçleri ile 1950 – 1980 - 1990 ve 2000 sonrası değişim süreçleri farklılaşmaktadır. Örneğin 1800 – 1900 yılları arasında iktisadi değişimler olmakla birlikte bu değişimlerin servet üretimine ve ilgili bilim alanına yansımaları günümüzden çok daha yavaş ve statikti. 1900 sonrası gelişen ve değişen yapıyla birlikte istatistiksel ve matematiksel modellerin tüm bilim alanlarına olduğu kadar finans alanına da etkisi, yapılan akademik çalışmaları olduğu kadar finansal kurumları ve ürünlerini de etkilemiştir. Bunun yanında devletlerin finansal yapısı ve göstergeleri, finans alanındaki değişimler kadar onları etkileyen savaşlar ve krizlerden de etkilenmiştir. Para ya da finans, her zaman toplumsal ilişkilerde ihtiyaçların temininde ortak değişim ve bu değişimin en önemli araçlarından birisi olmuştur. Para, insan için iktisadi değişim aracı iken; bir araç olarak aile ve devletler için, toplumdan kurumlara ve hatta uluslararası alana yayılan bir güç aracı olmuştur. Dolayısıyla bu araç, devlet liderlerinin yönetim biçimlerine yansiyarak onların finans felsefelerini şekillendirir.

Bu çalışmada, önce, Atatürk’le ilgili bilgiler, belgeler, ilgili kurumlar ve olaylar ışığında Atatürk dönemi finans felsefesi belirlenmeye ve açıklanmaya çalışılacaktır. İlave olarak, günümüz finans anlayışında Atatürk döneminin sentezi yapılarak, okuyucuların daha iyi anlayabileceği bir dil kullanılmaya çalışılacaktır.

1. Finans Kavramı, Gelişimi ve Finans Felsefesi

Finans, konusunu hayatın içinden ve doğadan alır. İnsanın yetkinleşen varlığı, onun ihtiyaçlarının bir çıktısıdır. İnsanlar, korunmak ve beslenmek kadar farklı ihtiyaçlarının giderilmesi için çalışır, çabalar; ihtiyaçlarının giderilmesi çabasında ortak bir değişim aracına ihtiyaç duyarlar. Paranın varlığı, insanın içinde bulunduğu bölgenin, çevrenin ortak değeridir. Bu değer, aynı zamanda siyasal otoritenin simgesel bir egemenlik çıktısıdır. Geçmiş uygarlıklarda kralların resimleri, paranın da simgesidir. Bunun yanında bu paralarda yerel motifler ya da emtialar da dikkat çeker. Çünkü para ya da finans, bölgenin dinamiğini ve kurumlarını yansıtır. Paranın değeri, bu paranın varlığını oluşturan metalin değeri ile doğru orantılı olabileceği gibi; kâğıt paralardan hareketle alakasız da olabilecektir. Örneğin kıymetli bir metal olan altın her zaman önemlidir. Ancak geçmiş imparatorluklarda hep kullanılmamıştır

değildir. Çünkü varlığı sınırlıdır ve amaçlanan hedefe ulaşması, sınırlılığından dolayı değer ölçeğinde algılanamamıştır.

Bu çalışmanın konusu olan Atatürk dönemi finans felsefesini anlamak için, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın başı genel para-finans gelişmeleri çok iyi incelenmelidir. Bu incelemede finansın değişimini ve gelişimini görebiliriz. Sözelimi bazı finans yazarları, finansın bir bilim dalı olarak iktisattan ayrılmasını ve algılanmasını 1900 sonrası gösterirken (Brigham ve Houston, 2001); finansın bağımsız bir alan olmasını 1950 sonrası gösteren akademisyenlerde vardır (Lyu, 2004, s. 1). Özünde finans, geçmişle bugün arasındaki değiş tokuşu gösterir (Grinblatt ve Titman, 2002, s. 3). Finans, ister 1900 ister 1950 sonrası olsun, bağımsız bir alan olmanın öncesinde “iktisat” içinde bir konu, bir problem olarak hep vardı. O nedenle Atatürk’ün finans felsefesini anlayabilmek, onun iktidar dönemi öncesi yaşadıkları, iktisat ve finans hakkında okudukları ve yazdıklarıyla; iktidar dönemindeki uygulamalarının karşılaştırılmasını, özümsemesini ve analizini gerektirir.

Finans teorisi, 1900’lü yıllara kadar iktisattan etkilenen bir yapıdaydı. Bu teori, 18. Yüzyılın ikinci yarısında düşünsel bir açıdan insan/birey odaklı bir bakışla, İskoç asıllı bir iktisatçı olan Adam Smith’in piyasaların kendi kendine dengeye geleceğini savunan liberal bakışıyla hayat bulur. Buna karşın Karl Marx, liberal politikaların emeği değersizleştirdiğini belirterek, sosyalist politikaların daha ön plana alınması gerektiğini savunan bir bakış ortaya koyar. Friedrich List ise daha farklı bir bakışla, gelişmekte olan ülkeler için milli bir finans modeli önerir. Bu model, milli güçleri harekete geçirerek üretimi temel alan, gümrük duvarları ile ulusal ekonominin geliştirilmesinin önemini açıklayan bir modeldir. Bu arada liberal ekonomi-politik anlayışın eksik yanları J.M. Keynes ile giderilirken, devletlerin piyasa işleyişindeki rolü önem kazanmış ve 1929 büyük buhranının atlatılmasında başat değer kazanmıştır. Özellikle II. Dünya savaşı sonrası dönüşen ve değişen finans alanının geçirdiği evrim, siyasal güçten parasal güce doğru kaymış ve gelişmiş ülkelerin doğal refah güçlerinin dayanağı/temeli haline gelmiştir. Sonuç olarak bu üç finansal bakışın özünü daha iyi anlayabilmek için, finansın ne olduğunun bilinmesine ihtiyaç vardır. Bu noktada finans kavramına, finansla ilgili çalışmalardan hareketle üç farklı finans uzmanının bakışı örnek verilebilir.

Birincisi Gitman (1991, s. 5) finansın diğer disiplinlere kıyasla daha kısa bir tarihe sahip olduğunu vurgulayarak, finansa bir yönetim meselesi olarak bakmış ve finansal yönetimi, paranın yönetilmesini içeren bir disiplin olarak açıklamıştır. Buna göre finans, özü itibarıyla bir yönetim meselesidir.

İkinci olarak Brigham ve Houston (2001, s. 5) finans alanının, birbiriyle ilişkili üç ana bölümden oluştuğunu vurgulamıştır. Bunlar finansal kurumlar, menkul kıymetler ve işlem gördüğü piyasaları içeren *para ve sermaye piyasaları*; hem kurumsal hem de bireysel yatırımları kapsayan, menkul kıymet seçimi ve portföy yönetimini içeren *yatırımlar* ve firmaların ya da kurumların kararlarını etkileyen *finansal yönetimidir* (Brigham ve Houston, 2001, s. 5).

Son olarak Shiller (2012, s. 27) ise kitabında, finansı, varlık yönetiminin bilimi ve pratiği; portföylerin, risklerin, vergi yükümlüklerinin yönetilmesi ve zenginlerin varlıklarının artırılmasının temini olarak açıklar. Bu açıklamada dikkat çeken noktalar finansın varlıklar, bu varlıkların riskleri, yönetimi ve portföy yapısını da içeren geniş bir bilgi alanını içeriyor olmasıdır.

Bu açıklamalar dikkate alındığında finansı ve felsefesini anlamak, finansın kurumlarını, işlem gördüğü piyasalarını ve ürünlerini anlamayı, onları olumlu ve olumsuz etkileyen sebepleriyle birlikte düşünmeyi gerektirecektir. Çünkü Gitman’ın yönetim olarak ifade ettiği finans kavramını; Watson ve Head (2010, s. 2) işletmenin *hedeflerine ulaşmak için kaynaklarını verimli ve etkili yönetmek amacıyla fonların sağlanması, planlanması ve kontrolü ile ilgili faaliyetleri* kapsamında finansı daha geniş bir perspektifte açıklamaktadır. O halde, felsefenin

varlığı ele almasına varlık felsefesi, sanatı ele almasına sanat felsefesi, bilgiyi ele almasına bilgi felsefesi denildiği gibi, felsefenin finansı ele almasına *finans felsefesi* denilebilir. Bu felsefe, finansı sorgulayan, finansa bütüncül bakan, bütün bir finans birikimini dikkate alan, finans alanında tutarlı bilgiler ortaya koymaya çalışan ve finans alanında olması gerekeni ele alan bir felsefedir. Bu felsefenin temeli, paraya, yani paranın ihtiyaçları temin etme gücüne dayanmaktadır. Güç ise insana aittir. İnsan ya bireydir ya da küçük veya büyük birliklerdir. Para ise birey ve birliklik için vazgeçilmezdir, geçmişte de o “sarı yasa” olarak adlandırılmıştır. Finans, kavram olarak kendi başına iyi olmasa bile, sosyal ve ekonomik olarak yararlı olduğu için iyidir ve gereklidir, çünkü finans, gelir veya servet eksikliklerini giderme, uzun vadeli yatırım ve ekonomik büyümeyi destekleme gibi avantajlar sunar (Ippoliti, 2021, s. 707). O nedenle finans felsefesi, hayatta ilgili pratik bir felsefedir, konularını, finans (para) ve finansın yönetimiyle ilişkili problemler oluşturmaktadır.

Finans terimini ve felsefesini kısaca belirlediğimize göre, Atatürk’ün finans felsefesini, yani Atatürk’ün finans ve finans yönetimiyle ilgili düşüncelerini ele alabiliriz. Atatürk’ü ve finans felsefesini anlamak, onun hayatına, aldığı eğitime ve bir yönetici olarak ortaya koyduğu ekonomik (iktisadî) görüşlerine odaklanmayı gerektirmektedir. Dolayısıyla bu çalışmanın ana kurgusunu oluşturan *Atatürk’ün finans felsefesi, dönemine ait şekillenen finans, piyasalar, yatırımlar ve kurumlara dair Atatürk’ün söyledikleriyle uyguladıklarının sebep ve sonuçlarına dair düşüncelerin ifadesidir*. İlave olarak onun finans felsefesinin etkilendiği düşünce yapılarını da işaret etmektir. Zira Atatürk, kendi döneminden önce şekillenen iktisat teorilerden hiç kuşkusuz haberdardır ve onlardan etkiler almıştır, ama kendi finans felsefesini ulusal ekonominin ve toplumun ihtiyaçlarına göre şekillendirmiştir. Devletler için iyi bir finans yönetimi ve felsefesi, refah ve esenlik yaratmanın temelidir. Çünkü bilimsel dayanağı olan ve doğru modellerle kurgulanan ekonomiler, kendi toplumlarının geleceği için refah sunabilecektir. Gerçekte dünya devletlerinin gelişmiş, az gelişmiş veya gelişmemiş ekonomiler olarak sınıflandırılması da finans felsefesinin bir çıktısı olarak düşünülebilir.

2. Atatürk’ün Yaşam Süreci ve Finans İlişkisi

Bu bölümde ilk olarak Atatürk’ün çocukluğundan itibaren iktidar dönemine kadar geçen sürede yaşadıkları, tecrübeleri ve hayat odakları finans felsefesi bakımından açıklanmaya çalışılacaktır. İkinci bölümde ise Atatürk’ün iktidar olarak hükmettiği dönemdeki finansal kararları ve uygulamaları belirlenerek değerlendirilecektir.

2.1. Atatürk’ün 1923 Öncesi Hayatı ve Finansla İlişkisi

Bilindiği üzere Atatürk, 1881 yılında Selanik’te doğdu. Baba tarafı Makedonya’ya yerleştirilen Kocacık Yörüklerinden; annesi ise Selanikli bir Türk ailesidir. İlk öğrenimine mahalle mektebinde başlamış, ardından babasının isteğiyle daha modern eğitim veren Şemsi Efendi Mektebine geçmiştir. Ortaokulu Selanik Mülkiye ve Askeriye Rüştiyesinde tamamlamıştır. İlkokul yıllarında babasının ölümü üzerine bir süre dayısının çiftliğinde yaşamıştır. Lise için 1896’da Manastır askeri idadisine gitmiş ve burada düşünce yapısının gelişimi değişmeye başlamıştır. Örneğin 1900 (1318) yılında yayımlanan Milli Eğitim bakanlığının daha önceden düzenleyip uyguladığı ve sonrasında birtakım değişiklikler yaptığı İdadî ders müfredatında “*İlmi Servet*” adıyla yedinci sınıf için haftada bir saat ve sekizinci sınıf için haftada iki saatlik ders yer almaktadır (*Maarif-i Umumiye Nezareti, 1900/1318*). Bu dersin müfredatında yedinci sınıfta *ilmi servetin tanımı, amacı, bölümleri, servetin elde edilmesi, paylaşımı, dolaşımı ve tüketimi; servetin elde edilmesinde etkili olan araçlar, arz ve doğal güçlerin etkisi; sanayi ve çeşitleri, ticaret, sermaye, sermayenin çeşitleri ve tasarruf; mülk edinme hakkı, servet hakkı, rant, muhtelif ziraat yöntemleri, sermaye hissesi, faiz, müteşebbis hakkı ve temettü; işçi hakları, yevmiyesi, kar payı ödenme yöntemi ve servet ile nüfus arasındaki ilişki; mübadelenin çeşitleri, kıymeti, fiyat, fiyatların belirlenmesi, değişimi ve dengesi ve son olarak üretim masrafları, rekabet ve tekelcilik* konuları yer almaktadır. Sekizinci sınıfta ise *para, paranın eşya ile ilişkisi; altın, altın ve gümüş sikkeler, daha küçük birimdeki metaller;*

paranın değer kaybı, kaynağı ile ilişkisi, metalizm (mono ve bimetalizm); banka, bankaların çeşitleri, borçlanma, devletin mali itibarı; borçların değişimi ve borsa; iç ve dış ticaret, deniz ticareti, deniz ticaret araçları, kriz dönemi ticaret ve sebeplerini ortadan kaldırma yöntemi; ithalat ve ihracat arasındaki denge, ticaretin çıkış noktaları, serbest ticaret anlaşmaları; ticarete depo yöntemleri ve gümrük işlemleri; servetin tüketimi, tasarruf, gereksiz masraflardan kaçınma; sigorta, sigorta çeşitleri, tasarruf ve yardımlaşma sandıkları ve son olarak vergi, vergi bilinci, verginin çeşitleri ve bütçe gibi konular yer almaktadır. Bu müfredat o dönemin İdadilerinde yoğun bir ekonomi ya da finans eğitiminin verildiğini gösterebilir. İdadi sonrası Atatürk, 1899'da İstanbul harp okuluna gitmiştir. Bu dönemde ağırlıklı olarak hürriyetçi fikirlerin etkisinde kalmış ve gazetelerde yazıları çıkmıştır. Harp okulundan 1902 yılında teğmen olarak mezun olmuştur. Yüzbaşı olduktan sonra, özellikle yönetime aykırı fikirlerine bağlı olarak çatışmalar yaşamıştır. Ardından 1905'te Şam'a tayin olmuş, ilgili bölgelerde çalıştığı sırada gizli olarak Vatan ve Hürriyet Cemiyetini kurmuştur. Bu cemiyet ilerde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile birleşmiştir. 1907 yılında Kıdemli Yüzbaşılığa yükselen Atatürk, Manastır 3. Ordu komutanlığına atanmıştır. Bu süre zarfında Selanik ve Üsküp'te bazı kamu görevleri de üstlenmiş ve Meşrutiyetin ilanının ardından bazı ayaklanmaları bastırmak üzere 1908'de Trablusgarp'a gönderilmiştir. Burada kısa bir süre kaldıktan sonra tekrar 3. Ordu Komutanlığı Redif Tümeni Kurmay Başkanlığına atanmıştır. 1909'da İttihat ve Terakki cemiyeti toplantılarına Trablusgarp delegesi olarak katılmıştır. Bu dönemlerde özellikle Cemiyetin siyasallaşmasını ve halkın katılımına dayalı siyasi parti olması gerektiğini belirtmiştir. İlgili yıllarda devlet adına Fransa'daki bazı görüşmelere katılmıştır. 1911 Trablusgarp savaşının ardından Binbaşılığa yükselmiştir. Ardından 1912'li yıllarda Tobruk, Derne, Bolayır ve Gelibolu'da düşman kuvvetlerine karşı başarılı mücadeleler vermiştir. 1913'te Sofya'da Ateşe olarak çalışmaya başlamış ve Yarbaylığa yükselmiştir. Birinci Dünya Savaşının başlamasıyla 1915'te Tekirdağ'a görevlendirilmiş ve Çanakkale Savaşında başarılı mücadeleler göstermiş ve Albaylığa yükselmiştir. Savaşın ardından Edirne'ye Kolordu Komutanı olarak görevlendirilmiştir. Ardından Diyarbakır'a nakledilmiş ve 1916'da Tümgeneralliğe yükseltilmiştir. Şam, Halep, Muş ve Bitlis'teki başarılı çalışmalarını takiben, İstanbul'a gelmiş ve 1917'de Velihaht Vahdettin ile Almanya'ya gitmiştir. Bu seyahatinin ardından rahatsızlanmış ve Viyana ve Karisbad'a giderek tedavi olmuştur. 1918'de Halep 7.Ordu komutanı olarak atanmıştır. Mondros antlaşmasının ardından Yıldırım Orduları Grup komutanlığına atanmıştır. Ardından 1918'de Harbiye Nezaretine atanan Atatürk, işgalin başlamasıyla birlikte, 1919'da Samsun'a 9.Ordu Müfettişi olarak görevlendirilmiştir. Bu süre zarfında çok hızlı hareket eden Atatürk, haziran ayında Amasya; temmuz ayında Erzurum ve eylül ayında Sivas Kongrelerini toplamış ve kurtuluşa giden yol haritasını belirlemiştir. Halkın katılımına dayalı yönetim felsefesini benimseyen Atatürk, 1919 yılında Ankara'ya geçmiş ve 1920 yılında TBMM Başkanı seçilmiştir. 1920 Sevr antlaşmasının yürürlüğe girmesiyle Kurtuluş Savaşı da Kuvayı Milliye öncülüğünde başlamıştır. Bu süreçte 1920 Sarıkamış, Kars ve Gümrü'nün kurtarılışı; 1919-1921 Adana, Antep, Maraş ve Urfa mücadeleleri; Ocak 1921 1.İnönü, Nisan 1921 İkinci İnönü, Eylül 1921 Sakarya ve Eylül 1922 Büyük Taarruz ile aşama aşama devam eden büyük mücadeleler Temmuz 1923'te imzalanan Lozan antlaşması ile yeni Türkiye Cumhuriyeti devleti perçinlenmiştir.

Atatürk'ün 1923 öncesi kurtarıcılığı/devrimciliği ve de gelecek vizyonu, Velihaht Şehzade Vahdettin ile çıktığı Almanya ziyaretinde rahatsızlanması üzerine Karlsbad'da tedavi olurken tutmuş olduğu aşağıdaki notlarından anlaşılabilir (İnan, 2003). Notlarında özellikle hayat felsefesine atıf yapan Atatürk, başarıda liyakatin önemine değinmekte, gayesinin insani hırsılara ve kişisel bir menfaate dayanmadığını, vatani ve milletin daha iyi bir geleceğe ulaşması olduğunu altını çizmektedir. Bu olguların bir ordu mensubunca, henüz iktidar dönemi öncesi söylenmiş olması, olması gereken açısından not alınması ve vurgulanması gereken düşünceleridir.

“Benim elime büyük selâhiyet ve kudret geçerse, ben hayatı içtimâiyemizde arzu edilen inkılâbı bir anda yapacağım, ben bazıları gibi, efkâr-ı ulemânın (âlimlerin fikirlerinin)

yavaş yavaş benim tasavvrâtım (düşündüğüm işler) derecesinde, tasavvur ve tefekkür etmeye (tasarlamak ve düşünmek) alıştırmak suretiyle bu işin yapılabileceğini kabul etmiyorum. Böyle bir harekete karşı ruhum isyan ediyor. Neden bu kadar senelik tahsil-i âli gördükten (yüksek tahsil yaptıktan) sonra, hayât-ı medeniyye ve içtimaiyyeyi tetkik ettikten ve hürriyeti tezevvükten (hayatımı ve vakitlerimi harcadıktan) sonra avâm mertebesine ineyim? Onları kendi mertebeme çıkarırım. Ben onlar gibi değil, onlar benim gibi olsunlar.”

“Benim ihtiraslarım var, hem de pek büyükleri... Fakat bu ihtiraslar yüksek mevkiler işgal etmek veya büyük meblağlar elde etmek gibi adi emellerin tatminine tealluk etmez (dayanmaz). Ben bu ihtirasların gerçekleşmesini vatanıma büyük faydaları dokunacak, bana da liyakâtla ifâ edilmiş (hakkıyla yerine getirilmiş) bir vâzifenin canlı iç rahatlığını verecek büyük fikrin başarısında arıyorum. Bunu çok genç yaşta elde ettim, son nefesime kadar onu muhafaza edeceğim. Bütün hayatımın prensibi de bu olmuştur.”

Özetle, Atatürk’ün hayatı finansla ilişkisi açısından iki kısımda özetlenebilir. İlki, yukarıda sıralanan 1923 öncesi Atatürk’ün yaşam çizgisindeki finansla ilişkisidir. 1800’lü yıllardan itibaren Osmanlı devletinde başlayan Batılılaşma süreci ve uygulamalarının, Atatürk’ün hayatında izler bıraktığı, özellikle askeri idadideki eğitim uygulamalarının yabancı dil boyutuyla onun gelişimine katkı sunduğu, Atatürk’ün ilgili dönemin finans düşüncesine dair konulardan haberdar olduğu ve çok yönlü gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır. Eğitim aldığı Manastır askeri idadi ve İstanbul Harp Okulu, devleti oluşturan sınıflardan birisi olan askeriyeye/orduya eleman yetiştiren okullardır. Platon’a göre ordu/asker, üretici/çiftçi ve yönetici sınıf devleti oluşturan üç ana sınıftan birisidir. Platon’un bekçiler dediği Ordu mensupları, gümüşle yoğrulan ve erdemleri cesaret/savaşçılık olanlardır. Platon, ordu/askeri ve onların eğitimini eserinin III, IV, V. bölümlerinde ele almaktadır (Platon, 2002, s. 93-217). İkinci olarak Osmanlı’nın verdiği değişim kararına uygun olarak yaptığı ıslahatlar, ilan ettiği tanzimat fermanı, merkezi yönetim ve meşrutiyet sistemiyle, modern eğitim alan insanları devleti ve toplumu kurtarıcı fikriyle yetiştirdiği gibi, özellikle ordu mensuplarına devletin kurtarıcısı olarak bakmıştır. Bu kurtarıcılar, modern eğitim alan, yabancı dil bilen, Batı’yı ve iktisat ve servet ilmi gibi yeni fenleri bilen memurlar sınıfı (bürokratlar) ile asker sınıfıdır (ordu). Bu iki sınıf, kurtarıcılık fikriyle yetişen idealist ve aydınlanmacı sınıftır. Atatürk’ün yukarıda sıralanan 1923 öncesi hayat kronolojisi irdelendiğinde, almış olduğu modern eğitim ve bulunduğu görevler, çok yoğun üslendiği siyasi ve askeri görevler, içerisinde bulunduğu, dönemin ekonomik sorunlarına hâkim olduğunu gösterir. Bilhassa İzmir İktisat Kongresindeki sözleri, finansla (iktisatla) ilgili geçmiş politikalara hâkimiyetini ve sorunlara bakış açısını göstermektedir (Arıburnu, 1973): “*Milletin duçar olduğu bu hazin hal ve bu sefaletin esbabını arayacak olursak, doğrudan doğruya devlet mefhumunda buluruz. Biliyorsunuz ki, Osmanlı Devleti saltanat-ı şahsiye ve en son beş on sene zarfında da saltanat-ı meşruta esasına müsteniden idare-i hükümet ediyordu. Saltanatı şahsiyede her hususta yalnız tacidarların arzu, emel ve iradeleri hakimdir.*” “*Bu memleketin efradı ellerinde nümuneleriyle, ziraat, ticaret, sanat, say ve sapanın mümessili olsun. Artık bu memleket fakir, millet hakir değil, belki memleketimiz zenginler memleketidir. Bu yeni Türkiye’nin adına, çalışanlar diyarı denir. İşte millet böyle bir devir içinde bulunuyor, bu böyle bir devri ala edecek ve tarihini yazacaktır. Bu tarihte en büyük makam çalışanlara ait olacaktır.*”

“İktisadiyat sahasında düşünür ve konuşurken zannolunmasın ki, ecnebi sermayesine hasımız; hayır bizim memleketimiz vasi’dir. Çok sa’y ve sermayeye ihtiyacımız var. Kanunlarımıza riayet şartıyla ecnebi sermayelerine lazım gelen teminatı vermeğe her zaman hazırız. Ecnebi sermayesi bizim say’imize inzimam etsin ve bizim ile onlar için faydeli neticeler versin. Mazide, Tanzimat devrinden sonra ecnebi sermayesi müstesna bir mevkiye malikti, devlet ve hükümet ecnebi sermayesinin jandarmalığından başka bir şey yapmamıştır. Her yeni millet gibi Türkiye buna muvafakat edemez. Burasını esir ülkesi yaptırmayız.”

“İktisadiyat demek her şey demektir. Yaşamak için, mesut olmak için, mevcudiyet-i insaniye için ne lazımsa bunların kaffesi demektir, ziraat demektir, ticaret demektir, say demektir, her şey demektir.”

Yukarıda yer alan, Atatürk’ün 1923 İzmir İktisat Kongresindeki sözlerinde, finans ve iktisatla ilgili şu başlıkların öne çıktığını söyleyebiliriz.

- Ekonomik problemlerin merkezinde devlet (yönetim) bulunmaktadır.
- Servet dağılımında ve genel iktidarın kararlarında, yabancı tüccarların etkisi vardır.
- Toplum olarak zenginliğe ulaşabilmek için memleketin ve insanların potansiyel varlıklarının daha iyi kullanılması gerekmektedir, çalışkan olmak önemlidir.
- Milli bir finans politikasının oluşturulması gereklidir ve kurumlar bu politikanın bir çıktısı olarak oluşturulmalıdır.
- Yabancı sermayenin faydası, zararları ve yerinde kullanımı gereklidir ve
- İktisadın ya da finansın devletlerin geleceği için önemlidir.

2.2. Atatürk’ün İktidar Dönemi (1923 Sonrası) ve Finansla İlişkisi

Ocak 1923’de Atatürk, İzmir’in tanınmış ailelerinden ve yurtdışında eğitim görmüş; İngilizce, Fransızca, Almanca ve İspanyolca bilen ve entelektüel bir kişiliğe sahip olan Latife hanımla evlendi. Eşiyle birlikte birçok yurt içi şehir gezilerine çıkmışlardır. Yeni devlet başkanı olacak olan Atatürk, Fransızca ve Almanca bilen; kitap okuyan, müzik dinleyen, doğayı seven, ata binen, tavla-bıardo oynayan, dans etmeyi seven, temiz, düzenli giyinen, güreşe ilgi duyan ve yüzmeyi de seven bir kişiliğe sahipti. Ağustos 1923 tarihinde Atatürk TBMM Başkanı olarak seçildi. Bu görev ona aynı zamanda bugünkü Meclis başkanının görev kapsamından farklı olarak, o gün için iktidarını temsil yetkisi de vermekteydi. 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyetin ilanı ile birlikte Atatürk, ilk Cumhurbaşkanı oldu. Mart 1924’de halifelik kaldırıldı ve eğitim ve öğretimde birlik yasası çıkarıldı. Ağustos 1925’de Latife hanımdan ayrıldı. Kasım 1925’de tekke, zaviye ve türbeler kapandı. 1925 yılında ekonomik anlamda en önemli gelişmelerden birisi olarak, Aşar vergisi kaldırıldı. Bunun yanında örnek çiftlikler de kurulmaya başlandı. Bunun ilk örneği 1925’te kurulan Atatürk Orman Çiftliğidir. Aralık 1925’de uluslararası, takvim, saat ve uzunluklar kabul edildi. Ekim 1926’da Mecelle kaldırılarak, İsviçre’den alınan yeni kanun yürürlüğe konuldu. Demokrasinin bir gereği olarak 1927-1931 ve 1935 tarihlerinde de seçimle Cumhurbaşkanlığı görevi devam etti. Mayıs 1927’de sanayi teşvik kanunu çıkarıldı. Ekim 1927’de Nutkunu; Ekim 1933’de de 10.yıl Nutkunu açıkladı. Kasım 1928’de harf inkılabı yapıldı. 1931’de Türk Tarih Kurumu ve 1932’de Türk Dil Kurumu kuruldu. 1933’de İsviçreli bir Profesör Albert Malche’in raporu dikkate alınarak üniversite reformu yapıldı. Ardından aynı tarihte İstanbul Üniversitesi ve Yüksek Ziraat Enstitüsü kuruldu. Nisan 1934’de 1. Beş yıllık Sanayi Planı yürürlüğe konuldu. Kasım 1934’de Atatürk soyadını aldı. Aynı tarihte Lakap ve unvanların kullanımı kaldırıldı.

1923 sonrası Atatürk dönemi, yukarıda sıralanan kronolojik hikâyesi de dikkate alındığında; daha çok askeri kimliğinin ön planda olduğu, mücadele ve bağımsızlık dönemi olan 1923 öncesi döneminden farklılaşmaktadır. Çünkü 1923 sonrası dönem, Atatürk’ün hem liberal hem de devletçi bir politikada; siyasal olarak milli egemenliğe dayalı, ulus devlet çizgisinde hareket ettiği ve birçok kurumsal düzenlemenin gerçekleştirildiği ve siyasal ve askeri başarıların taçlanması için milli finansal düşüncesinin şekillendiği bir dönemdir. Örneğin bu dönemin siyasal ve askeri başarılarının finansal açıdan taçlanması vurgusu, İzmir İktisat Kongresinde ifade edilmiştir (Arıburnu, 1973): *“Siyasi ve askeri muvaffakiyetler ne kadar büyük olursa olsunlar, iktisadi muvaffakiyetler ile tetviç edilmezlerse husule gelen zaferler payidar olmaz, az zamanda söner. Yeni Türkiye’imizi lâıyk olduğu mertebeye isal edebilmek için, behemal iktisadiyatımıza birinci derecede ehemmiyet vermek mecburiyetindeyiz. Çünkü zamanımız tamamen bir iktisat devresinden başka bir şey değildir.”*

Atatürk'ün İzmir İktisat Kongresindeki sözleri, günümüz dünyasının bir "milli" finans dünyası olduğunun kabulüyle birebir örtüşmektedir. Çünkü günümüz devletlerinin başarısında, geleceğinde ve siyasal iktidar güçlerinin yansıtılmasında finansal kurumlar, ürünler ve stratejiler çok önemli yere sahiptir. Atatürk'ün bir asker ve devlet lideri olarak Dumlupınar'da yaptığı 1924 tarihli konuşması, devletlerin geleceği için milli finansal gücün önemini ve finansın devletler için vazgeçilmez önemini anlatmaktadır (Arıburnu, 1973): "*Hiçbir medeni devlet yoktur ki ordu ve donanmasından evvel iktisadiyatını düşünmüş olmasın. Memleket ve istiklâl müdafası için vücudu lâzım olan bütün kuvvetler ve vasıtalar iktisadiyatın inbisat ve inkişafıyla mükemmel olabilir.*"

Atatürk, özellikle Osmanlının son dönemlerinde devletin askeri olarak zayıflaması ve mağlubiyet nedenini, Avrupalı devletlerin bilgi ve birikimlerini artırmaları ve bu sonucun askeri güçlerine yansması biçiminde açıklamıştır (Gülcü, 2018, s. 104). Burada özellikle Avrupa'nın sermaye birikimindeki artış, onların hem ekonomik refahlarına hem de siyasal güçlerine artı katkılar sunmuştur. Dolayısıyla devletin finansal gücü ve üretim felsefesi, kuşkusuz hem askeri gücünün devamını hem de toplumun refahını etkileyecektir. Atatürk'ün 1925 Samsun/Çarşamba demiryolu inşasındaki sözleri, milli sermaye birikiminin önemi konusundaki yaklaşımını da desteklemektedir (Arıburnu, 1973): "*Vatandaşlarımızın milli bir sermaye ile memlekette demiryolu inşa etmek teşebbüsü, izaha muhtaç olmayan birçok noktai nazarlardan fevkalâde mühimdir.*"

Atatürk'ün iktidar dönemi finans anlayışını, Korum (1982, s. 64-78), Sabır (2006, s. 3-19) ve Eroğlu'nun (2010, s. 23-36) da çalışmalarında vurguladığı gibi 1929 büyük buhranın öncesi ve sonrası temelinde iki döneme ayırabiliriz. Birincisi, Osmanlı devleti döneminde başlamış olan ve Lozan antlaşmasıyla devam eden "*Liberal (Serbesti)*" anlayış; ikincisi, 1929 ekonomik buhranı ve Lozan antlaşmasının gümrüklerle ilgili bağlayıcı hükümlerinin sona ermesiyle birlikte uygulanmış olan "*Sosyalist (Devletçi)*" anlayıştır. Sonuçta Atatürk dönemi finans felsefesi büyük buhran sonrasında, özellikle F.List'in öncülüğünü yaptığı, milli güçleri dikkate alan ve onları devreye sokan milli ekonomi anlayışına evrilmiştir. Bu süreçte F.List'in de önem verdiği gibi zirai faaliyetlere ve kooperatifçiliğe önem verilmiş ve o dönem için devletin güçlü olduğu tarım sektörü milli ekonominin dayanağı haline getirilmiştir. Örneğin Atatürk'ün 1931 İzmir ziyaretindeki ve 1937 TBMM açılışındaki sözleri, bu milli güç (kuvvet) konusundaki düşüncelerini de yansıtabilir (Arıburnu, 1973): "*Kooperatifler... Yapmak, maddi ve manevi kuvvetleri, zeka ve maharetleri birleştirmekdir*" İzmir, 1931. "*Milli ekonominin temeli ziraattir.*" Ankara, 1937.

3. Atatürk'ün Finansal Uygulamaları ve Felsefesi

Güçlü bir asker kimliği olan Atatürk, devrimci kişiliği, millet bilinci, toplumsal vizyonu ve yeni bir devlet inşası düşünceleriyle önemli bir portredir. Bunun yanında çağdaş fikirleri ve ekonomik bakışı, reel olarak karşılık bulmuş ve kendi döneminin çok sonralarında bile birçok akademik ve siyasal çevrelerde takdir edilmiştir. Osmanlı Devleti, 19. Yüzyılda kurduğu askeri rüştiye ve idadilerle, ordunun batılı tarzda bir eğitim sistemine sahip olmasını amaçlamıştır. Bu süreçte Berlin Harp Akademisinden Goltz Paşa askeri okullardaki değişimi başlatması için görevlendirilmiş, böylece teorik derslerin yerini pratik dersler alırken, ders kitapları yeniden yazılmış ve yabancı dil öğreniminin daha ön plana alınması sağlanmış ve 1899-1902 tarihleri arasında Harp okulunda eğitim gören Atatürk'te bu değişim sürecinden etkilenmiştir (Gülcü, 2018, s. 111). Dolayısıyla Atatürk aldığı modern eğitimle iyi bir asker olmasının yanında ilgili dönemin öncü bilim insanlarından da etkilenmiş, bu yenilenme felsefesinde devletin oluşumu ve finansal kurumsallaşması üzerine düşünceleri şekillenmiştir. Bu çalışmanın konusunu oluşturan Atatürk'ün finans felsefesinin oluşumunda, Alman İktisatçı F.List'in görüşlerinin ve askeri okullarda ulusal ekonomi dersleri yanında, matematik ve felsefenin de olması gerektiğine yönelik açıklamasının (Yıldız, 2013, s. 54) etkili olduğu düşünülebilir. Çünkü 1876'da iktidara gelen II. Abdülhamit, Alman ekonomist F.List'in görüşlerine dayalı gümrük vergilerini artırmak istemiş (Demir, 2019, s. 442), böylece ulusal ekonominin rekabet gücünün artacağını

düşünmüştür. Atatürk'ün fikirlerinden de etkilendiğini söylediği, dönemin önemli düşünürlerinden Gökalp (2019, s. 153), 1923'te yayımladığı kitabında, bir ülkenin milli ekonomi ve büyük sanayisinin gelişiminin, koruma yöntemlerinin uygulanması ile başarılabileceğini vurgulamış ve Amerika'da John Roy ile Almanya'da Friedrich List'i milli iktisadın öncüsü olarak göstermiştir. Dolayısıyla bu çalışmada, Atatürk dönemi finans felsefesi, bugünden geçmişteki yaşanmışlıklar perspektifinde tartışılacak ve literatürdeki diğer çalışmalardan farklı olarak günümüz finans anlayışıyla son bölümde değerlendirilmeye çalışılacaktır. Çünkü finans, insanlar tarafından üretilir ve bu haliyle değiştirilebilir ve geliştirilebilirken; felsefe ise sadece finansal sistemlerin ne olduğunu değil, aynı zamanda ne olabileceklerini ve ne olmaları gerektiğini de inceleyerek finansın daha iyi anlaşılmasına rehberlik edebilecektir (Ippoliti, 2021, s. 708). Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde Atatürk'ün finans felsefesi; para ve sermaye piyasaları, yatırımlar ve finansal yönetim olmak üzere üç temel başlıkta değerlendirilecektir.

3.1. Para ve Sermaye Piyasaları Açısından Atatürk'ün Finans Uygulamaları ve Felsefesi

Para ve Sermaye piyasaları, bireylerin ve kurumların parasal ilişkilerinin kısa, orta ve uzun vadeli yapısıyla ilgili uygulamalardır. Para piyasalarının anahtar kurumu bankalardır. Sermaye piyasalarının anahtar kurumu ise borsalardır. Özellikle bankacılık alanı, sermaye birikimi ve mevduat kredi ilişkisiyle reel sektör üzerinde de doğrudan etkilidir. Borsalar ise sermayenin tabana yayılması ve piyasa likiditesi açısından ilgili dönemde ön plana çıkmıştır. Piyasaların ülkeler için ne denli önemli olduğunu bilen Atatürk, ulusal piyasaların oluşumuna ve bankaların gelişimine büyük önem vermiştir. Ancak Atatürk'ün iktidar döneminin başında, İstanbul Emniyet Sandığı dışında 19 ulusal banka vardı ve bu bankaların merkez dışı dağılımı oldukça sınırlıydı ve de Ziraat Bankası, toplam ulusal bankaların %96'sını bulan şube varlığıyla dikkat çekmekteydi (Çelebican,1982, s. 24). Aslında bu durum, daha çok yerel odaklı çalışan bir ulusal bankacılık olduğunu da göstermekteydi. Atatürk, güçlü bir finansal mimarinin, mevzuat alt yapısının sağlanması gerektiğine inandığından, Bankacılık ve para piyasası açısından ilgili dönemde bazı düzenlemeler yapmıştır. Örneğin 1715 sayılı ve 1930 tarihli TCMB'nin kurulması, 1933 yılında 2243 sayılı Mevduatın Korunması Kanunu, 1933 yılında 2279 Ödünç Para Verme İşleri Kanunu ve 1936 yılında çıkarılan 2999 sayılı Bankacılık Kanunu bunlardan dikkat çekenlerdir. Bu kurumlardan TCMB, bankacılık açısından etkin çalışmamış, daha çok paranın değerinin korunması ve emisyonu ile ilgilenmişti. Mevduatın korunması ve ödünç para verme işleri kanunları, özellikle yabancı bankaların işlemlerine belli kural ve sınırlamaların getirilmesi açısından önemliydi. Bunun yanında bankalara sermaye zorunluluğunun getirilmesi, tasarruf ve ticari mevduatların ayrı tutulmasının sağlanması, bankalara şirket olma zorunluluğu getirilmesi, tefeciliği, yüksek faizi önlemesi ve kredi düzenlemesi içermesi ve de zorunlu karşılık uygulamaları (Eroğlu, 2010, s. 31) belli finansal standartların oluşturulduğunu göstermekteydi. Çelebican (1982, s. 25) çalışmasında ilgili dönemde yabancı bankalar açısından toplam 15 bankanın olduğunu, bunların daha çok merkezi yurt dışında olan bankaların şubeleri gibi çalıştığını ve işlemlerinin yabancı para cinsinden yapıldığını, yabancı bankalardan sadece Osmanlı Bankası ve Selanik Bankasının merkezlerinin İstanbul'da olduğunu ve 1925'de yabancı banka sayısının 18'e çıktığını belirtmiştir. Atatürk dönemiyle birlikte ise ulusal finansal mimarinin oluşturulması önem kazanmış ve finansal olarak getirilen ve yukarıda sıralanmış olan düzenlemeler ve standartlarla yabancı banka sayısı kademeli olarak 1938'de 9'a kadar düşmüştür.

Finans felsefenin sürekli ele aldığı konulardan bir diğeri, paranın değer problemi ve bağımsız bir para politikasının varlığıdır. 1930 tarihi TCMB'nin kurulması, bağımsız bir finans politikası ve uygulamaları açısından önemlidir. Ancak bunun tüm kurumlara işlevsellik olarak yansımalarını söylemek o dönem için zordur. Çünkü Osmanlı devletinde dış ticaret ve genel ekonomik performans, ticaretin gelişmesine paralel bir biçimde değişirken, dünyanın egemen gücü İngiltere'ydı. Örneğin 18. Yüzyılda İngiltere'nin dış ticaretindeki büyüme % 1,7 iken 19. Yüzyılda bu oran % 4,5'e çıkmış; İngiltere'nin Osmanlı'ya yaptığı ihracat değeri 18. Yüzyıl

boyunca 250.000 sterlinden 19. Yüzyıl sonunda 3.700.000 sterline yükselmiştir (Tezel, 1982, s. 62). İlgili dönem için F.List'in İngiltere'nin ekonomi politikalarını, serbest ticaret sistemini kurmayı amaçlayan ve tüm ulusların kozmopolitik birliğini vurgulayan yönlerini eleştirdiği bilinmektedir (Ünal, 2013, s. 13). 19. Yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı devletinin ihracatı ağırlıklı olarak tarım ürünlerine dayalıydı. Bu dönem ihracatta İngiltere, Avusturya-Macaristan, Fransa, Almanya, Rusya, ABD ve İtalya gibi ülkeler öne çıkmakta; tütün, üzüm, ham ipek, fındık, pamuk, arpa, tiftik, ipek kozası, afyon, incir, halı ve işlenmemiş madenler ihracat açısından önem sırasına göre dikkat çeken ürünler olmakta; yabancı sermayenin dağılımı da önem sırasına göre parasal açıdan demiryolları, madenler, bankalar, sanayi ürünleri ve Düyûn-i Umûmiyye odaklıdır (Eldem, 1994, s. 118).

Atatürk dönemi dış ticaret değerlerine bakıldığında milli firmaların ihracatına önem verilmiştir. Bunun sonucunda 1923 yılına göre 1938'de ithalat %3 artarken, ihracat %71 gibi önemli bir artış göstermişti. Aslında bu durum doğru ekonomi politikaları ve uygulamalarının bir çıktısıdır. Ancak Eroğlu'nun (2010) çalışmasında da vurguladığı 1929 yılına kadar zorunlu olarak uygulanmakta olan gümrük politikalarına bağlı liberal ekonomi anlayışı dış ticaret açığını artırırken, 1930 sonrasında sosyalist ve ulusal ekonomi anlayışına dayalı uygulamalarla dış ticaret açığı pozitif dönüştür. Tablo 1'de bu değişimin süreci, ihracat, ithalat ve gümrük vergisine bağlı yapısı izlenebilir.

Tablo 1. Atatürk Dönemi dış ticaret göstergeleri (milyon TL)

Yıllar	İthalat	İhracat	Fark	*Gümrük vergisi %
1923	145	85	-60	-
1924	194	159	-35	-
1925	242	192	-50	-
1926	235	187	-48	15
1927	211	158	-53	14
1928	224	174	-50	15
1929	256	155	-101	16
1930	148	152	4	38
1931	126.6	127.2	0.6	35
1932	86	101	15	45
1933	75	96	21	50
1934	84	92	5	38
1935	89	96	7	42
1936	93	118	25	51
1937	114	137	24	46
1938	150	145	-5	33

Kaynak: Töre, 1982, s. 61, *Tezel, 1982, s. 147.

Atatürk dönemi para politikasını daha iyi değerlendirebilmek için ilgili dönemdeki diğer göstergelere de bakılmalıdır. Konu ile ilgili en kapsamlı veri, Tezel (1982)'in kitabındadır. İlgili dönemde en temel sorun, sermaye yetersizliğidir. Özellikle ulusal firmaların kredi bulma zorlukları ve sermayeye ulaşım sorunu daha ön plandadır. Eroğlu (2010, s. 23-36) ve Korum (1982, s. 64-78) Atatürk döneminde uygulanan para politikalarını, haklı olarak 1923-1929 ve 1930-1938 olmak üzere iki dönemde incelemişlerdir. Bu dönemler, ilk dönemde Lozan antlaşmasına bağlı gümrük vergileri nedeniyle liberal politikaların izlendiği ekonomi dönemi ve 1930 sonrası Büyük Buhranın da etkisiyle daha devletçi politikaların izlendiği ulusal ekonomi dönemidir. Atatürk, sermaye temini ve kullanımı için finans kurumlarının önemini çok iyi biliyordu. Örneğin banka kredileri, Atatürk'ün 16 yıllık iktidar döneminde %133 artış gösterirken; dönem başında GSMH'nın %19'unu, dönem sonunda ise %15'ini karşılamaktaydı. Buradaki azalışın temel nedeni GSMH'nın %200 gibi kredilere göre daha yüksek artış göstermesidir. Bunun yanında sermaye ihtiyacının karşılanmasında temel unsurlardan olan mevduat miktarı, 16 yıllık dönemde %286 artışla oransal olarak GSMH'ya göre çok daha yüksek bir değere sahip olmuştur. Dolayısıyla Atatürk'ün F.List'in de temel görüşü olan ulusal finansal güçlerin ve kurumların kullanılması yoluyla büyümeye inandığı anlaşılmaktadır.

İlgili dönemin yeni temel parasal anlayışını gösteren diğer bir uygulama, dolaşımdaki para miktarıyla ilgilidir. Atatürk, emisyon miktarındaki artışın ekonomik dengesizliğe neden olabileceğini bilmekte ve buna müsaade etmek istememektedir. Örneğin bu dönemde dolaşımdaki para miktarı, diğer ekonomik göstergelere göre %22 gibi çok daha düşük bir oranda artış göstermiştir. Atatürk, büyüme ve gelişmenin güçlü sermaye yapısıyla başarılabilirliğini görüyor ve piyasada dolaşan para miktarından ziyade, milli bankacılık sistemi üzerinden mevduat ve kredilerle bunu başarmayı hedefliyordu. Atatürk'ün genel bankacılık sistemi ve paranın dolaşımı ile ilgili teşhisi doğrudu, çünkü ilgili dönemin başında Tezel (1982, s. 114)'e göre; yabancı bankaların payı mevduat için %78 iken, krediler için %53'dü. 1938 yılı için bu oranlar ise sırasıyla %22 ve %25 olacaktı. Buna karşın özel Türk bankalarının mevduat içindeki payı Atatürk dönemi başında %12'den %35'e; kredilerin payı ise %5'den %26'ya yükselmişti. Aynı şekilde devlet bankalarının payı da dönem başında mevduat için %10'dan %43'e; kredilerin payı ise %42'den %49'a yükselmişti.

Tablo 2. Temel bazı parasal ve ekonomik göstergeler (milyon TL)

Yıllar	Banka Kredileri	Dolaşımdaki kağıt ve madeni para	Banka mevduatı	Gsmh	Nüfus	Vergi geliri
1923	-	-	-	633	13	95
1924	123	156	76	758	13	115
1925	134	159	89	846	13	138
1926	145	159	117	982	13	149
1927	149	159	129	892	14	163
1928	191	165	171	991	14	180
1929	204	168	211	1150	14	183
1930	214	169	207	1199	15	165
1931	201	170	212	1276	15	141
1932	175	167	184	1198	15	162
1933	181	153	190	1359	16	156
1934	191	155	185	1450	16	144
1935	200	163	195	1415	16	155
1936	220	175	244	1686	16	135
1937	280	188	272	1742	17	163
1938	287	191	294	1896	17	203

Kaynak: Tezel, 1982, s. 111.

Sermaye piyasaları açısından Atatürk dönemini daha iyi değerlendirebilmek için Osmanlı Dönemine uzanan bir yapıyı irdelemek gerekmektedir. Çünkü sermaye piyasalarının anahtar kurumu borsalardır ve kurumsal yapısı itibarıyla piyasaların geçmişine bakılması gerekmektedir. 19. Yüzyıl, Osmanlı Devleti açısından gelişime açık ve Almanya gibi Batı ülkelerini gerek eğitim, gerekse sanayileşme açısından örnek alındığı dönemdi. Bunun yanı sıra, İngiltere ile imzalanan 1838 serbest ticaret antlaşmasıyla başlayan Avrupalı ülkelere yakınlaşma süreci, 1839 Tanzimat Fermanı ilanı, 1845 İstanbul Bankasının kuruluşu, 1854 Kırım savaşı ve 1855 istikrazı, 1856 Islahat Fermanı ilanı, 1863 Osmanlı Bankasının kuruluşu, 1863'den itibaren sıklaşan istikraz tahvilleri ve 1881 Muharrem Kararnamesiyle Düyunu Umumiye'nin kurulmasıyla devam etmiştir. Bunun yanında, 1908 sonrası Osmanlı devletinde, özellikle belirginleşen liberalleşme hareketleriyle azınlıklara önemli imtiyazlar verilmiş, verilen imtiyazlarla da ilgili dönemde ciddi ölçüde aracı ve bankerlerin oluşturduğu aşırı spekülasyon yapı, kurumsal bir borsaya ihtiyacı artırmıştır. Bu ihtiyacın sonucunda 1860 yıllarda başlayan Borsa kurma çabaları, 1873 yılında "Dersaadet Tahvilat Borsası"nın Maliye Bakanlığına bağlı olarak kurulmasıyla neticelenmiştir. Osmanlı Devleti'nde borsanın kurulması, yukarıda açıklandığı gibi, önemli bir takım politik ve ekonomik olayların devamında olmuştur. Buradaki olayların detaylarına çalışma konusu kapsamında olmadığı için girilmemiştir.

Ancak, Avrupa ülkelerinin hızlı bir sanayi gelişim süreçlerine girmeleri, birçok yabancı tacirin şirketleşme faaliyetine yönelmelerine neden olmuş, azınlıklara tanınan imtiyazlar ve yasal boşluklar kullanılarak menkul kıymet yatırımları hızlanmıştır. Başlangıçta borsada işlem

gören hisse senetleri, yabancı şirketlere aittir. 1908 yılındaki II. Meşrutiyet'in ardından ise yerli şirketlerin katılımıyla 1914 Birinci Dünya Savaşına kadar İstanbul Borsasına kote devlet ve kamu kesimi borçlanma tahvili sayısı 23'e, yerli ve yabancı şirket hisse senedi sayısı 78'e, şirket tahvilleri 13'e ve toplam menkul kıymet kalemi 114'e yükselmiştir (Fertekligil, 1993, s. 45). 1873 Borsanın kuruluşunu takiben birçok politik, sosyal ve ekonomik olaylar yaşanmıştır. Örneğin 1906 yılında Borsanın tüzüğü değiştirilerek, yeni adı "Esham ve Tahvilat Borsasına" dönüştürülmüştür. Birinci Dünya Savaşıyla kapanan borsa, 1923 yılında, Yeni Türkiye hükümeti tarafından açılmış, ilk olarak kambiyo işlemlerine başlanmış ve 1929 yılına kadar geçen süre borsa için Fertekligil (1993, s. 137)'in kitabında "geçiş dönemi" olarak ifade edilmiştir. 14 Mayıs 1929 tarihinde 1447 sayılı Menkul Kıymet ve Kambiyo Borsası Kanunu kabul edilmiştir. 1929 krizinin ortaya çıkması ve tüm dünyayı etkisi altına almasıyla 1567 sayılı Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu çıkarılarak, ödemeler dengesini sağlamaya dönük kambiyo denetime başvurulmuştur. Boratav (2005, s. 60) çalışmasında 1908-1922 ile 1923-1929 dönemlerinde çarpıcı bir süreklilik arz eden benzerlik olduğunu, 1930-1939 döneminde ise farklılaşmanın belirginleştiğini vurgular. Boratav'a göre 1929'a kadar tarımsal hasılanın büyüme hızı, yeni dönem ekonomik gelişmesinin de anahtar dinamizmi olarak, milli hasılanın % 46'sını oluştururken; sanayileşme açısından ise anlamlı bir farklılık olmamıştır. Atatürk dönemi ile ilgili sermaye piyasaları açısından diğer önemli bir gelişme 1938 yılında Borsanın Ankara'ya taşınmasıdır.

Sonuç olarak Atatürk dönemi para ve sermaye piyasaları açısından finans uygulamaları değerlendirildiğinde; yabancı banka ağırlıklı ortaya çıkan bir yapının kırılabilmesi açısından önemli finansal düzenlemelerin yapıldığı, ulusal bankacılığın teşvik edildiği, ulusal bankaların kurulmasında sektörel ilişkilere önem verildiği, büyümenin emisyonla daha çok mevduat-kredi ilişkisine bağlı olarak sağlanmaya çalışıldığı, Türk Parasının değerinin korunmasına önem verildiği, sermaye piyasalarının likidite ve kambiyo açısından kullanılmaya çalışıldığı ve devlet eliyle milli bir sanayi oluşumunun başlatıldığı vurgulanmalıdır. Söz konusu bu uygulamaların, iktidar dönemi öncesi ve sonrası dönemlerde Atatürk'ün etkilendiği finansal görüşlerden hareketle bir "Ulusal Finans Anlayışı" çıktısı olduğu belirtilmelidir. Bu çıktıya en güzel örnek, ulusal banka sayısının Atatürk'ün iktidar dönemi sonunda, % 105 artması (19'dan 39'a) ve yabancı banka sayısının % 40 azalması (15'den 9'a) gerçeği gösterilebilir. Tablo 2'den, Atatürk dönemi temel parasal göstergeler de incelenebilir. Bu göstergeler, sermaye piyasaları açısından değerlendirildiğinde; Atatürk dönemi diye ifade ettiğimiz 1923-1938 dönemi, zor ve kritik bir dönem olması nedeniyle borsa, her ne kadar canlandırılmaya çalışılsa da 1929 krizinin etkisiyle menkul kıymetlerden daha çok kambiyo işlemlerine odaklanıldığı, yeni bir borsa oluşturmaktan ya da geliştirmekten daha çok, likidite problemlerinin çözülmeye çalışıldığı ve sınırlı düzenlemelerle mevcudun devam ettirilmesi biçiminde hareket edildiği söylenmelidir.

3.2. Yatırımlar Açısından Atatürk'ün Finans Uygulamaları ve Felsefesi

"Yatırım" kavramı, finans uygulama alanının ve felsefesinin temel unsurlarından birisidir. Günümüzde gerek kamusal gerekse özel sektör açısından yatırım felsefesi, büyük önem taşımaktadır. Çünkü yatırım felsefesi, bugünden daha çok, gelecekte olması gerekene dair kararlarla ilgilidir. Ülke çıkarları açısından ya da Atatürk'ün finans felsefesinin bir çıktısı olarak düşünüldüğünde; yatırım uygulamaları ve felsefesi, Türkiye Cumhuriyeti'nin temel kazanımları ve onların gelecekte konumlandırılması açısından önem taşımaktadır. Atatürk'ün yatırım felsefesinde, 1930 öncesi döneme göre 1930 sonrası, daha devletçi bir planlamanın hâkim olduğu bir uygulamalar dönemi olarak değerlendirilmiştir. 1930 öncesi, Atatürk'ün yatırım felsefesinin şekillenmesinde, Lozan antlaşmasının getirdiği gümrük vergilerinin düşüklüğüne bağlı olarak daha liberal ekonomi politikaları takip edilmiş, buna karşılık ulusal firmaların krediye erişim sorunlarının çözülmesi için bankaların oluşumları sağlanmıştır. Örneğin: İş Bankasının kurulması, Ziraat Bankasının statü değiştirmesi ve Sanayi Maadin Bankasının kurulması gibi. 1930 sonrası ise kısmen finansal kurumların varlığı, büyük buhrana bağlı olarak oluşan uluslararası sıkıntılar, daha devletçi politikaların ve güçlü finansal kurumların oluşumuna

zemin hazırlamıştır. Örneğin: TCMB'nin kurulmasıyla hem ulusal paranın değeri hem de fiyat istikrarına odaklanılmış, bu dönemde ülke sathına yayılan bir yatırım seferberliği başlatılmıştır.

Atatürk'ün iktidar döneminin başlarında 145 milyon TL ile ithalat, 85 milyon TL'lik ihracatın çok üzerindeydi. Korum'un (1982:66) çalışmasında verdiği, ithalatta öne çıkan ürünlerin yüzdelik değerleri hesaplandığında, % 43,2 ile dokuma, % 8 buğday ve un, % 7,5 şeker, % 6,2 çay, % 5,5 makine, % 5,3 demir-çelik, % 4,8 benzin; diğer ürünler olarak ise ziraat aletleri, limon, gaz yağı, hurma gibi ürünlerle devam etmektedir. Sadece burada sayılan ithalat kalemleri dikkate alındığında, ülkenin üretim gücünün zayıflığı ve iklimsel avantajlarına rağmen tarım sektöründe de ithalatın yoğun olduğu izlenmektedir. Yatırım uygulamaları ve felsefesi açısından, Atatürk'ün konuya yaklaşımı, ülkenin altyapısı olmadan sadece üst yapısıyla ülke problemlerinin çözülemeyeceği şeklindeydi. 1923 Atatürk'ün İzmir iktisat kongresindeki "Siyasi ve askeri muvaffakiyetler ne kadar büyük olursa olsunlar, iktisadi muvaffakiyetler ile tetviç edilmezlerse husule gelen zaferler payidar olmaz, az zamanda söner." sözü, Atatürk'ün ülkedeki ekonomik problemlerin çözümünün finansal başarılarla ve kurumsallaşmaya bağlı olduğunu, başarıların ancak iktisatla tamamlanacağını göstermektedir. Bu amaçla yapılan yatırım uygulamalarından bazıları şunlardır: 1930 öncesi Atatürk döneminde, imalat sanayinin büyütülmesi amacıyla 1924'te İş Bankası; 1925'te de Sanayi ve Maadin bankası kurulduğunu belirtmiştik. Kredi sorununun aşılması ve ihtiyaç duyan sektörlerin desteklenmesi amacıyla, 1924'de Ziraat Bankasının statüsü, Anonim Şirket haline getirilerek tarım sektörü desteklendi (Yücel, 2015, s. 23). 1926'da inşaat sektörünün desteklenmesi amacıyla, Emlak ve Eytam Bankası kurularak Osmanlı döneminden bugüne sermaye birikimine katkı sunan Eytam Sandıklarının Bankacılık sistemine dönüşümü sağlandı. Bunların yanında, ülkenin geniş bir yatırım ağının oluşumu ve özel sektörün bu oluşumdaki payının artırılması amacıyla, 1927'de Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarıldı.

Atatürk dönemi yatırım uygulamaları ve felsefesini daha iyi anlayabilmek amacıyla, yatırım uygulamalarına ait bazı temel değerler, revize edilen tablo 3'de sunulmuştur. Bu tabloda 1930'lu yıllardan itibaren ulusal ekonomiyi desteklemek amacıyla; gümrük vergileri ve ithalata bağlı diğer vergilerin yükseltilecek etkin olarak kullanıldığı söylenebilir. Bu süreçte her iki kurda, Türk Lirasının hem istikrarlı hem de zaman içinde kademeli bir değer kazanma süreci yaşadığını belirtebiliriz. Yatırımlar açısından asıl dikkate alınacak unsurlar ise; demir-çelik, çimento, kâğıt, cam, pamuklu dokuma, yünlü dokuma ve şeker ithalatı dâhil, ulusal üretim kapasitesiyle ülkenin ihtiyaçlarının karşılanması yüzdesidir. Tabloda yer alan bu göstergelerin, ithalat ve yurtiçi üretim dahil, ülke içindeki üretim değerlerinin payı yüzde olarak verilmiştir. Bu yüzdelere göre demir-çelik sektörünün ulusal üretim kapasitesi Atatürk döneminde artırılamamış görünmektedir. Buna karşın, kâğıt ve cam sektöründe, 1936 yılından sonra etkinlik sağlanmaya başlanmıştır. Örneğin ülke ihtiyaçlarının karşılanmasında kâğıt sektörü için %24, cam sektörü için %63 oranlarına varan ulusal üretim seviyeleri yakalanmıştır. Dokuma sektörü, ithalat açısından ilk sırada gelen sektördür. Dolayısıyla 1924'lü yıllarda, sırasıyla pamukluda %4; yünlü dokumada %19 seviyelerinden neredeyse ülke ihtiyaçlarının tamamına yakın bir üretim seviyesine ulaşılmıştır. Aynı durum çimento ve şeker üretimi için de geçerlidir. Dolayısıyla 1927 yılında uygulamaya geçirilen Teşviki Sanayi, 1932'de 1. Beş yıllık Sanayi Planı uygulamaları, sanayi göstergeleri ve üretim değerleri üzerinde büyük katkılar sunmuştur. Bu dönemde özellikle küresel krizin etkilerinin hafifletilebilmesi ve güçlü bir ulus ekonomisinin oluşturulabilmesi için 1925'de kurulan Sanayi ve Maadin Bankasının yerine 1932 yılında DSO (Devlet Sanayi Ofisi) ve Sanayi Kredi Bankası (SKB) kurulmuştur. Ancak, süreçteki radikal değişim kendini henüz tamamlamadan, 1933'te tekrar bu iki kuruluşun yerine Sümerbank kurulmuş, tek elden sanayinin desteklenmesi ve personel eğitiminin bu doğrultuda düzenlenmesi sağlanmaya çalışılmış, başka bir ifadeyle Sümerbank ülkenin başlamış olduğu Sanayi Hareketinin merkezine alınmıştır (Yücel, 2015, s. 35). Ulusal Sanayinin ihtiyaç duyduğu madenleri çıkarmak ve gerekli enerjiyi tedarik etmek için 1935'de Etibank, Türk Denizcilik sektörünü finanse etmek amacıyla 1938'de Denizbank kurulmuştur.

Tablo 3. 1923-1938 dönemi bazı temel yatırım değerleri*

Yıllar	Gümrük vergisi	İthalat d. bütün vergileri	** \$/TL	** £/TL	Demir Çelik	Çimento	Kağıt	Cam	Pamuklu dokuma	Yünlü dokuma	Şeker
1923	-				0		0	0			
1924	-				0	0,75	0	0	0,04	0,19	
1925	-		1,87	8,95	0		0	0			
1926	0,15	0,26	1,93	9,35	0		0	0			
1927	0,14	0,28	1,96	9,51	0	0,42	0	0	0,13	0,19	0,07
1928	0,15	0,29	1,97	9,57	0		0	0			
1929	0,16	0,26	2,08	10,1	0	0,49	0	0	0,12	0,24	0,10
1930	0,38	0,38	2,12	10,3	0		0	0			
1931	0,35	0,35	2,12	9,64	0		0	0			
1932	0,45	0,45	2,11	7,41	0		0	0			
1933	0,5	0,54	1,66	7,02	0		0	0			
1934	0,38	0,49	1,26	6,37	0	0,99	0	0	0,52	0,83	0,94
1935	0,42	0,56	1,26	6,17	0		0	0			
1936	0,51	0,63	1,26	6,25	0	0,97	0,13	0,61	0,55	0,86	0,75
1937	0,46	0,59	1,26	6,24	0						
1938	0,33	0,41	1,26	6,16	0	0,87	0,24	0,63	0,57	0,81	0,40

*Üretim seviyelerinin yüzde değerleri, ülkenin toplam ihtiyaçlarının yüzdesi biçimindedir.

** 1933-34 dolar altın paritesinde azalış; 1931-32-34-38 sterlin altın paritesinde azalış; 1925 sterlin altın paritesinde artış kur değerini etkilemiştir.

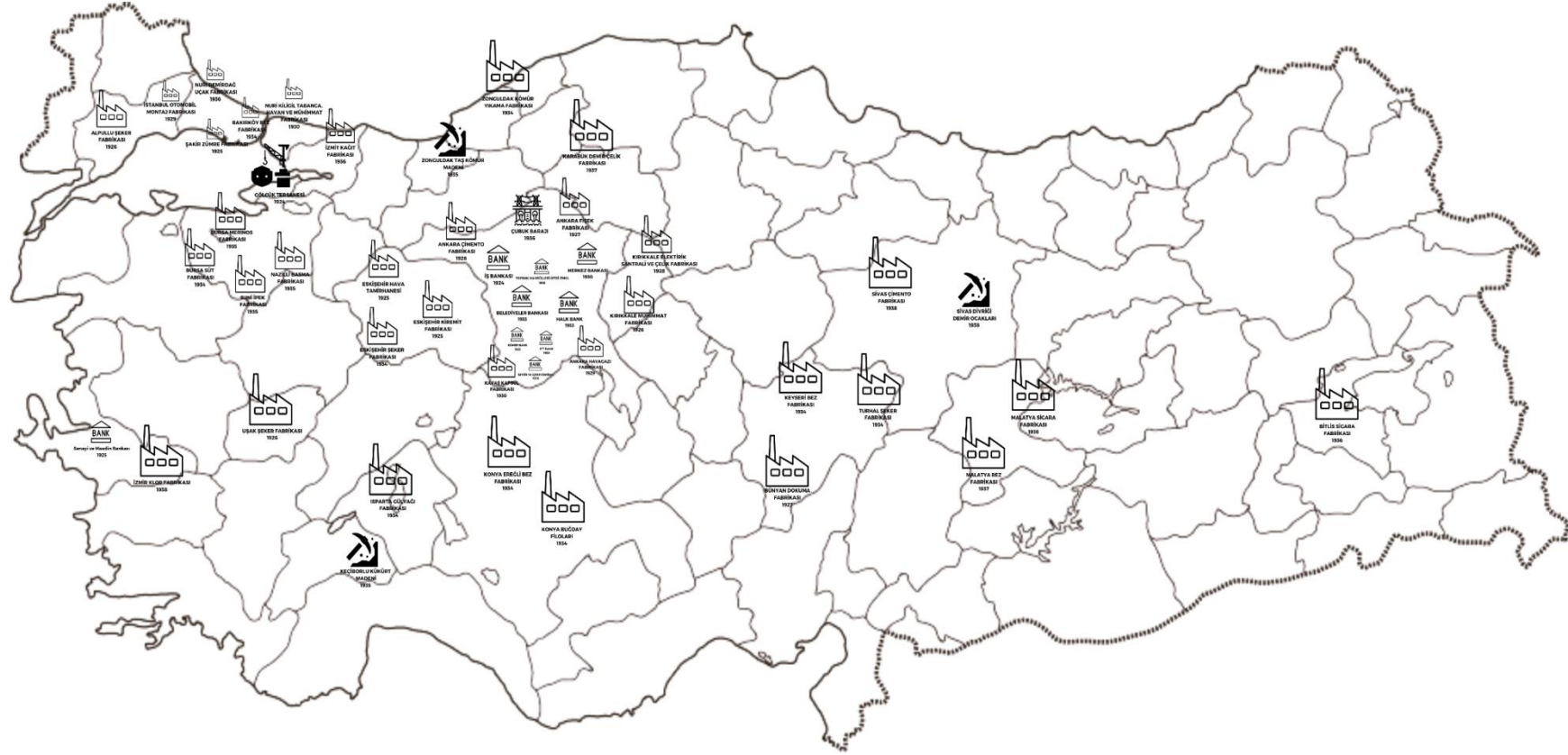
Kaynak: Tezel, 1982.

Sonuç olarak bir finans uygulaması olarak yatırımlar, bireysel açıdan üretimi desteklerken, kurumsal açıdan işletmelerin büyümesine ve gelişimine katkılar sunmaktadır. Ülke çıkarları açısından bakıldığında, yatırımların, ekonomik değerleri kadar sosyal bir yönü vardır. Özellikle, Atatürk dönemi olarak ifade edilen dönemde; ülke, hem sistemsel bir değişime gitmiş hem de yüzyıllardır süregelen bir yönetim anlayışının tüm coğrafyadaki dağılımının yeniden reorganizasyonunu hedeflemiştir. Bu süreçte yatırımlardan amaç, karlılıktan ziyade; eğitim, toplumsal kalkınma, ulus ekonomisini büyütme, sermaye birikimini sağlama, özel teşebbüsü teşvik etme, katılımcılığı artırma ve finansal olarak yeni yapılanmanın desteklenmesidir. Atatürk, ülke sathına yayılan yatırımlarla, Anadolu olarak ifade edilen şehirlerin, yeni bir yapılanma sürecine gireceklerini öngörmüş ve sadece üretim süreçlerinin değil toplumsal kalkınmanın da yeni yapılanmada oluşacak beşeri sermaye hareketleriyle hızlanacağını düşünmüştür. Bilhassa yatırım finansmanında kredi mekanizmalarının oluşturulmasına büyük önem vermiştir. Çünkü Atatürk için önemli olan, tüm sektörlerin geliştirilmesi ve ihtiyaç duyulan ürünlerin tedarikinde, ulusal kaynakların oluşturulmasıyla bölgesel gelişimin teşvikidir. Aşağıda, Atatürk dönemi yatırımlarının coğrafi haritalaması, burada belirtilen ülke sathına yayılan yatırım stratejisinin önemini daha iyi değerlendirmeye imkân verecektir. Aysan'ın (1986, s. 643) çalışmasında Atatürk dönemi yatırım felsefesi ile ilgili aşağıdaki şu değerlendirmeleri, uygulanan politikaların ideolojik liberal-sosyalist tartışmaların çok ötesinde olduğu ve ülkenin ihtiyaç duyduğu “hedef odaklı bir kalkınma” olduğunu açıklamaktadır.

“Devletin üst yapı mal ve hizmet üreten kuruluşları geliştikçe halka devredilmesini sağlayacak bir yönetim uygulanması gereklidir. Devletin tüketim malı üreten üstyapı işletmelerinin çalıştığı alanlar geliştikçe, bu alanlarda halk sermayeleri biriktikçe ve işletmeleri yönetecek yönetim yetenekleri geliştikçe, bu işletmelerin hisseleri halka satılmalıdır. Bu hisse satışından sonra da işletmelerdeki devlet yönetimi bir süre daha sürdürülebilir; ancak, devlet bu işletmeleri tümüyle devretme fırsatı buldukça bu alanlardan çekilmeli, bu hisse satışından elde edilen fonlar, gelişmemiş diğer alanlarda ve bölgelerde yeni devlet yatırımlarının yapılması için kullanılmalıdır”.

ATATÜRK DÖNEMİ YATIRIMLARIN TÜRLERİNE GÖRE COĞRAFİ HARİTALAMASI

3.3. Finansal Yönetim Açısından Atatürk'ün Finans Uygulamaları ve Felsefesi

“Finansal yönetim” kavramına, ülkesel açıdan bakıldığında; temel olarak ülkelerin ihtiyaç duyduğu uygulamalar, fonların sağlanması, korunması ve etkin olarak yönetilmesiyle ilgilidir. Günümüz devlet yapısı için çok daha önemli olan “finansal yönetim anlayışı”, Atatürk dönemi olan 1923-1938 yılları arasında çok daha anlamlıydı. Çünkü savaştan çıkmış, yıpranmış ve yağmalanmış bir ülke yönetiminden, yeni bir politik sisteme evrilen bir ülkenin, gerek sosyal gerekse kurumsal finansmanının karşılanarak güçlenmesi gerekmektedir. Böyle bir süreçte, hem özel sektörün hem kamu ve sosyal çevrenin, finansman sıkıntıları çok yüksek boyuttaydı. Sermayeye ulaşma ve bu sermayenin kullanımı konusunda bankacılık ve finansal sistem, ağırlıklı olarak yabancı kuruluşların elindeydi. Bunlara ilaveten 1. Dünya savaşını sonra erdiren birtakım anlaşmalara dayalı yükümlülükler ülkede devam etmekte ve Osmanlı döneminden devir alınan bazı borçlar bulunmaktaydı. Atatürk, askeri bir lider olması yanında çağının gerektirdiği devletin ihtiyaçlarını bilerek milli kurtuluşun ve bağımsızlığın çözümü konusunda öncülük alabilecek bir kişilikteydi. İlave olarak yeni Türkiye Cumhuriyeti, yüzyıllardır süre gelen hanedan anlayışından halk idaresini referans alan bir yönetime geçmişti. Böyle bir yapı ve ulus-devlet anlayışının odak olması, yeni bir devlet inşasını ve finansal kurumsallaşmayı gerektirmekteydi. Bu sebeple Atatürk, 16 Mart 1923’de Adana’da çiftçilerle yaptığı görüşmede, devletin yönetimindeki hükümetin finansla ilgili görevini şu şekilde açıklamıştı (Arıburnu, 1973): “*Hükümetin iki hedefi vardır: biri milletin mahfuziyeti, ikincisi milletin refahını temin etmektir.*”

Açıklamada vurgulanan “halkın korunması ve refahının sağlanması” hedeflerinin sağlanması, doğru bir finansal yönetim anlayışına dayalı olmak mecburiyetindeydi. Uygulanacak politikalar, hem temel ekonomik teorilere uygun hem de gelecek beklentileri karşılamalıydı. Atatürk, bilindiği üzere, Osmanlı’nın son dönemlerinde Batı tarzı modern bir eğitim müfredatı ile yetişmişti. O nedenle F.List’in savunduğu milli ekonomi anlayışından haberdardı. F.List, liberal ya da sosyalist sistemleri, ekonomideki milli imkânları dikkate almaması noktasında eleştiriyor ve milli imkânların zenginleşme için devreye sokulmasını öneriyordu. List, devleti insana benzetmekte, insanın yetkinleşmesinin potansiyel güçlerinin (kuvve) açığa çıkarılmasına ve geliştirilmesine bağlı olduğunu söylemekteydi. İlave olarak devlet ve milletin gelişebilmesi için de milletin ve devletin sahip olduğu kuvvetlerinin etkin kullanılması gerektiğini söylemekteydi. Böylece List, iktisatta milli unsurlara ve milliyet fikrine ulaşmaktaydı (List, 1927, s. 8-9). Ünal (2013, s. 8) List’i, kalkınma yapıcılarının, planlayıcılarının ve teorisyenlerinin büyük büyük babası olarak açıklamakta ve List’in çalışmalarında “milli ekonomi” yerine bazen “ekonomi-politik” kavramının kullanıldığını belirtmektedir. Yakut (2017, s. 7) ise milli ekonomi politikasını, sermayenin yabancıların ve ülkede yaşayan gayri Müslimlerin elinden alınarak Müslüman-Türk girişimci sınıfına verilmesiyle ilişkili olarak açıklamaktadır. Yukarıda bu bölümün hemen öncesinde belirtilen, para-sermaye piyasaları ve yatırımlar açısından Atatürk’ün finans felsefesindeki ilkeleri birlikte düşünüldüğünde, Atatürk’ün, finansın yönetiminde borçlanmadan ziyade kredi ve mevduat imkânlarının kullanılmasına dayalı *milli bir finans felsefesini* benimsediği belirtilmelidir.

Atatürk dönemi finans anlayışı, bir bütün olarak 100 yıllık tarihsel bir sürece bakışı gerektirmektedir. İlgili dönemi bugün daha iyi analiz edebilmek ve değerlendirebilmek için, finansal veri sıkıntısının aşılması oldukça önemli bir boyuttadır. Ancak eldeki mevcut veriler dikkate alındığında, aşağıdaki tablolardan izlenebileceği gibi, GSMH’ya etki edebilecek faktörler için tek taraflı regresyon analiz sonuçları, kısıtlı veriyle de olsa yapılmış ve tablo 4 ve 5’de görülebileceği üzere %93.6 ile mevduatların; %91.3 ile banka kredilerinin ve %52.8 ile vergi gelirlerinin, GSMH üzerinde etkili olduğu görülmüştür. Uygulanan politikalar ve doğru finansal stratejiler, % 200 GSMH’da artış sağlamıştır. Ülkenin ekonomik olarak geliştirilmesinde, krediler ve mevduatlar etkin olarak kullanılmıştır. Ancak, bu dönemde, finansal kurumların oluşturulması ve etkinleştirilmesine dönük uygulamalara ağırlık verildiği de vurgulanmalıdır. Literatürde Atatürk dönemi olarak terimleştirilen bu dönem, ulusal paranın

değerinin korunduğu, milli sermaye oluşumuna dönük uygulamalara ağırlık verildiği, bütçe denkleğinin sağlanması anlayışına bağlı kaldığı, ağırlıklı olarak sanayileşmede ithal ağırlıklı ürünlere odaklanıldığı, para ve maliye politikalarında ülke menfaatlerini önceliğe alan bir yapıda kaldığı, toplumsal refahın sağlanmasına ve de ülke sathına yayılmasına önem verildiği bir dönem olarak özetlenebilir.

Tablo 4. Banka kredilerinin GSMH'yı açıklamasında regresyon ve ANOVA sonuçları

Model Özeti						
Model	R	R Kare	Düzeltilmiş R Kare	Tahminlerin Standart Hatası		
1	.913 ^a	.833	.821	153.61017		
a. Sabit Değişken: Banka Kredileri						
ANOVA Sonuçları ^a						
Model	Kareler Toplamı		Df	Ortalama Kare	F	Anlamlılık
1	Regresyon	1649897.752	1	1649897.752	69.923	.000 ^b
	Artık	330345.186	14	23596.085		
	Toplam	1980242.937	15			
a. Bağımlı Değişken: GSMH						
b. Sabit Değişken: Banka Kredileri						

Tablo 5. Mevduatların GSMH'yı açıklamasında regresyon ve ANOVA sonuçları

Model Özeti						
Model	R	R Kare	Düzeltilmiş R Kare	Tahminlerin Standart Hatası		
1	.936 ^a	.876	.867	132.45053		
a. Sabit Değişken: Mevduatlar						
ANOVA Sonuçları ^a						
Model	Kareler Toplamı		Df	Ortalama Kare	F	Anlamlılık
1	Regresyon	1734638.955	1	1734638.955	98.878	.000 ^b
	Artık	245603.983	14	17543.142		
	Toplam	1980242.937	15			
a. Bağımlı Değişken: GSMH						
b. Sabit Değişken: Mevduatlar						

Finansal yönetim açısından Atatürk'ün verdiği öncelik, felsefesi gereği, milli finansal kurumların oluşturulmasıdır. Bu kurumlar vasıtasıyla hem ihtiyaç duyulan sermaye birikiminin sağlanacak hem ekonominin finansman sıkıntısı aşılabilecek ve paranın değeri korunabilecektir. Atatürk'ün yatırım felsefesi bölümünde, bu finans kurumlarının kuruluş süreçleri detaylı bir biçimde yukarıda özetlenmiştir. İlave olarak ülke sathına yayılan hem finansal hem de reel yatırım kararları, sosyal devlet anlayışı dikkate alınarak ve ülkenin dışa bağımlılığının azaltılması doğrultusunda planlanmış ve hedeflenen başarı büyük ölçüde elde edilmiştir. Finans kavramı, tek başına düşünüldüğünde ve faiz ile ilişkilendirildiğinde olumsuz bir anlam taşır. Çünkü Osmanlı döneminde, finansal tartışmalar, para vakıfları, eytam sandıkları ya da memleket sandıkları özelinde, bu söz konusu olumsuzluk dikkate alınarak yüzyıllardır yapıla geldi. Bu tartışmalar sonucunda, olumsuz anlamına rağmen ilgili dönem finans kurumlarının, toplumsal çıkar amacı ile çalışmalarına izin verildi. Atatürk'ün finans felsefesinde ise devlet odaklı etkin bir finansal mimarinin, finansal kurumlar vasıtasıyla oluşturulması planlandı ve uygulandı. Sonuçta Atatürk'ün temel finans felsefesi, milli finansal kaynakların kurumsal altyapısının sağlanması, etkinleştirilmesi, ülke ve toplum refahının sağlanması amacıyla koordinasyona odaklıdır. Bunun yanında Sabır'ın (2006) çalışmasında belirttiği üzere, ilgili dönemde gerek kaynakların kıtlığı gerekse temel ekonomik dengenin sağlanmasının günümüzdeki makro ekonomik göstergeler kadar karmaşık olmaması, dengeli bir ekonomik anlayışı ön plana çıkarmıştır. Ekonomide bu dengenin sağlanması, enflasyonist politiklardan uzak durulması, ulusal paranın değerinin korunması, mümkün olduğunca bütçe denkleğine önem verilmesi, ülke sathına yayılan bir yatırım anlayışı, yatırımlarda temel unsurun milli ve kendine yeterlilik olması, sektörel ve bölgesel dinamiklere uygun planlı bir yatırım felsefesi uygulanması, ilgili dönem için önem taşıyan ve günümüzde hala önemini koruyan devletin

düzenleyici görevinin etkin olarak piyasaya yansıtılmasıyla olmuştur. Özetle Atatürk'ün finans felsefesinin, bir bütün olarak yerli unsurları dikkate alan bir finans anlayışına dayandığı söylenebilir.

Sonuç, Öneriler ve Genel Bir Değerlendirme

İnsan, ihtiyaçları çok olan ve ihtiyaçlarını tek başına karşılayamayan doğal bir varlıktır. Tüm bilimsel doğa çalışmaları, konusunu doğadan ve olaylardan; insan bilimleri de insandan ve insanla ilgili olaylardan alırlar. Pratik felsefenin Ekonomi (Tebdir-i menzil, İlm-i İktisad, Ekonomi-Politik) alanından doğan Finans bilimi, insan ihtiyaçlarının temin aracı olan parayı temel alır. Zira para, servetin ve zenginliğin aracıdır. Atatürk'ün döneminde finans (nakd), İktisat ya da Servet İlmi içinde ifade edilmekteydi. Yine ilgili dönemde iktisat/servet ilmi öğretimi, İdadilerde başlıyordu. Sebebi, insan-servet-mutluluk arasında var olan kopmaz ilişkidir. Çünkü pratik felsefede zenginlik, bazılarınca mutluluğun kendisi kabul edildiği gibi, bazıları tarafından insanı mutluluk erdemine ulaştıran bir araç olarak kabul edilir, insan ve mutluluğuyla ilişkisi nedeniyle servet ve zenginlik öğretimi, İdadilerde başlayan modern iktisat bilimi tarafından ele alınır. Çünkü para, birlikte yaşamda ortak değişimin ve dolayısıyla gelişimin aracıdır. O nedenle para, insan yaşamının gelişimi ve değişiminde önemlidir.

Atatürk'ün finans felsefesi, bir bütün olarak “para ve sermaye piyasaları, yatırımlar ve finansal yönetim” odağında üç aşamalı, 1929 öncesi ve sonrası iki dönemli bir felsefe olarak açıklanabilir. Birey ve toplum/devlet yaşamında paranın temini ve ihtiyaçların karşılanması meselesi, doğal olarak devlet yöneticilerinin veya siyasi liderlerin piyasalara bakışını ve onların yönetim felsefelerini etkilemektedir. Örneğin altın paradan kâğıt paraya, kâğıt paradan dijital paraya dönüşüm, günümüz iktisadı, finansı ve finans felsefesini etkilediği gibi devlet yöneticilerinin veya siyasi liderlerin yönetim ve finans felsefelerini de etkilemektedir. Atatürk'ün 1929 sonrası ikinci dönem (1930-1938 yılları) finans felsefesindeki değişim de böyle bir değişimdir. Söz konusu değişim, Büyük Buhran olarak adlandırılan dünyanın en büyük krizlerinden birisinin etkisi ve geçmiş siyasi yönetimden gelen bir takım zorunlu anlaşmalardan ya da uygulamalardan kaynaklandı. O nedenle çalışmalarda Atatürk'ün finans felsefesi, 1929 öncesi daha liberal bir yaklaşım olarak değerlendirilirken; 1929 sonrasında daha devletçi bir yaklaşım taşımaktadır. Bu değişim ve yaklaşımın arkasında, “milli duruş, bağımsızlık, milletin muhafazası, milletin ihtiyaçlarına ve refahına odaklanma, kişisel çıkarlardan daha çok toplumsal çıkarı esas alma ve açıklanabilir teorik temellerden ayrılmama” gibi değişmeyen ilkeleri vardır. Bu ilkeler, genel olarak irdelendiğinde; milli duruş ile devlet ve özel sektörün finansal ihtiyaçlarının karşılanması milli finans kurumlarıyla sağlanmıştır. Atatürk'ün finansal bağımsızlık ilkesi, hem insan hem toplum ve devlet felsefesinin en temel ilkesidir. Onun değişmeyen finans ilkelerinden bazıları, halkın egemenliğinin sağlanması, toplumsal refahın artırılması ve kişiye dayalı bir anlayış yerine, millet egemenliğine dayalı bir finans anlayışının ikame edilmesidir. Atatürk dönemi yatırım uygulamalarının planlanmasına bakıldığında, vurgulanan toplumsal ve ülkesel çıkarlar ile milli refahın önemi çok daha iyi anlaşılacaktır. Çünkü Atatürk dönemi finans yatırımları ve uygulamaları, insani, ülkesel ihtiyaçların karşılanması ve ihtiyaçların ithalata dayalı temin etme yapısını kırabilmek amacıyla yapılmış yatırımlardır. Onun döneminde, hem yerli üretim artmış hem ithalata dayalı katlanılan maliyetler azalmış, hem de yurt sathına yayılan ulusal yatırım felsefesiyle toplumsal kalkınma ve gelişimin sağlanması hedeflenmiştir. Bu felsefenin temelinde yatan realite, tarıma dayalı, dış ticarete açılan ekonomik yapı ve güçlü merkezi devletin hem kırlarda hem de kentlerde sahip olduğu küçük üreticiliğin ağır bastığı yapıdır (Pamuk, 2022, s. 159). Bu yapı, Osmanlı döneminden 20. Yüzyıl Türkiye'sine devredilen, Türkiye özgü ve diğer az gelişmekte olan ülkelerden ayrılan yapıdır. Bu yapı, milli bir üretim potansiyeliyle makro ekonomik verilerde iyileşmeyi sağlayabilecek yapıydı. Dolayısıyla Atatürk döneminde tüm bunların finansmanı, geçmişteki bazı gelişmiş ülke örneklerinden hareketle belirlenmiş, borçlanmaktan ziyade ulusal mevduatlar ve krediler kullanılarak milli paranın değerini koruma planlanarak yapılmıştır.

Atatürk dönemine ilişkin araştırmalarda görülen en önemli eleştirilerden birisi, uygulanan politikaların halka ulaştırılmasında ve yaygınlaştırılmasında, öğretmen ve diğer eğitilmiş sınıf dışında yetersizliğin görülmesidir. Eğitimdeki bu olumsuz yapının, dönem itibarıyla ülkenin maddi ve beşeri sermayesindeki eksiklikten kaynakladığı belirtilebilir. Buna karşın Atatürk döneminde elde edilen başarılı uygulamalar, Avrupa basınında geniş yer alır ve bazı çalışmalarda vurgulanır. Örneğin Burak (2008, s. 226), Londra Genel Basın yazarlarından C. Jacquart'ın "Türkiye'nin Ekonomik Geleceği" raporunu incelemiş ve Atatürk'ün yedi asır öncesine dayanan fikirleri değiştirerek, 1911-1923 arası savaş sonrası uygulamalarıyla ülkeyi hızla toparlayabilmesinin, takdire şayan olduğunu belirtildiğini tespit etmiştir. Pamuk (2022, s. 87) çalışmasında, dünya ülkelerinin aralarındaki gelir farklılıklarının 19. yüzyıl başlarında oldukça düşük olduğunu ancak sanayi devrimiyle birlikte bu farklılıkların artmaya başladığını; dolayısıyla Atatürk'ün özellikle 1930 sonrası dönemde devlet eliyle sanayiye oluşturma ve büyüme girişimlerinde bulunduğunu vurgulamıştır.

Atatürk'ün finans felsefesinde yer alan ulusal unsurlarla (kuvvetler) ilgili iktisattaki değişimin en önemli çıktısı ülkeseldir. Yani finansal uygulamaların sonuçları, ülkenin temel ekonomik göstergelerine yansımıştır. Aşağıdaki tablo 6, Atatürk döneminin sonu itibarıyla, kişi başı milli gelir (KBMG) açısından Türkiye'nin ülkelere göre yapılan bir kıyaslamasıdır. Türkiye açısından bu tabloda, 1938'den 2022'ye Hindistan ve Mısır gibi ülkelere karşı göreceli bir üstünlük görünürken; Yunanistan, Japonya, Fransa ve ABD karşısında göreceli bir gerileme ve değişim durumu izlenmektedir. Bu noktada ilginç olan, aradan 100 yıllık bir süreç geçmiş olmasına rağmen, bugün neden hala finansal bir kısır döngüden çıkılamamış olması, kademeli de olsa değişmeyen ve az da olsa olumsuz yönde değişen bir çıkmaz yapının günümüze kadar taşınmış olmasıdır. Konu ile ilgili çok şey söylenebilir. Ancak geçmiş bilgilerden hareketle; biriken sorunların temelinde eğitim olduğu, insanların becerilerinin kullanılmamasına bağlı olarak istenen verimliliğin sağlanamadığı, özellikle sınırlı ya da düşük seviyede üretim teknolojisinin kullanılmasının bu kısır döngüyü çıkmaza sürüklediği söylenebilir.

Tablo 6. 1938 – 2022 KBMG (kişi başı milli gelir) karşılaştırması

Ülkeler	1938	2022
	KBMG	KBMG
Türkiye	1	1
Hindistan	0,71	0,25
Mısır	0,81	0,41
Yunanistan	1,95	1,97
Japonya	3,18	3,22
Fransa	4,32	4,55
ABD	6,85	7,22

Kaynak: 1938 değerleri Tezel (1982)'den alınmıştır. 2022 değerleri SPK'dan alınmış ve hesaplanmıştır.

Dünya, birçok açıdan çok hızlı bir değişim ve gelişim sürecindedir. Ülkemiz açısından değiştirememiş görülen sözünü ettiğimiz milli gelir tablosunu, daha iyi değerlendirebilmek ve anlayabilmek için Atatürk dönemi sonrası dünyadaki kritik finansal değişimlere ve olaylara bakılmalıdır.

Atatürk dönemi sonrası süreçte, özellikle 2. dünya savaşı olgusu, önemli finansal bir kırılmadır. Çünkü dünya, politik hükümlerlik gücünü, siyasi bir alandan paraya yani finans gücüne evirmiştir. Özellikle Bretton Woods finans sistemi, dünya ekonomik sistemini ve ülkelerini bütünüyle etkilemiş ve değiştirmiştir. Örneğin II. Dünya savaşı öncesi para birimi olarak sterlin daha ön plandayken; sonrasında ABD doları ön plana geçmiştir. 1971 yılında bu sistemin kaldırılmasıyla birlikte, doların egemenliği kaybolmamış ancak ülkeler arasında para savaşları ve ekonomik rekabet oldukça artmıştır. 1980'li yıllarla birlikte dışa açık bir ekonomik yapı, tüm dünyayı etkisine almaya başlamıştır. Belki de bu yapının öncüsü ve hazırlayıcısı Bretton Woods sistemidir. Bu dönemde dünya ticaretinde Asya ülkeleri daha ön plana çıkarken,

Türkiye'nin de içinde olduğu birçok gelişmekte olan ülke, rekabet savaşına dâhil olmuştur. 1990'lı yıllarla birlikte küreselleşme hız kazanırken, krizler de hızlanmakta ve bulaşıcılık etkisiyle birbirini takip etmekteydi. Örneğin 1992 ERM krizi, 1994 Türkiye, 1995 Meksika, 1995-96 Asya ülkeleri krizleri, 1997 Rusya, 1998 Arjantin, 1999 Brezilya ve 2000-2001 Türkiye krizleri, dünya için yeni bir finansal mimarinin habercisiydi. 2002'de dünya, finans alanında yeni bir para birimiyle tanışacak ve EURO oluşturulacaktı. AB açısından düşünülürse Euro ile birlikte, çoklu siyasal birliktelik parasal bir birliktelikle küresel bir güce ulaşmayı hedeflemişti.

2000 sonrası finansal yapı, milenyum olarak da ifade edilen, dijitalleşen ve dönüşen bir dünyayı temsil ediyordu. Teknolojik dönüşüm hız kazanırken, risk yönetimi anlayışı da finans alanı içinde yerini almaktaydı. Çünkü finansal varlık kavramı, yeni dünyada türev piyasa ürünleriyle farklı bir boyut kazanmış ve çeşitlenmiş, böylece kendisine yeni bir yön çiziyordu. Ancak 2007-2008 küresel ekonomik krizi, bir anda tüm dünyayı etkisi altına alırken, krize neden olan finansal ürünlerin başında çeşitlenmiş yapısıyla türev piyasa ürünleri gelmekteydi. Bu kriz, 1929 büyük buhranından sonraki en büyük kriz olarak gösterilecektir. Finans piyasalarının değişim ve dönüşümünde, krizler ve savaşların önemli olduğunu belirtmiştik. Bu krizi takiben 2009 yılında Satoshi Nakamoto, en önemli bir değişim olarak ilk kripto para ürünü olan Bitcoin'i dünya ile tanıştıracaktır. Bu para, merkeziyetsiz bir para sistemi olarak tanımlanırken, merkez bankalarının varlıkları sorgulanmaya başlayacaktır. Çünkü yeni bir güç olarak ortaya çıkan kripto varlık, yapısal bir dönüşüm olarak Merkez Bankalarının varlığını sorgulatırken, yeni küresel finansal güçlerin ve de varlıkların dolaşımını açıklayabilecektir. Belki de dünyada dolarizasyondan tokenizasyona⁴ geçiliyordu. Bu durum, varlık ekosistemini dijital bir ekosisteme dönüştürecektir. 2012 yılındaki küresel gelişmeler ve kırılgan yapıyla yeni finansal ürünlerden, özellikle forex piyasalar ve türev piyasalar daha ön plana çıkacaktır. Aslında bu süreç, gücün belirleyicisini, doğal bir varlıktan suni bir varlığa, yani finansal enstrümanlara kaydıran önemli bir değişimdir. 2012 sonrası artan ve değişen finansal enstrümanların kaynağı; enerji, rekabet, teknoloji, dijitalleşme, sanal dünya, yapay zeka ve Endüstri 4.0 uygulamalarındaki değişim ve gelişmelerdir. Mart 2020 Pandemisiyle birlikte ise kripto piyasalar, fark edilebilir bir yapıya evrilmiş ve dünya ülkelerinin tamamı makro ekonomik dengesizliklerle karşılaşmaya başlamışlardır. Ancak finansal olarak en dikkat çeken unsur, finansal varlık anlayışında olmuş ve kendi kendine yeterlilik ilkesi çerçevesinde tekrar milli ekonomi daha ön plana çıkmaya başlamıştır. Özet olarak 100 yıllık tarihsel bir süreçte, dünyanın finasta geldiği bu hakikat, belki de finansçıları ve finans felsefecilerini, Atatürk'ün finans felsefesini yeniden düşünmeye itmektedir. F. List'in de belirttiği korumacı ulusal ekonomi temelinde büyüyen, liberal politikalarla küresel bir güç haline gelen ve dünyayı büyüten ABD, bugün belki de yeniden belirli alanlarda ulusal politikalara odaklanmaktadır.

Sonuç olarak bu çalışma, finansal hakikatin gereği olarak Atatürk dönemi finans felsefesini tartışmak ve açıklayabilmek odaklıdır. Önceki yıllarda Atatürk dönemi para ya da ekonomi politikaları adı altında birçok yayın yapılmış, ancak Atatürk'ün finans felsefesini dikkate alan ve sorgulayan çalışmalar daha sınırlı olmuştur. Her ne kadar daha önceki bazı çalışmalarda, benzer olgular ve gerçekler tartışılmış olsa da bu çalışmada, Atatürk döneminden bugüne bağlantı kurulmaya çalışılmış ve Atatürk dönemi finans felsefesinin Türk finans yapısındaki kurucu önemi vurgulanmıştır. Atatürk'ün finans felsefesinin, kendi döneminin gerçekleri ve riskleri dikkate alınarak uygulamaları gerçekleşen, toplumsal çıkar odaklı ve milli finans güçlerine/varlıklarına dayalı bir finans felsefesi olduğu belirlenmiştir.

Kaynakça

Arıburnu, K. (1973), *Atatürk'ün Milli Ekonomi Üzerindeki Düşünceleri*, T.C.Ziraat bankası Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.

⁴ Varlıkların blok bir zincir çerçevesinde dijital olarak depolanabilir, taşınabilir ve saklanabilir hale gelmesi olarak açıklanabilir.

- Aysan, M.A. (1986), Atatürk'ün Ekonomik Görüşü: Devletçilik, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, cilt 2, sayı:6, ss. 624-644.
- Boratav, K. (2005), *Türkiye İktisat Tarihi (1908-2002)*, 9. Baskı, İmge Kitabevi, İstanbul.
- Brigham, E.F. and Houston, J.F. (2001), *Fundamentals of Financial Management*, 9. Edition, Harcourt College Publishers, USA.
- Burak, D.M. (2008), Camilla Jacquart'ın Raporuna Göre Atatürk Döneminde Türk Ekonomisi, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, cilt:16, no:1, ss.221-236.
- Çelebican, G. (1982), Atatürk Döneminde Para-Kredi Siyaseti ve Kurumlaşma Hareketi, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını*, Ankara.
- Demir, K. (2019), II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Devletinde Himaye Düşüncesi, *Adıyaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, yıl:12, sayı:33, ss.440-475.
- Eldem, V. (1994), *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Eroğlu, N. (2010), Atatürk Dönemi Para Politikaları (1923-1938), *Marmara Üniversitesi, İİBF Dergisi*, Cilt: XXVIII, Sayı:1, ss:23-36.
- Fertekligil, A. (1993), *Türkiye'de Borsanın Tarihçesi*, Borsa Tarihi Araştırmaları Serisi , İMKB Yayını, İstanbul.
- Gitman, L. J. (1991). *Principles of Managerial Finance* (6th ed.). HorperCollins.
- Gökalp, Z. (2019), *Türkçülüğün Esasları*, Maviçatı Yayınları, 2.Basım, İstanbul.
- Grinblatt, M., and Titman, S. (2002), *Financial Markets and Corporate Strategy*, The McGraw-Hill Companies, Second Edition.
- Gülcü, N. (2018), 19.Yüzyılda Askeri Okullar ve Askeri Eğitim Sistemi, Akdeniz Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı:3, ss.104-113.
- Ippoliti, E. (2021), Introduction: Philosophy for Finance, An International Review of Philosophy, <https://doi.org/10.1007/s11245-021-09759-w>.
- İnan, A.M. (2003), *Atatürk'ün Not Defterleri*, Gündoğan Yayınları, İstanbul.
- Korum, U. (1982), 1923-1999 Döneminde Türkiye'de İmalat Sanayii ve Sanayi Politikaları, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını*, Ankara.
- List, F. (1927), *Milli İktisadiyat Sistemi*, Mütercim: Haşim Nahit, Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Vekaleti Neşriyatı, Vilayet Matbaası, İstanbul.
- Lyu, Y. D. (2004). *Financial Engineering and Computation*. Cambridge University Press.
- Maarif-i Umumiye Nezareti (1900), *Leyli ve Nehari Umum Mekatib-i İdadiye-i Mülkiyeye Mahsus Olarak Maarif-i Umumiye Nezareti Celilesince Mukaddemen Tanzim ve bu defa Tadil ve Tashih Edilen "Ders Programları" İle Talimatnamedir*, Asır Matbaası, Dersaadet 1318/1900.
- Pamuk, Ş. (2022), *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Platon, (2002). *Devlet*, Tür.Hüseyin Demirhan, İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Sabır, H. (2006), Atatürk'ün Ekonomi Anlayışı, *Sayıştay Dergisi*, Sayı:62, Ankara, ss. 3-19.

- Satoshi, N. (2009), Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System, <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>(16.03.2023).
- Shiller, R.J. (2012), *Finans ve İyi Toplum*, Albaraka Yayınları 2019, çev. Erhan Aktaş, İstanbul.
- Tezel, Y.S. (1982), *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Yurt yayınları, Ankara.
- Töre, N. (1982), Atatürk Döneminin (1923-1938) Dış Ekonomik İlişkiler Politikası, Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını*, Ankara.
- Ünal, H. S. (2013), *Friedrich List, Ziya Gökalp And The National Economy Thesis In The Ottoman Empire*, A Thesis Submitted To The Graduate School Of Social Ciences Of Middle East Technical University, In Partial Fulfillment Of The Requirements For The Degree Of Master Of Science In The Department Of Economics, Prof. Dr. Eyüp Özveren, Supervisor, Ankara.
- Watson, D., and Head, A. (2010), *Corporate Finance*, Fifth Edition, Pearson Education Limited Prentice Hall, Edinburg.
- Yakut, K. (2017), *II. Meşrutiyet ve Milli Mücadele Dönemlerinde Ekonomik Yapı, Türkiye Cumhuriyeti İktisat Tarihi*, Editör. Prof.Dr.Kemal Yakut, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir.
- Yıldız, E. (2013), *Friedrich List'in Toplumsal, Siyasal ve İktisadi Görüşleri*, T.C. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Yücel, F.T. (2015), *Cumhuriyet Türkiye'sinin Sanayileşme Öyküsü*, Türkiye Teknoloji Geliştirme Vakfı (TTGV) Yayınları, Ankara.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

ARAŞTIRMACILARIN MAKALEYE KATKI ORANI BEYANI

1. yazar katkı oranı : %34
2. yazar katkı oranı : %33
3. yazar katkı oranı : %33

Cumhuriyet'ten Günümüze Türkiye'de Felsefe

Philosophy in Türkiye from the Republic to the Present

Doç. Dr. Mustafa KAYA ¹

Öz

Türkiye'nin Cumhuriyet deneyimi, "Cumhuriyet" sözcüğünü basitçe bir yönetim şekli olmaktan çok daha öte bir anlam yüküyle donatmıştır. Cumhuriyet, siyasetten ve hukuktan ekonomiye, eğitimi dine, bilimden sanata ve dile kadar toplum hayatının bütün kurumlarında hızlı ve derin bir değişikliği, bir bakıma yeni Türk tininin oluşumunu ifade etmektedir. Fakat bir tinin, ruhun oluşturulması ancak tinsel olabilir. Bir milletin tini kullandığı dilde ve onun yaratımlarında, özellikle sanat, bilim ve felsefede şekillenir. Bu tinsel yaratımların başlıca var olma koşulu özgürlüktür. Cumhuriyet'in temel özelliklerinden biri de insanın özerkliğine, özgürlüğüne ve eşitliğine dayanan bir kurum olmasıdır. Sanat, bilim ve felsefe de bu alanda verilen mücadelelerin sonucunda ortaya çıkabilir. İşte Türkiye'de felsefe Cumhuriyet'le birlikte akademik alanda bu mücadele sonucu ortaya çıkmıştır. Peki, dünden bugüne Türkiye'de felsefede ne tür değişiklikler olmuştur? Geçen yüzyıl boyunca felsefeye dair bakış açılarındaki bir değişim söz konusu mudur? Bir felsefe geleneği oluşmuş mudur? İşte bu çalışmada Cumhuriyet'ten günümüze kadar geçen yüzyılda Türkiye'deki felsefe gerçekliğini bütünlüklü bir şekilde görmeye çalışacağız. Öncelikle felsefenin yüzyıl içindeki genel seyrini özetlemeye, ardından felsefeye dair bakış açılarını yansıtmaya ve son olarak da bir felsefe geleneğimizin mevcut olup olmadığıyla ilgili tartışmaları sunacağız. Bütün bunları yaparken Cumhuriyet döneminde kurulan ilk felsefe bölümünden günümüze felsefe hocalarının deneyimleri ve görüşlerinden yararlanacağız.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, felsefe, Türkiye'de felsefe, gelenek

Makale Türü: Araştırma

Abstract

Türkiye's experience with the Republic has endowed the term "Republic" with a meaning that goes far beyond a mere form of governance. The Republic signifies a rapid and profound transformation in all aspects of society, ranging from politics and law to the economy, education, religion, science, art, and language, ultimately leading to the formation of a new Turkish mentality. However, the creation of a mentality, a soul, can only be spiritual. The spirit of a nation is shaped through the language it employs and its creations, particularly in art, science, and philosophy. The main condition of existence of these spiritual creations is freedom. One of the fundamental characteristics of the Republic is its foundation on human autonomy, freedom, and equality. Art, science, and philosophy can emerge as a result of the struggles undertaken in this field. In Türkiye, philosophy emerged in the academic arena as a result of these struggles alongside the Republic. So, what kind of changes have occurred in philosophy in Türkiye from the past to the present? Has there been a shift in perspectives on philosophy throughout the last century? Has a philosophical tradition been formed? In this study, we will attempt to comprehensively examine the reality of philosophy in Türkiye from the Republic to the present day. Firstly, we will summarize the general course of philosophy over the past century, then reflect on the perspectives on philosophy, and finally, present the debates regarding the existence of a philosophical tradition. Throughout this analysis, we will draw on the experiences and opinions of philosophy professors from the first philosophy department established during the Republican era until the present.

Keywords: Republic, philosophy, philosophy in Türkiye, tradition

Paper Type: Research

¹Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, mustafakaya@aku.edu.tr

Atf için (to cite): Kaya, M. (2023). Cumhuriyet'ten günümüze Türkiye'de felsefe. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(100. Yılında Cumhuriyet Özel Sayısı), 385-402.

Giriş

Cumhuriyet, milletimiz için her bakımdan düzenin ve istikrarın toplumun tüm katmanlarına peyderpey hakim olduğu bir dönemdir. Yıllardır devam eden savaş ortamı bitmiş, yönetimdeki belirsizlikler sona ermiştir. Ülkenin Cumhuriyet'le birlikte oluşturulan yeni kurumları, başta aydınların oluşturduğu kurumlar, özlenen “yeni toplum/yeni insan” idealini gerçekleştirme işine koyulmuşlardır. Siyaset, ekonomi, edebiyat, sanat, bilim ve felsefe hep bu gaye için kullanılmış; inkılaplar, reformlar, düzenlemeler yeni insan/yeni toplum'u meydana getirmek amacıyla yürürlüğe konulmuştur.

Gerçekten de Cumhuriyet inkılaplarının hedefi, bütün örfleri, gelenekleri ve kurumlarıyla geçmişi ortadan kaldırmak, geçmişle yeni dönem arasında bir kırılma, bir açıklık meydana getirmektir. Cumhuriyet dönemi batılılaşma hareketlerini önceki dönemlerin toplumda hissedilen aksaklıkları tamamlamaya yönelik ıslahat hareketlerinden ayıran özellikler, inkılap ve ihtilal kavramlarını içeren bir yöntemle, topyekün bir medeniyet ve kültür değiştirme hedefini gerçekleştirme noktasında toplanır. Bu nedenle Cumhuriyet döneminde artık Batılılaşmak bir amaç olmaktan çıkar, bir başlangıç noktası olur (Kafadar, 2000, s. 220).

Batılılaşma yönünde peşi sıra gerçekleştirilen inkılaplarla toplumun önemli sosyo-kültürel değişimlere uğradığı Cumhuriyet dönemi fikir hayatında, bir durağanlık yaşanır. Aslında bu durum, yüzyıllarca kendisine “teba” olarak yaklaşılan Meşruiyet dönemi insanlarından “vatandaş” özgür bireyler yaratmak amacıyla olan “Cumhuriyete geçişin kafaları özgürleştirici etkisi”yle çatışan bir olgudur (Berktaş, 2018, s. 47).

Cumhuriyet'le birlikte birçok radikal değişimin yaşandığı Türkiye'de, köklü değişimlerin gözlemlendiği kurumların başında üniversiteler gelmektedir. Üniversiteler, topluma yön vermesi bakımından her zaman öncü rol oynamıştır. Türkiye'de felsefe de Cumhuriyet'le birlikte üniversitelerde akademik bir etkinlik olarak ortaya çıkmış, farklı düşüncelere, akıllara, bireysel ve toplumsal sorunlara çözüm üretmede merkezi konumda olmuştur (Vural, 2018, s. 50). İşte bu çalışmada Cumhuriyet'ten günümüze kadar geçen yüzyılda, Türk felsefesini, Türkiye'deki felsefeyi, Türk felsefecileri ve onların kaleme aldıkları eserler ışığında değerlendirmeye çalışacağız. Kültür tarihimizde felsefenin yeri, gelişimi, felsefe dair yaklaşımlar ve bir felsefe geleneğinin var olup olmadığını analiz edeceğiz.

1. Cumhuriyet'ten Günümüze Felsefenin Genel Seyri

Felsefenin ortaya çıkışı 2500 yıl öncesine dayanmakla birlikte, felsefenin insanoğlunun düşünce dünyasında yaygın bir yer bulması 19. yüzyıl ve sonrasına dayanır. Batı Avrupalı toplumları felsefe aracılığıyla, 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar olan yaklaşık dört yüz yılda kurumlarını, değer sistemlerini, zihniyetlerini, kimliklerini, toplumsal yaşamlarını ve evren tasavvurlarını dönüştürerek geliştirmişler, insanlığı yönlendirip kontrol etmişlerdir. Bir başka ifadeyle modern Batı medeniyetinin oluşumunda felsefe etkili olmuştur (Bıçak, 2022, s. 15).

Bizde felsefenin geçmişini İslam felsefesinin parlak dönemi olarak, 12. ve 13. yüzyıllara kadar geri götürülenler olduğu gibi, Tanzimat'la başlatılanlar ve nihayet bu geçmişi Cumhuriyet dönemiyle sınırlayanlar vardır. Felsefedeki geçmişimizi Tanzimat'la veya Cumhuriyet'in kuruluşuyla başlatılanlar büyük ölçüde “felsefe”den “Batı felsefesi”ni anlamaktadırlar (Özlem, 1999, s. 256). Hilmi Ziya Ülken'e göre “Türk fikir hayatında ilk defa Ahmet Mithat Efendi'yle Batı'nın felsefe problemleri üzerinde düşünölmeye başlanır” (Ülken, 2013, s. 142). Cumhuriyet döneminde toplumsal sorunların çözümünün bilim ve felsefenin kavranılıp uygulanmasından, kurumların dönüştürülmesinden, değerlerin yeniden kurgulanmasından geçtiği düşünölmüş, istenilen yeni toplumun temelleri kuramsal olarak biçimlendirilmeye çalışılmıştır (Bıçak, 2022, s. 421).

Felsefeciden daha çok antropolog, tarihçi ve sosyologlara ihtiyaç duyulan Cumhuriyet'in ilk döneminde felsefe, daha çok akademik çevrelerde sınırlı şekilde yer

bulmuştur. Bu dönemde Darülfünun adı üniversite olarak değiştirilmiş, hocalarının önemli bir kısmı üniversite kadrosuna atanmamıştır. Felsefecilerin kendine yer bulabildiği ilk kurum 1933'te kurulan İstanbul Üniversitesi olmuştur (Kafadar, 2000, s. 244). 1933 Üniversite Reformu ile kurulan İstanbul Üniversitesi içinde yer alan Felsefe Bölümü de derinden etkilenmiş ve önceki gelenekten tamamen farklı bir şekilde yeniden şekillenmeye başlamıştır.

Reformdan önceki dönemin temel özelliği üniversitede ders veren hocaların tamamının doktoraşsız olmasıdır. Söz konusu dönemde, felsefe hocaları felsefenin problemlerini, tarihini ortaya koyan felsefe akımlarını önemli ölçüde tanımış ve anlatmışlardır. Dersleri yabancı yayınları esas alarak ansiklopedik bilgileri aktarmak ve not tutturmak suretiyle yapmışlardır. Mehmet İzzet'in belirttiği gibi, yabancı bir dildeki kitabı esas alarak ve aynı kitabı öğrencilere tavsiye ederek ders anlatılması temel yaklaşım olarak benimsenmiştir (İzzet, 1989, s. 41-42).

1933 Üniversite Reformu'ndan sonraki dönemde Batı felsefesi taraftarları hâkimdir. Reformdan sonraki 25 yıl boyunca felsefe bölümünde Hans Reichenbach, Ernst von Aster, Walter Kranz, Heinz Heimsoeth ve Joachim Ritter olmak üzere beş Alman öğretim üyesi görev yapmıştır. Bu öğretim üyelerinden özellikle Viyana Çevresi'ne yakın olan düşünürlerden biri olan Reichenbach, etkili olmuştur. Reichenbach ile birlikte Viyana Çevresi'nin pozitivist yaklaşımı felsefe bölümünde büyük bir ağırlık kazanmıştır. Bedia Akarsu'ya göre 1933 Reformu, felsefe bölümünün yazgısını değiştirmiştir. Reichenbach'ın gelişi büyük bir şanstır. O bir pozitivist filozof olarak bizdeki medrese havasını değiştirmiştir. Yetiştirdiği öğrenciler, getirdiği yeni hava, seminer tarzı ders işleyişi ve en son yayınlara varıncaya kadar getirdiği kitaplarla oluşturduğu Seminer Kitaplığı etkili olduğu unsurlar arasındadır (Akarsu, 1986, s. 181). Akarsu'nun aksine Doğan Özlem, Reichenbach'ın, modern Batı felsefesinin kısmen ikincil sayılabilecek konularıyla ilgilenen bir filozof olarak yeniden yapılanan bir bölüm için gerekli olan temel formasyon derslerinden çok ikincil konulara ağırlık vermesi dolayısıyla, bölümün gelişimine pek yararlı olmadığı kanaatindedir (Özlem, 1999, s. 259).

Ancak daha sonraları Reichenbach'ın tavsiyesiyle Almanya'dan gelen felsefe tarihi profesörü Ernst von Aster'in tarihsel ve analitik yaklaşımı pozitivist felsefeye baskın çıkmıştır. Ernst von Aster 1936 yılında Felsefe Tarihi Kürsüsü'nün başına 1939 yılında da Felsefe Bölümü Başkanlığı'na atanmıştır. Felsefe tarihini felsefe üzerine felsefe yapmak olarak anlayıp uygulayan Aster ve vermiş olduğu Antik Felsefe dersleriyle Walter Kranz, Felsefe Bölümü'nde Felsefe Tarihi alanının daha da güçlenmesini sağlamışlardır (Kafadar, 2000, s. 276).

Reichenbach'ın şekillendirdiği mantık ağırlıklı felsefe programı ile lisans eğitiminde mantık, fizik ve biyoloji derslerinden ikisini seçme zorunluluğu getirilmiştir. Bu program günümüzde Bilkent, Boğaziçi, ODTÜ gibi analitik felsefe eğitimi veren üniversitelerle bu yönde benzerlik göstermektedir. II. Dünya Savaşı'nın ardından Alman öğretim elemanlarının büyük çoğunluğu ülkelerine geri dönmüş, değişen koşullarla birlikte Amerikan etkisi eğitimde kendisini göstermeye başlamıştır (Kaynardağ, 2001, s. 384).

1940'lı ve 1950'li yıllarda Ankara Üniversitesi'nin kurulmasıyla üniversite sayısı ikiye çıkmış ve 1946 yılında üniversiteler kanunu hazırlanıp yürürlüğe konulmuştur. Yabancı hocalar dönemi biterken doktoralı hocalar felsefe sorunları hakkında düşünce üretimini artırmışlardır. Bu dönemde felsefe yayınlarında bir artış söz konusu olmuştur. Hilmi Ziya Ülken, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Macit Gökberk, Takiyettin Mengüşoğlu gibi düşünürler tarafından felsefeye girişten varlık ve bilgi felsefesine, ahlak felsefesinden din felsefesine çeşitli kitaplar kaleme alınmıştır. Bu eserlerde felsefe yapmak daha belirginleşmiş, felsefe kurmanın alt yapısı hazırlanmış ve felsefe bilinci yükselmiştir (Bıçak, 2022, s. 424).

1960'lı yıllar, demokratik kazanımların arttığı, kurumların geliştirildiği, toplumun yaşam şartlarının iyileştirilip ufkunun genişlediği dönemlerdir. Felsefe tarihimizin en önemli çalışmaları bu dönemde yayınlanmaya başlamıştır. Bu dönem Cumhuriyet'in kuruluşu ile 1933 Üniversite Reformu arasındaki dönemde dünyaya gelip, Cumhuriyet okullarında öğrenim görmüş ve birinci kuşak felsefecilerin öğrencileri olmuş ikinci kuşak felsefecilerin olduğu

dönemdir. Bu kuşağın felsefecileri, birinci kuşaktaki Batı felsefesini olduğu gibi aktaran yaklaşımdan uzaklaşarak felsefede kullanılan dilin önemine ve yeni felsefi yaklaşımların arayışına önem vermişlerdir (Vural, 2018, s. 87). Bu düşünürler arasında Bedia Akarsu, Nermi Uygur, Nihat Keklik, Teo Grünberg ve Necati Öner gibi Türkiye'de doktora yapmış öğretim üyeleri vardır.

Bu dönemde, İsmail Tunalı'nın *Grek Estetik'i* (1962), *Sanat Ontoloji* (1965) gibi araştırmalarıyla sanat felsefesinin temelleri atılmıştır. Macit Gökberk, felsefenin başvuru kaynaklarının başında gelen *Felsefe Tarihi*'ni (1961) yayınlamıştır. Nurettin Topçu ahlakla ilgili görüşlerini ve toplumdaki ahlaki durumu felsefi olarak tartışarak yayınladığı makaleleri *Ahlak Nizamı* (1961) adlı kitabında toplamıştır. Nermi Uygur *Dilin Gücü* (1962) adlı denemelerden oluşan kitabıyla dil sorununa gerçekçi bir resim sunmaktadır (Bıçak, 2022, s. 425).

1960'lı yıllarda Hilmi Ziya Ülken, *Bilgi ve Değer* (1965) adlı çalışmasında iki kavramın yapısal özelliklerini ve bunlara ilişkin tartışmaları kendi sorunları açısından yorumlamıştır. *Varlık ve Oluş* (1968) kitabında varlık sorununu felsefi bir problem olarak kurmuştur. Yine *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (1966) adlı çalışmasıyla bir başka ilke daha imza atmıştır. Necati Öner'in *Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı* (1967) ve *Klasik Mantık* (1970), Nihat Keklik'in *İslam Mantık Tarihi ve Farabi Mantığı* (1969), Teo Grünberg'in *Anlam Kuramı Üzerine Bir Araştırma* (1971), *Modern Mantık* (1970) ve *Epistemik Mantık Üzerine Bir Araştırma* (1971) adlı eserleri bu dönemdeki bilgi ve mantık alanlarındaki önemli çalışmalarıdır.

1970'ler Türkiye'de felsefenin kurumsallaşması ve yaygınlaşmasına çok büyük emek vermiş olan üçüncü kuşak felsefecilerin olduğu dönemdir. Şu an emeklilik dönemini yaşayan bu kuşağın birçok üyesi düşünce dünyası içerisinde çalışmalarını sürdürmektedir. Bu dönemin düşünürleri arasında Önay Sözer, İoanna Kuçuradı, Süleyman Hayri Bolay, Teoman Duralı, Arda Denkel, Kenan Gürsoy vb. gibi isimler yer almaktadır (Vural, 2018, s. 88). Bu kuşağın düşünürlerinin pek çoğu lisansüstü çalışmalarını Fransa'da özellikle de Sorbonne Üniversitesi'nde yapmışlardır.

1980'lerde YÖK kurulduğu ve çok dağınık olan doktora programı YÖK'le birlikte hocaların insiyatifinden alınıp bölümlerin sorumluluğuna verildiği için lisansüstü çalışmaları disiplinli bir hale gelmiştir. Sonraki yıllarda üniversite sayıları hızla artarken felsefe bölümleri ile doktoralı felsefeci sayıları da artmaktadır (Bıçak, 2022, s. 426).

İçinde bulunduğumuz 2000'li yıllar küreselleşmenin, teknolojik gelişmelerin yaşandığı, ekonomik olarak yaşam şartlarının kısmen iyileştiği, düşünce üretimi için malzemenin kolaylaştığı dönemdir. Bu dönemde Türkiye'de üniversite sayısı 200'ü aşmış, felsefe programı yürüten bölümlerin sayısı 80'e ve doktoralı felsefeci sayısı da dört binlere ulaşmıştır. Bu dönem 30'lu yaşlar ile 60'lı yaşların başında olan halen felsefe bölümlerinde aktif olarak görev yapan felsefecilerin olduğu dönemdir.

Sonuç olarak Cumhuriyet'in ilk yıllarında felsefe bölümünde görev yapan, felsefe eğitimi dahi olmayan öğretim üyelerinden 2000'li yıllarda dört bini aşkın doktoralı felsefeci sayısına sahip, dördüncü kuşak felsefecilerin yaşadığı günümüze ulaşılmıştır.

2. Cumhuriyet'ten Günümüze Türkiye'de Felsefeye Dair Yaklaşımlar

Batılı düşünürleri okuyarak ve onların düşüncelerini kullanarak felsefe anlayışlarını oluşturan felsefeciler, felsefenin Batıdaki içeriği ve görünümünü hakkında çok rahat görüşler ileri sürebilmektedir. Ancak Türkiye'deki felsefenin durumu hakkında aynı rahatlık içinde görüşler ortaya koyduklarını söylemek pek mümkün değildir. Felsefe hocaları felsefenin Türkiye'deki görünümünün kötü olduğu kanaatinde. Bu kanaati temellendirecek yeterli sayıda nesnel araştırma olmadığından kanaat genellikle hocalık sürecinde edindikleri izlenimlere dayanmaktadır. İleri sürülen düşünceler çoğunlukla farklı amaçlarla hazırlanan yazılarda, kitapların girişinde birkaç paragrafta ya da söyleşilerde dile getirilmektedir. Son yıllarda bu amaçla yapılan çalıştay ve kongrelerde Türkiye'de felsefenin durumu daha fazla ele alınmakla

birlikte Türkiye'deki felsefeyi araştırma konusu yapan çalışmalar yok denecek kadar azdır (Bıçak, 2022, s. 275).

Türkiye'de felsefeye dair yaklaşımları en iyi şekilde özetleyenlerden biri Nermi Uygur'dur. Uygur, *Türk Felsefesinin Boyutları* adlı eserinde Türkiye'de felsefeyle uğraşanları üçe ayırmıştır. Bunlardan ilk grup felsefeye ilgisiz olanlardır. Gerçekte felsefe hakkında nasıl bir duygu ve düşüncede olduklarını doğrudan doğruya açığa vurmazlar. Ne yapıyor peki bu insanlar? Hiç mi ilgileri yok felsefeyle. Elbette ki ilgileri var, uğraşları felsefe. Bunlar, ya yurt içinde ya da yurt dışında felsefe okumuş, felsefeyle ilgili yayınları ve çalışmaları olan kişilerdir. Bunlar Uygur'a göre, felsefe görevlileridir, tıpkı bir marangoz, bir avukat, bir öğretmen gibi bunlar da görevlerini yerine getirirler. Oysa felsefe herhangi bir işe, mesleğe ya da memurluğa benzemez (Uygur, 1988, s. 68-69).

İkinci grup ise "kötümserler" olarak nitelediği felsefeye karamsar yaklaşan gruptur. Bu gruptakiler sürekli bizde felsefe ve filozofun olmadığını, felsefeye yapmak için Türkçe'nin yetersiz olduğunu, toplum ve devletin felsefeye değer vermediğini, felsefe adına yaptıklarımızın Batı felsefesini ya da İslam felsefesini tekrar etmek olduğunu vb. söyleyen ve felsefeye olumsuz bakan gruptur. Üçüncü ve son grup ise, felsefeyi bir uğraş olarak edinen küçük bir topluluk olan "iyimserler"dir (Uygur, 1988, s. 70-74).

Uygur'un Türkiye'deki felsefenin durumuyla ilgili iyimser ve kötümser düşüncelere sahip düşünürlerin görüşlerini daha ayrıntılı bir şekilde ele almak felsefenin Türkiye'deki serencamını görmek açısından aydınlatıcı olacaktır.

2.1. Türkiye'de Felsefeye Kötümser Bakanlar

Cumhuriyet'in ilk yıllarında günümüzde olduğu gibi felsefeye ve felsefecilere karşı olumsuz bakış açıları ve önyargılar söz konusuydu. Felsefe, boş bir meşguliyet, felsefeci ise toplumla sağlıklı ilişkiler kuramayan bir garip ya da karanlık meçhullere yönelmiş bir mecnundur. Felsefe öğrencisine gelince, o da toplum tarafından felsefe eğitimine başlar başlamaz kaybedilmiş bir hayalperesttir (Gürsoy, 2006, s. 13). Nitekim felsefe öğrencisi Mehmet İzzet ile Yusuf Akçura arasında 1922'de yaşanan diyalog, bu olumsuz bakış açısının ilgi çekici örneklerinden biridir. Bu olayı Mehmet İzzet şöyle anlatmaktadır:

Hiç unutmam henüz tahsilde iken İstanbul'a gelmişim. Bir iyi tesadüf sayesinde Yusuf Akçura Bey'i tanımaya muvaffak olmuşum. Bana hem sert, hem sevimli olan tavıyla "Ne tahsil ediyorsunuz?" dedi. "Felsefe" cevabını alınca hükmünü kat'iyetle ifade etti: "Bize filozof değil, demirci lazım..." Bilmem bu sözün tesiriyle midir nedir o zamandan beri başkalarına felsefeden bahsetmeye ne kadar heves duysam yine biraz korkarım. Bana "Sen lüzumsuz bir adamsın" diyen bir nazarla bakacaklar diye çekinirim (İzzet, 2014, s. 325-326).²

Meşrutiyet yıllarının felsefe için belirlediği değer, görüldüğü gibi demirciliğe tercih edilmeyecek kadar lüzumsuz bir konumdadır. O yılların siyasi ve toplumsal kargaşası içinde felsefeye böyle bir değer verme belki maruz görülebilir. Ancak bu bakış açısının felsefeye ilgi açısından destekleyici veya teşvik edici olmadığı açıktır (Karakuş, 2015, s. 246).

Nermi Uygur'un felsefeye dair kötümser düşüncelere sahip olarak ifade ettiği grupta Ziya Somar, Mübahat Türker Küyel, Teoman Duralı, Arda Denkel ve Taylan Altuğ gibi düşünürleri saymak mümkündür. Bu düşünürler Türkiye'de felsefenin kültürel bir temelini olmadığını ve temelsizlikten de olumlu sonuçların çıkmadığını düşünmektedirler. Türkiye'de felsefe doktorası yapan ikinci felsefeci olan Ziya Somar, doktora öncesinde yayınladığı "Bizde Felsefe Ruhu ve Sistem Anarşizmi" adlı yazısında 1930'lu yıllardaki felsefeyi ve felsefecileri

²Düccane Cündioğlu, *Felsefe'nin Türkçesi* adlı eserinde Mehmet İzzet'in bu hatıratından hareketle, Cumhuriyet ideolojisinin, inşa edildiği günden bu yana, filozoflarla pek işi olmadığını, felsefeyi değil demiri önemseydiğini, *ehl-i hikmete* değil *ehl-i demire* rağbet ettiğini belirtir. Cündioğlu'na göre idarecilerimiz felsefeyi sevmediği gibi felsefeyi sevenleri de sevmemişler, hikmet'e ram olmamışlardır. Bu nedenle ülkemizde bu toprakların derinliklerinde bulunan ve toprağı yeşertecek hikmet'in özsuyu kurumuş, topraklarımız kupkuru bir çöle dönüşmüştür (Cündioğlu, 2017, s. 21-23).

sorgulamaktadır. Somar, II. Meşrutiyet'ten itibaren yayınlanan eserlerin derleme olduğunu, kişisel temellendirmelere dayanmadığını belirtir. Ona göre düşünce hayatında gayretsiz, kısa ve hazır yoldan gelecek her şey ölümdür. Bir düşünce sistemi, doğal ve toplumsal olaylarda görülen yeni ve her an değişen sayısız ve gerilimden doğan sıkıntı ile insanın büyük çabalar harcayarak yeniden kurgulayıp anlamlandırmasıyla ve canlı bir form gibi daima yeni menzillere yönelen özellik kazandırılmasıyla kurulabilmektedir (Somar, 2012, s. 610-11).

Somar, felsefenin birinci şartının hazır ve alışılmış şeylerden sıkıntı duymak ve şüphe etmek olduğunu; ikincisinin şüphenin, ruhu elim bir boşluğa sürükleyen melankoliye düşmesine izin vermemesi ve sıkıntıyı değer hiyerarşisi içinde yorumlaması gerektiği düşüncesindedir. Ona göre her felsefe sıradan yaşamdaki fikirleri üstünleştiren bir aşkın nizamın şemasını geliştirmiştir. Bu şema, ancak büyük gayretler sarf eden bir ruhta şekillenir. Onu içeriksiz boş bir kalıp gibi almak, kötü emellerimize koşmak, onu toprağından ayırmak, onu öldürmektir. Yıllarca bu felsefe toprağında çalışanların hala mahsul vermeyişlerinin nedenini emek harcamadan sahiplenmeye çalışan ruhlarda aramalıdır (Somar, 2012, s. 611).

Mübahat Türker Küyel'e göre Türkiye'de felsefe eylemi gerçek anlamda bilgelik sevgisi değildir. Dönemin felsefecileri yetişmiş filozoflar değil, belli bir takım felsefi görüşlerin elçileridir. Çalışmalar bilgelik sevgisi hakkında yapılan çevirilerdir (Küyel, 1976, s. 24). Küyel'e göre Cumhuriyet döneminde, çıkar kaygısı dışında, eleştirel bakış açısıyla her türlü realite üzerine düşünerek, bilimsel bilginin desteğiyle felsefi düşünceler ve eserler ortaya koymuş, bu düşünce ve eserleri ülkesinde ve dünyanın çeşitli bölgelerine yayarak etkide bulunmuş bir felsefe geleneğinden söz edilememektedir. Çünkü Cumhuriyet döneminde, ülkede gerçek anlamda filozof yetişmemiş ve felsefe yapılmamıştır (Küyel, 1976, s. 24). Cumhuriyet'in ellinci kuruluş yıldönümünde niçin filozof yetişmemiş ve felsefe yapılmamıştır şeklinde bir soruyu gereksiz gören Küyel, düşünce tarihi dikkate alındığında Türkiye'de filozofun yetişmesinin mümkün olmadığını belirtir. Fransa, Almanya ve İtalya gibi Avrupa ülkelerinde filozoflar olmasına rağmen, ülkemizde eleştirel düşünme ve felsefi düşünceyi yapıtlarında yansıtmış, uygulamış, somutlaştırmış, benimsemiş, yaşamış ve sevmiş kişiler ortaya çıkmamıştır (Küyel, 1976, s. 68).

Küyel, bir toplumda filozof yetişmesi için, toplumsal, ruhsal-bedensel ve değersel, vb gibi koşulların olması gerekir. Toplumsal koşullar olarak, bir bilim geleneğinin olması, ekonomik zenginlik, toplumsal refah, devlet koruması, dil gibi koşulların varlığı; ruhsal-bedensel olarak, üstün yetenek, uzun ömür ve felsefe tutkusu gibi koşulların varlığı; değersel olarak ise doğruluk ve gerçeklik sevgisi, saygısı, dürtüsü gibi şeylerin varlığı ve felsefe kavramı üzerinde doğru bir anlayış, felsefe sorunları gibi felsefenin kendisinden gelen bazı koşulların varlığı gereklidir. Bu koşulların tamamı bir toplumda bir araya gelmişse filozofun yetişmesi mümkündür. Bu koşullar olmadığı bir toplumda eğer bir filozof yetişiyorsa bu aykırı bir durumdur (Küyel, 1976, s. 41).

Türkiye'de felsefenin mevcut durumuyla ilgili olumsuz bakış açısına sahip düşünürlerden biri de Şaban Teoman Duralı'dır. Duralı, Türkiye'deki felsefeci yetişmemesini harf devrimine bağlamaktadır. Harf devrimi ve öz Türkçecilik akımıyla iğdiş edilmiş bir dille gündelik günöbirlik bayağı düşünme seviyesinin üstüne çıkılamamaktadır. Düşünmenin olmadığı ortamda onun ürünü olan düşünceye ihtiyaç duyulmamaktadır. Düşünmek tam anlamıyla *meditationun* karşılığı olan tefekkürdür. Salt düşünme yahut düşünce hayatının olgunluğu ile özgünlüğünü dil yansıtmaktadır. Bugün Türkçe'nin büyük bölümü Fransızca ve İngilizceden gelen yabancı kelimelerle doludur. Yabancı dillerden alınan kelimeler, üzerine düşünmeden kullanılmaktadır. Felsefenin canlı dil olduğu için günümüz Türkçesiyle Türkiye'de felsefenin bir arpa boyu yol alması mümkün değildir (Duralı, 2009, s. 14). Türkiye'deki felsefe hakkında söyleyecek parlak laflar bulamadığını belirterek durumu şöyle özetler: "Az gittik uz gittik, dere tepe düz gittik; dönüp baktık ki, arpa boyu yol gitmişiz" (Duralı, 2010, s. 13).

Duralı'ya göre filozofun hareket mahalli ve saati, içine doğduğu kültür ortamının değerleri ile çağıdır. Kültür ortamı felsefileşmiş unsurlar taşıyorsa, felsefe yapılamaz. Bir kültür ortamının barındırdığı felsefi unsurlar yahut değerler anadilde kendini göstermektedir. Anadilde felsefi anlam taşıyan sözler, deyimler ve deyişler bugünden yarına oluşturulamazlar. Anadil geliştirilmemiş yahut kötürümleştirilmişse o dilde felsefe yapma imkanı kalmamaktadır (Duralı, 2010, s. 16).

Duralı'ya göre İstanbul Üniversitesi Felsefe Bölümü'nün 1930'lardan günümüze kadar izlediği güzergahta karşılaşılan manzara Türkiye'nin yirminci yüzyılda yaşamış olduğu manevî-fikri tragedyanın özetini gözler önüne sermektedir. Duralı, harf inkılabının olumsuz sonuçları ve beraberinde getirdiği dil yıkımı yaşanmasaydı, Hilmi Ziya Ülken ve Nermi Uygur gibi felsefecilerin filozof olarak dünya sahnesinde yer alabileceğini belirtir. İstanbul Üniversitesi Felsefe Bölümü'nden özgün denebilecek bir felsefe-bilim geleneği ortaya çıkmadığını kabul eden Duralı, felsefe gibi son derece önemli etkinlik alanını, yetiştirdiği öğrencilerle, en azından, ülke genelinde tanıtılmış bulunmasını ve yetiştirdiği öğrencilerin sonraki felsefe bölümlerini kurmalarını bölümün başarısı olarak görmektedir (Duralı, 2010, s. 32).

Türkiye'deki felsefenin durumuyla ilgili karamsar görüşlere sahip olanlardan biri de Taylan Altuğ'dur. Altuğ'a göre kendi kültürümüzün birikimsizliği nedeniyle Türkiye'de felsefeden söz etmek zordur. Kültür dünyamızda felsefe yokluk olarak ortaya çıkmaktadır. Siyaset ve dini-ahlaki ideolojinin temel belirleyiciler olduğu Osmanlı toplumunda, kültür birikimi olarak rasyonel düşünce tarzında ya da kendi içinde tutarlı sistemleştirilmiş bir dünya görüşü anlamında felsefeye rastlanmamaktadır. Bu olgu Türkiyeli insanın çağdaş felsefe bilincini örtük ve açık biçimde etkilemektedir. Felsefe serüveni içinde yer alan her bireysel bilinç, bir uzaklık ya da yalıtılmış olarak ya kendi değerler dünyasından ya da felsefeden kopma şeklinde ikili bir kopuş sendromu yaşamaktadır (Altuğ, 2022, s. 25).

Altuğ'a göre Anadolu Türk toplumu rasyonel düşünce tarzı bakımından hem Batı felsefesine hem de İslam felsefesine aynı derecede uzaktır. İslam, Osmanlı dünyasına felsefi olarak değil, ideoloji olarak eklenmiştir. Türkiye'de felsefe kendi üzerine düşünmeye yöneldiğinde bu sorunla yüz yüze gelmektedir. Felsefe kendi varlığını, içerisinde yer aldığı kültür çevresine içselleştirmedikçe gerçek işlevini yerine getirememenin eksikliğini yaşayacaktır (Altuğ, 2022, s. 26). Altuğ dünya karşısında teorik bilgiden kaynaklanan rasyonel düşünme neden bizde yok? diye sorar ve buna yanıt olarak, felsefi düşüncenin, yargılarında kendi aklına dayanarak kendi kararlarını alma inisiyatifine sahip olan ve gerçeklikle arasına düşünsel bir mesafe koyan özne figürünün bulunmamasını gösterir (Altuğ, 2022, s. 27).

Altuğ'a göre özne ile nesnenin, tin ile doğanın birliğine dayalı bir ortamda, düşünce, verili olana bağımlı kaldığından kendine dönüp özgürleşme imkânı elde edememektedir. İnsanın tinsel ilgisi, ilk ve son defa verilmiş, Tanrı'nın iradesine dayanan bir evren tasarımının sınırları içinde kalmaktadır. Vahdet fikrinin egemenliği, ne toplumsal ne düşünsel düzeyde bütünden kopmaya izin vermektedir. Birey gerçeklikle kendisi arasında, kendisini ümmet birliğinin ayrılmaz bir parçası olarak algılamasını sağlayan dini ideolojiyi bulmaktadır. Bireyin gerçekliğe yönelişi daima bir mutlak ideoloji katmanından geçtiğinden bir türlü bireyleşmemektedir. Verilmiş dünya tasarımının dışında gerçekliğe soru yöneltmenin bütün yolları kapanmıştır (Altuğ, 2022, s. 27-28).

Altuğ, betimlediği düşünce üretme sorununu aşmak için, felsefenin, evrensel düşünce değerlerinin Türk kültür dünyasına kazandırmasıyla yetinmeyip, insanı, insan ilişkilerini ve bu ilişkilerin nesnelleştiği kuramsal yapıyı akılsallık düzlemine çekmesi gerektiği düşüncesindedir. Daha da önemlisi, öznenin kendisini bir akılsal varlık olarak yeni baştan kurmasının düşünsel koşullarını üretmekle de yükümlü kılmaktadır (Altuğ, 2022, s. 30). Türkiye'de felsefenin, bilimin genel olarak kuramsal düşüncenin gelişmesi için Altuğ'un betimlediği konuyu derinlikli bir şekilde araştırmak gerekmektedir.

Son olarak Arda Denkel'e göre ise Osmanlı'da teolojiden bağımsız olarak özgür ve gerekçelendirilmiş dizgesel düşünce anlamındaki felsefe hiçbir aşamada ciddi bir varlık göstermemiştir. İlk özgür düşünürler 19. Yüzyıl sonlarında rastlanmaktadır. Bu kişiler, o günlerin pozitivizminden ve çoğunlukla da Fransızca kaynaklardan okudukları Alman materyalizminden etkilenmişlerdir. Onlar düzenli felsefe eğitimi almamış; ellerine geçen bazı kitapları okuduktan sonra kendilerini felsefeye kaptıran amatör düşünürlerdi (Denkel, 1997, s. 86). Bu tespitlerden yola çıkarak Denkel, Cumhuriyet dönemi felsefecileri için felsefi bir arka plan olmadığını kabul etmektedir.

Türkiye'de felsefe bölümleri, çok sayıda felsefe diplomalı kişi, felsefe kurumları, dergileri olmasına karşın, açıkça görülen şey felsefe üretiminin nitelikçe düşüklüğüdür. Emekleme dönemi bir türlü aşılamamıştır. Tartışılan konular felsefi içerik yerine felsefeye ilişkindir. Türkiye'de felsefe yaptığını inanan kimileri felsefenin gerçek içeriğinden kaçmaktadır. Bir kesim felsefe dizgelerinin içeriğini, filozofların düşüncelerinin mantıksal yapısını, felsefe kurumlarını, savlarını ve argümanlarını tartışmak veya eleştirmek yerine, tüm bunları sanki bir kutu içine kapatıp, onlar hakkında dışardan söz ederek felsefe tartışıklarına inanmaktadırlar. Felsefecilerin tartışıklarını sandıkları şeylerin çoğunun felsefi değerleri yoktur (Denkel, 1997, s. 39).

Denkel'e göre 20. yüzyılın başlarında kimi bilim dalları Türkiye'de hızlı bir şekilde gelişip ilerlemişlerdir. Ancak felsefi düşünce için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Bunun çeşitli nedenleri vardır. Felsefenin gelişip ilerlememesinin ilk nedeni, Türk düşünürlerin, sorunlarını saptayışı ve gerekçelendirme olarak bilimden farklı olan, kendisine tümüyle yabancı kalmış bir düşünce biçimi olan felsefeyle karşılaşmış olmasıdır. Türk felsefeciler bir yandan alanlarında gelişmeye çalışırken diğer yandan da yaptıklarının sindirilmesi için savaşımlardır. İkinci neden ise felsefi düşüncenin kendi doğasından kaynaklanan güçlüklerdir. Sözelimi bilimlerde sınıflama ve genellemeler çok basit bir şekilde yapılırken, felsefede gereken düşünce biçimi çok daha karmaşık, çetrefil uzun mantıksal çıkarım ve ilişkilendirmelerle kurulan, anlaması güç bir yapıya sahiptir. Son olarak felsefede ustalık kazanmak, temelde yerleşik bir gelenek gerektirirken, sıfırdan başlayan bizler bu geleneği henüz kurma aşamasındayız (Denkel, 1997, s. 80-81).

Sonuç olarak Küyel ve Duralı gibi felsefeciler ileri sürdükleri gerekçelerle Türkiye'de felsefenin yapılabileceğine kapılarını kapatarak hata yapmışlardır. Denkel, felsefe yapmanın üst seviyede Batılı anlayışla gerçekleşeceğini vurgulamakta ve ona yaklaşmayı önererek daha gerçekçi davranmaktadır. Ancak felsefede içkin olan özgürlük felsefecinin serbestçe kendi kurgularının peşinde gitmesini gerektirmektedir.

2.2. Türkiye'de Felsefeye İyimsen Bakanlar

Türkiye'de felsefenin geliştiğini ve gelişme süreçlerinde olduğu yönünde görüş bildiren iyimsen felsefeciler, felsefe hakkında daha gerçekçidirler. Bunlar arasında Hilmi Ziya Ülken, Nermi Uygur, Macit Gökberk ve Ahmet İnam gibi felsefecileri saymak mümkündür.

Hilmi Ziya Ülken, felsefenin Türkiye'de yaşadığı çeşitli sorunları gerçekçi bir şekilde ele almaktadır. Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* adlı çalışmasında ılımlı bir tavır sergilemektedir. Dönemin felsefecilerini tek tek anarak haklarında bilgi vermektedir. Ülken'e göre Türk düşüncesi Mehmet İzzet ve İsmail Hakkı Baltacıoğlu gibi fikir sentezi verecek kafalar yetiştirmiştir. Yeni nesiller fenomenoloji, yeni ontoloji, felsefi antropoloji yönünde, bilim felsefesi ve yeni mantıkla araştırmalar yapmaktadır. Henüz olgunluk eserlerini vermemişlerse de Batı fikir dünyasına açılan pencerenin her zamankinden daha geniş, ufkunun her zamankinden daha zengin oluşu, gelecek için iyimsen olmayı sağlamaktadır (Ülken, 2013, s. 783) Ülken'in bu tespit ve değerlendirmeleri çağdaş Türk düşünce tarihiyle ilgili en gerçekçi yaklaşımdır. Ülken'in iyimsenliği, ölünceye kadar üretkenliğini sürdürmesinden, çok sayıda felsefe hocasının düşünceleriyle kitaplarını tanıttırmışından, meslektaşlarına atıf yapmasından,

genç doçentlerin yeni çıkan kitapları hakkında tanıtıcı yazılar yazmasından kaynaklanmaktadır (Bıçak, 2022, s. 284).

Macit Gökberk, Ülken gibi Türkiye'deki felsefenin serüveni hakkında iyimser bir tavra sahiptir. Yapılan devrimler nedeniyle Aydınlanma sürecinde olduğumuzu, ağır da olsa iyi yönde gittiğimizi kabul etmektedir. Ona göre Aydınlanma çağına giren ve Batılılaşan Türkiye'de felsefe, yaşamın kılavuzu olmalıdır. Batı'nın geçirdiği aşamayı geçirmek zorundadır. Rönesans'tan bu yana Batı kültürüne kılavuz olan, yol gösteren dünya görüşü aydınlanmadır. Aydınlanma, yaşamın kurallarını ve ilkelerini aklın ışığıyla bulmak, onları aklın eleştirisinden geçirmek ve onlara göre yaşamaktır. Gökberk'e göre aydınlanma sürecinde olan Türkiye için felsefe yaşamsal değerdedir (Gökberk, 1983, s. 6).

Gökberk'e göre Cumhuriyet'le birlikte dinle bağlarını gevşeten Türkiye'de dinin boşluğunu sadece felsefe doldurabilir. Gerçekliği bir bütün olarak değil de parçalı olarak ifade eden bilimin aksine felsefe tıpkı din gibi bütüncü bir görüş getirir. Bunun için dinden boşalan yeri, felsefenin doldurmasından başka çare yoktur (Gökberk, 1983, s. 6-7). Din ile felsefe belli ortak sorulardan hareket etmelerine rağmen farklı sonuçlara ulaşırlar. Dinin yanıtı ortaklaşa hayal gücünün ürünüdür ve inanç niteliğini kazanmaktadır. Felsefeninki ise düşüncede işlemekten oluşur ve eleştiriye açıktır (Gökberk, 1997, s. 126-27). Gökberk'e göre kültürel olarak değişen dünyada, "nereye gidiyoruz, girdiğimiz ya da girmek zorunda olduğumuz bu çağın, bu kültür çevresinin özellikleri, ilkeleri nelerdir?" şeklindeki soruları yanıtlamak için felsefe, Türkiye'de hayati bir öneme sahiptir (Gökberk, 1982, s. 24). Sonuç olarak Gökberk, her ne kadar felsefenin dinin yerini nasıl dolduracağına dair yeterince açıklama yapmamasına rağmen, Türkiye'nin modernleşip gelişmesinin felsefenin gelişmesini sağlayacağını düşünmektedir.

Nermi Uygur, Türkiye'deki felsefeyle ilgili en iyi çalışma olan *Türk Felsefesinin Boyutları*'nda bir yandan felsefedeki yetersizlikleri ve sorunları dile getirmekte, diğer yandan haksız eleştirilere karşı tavır almaktadır. Uygur kimsenin dile getirmediği yalın bir gerçeğe işaret etmektedir: Gerekli incelemeleri yapmadan felsefedeki varlığımızı küçümsemek doğru değildir (Uygur, 1988, s. 24). Bu yalın gerçek maalesef Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze yerine getirilmemiştir.

Uygur, Türkiye'deki felsefenin geldiği durumu ele alırken felsefe tanımlarının kölesi olmamamızı, felsefeyi darlaştırmayacak, yeniliklere açık tutacak ve ileriki olanaklara kapamayacak uzmanca bir anlayış sergilememiz gerektiğini belirtir. Yaptığı felsefe çalışmaları nedeniyle kendinden önceki felsefeyle uğraşanları hayal kırıklığına uğrattığını ve kendinden sonra geleceklerin de onu şaşkırtacak işleri yapmalarının doğal olacağını kabul ederek felsefe yapmanın kişiden kişiye değiştiğini söyleyen Uygur, her çağın insanı gibi belli bir ufkun insanı olarak, felsefenin geleceğinden umutludur (Uygur, 1988, s. 15-17).

Uygur, felsefeyle ilgileri ve ilişkileri farklı yönlerden de olsa, içerden de dışarıdan da bakılsa Türkiye'deki felsefe konusu açıldığında herkesi hoşnutsuzluk sardığının altını çizmektedir. Felsefeyle ilgili her kesimin Türkiye'deki felsefeyle ilgili bir şeyler yapmak konusunda kaygısının ortak olduğunu dile getirmektedir (Uygur, 1988, s. 79). Hoşnutsuzluktan hoşnut olma durumuna geçmek ve Türkiye'de felsefenin geleceği hakkında konuşmak için, yarınki değişikliklerin bugünkü tavırlarla başlayacağını düşünerek, felsefenin bugününe karşılaştırma tabanı olarak bakılmalıdır. Bugünkü felsefede sürüp gitmesi istenilmeyen şeyler ile felsefede bugün gerçekleşmiş olsaydılar dört elle sarılacak unsurların neler olduklarının tespit edilmesini gerekli görmektedir (Uygur, 1988, s. 23).

Uygur'a göre felsefenin durumunu anlamak için felsefe ürünleri değişik açılardan ele alınmalıdır. Hiçbir felsefe ürünü kişiden bağımsız bir çalışma olmadığından, belli bir felsefenin durumunu ortaya çıkarmak için, bakış noktaları, yönelişleri, ulaşılmak istenen amaçları, seçimleri, kesitleri, önemsemeleri, çıkarımları ve değerlendirmeleri araştırılmalıdır (Uygur, 1988, s. 24). Sıralanan bu unsurların, felsefenin tek tanımı ya da anlayışı olmadığını, onu dar bir

çerçevede ele almanın yanlış olacağını göstermektedir. Türkiye'de felsefenin nasıl anlaşıldığını aydınlatmak için belli bir çabayla felsefe karşısındaki en önemli davranışların neler olduklarının öğrenilmesini isteyen Uygur, Türkçe'de felsefe deyiminin kullanıldığı bağlamlardan hareket edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Uygur, 1988, s. 25-26).

Uygur'a göre halk felsefe hakkında şu iki görüşe sahiptir. İlk olarak halk, felsefeyi işe yaramaz bir takım düşünceler yığını olarak, filozofu ise durmadan tuhaf şeyler tasarlayan insanlar olarak görür. İkincisi halka göre felsefe başlıbaşına bir güç alanı, filozoflar ise herkese benzemediğini göstermiş, zor şeylerin ustalarıdır. Felsefe, gizlinin, derin olanın, akıl almazın, uçsuz bucaksızın yörenesi olduğu, felsefede üstün ve yüce şeylerin yaratılıp kotarıldığı, halkın aklının ermediği alan olarak düşünülmektedir (Uygur, 1988, s. 28-29). Uygur, edebiyatçıların, sanatçıların, ressamların, bilim ile teknik insanların, kültür bilimiyle uğraşanların felsefeyle ilişkileri üzerinde de durmaktadır. Bunun yanında dini çevrelerin felsefeye yaklaşımları da ele alınmıştır. Uygur'un belirttiğine göre dini kesim, temel yargısı olumlu da olsa olumsuz da olsa, dinsel evren anlayışı için tehlikeli de yararlı da niteleseler felsefeyi ve filozofları önemsemektedirler. Felsefeyi tehlikeli görenler, felsefeye özgü yöntem ve etkinlik ile dine özgü inanç ve öğreti arasındaki köklü bağdaşmazlığı gerekçe olarak öne sürmektedirler. Onlara göre din, gönül işidir, felsefe ise zihin. Yine din çocuksu bir saflıkla bağlanmaktadır oysa felsefe hınzırca bir didiklemeyle ayrılıktır. Ancak felsefeye din açısından bakan herkesin ona eleştirel olarak baktığını söylemek haksızlık olur. Bugün Türkiye'de felsefeyi, özellikle de din felsefesini, dinin bir parçası olarak görüp yüceltenler de vardır (Uygur, 1988, s. 37).

Bir ülkede felsefenin ne durumda olduğunu açığa çıkarmak için o ülkedeki devlet işleyişini belli bir çerçevede göz önüne almanın zorunluluğuna işaret eden Uygur, bu yapılmadıkça felsefenin varolma tabanı üzerinde tam bir aydınlık sağlanamayacağı görüşündedir. Nerede, ne zaman olursa olsun, yöneldiği başlıca amaçlar, önemle sarıldığı konular, örtük açık sorduğu sorular, aradığı çözümler bakımından felsefe, içinde yer aldığı devletin düzenine, o devlete özgü felsefe anlayışına bağlıdır. Pek çok insan etkinliği gibi felsefenin de var olması bu varlığın özgürlük boyutlarıyla gelişme olanakları, dönüp dolaşım, devletin felsefe karşısındaki tutumunu hesaba katmadan açıklanamamaktadır (Uygur, 1988, s. 42). Ancak Uygur, felsefenin önünü açmak ve onu güçlendirmek için devlet desteğinin önemli olduğunu belirtmekle beraber desteğin alınmasına mesafeli yaklaşmaktadır. Devlet desteğinin, felsefenin nasıl yapılması yönünde telkinleri beraberinde getireceği, bunun da felsefede yaratıcılığı engelleyeceğini belirtmektedir (Uygur, 1988, s. 83-84).

Uygur, felsefi bilinçle felsefe yapmayı gerekli görmektedir. Felsefe anlayışlarındaki farklılıklara rağmen, diğer felsefeciler gibi Türk felsefesinin de etkinlik alanı üzerinde aydınlık bir bilincinin olması; bu bilinci hep uyanık tutması; zamanla gelişen koşullarını hakkını vererek eleştirel bir çekidüzene kavuşturulması gerekir (Uygur, 1988, s. 109-110). Felsefenin uğraştığı sorunların önemli bir kısmı, felsefeden bağımsız olarak gerçekleşmiş alanlardan geldiği için, felsefe başka alanlarla içten bir ilişki kurmalıdır. Felsefenin sorular yumağı açısından değişmez bir dağarcığının olmadığını düşünen Uygur, felsefenin dışa açılmasının, varlığını yitirmesi şöyle dursun, tam tersine, ne yaptığını bildiği sürece, felsefeyi başarıyla ayakta tutan en güvenilir etken olduğu düşüncesindedir. Büzülüp kısırlaşmamak, dağılıp ufalanmamak isteyen her felsefe gibi Türk felsefesi de kendi yolunu yordamını, kendi gücünü, sınırını, en verimli dönemlerinde bile, hiç eksilmeyen bir ayıklıkla aydınlık tutmak zorundadır. Bunu gerçekleştirmek için de felsefenin her zaman her yerde amaçlaması gereken öğeleri olan, aydınlık düşünme, eleştirel zihin, hoşgörülü anlayış felsefeciler tarafından içselleştirilmelidir (Uygur, 1988, s. 110-113).

Nermi Uygur, felsefenin tıkanıklığını aşmanın ve yeni düşünceler üretmenin yolunun felsefe bilincinden geçtiğini ortaya koymaktadır. "Taşınma felsefeyle düşünme değirmeni dönmez. Kendi felsefemizi kendimiz üretmek zorundayız" (Uygur, 1986, s. 139) düşüncesini dile getirirken Uygur, felsefe yapmanın gerekliliğini vurgulamaktadır. Başka bir ifadeyle kendimize ve felsefeye karşı olan sorumluluklarımızı yerine getirmemiz gerektiğini hatırlatmaktadır. Bizden filozof çıkmaz türünden bir takım iniltilerden kurtulmayı önermektedir.

Batı felsefesini aktarıırken sızlanmaktan; aktarmanın gerekliliğini de ‘geleneksizlik’ ile ‘çevre yoksunluğu’na dayandırmaktan vazgeçilmelidir. Biz felsefe yapamayız iddiasını ileri sürenleri de bozguna görmektedir. Ona göre suya uzaktan bakıp burada yüzülmez gibi bahanelerle oyalanmak yerine yüzmek denenmelidir (Uygur, 1986, s. 142-43). Uygur açık bir şekilde amasız, lakinsiz, felsefe yapma sorumluluğunu yerine getirmemizi istemektedir. Böyle bir felsefenin nasıl yapılacağını da *Felsefenin Çağrısı* adlı eserinde anlatmaktadır.

Son olarak Uygur’a göre felsefe, o ülkenin konuştuğu dile bağlıdır. Bizim için felsefe Türkçe’de dile getirilendir. Bu bağlamda dilin iyi kullanılması ve Türkçe bilincinin artırılması gerekmektedir. Felsefenin gelişmesine katkı sağlayan bir başka unsur da Türk felsefesinin dünya felsefesine açık tutulmasıdır (Uygur, 1988, s. 107-108). Uygur yaptığı açıklamalarla Türkiye’de felsefenin sanıldığı kadar kötü olmadığını düşünmektedir. Onun iyimserliğinin kaynağı kendi kuşağı başta olmak üzere Türkiye’de felsefe yapıldığının farkında olmasıdır.

Felsefeye dair iyimser bir bakış açısına sahip olan düşünürlerden biri de Ahmet İnam’dır. İnam, üniversitelerdeki felsefe bölümlerini, çıkan dergileri, yayınlanan kitapları, diğer etkinlikleri göz önüne alarak Türkiye’de felsefe ırmağının olduğunu kabul eder. Bununla birlikte bizdeki felsefe ırmağının Batı’da akan ana felsefe ırmağına doğru çok cılız bir şekilde aktığını, çok az Türk filozofun kendi kültüründen çıkan ırmakla beraber ana ırmağa katılabildiğini belirtir. Ona göre kültürden beslenerek ana felsefe ırmağına akan dereler, o kültürün yaşama dünyasından, dil bahçesinden, düşünce mimarisinden, sanat çiçeklerinden, inanç müziğinden, bilim ağacından, yaşam toprağından beslenen bir ırmak olarak ana ırmağa kavuşmalıdır (İnam, 2009, s. 129-130). İnam’a göre kültürün yaşama dünyası keşfedilmelidir. Yaşama dünyası, düşüncenin beslendiği, kavramların köklerinin kendisinden oluştuğu dünyadır. Bu dünyanın imkanlarıyla ortaya çıkan dil bahçesi o kültürün, o yaşam biçiminin ortaya koyduğu dil bahçesidir. Her kültürün düşünce mimarisi vardır. Dil bahçesindeki bilim ağaçları o yaşama dünyasının evrensel bilime katkısıdır. Felsefe ırmağı ağaçların köklerinden geçerek ulaşır ana ırmağına, o kültürün diliyle, sanatıyla, inancıyla, bilimiyle işleyerek felsefeye katılabilir (İnam, 2009, s. 130).

Ahmet İnam felsefenin yapılış tarzlarından hareketle Türkiye’deki felsefe anlayışlarını, akademik felsefeyi gerçekleştirenler ve “cıvık” felsefe yapanlar olarak ikiye ayırmaktadır. Ona göre akademik felsefe, çoğunlukla üniversitelerde akademisyen felsefeciler tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu felsefecilerin bazıları Batı’da yapılanları taklit etmektedir. Taklidi, Batı dillerinde de Türkçe’de de yapsalar, taklit felsefenin yararlı yanları olsa da kültüre kalıcı etkilerde bulunamamaktadır. Bununla birlikte Batı dilleriyle Batı’da yapılan katkılar akademik felsefenin önemli bir kısmını oluşturmaktadır (İnam, 2009, s. 130-131).

İnam, “cıvık felsefe” adı altında ise sözde felsefe çalışmaları, günün sorunları etkisinde, çağrışımları yürütülen sığ bir düşünce işleyişi içinde titizliği olmayan gazete makaleleri biçiminde yapılan felsefeyi ifade etmektedir (İnam, 2009, s. 131). Bu iki felsefeye yapma tarzına ilaveten İnam, “türküleme” yoluyla yapılan bir felsefe şeklinden daha bahseder. Bu felsefe ise felsefeyi besleyen yaşama dünyasını keşfetmek için, bu dünyayı görmeyi engelleyen dil kalıplarının, düşünce kalıplarının kırılmasına dayanır. Türküleme, dilin felsefe üzerinde yaptığı baskıyı hafifletip kendimiz olanı keşfetme yollarından biridir (İnam, 2009, s. 131). Felsefenin kurtarıcı olmadığını kabul eden İnam’a göre, felsefe her şeyden önce, gerçekliğe ve düşüncelere bir bakış biçimi, bir tavır, bir yaşama biçimi, bir duyuş, algılayış, kavrayış ve düşünme tarzıdır. Bu tavır anlaşılardan öğrenmeye çalıştığımız felsefe tarihinin, felsefe yanıtlarının bir anlamı olmamaktadır (İnam, 2009, s. 137).

İnam, Türkiye’de felsefenin oluştuğunu, ebedi, siyasi, sosyolojik renkleriyle felsefe cereyanlarının belirginleştiğini, felsefecilerin akademilerde sayılarının arttığını, doktoralıların çoğaldığını ifade etmekte, bu kalabalıktan ileride özgün düşünürlerin çıkabileceğinin altını çizmektedir. Felsefe zor bir iş olduğundan zaman istemektedir. Kültürümüz, farklı arayışların düşünürlerini ortaya çıkaracak bir harman yeri olma yolundadır. Düşünce ince işçilik

gerektirdiği için, ayrıntıların hakkını vermeyi göze alan yavuz insanlar yetişmelidir. Düşünce üretmek sabır işidir; bir kişinin, birkaç kişinin değil kuşakların yetişmesine ihtiyaç vardır. Ancak yüksek tepeleri nice çile, nice sıkıntıyla tırmanmayı başarmış olanlarda düşünce kanatları oluşabilmektedir. Uçmayı hak edenler onlardır. Yerçekimini anlamayanların uçuşu hayaldir (İnam, 2009, s. 137).

Felsefe yapmayı Batılıların çok iyi uyguladıkları felsefe tekniklerini kullanarak, ancak kendi dilimiz ile kültürümüzde yapılabileceğini düşünen İnam, Alman, İtalyan, İspanyol, Fransız kültürüyle felsefeyi özdeşleştirmeyi felsefedeki gafletlerin en hazini olarak görmektedir. Ona göre bir felsefe anlayışı dışındakileri felsefe saymamak felsefe dünyasını bilmemektir (İnam, 2009, s. 133). Felsefe hangi kültürde yapılırsa yapılsın, gerçekten yapılabiliyorsa evrensellik taşır (İnam, 2009, s. 138).

Ahmet İnam, felsefenin neden kültürümüze buyur edildiği ve neden dışarıdan almaya değer görüldüğü konusunda şu soruları sıralamaktadır: 1. Düşüncelerimizi, eylemlerimizi, değerlerimizi rasyonel bir tarzda temellendirmek için mi? 2. Batı'nın bir parçası olmaya çalıştığımız için mi? 3. Düşüncelerimizi, eylemlerimizi, değerlerimizi, anlamak, yorumlamak, yeniden gözden geçirmek, kültürümüzü taze ve diri kılmak için mi? 4. İnsan olmak felsefe yapmayı gerektirdiği, felsefe yapamayanın "tam insan" olmadığı düşüncesi ile mi? 5. Felsefe düşünsel açıdan yaşamımızdan gelen sıkıntılara çare bulduğu için mi? 6. Felsefesiz bir kültür, yaşam damarları kesilmiş bir insana benzediği için mi? (İnam, 2004, s. 65-66) Bu sorular üzerine düşünmek ve tartışmak Türkiye'de felsefenin ve felsefecilerin durumunu daha iyi anlamamızı sağlayacaktır. Ahmet İnam, ortaya attığı görüşlerle gerçekçi ve ayrıntılı bir resim sunmaktadır. Bazı yetersizliklerden bahsetmiş olsa da yine de karamsar bir resim çizmemektedir.

Sonuç olarak felsefecilerin Türkiye'deki felsefe hakkında çizdikleri portreye bakıldığında, karamsarların toptancı yorumları bir kenara bırakılırsa, hem iyimserler hem de kötümserler felsefenin ciddi sorunlarının olduğunu farkındadır. Karamsarlar felsefe sistemlerinin taklit edildiği, hazır konulduğu, haberdar olmak ve ders kitapları için felsefenin okunduğu, filozofun çıkabilmesinin imkansızlığı, dilin yetersizliği, saf düşünce üretiminin eksikliği, özgür düşüncenin eksikliği, kaynak eser yetersizliği ve geleneksizlik gibi iddialarla felsefeyi olumsuzlamaktadırlar. İyimserler ise bazı düşünürlerin felsefede sentez yapabilme aşamasına geldiklerini, aydınlanma süreci işlemekte ve amaca varılacağı, dinin yerine felsefenin geçebileceği düşüncesindedirler. Araştırmadan felsefedeki varlığımızın küçümsememesini, felsefe terimini geniş anlamda kullanarak felsefe adına yapılan şeyleri tanımayı, gelecekteki felsefe için bugünün iyi araştırılması gerektiğini, hoşnutsuzluktan kurtulup üretilenlerin incelenmesini, felsefe yapabilme kültürünün oluştuğu ve ürünlerin biraz daha vakit alabileceğini ileri sürerek felsefe olumlu bir gidişin varlığını kabul etmektedir. Yine iyimserler felsefede yapılanlardan hareketle felsefenin geleceğini iyileştirme kaygıları taşımaktadırlar (Bıçak, 2022, s. 291).

3. Türkiye'de Bir Felsefe Geleneği Var mı?

Türkiye'de sıklıkla tartışılan konulardan biri gelenek tartışmasıdır. Genel tavır, bizde filozofun olmadığı, düşüncelerde bir özgünlüğün olmadığı dolayısıyla da bir geleneğe sahip olmadığımız şeklinde özetlenmektedir. Ancak bu tür temelsiz çıkarımların anlamsız olduğu söylenebilir. Her toplumda olduğu gibi Türkiye de değer sistemleri üzerinden düşünce geleneklerine sahiptir. Eğitim, siyaset, hukuk, edebiyat, bilim, sanat, tarih vb. gibi sayısız alanda çeşitli şekillerde düşünce gelenekleri mevcuttur.

Düşünce gelenekleri bir sorun hakkında ileri sürülmüş düşüncelerin farklı düşünürlerce tartışılmasıyla ve sonraki kuşaklarca da temel konuların tartışılmaya devam etmesiyle oluşmaktadır. Bir başka ifadeyle gelenekler farklı yaklaşımların eleştirilmesi, tartışılması, red ya da kabulü, birleştirilmesi ve sürekliliğiyle ortaya çıkmaktadır. Ancak Türkiye'de felsefenin pek çok alanıyla ilgili yüzlerce yayın kaleme alınmış olmasına rağmen, metinleri üreten

düşünürlerin birbiriyle eleştirel bir diyaloga girmemeleri ve konuyu aralarında tartışmalarını bir felsefe geleneğine imkan tanımamaktadır. Eleştiri ve tartışmanın olmaması, üretilen düşünceler yığınının düşünce geleneklerine dönüşmesinin önündeki en önemli engellerdendir (Bıçak, 2022, s. 540-541).

Düşünce geleneklerinin oluşmasının bazı aşamaları vardır. Bunlardan ilki alanın temel sorunları ve sorunlarla ilgili düşünceleri kurgulayarak eleştirel değerlendirmelerden geçiren kaynak eserlerin üretilmesidir. Bir diğer aşama ise bu eserlerdeki düşüncelerin eleştirel değerlendirmesini yapan, onları tartışan konuya yeni bakış açıları getiren çalışmaların yayınlanmasıdır. Yayınlanan çalışmalardaki içeriklerin eleştirilip tartışılması ve bu tartışmanın sonraki kuşaklarca sürdürülmesi o alanda bir düşünce geleneğinin oluştuğunun işaretidir.

Türkiye’de felsefe alanına geldiğimizde, yeterli düşünce üretimi gerçekleşmediği ve üretilenler hakkında da hiçbir tartışma yapılmadığından bir felsefe geleneği oluşmamıştır. Bu husus çok sık dile getirilmekle birlikte, geleneğin ne olduğu ve felsefe geleneğiyle ne anlaşıldığı, geleneğin ne olmadığı üzerinde felsefi değerlendirmeler çok azdır.

Türkiye’deki felsefeciler, düşünce üretiminin dolayısıyla felsefe yapmanın temel ayaklarından birinin gelenek olduğunun farkındadırlar. Ülken, geleneği gerçekçi bir şekilde açıklayan ve Türkiye’de düşünce geleneklerinin oluşması için en çok çaba harcayanların en önünde gelir. Ona göre hiçbir fikir tek bir insanın eseri değildir. Her kişi kendinden önce gelenlerin kurduğu binaya bir taş ilave ederek onu kendisinden sonrakilere bırakmaktadır. Büyük keşifler ve icatlar bile böyle hazırlanmış olan zeminler üzerinde kurulmuştur. Çevresinde büyük etki yapmış olan kitaplardan çoğu böyle meydana gelmiştir. Her icadın, her düşüncenin ya da kitabın bir mazisi vardır, bir geleneğin ürünüdür (Ülken, 2012, s. 357).

Düşünürlerin gelenekle ilişkisini tasvir eden Ülken, ölü fikirle orijinal fikir arasındaki farkı da gelenekle açıklamaktadır. Bir düşüncenin orijinalliği, konuyla ilgili bütün düşüncelerden farklı olmasıyla ortaya çıkmaz. Tersine orijinallik, ait olduğu bir gelenekteki bütün düşünceleri yeni ihtiyaçlar doğrultusunda birleştirmekle kazanılmaktadır. Gelenek yeni düşüncelerin ortaya çıkmasını beslemektedir. Ülken’e göre düşünce gelenekleri ne kadar kuvvetli ise yeni kurgular ve tahliller yapma imkanı o kadar fazladır. Düşünce geleneklerinin büyük filozofların neden olduğu düşünce akımlarından doğduklarını da vurgulamaktadır. Ülken, bazen, düşünce geleneklerinin ortaçağdaki gibi hareketsiz kalıp cansız bir kalıba dönüştüklerinin altını çizmektedir (Ülken, 2012, s. 357). Geleneklerin cansızlaşmalarının nedeni düşünürlerin düştüğü toplumsal çemberlerdir. Somutu, olayı geri plana itip soyutu tercih eden yaklaşımlar düşünce üretememektir. Toplumu sarsan çember kırılınca karşılaştırma ve eleştiri ortaya çıkmaktadır. (Ülken, 2012, s. 358).

Ülken’e göre yeni bir şey yaratmak için eskinin içinden geçmek, eskinin bütün ihtiyaçlarını duyduktan sonra onu tenkit ve ikmal etmek lazımdır. Türkiye’de çok yeni olan felsefe hareketlerinde yaratıcı olmak için bundan başka bir yol düşünülemez. Her gelen büsbütün yeni bir hakikatten bahseder, herkes yeni bir kuş dili konuşursa mefhumlar üzerinde anlaşmaya asla imkan olmayacaktır. Gerçek düşünürü, ölü bir geleneğin doğurduğu mistikleşen düşünürden ve hiçbir geleneğe bağlanmayan, kaybolmaya mahkum harcı alem düşünürden ayırmak gerektiğini belirten Ülken’e göre ortaçağda medrese ve tekkede yetişenler kısmi yaratıcılardır. Ülken, Tanzimat’tan sonra kozmopolit muhitte harcı alem entelektüellerin ortaya çıktıklarını ve bunların meşhurluğunun, toplum için yeni şeyler söylemek, herkesi hayrete düşürmek, hiçbir tarafa bağlanmamak, mütemadiyen kendi kendini nakzetmek olduğunu ileri sürmektedir (Ülken, 2012, s. 358-359).

Türkiye’de gelenekçiler ile ilericilerin çatışmalarını da konu edinen Ülken’e göre gelenekçiler, ilerlemecileri, fikirlerinin köksüzlüğüyle ve milleti uçuruma sürüklemekle itham ederlerken, ilerlemeciler de gelenekçileri milleti dondurup hareketsizleştirmekle ve medeni seviyeden geri bırakmakla itham etmektedirler. Her iki tarafın ortak sorunu gelenek sorunu

üzerinde düşünmemeleridir. Kısa makalelerinde Ülken geleneğin önemini ve Türkiye'deki sorunu iyi bir şekilde vermektedir.

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Türkiye'de felsefe ve bilimin gelişmesini sağlamak için düşünce geleneğinin kurulmasını gerekli görmektedir. Tıp, hukuk, askeri ve teknik konularda geleneklerin geliştiğini kabul eden Fındıkoğlu'na göre düşünce hayatın özünü oluşturan bilim ve felsefe alanında bir geleneğimiz oluşmamıştır. Kurulacak gelenek düşünce ortamını meydana getirecek, düşünürlerin emekleriyle oluşacak birikim milli kültürü zenginleştirecektir (Fındıkoğlu, 2012, s. 287). Bir memleketin düşünce hayatının gerektirdiği servet ve zenginlik nesillerin emeği olarak, medreselerin kendilerini dönüştürmemelerini, modern mektepler ile medreselerin bütünleştirilememesini, öğretim sisteminde iki farklı anlayışın meydana gelmesini, eski servetin önce bir kenara bırakılmasını ve sonra reddedilmesini görmektedir. Avrupa'nın bilim ve felsefedeki gelişmişliği karşısında gösterilen şaşkınlığın nedenleri üzerinde durulmamasını da garip karşılamaktadır. Fındıkoğlu eskiden mevcut olan düşünce geleneğini, modern bilim ve felsefe anlayışını tanıdıktan sonra da devam ettirebilmesini düşünce üretiminin can alıcı noktalarından biri olarak görmektedir. Ona göre medreseyle modern mektepler sentezlenebilseydi geleneksel düşünceler modern mekteplere aktarılabilseydi istenilen seviyede başarılı bir Darülfünun'a sahip olunabilecekti. Fındıkoğlu, Avrupa zihniyeti ile düşünce geleneğini kavrayıp geliştiremediğimiz, geleneksizlik ve istikrarsızlık yüzünden manevi servetimizi heba ettiğimiz, düşünce okulları oluşturamadığımız altını çizmektedir (Fındıkoğlu, 2012, s. 286). Fındıkoğlu tarihsel, kurumlar şartları göz önüne alarak geleneğin önemini vurgulamakta ve nasıl kurulacağına ilişkin gerçekçi ipuçları vermektedir. Ona göre bir felsefe geleneğinin kurulması için öncelikle dini ve siyasi düşüncelerle, bilimsel ve felsefi düşünceleri birbirinden ayırmalıyız. Başka bir ifadeyle bilimsel ve felsefi bir faaliyetin özgürlüğünü gerçekleştirmeliyiz. Bunu başarmanın yolu da her şeyi ehline bırakmakla olacaktır (Fındıkoğlu, 2012, s. 287-288).

Küyel'e göre toplumda genel olarak bir felsefe geleneği varsa, eskiden kurulmuş ise o gelenek öldürülmeyip, herhangi bir yoldan, bireylerce, topluluklarca ya da devletçe yaşatılmalıdır. Eğer toplumda genel olarak bir felsefe geleneği yoksa kurulmalıdır (Küyel, 1976, s. 28). Toplumda genel olarak filozofun yetişmesi için, her şeyden önce, o toplumda kurulu felsefe geleneğiyle göreneğinin, felsefenin ana çizgisini ve özünü veren anlayışın olması şarttır. Küyel, idealize ettiği bir felsefe anlayışı çerçevesinde bir gelenek tasavvur etmektedir. Ona göre İslam düşüncesi geleneği belli bir felsefe geleneği olarak Türkiye'de sürmektedir (Küyel, 1976, s. 62). Bu gelenek, felsefe ya da genel olarak felsefe geleneği değildir. Çünkü genel olarak felsefe geleneği, Prometheus'un ateşinde simgeleşen, Aristoteles'te uyumlu evren önünde saygılı şaşkınlık olarak dile getirilen, evren ve insan karşısında eleştirici düşünceyle araştırma yapmadır. Bu düşünce biçimi sadece felsefeye özgü değildir; bilime de özgüdür (Küyel, 1976, s. 62). Bu anlamda Türkiye'de felsefe geleneğinin olmadığını kabul etmektedir. Öte yandan, o belli felsefe ile hesaplaşmak, yaşayan parçalarıyla yaşamayan parçalarını, başarılı yönleriyle başarısız yönlerini bulmak, ayıklamak, eğer varsa, zaman ve mekan koşullarından bağımsız, her zaman her yerde geçerli değerini bulup çıkarmak üzere diğer felsefelerle karşılaştırmak gerektiğini vurgulamaktadır (Küyel, 1976, s. 73).

Küyel'e göre toplumda yaygın, araştırmacının isteğini körleten, yürekliliğini söndüren, bilerek ya da bilmeyerek, genellikle yanlış anlaşılmış ya da anlatılmış devrimcilik düşüncesi genel engel olduğundan İslam düşünce geleneği değerlendirilememektedir. Bu engeli aşacak ve uluslararası değere sahip yürekli araştırmacıların ve temel metinlerin oluşturulamadığını da vurgulamaktadır (Küyel, 1976, s. 73). Küyel felsefe geleneğini gelenek kavramı üzerinden değil, Batı felsefe geleneği üzerinden açıklamaktadır.

Arda Denk, Türkiye'de kurulu ve yerleşik bir düşünme geleneği var mıdır yoksa bunu oluşturmanın koşulları neler olabilir? sorusunu cevaplandırmak için düşünceden anlaşılan şeye göre çeşitlilik göstereceğini bildirmektedir. Düşüncenin bir anlamı zihinsel işleyiş, beynin yüksek işlevlerine bağlı bilinçli bir etkinliktir. Bu düşünce tipi, ahlak, din, gizem ve edebiyat

üretimlerini içermektedir. Üçüncü tür düşünce biçimi bilim ve felsefeyi kapsamaktadır. Denkel'i ilgilendiren de Batı türündeki felsefi bilimsel düşüncedir (Denkel, 1997, s. 41-42). Bilim ve felsefe bağlamında da Türkiye'de felsefe geleneğinin oluşacağına ilişkin iyimserliğini, son yıllardaki kır-kent karşıtlığında kırsallığın kentliliği alt ettiğini gördüğünden kaybettiğini belirtmektedir. Ona göre, düşünce geleneğinin oluşması için kentsellik ve düşünce üretimine uygun kültürel ortam zorunlu koşullardır. Ekonomik alt yapı uygun olmadığından kırsal ortamda felsefe oluşmamaktadır. Köy ve taşra felsefe üretememektedir. Kent, nicelik ve kendine özgü nitelikleriyle felsefe üretmenin ortamıdır (Denkel, 1997, s. 43-44). Ayrıca Denkel'e göre Anadolu'daki Helen nüfus, Selçuklular ve Osmanlıları Helenize etmiştir. Adları anılan bu iki devlet döneminde düşünce üretiminde başarılı olunmuştur. 20. Yüzyılda Türkiye'de felsefenin zayıf kalma nedenlerinden biri, Helen nüfusun azalmasından kaynaklanan kültürel ortamın zayıflığıdır (Denkel, 1997, s. 47-49). Türkiye'de felsefi düşüncenin yeni olduğu, emekleme dönemini yaşadığı ve gelenekleşemediği ileri sürülmektedir. Düşünce geleneğinin oluşması için gerekli iki koşul olan kentsellik ve uygun kültürel ortam Türkiye'de henüz gelişmemiştir (Denkel, 1997, s. 50).

Doğan Özlem, Türklerin Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde Batı felsefesi bir yana İslam felsefesinden bile habersiz kaldıklarını, Tanzimat'la birlikte felsefeyi modern Batı'da keşfettiklerini ileri sürmektedir. Ona göre Türk tarihinin yedi-sekiz yüzyıllık döneminde, tarihsel, kültürel bilincimizde felsefenin yeri tabula rasa, boş bir kağıt olarak kalmıştır (Özlem, 2015, s. 88). Özlem, Tanzimat'la başlayan felsefeyle tanışıklığın üzerinden yüz elli yıl geçtiği için felsefe geleneğinden bahsedilebileceğini kabul etmektedir. Ancak bu süre Batı'da iki bin beş yüz yılı aşan bir felsefe geleneğinin karşısında çok kısa bir süredir. Özlem'e göre bu kısa süreye de ikinci sınıf el kitaplarından öğrenme ve aktarma hâkim olmuştur. Bu öğrenme ve aktarmacılık, 20. yüzyılın başına kadar ikinci ve üçüncü el kaynaklardan, el kitaplarından, oldukça yüzeysel ve ülkenin sosyo-politik sorun ve ihtiyaçlarıyla koşutluk içinde oldukça seçmeci, pragmatist ve dolayısıyla oldukça dar ve dağınık bir öğrenme ve aktarmacılık olmuştur (Özlem, 2014, s. 24).

Özlem'e göre, felsefe geleneğinin temeli kurumlaşmadır. Kurumlaşmayla ilgili ilk adım 1910'lu yıllarda Darülfunun'da felsefe dersleri okutulmaya başlanmasıyla atılmıştır ama asıl başlangıç ise 1930'lu yıllardır. Kurumlaşma atılımıyla birlikte Türkçe felsefe terminolojisi ve Türkçe felsefe dili oluşturulmuş ve Türkçe felsefe yapmak mümkün olmuştur (2015, s. 96-97).

Özlem'e göre, Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana felsefede dördüncü kuşağa ulaşılmış ve ülkede nitelikli felsefe çalışmalarının ve çevirilerin sayıları giderek artmıştır. Ülkemizde uzun süredir hem dil hem içerik yönünden halis felsefe ürünleri ortaya çıkmış, çıkmaya da devam etmektedir. Ancak bunlar bize bir Türk felsefe geleneğinden söz etme hakkını vermemektedir. Türkiye'de felsefe geleneğinin oluşması için hala süreye ihtiyaç olduğunu belirten Özlem'in dileği bu sürenin kısa olmasıdır (Özlem, 1999, s. 59).

Teoman Duralı'ya göre Türkiye'de felsefe geleneği diye bir şey yoktur, sadece çok basit ve keçiboynuzu türünden felsefe öğretimi vardır. Felsefemiz olmadığından, hocalar nerede yetişmişse, hangi kültür dünyasından geliyorsa onu öğretmektedirler. Sonuçta yapılan Avrupa'da belirmiş felsefe geleneklerine secde etmektir. Öncelikle felsefe-bilim geleneği olmalı ki Türk felsefe-biliminden bahsedilebilsin (Duralı, 2009, s. 12).

Duralı Türkiye'de bir felsefe geleneğinin oluşabilmesi için 1920'lerden bu yana süren, boş lakırdı cambazlığına oturtulmuş edip-feylezof kırması denemecilik cinsinden felsefemi denilen düzmece felsefeden uzaklaşılması gerektiği düşüncesindedir. Eleştirel kapıdan girilen, sırtını akla dayamış, sıkı dokunmuş kavram örgüsüne sahip felsefe-bilim binası gerçekleştirilmeye çalışılmalıdır. Böyle bir bina Türkiye'de inşa olunabilir mi? sorusunu soran Duralı, olaya ve ortama, aklın, mantığın gerektirdiği duygusallıktan arınmış serinkanlı tutumla bakıldığında ihtimalin çok zayıf olduğunu belirtmektedir. Buna gerekçe olarak da böyle bir talebin olmadığını göstermektedir (Duralı, 2009, s. 17-18).

Son olarak Gürsoy, felsefenin bir gelenek işi olduğunu, gelenekselleşmiş bir felsefe kültürü olmadan dışarıdan yapılan aşularla felsefe kültürünü oluşturmanın mümkün olmadığını ileri sürmektedir. Gelenekten kasıt kültürel varlığını bizde bulması ve taklit olmamasıdır. Çünkü felsefenin özgünlük arayışı taklit şartlarında asla gerçekleşmez (Gürsoy, 2006, s. 34). Türkiye'de akademisyenler gerek meşrutiyet döneminde gerekse Cumhuriyet döneminde gelenekten gelen tefekkür ufuklarını iyi kullanamamışlardır. Edebiyattan, sanattan, musikiden kopuk bir felsefe hayatı oluşmaya başlamıştır ki bu son derece sıkıntılıdır. O zaman özgün olamayınca taklit felsefeler zihinleri kuşatmıştır (Gürsoy, 2006, s. 34-35).

Gürsoy'a göre felsefede gelenek, bir problem alanını takip etmek, o problem alanında detaylı tartışmaların yapılmasını sağlamakla gelişmektedir. Yaşanmadan oluşturulan problemler ve cevaplarla alanında tutunmaya çalışanları kendine ait olmayan toprakta yerleşmeye çalışanlara benzemektedir (Gürsoy, 2006, s. 36). Gürsoy geleneğin gelişmesini çok önemsemekte ve doğru tespitler yapmaktadır. Ancak düşünce geleneğini belli bir konuyla sınırlayarak felsefeyi tasavvufla örtüştürerek felsefe yapmanın önünü kapamaktadır (Bıçak, 2022, s. 361).

Bugün Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana felsefede dördüncü kuşağa ulaştık. Yine bugün ülkemizde nitelikli telif felsefe çalışmalarının sayısı hızlıca artmaktadır. Nitelikli çeviri yayınlarda da gözle görülür bir artış vardır. Uzun zamandır hem dil hem içerik yönünden halis felsefe ürünlerinin ortaya çıktığı ve çıkmaya devam ettiği görülüyor. Yine de bütün bunlar bir "Türk felsefe geleneği"nden söz etme hakkını bize vermemekte ve böyle bir geleneğin oluşması için süreye ihtiyacı olduğunun bilinmesi gerekmektedir.

Sonuç

İnsani ve kültürel bir faaliyet olan felsefe, evrensellik iddiasında olan bir disiplindir. Bununla birlikte her felsefe kendi kültürünün özelliklerini de taşımak durumundadır. Kimliklerimiz, felsefe yapma biçimlerimizi, aldığımız eğitim de içinde yaşadığımız sosyal çevre, aile vb. faaliyetlerimizi belirlemektedir. İnsan eşyayı yoğurup şekillendirerek kendi varlığını eşyaya adeta resmetmektedir. İşte kendi ürünlerimize aklımızı ve duygumuzu katabiliyorsak, kendi varlığımızı ve kültürümüzü aksettirebiliyorsak varız demektir.

Türkiye'de felsefenin gelişimi Batılı felsefe geleneklerinin kültür dünyamıza aktarılması yoluyla gerçekleşmiş, Batı'dan alıntılanıp lanse edilen bu felsefeler, çoğunlukla kritik edilmeden, eleştirilmeden olduğu gibi benimsenmiştir. Oysa beklenen şey, bizim felsefe kimliğimizi ortaya koyacak Türkçe ve Türk kültürü içinde yapılan bir felsefe geleneğinin oluşmasıdır. Her şeyin esası kendini bilmektir. Bu nedenle kategorik imperatifimiz şu olmalı: Kendini bil ve sev. Kendimizi bilmeli ve kendimize değer vermeliyiz.

Felsefemizin gelişmesi ancak geçmişteki felsefemizin değerlendirilmesine, geleceğimizin felsefesi için geleneğimizin felsefesine ihtiyaç vardır. Uzun ve zengin tarihimiz nice ünlü felsefelerle doludur; tarihimizin birçok döneminde çığır açmış filozoflarımız vardır. Ne yazık ki geçmişteki felsefemiz bir süreden beri gözden düşmüş ya da unutulmuştur. Günümüz felsefesinde hepimizin canını sıkan duraklama ve gerilemenin sebebi budur. Öyleyse yapılması gereken, hiç zaman kaybetmeden, geçmişteki felsefemizi yeniden verimli kılmaktır. Kendi felsefemizi kalkındırmak için yabana uzanmak, yabancı felsefe geleneklerinden yardım ummak boşunadır. Başka felsefelerin kendimizinkinden daha sağlam olduğunu; geçmiş felsefelerin artık geçmiş olduğunu söyleyenlere kulak asmamalıyız. Felsefeyi özlediğimiz aşamaya ulaştırma umutlarımızı, parlak tarihimize yaygın derin felsefe damarlarını titizlikle işlemekle en güzel biçimde gerçekleştirebiliriz.

Türkiye'de bir felsefe geleneğinin oluşması için alana ilişkin ortaya atılmış düşüncelere bir değer atfedilmesi ve üzerinde eleştiri ve tartışmaların yapılması gerekmektedir. Bir başka ifadeyle gelenekler farklı yaklaşımların eleştirilmesi, tartışılması, red ya da kabulü, birleştirilmesi ve sürekliliğiyle ortaya çıkmaktadır. Ancak Türkiye'de felsefenin pek çok

alanıyla ilgili yüzlerce yayın kaleme alınmış olmasına rağmen, metinleri üreten düşünürlerin birbiriyle eleştirel bir diyaloga girmemeleri ve konuyu aralarında tartışmamaları bir felsefe geleneğine imkân tanımamaktadır. Türkiye’de felsefecilerin büyük çoğunluğu Türkiye’de yazılan eserleri, değersiz olduklarını düşündükleri için ya da metinleri eleştirebilecek donanımdan yoksun oldukları için, göz ardı etmektedirler. Oysa gelenekler, düşüncelere gösterilen saygıyla ve verilen değerlerle gerçekleşirler. Türkiye’de üretilmiş düşünceleri küçümsemek düşünceleri ölüme mahkûm etme çabasının bir başka görünüşüdür. Ancak göz ardı edilen husus, felsefe hocalarının başkalarının düşüncelerini ölüme mahkûm ederken, kendilerini de ölüme mahkûm ettiklerinin farkında olmamalarıdır (Bıçak, 2012, 86).

Yine Türkiye’de bir felsefe geleneğinin oluşması için varlıktan bilgiye ahlaktan siyasete vb. bütün felsefe alanlarında üretilen yazıları araştırmak, bunları birbiriyle karşılaştırmak, benzerlik ve farklılıklarını tespit etmek, kuşaklar arasında bu sorunlara yaklaşımların nasıl değiştikleri üzerinde durmak, felsefe geleneğinin olup olmadığına ilişkin verilecek en sağlam cevabın temelini oluşturacaktır.

Son olarak şunu ifade etmek isterim ki felsefi yaratım, insanın kendi dilinde kendi tinselliğini kavramsallaştırmasıyla mümkün olabilir, yani kendimizi dil içerisinde düşünceye açarak ve böylece düşünceyi kendimizin kılarak. Bugün felsefe, gelenek ile gelecek arasında sıkışmış, kendi dilinin var olanı ifade etme tarzına ilişkin bir bilinci oluşturmaya çalışıyor. Bu, gelenek ile geleceği dil içerisinde bir araya getirerek kendi varoluşumuza ilişkin sorulara yanıt vermeye çalışan bir bilinçtir. Eğer bunu yapmayı başarabilirsek düşünceyi kendi öz bilincimiz haline getirmiş olacağız.

Kaynakça

- Akarsu, B. (1986). Felsefe, dil, dil devrimi kültür ve ahlak konusunda söyleşi. A. Kaynaradağ (Ed), *Felsefecilerle söyleşiler*, içinde, (s. 176-212), İstanbul: Elif Kitabevi.
- Altuğ, T. (2022). *Hakikat korkusu, Türkiye'nin tini ve felsefe*. İstanbul: Sia Kitap.
- Berktaş, H. (2018). *Cumhuriyet ideolojisi ve Fuat Köprülü*. İstanbul: Kopernik Kitap.
- Bıçak, A. (2012). Felsefe anlayışımızdaki sorunlar, A. İbişi Temelli, D. Ç. Sarı, N. Öztanrıkulu, Ş. Özel (Haz), *Türkiye’de felsefenin geleneği ve geleceği*, içinde, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları
- Bıçak, A. (2022). *Türkiye’de felsefenin gerçekliği ve eleştirisi*. İstanbul: Dergah.
- Cündioğlu, D. (2017). *Felsefe'nin Türkçesi*. İstanbul: Kapı.
- Denkel, A. (1997). *Düşünceler ve gerçekler I*. İstanbul: Göçebe.
- Duralı, T. (2009). "Kutadgu Bilig" in onbeşinci sayısının yayımlanması münasebetiyle felsefe, herkesin harcı mıdır? *Kutadgu Bilig* (15), 7-18.
- Duralı, T. (2010). Darulfünun felsefe bölümü yüz on yaşında. *Kutadgu Bilig* (18), 11-32.
- Fındıkoğlu, Z. F. (2012). Türkiye’de ilmi ve felsefi hayatın inkişafı şartları. R. Alpyağıl, (Der), *Türkiye’de Bir Felsefe Gelenek-i Kurmaya Çalışmak, Feylesof Simalardan Seçme Metinler I*. içinde (s. 278-293), İstanbul: İz Yayıncılık.
- Gökberk, M. (1982). Macit Gökberk’le konuşma, felsefe ve kültür sorunları. *Yazko Felsefe Yazıları I*, 17-30.
- Gökberk, M. (1983). *Macit Gökberk armağanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gökberk, M. (1997). *Değişen dünya değişen dil*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Gürsoy, K. (2006). *Bir felsefe geleneğimiz var mı?* İstanbul: Etkileşim.

- İnam, A. (2004). *Cumhuriyet döneminde Türkiye'deki felsefenin serüveni*. V. Türk kültürü kongresi, Cumhuriyetten günümüze Türk kültürünün dünü, bugünü ve geleceği. V, (s. 53-69). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- İnam, A. (2009). *Yaşamla yoğrulmuş bilgi*. İstanbul: Say.
- İzzet, M. (1989). *Üniversitede felsefe dersleri "makaleler"*. M. C. Demircioğlu, (Ed), İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İzzet, M. (2014). Mehmet İzzet (1891-1930), M. C. Demircioğlu, (Ed), *Çağdaş Türk düşüncesinden tanıklıklar* içinde (s. 323-332), Ankara: Aktif Düşünce.
- Kafadar, O. (2000). *Türkiye'de kültürel dönüşümler ve felsefe eğitim*. İstanbul: İz.
- Karakuş, R. (2015). *Felsefe serüvenimiz*. Ankara: Aktif Düşünce.
- Kaynardağ, A. (2001). Üniversitelerimizde ders veren Alman felsefe profesörleri. B. Çötüksöken (Ed), *Cumhuriyet döneminde Türkiye'de öğretim ve araştırma alanı olarak felsefe* içinde (s. 384-400). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Küyel, M. T. (1976). *Türkiye'de Cumhuriyet döneminde felsefe eğitimi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları.
- Özlem, D. (1999). *Siyaset, bilim ve tarih bilinci*, İstanbul: İnkılap.
- Özlem, D. (2014). *Persona*, İstanbul: Notos
- Özlem, D. (2015). *Türkçe'de felsefe*, İstanbul: Notos
- Somar, Z. (2012). Bizde felsefe ruhu ve sistem anarşizmi. R. Alpyağıl, (Der), *Türkiye'de Bir Felsefe Gelen-ek-i Kurmaya Çalışmak, Feylesof Simalardan Seçme Metinler I* içinde (s. 610-613), İstanbul: İz Yayıncılık.
- Uygur, N. (1986). Felsefe, dil, kültür ve eğitim konusunda söyleşi. A. Kaynardağ (Ed), *Felsefecilerle Söyleşiler*. içinde, (s. 121-174), İstanbul: Elif Yayınları.
- Uygur, N. (1988). *Türk felsefesinin boyutları*. İstanbul: Gerçek.
- Ülken, H. Z. (2012). Fikir ananesi. R. Alpyağıl, (Der), *Türkiye'de bir felsefe gelen-ek-i kurmaya çalışmak, feylesof simalardan seçme metinler I* içinde, (s. 357-360). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Ülken, H. Z. (2013). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür.
- Vural, M. (2018). *Tanzimat'tan günümüze Türkiye'de felsefe*. Ankara: Elis.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

Cumhuriyet'in 100. Yılında Afyonkarahisar El Sanatları

Afyonkarahisar's Handicrafts in the 100th Anniversary of the Republic

Doç. Dr. Ülkü KÜÇÜKKURT ¹

Öz

Afyonkarahisar, el sanatları çeşitliliği açısından oldukça zengin bir ilimizdir. Konumu itibarı ile Anadolu'nun kavşak noktasında bulunması el sanatlarındaki çeşitliliği artırmıştır. Tarihinde birçok uygarlığa ev sahipliği yapan Afyonkarahisar, coğrafi ve siyasi önemi bakımından "Anadolu'nun kilidi" adıyla anılmıştır. Halı, kilim, kumaş dokumacılığı, keçe üretimi, oya, işleme sanatı, ahşap, maden, taş işleri, at arabacılığı süslemeleri gibi geleneksel el sanatları alanında ürünler verilmektedir. Seyyahlar tarih boyunca Afyonkarahisar'ı ziyaret etmiş, yazılarında buradan bahsederek dönemlerine ışık tutmuştur. Makalede cumhuriyet öncesi ve sonrasında Afyonkarahisar el sanatlarının durumu, değişimi ve nedenleri araştırılmıştır. Araştırma Afyonkarahisar el sanatları olarak sınırlandırılmış, "Cumhuriyetin 100. Yılında Afyonkarahisar El Sanatları" başlığı belirlenmiştir. Bu tespit ve önerileri belirleyebilmek için araştırmanın metodunda nitel araştırma yöntemlerinden alan araştırması ve literatür taraması teknikleri kullanılmış, ayrıca kaynak kişilerle, el sanatı üreten ustalarla sözlü görüşmeler yapılmış, el sanatı örnekleri teknik, desen ve kompozisyon özellikleri bakımından incelenmiştir. El sanatlarının Afyonkarahisar'da tarihsel gelişimi, el sanatlarının korunması ve üretiminin devamına yönelik çalışmalara değinilmiştir. Araştırmanın amacını, Afyonkarahisar'da el sanatlarının üretimi, cumhuriyet öncesi ve sonrası durumu, kullanım alanı, hammadde, motif özelliklerinin değişimi, üretime sanatsal ve ekonomik destekler nelerdir, nasıl geliştirilebilir, öneriler neler olabilir sorularına cevap aramak, elde edilen bilgileri yazılı kaynak haline getirmek oluşturmaktadır. Makalede literatür taramaları ve görüşmeler ışığında el sanatlarının geçmişteki ve günümüzdeki durumu, gelişimi değerlendirilerek, önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Afyonkarahisar, el sanatı, coğrafi işaret, Cumhuriyet'in 100. yılı

Makale Türü: Araştırma

Abstract

Afyonkarahisar is very rich in terms of handicraft diversity. Due to its location at the crossroads of Anatolia, it has increased the diversity in handicrafts. Afyonkarahisar, which has hosted many civilizations in its history, has been called the "lock of Anatolia" in terms of its geographical and political importance. In Afyonkarahisar, there are products in the field of traditional handicrafts such as carpets, kilims, fabric weaving, felt production, needlework, embroidery art, wood, metal, stone works, horse carriage decorations. Travelers have visited Afyonkarahisar throughout history and shed light on their periods by mentioning it in their writings. In the article, the situation, change and reasons of Afyonkarahisar's handicrafts were investigated before and after the republic. The research was limited to Afyonkarahisar's handicrafts, and the title of the research was determined as "Afyonkarahisar's Handicrafts in the 100th Anniversary of the Republic". In order to determine these determinations and suggestions, field research and literature review were used in the research method, and verbal interviews were made with the source persons and craftsmen who produce handicrafts, and handicraft samples were examined in terms of technique, pattern and composition features. In the article, the historical development of handicrafts in Afyonkarahisar, the preservation of handicrafts and the studies on the continuation of their production are mentioned. The aim of the research is to seek answers to the questions of the production of handicrafts in Afyonkarahisar, the situation before and after the republic, the usage area, the change of raw material, motif characteristics, the artistic and economic support for

¹Afyon Kocatepe Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, ukkurt@aku.edu.tr

Atf için (to cite): Küçükkurt, Ü. (2023). Cumhuriyet'in 100. yılında Afyonkarahisar el sanatları. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(100. Yılında Cumhuriyet Özel Sayısı), 403-417.

production, how it can be developed, what suggestions can be made, and to turn the obtained information into a written source. In the article, in the light of literature reviews and interviews, the past and present situation and development of handicrafts were evaluated and suggestions were made.

Keywords: Afyonkarahisar, handicraft, geographical indicator, 100th anniversary of the Republic

Paper Type: Research

Giriş

Toplumların kimliğini kültürleri oluşturmaktadır. Aynı kültürü taşıyan toplumlar ortak beğeniler, gelenek ve görenekler, ortak yaşam tarzlarıyla sosyal hayatlarını güçlendirmektedir. Ortak beğeniler giyim, kuşam, günlük kullanılan eşyalar, sözlü ve yazılı edebiyat gibi maddi ve manevi değerlerde ortaya çıkmaktadır. Günlük üretilen eşyalar zanaatı ortaya çıkartmıştır. İnsanlarda bulunan süsleme ve süslenme arzusuyla artistik özellikler ön plana çıkarak renk, motif, kompozisyon süslemeleri çeşitlilik kazanmıştır. Soğuk, sıcak ve nemden korunmak için dokunan halı, kilimlere, keçelere, giyim ve ev eşyası olması için kumaşlara, işlemelere, ahşap işlerine, maden işlerinin üzerine üretildiği topluluğun beğenilerini yansıtan renk ve motifler uygulanmış, bu renk ve motiflere isimler verilmiş, anlamlar yüklenmiştir. Afyonkarahisar, el sanatları çeşitliliği açısından oldukça zengindir. Konumu itibarı ile Anadolu'nun kavşak noktasında bulunması el sanatlarındaki çeşitliliği artırmıştır. Halı, kilim, kumaş dokumacılığı, keçe üretimi, oya, işleme sanatı, ahşap, maden, taş işleri, at arabacılığı süslemeleri gibi geleneksel el sanatları alanında ürünler verilmektedir. Halı, kilim dokumacılığı sürdürülmeye çalışılmakta, keçe üretim atölyelerinin sayısında meydana gelen azalmaya rağmen Anadolu'da halen önemli bir keçe merkezi olarak faaliyetini sürdürmekte, oya, işleme sanatı evlerde, ahşap, maden işleri atölyelerde yapılmaktadır. Araştırmanın amacını, Afyonkarahisar'da el sanatlarının üretimi, cumhuriyet öncesi ve sonrası durumu, kullanım alanı, hammadde, motif özelliklerinin değişimi, üretime sanatsal ve ekonomik destekler nelerdir, nasıl geliştirilebilir, öneriler neler olabilir sorularına cevap aramak, elde edilen bilgileri yazılı kaynak haline getirmek oluşturmaktadır.

1. Materyal ve Yöntem

Araştırma Afyonkarahisar el sanatları olarak sınırlandırılmış, "Cumhuriyet'in 100. Yılında Afyonkarahisar El Sanatları" başlığı belirlenmiştir. Bu tespit ve önerileri belirleyebilmek için araştırmanın yönteminde nitel araştırma yöntemlerinden alan araştırması ve literatür taraması teknikleri kullanılmış, ayrıca kaynak kişilerle, el sanatı üreten ustalarla sözlü görüşmeler yapılmış, el sanatı örnekleri teknik, desen ve kompozisyon özellikleri bakımından incelenmiştir. El sanatlarının Afyonkarahisar'da tarihsel gelişimi, el sanatlarının korunması ve üretiminin devamına yönelik çalışmalara değinilmiştir. Araştırma süresince kullanılan veri toplama araçlarının etik açıdan sakıncalı olmadığı "Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimleri Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu 08 Toplantı Sayılı, 2023/219 Numaralı Kararı" ile belirtilmiştir. Literatür taramaları ve görüşmeler ışığında el sanatlarının geçmişteki ve günümüzdeki durumu değerlendirilerek, önerilerde bulunulmuştur.

2. Araştırma Bulguları

2.1. Afyonkarahisar El Sanatlarının Tarihsel Gelişimi

Tarihinde birçok uygarlığa ev sahipliği yapan Afyonkarahisar, coğrafi ve siyasi önemi bakımından "Anadolu'nun kilidi" adıyla anılmıştır. Zengin tarihine bakıldığında bu topraklarda Hitit, Frig, Roma, Bizans, Selçuklu, Osmanlı gibi kültürlerle ait izler görülmektedir. Birçok uygarlığın bölgede geliştirdiği sanatı yöre halkı kendi el sanatlarıyla sentezleyerek daha ileri taşımıştır. Seyyahlar tarih boyunca Afyonkarahisar'ı ziyaret etmiş, yazılarında buradan bahsederek dönemlerine ışık tutmuştur. Antik çağın seyyahlarından Amasyalı Strabon MÖ 7 yy. da ya da MS. 17-18 yy. da yazdığı düşünülen "Geographika" isimli çalışmasında Synnada (Şuhut) ve Apmee (Dinar) gezilerine dair notlarını yayınlamıştır. Şuhut'ta çıkartılan kaymak

taşı mermerin hayran bırakan güzelliğinden, flütlerin ağız kısmının yapımı için uygun olan kamışların Dinar'da yetiştiğinden bahsetmiştir (Özpinar, 2019, s. 2). 1671 tarihinde Afyonkarahisar'ı ziyaret eden Evliya Çelebi seyahatnamesinde, Gedik Ahmed Paşa Camisi'nin ahşap minberinin sanat eseri olduğundan, saraçhanesinin zenginliğinden, deri ürünlerin kalitesinin fevkalâde oluşundan, halkın giydiği kıyafetlerden, çuha, sof gibi kumaş türlerinden bahsetmiştir. Çelebi ayrıca Uşak halı ipliklerinin boyasının Afyonkarahisar Boyalı Köyü'nden gittiğini kitabında belirtmiştir (Çelebi, 1984, s. 18, 19, 20). Coğrafi şartlar Afyonkarahisar'da üretilen el sanatlarını etkilemiş hayvancılığın yaygın olması kumaş, halı, kilim dokuma, keçe üretimini geliştirmiştir. Bertrandon Dö La Brokier 1432 yılında Afyonkarahisar'a uğradığında burada çok iyi koyunlar gördüğünden, Pierre Belon ise 1548 yılında yaptığı ziyaretinde halı kilim dokunduğundan bahsetmiştir (Özpinar, 2019, s. 3, 5). Derviş Hacı Muhammed Edip, 1682 yılında uğradığı Bolvadin ve Bayat'ta güzel halıların dokunduğunu, 1786'da Afyonkarahisar'ı ziyaret eden İngiliz Doktor Julius Griffiths kitabında burada dokunan halıların İstanbul, Konya ve İran'a sevk edildiğini yazmıştır (Özpinar, 2019, s. 17, 22). 1838 ve 1839 yıllarını kapsayan 1692 numaralı Afyonkarahisar Nüfus defterine kişiler meslekleriyle kayıt edilmiştir. Deftere göre 1838-1839 yıllarında Karahisar-ı Sahib kazasında el sanatı ile ilgilenen meslekler içinde en çok 59 kişiyle keçe ustaları, ikinci sırada 47 kişiyle terziler, üçüncü sırada 39 kişiyle debbağ ustaları yer almaktadır. Afyonkarahisar'da hayvancılığın gelişmiş olmasına bağlı olarak derilerin ve küçükbaş hayvanların yünlerinin değerlendirilmesiyle keçecilik, dericilik, deriden yapılan ayakkabı üretimi önemli bir gelir kaynağı olmuştur (Tablo 1).

Tablo 1. 1692 numaralı deftere göre Karahisar-ı Sahib kazasında el sanatları ile ilgili meslekler

Meslekler	Sayısı	Meslekler	Sayısı	Meslekler	Sayısı
Abacı	1	Debbağ	39	Demirci	31
Dibekçi (Tava,	1	Keçeci	59	Mesci	8
Mutaf (Keçi	7	Mücellit	5	Dikici	1
Edikçi (Kadın	1	Marangoz	16	Dokuyucu	1
Gazzaz	5	Hattat	6	Pabuççu	12
Haffaf	5	İplikçi	1	Sarrac	29
Nalçacı(Ayakk	1	Semerci	3	Terzi	47
Yemenici	14	Tarakçı	1	Sabuncu	1

Kaynak: Kargı, 2018, s. 42, 43

Afyonkarahisar Ticaret ve Sanayi Odası Cumhuriyet'in 10. Yıl dönümü sebebiyle 1933 yılında çıkarttığı broşürde, kayıtlarda Afyonkarahisar'da ithal ve ihraç edilen ürünler, miktarları, fiyatları, Ticaret ve Sanayi Odası'na kayıtlı kişiler hakkında bilgi verilmiştir. İhraç ürünleri arasında yün, tiftik, keçe, kepenek, keçi kılı, deri, av derisi, pamuk ipliği, halı, iplik boyamasında kullanılan cehri bitkisi yer almaktadır (T.S.O., 1933, s. 4, 16, 19, 22). Broşürde esnaf cemiyetleri ve bu cemiyetlere kayıtlanan ustaların isimleri bulunmaktadır. Birinci sırada 16 kişiyle marangoz ve dülgerciler, ikinci sırada 15 kişi ile demirciler, üçüncü sırada 12 kişi ile keçeciler bulunmaktadır (Tablo2).

Tablo 2. 1933 yılında Afyonkarahisar Ticaret ve Sanayi Odası'na kayıtlı el sanatlarıyla ilgilenen tüccarlar ve ustalar

Meslekler	Sayısı	Meslekler	Sayısı	Meslekler	Sayısı
Yün, Tiftik Yapak	10	Ham deri	10	Kösele	3
İplikçiler	4	Demirciler	15	Bıçakçı	7
Kunduracılar	11	Tabaklar	5	Kavafiye Yemenici	10
Terziler	9	Mutaf	8	Araba İmalatçıları	7
Nalbant	3	Saraç	4	Koşumcu	3
Semerci	4	Kalaycı	4	Marangoz ve Dülgerci	16
Takunyacı	3	Yorgancı ve Yastıkçı	2	Elbiseçiler	6
Çarıklı	3	Keçeci	12	Bakırcılar	2

Kaynak: T.S.O., 1933, s. 36, 37, 39, 40, 41 42, 45

Ömer Fevzi Atabek'in 1936 yılında kaleme aldığı "Afyon Vilayeti Tarihçesi" kitabında Afyonkarahisar merkez, ilçe ve köylerinde faaliyette olan el sanatlarından, ustalardan bahsetmiştir. Afyonkarahisar merkezde nakil işlerinde katır, deve, kağı kullanılırken geniş yolların yapılmasıyla at arabalarının rahatlıkla kullanıldığı, bunun sonucunda at araba yapımı ve arabacılığın geliştiğini belirtmiştir. At arabacılığının yanı sıra, bakır işleri, terzi, çarık yapımı, kunduracılık, nalbantlık, yorgancılık, kilim dokuma, tarakçılık, kalaycılık, koşumculuk, kuyumculuk, marangozluk, debbağlık, bıçakçılık, saraç işleri, semercilik, keçecilik, mutaf, yemeni ustaları çarşıda faaliyet göstermektedir (Akkoyun, 1997, s. 216, 218), (Şekil 1). Ayrıca kitapta, doğal boyama ile uğraşın çok önemli bir sanat dalı olduğunu, çeşitli kökboyalardan, cehrinin kaynatılarak çeşitli renkler elde edildiğini fakat son zamanlarda kimyasal boyaların rağbet görmeye başladığını yazmaktadır (Akkoyun, 1997, s. 212). İlçelerde; Şuhut'ta aba ve bez dokumacılığı, Bolvadin'de kilim, hasır, Emirdağ'da at arabası yapımı, kilim, ipek iplik, Sandıklı'da aba, kilim, çul, Dinar'da keten iplik, Sinanpaşa'da kilim üretimi yapıldığı kitapta belirtilmiştir (Akkoyun, 1997, s. 295, 296, 302, 308).

Şekil 1. 1945-1950 yıllarında Afyonkarahisar silosunda sıra bekleyen köylüler ve dokuma çuvalları

Kaynak: Özpunar, 2014, s. 348

2.2. Afyonkarahisar El Sanatlarından Örnekler

2.2.1. Kumaş Dokumacılığı

Halı, kilim, kumaş, hasır dokumacılığı, keçe üretimi, örücülük, yorgan yapımı, ahşap, taş, mermer işçiliği, kuyumculuk gibi el sanatı alanlarında eserler dikkat çekicidir. Afyonkarahisar merkezinde, ilçe ve köylerinde el dokuması kumaş üretimi yapılmıştır. 1885 yılı Karahisar-ı Sahib Vilayet Salname'sinin 473. sayfasında yer alan bilgilere göre Sandıklı'da alaca kumaş dokuma fabrikası açılmıştır (Koparal, 2011, s.151). Kumaş üretiminde pamuk iplik, keten iplik, ipek iplik tercih edilmiştir. Dokunan bu kumaşlar iç ve dış kıyafetlerin dikiminde, peşkir, yağlık, çevre, bohça, mendil, sofrası, peçete, ocak örtüsü, çarşaf gibi ürünlerde kullanılmıştır (Küçük Kurt, 2019b, s. 131), (Şekil 2).

Şekil 2. Afyonkarahisar Kültür ve Sanat Evi'nde sergilenen, çözücü ve atkısı pamuk çarşaf

Kaynak: Küçük Kurt, Afyonkarahisar, 2019

2.2.2. İşleme Sanatı

Türk insanı kullandığı eşyaların estetik değer taşımasına dikkat etmiş, bunun en güzel örneğini işleme sanatında göstermiştir. Afyonkarahisar’da işleme sanatının güzel örneklerini günlük kullanım ev eşyaları, giyim, çeyizlik eşyaları oluşturmaktadır. İşlemelerde hesap işi (Şekil 3), pesent, dival işi, balıksırtı, iğne ardı, tel sarma, tel kırma, muşabak, suzeni teknikleri uygulanmış, ipek, pamuk, keten kumaş işlemelerde kullanılmıştır. Afyonkarahisar işlemelerinde kullanılan motifler arasında yazı, geometrik şekiller, hayvan kökenli, bitkisel kaynaklı motifler bulunmaktadır (Şekil 4). İşlemelerde en çok çiçek, saksıda çiçek, selvi, haşhaş motiflerine rastlanmaktadır (Küçükkurt, 2019c, s. 177).

Şekil 3. Hesap işi tekniğiyle işlenmiş uçkur

Kaynak: Küçükkurt, Afyonkarahisar, 2005

Şekil 4. Çin iğnesi tekniği ile işlenmiş uçkur

Kaynak: Küçükkurt, Afyonkarahisar, 2005

İşleme sanatı Afyonkarahisar geleneksel kıyafetlerine yansımış Tınaztepe, Sinanpaşa, Çobanlar gibi yörelerde giyilen cepkenlerde, iç, dış giyim eşyalarında işleme teknikleri uygulanmıştır. Pullarla işlenen kırmızı, yeşil üst giyimine “Pullu sıkma” denilmektedir. Pullu sıkmalar düğünlerde, düğün davetiyeleri dağıtılırken giyilmektedir (Şekil 5).

Şekil 5. Afyonkarahisar'ın Sinanpaşa ilçesinde sünnet düğünü için davetiye dağıtmaya çıkan "Pullu sıkma" kıyafetli hanımlar

Kaynak: Küçükkurt, Sinanpaşa, 2022

2.2.3. İğne Oyası

Afyonkarahisar el sanatları içinde yer alan iğne oyaları örücülüğün iğne ile yapılan bir süsleme türüdür. Genellikle başörtüleri, göynekerin kol, boyun kenarları, havlu kenarları, yatak takımları, oda takımlarına uygulanmaktadır. Yörede iğne oyaları boyutsuzdur. Motifler yazmaların kenarına serpmeye şeklinde uygulanmakta, üçgen yapılan köklerin ucuna motifler yerleştirilmektedir. Motiflerin renkleri, yazmaların renklerine uygun olarak seçilmektedir. Motifler arasında; yaprak, çiçek, menekşe, biber, manzaralar, kuşgözü, horoz ibiği, geometrik şekiller, mecnun yuvası, elti eltiye küstü bulunmaktadır (Gürman, 2016, s. 54, 63).

2.2.4. Halı, Kilim, Tülü, Hasır Dokumaları

Afyonkarahisar'da halı, kilim, tülü, hasır dokumacılığı kültürel ve ekonomik anlamda önemli bir yer tutmaktadır. Her ne kadar yaşam şartları, makineleşmeyle birlikte dokumaların üretimi azalmış olsa da korunması ve yaşatılması gereken önemli bir değerimizdir. Halı dokumalarında kullanılan yün iplikler yöre halkının yetiştirdiği hayvanlardan elde edilmektedir. Afyonkarahisar halı, kilim dokumalarında ıstar tezgâhları kullanılmıştır (Şekil 6). Istar tezgâhı iki yan ağaç, alt ve üst bazı, burgu, çubuk, dolaşık çubuğu, kücüden oluşmaktadır. Yan ağaçlar tezgâhın iki yan tarafında bulunmakta, alt bazıya dokunan halı-kilim sarılmakta, üst bazıya dokunacak ipler sarılmaktadır. Türk düğümü ile dokunan halıların kalitesi 22x28 ile 30x30 düğüm/dm² arasında, boyutları 72cmx92cm ile 124cmx129cm arasında değişmektedir (Küçükkurt, 2020, s. 487). Halılar yaygı, seccade, heybe, yastık amacıyla dokunmuştur. Halılarda nazar, gül, karanfil, çiçek, ibrik, küpe, sandık, yıldız, suyolu motifleri kullanılmış, kompozisyon olarak madalyonlu, altıgen merkezli, serbest kompozisyonlar uygulanmıştır.

Afyonkarahisar'da üretilen bir diğer önemli dokuma, tülüce, tülü, filikli isimleriyle anılan tüylü, post görünlü yaygılardır. Bu yaygıların dokunmasında tiftik, büküm verilmemiş yün lifi ya da büküm verilmiş yün iplik kullanılmaktadır. Büküm verilmiş yün iplikle Türk düğümü ile dokunan tülülerde ilmek uzun bırakılarak post görünümü elde edilmektedir. Afyonkarahisar'ın Ankara keçisi yetişen köylerinde filikli dokumalar yapılmıştır. Özellikle Seydiler beldesinde filikli dokunmuştur. Tiftik keçisi yetiştiriciliğinde meydana gelen düşüşün ve diğer etkenlerin sonucunda filikli dokumalar yok denecek kadar azalmıştır. Bu dokumalarda, çizgili, baklavalı, bohçalı duma motifleri kullanılmıştır (Küçükkurt, 2021, s. 295).

Şekil 6. Afyonkarahisar Arif Keskin Hazal Konağı'nda sergilenen Şuhut Balçıkhisar'da kullanılmış halı-kilim tezgâhı

Kaynak: Küçükkurt, Afyonkarahisar, 2022

Afyonkarahisar yöresinde küçükbaş hayvan üretiminin olması elde edilen yünlerin iplik yapılarak düz dokumalarda kullanılmasına olanak sağlamış merkez, ilçe, köylerde düz dokumalar yapılmıştır. Yer yaygısı, seccade, heybe, torba, çuval dokumalar çeyizlik ve günlük hayatta kullanılmak amacıyla üretilmiş, bu dokumalara yöreye has isimler verilmiştir. Bayatta özellikle çeyizlik üretilen çuval dokumalarına “Kelete”, düğüne çağırılan kişilere verilen hediyelerin konulduğu heybelere “Okuncalık heybe” denilmektedir (Küçükkurt, 2017, s. 343). Çeyizlik dokumaların desenleri daha sık, renkleri daha canlıdır. Düz dokumalarda kilim, cicim, zili teknikleri uygulanmıştır. Bayat, Emirdağ, Seydiler, Sinanpaşa gibi ilçelerde üretilen dokumalarda kullanılan motif isimleri arasında; Bayat'ta; karı boşatan, kız farıdan, elibelinde, çatal çapraz, örümcek, küpe (Küçükkurt, 2017, s. 341), Emirdağ'da; çomçalı, elibelinde, pıtrak, seleser, top, uruşman, aşıklı (Parlar, 1994, s. 36), Seydiler'de; pıtrak, elibelinde, kıvrımlı, göz (Şekil 7), Sinanpaşa'da; akrep, kutulu, pıtrak, eğri yanış, çakmak, dik yanış, keklik ayağı, göz, dokuz göbek, gelin kaşı, gelin susması, tay kulağı, mızraklı motifleri kullanılmıştır (Küçükkurt, 2011, s. 78).

Şekil 7. Seydiler'de dokunmuş zili yastık

Kaynak: Küçükkurt, Afyonkarahisar-Seydiler, 2019

Afyonkarahisar göl bakımından zengin bir bölgede bulunmaktadır. Karakuyu Gölü, Eber Gölü, Karamık Gölü, Emre Gölü Afyonkarahisar il sınırları içinde, Acı Göl Afyonkarahisar-Denizli, Akşehir Gölü ise Afyonkarahisar-Konya il sınırları içinde yer almaktadır (KTB, 2023). Bu göllerde yetişen hasır otu, kargı kamışı, saz yöre halkı tarafından hayvan yemi, dokumacılık ve ihrac malzemesi olarak değerlendirmektedir. Hasır dokumacılığı, boyra örücülüğü Sultandağı, Yakasenek, Taşköprü, Bolvadin, Derekarabağ, Ortakarabağ, Çay, Eber, Deresineğ çevresinde yapılmıştır. 1996 yılında Bolvadin'de 200 evde, 2018 yılında ise 100 evde hasır dokumacılığı yapılmıştır (Sökmen, 2018a, s. 318). Hasır, duvar ve yer tezgâhında dokunmaktadır. Gölden biçildikten sonra otlar güneşte kurutulmakta, kullanılacağı

zaman ıslatılarak yumuşatılmaktadır. Dokunan hasırlar seccade, mezar hasırı ve yaygı olarak değerlendirilmektedir. Hasır, halı, kilim altına nemden korunmak için serildiği gibi, hasır otu doğrudan ahşap evlerin tavan kısımlarında yalıtım malzemesi olarak kullanılmaktadır (Akça, 1994, s. 51). Afyonkarahisar'da boyra örücülüğü yapılmış, evlerin tavanlarında kullanılmıştır. Boyra, toprak damlı evlerin tavanlarında ahşap ile kamışların arasına serilen sert bir hasırdır. Yörede geleneksel boyra ve telli boyra üretilmektedir. Geleneksel boyra yapımında Kasım-Şubat aylarında Akşehir ve Eber gölünden kesilen kamışlar kurutulup boyuna kesilmekte, yurgu taşıyla ezilip yerde örülmektedir. Hasır dokuma ve örücülüğün yeniden canlanabilmesi için Sultandağı Halk Eğitim Merkezi ve İşkur 2014, 2015 ve 2016 yıllarında "Hasır Dokuma Kursu" açmıştır (Sökmen, 2018b, s. 63, 64).

2.2.5. Keçecilik

Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan Türk kültüründe keçe üretimi önemini ve değerini halen korumaktadır. İyi bir yalıtım malzemesi olan keçe, Türk insanının zevkiyle süslenerek el sanatlarımız arasında yerini almıştır. Keçe; kuzu yününün basınç, nem, sürtünmeyle sıkıştırılması sonucunda oluşan dokusuz bir tekstildir. Afyonkarahisar'da 1844 yılında 100 atölye faaliyet gösterirken 1920'de 50, 1944'de 60, 1983'de 17, 1994'de 16, 2023 yılında 7 atölye ve 13 ustayla üretim sürmektedir (Küçük Kurt ve Oyman, 2019, s. 53). Afyonkarahisar keçeleri uluslararası alanda tanınmıştır. Yurt içi ve yurt dışı müzelerinde sergilenmektedir. Almanya Berlin Ulusal Etnoloji Müzesi, Fransa Mouzon Musee du Feutre, İngiltere Londra The British Museum'da Afyonkarahisar'da üretilmiş keçe yaygı, keçe seccade, duvar keçesi, keçe kepenek sergilenmektedir (Küçük Kurt ve Oyman, 2019, s. 60). Eskiden insan gücü ile hamamda pişirilen keçe ürünler tepme, pişirme makinesinin icat edilmesiyle makinede pişirilmektedir. Geleneksel olarak keçenin üzerine yapılan atölye ya da yaptıran kişinin adı yazılmaktadır (Akça, 1994, s. 50). Keçeler geleneksel tepme yöntemiyle üretilmektedir. Keçe ürünler arasında yaygı, gezdirme kepenegi, yatak kepenegi, kebe, yelek, elbise, yamçı, süt keçesi, yük keçesi, duvar keçesi, kapı perde keçesi, eyer keçesi, at keçesi, deve keçesi, çuval, matara keçesi, top keçe, bel keçesi, yatak keçesi, heybe, kundak keçesi, ayakkabı keçesi, keçe kumaş, paspas, keçe başlıklar, çadır keçeleri, sanayi keçeleri bulunmaktadır (Yalçınkaya, 2009, s. 42).

Geleneksel tepme keçelerde birçok motif ve kompozisyon kullanılmıştır. Bu motifler arasında geometrik, nesneli, doğadan stilize edilmiş ve anlam yüklü motifler bulunmaktadır (Şekil 8). Geometrik motifler; baklava, daire, üçgen, nesneli motifler; çıta tavan, deve zinciri, hançer, ibrik, doğadan stilize motifler; badem, çiçek, dörtlü badem, Mekke toprağı, selvi, anlam yüklü motiflerde; çarkıfelek, dolgu beni, hasır döşeme, köşe benleri bulunmaktadır (Küçük Kurt ve Oyman, 2019, s. 162).

Şekil 8. Arif Keskin Hazal Konağı'nda sergilenen Afyonkarahisar keçesi

Kaynak: Küçük Kurt, Afyonkarahisar, 2023

2.2.6. Yorgancılık

Afyonkarahisar'ın günlük kullanım eşyaları arasında önemli bir yer tutan yorgan pamuk ve yün iç dolgusu ve değişik yüzey süslemeleriyle dikilmiştir. Çeyiz adetlerinde yorgan önemli bir yer tutmaktadır. Yeni bir ev kurulurken, doğum geleneklerinde, sünnet yatağı

hazırlanmasında yorgan kullanılmaktadır. Çeyiz için hazırlanan yorganların yüzeyi kıymetli kumaşlardan seçilmekte, kullanım amacına göre ebatları belirlenmektedir. Yörede yorganlar evlerde ve atölyelerde dikilmektedir. Atölyelerde erkekler, evlerde ise kadınlar çalışmaktadır. Yorganların üretiminde makinelerin yaygın kullanması ve mağazalarda hazır dikilmiş yorganların yerini almasıyla ustaların diktiği yorganlara olan ilgi azalmıştır. Bunun sonucunda yorgan diken usta sayısında düşüş meydana gelmiştir. Afyonkarahisar'ın Esnaf ve Sanatkarlar Odası Birliği'ne 3 adet yorgan üreticisi kayıtlanmıştır. Bu üreticilerden ikisi sadece yorgan alıp satmakta, 1 usta atölyesinde üretim yapmaktadır (Küçük Kurt, 2019a, s. 1017). Evlerde yorgan dikimi azda olsa sürdürülmektedir.

2.2.7. Saraç, Maden, Ahşap İşleri

Afyonkarahisar'da hayvancılığın yaygın olmasına bağlı olarak deri ve deri ürünlerinin işlendiği, satıldığı tabakhaneler ve dükkânlar bulunmaktaydı. Saraç işleri, yemenicilik, koşumculuk ile uğraşan çok sayıda usta ve atölye faaliyet göstermekteydi. Tüccarlar şehir içindeyken, tabakhaneler şehrin dışındaydı. Günümüzde Afyonkarahisar'da tabakhane bulunmaması nedeniyle deriler İstanbul, Isparta, Konya, Akşehir tabakhanelerinden getirilmektedir (Koç, Afyonkarahisar, 2022). Deriden yemeni, mes, ayakkabı üretilmiş, hayvanların arabaya koşulmasında ya da üzerine binilmesinde kullanılan koşum takımları yapılmıştır. İdris Koç ve Erol İşkur, günümüzde koşum takımı yapan az sayıda deri ustası arasında bulunmaktadır.

Afyonkarahisar'da maden işleri ile uğraşan ustalar bıçakçılık, alem işleri, demircilik, bakırcılık alanlarında güzel eserler ortaya çıkartmıştır. Demir ustaları; kapı zinciri, gem, hiltar; bakır ustaları güğüm, kazan, tabak, tencere, alem üretmişlerdir. Bıçak üretimi Afyonkarahisar'da çok sayıda atölyede yapılırken 1953 yılında çıkan kanunla bazı bıçak türleri silah sayılmış, üretimleri yasaklanmıştır. Yasaya bağlı olarak bıçak üreticilerinin sayısında düşüş meydana gelmiştir (Akkoyun, 1997, s. 212). Günümüzde atölyesinde faaliyet gösteren ustalar, hazırladıkları bıçakların enlerine göre, çeliklere bıçak formu vererek ağızlarını açmaktadır (Akça, 1994, s. 53).

Afyonkarahisar ahşap işlerinde at arabası üretimi, ahşap oyma sanatı yapılmıştır. Eskiden ulaşım ve eşya taşıma konusunda at arabaları kullanılmıştır. Bu arabalar atölyelerde elde yapılarak, çeşitli süslemelerle tamamlanmaktaydı. At arabalarının üzerine çiçek, manzara resimleri, hilal, yıldız motifleri boyanmakta, arabanın arkasına yapıldığı atölyenin ve boyamayı yapan ustanın adı yazılmaktaydı (Şekil 9). Günümüzde at arabaları çevre düzenlemesinde ve minyatür aksesuar olarak kullanılmaktadır. Oyma ahşap işlerinde kaşık, saat, pano gibi çalışmalar yapılmaktadır.

Şekil 9. Üstünde "Şaban Usta" yazılı at arabası

Kaynak: Küçük Kurt, Afyonkarahisar, 2021

2.3. Afyonkarahisar El Sanatlarının Yaşatılması İçin Yapılan Faaliyetler

Afyonkarahisar el sanatlarının üretimi günümüze yaklaştıkça ekonomik şartlar, makineleşme, göç gibi nedenlerle azalma göstermiş, dönem dönem devlet eliyle tedbirler alınmaya çalışılmıştır. 1988 yılında kaybolmaya yüz tutmuş el sanatlarının tekrar canlandırılması için parasal katkının ne olabileceğine dair il özel idaresi bir yazı yayınlamıştır. Bu yazıya istinaden değişik meslek gruplarından oluşturulan bir komisyon ile durum tespiti yapılmıştır. Görüşmeler sonucunda il sınırları içinde faaliyet gösterilen, ekonomiye direkt katkıda bulunabilecek doğal boyama ve kilim üretimi seçilmiştir. Afyon Valiliği Sosyal Dayanışma ve Yardımlaşma Vakfı Başkanlığı'nda bir proje hazırlanarak uygulanmıştır (Topbaş, 1990, s. 70). Kilimciliğin canlandırılması için yapılan bir başka girişim ise Bayat'ta 1987 yılında yapılmıştır. Bayat Kaymakamı'nın girişimi ile ilçe merkezinde ve köylerinde kilim dokuma kursları düzenlenmiş, ikinci adım olan Bayat Kaymakamı Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı Kilim Atölyesi açılmıştır.

Gelişen teknoloji, değişen ihtiyaçlar, yaşam şartlarında meydana gelen gelişmeler ve iletişim çağıyla birlikte üretimin birçok alanında küreselleşme meydana gelmiştir. Küreselleşmenin sonucunda el sanatlarının ve diğer ürünlerin orijinal üretimi tehlikeye girmiştir. Dünya ticaretini ve rekabeti düzenlemek için 1995 yılında kurulan Dünya Ticaret Örgütü'nün "Ticaret ile Bağlantılı Fikri ve Sınai Mülkiyet Hakları" uluslararası sözleşmesinde coğrafi işaret kavramı ilk defa kullanılmıştır. Dünya Ticaret Örgütü'ne üye olan Türkiye bu sözleşmeye istinaden coğrafi işaretlerin korunması sözleşmesine katılmıştır (Çalışkan ve Koç, 2012, s. 195). 24/6/1995 tarihli ve 555 sayılı "Coğrafi işaretlerin korunması hakkında kanun hükmünde kararname" 24/6/1995 tarihinde Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. Kanunla birlikte Türkiye Cumhuriyeti Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'na bağlı Türk Patent ve Marka Kurumu tescil işlemlerinden sorumlu tutulmuştur. 555 sayılı kanun hükmünde kararname ile doğal ürünler, tarım, sanayi maden ve el sanatları ürünleri ile sanayi ürünlerinden kararnamede yer alan tanımlara ve koşullara uyan ürünler coğrafi işaret ile korunmayı kapsamaktadır. Mahreç işareti bir ürünün özelliği arasında coğrafi sınırlarının belli bir yerden, bölgeden kaynaklanması ve niteliklerinin belirli, tanınmış olması gerekmektedir. Ürünün işlenmesinin ya da ortaya çıkma sebeplerinden birinin mahreç işareti alacak yörede yapılması gerekmektedir (Doğanlı, 2020, s. 530). Afyonkarahisar'da el sanatları alanında ilk coğrafi işareti 2000 yılında "Bayat Türkmen Kilimi", en son coğrafi işareti ise 2022 yılında "Afyon Keçesi" almış, toplamda 7 el sanatı tescillenmiştir. Afyonkarahisar'ın aldığı coğrafi işaretli el sanatları sırasıyla aşağıda verilmiştir:

10 Haziran 2000 tarihinde Türk Patent ve Marka Kurumu "Bayat Türkmen Kilimi" ne marka tescili ve Coğrafi İşaret Tescil Belgesi Mahreç işareti vermiştir. Afyonkarahisar'ın Bayat Kilim Atölyesi kilim dokumaları ile tanınmakta, burada dokunan kilimlerde %100 el eğirmesi ve doğal boyalı yün iplik kullanılmaktadır (Küçük Kurt, 2018, s.339). Bayat Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı'nın başvurusuyla alınmış coğrafi işaret sicil belgesinde tescil numarası 29'dur. Belgede kilimlerin teknik ve motif özelliklerine değinilmiştir.

Sandıklı Belediyesi'nin başvurusuyla 14.11.1997 tarihinde halılar ve kilimler ürün grubunda "Türkmen El Halısı" 9 numara ile tescillenmiş ve mahreç işareti almıştır. Coğrafi işaret sicil belgesinde halının teknik özellikleri belirtilerek dokumada kullanılan hammaddelerin türüne yer verilmiştir (TPVMK, 2023).

Sandıklı Belediyesi'nin başvurusuyla 14.11.1997 tarihinde Halılar ve kilimler ürün grubunda "Süper İnce Kilim" 24 numara ile tescillenmiş ve mahreç işareti almıştır. Coğrafi işaret sicil belgesinde kilimin teknik özellikleri belirtilmiştir (TPVMK, 2023).

Sandıklı Belediyesi'nin başvurusuyla 14.11.1997 tarihinde halılar ve kilimler ürün grubunda "Pazırık El Halısı" 10 numara ile tescillenmiş ve mahreç işareti almıştır. Coğrafi işaret sicil belgesinde halının teknik özelliklerine yer verilmiştir (TPVMK, 2023).

Emirdağ Belediyesi'nin başvurusuyla 20.04.2020 tarihinde Halılar ve kilimler ürün grubunda "Emirdağ kilimi" 744 numara ile tescillenmiş ve mahreç işareti almıştır. Coğrafi işaret sicil belgesinde kilimin dokuma tekniğine, hammaddesine, motif ve kompozisyon özelliklerine ayrıntılı bir şekilde değinilmiştir (TPVMK, 2023).

Dazkırı Belediyesi'nin başvurusuyla 16.12.2020 tarihinde Halılar ve kilimler ürün grubunda "Dazkırı Halısı", 629 numara ile tescillenmiş ve mahreç işareti almıştır. Coğrafi işaret sicil belgesinde halının özellikleri, dokuma tekniği ve kalitesiyle ilgili bilgi verilerek amblemine yer verilmiştir (Şekil 10), (TPVMK, 2023).

Şekil 10. Dazkırı halısı amblemi

Kaynak: TPVMK, 2023

Afyonkarahisar Ticaret ve Sanayi Odası'nın başvurusuyla 25.07.2022 tarihinde dokumalar ürün grubunda 1175 numara ile tescillenmiş ve mahreç işareti almış olan "Afyon Keçesi" kayıtlıdır (TPVMK, 2023). Coğrafi işaret sicil belgesinde keçenin özellikleri, üretim şekli belirtilmiş, ürünün coğrafyayla olan bağına değinilerek Afyon keçesinin amblemine yer verilmiştir (Şekil 11).

Şekil 11. Afyon keçesi amblemi

Kaynak: TPVMK, 2023

El sanatları alanında Yaşayan İnsan Hazinesi Ulusal envanterine kayıtlı az sayıdaki ustalar arasında Keçeci Ahmet Yaşar Kocataş bulunmaktadır. Afyonkarahisar'da faaliyet gösteren keçe Ustası Ahmet Yaşar Kocataş 2015 yılında 02.0027 envanter numarasıyla keçe alanında UNESCO yaşayan insan hazinesi olarak ilan edilmiştir. Keçe alanında Türkiye'de envantere kayıtlanan ikinci ustadır.

Sanat-Zanaat alanlarında Halk Kültürü Bilgi ve Belge Merkezine Somut Olmayan Kültürel Miras Taşıyıcısı olarak sanatçılar ve ustalar başvurmakta, Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü tarafından kurulmuş uygun gördüğü kişilere "Sanatçı tanıtma kartı" verilmektedir. Afyonkarahisar'da en fazla sayı olan 9 kişi ile keçe, 1'er kişi ile doğal boyama/dokuma, iğne oyası, ebru gibi el sanatı alanlarında faaliyet gösteren ustalar sanatçı tanıtma kartına sahiptir. Kartın verilme amaçları arasında kültürel mirasın gelecek kuşaklara aktarılması, kültürel değerlerin ulusal ve uluslararası alanda tanıtılması bulunmaktadır (Tablo 3).

Tablo 3. Afyonkarahisar SÖKÜM geleneksel sanatlar alanına kayıtlı sanatçı listesi

İcra Dalı	Sayısı	İcra Dalı	Sayısı
Keçecilik	9	Ebru	1
Saraçlık	1	Taş İşleme	1
Kök Boyama/Halı Dokuma	1	Baston Yapımı	1
Geleneksel Yay Yapımı	1	Çömlekçilik	1
İğne Oyası	1	Ses/Darbuka/Davul/Def	1
Halk Ozanı/Aşık	3	Kalem Şairi	8
Halk Şairi	8	Ses/Bağlama	6
Ses/Cümbüş	2	Klarnet	3
Darbuka/Def	1	Davul/Dümbelek	1
Ses	1	Ses/Keman	1
Ritim Sazlar	1	Ses/Klarnet/Ud	1
Toplam	29		25
Genel Toplam			54

Kaynak: Afyonkarahisar İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2023

Afyonkarahisar'da açılan Kadın Kültür Evleri ve bu evlerde üretilen ürünlerin satışı için kurulan kooperatifler, kadınların üretime ve aile ekonomisine katkısını artırmaktadır. Kadın kültür evlerinde gıda, ev tekstili, hediyelik eşyalar, kozmetik ürünler yanında el sanatlarına yönelik üretimler desteklenmektedir. Emirdağ kilimlerinin coğrafi işaret belgesinde, kilimlerin üretiminden sınırlı sorumlu olarak Emirdağ Kadın Girişimi Üretim İşletme ve Kalkınma Kooperatifi kayıtlanmıştır (TPVMK, 2023). Yine Emirdağ'da cam aksesuar yapımı, Dinar'da el yapımı geleneksel giyimli bebek (Şekil 12), Bayat'ta kilim, Bolvadin'de hasır örücülüğü, Sandıklı'da kabak oymacılığı, Şuhut'ta toprak kap yapımı gibi alanlarda el sanatı üretimi yapılmaktadır. Bu ürünlerin satışı sanal mağazalarda, Kadın Kültür Evleri mağazalarında ve kurulan kooperatifler aracılığıyla yapılmaktadır.

Şekil 12. Dinar Kadın Kültür Evi'nin ürettiği Dinar yöresinin geleneksel kıyafetli bebekleri

Kaynak: Küçükkurt, Dinar, 2021

Son yıllarda el sanatları alanında marka tescili önem kazanmıştır. Keçe alanında Afyonkarahisarlı ustalar tarafından 17 Şubat 2010 tarihinde kuşak bağlanarak kalfa ilan edilen Remziye Gülenay Yalçinkaya, keçe atölyesi açmış ve 2017 yılında amblem hazırlayarak Türkiye Cumhuriyeti Türk Patent ve Marka Kurumu'ndan, kumaş ve yün işleme alanında Marka Tescil Belgesi almıştır (Yalçinkaya, Afyonkarahisar, 2023).

Sonuç ve Öneriler

Afyonkarahisar tarihi içinde el sanatına dair yazılı bilgilere şer'iyye sicilleri, nüfus tahrir defterleri, seyyahların yazılarından ulaşılmaktadır. Halı, tülü, kilim, kumaş dokumacılığı, keçe, yorgan üretimi, oya, işleme sanatı, ahşap ve maden işleri gibi el sanatı alanında faaliyette bulunmuş, başarılı ustalar yetişmiştir. Göç, makineleşme gibi yaşam şartlarına bağlı olarak el sanatı türlerinden birçoğunun üretimi azalmış, kaybolmaya yüz tutmuştur. El sanatları ihtiyaçlar

sonucunda ortaya çıkması nedeniyle arz ve talep dengesi içinde üretimi devam etmektedir. Afyonkarahisar'da kamu kurum ve kuruluşları, dernekler, sanatçılar, Afyonkarahisar el sanatlarının tekrar talep edilebilmesi için bir dizi önlem almış, çeşitli projelerle el sanatı üretimini canlandırmaya çalışmıştır. Afyonkarahisar Valiliği Sosyal Dayanışma ve Yardımlaşma Vakfı Başkanlığı'nda 1988 yılında açılan doğal boyama, dokuma projesi, 1987 yılında Bayat Kaymakamlığı'nın himayesinde ilçe merkezinde ve köylerinde kilim dokuma kurslarının açılması, Bayat Kaymakamlığı Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı Kilim Atölyesi'nin faaliyete geçmesi bu projeler arasında yer almıştır.

Müzeler, kültür sanat evleri yörelerin el sanatlarını, gelenek ve göreneklerini tanıtmaları açısından önemlidir. Bu bağlamda Afyonkarahisar Belediyesi, Afyonkarahisar Kültür ve Sanat Evi'ni hizmete sunmuştur. Sanat evinde Afyonkarahisar el sanatlarının üretimi, ustalar ve gelenek göreneklerle ilgili eserlere ve canlandırmalara yer verilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü tarafından kurulun uyum gördüğü kişilere "Sanatçı tanıtma kartı", bunun yanı sıra UNESCO yaşayan insan hazinesi envanterinin oluşturulması hem sanatçıların uygun platformlarda yeteneklerini icra etmelerine olanak sağlamış hem de uluslararası alanda bilinirliklerine imkân tanımıştır. Türkiye Cumhuriyeti Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı'na bağlı Türk Patent ve Marka Kurumu "Coğrafi işaret sicil belgesi" düzenlenmesiyle el sanatı üretimine getirilen kalite kontrolünün ve üretimin korunmasına yönelik uygulamalar günümüz el sanatlarının canlanmasını ve gelecek kuşaklara aktarımını kolaylaştırmıştır.

Afyonkarahisar'da faaliyet gösteren "Kadın Kültür Evleri" ve kadınlar tarafından üretilen bu ürünlerin satışı için kurulan kooperatifler, dernekler, üniversite, Halk Eğitim Merkezi ve Afyonkarahisar Belediyesi işbirliği ile çeşitli el sanatı kurslarının açılması, markalaşma alanında yapılan faaliyetler, el sanatlarının korunması ve yaşatılmasına dair olumlu gelişmeler olarak kabul edilmektedir. Sanatçı tanıtma kartına daha fazla sanatçının sahip olabilmesi için çalışmaların yapılması, coğrafi işaret tescil belgeleri için daha çok girişimde bulunulması, bu konularla ilgili yazılı kaynakların artırılması gerekmektedir.

Kaynakça

- Afyon Kültür ve Turizm Bakanlığı (2023). *Göller*. <https://afyon.ktb.gov.tr/TR-63440/goller.html> (Erişim tarihi: 26.07.2023).
- Afyonkarahisar TSO. (1933). *10. Cumhuriyet bayramı münasebeti ile çıkartılan broşür*. Afyonkarahisar: Doğan Matbaası.
- Akça, H. (1994). Afyonkarahisar'da geleneksel el sanatları. *İş Bankası Kültür ve Sanat Dergisi*, (21), 50-53.
- Akkoyun, T. (1997). *Ömer Fevzi Atabek ve Afyon vilayeti tarihçesi*. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları.
- Çalışkan, V. ve Koç, H. (2012). Türkiye'de coğrafi işaretlerin dağılım özelliklerinin ve coğrafi işaret potansiyelinin değerlendirilmesi. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 17(28), 193-214.
- Çelebi, M. Z. E. (1984). *Evliya Çelebi seyahatnamesi 9. Cilt*. İstanbul: Tasvir Gazetecilik ve Matbaacılık İşletmesi Yayınları.
- Doğanlı, B. (2020). Coğrafi işaret, markalaşma ve kırsal turizm ilişkileri. *Journal of Human and Social Sciences*, 3(2), 525-541.
- Gürman, Z. (2016). *Afyonkarahisar ili merkez kadın giyimindeki iğne oyaları* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.
- İşkur, E. (2022). *Sözlü görüşme*, Afyonkarahisar: 26 Ocak.

- Kargı, K. (2018). *Afyonkarahisar merkez kazası nüfus defteri (1838-1839)*. Afyonkarahisar: Afyonkarahisar Belediyesi Yayını.
- Koç, İ. (2022). Sözlü görüşme, Afyonkarahisar: 12 Şubat.
- Koparal, K. (2011). *Vilayet salnamelerinde Afyonkarahisar* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyonkarahisar.
- Küçük Kurt, Ü. (2011). Afyonkarahisar'ın İğdeli ve Çatkuyu köyü camilerinde bulunan düz dokuma yaygılar. *Arış Dergisi*, (6), 76-83. Doi: <https://doi.org/10.34242/akmbaris.2019.20>
- Küçük Kurt, Ü. (2017). *Afyonkarahisar Bayat düz dokumaları'nın teknik, desen ve kompozisyon özellikleri*. Uluslararası Türk Dünyası Sempozyumu, Uppsala Üniversitesi, İsveç.
- Küçük Kurt, Ü. (2018). *Afyonkarahisar'ın Bayat ilçesi kilim dokuma atölyesinde kullanılan el eğirmesi ve doğal boyalı iplikler*. VIII. Uluslararası Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu, Afyonkarahisar Belediyesi, Afyonkarahisar.
- Küçük Kurt, Ü. (2019a). Afyonkarahisar yorganlarının teknik, desen ve kompozisyon özellikleri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(3), 1014-1027. Doi: 10.32709/akusosbil.522985
- Küçük Kurt, Ü. (2019b). Afyonkarahisar geleneksel dokuma kumaşları. *Akdeniz Sanat Dergisi*, 13(24), 123-133.
- Küçük Kurt, Ü. (2019c). Afyonkarahisar geleneksel işlemelerinin özellikleri ve kullanım alanları. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(92), 165-179. Doi: 10.16992/ASOS.14980
- Küçük Kurt, Ü. (2020). Afyonkarahisar yöresi halıları. A. Soysaldı (Ed), *Cumhuriyet Dönemi Türk Halıcılığı Kitabı, Cilt I. İçinde* (ss. 479-502). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay.
- Küçük Kurt, Ü. (2021). Afyonkarahisar'ın Seydiler Beldesi'nde bir kültür mirası; filikli tülü dokumaları. *Millî Folklor Dergisi*, 33(132), 286-300.
- Küçük Kurt, Ü. ve Oyman, N. R. (2019). *Afyonkarahisar'da keçe üretimi ve keçe atölyeleri*. Afyonkarahisar: Afyonkarahisar Belediyesi Yayınları.
- Özpinar, H. (2019). *Seyyahların gözünden Afyonkarahisar*. Afyonkarahisar: Afyonkarahisar İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- Özpinar, H. (2014). *Bir zamanlar Afyonkarahisar*. Ankara: Afyonkarahisar Belediyesi Kültür Yayınları.
- Parlar, G. (1994). Emirdağ kilimlerinde motif, renk ve kompozisyon. *İş Bankası Kültür ve Sanat Dergisi*, 21, 54-55.
- Sökmen, S. (2018a). *Afyonkarahisar hasır dokumacılığı*. VIII. Uluslararası Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu, Afyonkarahisar Belediyesi ve Halk Kültürü Araştırmaları Kurumu, Afyonkarahisar.
- Sökmen, S. (2018b). *Afyonkarahisar boyra örücülüğü*. IV. Uluslararası Ukrayna'da Türkçe Konuşan Halklar Sempozyumu, Halk Kültürü Araştırmaları Kurumu, Ukrayna.
- Topbaş, A. (1990). *Afyonkarahisar doğal boyacılığını ve kilim üretimini geliştirme projesi ile bazı kilim üreten beldelerimiz*. I. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu, Afyonkarahisar Belediyesi, Afyonkarahisar.
- Topbaş, A. (1994). Afyonkarahisar ve yöresi kilimleri. *İş Bankası Kültür ve Sanat Dergisi*, 21, 33-36.
- Türk Patent ve Marka Kurumu (2023). *Coğrafi İşaretler*. <https://ci.turkpatent.gov.tr/co-grafi-isaretler/detay/37872> (Erişim tarihi: 01.09.2023).

- Türk Patent ve Marka Kurumu (2023). *Coğrafi İşaretler*. <https://ci.turkpatent.gov.tr/cografisaretler/detay/37873> (Erişim tarihi: 01.09.2023).
- Türk Patent ve Marka Kurumu (2023). *Coğrafi İşaretler*. <https://ci.turkpatent.gov.tr/cografisaretler/detay/378879> (Erişim tarihi: 01.09.2023).
- Türk Patent ve Marka Kurumu (2023). *Coğrafi İşaretler*. <https://ci.turkpatent.gov.tr/cografisaretler/detay/1922> (Erişim tarihi: 01.09.2023).
- Türk Patent ve Marka Kurumu (2023). *Coğrafi İşaretler*. <https://ci.turkpatent.gov.tr/Files/GeographicalSigns/b67d120c-1f61-44c1-9cb6-9a4148a49eec.pdf> (Erişim tarihi: 01.09.2023).
- Türk Patent ve Marka Kurumu (2023). *Coğrafi İşaretler*. <https://ci.turkpatent.gov.tr/cografisaretler/detay/1003> (Erişim tarihi: 01.09.2023).
- Türk Patent ve Marka Kurumu (2023). *Coğrafi İşaretler*. <https://ci.turkpatent.gov.tr/cografisaretler/detay/4668> (Erişim tarihi: 01.09.2023).
- Türk Patent ve Marka Kurumu (2023). *Coğrafi İşaretler*. <https://ci.turkpatent.gov.tr/cografisaretler/detay/1922> (Erişim tarihi: 01.09.2023).
- Türk Patent ve Marka Kurumu (2023). *Coğrafi İşaretler*. <https://ci.turkpatent.gov.tr/Files/GeographicalSigns/23298aaa-10b1-4412-8f80-29fbd2039f75.pdf> (Erişim tarihi: 01.09.2023).
- Yalçınkaya, G. R. (2023). Sözlü görüşme: 10 Ağustos.
- Yalçınkaya, R. G. (2009). *Keçeye ter düştü, halk plastik sanatlarından keçecilik ve Afyonkarahisar'da yansımaları*, Uşak: Elik Yayınları.
- Yalçınkaya, R. G. (2011). Afyonkarahisar'da keçecilik, *Turkish Studies*, 6, 1931-1939. Doi: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.1922>

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir. Yazarlar etik kurul izni gerektiren çalışmalarda, izinle ilgili bilgileri (kurul adı, tarih ve sayı no) yöntem bölümünde ve ayrıca burada belirtmişlerdir.

Kurul adı: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu

Tarih: 19.07.2023

No: 2023/219

Türkiye’de Tarım Politikaları ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu

Agricultural Policies in Türkiye and the Law of Landing Farmers

Prof. Dr. Şaban ORTAK ¹

Öz

Osmanlı Devleti'nin yerine zor bir kuruluş geçiren Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin önünde önemli sorunlar bulunmaktaydı. Bunlardan bir tanesi de; çiftçilikle uğraşan kesimin önemli bir kısmının ailesini geçindirecek kadar toprağa sahip olmamasıydı. Dönemine göre modern, pratikte avantajlı ve oldukça karmaşık bir toprak yönetimi uygulayan Osmanlı Devleti'nden yeni devlete miras kalan sorunlardan birisi de toprak mülkiyeti meselesi idi. Tımar sistemi, onun bozulmasıyla geçilen iltizam sistemi toprak mülkiyeti konusunu daha karmaşıklaştırmıştı. Buna çözüm bulmak için çıkarılan Arazi Kanunnamesi tam olarak halledememiştir. Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda bu kanunname yürürlükteydi ve iş ve işlemler buna göre yürütülmekteydi. Nüfusun neredeyse dörtte üçünün tarımla uğraştığı bir ülkede, ailesini geçindirecek kadar toprağa sahip olan kişi sayısı maalesef oldukça düşüktü. Yeni devleti idare edenler hem tarımı modernleştirmek ve hem de çiftçilikle uğraşanlara yeterince toprak dağıtmak durumundaydılar. Zaman zaman hazine arazisi olan yerlerden köylülere belli miktarda toprak dağıtılması için çalışılmışsa da yeterli olamamıştı. 1937 yılında yapılan Anayasa değişikliğinde topraksız köylüye toprak dağıtılması hususu da Anayasaya girmişti. Fakat, Atatürk'ün ölümü ve hemen arkasından başlayan II. Dünya Savaşı döneminde buna dair kanun çıkarılamamıştır. 1945 yılında Milli Şef İsmet Paşa'nın girişimi ile kanun çıkarılabilmıştır. Ancak gerek tek parti döneminde CHP içinden bu kanuna muhalefet ve gerekse çok partili hayata geçişte kurulan partilerin bu uygulamaya karşı çıkışı bu konuda yeterince mesafe alınmasını engellemiştir. Özellikle de bu kanuna karşı çıkıp daha sonra CHP'den ayrılarak Demokrat Parti'yi kuran kadro, 1946-1950 arasında muhalefet partisi olarak eleştirilerini devam ettirmiştir. CHP iktidarında yeterince ilerleme sağlanamaması bir tarafa bırakılırsa, 14 Mayıs 1950 seçimlerinde DP'nin iktidara gelmesi ile çiftçiyi topraklandırma uygulaması büyük ölçüde sekteye uğramıştır. Sonraki dönemde zaman zaman gündeme gelse de, çiftçilikle uğraşanların ailesini geçindirecek kadar arazi sahibi olmaları hususunda tam olarak başarılı olunamamıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Türkiye Cumhuriyeti, toprak reformu, Çiftçinin Topraklandırılması Kanunu.

Makale Türü: Araştırma

Abstract

The Republic of Türkiye, which replaced the Ottoman Empire in a difficult establishment period, was faced with significant problems. One of these problems was that a considerable portion of the farming population did not own enough land to support their families. One of the problems inherited by the new state from the Ottoman Empire, which applied a modern, practically advantageous and quite complex land administration for its time, was the issue of land ownership. The tımar system, later replaced by the iltizam system after tımar's deterioration, further complicated the matter of land ownership. The Land Regulation Edict, which was enacted to find a solution to this problem, could not fully resolve it. When the Republic of Türkiye was founded, this edict was in force and business and transactions were carried out accordingly. In a country where almost three quarters of the population was engaged in agriculture; unfortunately, the number of people who owned enough land to support their families was quite low. Those governing the new state had to both modernize agriculture and distribute enough land to those engaged in farming. From time to time, efforts were made to distribute a certain amount of land from treasury-owned lands to the peasants, but these attempts proved insufficient. In the constitutional

¹Afyon Kocatepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, sortak@aku.edu.tr

Atf için (to cite): Ortak, Ş. (2023). Türkiye'de tarım politikaları ve çiftçiyi topraklandırma kanunu. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(100. Yılında Cumhuriyet Özel Sayısı), 418-446.

amendment made in 1937, the issue of distribution of land to landless peasants was also included. However, during the period of Atatürk's death and the World War II that started immediately afterwards, a specific law regarding this matter could not be enacted during that period. In 1945, with the initiative of Prime Minister İsmet Pasha, the law could be enacted. However, both the opposition to this law from within the CHP (Republican People's Party) during the single party period and the opposition of the parties established during the transition to multi-party life prevented sufficient progress on this issue. In particular, the group who opposed this law and later left the CHP (Republican People's Party) and founded the DP (Democrat Party) continued their criticism as the opposition party between 1946 and 1950. Leaving aside the lack of progress during the CHP (Republican People's Party) government, the implementation of land distribution to farmers was interrupted especially after the DP (Democrat Party) came to power with the elections of May 14, 1950. Although the issue was occasionally revisited in the following years, successful outcomes in terms of providing enough land for farmers to support their families were not achieved.

Keywords: Ottoman Empire, Republic of Türkiye, land reform, Law of Landing Farmers

Paper Type: Research

Giriş

Bir ölüm-kalım mücadelesi olan Kurtuluş Savaşı'nı başarı ile bitiren, bağımsızlığını sınırlarını uluslararası camiaya kabul ettiren Türk Milleti'nin kader çizgisinde yeni bir dönem başlıyordu. O da yeni bir devletin kuruluşu yani kurum ve kuruluşlarıyla yeni Cumhuriyet Türkiye'si'nin inşası idi. Bunun için bütün alanlarda bir değişime ve dönüşüme ihtiyaç vardı. Tabiidir ki; bu alanların en önemlilerinden birisi de tarım sektörü idi. Neredeyse nüfusunun dörtte üçüne yakınının tarımla uğraştığı bir ülke olarak Türkiye'de tarım alanında atılacak adımlar ve ulaşılabilecek başarılar, bütün ülkenin gelişmesine hizmet edecekti.

Yeni devletin ekonomi politikaları ve bu arada tarımla ilgili yaşanacak gelişmeler açısından bakıldığında Birinci İzmir İktisat Kongresi önemli bir dönüm noktasıdır. 17 Şubat - 4 Mart 1923 tarihleri arasında toplanan kongrede tarımla ilgili olarak şu kararlar benimsenmiştir (Afetinan, 1989, s. 24-32): Aşar vergisinin kaldırılarak yerine âdil bir sistemin kabulü, Ziraat Bankası'nın müteselsil kefalet yöntemi ile kredi vermesinin kolaylaştırılması, Seferberlik dolayısıyla çiftçilerden alınan hayvan, zahire ve hububat karşılıklarının ödenmesi, hayvan cinslerinin inşası, bulaşıcı hastalıklardan korunma ve bu konuda çiftçilerin bilgilendirilmesi, Ağnam resmi/vergisinin taksitle ödenebilmesi, göçebe aşiretlerin iskânı, ölçü ve tartılarda birliğin sağlanması, barıştan sonra tarım makineleri yapan sanayi kuruluşlarının ülkemizde yatırım yapmaları için davet edilmesi, tarım makinelerini kullanacak ve tamirini yapacak kalifiye elemanların yetiştirilmesi, tarım makineleri ve bunların yedek parçalarıyla yakıtlarının gümrük vergisinden muaf tutulması.

Yukarıda alınan kararların uygulanması için atılabilecek en önemli adım bu alanla ilgili bakanlığın kurulmasıdır. Daha önce İktisat Vekâleti'ne bağlı müdürlüklerle idare edilen tarımın bu yönetim tarzı ile ilerlemesi pek de mümkün görünmüyordu. 5 Mart 1924 tarihinde kabul edilen 432 sayılı kanunla; İktisat Vekâleti'ne bağlı Ziraat, Orman ve Baytar Müdüriyetleri bu vekâletten ayrılarak "**Ziraat Vekâleti**" kurulmuştur (Resmi Gazete, Sayı: 68 (7 Nisan 1340), s. 3).

Bakanlık kurulmuş olmakla birlikte, Cumhuriyetin kuruluş yılları diye adlandırılan ve liberal ekonomi politikalarının izlendiği 1923-1932 yılları arasında köklü bir tarım politikası uygulanmamıştır. 1925'ten 1932 yılına kadar ıslah istasyonları, fidanlıklar, eğitim kuruluşları kurulması ve tarım tekniğini yükseltmek için 718.000 TL, makineli tarımın teşviki için 6.652.000 TL ve destekleme tazminatı olarak 3.000.000 TL ödeme yapılmıştır. Ancak bu destekleme ödemesinin gerçek çiftçilere ulaşip ulaşmadığı tartışılmıştır (Altıntaş, 1978, s. 81).

Devlet, kalkınmanın en önemli alanı olarak gördüğü tarımda ilerleme ve modernleşme için ilginç yöntemlere başvurmuştur. Bunlardan birisi de; vatan görevi olarak silahaltına alınmış olan askerlere yeni tarım yöntemlerinin öğretilmesiyle modern tarımın yaygınlaştırılması

olmuştur. Bunun için 14 Şubat 1924 tarihinde kabul edilen 415 sayılı kanunla; askerlere buldukları yerlerdeki tarım kuruluşlarında yeni tarım yöntemlerinin uygulamalı olarak öğretilmesi ve eğer görev yapılan yerde tarım kuruluşu yoksa İktisat Vekâleti tarafından gönderilecek uzmanlarla bu eğitimin verilmesi kararlaştırılmıştır (Resmi Gazete, Sayı: 62 (5 Mart 1340), s. 1).

Her ne kadar kanun çıkarılmış olsa bile, bunun uygulanması çeşitli sebeplerden dolayı maalesef pek de mümkün olamamıştır. İçinde bulunulan dönemin genel görünümünü vermesi açısından, halkın %80'e yakın bölümünün tarımla uğraştığı Türkiye'de bu kesimin hayat şartlarını Feridun Ergin şu şekilde özetlemektedir (Ülken, 1992, s.972):

“Köylerde elektrik, akarsu ve kanalizasyon yoktu ve uzun süre olmayacaktı. Ziraat sabanla yapılıyordu. Suni gübre kullanılmıyordu. Köylerden çoğuna yol yoktu ve izlerden gidip geliniyordu. Küçük çiftçi ürününü pazarlayamıyor ve araçların sömürüsüne uğruyordu. Tefecilerin eline düşen köylüler varlıklarını zor kurtarabiliyorlardı. Köylü kendi çevresinde kapanmıştı ve iktisadi güvenliğini ağa himayesinde arıyordu. Hayat tarzı zati (kişisel) ekonomiydi ve köylü ürettiğinin büyük payını kendi tüketiyordu. Toprakla geçinenlerin çoğunluğu ilaç ve giysi alabilecek iktisadi güce sahip değillerdi.”

Diğer taraftan köylünün içinde bulunduğu şartlar ve toplum içinde köylüye verilen değer düşünüldüğünde, tablo pek de iç açıcı değildi. Bunun farkında olan Mustafa Kemal Paşa, Kurtuluş Savaşı'nın devam ettiği bir dönemde Mustafa Kemal bu duruma dikkat çekmiş ve bir bakıma ekonomi politikalarının ipuçlarını vermiştir. 1 Mart 1922 tarihinde TBMM'nin üçüncü yasama yılını açış konuşmasında; *"Türkiye'nin sahib-i hakikîsi ve efendisi, hakikî müstahsil olan köylüdür. O halde, herkesten çok refah, saadet ve servete müstahak ve elyak (en layık) olan köylüdür"* demiştir (TBMM. ZC., Dönem: 1, C. XVIII, 1959, s.5). Konuya dair bu girişten sonra bu dönemde tarım alanında atılan/atılmaya çalışılan adımlara bakmakta fayda bulunmaktadır.

1. Aşar Vergisinin Kaldırılması ve Sonrasında Tarım Alanında Atılan Adımlar

İzmir İktisat Kongresi'nde benimsenen Âşar vergisinin kaldırılması için 1925'i beklemek gerekmiştir. 15-17 Şubat 1925 tarihinde TBMM'nde görüşülen ve bir ret oyuna karşılık 151 kabul oyu ile kabul edilen 552 sayılı **"Âşarın İlgasıyla Yerine İkame Edilecek Vergi Hakkında Kanun"** ile önemli bir adım atılmıştır. Bu kanunla; 1925 mali yılından itibaren aşar vergisi kaldırılmış ve bunun yerine pazarlanan hububattan ve belirli şartlarda piyasaya sunulan yaş sebze/meyveden %10, ticari tarım ürünlerinin (kuru üzüm, kuru incir, fındık, afyon, ipek, tütün, pamuk, palamut, zeytinyağı, pirinç, kuşyemi ve susam) rayiç bedeli veya satış bedeli üzerinden %8 oranında vergi alınması kararlaştırılmıştır. Ayrıca öşre tabi araziden binde altı oranında alınan arazi vergisi sekiz kat arttırılmıştır (Resmi Gazete, Sayı: 84 (23 Şubat 1341), s. 13-14; TBMM. ZC., Dönem: 2, C.XIV, 1976, s. 69-97). Aşarın kaldırılmasıyla devlet üreten her çiftçiden değil ürünü pazar ve benzeri yerlerde satanlardan vergi almaya başlamıştır.

1924 yılında mültezimlerin öşür karşılığı devlete yaptığı ödemeler toplam hükümet gelirlerinin %22'sini oluştururken aşarın kaldırıldığı yılın yani 1925 yılı bütçe gelirlerinin % 28,6'sını oluşturmaktaydı. Devlet aşarı kaldırırken bütçedeki önemli bir gelirden vazgeçtiği için bütçe açığı artmış ve bu açığın kapatılması için arazi vergisinin arttırılması yoluna gidilmiştir (Kayam, 1997, s.43-44).

Aşar vergisinin kaldırılması ile üretimden vergi alma yöntemi kaldırılmış, yani kendi ürettiği hububat ile geçimini sağlayan tarım kesiminin rahatlaması hedeflenmiştir. Bunun yanında aşar vergisini toplayan mültezimin kâr payı ortadan kalkmış oluyordu. Âşar vergisi kaldırılmış ancak, tarım kesiminin üzerinde ağır bir yük olan yol ve hayvan vergisi (ağnam) çok partili döneme kadar devam etmiştir. Örneğin 1933 yılı bütçesinin 198.299.000 lira olan gelir kalemlerinden birisini 10.731.000 liralık Hayvan Vergisi oluşturmaktaydı (Yenal, 2010, s.64).

Hükümet, 1925 yılında aşar vergisini kaldırmış ancak yaklaşık altı yıl süren ve bütün dünyayı etkileyen II. Dünya Savaşı döneminde artan bütçe açıklarını kapatmak amacıyla tekrar tarımsal üretimden vergi almak zorunda kalmıştır. 4 Haziran 1943 tarihinde kabul edilen 4429 sayılı "**Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunu**" ile devletin fiyatını belirlediği ve alım yaptığı ürünlerden %8, diğer ürünlerden %12 oranında aynı/nakdî vergi almaya başlamıştır (Resmî Gazete, Sayı: 5423 (7 Nisan 1943), s. 5241). Bu kanun 23 Ocak 1946 tarihinde kaldırılışına (Resmî Gazete, Sayı: 6216 (26 Ocak 1946), s. 10021-10022) kadar uygulamada kalmış ve tarım kesimi üzerinde büyük rahatsızlıklara neden olmuştur.

2. Tarımda Makineleşmenin Yaygınlaştırılması

1920'lerde Türkiye'de tarım büyük ölçüde insan ve hayvan gücüne bağlı olarak yürütülmekteydi. Makine kullanımı yavaş yavaş gelmekle birlikte bu genelde büyük tarım işletmelerinde olmaktadır. Dönemin zirai faaliyetleriyle ilgili manzarayı daha anlaşılır hale getirmek için 1926 yılında çiftçilerin elindeki tarım araç-gereçlerine dair şu istatistiksel bilgiyi vermek yararlı olacaktır. 1926 verilerine göre; çiftçilerin elinde 2.169.246 karasaban, 263.700 demir pulluk, 20.633 döner kulaklı pulluk, 3.911 çoklu kulaklı pulluk, 652 motorlu pulluk, 1.501 traktör, 27.320 orak makinesi, 2.100 triyör ve 751 ekremoz bulunmaktaydı (Akçuraoğlu Yusuf, 2009, s. 167). Tabii ki bu durum kalkınmaya ihtiyacı olan ve kalkınması büyük ölçüde tarıma dayalı olan bir ülke için pek iç açıcı bir durum değildi.

Devlet bir taraftan yasal düzenlemelerle çift hayvanı ve tarım makinesi olanları zorla çalıştırma yönünde hükümler getirirken bir taraftan da Belediyeler ve Ziraat Bankası'na tarım makine ve aletleri sağlama görevini veriyordu. Örneğin bu çerçevede Ziraat Bankası eliyle 70 adet traktör satın alınmış, bunlardan 40 tanesi çiftçilere dağıtılmış ve 30 tanesini de banka kendisi işletmiştir. Bunun yanında büyük çiftçiler ve yardımcılarını askerlikten muaf tutulmuş, makineli tarım yapanlara vergi iadesi ödenmesi kabul edilmiş, tarım makineleri akaryakıt ve kimyevi maddelerin ithalatında kolaylıklar getirilmiştir. 1924 yılında 486'sı "hükümet malı" olmak üzere 501 traktör varken bu sayı 1929'da 2003'e yükselmiştir. Ancak bu kolaylık ve destekler daha çok büyük çiftçilerle sınırlı kalmış, çiftçilerin geneline yayılamamıştır. Ayrıca tarım makineleri kullanımı daha çok Akdeniz ve Batı Anadolu'da yaygınlaşabilmiştir (Kayam, 1997, s. 32-34).

Hükümet tarımda makineleşmenin, geleneksel ilkel metotlarla tarım yerine makinelerle tarım yapılmasının teşviki için başka önemli kararlar da almıştır. Bu çerçevede 26.3.1931 tarihinde TBMM'de kabul edilen "**Pulluk Kanunu**" ile pulluk ve tarımsal makineler için yıllık ödeme miktarı 500.000 lirayı geçmemek üzere toplamda 2.000.000 liralık bir sermayenin Ziraat Bankası'nda oluşturulmasına ve bu sermayenin İktisat Vekaleti aracılığıyla kullanılması kararlaştırılmıştır (Resmî Gazete, Sayı: 1764 (2 Nisan 1931), s. 357).

Tarımda makineleşmenin yaygınlaşması çerçevesinde 12 Şubat 1937 tarihinde kabul edilen "**Zirai Kombinalar İdaresi Kanunu**" çıkarılmış ve devlet tarım kuruluşları kurmuştur. Kombinalar 1942 yılı Eylül ayına kadar 752.860 dönüm araziyi sürmüş, 398.419 dönüm araziyi ikileme yapmış, 78.918 dönüm araziye de ekmiştir. Aynı yıl içinde hasat işlerinde de çiftçilere yardımcı olan kombinalar, biçerdöver ve harman makinesi ile toplam 30.000 ton hububatın kaldırılmasına katkı sağlamıştır (Tekeli-İlkin, 2014, s. 239). Çıkarılan bu kanunlar, alınan kararlar tarımda makineleşme için önemi yadsınamayacak gelişmeler olmakla birlikte istenilen seviyeye ulaşılması uzun zaman alacaktı çünkü tarımda makineleşmenin yaygınlaşabilmesinin önündeki en önemli engel, çiftçinin finansmanın yeterli olmamasıdır.

3. Tarım Alanında Faaliyet Gösterenlerin Desteklenmesi: Tarım Kredi Kooperatiflerin Yaygınlaştırılması ve Toprak Mahsulleri Ofisinin Kurulması

Tarımın önemli sorunlarından birisi faaliyetlerini sürdürebilmesi için finansman bulmaktır. Çiftçinin üretim öncesinde ihtiyaç duyduğu finansman desteğine ulaşabilmesi ve ürettiği ürünün değerinde satılması ve böylece bu kesimin gelir kaybı yaşamamasıdır. Bunun

için kurulmuş olan Ziraat Bankası, Cumhuriyetin ilanından sonra da çiftçiye olan desteğini giderek arttırmıştır. Nitekim 1924 yılında Ziraat Bankası'nın verdiği kredi miktarı 34 milyon iken, sadece altı yılda ikiye katlanmış ve 1930'da 68 milyon liraya yükselmiştir.

Tarımla uğraşan kesimlerin güçlerini birleştirmeleri ve piyasada rekabet edebilmeleri için önemli çalışmalardan birisi de üretici kooperatiflerinin kurulmasıdır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde kurulmaya başlanan tarım kooperatifleri Cumhuriyet Dönemi'nde de devam etmiştir. 1920'li yıllarda Ödemiş, Bursa, Hendek, Tire, Bergama, İzmit, Samsun, Çeşme, Manisa gibi yerlerde çoğunlukla tütün, kuru üzüm, incir, pamuk gibi ürünleri üreten çiftçiler tarafından kooperatifler kurulmuştur. Bu kooperatiflerin kurulmasındaki en önemli amaç ürünlerin piyasaya sunumunda güç birliği yapmak ve üreticilere kredi desteği sağlamaktır. Bunun yanında yine Osmanlı Devleti'nin son yıllarında başlayan ve Cumhuriyet Döneminde de devam eden Milli Aydın Bankası gibi tarımsal alanla ilgili yerel/özel bankalar kurulmuştur. Diğer taraftan Ziraat Bankası da faaliyetlerini genişleterek devam ettirmekteydi. 1929 yılına kadar küçük köylü işletmelerinin dağılıklığı ve nüfusun az olması nedeniyle yeterince gelişemeyen kooperatifçiliğin gelişmesi için Ziraat Bankası tarafından bir yasa tasarısı hazırlanmıştır (Kayam, 1997, s.37-41).

1 Haziran 1929 tarihinde kabul edilen 1470 sayılı “**Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu**” ile kooperatif kurma işleri yeni bir kanuni zemine kavuşturulmuştur. Bu kanuna göre; yüz haneden ve nüfusu beşyüz kişiden aşağı olmayan bir veya birkaç köyle, kasaba ve şehir çiftçileri Ziraat Bankası'nın muvafakati ve İktisat Vekaleti'nin tasvibi ile Zirai Kredi Kooperatifi kurabilecekler, üyelerin hisselerinin miktarıyla kâr/zarar paylaşımı kuruluş sözleşmesi ile belirlenecek, kooperatife borcu olan üyeler ürünlerini kooperatifin izni olmadan satamayacak, kooperatifler Ziraat Bankası'nın denetimi altında olacak ve yalnız bu bankaya borçlanabileceklerdir. Yine bu kanunla; kooperatifler işçi ücretleri, tohumluk, gübre ve tarım araç-gereçleri için üyelerine kredi verebilecekleri, kredinin miktarının köy kredi kooperatiflerinde her üye için 500, şehir ve kasaba kooperatiflerinde 1000 lira ile sınırlandırılması hükmü kabul edilmiştir (Resmi Gazete, Sayı: 1208 (5 Haziran 1929), s. 7459-7462).

Bu kanunun çıkması ile ülke çapında Tarım Kredi Kooperatiflerinin sayısı hızla çoğalmış ve böylece çiftçinin en önemli iki sorunu yani kredi bulma ve ürününün satışı konusunda rahatlatma sağlanmıştır. Aksi takdirde çiftçi borçlanmak durumunda kaldığında ya bankaya bireysel olarak daha yüksek faizle borçlanacak veya tefecinin eline düşecek, böylece ya ürününü düşük fiyatla satmak veya daha da kötüsü elindeki araziye kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya kalacaktı. Diğer yandan ürettiği ürünün kalite standardı yükselecek, bireysel olarak gerçekleştiremeyeceği pazarlama sorununa çözüm üretilmiş oluyordu.

Devlet tarımın her alanıyla ve faaliyetlerin her aşamasıyla yakından ilgilenmek durumunda kalmıştır. Çünkü bütün zorluklarına rağmen çiftçi elde ettiği ürünü değerinde satamadığı takdirde istenilen hayat standardına ulaşması pek de mümkün olamayacaktır. Bu nedenle; tarım ürünleri piyasasının kontrolü, tarımsal ürünlerin değeriyle çiftçilerden satın alınması, tüketicinin uygun fiyatlarla ürünleri satın alabilmesi v.s. işleri yürütmek üzere bir kamu iktisadî kuruluşu kurmaya karar vermiştir. 24 Haziran 1938 tarihinde çıkarılan 3491 sayılı kanunla **Toprak Mahsulleri Ofisi** kurulmuş ve başta hububat olmak üzere tarımsal ürünlerin alım-satımı, depolanması, piyasanın kontrolü, çiftçinin desteklenmesi, tüketicinin korunması işleriyle görevlendirilmiştir (Resmi Gazete, Sayı: 3958 (13 Temmuz 1938), s. 10250-10252). Tarım alanında yasal düzenlemeler, alınan kararlar, kurulan kurumlar çiftçi kesiminin hayat standardını yükseltme açısından tabii ki faydalı gelişmelerdi, ancak bu sorunlardan belki de daha büyüğü tarımla uğraşanların önemli bir kısmının kendi ailesinin geçimini sağlayacak kadar araziye sahip olmaması idi. Yeni Türkiye'nin kurucu kadrosunun bu sorunu çözmek için ümit bağladıkları uygulama; çiftçilere toprak dağıtılması veya diğer tabirle toprak reformu idi.

4. Tarımsal Kalkınma İçin Düşünülen Bir Anahtar: Çiftçinin Topraklandırılması

4.1. Çiftçinin Topraklandırılması Kanununa Giden Sürec

Türkiye'de nüfusun büyük çoğunluğunun uğraştığı tarımla ilgili önemli sorunlardan birisi de mülkiyet sorunudur. Osmanlı Devleti'nden devralınan bu sorunun çözümü kolay değildi. 1912-1913 yıllarında yapılan tarım sayımında; Akdeniz, Batı Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'da toprakta büyük mülkiyetin, diğer bölgelerde küçük mülkiyet yapısının yaygın olduğu görülmektedir. Ayrıca Akdeniz ve Batı Anadolu bölgelerinde dış pazarlara üretim yapılırken diğer bölgelerde kapalı köy ekonomisi yapısı devam etmekteydi. Yaklaşık veriler olmakla birlikte; 1920'lerde 33.000 büyük arazi sahibi 8 milyon hektar araziye sahipti ve bu rakam ekili alanların %35'ne karşılık gelmekteydi. 1927 nüfus sayımı verilerine göre ülke topraklarının %5'i ekilmekte ve fiilen işlenen tarımsal arazinin 4,5 milyon hektar olduğu göz önüne alındığında büyük toprak sahiplerinin elindeki arazi miktarı yaklaşık 1,5 milyon hektar civarındaydı. Bir başka derlemeye göre nüfusun %76'sı işlenebilir toprakların %7,3'ne sahipken, bu dönemde tarımsal arazilerin %65'i büyük toprak sahiplerinin elinde bulunuyordu. Bu durumda; tarımla uğraşan halkın önemli bir kısmı geçimini sağlayacak araziye sahip olmadığı için başkalarının topraklarında işçilik, yarıcılık, ortakçılık veya kiracılık yapmaktaydı (Kayam, 1997, s.21-25).

Tarımda mülkiyetle ilgili bir başka sorun ise tarım arazilerin küçük mülkiyetlere ayrılmış olması idi. Bunun çözümü ise toprak toplulaştırılmasıdır. Kurtuluş Savaşı döneminde bir kısım azınlıkların ülkeyi terk etmeleri, Türk-Yunan nüfus mübadelesi toprak toplulaştırılmasını besleyen nedenlerdendir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde başlayan toprakta özel mülkiyetin yaygınlaşması Cumhuriyet Dönemi'nde de devam etmiştir. 1924 Anayasası'nın özel mülkiyetin kamulaştırılmasını zorlaştıran hükümleri, Kadastro Kanunu (1924) ve Medeni Kanun (1926) ile 1929'da Osmanlı belgelerine göre tımar ve iltizama verilmiş tarımsal arazilerin özel mülk olarak tesciline dair çıkarılan kanunla bu konuda güvence arttırılmıştır. Böylece bir taraftan tarım arazilerinin toplulaştırılmasına imkân sağlanırken, bir taraftan miras yoluyla arazilerin küçük parçalara bölünmesine de zemin hazırlanmış oluyordu. Tabii ki, toplulaştırma ve parçalanma sonucunda çeşitli sebeplerle araziler âtil hale gelebilmekteydi. Yapılan yasal düzenlemeler ile gerçekleştirilen mübadele ve iskânlar neticesinde Türkiye'de tarım arazilerin mülkiyet dağılımı Amerikan Heyeti'nin hazırladığı ekonomiyle ilgili raporda (1933) şu şekildedir: mülk %5, devlet %30, mevkuf %15, metruk %40, mevad %10 (Kayam, 1997, s. 25-27).

Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal etmiş bir sorun olan çiftçinin topraklandırılması konusunda bazı adımlar atılmıştır. 1925 Yılı Bütçe Kanunu'nun bir maddesine dayanılarak; muhtaç çiftçilere milli araziler bedeli, 10 yılda eşit taksitler halinde ödenmek üzere dağıtılmaya başlanmıştır. Dağıtılacak arazi miktarı hane başına 200 dönümle sınırlandırılmıştır. Doğu Anadolu'da çıkan isyanların önlenmesinde yarı feodal toprak sahiplerinin elindeki arazilerin topraksız köylülere dağıtılması gündeme gelmiştir. 19 Haziran 1927 tarihinde kabul edilen 1097 sayılı "**Bazı Eşhasın Şark Menatıkından Garb Vilayetlerine Nakillerine Dair Kanun**" ile yaklaşık 1400 civarında kişinin batı illerine nakli kararlaştırılmıştır. Bu kişiler sahip oldukları gayrimenkulleri iki yıl içinde tasfiye edebilecekler, eğer bu süre içinde tasfiye etmezlerse devlet tarafından müzayede ile satılarak bedelleri kendilerine ödenecekti (Resmi Gazete, Sayı: 624 (4 Temmuz 1927), s. 2804-2805; Kayam, 1997, s. 30).

Batıya sürgün edilen bu kişilerden devlete intikal eden arazinin halka dağıtılması için 8 Haziran 1929'da "**Şark Menatığı Dahilinde Muhtaç Zürraa Tevzi Edilecek Araziye Dair Kanun**" çıkarılmıştır. Buna göre; hazineye intikal etmesi gereken bu araziden köylü, aşiret mensupları, göçebe ve muhacirlere dağıtılmış olanlar bu kişilerin elinde kalmaya devam edecek, ayrıca 1097 sayılı kanunun belirlediği bölgelerdeki (1925 yılı ve sonrasında 114 ve 167 sayılı TBMM kararlarıyla sıkıyönetim ilan edilen Elâziz, Genç, Muş, Ergani, Dersim, Diyarbakir,

Mardin, Urfa, Siverek, Siird, Bitlis, Van, Hakkâri ve Malatya vilayetleriyle Erzurum vilâyetinin Kiğı ve Hınıs kazaları - daha sonra bu vilayetin tamamında ilan edilmiştir-) araziden lüzum görülen miktarın köylü, aşiret mensubu, göçebe ve muhacirlere dağıtılması için Hükümete yetki verilmiştir. Bu arazilerin sahipleri isterlerse 500-2000 dönüm arasındaki bölümünü kendinde alıkoyabilecektir (Resmî Gazete, Sayı: 1213 (11 Haziran 1929), s. 7517-7518; TBMM. ZC. Dönem: 2, C. 14, 1976, s. 306-309; TBMM. ZC. Dönem: 2, C. 19, 1977, s. 218-219). Aynı yıl Doğu'da, 2.000 dönümü büyük arazi sahiplerinden kamulaştırılan alanlar olmak üzere 11.000 dönüm arazinin topraksız köylülere dağıtılması kararlaştırılmıştır (Kayam, 1997, s. 31). Ancak ne bu kanun ve kararlar ve ne de 1930 yılında çıkarılan "**Arazi Tevzi Kararnamesi**" tam anlamıyla uygulanabilmiş değildir (İnce, 2006, s.63).

Yine bu dönemde İzmir ve ilçelerinde 300.000 dönüm, Denizli ve Aydın yöresinde 65.000 dönüm, İstanbul, Adana, Erzurum, Kocaeli ve Konya illerinde 400.000 dönüm arazi köylüye dağıtılmıştır. Ancak bu arazi dağıtma uygulaması; tarım tekniğinin geri olması ve çeşitli yöntemlerle bu arazilerin büyük toprak sahiplerinin eline geçmesi nedeniyle istenilen başarıyı ve kalkınmayı getirmemiştir (Altıntaş, 1978, s. 83).

1927 Nüfus Sayımı Türk halkının %82'si meslek olarak çiftçilikle uğraştığını ortaya koymaktadır. Ancak Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın 1927'te yaptığı bir konuşmada dikkati çektiği bir nokta vardır ki, o da; bu nüfusun üçte birinin (yaklaşık 5 milyon) başkalarının topraklarında çalışıyor olmasıdır. Bu durum ancak köylünün adil bir şekilde topraklandırılmasıyla düzeltililebilirdi (Kalaycı, 2012, s.97).

4.2. Çiftçinin Topraklandırılmasının Anayasa Değişikliğine Girmesi

Çiftçinin topraklandırılması konusu 1930'lu yıllarda da tartışılmaya devam edilmiştir. Zaman zaman gündemin ön sıralarına gelen bu konu çeşitli nedenlerle bazen de gündemden çıkmıştır. Ancak şu görülmüştür ki; yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin kalkınabilmesi için tarım alanında atılımlara ihtiyaç vardır ve bunun olabilmesi için de çiftçinin topraklandırılması sorununun çözülmesi gerekmektedir. Bu konudaki önemli gelişmelerden birisi Reisicumhur Mustafa Kemal Paşa'nın 1936 ve 1937 yıllarında TBMM'nin yasama yılı açılışında yaptığı konuşmalarıdır. 1 Kasım 1936 tarihinde TBMM Genel Kurulu'na hitap eden Mustafa Kemal; Toprak Kanunu'nun bir an önce çıkarılmasını Meclis'ten beklediğini ifade ettikten sonra "Her Türk çiftçi ailesinin, geçineceği ve çalışacağı toprağa mâlik olması behemehal lazımdır" diyerek bu konuya verdiği önemi belirtmiştir (TBMM. ZC., Dönem: 5, C. XIII, 1937, s. 5).

1 Kasım 1937 tarihinde TBMM yeni yasama yılının açış konuşmasında; "*Milli ekonomimizin temeli ziraattır. Bunun içindir ki, ziraatta kalkınmaya büyük önem vermekteyiz. Köylere kadar yayılacak programlı ve pratik çalışmalar, bu maksada erişmeyi kolaylaştıracaktır.*" sözleri ile tarım politikalarının önemini vurgulayan Mustafa Kemal, her köylünün ve bütün vatandaşların kolayca kavrayabileceği ve severek tatbik edebileceği bir "ziraat rejimi" kurulması gerektiğini anlatmıştır. Bu rejimin en önemli noktasının çiftçinin topraklandırılması olduğunu kaydeden Mustafa Kemal alkışlarla karşılanan konuşmasını şu şekilde sürdürmüştür (TBMM. ZC., Dönem: 5, C. XX, 1937 s. 4):

"Bir defa memlekette topraksız çiftçi bırakılmamalıdır. Bundan daha önemli olanı ise, bir çiftçi ailesini geçindirebilen toprağın, hiçbir sebep ve suretle, bölünemez bir mahiyet alması. Büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin işletebilecekleri arazi genişliği, arazinin bulunduğu memleket ve bölgelerin nüfus kesafetine (yoğunluğu) ve toprak verim derecesine göre sınırlamak lazımdır. Küçük, büyük bütün çiftçilerin iş vasıtalarını arttırmak, yenileştirmek ve korumak tedbirleri, vakit geçirilmeden alınmalıdır..."

Çiftçinin topraklandırılmasına dair önemli adımlardan birisi 5 Şubat 1937 tarihinde yapılan Anayasa değişikliğidir. Altı ilkenin girdiği Anayasa'ya girdiği değişiklik olarak da bilinen 3115 Sayılı "*Teşkilât-ı Esasiye Kanununun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun*" ile çiftçinin topraklandırılması hususu Anayasa hükmü haline gelmiştir. Bu kanun ile

Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun 74'ncü maddesi aşağıdaki şekilde değiştirilmiştir (Resmi Gazete, Sayı: 3533 (13 Şubat 1937), s. 7659):

"Umumi menfaatler için lüzumu, usulüne göre anlaşılmadıkça ve mahsus kanunları mucibince değer pahası peşin verilmedikçe hiç bir kimsenin malı istimval ve mülkü istimlâk olunamaz. Çiftçiyi toprak sahibi yapmak ve ormanları Devlet tarafından idare etmek için istimlâk olunacak arazi ve ormanların istimlâk bedelleri ve bu bedellerin tediyesi sureti, mahsus kanunlarla tayin olunur. Fevkalâde hallerde kanuna göre tahmil olunacak para ve mal ve çalışmaya dair mükellefiyetler müstesna olmak üzere hiç bir kimse hiç bir fedakârlık yapmağa zorlanamaz"

Bu anayasa değişikliği ile çiftçinin topraklandırılması hususunda çok önemli bir adım atılmıştı. Bundan sonra yapılması gereken, bu Anayasa maddesine uygun olarak kanunun çıkarılması ve uygulamaya dair yönergelerin yürürlüğe konulmasıydı.

4.3. Çiftçinin Topraklandırılması Kanununun Çıkarılması

Çiftçinin topraklandırılması hususu Anayasa'ya girmiş olmasına rağmen kısa süre sonra başlayan ve altı yıl süren İkinci Dünya Savaşı'nın getirdiği olumsuzluklar nedeniyle uzun süre bu konuda adım atılamamıştır. Bu durumun farkında olan Milli Şef İsmet İnönü 1 Kasım 1941 tarihinde TBMM'nin yeni yasama yılını açış konuşmasında bu konuya değinmiş, Toprak Kanunu'nun Meclise sunulmak üzere olduğunu belirtmiş ve "toprağı olmayıp, kendi başına ocak kurmak isteyenlere toprak temini Cumhuriyetin en ziyade ehemmiyet verdiği bir meseledir" diyerek konunun önemini vurgulamıştır (TBMM. ZC., Dönem: 6, C. XXI, 1941, s. 4). Devir tek parti devri ve devletin başında Milli Şef ünvanıyla İsmet Paşa'nın olması da kanunun Meclise sunulması sürecini hızlandıramamıştır. Hatta aynı yıl yaşanan ve İsmet Paşa'nın bizzat müdahil olduğu bir "**Baladız Çiftliği**" olayı* vardır ki, çiftçinin topraklandırılması konusunun hem ne kadar önemli olduğunu ve hem de ne kadar zor olduğunu göstermesi açısından dikkat çekici bir örnektir. Yıllar sonra İsmet Paşa bu durumu şu cümlelerle ifade ve itiraf edecektir (Tekeli, İlkin, 2014, s. 150):

"..... Lokomotifin önünde ilk yatan kadını elinden tutup kaldırdığımda yüzünü gördüğüm zaman, insanın içinin yüzünden okunabileceği pek canlı bir olaya az rastlamışımdır. Orada hissettiğim, köylüler ölümü bir çare olarak görüyorlardı. Biz Atatürk'le beraber bir toprak reformu yapılmasını gönülden istiyorduk. Baladız Olayı beni uyarmıştı. Çiftçiyi topraklandırma konusunda o olayın etkisi büyüktü. Ancak gönlümüzce olmadı. Bu konuda reaksiyonlar, Baladız köyü olayında devletin aciz kalması bu işin ne kadar güç olduğunu bana öğretmiştir."

Toprak reformuna yönelik ilk ciddi hazırlıklar 1937 yılında başlamış, Milletler Cemiyeti Toprak Islahatı Dairesi Başkanı Olinda Gosni'nin 13 Avrupa ülkesini kapsayan raporundan da yararlanılmıştır. 10 Kasım 1937'de Ziraat Vekâleti tarafından Zirai Islah Komisyonu kurulmuştur. Kastamonu Milletvekili Tahsin Çoşkan başkanlığındaki komisyonun raportörlüğünü Şevket Raşit Hatipoğlu (Kanunun çıktığı dönem Ziraat Vekili) yapmıştır. 8

* Ülkenin birçok yerinde benzerlerine sıkça rastlanan olayın cereyanı kısaca şu şekildedir: Burdur'a bağlı Baladız ve yakınındaki iki köy Osmanlı Devleti döneminde fermanla Tahir Paşa'ya verilmiştir. 1941 yılında bu köyler Tahir Paşazade Abdullah Bey'e ait olup köylüler de onun çiftliğinde ortaklıydılar. O yıl köylüler tarlalara afyon ekmişlerdir. İkinci Dünya Savaşı yıllarında buğday fiyatları hızla yükseldiği için Abdullah Bey, afyon bitkisi ürün vereceği sırada köylülere gelerek afyonu söküp yerine buğday etmelerini istemiştir. Köylüler afyonun hasadına az bir zaman kaldığını belirterek Abdullah Bey'e karşı çıkınca bir o da tarlaları sürdürmüş ve afyonları söktürmüştür. Tepkili olan köylüler Abdullah Bey'in konağına gidince haneye tecavüz suçuyla haklarında şikayette bulunulur ve Isparta merkez jandarma karakoluna götürülürler. Suç unsuru bulunamadığı için köylüler serbest bırakılırsa da çaresizdirler. Çünkü bir yıllık emekleri boşa gitmiştir. Milli Şef İsmet İnönü'nün Gönen Köy Enstitüsü'nü ziyaret edeceğini öğrenen köylüler, demiryolunun üzerine yatarak treni durdurmayı ve Cumhurbaşkanı ile görüşmeyi başarırlar. Köylülerin dertlerini dinleyen İsmet Paşa, bu toprakların devlet tarafından kamulaştırılarak köylülere dağıtılması talimatını verir. Bizzat Başvekil Şükrü Saraçoğlu konuyla ilgilenir. Baladız Çiftliği istimlâk edilirse de Danıştay tarafından istimlâk gerekçesi uygun bulunmayarak karar bozulur. Başvekil Saraçoğlu, Abdullah Bey'i Ankara'ya çağırır ve çiftliğini satmadığı takdirde bölgede karışıklıklara sebep olduğu gerekçesiyle sürgün edileceği tehdidini savurur. Abdullah Bey araziye satışa razı olur, birlikçi komisyonu tarafından belirlenen fiyat üzerinde arazi kamulaştırılır. Ancak Abdullah Bey, eski borçlarından dolayı noter huzurunda köylülere yeni senet imzalatmak ister. Olaylar büyür ve Abdullah Bey'in linç edilmesine kadar varır. İlhan Tekeli, Selim İlkin, Savaşın İçinden Geleceğine Yönelen İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi, C. 3, İletişim Yay., İstanbul, 2014, s. 148-151.

Nisan 1938 tarihinde çalışmalarını tamamlayan komisyon "Zirai Islahat Kanun Layihası"nı hükümete sunmuştu(İlkin, Tekeli, 2014, s. 154). Atatürk'ün ölümü ve İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması bu çabanın akamete uğramasına neden olmuştur.

Savaş ortamının getirdiği zorluklar ve zirai üretimin azalması bu konuda daha ciddi adımlar atılmasını zorunlu kılmıştır. Bunun farkında olan İsmet Paşa 1944 yılı TBMM'nin yasama yılı açış konuşmasında bu konuya değinmiş ve "Eğer kuvvetle ümit ettiğim gibi bu sene Toprak Kanununu çıkarırsak, ziraat bakımından büyük neticeler verecek ve içtimai bünyemizin esas meselesi olan dâvayı temel bir tedbire bağlamış olacağız" (TBMM. ZC. Dönem: 7, C. XIV, s. 3) diyerek hem ümidini dile getirmiş ve hem de bu soruna verdiği önemi vurgulamıştır.

Yapılan çalışmaların neticesinde, Bakanlar Kurulu'nca hazırlanan "**Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun Tasarısı**" TBMM Başkanlığı'na gönderilmiş ve Meclis'in 19 Ocak 1945 tarihli oturumunda 1/386 sıra numarasıyla Ziraat, Dahiliye, Adliye, Maliye ve Bütçe Encümenlerine havale edilmiştir. Ancak konunun aciliyeti nedeniyle söz alan Başbakan Şükrü Saraçoğlu, 5 Encümene Anayasa, İktisat ve Ticaret Encümenlerinin de dahil edilmesini ve (bu durumda tasarının Encümenlerde görüşülüp Genel Kurula sunulmasının gecikeceği kaygısıyla olsa gerektir) 8 Encümenin o gün toplanmasını ve her Encümeden dörder üyenin katılımıyla oluşacak Muvakkat Encümen (Geçici Komisyon) kurulmasını önermiştir. Başbakan'ın bu önerisi Meclis Başkanlığı'nca oya sunulmuş ve kabul edilmiştir. Bundan sonra Başbakan Saraçoğlu 32 üyeden oluşacak bu Encümenin Meclis İhtüzüğü'nün 43. maddesi uyarınca tatil günlerinde de çalışmasını teklif etmiştir. Başbakan'ın bu önerisi de Genel Kurul'da oylanmış ve kabul edilmiştir (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XV, 1945, s.122-123).

Oluşturulan Muvakkat Encümen'de görüşülen kanun tasarısı, TBMM'nin 4 Mayıs 1945 tarihli toplantısında Genel Kurul gündemine alınmıştır (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.14) Meclis'in 9 Mayıs 1945 tarihli toplantısında görüşülmesi gereken tasarı ile ilgili olarak söz alan Seyhan Milletvekili Cavid Oral; ülke için çok önemli olan ve toprak mülkiyeti rejimini değiştirecek olan bu tasarının daha iyi incelenebilmesi için zamana ihtiyaç bulunduğunu belirterek, tasarının 14 Mayıs 1945 Pazartesi günkü toplantıda görüşülmesini teklif etmiştir. C.Oral'ın bu teklifi, oturumu yöneten Başkan Mazhar Germen tarafından oylamaya sunulmuş ve tasarının görüşülmesinin ertelenmesi kabul edilmiştir (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.30).

TBMM Genel Kurulu'nun 14 Mayıs 1945 tarihinde Meclis Başkanı M. Abdülhalık Renda'nın başkanlığında yapılan toplantısında "**Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun Tasarısı**"nın görüşülmesine başlanmıştır. Meclis Başkanı tasarının tümü üzerinde söz isteyen yirmiden fazla milletvekilinin isimlerini (Refik Koraltan, Halil Menteşe, Emin Sazak, Ali Münif Yeğena, Adnan Menderes, Sadi Irmak vs.) okumuş ve ilk sözü Tarım Bakanı Şevket Raşit Hatipoğlu'na vermiştir. Köylünün kalkınması için çiftçiye toprak dağıtılması gerektiğini ve topraksız çiftçi sorununun asırlardan beri süregeldiğini belirterek sunuş konuşmasına başlayan Ş. R. Hatipoğlu; CHP'nin topraksız veya yeterli toprağı olmayan köylüye toprak vererek mülk sahibi yapma politikasını benimsediğini, bu konuda halktan çok sayıda başvuru olduğunu, Atatürk'ün ve Milli Şef İsmet Paşa'nın da çeşitli konuşmalarında bu kanunun çıkması yönündeki beklentilerini dile getirdiklerini anlatmıştır. Dahiliye ve Tarım Bakanlıklarının uzun süren hazırlıklarından sonra bu kanun tasarısının Meclise sunulduğunu kaydeden Ş. R. Hatipoğlu; devletin, kamu kuruluşlarının, vakıfların ve şahısların ellerindeki topraklardan bir kısmının çiftçiye dağıtılmasıyla köylünün ortakçılık, yarıcılık veya faizcilik gibi uygulamaların mağduriyetinden kurtarılacağını ifade etmiştir. Toprağın sahibi olan köylünün daha çok üretime yöneleceğini, dolayısıyla ülke ekonomisinin de büyüyeceğini ve böylece "köylünün milletin efendisi" olacağını anlatan Ş. R. Hatipoğlu, bu kanunun uygulanmasıyla gerek devletin elindeki toprakları köylüye dağıtması ve gerekse çiftçilere verilecek krediler için devlete malî yük geleceğini ancak ilerideki yıllarda

tarımda ve sosyal hayatta büyük faydalar sağlayacağını, ifade etmiştir (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.59-63).

Tarım Bakan'ının sunuş konuşmasından sonra A.Rana Tarhan (İstanbul) tasarımı destekleyen bir konuşma yapmıştır. Genel anlamda tasarımı desteklemekle birlikte bazı eleştiriler getiren Cavid Oral (Seyhan), Geçici Komisyon'un üç ayda 45 toplantı yaptığını ve toprak mülkiyetine müdahalesine dair hükümleri olumlu bir şekilde dönüştürdüğünü ancak 17. maddenin acele kabul edilmesiyle bu çabaların boşa çıkarıldığını anlatmıştır. Çiftçilikle uğraşan her köylüye toprak vermek için arazileri küçük parçalara ayırmanın fayda sağlamayacağını bunun yerine büyük arazilerde daha fazla üretim yapılacağını ve tarımda makineleşmenin ön plana çıkarılmasını savunan C. Oral; 17. madde ile devletin toprak mülkiyetine fazla müdahalesiyle, devletin tarıma yön vermesi mümkün olmakla birlikte doğrudan çiftçilik yapmasının doğru olmadığını, örnek üretim ve işletmelerin daha yararlı olacağını anlatmıştır. Devletin 5000 dönümden büyük arazinin ve bazı yerlerde 2000 dönümden fazlasını kamulaştırmasının toprak sahibi olan yüzbinlerce aileyi tedirgin ettiğini ileri süren C. Oral, tasarıda ortakçılık ve kiracılıkla ilgili hiçbir maddenin bulunmadığını, devletin dağıttığı arazinin satılmaması için konulan "25 sene şartının" uzun olduğunu belirtmiş ve bu hususların düzeltilmesiyle bu reformun yapılmasını desteklediğini vurgulamıştır (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.63-68).

Yavuz Abadan (Eskişehir)'in tasarımı destekleyen konuşmasından sonra söz alan Refik Koraltan (İçel); toprağının elinden alınacağı endişesiyle insanların çiftçilik yapamayacağını, insanların atalarından kalan ve kendisinin de şahsi gayretleriyle arttırdığı topraklarının elinden alınmasının doğru olmadığını savunmuş ve "bu tasarının ruhu, kim ne derse desin, Ali'nin malını alıp Veli'ye vermektir.... " demiştir. Konuşmasının devamında, Anayasa'ya göre zaruret halinde ve umurun menfaati için ve parası peşin ödenmek şartıyla özel mülkiyete dokunulabileceğini hatırlatan R. Koraltan; kamulaştırılacak arazi için daha önce beyan edilen vergi kıymetleri üzerinden değil de yeniden değer biçilmesini istemiştir (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.64-74).

Tasarı üzerinde söz alan Halil Menteşe (İzmir), Anayasa değişikliğiyle ilgili görüşmelerde İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın bir ailenin elindeki binlerce dönüm arazi üzerinde bulunan köylerdeki halkın ortakçı olarak çalıştığını ve ortakçılara toprak vermek istediklerini belirtmesi üzerine kendisinin de bu düşüncede olduğunu ifade ettikten sonra 4.000 dönüm arazisini köylüye verdiğini hatırlatmıştır. Konuşmasının devamında tarımla ilgili çeşitli kurumların hazırladıkları istatistiksel rakamları paylaşan H. Menteşe; Milli Emlak'ın hali hazırda İstanbul, Bursa, Kocaeli, Konya, Seyhan, Samsun, Ordu, Trabzon, Giresun, Gümüşhane illerinde 51.269 çiftçi ailesine toplamda 801.361 dekar araziye 10.847.192 lira borçlandırarak dağıtmakta olduğunu, 1930'da Maliye kayıtlarında 9487 köyde devlete ait ekilebilir arazi miktarının 13.725.583 dönüm olduğunu, İskân Umum Müdürlüğü'nce 1924-1933 yılları arasında 99.709 aileye 4.741.473 dönüm, 1933-1944 arasında mülteci ve muhacirlerden 56.689 aileye 2.577.875 dönüm, yerli çiftçilerden 84.164 aileye 2.588.842 dönüm arazi dağıtıldığını ve ayrıca Vakıflara ait 173.000 dönüm arazinin 571.802 liraya halka devredildiğini anlatmıştır. Ziraat Bankası'nın çeşitli illerde (İstanbul, Isparta ve Burdur vb.) büyük miktardaki arazileri satın alıp ipotek yöntemiyle yani çiftçiler borçlandırılarak dağıtımını yaptığını kaydeden H.Menteşe, devam etmekte olan bu arazi dağıtımlarından ayrı olarak bu tasarının gündeme gelmesini eleştirmiş, ülkenin geçirdiği tarihi süreçlerin de bir sonucu olan ortakçılığın ilkel bir yöntem olmadığını savunmuş ve İngiltere gibi ülkelerden örnekler vermiştir. Tasarının 17.maddesi ile Bakanlığa verilen kamulaştırma yetkisinin kapsamının, süresini ve sınırlarının belirlenmemiş olmasını tehlikeli bulan ve bunu müsadereye kapı aralayan bir düşünce olduğunu savunan H. Menteşe, 50 dönümden fazla arazisi olan orta sınıfın elindeki arazinin bile kamulaştırma tehlikesi altında olduğunu, bu tasarının yerine devletin elinde bulunan ekilebilir 13 milyon dönüm arazinin Ziraat Bankası'ndan kredi kullanılarak dağıtılmasının daha doğru olacağını ifade etmiştir. H. Menteşe konuşmasını bitirirken devletin elindeki arazilerden Ziraat

Bankası aracılığıyla 15 senede %3 faizle borçlanma yoluyla çiftçilere satılmasına dair 9 maddelik bir kanun teklifi vermiştir (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.74-79).

Tasarı üzerinde söz alan Recai Güreli (Gümüşhane), idarecilik yaptığı Muğla ilinde yaşananları özetlemiş ve tımar sisteminin bozulması ile devletin arazilerinin tımar ve zeamet sahipleri veya mütesellimlerin elinde kaldığını, örneğin Köyceğiz kazasında bulunan 43 köyün 18 çiftliğin içinde oturduklarını ve bir santim dahi toprağa sahip olmadıklarını, çiftlik sahiplerinin halka tahakküm ettiğini, köylünün evinin akan damını bile tamir edebilmek için bile çiftlik sahibinden izin almak zorunda kaldığını anlatmış ve tasarıyı desteklediğini ifade etmiştir (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.79).

Geçici Komisyon üyelerinden Emin Sazak (Eskişehir) tasarının bir an önce çıkmasına taraftar olduğunu ve komisyon çalışmaları sırasında tasarının zararlarını %60 oranında azaltmaya çalıştıklarını ifade ettikten sonra eleştirilerinin kendisinin de büyük toprak sahiplerinden olmasından kaynaklanmadığını izah etmeye çalışmıştır. I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sırasında yaptığı fedakarlıklardan bahseden E. Sazak, Recai Güreli'nin bahsettiği gibi değil çalışarak elde ettiğini, dolayısıyla da elinden alınmasından rahatsızlık duyacağını, diğer fedakarlıkların yanında Varlık Vergisi'ni de verenlerin aleyhine bu tasarının gelmesini ve toprak sahibinin yanında çalışan ameleye de toprak verilmesini doğru bulmadığını belirtmiştir. İnsanların hepsinin patron olmasının mümkün olamayacağını ifade ederek, ülkemizde toprağa ve varlığa karşı bir düşmanlık/husumet oluşturulmaya çalışılmasını eleştiren E. Sazak sözlerini şu şekilde tamamlamıştır (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.79-82): *"Ben Hükümete siyasi sahada yaptığı işlerden minnettarım. Ancak son zamanda iktisadi sahada aldığı tedbirler kötüdür. Bu gidilen yolda yürünemez. Hükümet bu yolda devam edere ben şahsen ona inanmam, itimat edemem."*

Tasarının tümü üzerinde söz alan Damar Arıkoğlu (Seyhan) *"Toprak sahibiyim, makineli teknik ziraat yapmaktayım. Bu ziraat bana ecdadımdan mirastır. Çocukluğumdan itibaren bununla meşgul olmuş ve bunun en ince teferruatını yakinen görmüş bir arkadaşınızım"* ifadeleriyle başladığı ve Kurtuluş Savaşı dönemindeki fedakarlıklardan bahsettiği konuşmasında Toprak Kanunu aleyhinde olmadığını belirtmiştir. Büyük çiftçilerin makineli tarımla uğraştığını fakat bu kanunla küçük araziler verilecek olan çiftçilerin buna alışmasının zor olduğunu savunan D.Arıkoğlu, bütün çiftçilere makineli tarımın öğretilmesi ve yaygınlaştırılmasında Savunma Bakanlığı ile Tarım Bakanlığı'nın işbirliği yapmasını, öncelikle devletin ve vakıfların elindeki arazilerin çiftçilere dağıtılmasını eğer başarılı olursa özel mülkiyetteki toprakların kamulaştırılarak dağıtılmasını önermiştir. Çiftçilere sadece toprak vermenin yeterli olmadığını, bunun yanında tohum ve çift hayvanı da verilmesi gerektiğini savunan D.Arıkoğlu, devletin çıkardığı diğer tahvile %7 faiz verilirken toprakları kamulaştırılanlara verilecek tahvile %4 faiz verilmesinin adaletsizliğe sebep olduğunu, kamulaştırma bedeli belirlenirken 1945 yılındaki geçerli piyasa fiyatı yerine 1939 yılı vergi beyanındaki değer esas alınmasının ve ödemenin peşin yapılmamasının da doğru olmadığını vurgulamıştır (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.82-84).

16 Mayıs 1945 tarihindeki Meclis toplantısında, önceki toplantıda söz alan milletvekillerinin sayısının çok olması nedeniyle çiftçilere toprak dağıtılmasına dair tasarının daha ayrıntılı görüşülmesi için 17 Mayıs'ta özel bir oturum yapılması milletvekillerinin oyuna sunulmuş ve kabul edilmiştir. Tasarının tümü üzerindeki görüşmeler çerçevesinde söz alan Feyzullah Uslu (Manisa), toprak mülkiyetinin küçük parçalara ayrılmasının faydalarını (bir toprak yabancı eller yerine sahibi tarafından işletilirse verimli olur, işler zamanında görülür, iklim, tohum ve gübrelemede daha iyi işler yapılır vs.) anlattıktan sonra kamulaştırmada korkulacak bir durum olmadığını, çünkü tasarıda bir çiftçi ailesinin geçinmesi için yetecek miktarın üç katının eski sahibinde kalacağını yani kamulaştırılmayacağını vurgulamıştır. "Eğer biz Türk milletini, kendi toprağında kendi ekmeğine hür ve müstakil olarak sahip kılamazsak Halkçılık prensibimizin semalarda değil de aramızda yer aldığını yerleşmiş olduğunu nasıl iddia edebiliriz?" diyerek tasarının lehinde konuşma yapan F.Uslu; tasarıda bütün işlerde adli, idari,

yargı yollarının kapatılmamasını hukuki açıdan bir başarı olarak nitelendirmiştir (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.97-101).

Tasarı üzerinde söz alan H.Şarlan (Ordu), Türkiye'de kamulaştırma yapmayı gerektirecek derecede toprak darlığının olmadığını, tasarının esbabı mucibesinde de yer aldığı üzere 77 milyon hektar araziden 14 milyon hektarı tarla ve ziraata elverişli olmakla birlikte 40 milyon hektarının mera ve çayır olduğunu ve buraların değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur. 17.maddenin hem lehinde ve hem de aleyhinde örnekler (lehinde: kendi ilinde varlıklı bir kişinin toprak satın almaya gücü yetmeyen komşusuna arazi alıp yarıcılığa vermesi/ aleyhinde kendi memleketinde tapulama işlemi sırasında tapu memuruna rüşvet vererek dağları bile kendi adına tescil ettiren bir ağa) veren H.Şarlan; tasarımı olumlu bulduğunu ifade etmiş, toprağı olmayan ama çiftçilikle uğraşanlara toprağın verilmesini, bunu yaparken de arazileri kamulaştırılacak olanlara arazinin gerçek değeri üzerinde ödeme yapılmasını savunmuştur (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.101-103).

Tasarının destekçisi olduğunu ifade eden Emin Aslan Tokad (Denizli), kendisinin 20 Şubat 1940 tarihinde benzeri bir öneriyi TBMM Başkanlığı'na verdiğini hatırlattıktan sonra çiftçiye sadece toprak vermenin yeterli olmadığını, kredi, tohum, ilaç, işçi ve sigorta gibi konularda tedbirlerin alınması gerektiğini, o güne kadar Hükümetin yaptığı toprak dağıtımının beklenen semereyi vermediğini, orta büyüklükte tarım işletmelerinin daha verimli olduğunu savunmuş ve bunun için 2000 dönüme kadar toprak sahibi olmaya imkan verilmesini istemiştir. E. A. Tokad, konuşmasının devamında ülkemizde henüz kadastro işleminin tamamlanmaması nedeniyle bu kanunun uygulanmasında keşmekeşler yaşanacağını vurgulamıştır (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.103-105).

Ülkemizin yaşadığı tarihi süreç dikkate alındığında devletin toprak mülkiyeti sorununa müdahale etmesini gerekli kıldığını belirten Hüseyin Ulusoy (Niğde), toprağı olanın elinden alıp başkalarına vermek yerine topraksız köylünün toprağın geniş olduğu yerlere iskan edilmesi yöntemi gibi uygulanması daha zor bir öneriyi TBMM gündemine getirmiştir (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.105-106).

Tartışılan tasarının inkılap niteliğindeki yönünü; özel mülkiyetteki toprağı 5000 dönüm sınırının getirilmesi, ortaklıkla işletilen arazinin kamulaştırılması ve kamulaştırma kıymetinin vergi beyanına göre belirlenmesi şeklinde özetleyerek konuşmasına başlayan Lutfi Ülkümen (Mardin); bu tasarının Türkiye'nin şartlarının bir sonucu olduğunu, vatandaşlar arasındaki imkân ve eşitsizlikleri ortadan kaldırmak amacıyla hazırlandığını, çeşitli ülkelerde olduğu gibi bazılarının elindeki malikaneleri bölüşmek veya sınıf mücadelesine dayanak oluşturmak için hazırlanmadığını savunmuştur (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.105-108).

Türkiye ve Avrupa'da toprak mülkiyetiyle ilgili tarihi özet yapan ve tasarının lehinde görüşlerini ortaya koyan Ali Rıza Esen (Siirt) söz atmalar ve müdahalelerle sürdürdüğü konuşmasında; istimlak bedeliyle ilgili maddenin yanlış anlaşıldığını, tasarıya göre 1944 yılı vergi değerinin sadece 5000 dönümden fazla arazi için geçerli olduğunu, arazi büyüklüğü 2000-5000 dönüm arasında ise vergi değerinin iki katı, arazi büyüklüğü 2000 dönümden düşük ise vergi değerinin üç katı ödeneceğini ifade etmiştir (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.108-110).

Tasarının toprak sahipleri üzerinde endişelere sebep olduğunu ve istimlakle ilgili maddelerin mülkiyet haklarına ve kanuni düzenlemelere uygun olmadığını savunan Ali Münif Yeğena (Seyhan); 1937 yılında Anayasaya ilgili madde kabul edilirken, ortaklık veya yarıcılıkla işlenen arazinin istimlak edilerek onu ekip biçen çiftçilere verilmesi ilke olarak benimsendiğini, bunun dışında birinin toprağını istimlak edip başkasına vermenin doğru olmadığını ve bu nedenle 17 maddeyle ilgili teklif vereceğini ifade etmiştir (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.110-111).

Tasarının kabul edilmesi halinde ülkenin iktisadi yapısı üzerinde telafisi mümkün olmayan zararlar meydana gelebileceğini, çünkü tasarının uygulayıcıların zihniyet, görüş ve kabiliyetlerine göre olumlu bir yönde uygulanabileceği gibi tam tersine zararlı sonuçlar da verebileceğini savunan Ortak Geçici Komisyon sözcüsü Adnan Menderes (Aydın), üç ay süren komisyon çalışmaları sırasında yapılan düzenlemelerle tasarının kabul edilebilir bir hale getirildiğini, ancak komisyonun son toplantısında Başbakan'ın getirdiği önerilerin bütün bu çabaları boşa çıkardığını anlatmıştır. Komisyonda iki kez görüşülen bir tasarıya eklemeler yapıp üçüncü kez müzakere edilmesinin İçtüzüğe aykırı olduğuna dair Komisyon toplantılarında dile getirdiğini, ancak komisyonun bu uyarıyı dikkate almaması nedeniyle mazbatada bazı maddelere şerh koyduğunu vurgulayan A. Menderes; ülkemizde toprak sıkıntısının bulunduğunu, ancak bunun sebebinin ekilebilir arazinin %15 gibi düşük bir oranda olmasından kaynaklandığını ve az bir masrafla bu arazinin daha da genişletilebileceğini kaydetmiştir. Ekilebilir arazi ile nüfus yoğunluğu uyumsuzluğundan dolayı bazı yerlerde ekilecek arazi varken işleyecek nüfusun olmadığını, bazı yerlerde de nüfusun çok olmasına rağmen arazinin kıt olduğunu anlatan A. Menderes, ülkemizde ekilebilir arazinin %75'nin 500 dönümden aşağı olup sahipleri tarafından işletilmesi nedeniyle geniş çaplı bir mülkiyet değişikliğini gerektirecek bir zaruret halinin olmadığını, mülkiyet değişikliği ve arazi dağıtılmasıyla işleyen düzende yaşanacak sarsıntılar nedeniyle üretimin düşme riskinin bulunduğunu belirtmiştir. Avrupa'da mücadeleler sonucunda ulaşılan toprak ıslahatının, Medeni Kanun ve Türk Milletinin demokrat ve halkçı ruhu nedeniyle Türkiye'de daha kısa sürede ulaşıldığını, herkesin küçük/büyük miktarlarda toprak alıp-satabildiğini, dolayısıyla ülkemizde toprak yetersizliği veya ortaçağ kalıntısı toprak mülkiyeti rejimi gibi köklü reform gerektirecek bir durumun bulunmadığını izah etmiştir. Tam tersine ülkemizde toprağı kıymetlendirecek sermaye, teçhizat, emek ve bilgi yetersizliği olduğunu savunan A. Menderes; Komisyonda ikinci müzakerelerde arazilerin eşit parçalara bölünmesi ve 500 dönümden yukarı işletmeleri dağıtmak gibi ülke gerçekleriyle ve rejimle uyuşmayan yöntemlerin tercih edilmediğini, ayrıca ihtiyacın zorlamadığı yerlerde mevcut düzeni bozmamak ve sahipleri tarafından işletilmekte olan araziden 2000 dönüme kadar olan kısmının istimlak dışında tutulmasıyla orta ve büyük işletme sahiplerine bir ölçüde emniyet verildiğini anlatmıştır. Birçok ülkede küçük, orta ve büyük zirai işletmelerin birlikte faaliyet gösterdiğini ve bizim ülkemiz gibi genişliği mevcut nüfusun üç katını bile geçindirebilecek durumda olan bir ülkede yeni tarım arazileri açmak yerine küçük ve orta ölçekli işletmeleri bile dağıtmanın zararlarını anlatan A. Menderes, 500-5000 dönüm büyüklüğündeki arazi sahiplerinde emniyet kalmadığını, emniyetin olmadığı yerde üretim ve verimin olmayacağını, komisyon görüşmelerinde 20,000 dönüm arazisi kamulaştırılacak kişinin kendisine bırakılacak 1000 dönümün neresi olacağını seçme hakkının arazinin asıl sahibine verildiğini, ancak son teklifte bu yetkinin ihtiyar heyetine verildiğini belirtmiş ve böyle bir durumda en beğenilmeyecek yer asıl sahibine verilirse bunun sebep olacağı ruhi yıkıma vurgu yapmıştır. Kanun tasarısının gerekçesinde Hükümetin "memleketimizin zirai ve iktisadi geriliğinin sebeplerini toprakların genişlik, verimlilik ve çeşitliliğindeki noksanlarda değil, evvelâ toprak mülkiyet rejiminin ve sonra da toprak işletme rejiminin elverişsizliğinde aramak icabeder" şeklindeki görüşünün doğru olmadığını savunan A. Menderes; hastalığın teşhisinin bu şekilde yanlış olması halinde uygulanacak tedavinin de yanlış olacağını, mülkiyet rejiminin de sebeplerden birisi olduğunu, ancak bunun diğer sebepler kadar etkili olmadığını anlatmıştır. Su baskını ve sıtma gibi sebeplerle rağbet gösterilmeyen arazilerin tarıma kazandırılması, Hükümetin hususi mülkiyeti altında bulunan 13 milyon dönüm araziye, sonradan hükmi tasarrufu altında olan arazileri ve köy hükmi şahsiyeti altında olan orta malı araziye bile dağıtmadan özel mülkiyetteki arazinin kamulaştırılarak dağıtılmasının doğru olmadığını belirten A. Menderes, Cumhuriyetin İlanından sonra âşarın kaldırılmasıyla köylünün üzerindeki bir yükün kaldırıldığını ancak bunu telafi etmek için köylünün çift öküzünden vergi alınmaya başlandığını, ayrıca vasıtalı ve vasıtasız vergilerle başka yükler bindirildiğini, çiftçiliğin modernize edilemediğini, iyi cins tohum ve hayvan dağıtılamadığını, yine bu süre içerisinde çiftçinin ihtiyaçlarını pahalıya alıp ürününü ucuza satmaktan kurtarılamadığını anlatmıştır. Tasarı ile çiftçiliğin bir meslek olarak kabulüyle, bu meslekten olmayanların 30

dönümden fazla toprağa sahip olmasının engelleneceğini, böylece 50 dönüm bahçesi olup da hırdavatçılık da yapan birisinin elinden 20 dönüm arazisinin alınacak olmasını eleştiren A. Menderes; orta büyüklükteki bir arazinin bütünlüğünün bozulmaması ve kamulaştırma dışında bırakılması için istenen tam donanımlı tesisler bulunması ve sürekli işletilmesi gibi şartların çok ağır olduğunu izah etmiştir. Ş. R. Hatipoğlu'nun o tarihten yaklaşık 10 yıl önce Parti Grubunda Toprak Kanunu görüşülürken ileri sürdüğü görüşlerle 1945'teki TBMM'nde dile getirdiği görüşlerin çok farklı olduğunu örnekleriyle anlatan A.Menderes, tasarı ile kurulmak istenen Çiftçi Ocaklarının uygulanabilir olmadığını ve toprak mülkiyetinin küçültülmesiyle tarımın sorunlarının çözülmeceğini savunmuş ve sözlerini şöyle sürdürmüştür:

"...Çiftçi ocakları müessesesi ileriye değil, geriye bakan bir zihniyete dayanmaktadır. Çiftçiliği meslek haline koymak fikri de modern (iktisadi hayatın gerektirdiği iş bölümü mefhumu ile izah olunamaz. Bunlar nasyonal sosyalist rejimin iskân ve Toprak Kanunu olan Erhhof Kanunundan hemen aynen ictibas olunmuş düşünce ve hükümlerdir). ....Tasarıdaki bu hükümler kabul olunsaydı kasabalının ve şehirlinin toprakla ve köyle alâkasını kesmek, ziraati köyde oturanlara hasretmek gibi neticeler doğuracaktı."

Savaş sırasında yaşanan enflasyonla fiyatların beş kat artmış olması nedeniyle kamulaştırılacak arazi kıymetinin savaştan evvelki vergi değeri üzerinden hesaplanmasının da yanlış olduğunu savunan A.Menderes, kamulaştırma ve değer tespiti işlemlerinde itirazların yargı makamlarına değil de Tarım Bakanlığı'nda kurulacak komisyona yapılmasının anayasa ve mülkiyet hakkı ile ilgili kanunlara aykırı olduğunu ifade etmiş, tasarının üçüncü müzakeresinde Hükümet tarafından eklenen maddelerinin düzeltilmek üzere tasarının tekrar Geçici Komisyona havalesini teklif etmiş ve konuşması alkışlarla karşılanmıştır (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.111-117).

A. Menderes gibi tasarının Komisyondaki ikinci görüşmeleri tamamlandıktan sonra Başbakan'ın tasarıya eklenmek üzere yaptığı teklifleri millet egemenliği anlayışına ters düştüğü için protesto ederek komisyondan ayrıldığını ifade eden Sabit Sağıroğlu (Erzincan) tasarıyı eleştiren kısa bir konuşma yapmıştır (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.117).

Kamu menfaati için özel mülkiyete dokunulacak şeklindeki eleştirilere cevap vererek konuşmasına başlayan Emin Erişirgil (Zonguldak), arazisi kamulaştırılacak arazi sahiplerine kanunun getireceği faydaların anlatılması gerektiğini, dengeli bir servet dağılımıyla ekonomik ve sosyal hayatın güçleneceğini ve toprak mülkiyeti sorunu çözüldükten sonra köylüye kredi, tohum ve tarım makineleri vermenin fayda sağlayacağını savunmuştur (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.117-121).

Toprakların fertlerin mülkü olmaması nedeniyle bakımsız kaldığını ve bundan dolayı ferdin mülkü olmazsa, onun bütünü olan milletin de mülkünün olamayacağını belirterek konuşmasına başlayan Osman Şevki Uludağ (Konya); Toprak Kanunu'nun lehinde olduğunu, işlemek şartıyla eski sahiplerinin elinde geniş toprakların bırakılabileceğini, ancak işlemeyenin elindeki arazilerin kamulaştırılarak dağıtılması gerektiğini ve toprak dağıtılırken nüfus yoğunluğu olan yerlerdeki çiftçilere nüfusun az olduğu yerlerden toprak verilerek dengeli bir iskân siyaseti izlenmesi gerektiğini savunmuştur. Bu konuşmadan sonra Meclis Başkanı; söz alan 9 milletvekilinin daha bulunduğunu belirterek ertesi gün devam edilmek üzere oturumu kapatmıştır (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.121-122).

17 Mayıs 1945 Perşembe günü Şemsettin Günaltay'ın Başkanlığında başlayan TBMM Genel Kurul toplantısında "Çiftçiyeye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulmasına Dair Kanun Tasarısı"nın geneli üzerindeki görüşmelere devam edilmiştir. Bu kanun tasarısını Anayasa kadar önemli bir husus olarak gördüğünü belirterek konuşmasına başlayan Hıfzı Oğuz Bekata (Ankara), Komisyon raporuna göre kilometre kareye 23 kişi düşen 767.119 kilometre karelik vatan toprakları üzerinde 5000 dönümden büyük mülk sahibi sayısının 418, orta büyüklükteki mülk sahibi sayısının 5764 kişi olduğu ve orta ve büyük mülk sahibi toplam 6182 kişinin elinde 23.600.000 dönüm toprak bulunduğunu ve bu durumda %80'i çiftçilikle geçinen

halkın büyük bir çoğunluğunun ortakçı, yarıcı, ırgat veya hizmetkar olarak boğaz tokluğuna hayatını devam ettirmek zorunda kaldığını anlatmıştır. Tasarıyla getirilmek istenen değişikliklerin Anayasa, Parti Programı ve Medeni Kanun'la koruma altına alınan mülkiyet rejimine aykırı olmadığını ve sadece dağıtım meselesi olduğunu kaydeden H. F. Bekata; gecikmiş olan bu reform kanununun çıkarılmasının faydalı olacağını vurgulamıştır (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.124-126).

Ülkenin geleceği için bu tasarının kanunlaşması gerektiğini savunan Hıfzırrahman Raşit Öymen (Bolu), kamulaştırma ve buna karşı itiraz konularında dikkatli olunmasını ve bu konuda Meclis'in murakabe rolü üstlenmesini, çiftçiyi topraklandırırken aynı zamanda köylere ilköğretimin de girmesi gerektiğini, uzun yıllardır üzerinde yaşadığı ve ekip-biçtiği halde toprağa bir bağı olmayan çiftçilere o toprakların dağıtılmasıyla oraya yerleşme imkânı da verilmiş olacağını vurgulamıştır. Bazı milletvekillerinin eleştirilerinde belirttikleri "tasarının mülkiyet hududu tanımadan kamulaştırmayı getireceği iddialarına katılmadığını ifade eden H. R. Öymen, toprağın Türk çiftçisinin ve Türk gencinin gözünde sadece ekonomik değer değil, tam tersine toprağa ve dolayısıyla vatana sınıksız sarılma olarak değerlendirilmesi gerektiğini kaydetmiştir (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.126-128).

Kanun tasarısının tımar sistemine, sağ veya sol ideolojinin bir uygulamasına yönelik bir özenti olmadığını belirterek konuşmasına başlayan Fikret Yüzatlı (Giresun), tasarı ile küçük işletmeye doğru bir yönelme olacağını, bunun için de büyük toprak sahiplerinin mülkiyetindeki arazilerin kamulaştırılarak dağıtılmasının doğru bir hareket olarak görülmesini gerektiğini, bu kanun İskân Kanunu ile birlikte uygulanmazsa eski tımar sistemindeki yağmaya dönüşeceğini ve bunun olmaması için toprak dağıtımının yanında Ziraat Bankası aracılığıyla tohum ve bina dağıtımı ile tam iskânın sağlanacağını anlatmıştır (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.128-130).

Topraksız çiftçi bırakmama sözü veren CHP'nin bir milletvekili olarak tasarımı desteklediğini belirterek konuşmasına başlayan Sadi Irmak (Konya), ülkemizde bir milyona yakın çiftçi ailesinin yeterli toprağı bulunmadığını, bu ve benzeri sebeplerle birçok insanın İstanbul'a göç etmekte olduğunu ve bunun da birçok sorunu beraberinde getirdiğini, küçük mülkiyet politikasının tarım araç gereçleriyle desteklenirse başarılı olabileceğini ve devletin bu durumu kurduracağı kooperatiflerle sağlayabileceğini ifade etmiştir. Toprak istimlaki için çıkarılacak tahvillere verilecek %4 faizi eleştiren milletvekillerine karşı çıkan S.Irmak, ülke savunması için önemi nedeniyle Milli Müdafaa Tahvili hariç olmak üzere devletin çıkaracağı tahviller için azami sınırın %4 olması gerektiğini, kanunun başarılı olabilmesi için çiftçilerin teşkilatlandırılmasını ve Ziraat Odalarının aktif hale getirilmesini, çiftçilik yapan birisinin başka işlerle uğraşmasının engellenmesine yönelik görüşlerin doğru olmadığını ve yine kanunun başarısı için iyi bir iç iskân siyasetinin izlenmesi gerektiğini savunmuştur (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.130-131).

Hükümetin çiftçilere toprak dağıtılması politikasını doğru bulmakla birlikte bunun için özel mülkiyetteki toprakların kamulaştırılarak dağıtılacak olmasına karşı çıkan Seyhan Milletvekili General Naci Eldeniz; dağıtıma öncelikle devletin elinde olan ve işletilmeyen arazilerden başlanması ve ayrıca vakıfların elinde olan arazilere müdahale edilmemesi gerektiğini ifade ettikten sonra sözlerini şöyle sürdürmüştür (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.131-132): "... dindarlık kusur değil şereftir. Bununla beraber, ben vakıf işini dindarlık zaviyesinden görmüyorum. Ecdadımızın faydalı işler için tesis ettiği vakıfların perişan hali bize yüz karası gibidir. Allah rızası için vakfa dokunmayalım, vakfi takviye edelim..".

Sabit Sağıroğlu'nun Komisyon görüşmeleri tamamlandıktan sonra Başbakan'ın İktüzüğe aykırı olarak değişiklik eklenmesini ve A.Menderes'in Komisyon kararına şerh düşmesini eleştiren ve ayrıca bu şerhin altına kendisinin de şerhi okumadan imza atmış olmasını hayat boyu çekeceği bir ıstırap olarak nitelendiren Sedat Çumralı (Konya), tasarı ile getirilmek istenen rejimin ve kurulması önerilen Çiftçi Ocaklarının hiçbir ülkenin, ideolojinin (Nazi Almanyası)

taklidi olmadığını, çiftçilere toprak dağıtılmasından sonra borcu ödenmiş olsa bile 25 yıl süreyle o arazinin satılamaması yasağının yerinde olduğunu savunmuştur. Tasarı ile getirilmek istenen kamulaştırmaya dair hükümlerin Anayasa ve Medeni Kanuna aykırı olmadığını ve kamulaştırmadan istisna tutulan orta mülkiyet miktarının (geniş arazili yerlerde 5000, dar arazili yerlerde 2000 dönüm) makul olduğunu kaydeden S. Çumralı; bazı milletvekillerinin çiftçilere dağıtılacak 8 çeşit araziden sadece özel mülkiyette olanları dikkate almalarının doğru olmadığını ve topraksız çiftçinin topraklandırılmasının sosyal bir hastalığın ameliyatla tedavisine benzetilebileceğini ifade etmiştir (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.132-135).

Mardin Milletvekili Rıza Erten'in tasarı lehindeki ve Eskişehir Milletvekili Emin Sazak'ın tasarı aleyhindeki kısa konuşmalarından sonra Rıza Erten tasarının tamamı görüşmelerin yeterliliği ve maddelerine geçilmesi hakkındaki önergesi oylanmış ve kabul edilmemiştir (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.135-137).

Konuşmasının başında Atatürk'ün ve İsmet Paşa'nın köylü ve köylüye toprak dağıtılması yönündeki sözlerinden örnekler vererek başlayan Alâeddin Tiridoğlu; CHP Parti Programınının 35. maddesini (Her Türk çiftçisini kâfi derecede toprak sahibi etmek Partimizin güttüğü ana gayelerden biridir. Topraksız çiftçiye toprak dağıtmak için hususî istimplak kanunları çıkarmak lâzımdır) okumuştur (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.137-140).

Hüsamettin Tuğaç (Ağrı), Selâhattin Batu (Çanakkale), Dr. Rebi Barkın (Zonguldak), Dr. Ali Süha Delilbaşı (Kütahya)'nın tasarının lehinde kısa konuşmalar yapmışlardır (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.140-145).

Kanun tasarısını bir devrim olarak niteleyen Şükrü Sökmensüer (Erzincan); tasarıyla çiftçinin toprak sahibi yapılması, bu amaçla toprağın kamulaştırılması, kamulaştırma bedelinin ve bu bedelin ödeme şeklinin düzenlenmekte olduğunu belirtmiş ve bu hususlarda da demokratik ilkelere, Anayasa ve kanunlara bir aykırılık bulunmadığını ifade etmiştir (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.145-147).

Tasarının lehinde konuşan bazı milletvekilleri gibi vicdanının emrettiği fikrini ifade etmek için söz aldığını belirterek konuşmasına başlayan Dr. Muzaffer Canbolat (Gaziantep), eleştirilen 17. maddenin ülkede mülkiyet konusunda bir güvensizlik doğurmayacağını, yıllardır o toprağı ekip biçenlere o arazilerin dağıtılmasından daha doğal bir sistemin düşünülemeyeceğini, kanunun Atatürk'ün ve İsmet Paşa'nın da bir arzusu olduğunu savunmuş ve Tarım Bakanı'nın daha önceki görüşlerini değiştirmesini, şartlara göre olgunlaşmak olarak nitelendirmiştir (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.147-148).

Cumhuriyet Hükümetlerinin kısıtlı bütçelerle çiftçiler/köylüler için çok önemli işler (Köy enstitüleri, kredi, destek vs.) yaptığını, ancak toprak dağıtımında geç kaldığını ifade eden Recep Peker (Kütahya); A.Menderes'in "tasarının Nasyonal Sosyalizmden ilham alınarak hazırlandığı" iddialarını insafsızlık olarak nitelendirmiş ve tasarının ülkemiz şartlarının ve milli gayretin bir sonucu olduğunu vurgulamıştır. Kanun tasarısı üzerinde TBMM'nde yaşanan tartışmaları bir sınıf mücadelesi olarak değerlendiren gazetecilerin basın hürriyetini kötüye kullandıklarını ve ülkeye zarar verdiklerini savunan R.Peker, Mecliste konuşma yapanların kendi görüşlerinin aksini savunanların da kendi vicdanlarının sesi olarak konuşma yaptığını kabul etmesi gerektiğini, tasarının yeterli toprağı olmayan bir milyon çiftçi ailesine (yaklaşık 5.000.000 kişiyi) toprak verilmesini sağlayacağını ve çiftçilerin diğer ihtiyaçlarının (tarım makineleri, tohum, çift hayvanı, kredi) karşılanmasıyla ülke ekonomisinin güçleneceğini ifade etmiştir (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.149-153).

Meclisteki bu tartışmalar ve sataşmalar devam ederken bir taraftan da basında bu tartışmalar farklı bir boyut kazanmıştır. Milletvekilleri arasında toprak sahibi olanlar ve olmayanlar şeklinde sınıfsal farklılıkların ortaya çıktığı şeklindeki yorumlar milletvekillerini rahatsız etmiştir (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.154).

Tartışmalar sürerken tasarının görüşüldüğü Geçici Komisyon Sözcüsü Cafer Tüzel (Kayseri) söz alarak bazı konuları açıklığa kavuşturmak istemiştir. Tasarının orta işletmeleri ortadan kaldırıp kaldırmadığı, kamulaştırma karşılığının değer paha olması ve tahville ödenmesinin Anayasaya aykırı olup olmadığı ve Komisyon müzakerelerinin tamamlanmasından sonra Hükümetin teklifi üzerine 17. maddeyi tekrar görüşmesinin İçtüzük ihlali olup olmadığı konularında tartışmaların toplandığını belirten C.Tüzel, bu konulara açıklık getirmeye çalışmıştır. Tasarıyla toprak mülkiyetinin dört kategoriye ayrıldığını, kamulaştırmaya konu olacak arazilerin 5.000 dönümden büyük toprak parçaları olduğu ve bu miktarın altındaki arazilerin sahiplerine bırakıldığını kaydeden C.Tüzel, Tarım Bakanlığı'nın takdiri ile arazi darlığı olan yerlerde bu miktarın 2.000 dönüm olduğu, eğer toprak üzerinde yerleşmiş yarıcı ve ortakçılar tarafından işleniyorsa ve daha yakınında bu çiftçilere yetecek devlete ait veya kamulaştırılacak arazi yoksa 500 dönüme kadar kamulaştırılabileceğinin kararlaştırıldığını anlatmıştır. Bir iç iskân politikası uygulanmadığı takdirde topraksız çiftçilerin topraklandırılması hedefine ulaşılmasının mümkün olmadığını vurgulayan C.Tüzel, 17. maddenin orta işletmeleri ortadan kaldırmadığını, 15. ve 16. maddelerle bunun sağlandığını, ancak insanların çalıştığı arazilerin yakınında dağıtılacak arazi bulunmadığı takdirde orta işletmelerdeki arazilerin de kamulaştırılabileceğinin benimsendiğini ifade etmiştir. Anayasanın 74. maddesine göre kamu yararı gerektirmedikçe ve değeri peşin ödenmedikçe kimsenin mülkünün kamulaştırılamayacağını, dolayısıyla da birinin topraklandırılması için diğerinin toprağının kamulaştırılamayacağını anlatan C. Tüzel, 1937 Anayasa değişikliği ile topraksız çiftçilere topraklandırabilmek için Hükümete yetki verdiğini ve yine istisnai bir durum olarak topraklandırma amacıyla yapılacak kamulaştırma karşılığının ödenme şeklinin özel bir kanunla düzenlenmesinin yolunu açtığını vurgulamıştır. Komisyonun, devlete karşı mükellefiyeti ifade ederken belirtilen kıymetin o mülkün değer pahası olduğunu kabul ettiğini, bunun yanında değer pahanın günün değişen şartlarına göre hareket edilerek değer belirleneceğini (5.000 dönümden fazla araziler için vergi değeri, 2.000-5.000 dönüm arası araziler için vergi değerinin iki misli, 2.000 dönümün altındaki araziler için vergi değerinin üç misli) ve böylece mülk sahibinin hak kaybına neden olunmayacağını anlatan C.Tüzel; Komisyonun kamulaştırma karşılığının vergi değeri olmasında ve tahvil ile ödenmesinde Anayasaya aykırılık görmediğini vurgulamıştır. 17. maddenin Hükümetin teklifiyle üçüncü kez görüşülmesiyle ilgili olarak İçtüzükte bunu engelleyen açık bir hüküm olmadığını savunan C.Tüzel, Komisyonun tasarımı en iyi şekilde Genel Kurul'a gelmesi için bu maddeyi üçüncü kez görüştüğünü ifade etmiştir (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.155-158).

Kanun tasarısının tümü üzerinde söz isteyenlerin konuşmalarının tamamlanmasından sonra Halil Mentеше (İzmir) ve Ali Münif Yeğena (Seyhan) tasarının Geçici Komisyona geri gönderilmesi yönündeki önerileri kabul edilmemiştir. Bundan sonra tasarının maddelerine geçilmesini oylamaya sunmuş ve kabul edilmiştir (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.158-160).

"Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun" tasarısının maddelerinin görüşülmesine 18 Mayıs 1945 tarihinde başlanmıştır. Yine tartışmalarla geçen toplantılarla maddelerin görüşülmesi 11 Haziran 1945 tarihine kadar devam etmiştir. Beklenildiği üzere en çok tartışma 4 Haziran 1945 tarihinde görüşülen tasarının 17. maddesi üzerinde yaşanmıştır. Tartışmalardan sonra Alâettin Tiritioğlu, Saffet Arıkan ve 319 milletvekilinin imzası ile verilen değişiklik önergesi kabul edilmiştir².

²TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, 1945, s.162-193; TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVIII, s.4-48, 51-111. Kanunun 17. maddesinin yeni hali şöyledir: "Topraksız veya az topraklı olan toprakçılar, kiracılar veya tarım işçileri tarafından işlenmekte bulunan arazi, o bölgede (39)uncu madde gereğince dağıtmağa esas tutulan miktarın kendi seçtiği yerde üç katı sahibine bırakılmak şartıyla, yukarıda yazılı çiftçi ve işçilere dağıtılmak üzere kamulaştırılabilir. Sahibine bırakılacak olan arazi elli dönümden aşağı olamaz. Bu madde hükmünün uygulanmasında 15 ve 16'ncı maddelerin hükümleri işlemez. Geçici mevsim işçileri hakkında bu hüküm uygulanmaz. İşçinin geçici mevsim işçisi olup olmadığını Tarım Bakanlığı belli eder." TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVIII, s.108-109.

Tasarının diğer maddeleri TBMM'nin 5 Haziran 1945 tarihinde yapılan toplantısında kanun tasarısının birinci görüşmesi tamamlanmış ve maddeleri teker teker oylanarak kabul edilmiştir (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVIII, s. 115-160). Tasarının ikinci görüşmesi Meclis'in 11 Haziran 1945 tarihinde yapılan toplantısında yapılmıştır. Bu görüşmede kanunun tasarısının başlığı "**Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun Tasarısı**" iken "**Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu**" şekline dönüştürülmüş ve bazı maddeler üzerinde de kısmî tartışmalar yaşanmış ve değişiklik önerileri verilmişse de tasarının maddeleri birinci görüşmede kabul edilen şekli değiştirilmeden aynen kabul edilmiştir. Kanunun tümü açık oylamaya sunulmuş ve Afyonkarahisar ilinden başlanarak isimleri okunan milletvekilleri oylarını kullanmışlardır. Yapılan tasnif sonrasında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu 345 kabul oyu ile TBMM tarafından kabul edilmiştir. TBMM'nde bulunan toplam 455 milletvekilinden 104 milletvekili oylamaya katılmamış ve 6 milletvekili de boş oy kullanmıştır³.

Kanunun kabulünden sonra teşekkür konuşması için söz alan Tarım Bakanı Şevket Raşit Hatipoğlu; bu kanunu o zamana kadar kabul edilen mühim inkılâp kanunlarından birisi olarak nitelendirmiş ve Cumhuriyetin kuruluşundan beri devam eden çok önemli bir davanın çözülmüş olduğunu belirtmiştir. Tasarının hazırlanması ve görüşülmesi aşamalarında katkı sağlayanlara teşekkürlerini ifade eden Ş. R. Hatipoğlu, kanunun uygulanmasıyla birlikte Türk Milletinin gelişmesi noktasında etkisini göstereceğini kaydetmiş ve Bakanlığının bu kanunu en iyi bir şekilde uygulamaya çalışacağını ifade etmiştir. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun kabulünden sonra Erzincan Milletvekili Behçet Kemal Çağlar ve arkadaşlarınca "*Toprak Kanununun kabulü dolayısıyla, Atatürk'ün yüce adının saygı ile anılmasına, Yüce Şef İnönü'ye Büyük Millet Meclisinin saygılarının sunulmasına ve Saraçoğlu Hükümetinin kutlanmasıyla kendilerine başarılar temennisine dair*" verilen önerge görüşülmüş ve kabul edilmiştir (TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVIII, s. 230-231).

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu tasarısında yer alan "Çiftçi Ocakları" kurulması önerisi TBMM'nde kabul görmemiş ve tasarıdan çıkarılmıştır. Bu tasarı CHP içerisinde uzun süredir pasif bir şekilde sürmekte olan sessiz muhalefetin güçlenmesine ve aktif hale gelmesine yardımcı olmuştur. Metin Toker'in deyiimiyle "Meclis içindeki muhalefetin ilk defa elle tutulur şekilde örgütlenmesinin fırsatını vermiştir" (Koçak, 2010, s. 270-284).

Bu grup içerisinde Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuad Köprülü 12 Haziran 1945 tarihinde "Dörtlülük Takrir" olarak bilinen ve "Parti Tüzüğü ve Bazı Kanunlarda Tadilat"ı içeren önerileri CHP Parti Grubu'nda reddedilmiştir. C. Bayar sessizliğine karşın A.Menderes ve F.Köprülü basın yoluyla eleştirilere devam etmişlerdir. Bu iki isim CHP Grup toplantısının 21 Eylül 1945 tarihli toplantısında partinin faaliyetlerine aykırı görüldüğü gerekçesiyle ihraç edilmişlerdi. Bu ihraç kararını eleştiren R. Koraltan da 27 Kasım 1945'te aynı akıbete uğramış ve partiden ihraç edilmiştir. Bu üç isim daha sonra tepki olarak partiden ve milletvekilliğinden istifa eden C. Bayar ile birleşip yeni bir parti kurma hazırlıklarına girişeceklerdir (Tunaya, 1995, s.647-649; Cemil Koçak, 2010, s. 690-763). Böylece Demokrat Parti'nin kuruluşuna giden süreç de başlamış oluyordu.

4.4. Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun Hükümleri ve Yapılan Değişiklikler

4753 Sayılı kanun olarak TBMM'nin 11 Haziran 1945 tarihli toplantısında kabul edilen ve Cumhurbaşkanı'nın onayından sonra 15 Haziran 1945 tarihli ve 6032 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren "**Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu**"nun içerdiği hükümlerden bazıları özetle şu şekildedir (Resmi Gazete, Sayı: 6032 (15 Haziran 1945), s. 8893-8897):

³TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVIII, s. 218-230. , 232-235. İsmet Paşa Cumhurbaşkanı, R.Camitez Meclis Başkan Vekili, N.E.Sümer, S.Konuk, H.Saka, H.Â.Yücel ve S.H.Ürgüplü Bakan (lık görevlerinin gerektirdiği işlerden dolayı), A.Çetinkaya, F.R.Atay, R.Bele, A.Ş.Esmer, S.Cimcoz, İ.H.Sevük vs. izinli oldukları ve G.B.Göker, F.O.Menteşeoğlu, H.N.Boztepe ve S.Korkmaz hasta oldukları için oylamaya katılmamışlardır. Bunlar dışında özellikle de kanunun görüşülmesi sırasında eleştirileriyle gündeme gelen ve/veya eleştirileri olmasa da oylamaya katılmayan milletvekilleri arasında şu isimler dikkati çekmektedir: A.Menderes, E.Sazak, N.Küçüka, A.M.Yeğena, T.Sökmen, S.Orgeevren, H.C.Yalçın, K.Karabekir, H.Menteşe, F.Balkan, M.Ş.Esendal, R.Peker, F.Köprülü, F.F.Düşünsel, C.Bayar, D.Arkoğlu, C.Oral, N.Sadak. Bkz: TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVIII, s. 232-235.

Madde 1: Bu kanunun güttüğü amaçlar:

- Arazisi olmayan veya yetmeyen çiftçileri veya çiftçilik yapmak isteyenleri, aileleri ile birlikte geçimlerini sağlayacak ölçüde araziye sahip kılmak,
- Kendilerine arazi verilenlerle yeterli arazisi bulunup üretim araçları yeterli olmayan çiftçilerden muhtaç olanlara kuruluş, araç gereç ve canlı/cansız demirbaş desteği vermek,
- Yurt topraklarının sürekli olarak işlenmesini sağlamak.

Madde 2: Arazide ekim, dikim, bakım ve yetiştirme yollarıyla bitki, hayvan ve hayvan ürünleri elde edilmesine "**çiftçilik**", bu işleri devamlı yapanlara da "**çiftçi**" denir.

Madde 3: Çiftçiler tarım kuruluşunun bulunduğu yerlerde Tüzükte gösterilecek usullere göre kayıtlarını yaptırmak ve çiftçilikten vazgeçtiklerinde sildirmek zorundadırlar. Bunları yapmayanlar bu kanunla çiftçilere tanınan haklardan yararlanamazlar.

Madde 4: Bu kanunla yazılı araziden maksat ormandan başka olan **kültür arazisi**, çiftçilikte kullanılabilen arazidir. Çeşitleri; tarla, bağ, bahçe, ağaçlık, çayır ve mer'adır.

Madde 5: Bu kanunun uygulamasında **1.000** metrekarelik dönüm kullanılır.

Madde 6: Arazi mülkleri yüzölçümü bakımından küçük, orta ve büyük olarak üçe ayrılır.

- Küçük arazi mülkü**; büyüklüğü **500** dönüme kadar olan arazidir.
- Orta arazi mülkü**; büyüklüğü **501** dönümden **5000** dönüme kadar olan arazidir.
- Büyük arazi mülkü**; büyüklüğü **5000** dönümden fazla olan arazidir.

Arazinin boylara ayrılışında, nerede olursa olsun bir kişiye ait bütün arazinin tutarı hesaplanır. Şüyu'lu arazide her hisseye düşen tutar ayrı ayrı hesaplanır.

Madde 7: Bu kanunla **arazi işlenmesinden** maksat türlü kültür arazisinin boş bırakılmayıp yerel şartlara göre ekim, dikim ve bakımla iktisadi açıdan değerlendirilmesidir. Mazeretsiz olarak **üç yıl** ekim, dikim, bakım yapılmayan arazi işlenmiyor demektir. Arazinin işlenip işlenmediğini Tarım Bakanlığı belli eder, bu karara karşı arazi sahibinin itiraz ve başvuru hakkı saklıdır.

Madde 8: Bu kanuna göre çiftçilere dağıtılacak araziler;

- Devletin hüküm ve tasarrufu veya özel mülkiyeti altında olup kamu işlerinde kullanılmayan arazi,
- Bir veya birkaç köy, kasaba veya şehrin orta malı olan arazinin ihtiyaçtan fazla olduğu Tarım Bakanlığı'nca belirtilen parçası,
- Sahibi bulunmayan arazi,
- Devletçe kurutulan sahipsiz bataklıklardan kazanılacak arazi,
- Göllerin kurumması ve nehirlerin doldurmasıyla elde edilecek arazi,
- Bu kanun hükümlerine göre kamulaştırılacak arazi.

Madde 11: Bu kanunun 62 maddesine göre kamulaştırma ve dağıtma işleri yerel gazete ve Resmi Gazete ile ilan edilir.

Madde 14: Arazisi olmayan veya yetmeyen çiftçilere (tarım işçileri dahil) dağıtılmak üzere aşağıda yazılı arazi, üzerindeki zirai işletme ile ilgili yapı ve tesisleriyle birlikte Tarım Bakanlığınca kamulaştırılır.

- Vakıflar Genel Müdürlüğü veya mütevelliler tarafından tasarruf edilmekte olan bütün vakıf arazilerinin tamamı,
- Özel idare ve belediyelere ait olup da kamu hizmetinde kullanılmayan arazi,
- Gerçek kişilerle özel hukuk tüzel kişilerine ait araziden 5000 dönümü geçen parçaları,
- Bu kanunun yürürlüğe girmesinden sonra işlenilmeyen arazi,
- Bu kanun hükümlerine göre kamulaştırmaya bağlı araziden bölünmek suretiyle **1944 yılı Ekim** ayından sonra iktisap edilen ve yeni sahipleri tarafından doğrudan doğruya işletilmeyen arazinin tamamı

-Miras yoluyla elde edilen arazi bu hükmün dışındadır.

-Kamulaştırılan arazi üzerindeki yapı ve tesislerden kahve, han, dükkan, değirmen ve fabrika gibi ziraatla ilgili olmayanlar ile bağ ve bahçeler kamulaştırma dışında bırakılır.

Madde 15: Bu kanunun yayımlandığı tarihten itibaren her bölgede (her il bir bölgedir) 8. maddede yazılı arazi ile 14. madde gereğince kamulaştırılabilecek arazinin toprak dağıtılacaklara yeterli olup olmadığı Bakanlar Kurulu kararıyla belirlenerek, geniş ve dar topraklı bölgeler ilan edilir.

Geniş ve dar bölge belirlenirken 34. madde a, b, c bentlerinde yazılı o yerde oturan çiftçilerle tarım işçileri esas alınır. İncelemeler tamamlandıkça yapılacak ilandan sonra kamulaştırma ve dağıtma işlerine başlanabilir.

Madde 16: Geniş topraklı bölgelerde gerçek kişilerle özel tüzel kişilerine ait arazi kamulaştırmalarında 14. maddenin (c) bendi uygulanarak **5.000** dönümden fazlası kamulaştırılır.

Dar topraklı bölgelerde orta arazinin **2.000** dönümden fazlası kamulaştırılabilir. Yerel imkan ve şartlara göre gerekli tesis ve donatımı bulunan ve sahibi tarafından düzenli işletilen orta arazi bu hükmün dışındadır.

Madde 17: Topraksız veya az topraklı olan ortakçılar ve kiracılar veya tarım işçileri tarafından işletilmekte olan arazi, o bölgede 39. madde gereğince dağıtmaya esas tutulan miktarın kendi seçtiği yerde üç katı sahibine bırakılmak şartıyla yukarıda yazılı çiftçi ve işçilere dağıtılmak üzere kamulaştırılabilir. Sahibine bırakılacak arazi **50 dönümden** az olamaz. Bu madde hükmünün uygulanmasında 15. ve 16. madde hükümleri uygulanmaz. Geçici mevsimlik işçiler hakkında bu madde uygulanmaz.

Madde 18: Kamulaştırılacak büyük ve orta arazide, kamulaştırma dışında kalacak parçaları kültür çeşitlerini içine alacak şekilde ve mümkünse semt bakımından toplu bir halde **Tarım Bakanlığı seçer**.

Madde 19: Bu kanuna göre kamulaştırma gereğini takdir etmek ve kamulaştırma kararını vermek Tarım Bakanlığı'na aittir.

Madde 20: Tarım Bakanlığınca kamulaştırılmasına karar verilen arazi ve tesisler hakkında ayrıntılı kroki ve tutanaklar Valiliklere ve sahibine tebliğ edilir, herkesin görebileceği şekilde gazeteler ve duvar ilanları ile duyurulur.

Madde 21: Kamulaştırılacak arazinin;

a) **5.000** dönümden fazla kısmında 1833 Sayılı Arazi Vergisi Kanunu ve 2901 Sayılı Arazi Tahriri Kanunu gereğince takdir edilip **1944 yılı Arazi Vergisine matrah olan değer**,

b) **5.000** dönümden aşağı olan arazide **aynı değer 2 katı**,

c) **2.000** dönümden aşağı arazide **aynı değer 3 katı** kamulaştırma karşılığı esas olur.

Herhangi bir sebeple vergi matrahı belli olmayan arazilere Arazi Vergisi Kanunu'na yetkilendirilen komisyonlar tarafında emsallere göre değer biçilir.

Madde 23: Kamulaştırılacak arazi üzerinde bulunan tesislere komisyonlarca değer takdiri yapılır.

Madde 25: Kamulaştırmayla ilgili itirazlar tebliğ tarihinden itibaren Tarım Bakanlığı'na yapılabilecektir. Bakanlık itirazı haklı bulmazsa kamulaştırma işleminin tamamlanmasına kadar verir. Bu kararın yerine getirilmesi yargı makamlarında geri bırakılmaz.

Madde 26: 25. Maddeye göre itiraz haklı görülmemişse kamulaştırma ile ilgili işlemlere karşı genel hükümler dairesinde **dava açılabilir**.

Madde 27: Bu kanunun uygulanmasıyla ilgili olarak Sulh ve Asliye Hukuk Mahkemeleri yetkilerini kullanabilecek **Gezici Asliye Mahkemesi** kurulabilir.

Madde 28: 21, 22, 23. maddelerle ilgili her türlü itiraz ve davalar kamulaştırmayı, tescili ve dağıtmayı durdurmaz, durdurma için karar verilemez. 25. madde hükümleri hariçtir.

Madde 29: **Haksız kamulaştırıldığı** anlaşılan arazi henüz dağıtılmamışsa sahibine iade edilir, dağıtılmışsa parası iade edilir.

Madde 32: **Kamulaştırma karşılığı** sahibine ve sahibi almaktan kaçındığı veya bulunmadığı durumda bedeli Ziraat Bankası'na yatırılır ve arazi Hazine adına tescil edilir.

Madde 33: Kamulaştırma işlerinin başladığı duyurulmasından itibaren **3 ay** geçtikten sonra başlayıp en geç **5 yıl** içinde tamamlanır.

Madde 34: Bu kanuna göre arazi aile reislerine verilir ve aşağıdaki **sıra** gözetilir:

a) Hiç arazisi olmayıp başkalarının arazisinde ortakçılık, kiracılık yapanlar,

b) Arazisi yetmeyen çiftçiler,

c) Hiç arazisi olmayıp yerleşmiş bulunduğu yerde öteden beri tarım işçiliğiyle geçinenler,

d) Göçebeler, göçmenler ve göçürülenlerden çiftçi olanlar,

e) 59. madde hükmüne göre miras ortaklığından ayrılanlar,

f) Tarım ve Veteriner okullarını veya Tarım Bakanlığınca tanınmış tarım kurslarını bitirenlerden arazisi olmayan veya yetmeyenler,

g) Evvelce çiftçi olmadıkları halde arazi edindiği takdirde çiftçilik yapacaklarına Tarım Bakanlığınca kanaat getirilenler.

Bu madde kapsamına girenlerden bağımsız bir tesis kuracak durumda olanlara (aile sahibi olmasalar da) arazi verilir.

Madde 35: Arazi verilmesinde 34. maddenin her bendi için aşağıdaki **sıra** gözetilir;

a) Çocuk sahibi olanlar,

- b) Evi ve yeter miktarda üretim araçları bulunanlar,
- c) Evi olup yeter miktarda üretim araçları bulunmayanlar,
- d) Yeter üretim aracı olup da evi olmayanlar.

Madde 36: Arazi verileceklerin Türk olmaları, medeni haklarını kullanma ehliyetine sahip olmaları, çiftçi olmaları, çiftçilik yapmayı yükümlenmeleri ve verilecek **araziyi kendileri işletmeleri zorunludur.**

Madde 38: Arazi isteyenler; kimliklerini ve medeni durumlarını, arazileri olup olmadığını, varsa çeşitlerini ve yüzölçümlerini, arazi üzerindeki tesis ve tarım araç-gereçlerini, arazi istedikleri yeri gösteren o yerin ihtiyar heyetlerinden alacakları tasdikli beyan kağıdı vermek zorundadırlar.

Madde 39: Hiç arazisi olmayanlara, bölgelere ve tarım çeşitlerine göre bir çiftçi ailesinin geçinmesine yetecek genişlik, verim ve çeşitte küçük arazi verilir. Toprağı yetmeyenlerin arazileri o bölge için belirlenen yeter miktara çıkarılır. Mümkünse verilecek arazinin toplamı gözetilir.

Madde 41: Arazi isteyen kişiye, oturduğu yerde verilecek arazi kalmadığı takdirde aynı bölge içinde başka bir yerde, bölge içinde de bulunmazsa alıştığı iklim şartlarına uyan başka bir bölgede arazi verilir.

Madde 42: Arazi ve üzerindeki yapı ve tesisler bedel karşılığında **BORÇLANDIRMA** yoluyla verilir.

Madde 45: Kamulaştırma bedeli eşit taksitlerle ve kamulaştırmayı takip eden yıldan başlayarak **20** (yirmi) yılda ödenecek "Toprak Tahvilleri" adlı Hazine tahvilleriyle ödenir. Her taksitte senelik **%4** faiz yürütülür. Her yılın kupon vadesi **30 Eylül**'dür. Toprak tahvillerinin en küçük kupürü **100** liradır. Kamulaştırma bedelinin 100 liradan aşağı küsuratı ve **1.000** liralık kısmı kamulaştırmayı takip eden yıl içinde para olarak ödenir. (Anayasadaki kamulaştırma bedeli peşin ödenir ilkesi bu kanunda gözetilmemektedir).

Madde 46: Dağıtılacak arazi, yapı ve tesislerin karşılığı Maliye ve Tarım Bakanlıklarınca belirlenecek esaslara göre borçlandırmayı takip eden **6. yılın Ocak** ayından başlamak ve **20** yılda eşit taksitte ve faizsiz olarak T.C.Ziraat Bankası adına senet karşılığında ödenir.

Madde 47: Arazi verilecekler kuracakları yapı ve tesisler için T.Z.Bankası tarafından **25** yıla kadar vadeli kredi verilir.

Madde 49: Küçük arazide işletme kuracaklara yetecek ölçüde canlı ve cansız demirbaş ve üretim araç gereci Türkiye Zirai Donatım Kurumu'nca tedarik edilir ve karşılığı taksitle ödenmek üzere verilir.

Madde 50: Bu kanuna göre toprak verilenlere Tarım Bakanlığı'nca tohum, fidan ve hayvan dağıtılır.

Madde 56: Bu kanunla verilen arazi ortakçılıkla işletilemez, kiraya verilemez, askerlik veya uzun hastalık sebebiyle Tarım Bakanlığı'nın onayı ile kiraya verilebilir.

Madde 57: Bu kanunla verilen arazi sahibi tarafından işletilmez, terk edilir veya özürsüz olarak kiraya verilirse geri alınır.

Madde 58: Verilen arazi, yapı ve tesisler borçları daha önceden ödenmiş olsa bile borçlanma tarihinden itibaren **25 geçmedikçe satılamaz**, devredilemez.

Madde 59: Arazi, yapı ve tesisler verilen kişinin ölümü halinde mirasçıları tarafından iştirak halinde (tek parça olarak birlikte) işletirler.

Madde 60: Verilecek arazinin yeri, miktarı ve demirbaş çeşitleri ile sayısının belirlenmesinde Tarım Bakanlığı'nın takdir hakkı vardır.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu 1945 yılında çıkmış olmakla birlikte CHP içinden önce pasif daha sonra da aktif olarak yürütülen muhalefetle karşılaşmıştır. Kanunun uygulanmasında yaşanan zorluklar ve çok partili hayatın getirdiği ortamın sonucu olarak CHP oy kaybetmeye başlayınca 1946 yılından itibaren yumuşama politikaları izlemeye başlamıştır. Bu çerçevede Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun tepki çeken bazı maddelerinde değişikliklere gidilmiştir.

İlk önemli değişiklik 22 Mart 1950 tarihinde TBMM'nde kabul edilen 5618 Sayılı "**Çiftçiyi Topraklandırma Hakkındaki 4753 Sayılı Kanunun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine ve Bu Kanuna Bazı Maddeler ve Geçici Maddeler Eklenmesine Dair Kanun**" başlığını taşıyan kanunla yapılmıştır. Kanunun 23 maddesi değiştirilmiş ve bazı geçici

maddeler eklenmiştir. Başlıca önemli değişiklikler şunlardır (Resmi Gazete, Sayı: 7467 (27 Mart 1950), s. 18166-18169):

- Kanunun 2. maddesine; kendisinin ve ailesinin arazisi olmayıp en az üç yıl bir yerde kiracı ve ortakçı olarak çalışan kişi "tarım işçisi" olarak tanımlanmıştır.
- 14. maddede kamulaştırılmayacak arazilere; zeytinlik, palamutluklarla okaliptüs ve kavaklık ekili ağaçlıklar eklenmiştir.
- 15. madde değişikliği ile her il yerine her ilçenin bir bölge olarak kabulü hükmü getirilmiştir. Üzerinde tartışmalar olan
- 16. maddenin 1945'te kabul edilen ilk halinde; orta arazinin 2.000 dönümden fazlası kamulaştırılırken, 1950 değişikliğinde "sahibi tarafından işletilmeyen" ifadesi getirilerek kamulaştırma şartı bağlanmıştır.
- Kamulaştırılacak orta ve büyük araziden sahibine kalacak kısmın yeri belirleme yetkisi Tarım Bakanlığı'na ait iken 1950 değişikliğinde bu hak yer sahibine verilmiştir.
- Çok önemli değişikliğin yapıldığı 21. maddenin yeni halinde kamulaştırılacak arazinin büyüklüğü ne olursa olsun 1944 yılı Arazi Vergisi matrahının 4 (dört) katı kamulaştırma bedeli olarak belirlenmiştir.
- 34. maddede sayılan arazi verileceklerin sıralanışı değiştirilmiş; Tarım ve Veteriner Fakülteleri, okulları ve Bakanlıkça tanınan kursları bitirenler 3. sıraya, tarım işçiliği yapanlar 4. sıraya, aile dışında kalmayı tercih eden bekarlar 5. sıraya, göçebeler, göçmenler ve göçürülenler 6. sıraya, 59. madde hükmüne göre miras ortaklığından ayrılanlar 7. sıraya alınmıştır.
- 45. maddede kamulaştırma karşılığı miktardan ertesi yıl nakden ödenecek miktar 1.000 liradan 3.000 liraya çıkarılmış ve yılın ilk üç ayında ödenmesi hükmü getirilmiştir.
- Yeni eklenen Ek 2. madde ile devletin örnek köyler kurmasının önü açılmıştır.
- Ek Madde 9 ile Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun en çok tartışılan ve itiraz edilen meşhur 17 Maddesi yürürlükten kaldırılmıştır.

27 Mayıs 1955 tarihinde Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nda değişikliğe gidilerek; topraksız veya yeterli miktarda toprağı bulunmayanlardan isteyenlere uygun bulunacak yerlerde toprak verilmesi kararlaştırılmıştır. Yine toprak verilenlerden kanuna göre geri alınanlara toprak verilmemesi yönündeki yasak kaldırılmıştır (Resmi Gazete, Sayı: 9013 (27 Mayıs 1955), s. 11933).

4753 Sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nda CHP iktidarı döneminde 1950 yılında ve Demokrat Parti iktidarı döneminde 1955 yılında iki kez önemli değişikliklere gidilmiş ve 25 Haziran 1973 tarihinde kabul edilen 1757 Sayılı "**Toprak ve Tarım Reformu Kanunu**" ile yürürlükten kaldırılmıştır (Resmi Gazete, Sayı: 14599 (19 Temmuz 1973), s. 1-25).

4.5. Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun Uygulamaya Geçirilmesi ve Sonuçları

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun hayata geçirilmesine yönelik ilk adım 6 Temmuz 1945 tarihinde kabul edilen kanunla görevi "4753 sayılı kanunun gerektirdiği işler ile çiftçiyi topraklandırmaya ilişkin başka bütün işleri yapmak" olan Toprak İşleri Genel Müdürlüğü'nün kurulması olmuştur (Resmi Gazete, Sayı: 6054 (11 Temmuz 1945), s. 9042-9044).

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun kabul edilmesinden sonra uygulamanın nasıl yapılacağına dair ayrıntıları belirlemek üzere bu kanunun 63. maddesinin gereği olarak hazırlanan Tüzük, Bakanlar Kurulu tarafından hazırlanmış ve 4 Haziran 1947 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe konulmuştur (Resmi Gazete, Sayı: 6623 (4 Haziran 1947), s. 12397-12404; İnan, 2005, s. 45-57).

Toprak İşleri Genel Müdürlüğü, yayımlanan tüzük doğrultusunda Toprak Komisyonları kurmuş ve ilk olarak 6 ilçede (Eskişehir merkez, Tire, Denizli merkez, Sarayköy, Antalya merkez, Serik) uygulamaya geçilmiştir. Genel Müdürlük, ayrıca hazırlanan 20 yıllık program çerçevesinde 250.000 aileye toprak dağıtılmasını planlamışsa da toprak dağıtılacak aile sayısının 1 milyon olduğu düşünülürse bu programın hedeflerin gerisinde kaldığı görülecektir (Tekeli, İlkin, 2014, s. 178-180).

1945-1973 yılları arasında yürürlükte kalan 4753 Sayılı Çiftçinin Topraklandırılması Kanunu 1945 yılında çıkarılmış ise de yaklaşık iki yıllık hazırlık döneminden sonra 1947 yılından itibaren uygulanmaya başlanmıştır. Bu kanuna göre çiftçiye toprak dağıtılması uygulaması; 27 Mayıs Darbesi'nden sonra 1961-1966 ve 1971-1972 yılları arasında iki defa durdurulmuştur. 1947-1972 yılları arasında bu kanuna dayalı olarak, çiftçilere dağıtılmak üzere Hazine adına tescil edilen (mülkiyeti zaten devlete ait arazi) arazi miktarı 24.919.367 dönümdür. Bunun yanında vakıflardan, özel idare ve belediyeler ile gerçek kişilere (şahıslara) ait arazilerden kamulaştırma yöntemiyle arazi satın alınmıştır. Bu çerçevede Ankara, Antalya, Çanakkale, Çorum, Denizli, Elazığ, Eskişehir İstanbul, İzmir, Malatya, Sakarya, Tekirdağ, Urfa ve Van illerinde kamulaştırma işlemi gerçekleştirilmiştir. Neticede; 54.252 dönümü şahıslardan, 80.862 dönümü vakıflardan, 18.475 dönümü özel idare ve belediyelerden olmak üzere toplamda 153.588 dönüm arazi çiftçilere dağıtılmak üzere kamulaştırılmıştır. Hazineye ait arazilerden ve kamulaştırılan arazilerden 1947-1972 yılları arasında 22.313.646 dönüm arazi yerli halka dağıtılmıştır. Çiftçilere dağıtılan bu arazi miktarı belirtilen dönemde 295.675.465 dönüm olan ekili dikili arazinin toplam miktarı ile kıyaslandığında %7,5 gibi düşük bir oran ortaya çıkmaktadır ki, bu sonuç çiftçinin topraklandırılması uygulamasında istenilen neticeye ulaşamadığını göstermektedir. Türkiye'nin hemen hemen bütün illerinde uygulanan çiftçiyi topraklandırma uygulaması çerçevesinde 432.117 aileye dağıtılan bu arazi karşılığı olarak çiftçiler 315.141.983 lira borçlandırılmıştır. Aile başına ortalama 51,64 dönüm arazi dağıtılmış ve ortalama 730,57 lira olmak üzere dönüm başına 14,15 lira borçlanılmıştır (Taraklı, 1976, s. 105-111, 118, 126, 274, 277).

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun kabulü tek parti olan CHP içinde muhalefetle karşılanmış, "Dörtlülük Takrir"le başlayan süreç DP'nin kurulması ile sonuçlanmıştır. Kanunun uygulanışının çok partili hayata geçildiği döneme rastlaması da yapılacak çalışmalar açısından olumsuz bir durumdur. Hele bu dönemde muhalefetin güçlenmesi, CHP'nin ve Millî Şef İsmet Paşa'nın politika değişikliklerine gitmesi bir başka olumsuzluk olarak gözükmektedir. Örneğin; bu politika değişikliği çerçevesinde 17. maddenin uygulanmasından vazgeçilmesi ve üstünü üstlük, Kanunun görüşülürken ciddi muhalefet sergileyen Cavit Oral'ın Tarım Bakanı olması (Resmi Gazete, Sayı: 6929 (11 Haziran 1948), s. 1) çiftçinin topraklandırılması konusunda planlanan hedefe ulaşılacağına olan ümitleri azaltmıştır. İsmet Paşa'nın bu politika değişikliğinde; Potsdam Konferansı sonrası Türkiye'nin batı ülkeleriyle yakınlaşmak zorunda olması ve bu ortamda çok partili siyasi hayatın önünün açılmasına dair adım atmanın gerekliliği, çok partili siyasi hayatta büyük toprak sahiplerinin kırsaldaki vatandaşların oylarının yönlendirmede büyük etkiye sahip olmaları, diğer taraftan sanayici ve işadamları ile partinin arasının düzeltilmesi gibi amaç ve stratejilerin etkili olduğu düşünülebilir. Bu çerçevede; Cavit Oral'ın bakan atanması büyük toprak sahiplerine, "karşı karşıya oldukları "kamulaştırma" tehlikesinden emin olmaları" mesajı verilmek istendiği şeklinde yorumlanabilir (Tezel, 2015, s. 465-466).

Genel anlamda bakıldığında; Türkiye'de 1923-1950 arası dönemde (Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun uygulamaya başlanıldığı ilk yıllar da dâhil) çiftçilere dağıtılan 1,5 milyon hektarlık arazinin aşağı yukarı tamamı devlete ait olan alanlardan sağlanmıştır. Yani özel mülkiyetteki arazilere pek dokunulamamıştır. Bu kadar arazi dağıtılmış olmasına rağmen 1950 yılında kırsalda yaşayan ailelerin %20'sinin hâlâ topraksız olduğu gerçeği de ortada durmaktaydı (Tezel, 2015, s. 483).

İsmet Paşa ve CHP'nin politika değişikliğine gitmeleri, büyük toprak sahiplerine bir bakıma taviz vermeleri, çiftçilere toprak dağıtımını sekteye uğrattığı gibi CHP'nin seçimleri kazanmasına da yetmemiştir. Cemil Koçak'ın da belirttiği gibi; büyük toprak sahipleri, sadece çiftçiye toprak dağıtılması girişiminin hızını kesmekle kalmamışlar, aynı zamanda bunun için çalışan CHP'yi iktidar mevkiinden ya da iktidar mevkiinde tuttuğu güçlü pozisyonundan da alayağı etmişlerdi (Koçak, 2010, s. 286).

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra yaralarını sarmak ve uzun yıllar devam eden geri kalmışlıktan kurtulabilmek için çeşitli alanlarda önemli adımlar atılmaya çalışılmıştır. Tarım, sanayi, ulaşım alt yapısı, madencilik ve ticaret gibi birçok alanda topyekun bir kalkınma amaçlanmıştır. Tabiidir ki, nüfusunun dörtte üçü tarımla uğraşan ve ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayalı olan yeni devletin bu kalkınma çabasının da ağırlığını tarım alanında yapılacaklar oluşturmaktaydı.

Tarım alanında yapılacaklar teorik ve uygulama açısından hiç de kolay değildi. Toprak mülkiyeti, tarım araç-gereçlerinin yetersizliği, kalifiye işgücü eksikliği, makineleşme kısmen olsa da genel görüntü itibariyle ilkel denebilecek yöntemlerle tarım yapılması ve finans gibi birçok sorunun çözülmesi gerekmektedir. Yukarıda da belirtildiği üzere; teşkilatlanma (Bakanlık kurulması, TMO, Kombinalar kurulması, Ziraat Bankası'nın daha aktif olarak bu alanda faaliyet göstermesi, tarım kredi kooperatifleri kurulması gibi), finans, tarım makineleri, araç-gereç, tohum, gübre vs. desteği ile tarımsal üretimin ve dolayısıyla ekonominin iyileştirilmesi için gayret gösterilmiştir.

Tarım alanında yapılmak istenenlerin bir kısmı (askerde tarım eğitimi verilmesi gibi) istenilen ölçüde uygulamaya geçirilememiştir. Bunun yanında önemli eksikliklerden birisi olarak eğitimsizlik görülmüş ve toplumsal değişim ve dönüşüm gibi amaçların yanında köylerde ilköğretimin yaygınlaştırılması eğitmen kursları, köy enstitüleri ve çeşitli konularda açılan kurslarla bu alanda önemli adımlar atılmıştır.

Yeni kurulan devletin tarım alanında karşılaştığı en önemli sorunlardan birisi de toprak mülkiyeti meselesi idi. Kökeni yüzyıllar öncesine dayanan ve Osmanlı Devleti'ndeki tımar sistemi ile devam eden, bu sistemin bozulduğunda, ekonomik buhran ve savaş dönemlerinde halkın çoğunluğunun aleyhine, varlıklı azınlığın lehine daha da derinleşen bu sorunun çözülmesi pek kolay gözüküyordu. Ülkenin bazı bölgelerindeki feodal sistemin devam ediyor olması da sorunun çözümünün önündeki en önemli engellerdendi. Yine son yüzyıl içerisinde yaşanan iç ve dış göçler, mübadele ve çeşitli dönemlerde değişik nedenlerle gerçekleştirilen zorunlu iskânlarla daha da girift hale gelen toprak mülkiyeti sorunu CHP iktidarının çeşitli kurullarında gündeme gelmişti.

Atatürk ve İsmet Paşa'nın mutabık kaldıkları hedeflerden birisi, çiftçinin topraklandırılması idi. Daha önce çeşitli zamanlarda dile getirilen sorunun çözümüne yönelik söylemlerden sonra ilk ciddi adım 1937 yılında toprağı olmayan veya yetmeyen çiftçilere toprak verilmesiyle ilgili hükmün Anayasa'ya konulmasıdır. Atatürk'ün ölümü, arkasından gelen II. Dünya Savaşı'nın getirdiği ekonomik zorluklar nedeniyle yaşanan gecikmenin ardından konu 1945 yılında tekrar gündeme alınmıştır.

Kanun tasarısının TBMM'ne sunulmasından sonra 19 Ocak 1945 tarihinde Encümenlere havale edilmiştir. Tasarı, ilgili 8 encümenden seçilecek üyelerden oluşacak Muvakkat Encümende (Geçici Komisyon) görüşülmüştür.

Oluşturulan Muvakkat Encümen'de görüşülen ve bazı maddelerinde değişiklik yapılan (Çiftçi Ocaklarının kurulması konusunun tasarıdan çıkarılması gibi) kanun tasarısı, TBMM'nin 4 Mayıs 1945 tarihli toplantısında Genel Kurul gündemine alınmıştır. 11 Haziran 1945 tarihine kadar iki kez görüşülmüştür. Genel Kuruldaki görüşmeler sırasında tasarinın başlığı "Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun Tasarısı" iken "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu" haline dönüştürülmüştür. Daha sonra kanunun tamamı açık oylamaya sunulmuş ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu 345 kabul oyu ile TBMM tarafından kabul edilmiştir. TBMM'nde bulunan toplam 455 milletvekilinden 104 milletvekili oylamaya katılmamış ve 6 milletvekili de boş oy kullanmıştır.

Kanunun görüşülmesi sırasında yaşanan tartışmalar ve başka etkenler CHP içindeki görüş ayrılıklarını daha da derinleşmiştir. Bu süreç Demokrat Parti'nin kuruluşu ile farklı bir mecraya dökülmüştür.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun uygulanması aşamasına geçilmesi için yaklaşık iki yıllık bir hazırlık süreci yaşanmıştır. Bu dönemde hesaplamalar, saha araştırmaları ve değerlendirmeler yapılmıştır. Kanunun uygulanışının ayrıntılarını gösterecek Tüzük 1947 yılında yayınlanmış ve kanun fiilen uygulanmasına başlanmıştır.

Özellikle de özel mülkiyette bulunan orta ve büyük arazilerin kamulaştırılması süreci ister istemez toplumun bu kesiminde tedirginliklere neden olmuştur. Bu durum muhalefet partilerince de siyasi alanda fazlasıyla işlenmiştir. CHP içinden ve muhalefetten gelen eleştiriler ve engellemeler, kanun hükümlerinin uygulanmasının doğasında var olan zorluklar zamanla kendini iyice hissettirmiştir. Çok partili hayatın giderek güçlenmesi ve 27 yıllık tek parti iktidarının uygulamalarından kaynaklanan tepkilerin de sonucu olarak halkın Demokrat Parti'ye teveccühünü arttırması CHP kendine çekidüzen verme ve politikalarında yumuşamayı getirmiştir. Bu çerçevede CHP iktidarının, çiftçinin topraklandırılması konusundaki idealist yaklaşımı, zamanla ihtiyatlı hareket etmeye ve halkta tepkiyle karşılanacak reformist uygulamalardan kaçınmaya dönüşmüştür. Bu anlamda 1950 seçimleri öncesinde CHP bu kanunda önemli değişikliklere gitmek durumunda kalmıştır. Seçim kampanyalarında bu kanunu eleştiren Demokrat Parti iktidara geldiğinde ise kanunun uygulanışı daha da yavaşlamıştır.

Kanunun uygulanması çerçevesinde; 54.252 dönümü şahıslardan, 80.862 dönümü vakıflardan, 18.475 dönümü özel idare ve belediyelerden olmak üzere toplamda 153.588 dönüm arazi çiftçilere dağıtılmak üzere kamulaştırılmıştır. Hazineye ait arazilerden ve kamulaştırılan arazilerden 1947-1972 yılları arasında 22.313.646 dönüm arazi yerli halka dağıtılmıştır. Çiftçilere dağıtılan bu arazi miktarı belirtilen dönemde 295.675.465 dönüm olan ekili dikili arazinin toplam miktarı ile kıyaslandığında %7,5 gibi düşük bir oran ortaya çıkmaktadır ki, bu sonuç çiftçinin topraklandırılması uygulamasında istenilen neticeye ulaşamadığını göstermektedir. Türkiye'nin hemen hemen bütün illerinde uygulanan çiftçiyi topraklandırma uygulaması çerçevesinde 432.117 aileye dağıtılan bu arazi karşılığı olarak çiftçiler 315.141.983 lira borçlandırılmıştır. Aile başına ortalama 51,64 dönüm arazi dağıtılmış ve ortalama 730,57 lira olmak üzere dönüm başına 14,15 lira borçlanılmıştır.

İnkılapçı bir idealizmle başlayan; topraksız veya yeterli miktarda toprağı olmayan çiftçilere toprak dağıtımıyla kendi geçimlerini sağlamaları, tarımsal üretimin arttırılması ve ülkenin kalkınması projesi, yukarıda anlatılan sebeplerle istenilen ölçüde başarılı olamamıştır. CHP'nin tek parti iktidarı dönemindeki gücünün etkisiyle uygulamada daha başarılı olunabilirdi. Ancak II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin batı ülkelerine yaklaşmak zorunda kalması ve bu diğer başka sebeplerin de eklenmesiyle çok partili hayata geçilmesi kanunun uygulanışının şanssızlıklarındandır.

Çiftçinin topraklandırılması için devletin, vakıfların ve özel idarenin mülkiyetindeki arazilerden yararlanılması, yani özel mülkiyetteki büyük miktardaki arazilere dokunulmaması tepkileri azaltabilirdi. Ancak bu durum, hem inkılâpçı bir partinin toprak mülkiyetine dayanan feodal yapıya müdahale etme politikasıyla uyuşmamakta ve hem de topraksız çiftçi ailelerinin sayısının çok olması nedeniyle devletin elindeki araziler yeterli gelmemekteydi. Özel mülkiyetteki arazilerin kamulaştırılmasına imkân sağlayan 15. ve 16. maddelerle yetinilse ve Başbakan Ş. Saraçoğlu'nun ısrarı ile tasarıya giren 17. madde olmasaydı, belki toprak sahiplerinin tedirginlikleri ve kanuna tepkiler bu kadar sert olmayabilirdi.

Kanunun Meclisteki görüşmeleri sırasında dile getirilen "toprakların bütünlüğünün korunması ve büyük toprak sahiplerinin araziye daha verimli işleteceği" tezi ile "çiftçinin ailesini geçindirecek kadar araziye sahip olmasıyla, kendi toprağını daha gayretle işleteceği" görüşü, günümüze kadar da devam eden ve göreceli olarak başarılı bulunabilecek görüşlerdir. Çünkü her iki görüşün de kendine göre artıları bulunmaktadır. Örneğin; büyük toprak sahibi

ekonomik gücünün verdiği imkânla makineli ve modern yöntemlerle araziyi işleteceğinden daha fazla ürün elde edilebileceği bir gerçektir. Ama bu durumda yüzbinlerce çiftçi ailesinin topraksız olması sorunu göz ardı edilmiş olacaktır. Diğer taraftan, araziyi işleyecek olan çiftçinin toprağı sahiplenerek tarım yapmasının üretimi arttıracacağı bir hakikat olmakla birlikte küçük arazi sahiplerinin finansman konusundaki zayıflığından dolayı modern tarıma geçmesinin zorluğu da ortada durmaktadır. Her ne kadar toprak dağıtılan çiftçiye tarım makineleri için kredi sağlanıyor olması bir çözüm gibi gökse de, hem toprak için ve hem de tarım makineleri için borçlanan çiftçinin bu kadar ağır yükün altından kalkması pratikte çok da uygulanabilir değildir. Belki ideal olan; devletin elindeki arazilerin yanında özel mülkiyet sahiplerini 17. madde ile tedirgin etmeden ve vergi değeri üzerinden değil de piyasa değeri üzerinden kamulaştırılarak dağıtılması tercih edilse ve her çiftçi ailesinin tarım makinesi alması yerine köyün veya kooperatifin tarım makineleri alması ve köylüye kullandırması yoluna gidilseydi proje daha başarılı olabilirdi.

Kaynakça

- A. Afetinan, İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat - 4 Mart 1923), TTK. Yay., Ankara, 1989.
- Akçuraoğlu Yusuf, Türk Yılı 1928, (Yay.Haz: Dr. Arslan Tekin, Dr. Ahmet Zeki İzgöer), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2009.
- Altıntaş, Mustafa, Türkiye'de Planlı Kalkınma ve Uygulama Sonuçları, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Muğla İşletmecilik Yüksek Okulu Yay., Ankara, 1978.
- İnan, Süleyman, "Toprak Reformunun En Çok Tartışılan Maddesi: 17. Madde", Journal of Historical Studies, Sayı: 3 (2005), s.46-57.
- İnce, Erdal, "Köylüyü Topraklandırma Kanunu'nun Türk Siyasal Yapısının Oluşumu Üzerindeki Etkileri", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, V/13, (2006/Güz), s.59-78.
- Kalaycı, İrfan, Türkiye'de Tarım Sektörü'nde Yapısal Dönüşüm Politikaları (1923-2023), İktisadî Araştırmalar Vakfı Yay., İstanbul, 2012.
- Kayam, H.Cevahir, Türkiye'de Tarım Politikaları (1928-1938), Yıldız Teknik Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1997.
- Koçak, Cemil, Türkiye'de İki Partili Siyasal Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950) İkinci Parti, C. 1, İletişim Yay., İstanbul, 2010.
- Resmi Gazete
- Taraklı, Durak, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Uygulama Sonuçları, ODTÜ Mimarlık Fak. Yay., Ankara, 1976.
- TBMM. ZC., Dönem: 5, C. XIII, Ankara, 1936.
- TBMM. ZC., Dönem: 5, C. XX, Ankara, 1937.
- TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XV, Ankara, 1945.
- TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVII, Ankara, 1945.
- TBMM. ZC., Dönem: 7, C. XVIII, Ankara, 1945.
- Tekeli, İlhan- İlkin, Selim, İktisadî Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si, C.2, İletişim Yay., İstanbul, 2014.
- Tezel, Yahya S., Cumhuriyet Döneminin İktisadî Tarihi (1923-1950), Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2015.
- Tunaya, Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasal Partiler (1859-1952), Arba Yay., İstanbul, 1995.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Dönem: 1, C. XVIII.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Dönem: 2, C.XIV.

Ülken, Yüksel, "Atatürk ve İktisat", Atatürkçü Düşünce, Atatürk Araştırma Merkezi Yay.,
Ankara, 1992, s. 969-995.

Yenal, Oktay, Cumhuriyet'in İktisat Tarihi, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2010.

Ekler

Ek 1. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Oylamasına Dair Liste

B : 72 11.6.1945 O : 1			
Çiftçiyi Topraklandırma Kanununa verilen oyların sonucu			
(Kanun kabul edilmiştir.)			
Üye sayısı : 455			
Oy verenler : 345			
Kabul edenler : 345			
Kabul etmeyenler : 0			
Çekinmeyenler : 0			
Oya katılmayanlar : 104			
Boşlar : 6			
[Kabul edenler]			
AFYON KARAHİSAR İ. H. BALTACIOĞLU Dr. A. H. SELGİL A. TAŞKAPILI B. TÜRKER S. YURDKORU AGRI H. BAYRAK R. R. PASIN H. TUGAÇ AMASYA Z. TARHAN E. URAS A. K. YIĞITOĞLU ANKARA M. AKSOLEY Gl. N. ANILMIŞ B. BAYKAN A. BAYTIN H. O. BEKATA R. BÖREKÇİ A. ÇUBUKÇU F. DALDAL H. N. MEHÇIOĞLU M. ÖKMEN Z. YÖRÜK ANTALYA N. AKSOY M. ÇANKAYA H. T. DAĞLIOĞLU AYDIN Dr. H. ALATAŞ Gl. R. ALPMAN Dr. M. GERMEN N. GÖKTEPE A. S. LEVEND	BALIKESİR M. AKPINAR O. N. BURCU H. ÇARIKLI P. ETÇIOĞLU H. KARAN H. KÜÇÜKLER H. ONAT Gl. K. ÖZALP F. TİRİTOĞLU Y. S. UZAY İ. H. UZUNÇARŞILI BİLECİK K. GÜLER Dr. M. SUNER BİNGÖL T. BANGUOĞLU BITLİS M. ERTAN B. ONMA BOLU H. Ş. ADAL Korgl. A. ALPTOĞAN H. C. ÇAMBEL H. R. ÖYMEN C. ÖZÇAĞLAR Dr. Z. ÜLGEN BURDUR Ş. ENGINERİ Dr. A. R. YEŞİLYURT BURSA A. AKGÜÇ Gl. J. ATLI A. DURU A. M. ERHAN M. P. GERÇEKER Dr. R. GÜRAN	F. GÜVENDİREN Dr. M. T. SİMER Gl. N. TİNAZ ÇANAKKALE S. T. ARSAL S. BATI R. BULAYIRLI R. N. GÜNTEKİN ÇANKIRI Dr. A. ARKAN A. İNAN T. ONAY M. A. RENDA ÇORUH A. R. EREM M. M. KANSU A. TUZUN ÇORUM E. S. AKGÖL N. ATALAY Dr. M. CANTEKİN M. ÇAĞIL Dr. C. KAZANCIOĞLU DENİZLİ F. ASAL A. EGE E. A. TOKAD Dr. B. UZ DIYARBAKIR R. BEKİT O. OCAK Dr. İ. T. ÖNGÖREN Gl. K. SEVÜKTEKİN K. ŞEDELE Ş. ULUĞ EDİRNE M. E. AĞAOĞULLARI	M. N. GÜNDÜZALP Dr. F. MEMİK ELAZIĞ H. KIŞIOĞLU İ. YALÇIN ERZİNCAN B. K. ÇAĞLAR A. FIRAT F. KALFAGİL Ş. SÖKMENSÜER ERZURUM A. AKYÜREK S. ALTUĞ Gl. P. DEMİRHAN N. DUMLU N. ELGÜN M. H. GÖLE Ş. KOÇAK Gl. Z. SOYDEMİR ESKİŞEHİR Y. ABADAN İ. ARUKAN İ. U. AYKURD İ. ÖZDAMAR GAZİANTEP Dr. M. A. AĞAKAY Ö. A. AKSOY C. S. BARLAS Dr. M. CANBOLAT B. KALELİ Dr. A. MELEK Ş. ÖZDEMİR M. ŞAHİN GİRESUN M. AKKAYA İ. GÜRAK İ. SABUNCU

B : 72 11.6.1945 O : 1

A. SAYAR
N. OSTEN
F. YÜZATLI
GÜMÜRHANE
Ş. ERDOĞAN
R. GÜRELI
E. S. TÖR
HAKKÂRI
A. R. GÖKSİDAN
HATAY
A. Ş. DEVRİM
Gl. E. DURUKAN
H. ILGAZ
B. S. KUNT
H. SELÇUK
İÇEL
Dr. M. BERKER
T. C. BERİKER
F. C. GÜVEN
Ş. TUGAY
H. S. TANRIÖVER
Gl. Ş. TÜRSAN
İSPARTA
K. AYDAR
M. KARAAĞAÇ
H. ÖZDAMAR
K. TURAN
C. TÜZEMEN
İSTANBUL
C. E. ARSEVEN
Dr. G. ATAÇ
A. BAYINDIR
Dr. K. C. BERKSOY
A. H. DENİZMEN
Dr. H. DİKER
Dr. Gl. N. İ. GÖZCÜ
F. HAMAL
Z. KARAMURSAL
H. KORTEL
Ş. A. ÖGEL
F. ÖYMEN
V. SARİDAL
İ. H. ÜLKEMEN
A. R. TARMAN
İZMİR
Ş. ADALAN
B. ARİMAN
M. BİRSEL
Dr. H. H. CÜRA
E. ÇINAR

S. EPIKMEN
R. KÖKEN
H. ONARAN
E. ORAN
Ş. SARACOĞLU
Ş. YUNUS
KARS
E. DEMİREL
C. DURSUNOĞLU
Gl. H. DÜRUDOĞAN
Ş. KARACAÇAN
Dr. E. OKTAY
Z. ORHON
E. ÖZOĞUZ
KASTAMONU
A. BİNKAYA
T. COŞKAN
H. ÇELEN
H. ÇOBUK
Dr. F. ECEVİT
T. TAŞKIRAN
KAYSERİ
F. BAYSAL
A. H. KALAÇ
R. ÖZSOY
M. K. ŞATIR
M. TANER
Ö. TAŞÇIOĞLU
N. TOKER
C. TÜZEL
KIRKLARELİ
Korgl. K. DOĞAN
N. A. KANSU
KIRŞEHİR
P. SELER
Ş. TORGUT
İ. TURAN
KOCAELİ
S. ARTEL
Gl. M. BAKU
Dr. F. Ş. BÜRGE
A. DİKMEN
R. FENMEN
S. PEK
İ. TOLON
S. YARGI
İ. S. YİĞİT
KONYA
S. ARIKAN
V. BİLGİN

M. A. BİNAL
Gl. A. F. CEBESOY
S. ÇUMRALI
A. H. DİKMEN
Ş. ERGUN
Dr. S. IRMAK
H. KARAGÜLLE
K. OKAY
N. H. ONAT
A. R. TÜREL
Dr. O. Ş. ULUDAĞ
KÜTAHYA
B. ATALAY
Dr. A. S. DELİLBAŞI
M. ERKEMEN
S. KUTMAN
H. PEKCAN
A. TİRİDOĞLU
V. UZGÖREN
MALATYA
E. BARKAN
N. BAYDAR
M. ÖKER
Dr. C. ÖZELÇİ
M. Ş. ÖZPAZARBAŞI
M. PEKTAŞ
H. SAĞIROĞLU
K. SAYIN
O. TANER
M. N. ZABCI
MANİSA
Korgl. A. R. ARTUN-
KAL
İ. ERTEM
Ş. R. HATİPOĞLU
Dr. S. E. KAAÇÇILAR
F. KURDOĞLU
Y. ÖZEY
F. USLU
MARŞ
Dr. K. BAYIZIT
R. KAPLAN
H. R. TANKUT
A. H. TANPINAR
A. YAYCIOĞLU
MARDİN
Gl. S. DÜZGÖREN
E. ERGİN
R. ERTEN
H. MENEMENCİOĞLU

Dr. A. URAS
L. ÜLKÜMEN
MUĞLA
Orgl. I. CALIŞLAR
C. KARAMUĞLA
H. KİTAPCI
MUS
K. KOTAN
NİĞDE
A. G. BODRUMLU
R. DOLUNAY
H. MENGI
F. SOYLU
Dr. R. F. TALAY
H. ULUSOY
ORDU
Ş. AKYAZI
İ. ÇAMAŞ
Dr. V. DEMİR
Dr. Z. M. SEZER
H. SABLAN
H. YALMAN
M. YARIMBIYIK
RİZE
T. B. BALTA
Dr. S. M. MEEMRE
K. KAMU
F. SIRMEN
A. ZİRH
SAMSUN
H. ÇAKIR
Z. DURUKAN
Amiral F. ENGİN
S. ERBAY
İ. BEZÜ
N. FIRAT
N. ÖZTUTCU
M. A. YORUKER
SEYHAN
K. ÇELİK
Gl. N. ELDENİZ
Dr. K. SATIR
H. URAN
SİRT
A. R. ESEN
E. KILICIOĞLU
S. TUNÇAY
B. TÜRKAY
SİĞİR
C. ATAY

B : 72 11.6.1945 O : 1			
C. K. İNCEDAYI Dr. B. KÖKDEMİR H. ORUÇOĞLU SİVAS M. Ş. BLEDA E. DİZDAR A. ESENBEL Ş. GÜNALP H. İŞİK Amiral H. GÖKDALA R. Ş. SİRER I. M. UĞUR A. YURDAKUL TEKİRDAĞ R. APAK E. ATAÇ	F. ÖZTRAK N. TRAK C. UYBADIN TOKAD S. ÇELİKKOL M. DEVELİ H. N. KEŞMİR C. KOVALI G. PEKEL N. POROY R. A. SEVENGİL TRABZON S. ABANOZOĞLU M. S. ANAMUR M. AYDIN	F. A. BARUTCU S. DAY D. EYİBOĞLU Ş. GÖKSEL R. KARADENİZ L. YAVUZ TUNCELİ N. S. SİLAN H. ÜÇÖZ URFA K. BERKER H. S. COŞAR R. SOYER A. K. TECER E. TEKELİ S. K. YETKİN	VAN I. ARVAS N. BERKER YOZGAD M. ALLIOĞLU Z. ARKANT Y. D. KARSLIOĞLU A. SUNGUR ZONGULDAK Dr. R. BARKIN E. ERİŞİRGİL A. GÜREL Y. Z. ÖZENÇİ S. TANSAN R. VARDAR
[Oya katılmayanlar]			
AFYON KARAHİSAR H. ÇERÇEL A. ÇETİNKAYA (I.) M. GÖNENÇ AMASYA N. AKTİN (I.) ANKARA F. R. ATAY (I.) M. ERİŞİ I. İNÖNÜ (Cumhurbaşkanı) M. KAYAĞLU ANTALYA Dr. G. KAHRAMAN T. SÖKME N. E. SUMER (Bakan) Dr. C. TUNCA AYDIN Dr. R. LEVENT A. MENDERES BALIKESİR M. DEMİR (I.) S. ÖRGEYİN BİLECEK M. S. ESENDAK K. SUN (I.) BİNGÖL F. F. DÜŞÜNSEL BOLU C. S. SİRER	BURSA R. CANİTEZ (Başkanvekili) Dr. S. KONUK (Bakan) M. B. PARS ÇANAKKALE H. ERGENELİ A. KAMÇIL ÇANKIRI B. BERKİN (I.) ÇORUH A. US ÇORUM H. AKDOĞAN (I.) I. EKER (Ö.) DENİZLİ Y. BAŞKAYA (I.) Dr. H. BERKMAN H. GÜNYER N. KÜÇÜKA EDİRNE F. BALKAN E. DEMİRAY ELAZIG F. AGRALI (I.) F. A. AYKAC (I.) S. SAGIROĞLU ERZİNCAN A. S. İLTER ERZURUM R. DİNG	ERZİTTE E. SAZAK GİRESUN Gl. İ. SÖKME (I.) A. ULUS GÜMÜŞHANE H. F. ATAÇ C. SELEK HATAY A. TÜRKMEN İÇEL R. KORALTAN İSTANBUL Gl. R. BELE (I.) S. CİMCÖZ (I.) A. Ş. ESME (I.) G. D. GÖKER (Hasta) I. A. GÖVSA Gl. K. KARABEKİR H. C. YALÇIN İZMİR C. BAYAR H. MENTEŞE Dr. K. ÖRS H. A. YÜCEL (Bakan) KARS F. KÖPRÜLÜ KASTAMONU Z. ORRAY (I.) R. SAĞTUĞ N. TAŞAÇ	KAYSERİ S. H. ÜRGÜBLÜ (Bakan) KIRKLARELİ Z. AKIN S. ODUL Dr. F. UYAY KIRŞEHİR F. ÇOBANOĞLU KONYA F. GÖKME T. F. SİLAY KÜTAHYA H. BENLİ R. PEKE Ö. B. UŞAKLI (I.) MALATYA T. TEMELLİ (I.) MANİSA H. BAYUR R. N. EDGÜER (I.) O. ERÇİN K. KARAOĞMAN (I.) H. SARHAN MARDİN I. F. AŞPAYA (I. U.) MUGLA S. GÜNBY F. O. MENTEŞOĞLU (Hasta)

- 234 -

B : 72 11.6.1945 O : 1			
MUŞ H. KILICOĞLU (I.) NİĞDE H. TEPEYRAN (I.) ORDU S. S. TARGAN (I.) RİZE H. C. BELÜL SAMSUN C. BİLSEL (I.)	SEYHAN D. ARİKOĞLU S. ÇAM (I.) S. İSCEN C. ORAL A. M. YEGENA SİNOB I. H. SEVÜK (I.)	SİVAS K. KİTAPÇI N. SADAK TEKİRDAĞ E. PEKEL (I.) TOKAD R. ERİŞKEN TRABZON H. N. BOZTEPE (Hasta)	H. SAKA (Bakan) VAN M. BOYA (Hasta) YOZGAD C. ARAT S. İÇÖZ S. KORKMAZ (Hasta) ZONGULDAK S. DEVRİN (I.) H. A. KUYUÇAK (I.)

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sermaye Birikimi Açısından Bankacılık

Banking in Terms of Capital Accumulation from the Ottoman Empire to the Republic

Prof. Dr. M. Kemalettin ÇONKAR ¹

Öz

Ülkemiz iki yüzyılı aşkın bir süreden beri Avrupa karşısında geri kalmış olmanın maddi ve manevi ezikliğiyle yaşamakta. Avrupa ve ardından ABD'nin sanayi devrimini gerçekleştirip hızla kalkınmasını izleyen aydınlarımız, bizim için onları yakalayamadığımız ve yakalayabilmek için neler yapmamız gerektiği hususunda bu süreç içinde sürekli tartışmışlardır. Biz de bu çalışmamızda büyüme ve kalkınma konusuna sermaye birikimi perspektifinden yaklaşmaya çalıştık. Sanayileşme ve sonuçta kalkınma, toplumun ekonomik olduğu kadar sosyal, kültürel ve siyasal alanlarda da daha iyi duruma ulaşması, refah toplumu haline gelmesi çabasını ifade eder. Sanayileşme, kalkınma sürecinin en önemli unsurudur. Sanayileşmeyi hızla gerçekleştirebilmek açısından ise sermaye birikiminin sağlanması ve birikimin üretken yatırımlara en etkin ve yeterli biçimde aktarılması, başarılması gereken en temel süreçtir. Çalışmamız, sanayi devrimini gerçekleştiren ülkelerde bu işin, etkin çalışan finansal aracı kurumlarla, bu arada bankacılık sistemiyle başarılmış olduğu noktasına bizi ulaştırmaktadır. Osmanlı'nın hem tasarrufları artırma hem de bunları kalkınmayı sağlayacak yatırımlara aktarma hususunu başaramayarak sürekli gerilemekten kurtulamamış olduğu ve bu durumun Cumhuriyet'in kurucuları tarafından da en başta tespit edilerek çözüm çabalarının hemen başlatıldığı çalışmamızın özeti olarak ifade edilebilir.

Anahtar Kelimeler: Kalkınma, sermaye birikimi, bankacılık, bankacılık tarihi

Makale Türü: Derleme

Abstract

For more than two centuries, our country has been living with the experience of lagging behind Europe, facing the challenges of development both in material and spiritual realms. Our intellectuals, observing Europe's rapid industrial revolution followed by the United States' development, have continuously debated why we haven't been able to catch up with them and what we need to do in order to achieve that. In this study, we attempt to approach the subject of growth and development from the perspective of capital accumulation. Industrialization and consequently development signify the society's aspiration to attain a better position not only economically, but also socially, culturally, and politically – aiming for a welfare state. Industrialization stands as the most crucial element of the developmental process. Facilitating rapid industrialization hinges on achieving capital accumulation and effectively and adequately channeling this accumulation into productive investments, constituting the fundamental process to be accomplished. Our study points us towards the fact that in countries that accomplished the industrial revolution, this process was successful through efficiently functioning financial intermediaries, including the banking system. The Ottoman Empire, unable to succeed in both increasing savings and channeling them into investments that would enable development, has remained unable to escape from continuous decline. This situation was identified primarily by the founders of the Republic, and solution efforts were immediately initiated. In summary, it can be expressed as the essence of our study that the Ottoman Empire, by failing to achieve the dual objectives of increasing savings and directing them towards development-facilitating investments, could not break free from its continuous decline, a reality promptly acknowledged and addressed by the Republic's founders.

Keywords: Development, capital accumulation, banking, history of banking

¹Afyon Kocatepe Üniversitesi, Emekli Öğretim Üyesi, mkconkar@gmail.com

Atf için (to cite): Çonkar, M. K. (2023). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e sermaye birikimi açısından bankacılık. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(100. Yılında Cumhuriyet Özel Sayısı), 447-462.

Paper Type: Review

Giriş

Bankacılık, bir ülkenin ekonomik gelişimine, ticaret dinamiklerine ve finansal istikrarına derinlemesine etki eden temel bir sektördür. Tarih boyunca bankacılık, ekonomik evrimin ve dolayısıyla ticaret ve sanayinin destekçisi olarak işlev görmüş, ulusların zenginliklerini biriktirmesine ve yönetmesine yardımcı olmuştur. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden modern Türkiye'nin yükselişine uzanan dönem, bankacılık alanında Türkiye açısından önemli dönüşümleri beraberinde getirmiştir.

Bu çalışma, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden başlayarak modern Türkiye'nin kuruluşuna uzanan bu önemli dönemi ele alarak, bankacılık sisteminin evrimini ve bu evrimin ekonomik kalkınma, ticaret ve sermaye birikimi üzerindeki etkilerini incelemeyi amaçlamaktadır. Aynı zamanda, bankaların sermaye birikiminin destekçisi olarak nasıl işlev gördüğünü, kalkınma ve sanayileşme süreçlerine nasıl katkı sağladığını ele almıştır.

Çalışmanın temel amacı, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi ve modern Türkiye'nin başlangıcı arasındaki bu karmaşık dönemi daha iyi anlayarak, bankacılık sisteminin evrimini derinlemesine analiz etmek ve bu evrimin ekonomik dönüşüm, sermaye birikimi ve ticaret dinamikleri üzerindeki rolünü vurgulamaktır. Bu bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu'nun bankacılık sisteminden yararlanamayışının, karşılaşmış olduğu ekonomik zorluklar ve çözülme sürecine ciddi etkilerinin olduğu ortaya koyulmuştur.

Çalışmada incelenen Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden modern Türkiye'nin kuruluşuna (Atatürk Dönemi) uzanan bu bankacılık hikayesi, ekonomi ve finans alanında çalışanlar, akademisyenler ve karar alıcılar için geçmişten dersler çıkarmak ve geleceğe yönelik stratejiler oluşturmak adına önem taşımaktadır.

Çalışmamızda öncelikle büyüme ve kalkınma kavramları tanıtılmakta, kalkınmada sermaye birikiminin önemi üzerinde durulmaktadır. Sonrasında sermaye birikiminin oluşumu ve bu birikimin en uygun yatırımlara aktarılması bakımından bankacılık mekanizmasının katkıları vurgulanmaktadır. Devamında batıda sermaye birikiminin hem oluşmasında hem de uygun yatırımlara aktarılmasında bankacılığın oynadığı rol üzerinde durulmakta, Osmanlı Devleti'nde bankacılık mekanizmasının kurulamamış olmasının ortaya çıkardığı olumsuzluklar açıklanmaktadır. Bu olumsuzlukların Cumhuriyet'i kuranlar tarafından Cumhuriyet'in ilanından önce bile fark edilip, İzmir İktisat Kongresi'nde bankacılığın geliştirilmesine yönelik olarak yapılan öneriler ve Atatürk dönemi uygulamaları aktararak çalışma sonuçlandırılmıştır.

1. Büyüme ve Kalkınma

Bir ülkede üretim kapasitesinin artışına bağlı olarak toplumun ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetlerin üretiminde yaşanan sürekli artışlar iktisadi büyüme olarak adlandırılır (Berber, 2017: 4). Üretim kapasitesinin artırılmasında önem taşıyan temel faktörler; işgücü miktarı, sermaye stoku ve teknoloji olarak belirtilebilir. Ancak bu faktörler arasında sermaye birikiminin bir adım öne çıktığını söyleyebiliriz (Berber, 2017: 6).

Büyüme ve kalkınma kavramları düşünme ve uygulama basitliği sağlaması dolayısıyla birçok iktisatçı tarafından eş anlamda kullanılmaktadır. Zira klasik iktisatçılar kalkınmayı büyüme içinde doğal ve kendiliğinden gelişen bir süreç olarak düşünürler (İlkin, 1988: 59).

“Bir ülkede üretim ve gelir artışı ile ifade edilen büyümenin yanı sıra ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel ve diğer alanlarda yapısal dönüşüm/değişimin birlikte yaşanması sürecine iktisadi kalkınma” denmektedir. Burada ifade edilen üretim ve gelir artışları kalkınma sürecinin nicel yönünü, yapısal dönüşüm/değişim ise nitel yönünü oluşturur. Kalkınmayı büyümeden ayıran esas unsur nitel yöndeki dönüşümdür. Bu dönüşüm; ülkenin ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel ve diğer yönlerden mevcut duruma göre daha iyiye gidişi anlamına gelir (Berber, 2017:

14). Bu tanımlamalardan, kalkınmanın daha geniş kapsamlı bir olgu olduğu, büyümenin yanı sıra yapısal değişimleri de kapsadığı anlaşılmaktadır.

Ayrıca ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin belirlenmesinde genellikle büyüme tanımından yararlanılmakta ve kişi başına milli gelir kriteri kullanılmaktadır. Büyüme kalkınmanın ölçülebilir yönü olarak ifade edilebilir. Az gelişmiş ülkelerin bu durumdan en kısa zamanda kurtulmaları kalkınma hızının yüksek olmasını gerektirmektedir. Kalkınma hızının artması sermaye hasıla oranı sabitken milli gelirin yatırımlara ayrılan kısmının yüksek olmasına bağlıdır. Kalkınmanın hem hızlı hem de dengeli olabilmesinde devletin kalkınma planlarıyla hareket etmesi tavsiye edilir. Böylece ekonomik kalkınma sürecinde karşılaşılan sorunların birlikte çözülmesi ve kaynak kullanımının en rasyonel biçimde gerçekleştirilmesi sağlanmış olur (Karaduman, 1993: 18).

Büyüme ve kalkınmayı etkileyen başlıca faktörleri ekonomik ve ekonomik olmayan faktörler olarak sınıflandırmak mümkündür.

Ekonomik faktörler (hem büyüme hem de kalkınma için): İş gücü, sermaye birikimi, doğal kaynaklar ve coğrafya, bilimsel ve teknolojik gelişmeler, organizasyon, yapısal değişiklikler.

Ekonomik faktörler (kalkınma için ilave olarak): Girişimcilik kültürü, sermaye/hasıla oranı, finansal istikrar, kalkınma planları, uluslararası faktörler.

Ekonomi dışı faktörler (hem büyüme hem de kalkınma için): Sosyal faktörler, siyasal ve yönetsel faktörler.

Ekonomi dışı faktörler (kalkınma için ilave olarak): Dinsel faktörler, toplumun kalkınma isteği, toplumsal yozlaşma, hukuki yapı (Berber, 2017: 42).

Çalışmamızın esas odağı büyüme ve kalkınmanın ve dolayısıyla sanayileşmedeki gecikmemizin temel nedeni olarak sermaye birikimi yetersizliği ve sermaye birikimini oluşturabilecek ve bu birikimi sanayileşmeye yönlendirecek önemli araç olarak bankacılık hususunu irdelemek olduğu için burada belirtilen faktörlerden sadece sermaye birikimi üzerinde durmaya çalışacağız.

1.1. Ekonomik Kalkınmanın Temel Faktörü Olarak Sermaye ve Sermaye Birikimi

Sermaye birikimi kendi kendini besleyen bir süreçtir. İyi bir sermaye birikimi süreci iç içe geçmiş üç aşamadan oluşur. Bunlar (Berber, 2017: 44):

1. Ekonomide tasarruf oranlarının büyüklüğü ve bu oranların olabildiğince artırılması gereği,
2. Ülkede finans ve kredi kurumlarının yeterliliği, ihtiyaç duyulan zamanda gerekli tutarlarda krediyi üretebilme kapasitesi,
3. Tasarrufları yatırımlara dönüştürebilecek nitelikte ve yeterlilikte girişimcilerin varlığı.

Avrupa'da ticaret 17. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlamıştır. Fakat bu gelişmenin sanayi devrimine etkisi sınırlı olmuştur. Esas gelişme 18 yüzyılda başlamıştır. Çünkü 18. ve 19. yüzyılda gerçekleşen bilimsel devrim üretim teknolojilerindeki hızlı gelişmenin başlıca dayanağı olmuştur (İlkin, 1988: 65).

Toplumların ekonomik gelişmelerini açıklamaya çalışan yaklaşımlar arasında Rostow modelinin önemli bir yeri vardır. Bu model 5 aşamayı içerir. Bu aşamalardan üçüncüsü kalkış aşamasıdır. “Kalkış” ve “sanayi devrimi” deyimleri yaklaşık olarak aynı sosyoekonomik değişimi ifade etmektedir. Rostow'a göre kalkışa önderlik edebilecek bir ekonomik faaliyetin aşığıdaki özelliklere sahip olması gerekir (İlkin, 1988: 62; 67-68):

- Üretilen malın talebinin yeterince artmış olması,
- Yeni üretim yöntemlerinin uygulanmaya başlaması,
- Gerekli tasarrufların temin edilmesi,
- Bu faaliyet kolunun diğer ekonomik faaliyetleri de etkileyebilmesi.

W. Arthur Lewis, Ragner Nurkse, N. Rosentein Rodan ve diğer önde gelen bazı kalkınma iktisatçıları kalkınmada temel unsurun kapital birikimi olduğunu iddia etmişlerdir. Rostow da biraz önce değindiğimiz kalkınma aşamaları teorisindeki kalkışın, diğer bir deyimle Sanayi Devriminin başarılabilmesi için milli gelirin yatırımlara giden oranının en az %10 olması gerektiğini belirtmektedir (Savaş, 1998: 836-837).

Burada da bazılarını aktardığımız iktisadi yaklaşımların hemen hepsinde kalkınma çabalarının kalkış aşamasına ulaşabilmesinde tasarruf arzının, diğer bir ifadeyle sermaye birikiminin en önemli unsur olduğu vurgulanmaktadır. Bir müddet sonra kalkınmada sadece sermaye birikimine önem veren bu yaklaşıma biraz ilaveler yapılmıştır. Buna göre kalkınma sadece sermaye yetersizliği nedeniyle değil sanayileşmek için gerekli makine ve teçhizatın ithali için gerekli döviz yetersizliği nedeniyle de engellenmektedir. Bu yaklaşım “iki açık modeli” olarak isimlendirilir. Daha sonra bu engellere “insani sermaye” de ilave edilmiştir (Savaş, 1998: 837).

Kalkınma için gerekli yatırımların yapılabilmesinin milli gelirin önemli bir kısmının tasarruflara ayrılması ile gerçekleşebileceği literatürde en fazla vurgulanan bir husustur. Halbuki az gelişmiş ülkelerin bu alandaki en önemli sorunu tasarruf yetersizliğidir. Bu durum “gelir tasarruf kısır döngüsü” olarak ifade edilmektedir. Bu döngü kısaca şöyle açıklanabilir: yetersiz sermaye üretimde verimliliğin düşük olmasına yol açar, bunun sonucunda gelir artışı da düşük olacaktır, düşük gelir ise ancak tüketim harcamalarına yetecek, böylece tasarruflar çok düşük kalacaktır, tasarrufların yetersizliği de yatırımlar için gerekli sermaye birikiminin yetersiz olması demektir ki bu durum başlanan noktaya dönmek anlamına gelmektedir (İlkin, 1988: 73).

Buraya kadar anlattıklarımızdan sermaye birikiminin gerçekleşmesi bakımından önem taşıyan adımları şöyle ifade edebiliriz:

- Ülke ekonomisinde gelirden tasarrufa ayrılan kısmın artırılması,
- Yeni üretim teknolojilerinin ülkeye aktarılması ve bunun için döviz kazandırıcı faaliyetlere yönelme,
- Yeni üretim tekniklerini geliştirebilecek bir altyapıya ulaşmak için bilimsel gelişme ve Ar-Ge faaliyetlerine önem verilmesi,
- Ülkede nitelikli ve girişimci insan gücünün artırılması,
- Küçük tasarrufların toplanarak değerlendirilmesini sağlayacak bankaların oluşturulması,
- Biriken ferdi ve kurumsal tasarrufların oluşturduğu finansal kaynakları karlı yatırımlara aktarabilecek finansal aracı kurumların (Yatırım Bankaları ve Fonları, Kalkınma ve Ticaret Bankaları) varlığı ve etkinliği.

Bu noktada finansal aracı kurumların önemine ilişkin ilave bir bilgiyi aktarmakta yarar görüyoruz. Bu kurumlar tasarruf ve yatırım düzeyi ile ilgili olarak 4 avantaj sunarlar:

1. Vade uyumsuzluğunu ortadan kaldırır. Genellikle küçük tasarruf sahipleri mevduatlarını kısa vadeli olarak sunarlar. Halbuki yatırımcıların uzun vadeli kaynaklara ihtiyacı vardır. İşte bu noktada finansal aracılar küçük ve kısa vadeli tasarruflardan, çok büyük tutarlı fon havuzları oluşturarak büyük risk oluşturmadan uzun vadeli kredi verebilirler.

2. Finansal araçlar işlem maliyetlerini azaltırlar. Birbirleriyle aracı bir kurum olmadan karşılaşmaları pek mümkün olmayan çok sayıda tasarrufçuyla büyük tutarda fona ihtiyacı olan bir yatırımcının dolaylı biçimde buluşmasını sağlamış olurlar. Böylece hem zamandan hem maliyetten tasarruf sağlamış olurlar.

3. Birçok sektörle ilgili bilgi birikimi oluşturdukları için her bir projenin yapılabilirlik çalışmasını daha düşük maliyetle ve daha doğru biçimde yapabilirler.

4. Yatırım projelerinin gerektirdiği sermaye tutarı bir birey veya tasarrufçu grubunun tasarruf tutarlarını çok büyük ölçüde aşar. Böylece finansal aracı kurumlar tutar ve bölünmezlik sorunlarının aşılmasını kolaylaştırırlar (Parasız, 2005: 224).

1.2. Kalkınmanın ve Sermaye Birikiminin Kaynakları

Sermaye birikimi için gerekli kaynakları yurtiçi ve yurt dışı kaynaklar ile dış ticaret yoluyla finansman olarak üç başlıkta toplayabiliriz.

1.2.1. Yurtiçi Finansman Kaynakları

Yurtiçi finansman kaynaklarını tasarruflar ve iç borçlanma olarak iki grupta inceleyebiliriz.

1.2.1.1. Tasarruflar

Bir ülkede tasarruflar kişiler, işletmeler ve devlet tarafından yapılmaktadır. Kişilerin tasarrufu bir dönemde elde edilen gelirin tüketilmeyen kısmı olarak ifade edilir. İşletme tasarrufu her yıl ayrılan amortisman ve şirket karlarının dağıtılmayan kısmıdır. Devletin tasarrufu ise mal ve hizmet harcamaları ile sübvansiyon ve transfer harcamaları toplamından daha fazla gelir (vergi ve diğer gelirler) yaratılan durumda oluşur (Karaduman, 1993: 37).

Burada, tasarrufların kalkınmaya destek olabilmesi için yatırım sermayesine dönüşmesi zorunluluğunu özellikle vurgulamamız gerekir.

Tasarrufları gönüllü ve zorunlu tasarruflar olarak ayırmak önemlidir. Kişilerin kendi iradeleriyle yaptıkları gönüllü tasarrufları hem artırmak hem de yatırımlara yöneltebilmek için bankacılığın ve Sermaye Piyasası kurumlarının yaygınlaştırılması da önemlidir. İşletmelerin yatırım istekleri ve dolayısıyla tasarruflarının artırılması bakımından devletin çeşitli politika ve teşvik tedbirleri uygulaması yararlı olacaktır.

Zorunlu tasarrufları ise vergiler ve enflasyon olarak ikiye ayırabiliriz. Vergi, az gelişmiş ülkelerde gönüllü olarak oluşturulamayan tasarrufların zorunlu biçimde oluşturulmasını sağlayıcı bir önemli araçtır.

Zorunlu tasarrufların diğer kaynağı ise enflasyondur. Fiyatlar genel seviyesindeki sürekli yükseliş enflasyon olarak tanımlanabilir. Çeşitli nedenlerle enflasyon kalkınmanın doğal refakatçısı olarak nitelenebilir. Enflasyon tam istihdamda bütçe açıklarını parasal genişleme yoluyla finanse etmek için kullanılabilir. Eksik istihdam durumunda ise enflasyon eksik kullanılan kaynakları harekete geçirerek büyümeyi hızlandırabilir (Parasız, 2005: 220).

1.2.1.2. İç Borçlar

Ekonomide tasarruf yapanlar ile yatırım yapanlar genellikle aynı kişi ve kurumlar değildir. Bu durumda tasarrufların yatırımlara aktarılması borçlanma yoluyla gerçekleştirilmektedir.

Devlet, gelirleri harcamalarını karşılamadığında kaynak ihtiyaçlarını karşılamak üzere borçlanmaya başvurmaktadır. Devlet iç borçları, tüketimi kısmak yoluyla tasarrufların ve dolayısıyla yatırıma giden sermayenin artmasına imkân sağlamaktadır. İşletmeleri oluşturacak girişimciler ise tesislerini kurmak, yürütmek ve geliştirmek amacıyla özkaynakları yetersiz kaldığında yabancı kaynaklara yani borçlanmaya başvurmaktadır. Özkaynaklar; ödenmiş

sermaye ve dağıtılmayan karlardan oluşur. Yabancı kaynaklar ise kısa ve uzun vadeli borçlardan oluşmaktadır.

1.2.2. Yurtdışı Finansman Kaynakları

Gelişmekte olan ülkelerin yurt dışından kaynak sağlaması çeşitli şekillerde gerçekleşebilir.

- Hükümetten hükümete yapılan uzun vadeli ödemesiz dönemli ve düşük faizli krediler.
- Yabancı doğrudan sabit sermaye yatırımları; kalkınmaya katkı açısından bu yatırımların önemli bir yeri vardır.
- Uluslararası finansman kurumlarından sağlanan krediler; Dünya Bankası, Avrupa Yatırım Bankası benzeri kurumlar burada sayılabilir.
- Uluslararası finansman kurumlarının veya gelişmiş ülkelerin yaptığı bazı bağışlar. Bunlar genellikle belirli koşul ve kısıtlamalar çerçevesinde sağlanmaktadır.
- Özel satıcı kredileri; genellikle makine teçhizat temininde bu yöntem devreye girebilir.

1.2.3. Dış Ticaret Yoluyla Finansman

Kalkınma için kullanılacak kaynakların dış ticaret yoluyla oluşturulması dört biçimde olmaktadır. İlk olarak ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğü olduğu malların üretiminde yoğunlaşması yatırımda kullanılacak kaynaklarda tasarrufa imkân vermektedir. İkinci olarak arz fazlası olan mallara yeni dış pazarlar bulunması sonucu üretim artışının yarattığı tasarruflar kalkınma amacıyla kullanılmaktadır. Üçüncü olarak dışa açılma; yeni fikir bilgi ve teknolojilere ulaşmayı kolaylaştırarak üretim imkanlarını artırmaktadır. Dördüncü olarak da yerli üretimin olmadığı alanlarda yapılan ithalat üretimdeki dar boğazları açmakta, iç kaynakların miktarını artırmaktadır (Karaduman, 1993: 49).

2. Sanayi Devrimine Giden Süreç ve Bankalar

2.1. Sanayi Devrimine Giden Süreç

Bankacılık alanında ilk kurumsal oluşumun Haçlı Seferleri sırasında ortaya çıkan tapınak şövalyeleri olduğunu söyleyebiliriz. Daha sonra 14. yüzyılda İtalya'da Mediciler ortaya çıktı. Mediciler hem kilise ile ilişkiler kurarak hem de rönesans hareketinin sağladığı ekonomik koşullardan yararlanarak büyük başarı gösterdiler. 15. yüzyıldan itibaren sahneye Hollanda ve Amsterdam Bankası çıktı. Hollanda örneğinde ekonomik büyüme ve bankacılık birbirlerini tetikleyerek bankacılık ve finans sektörünün daha hızlı gelişmesine şahit olundu. 17. yüzyılda ise liderlik İngiltere'ye geçti. Bu ülkede bankacılık ticaret ve zenginleşen insanların paralarını koruma amacıyla yola çıkan sarraf bankerlerle başladı. Sarraf bankerler kendilerine emanet edilen altınların tümünü kasada tutmayıp, önemli bir kısmını banknot biçiminde kredi olarak müşterilere kullandırdılar. Böylece "kısmi rezerv sistemi"ni uygulamaya sokmuş oldular. İngiltere'deki bu gelişmenin aynı zamanda parlamento ile yetkileri sınırlanmış bir krallık sisteminde, ılımlı bir rejim ve özgür bir ortamda gerçekleşmesi dikkatle değerlendirilmesi gereken bir durumdur. 18. yüzyılda Fransa da devreye girdi. John Zaw, daha sonra Fransa Kraliyet Bankası adını alacak olan Bank Generale'yi kurdu. Bu banka da Hollanda ve İngiltere deneyimlerinden yararlanarak halktan topladığı altınlar karşılığında banknot çıkardı. Başlangıçta yatırımlarına büyük kârlar kazandıran bu oluşum, 1720 yılında ihraç etmiş olduğu banknotların dayandığı altın rezervi neredeyse hiç kalmadığından büyük bir mali krize yol açtı. Bu olaydan sonra Fransa'da bankaların itibari ciddi ölçüde düştü. 18. yüzyılda bir diğer oluşum da Almanya'da gerçekleşti. Bu ülkedeki Protestan reformu sonrasındaki ılımlı ortamda Yahudi bir banker olan Mayer Rothschild, oğullarını Avrupa'nın önemli başkentlerine göndererek kurduğu bankacılık ağı ile büyük bir bankacılık imparatorluğu kurdu. Bu haberleşme ağının katkısı ile yatırım fırsatlarını akıllıca değerlendirebiliyorlardı. ABD'de en öne çıkan bankacı ise J.P. Morgan oldu. Bankacılığın yanında birçok sektörde sanayici olarak da öne çıktı. Morgan'ın

iş hayatındaki en büyük becerisi “morganlaştırma” adı verilen “el attığı sektörlerde bir tekel kurarak piyasaları istikrara kavuşturma” yöntemini başarıyla uygulamasıydı (Karan, 2022: 455-463).

Ticaret bankalarının ticari hayattaki hızlı gelişmeyi finanse ederek gelişmesi sanayi devrimine giden yolun açılmasındaki en önemli olguların başında gelmektedir. Ticaret bankacılığı bir süre sonra başta Almanya olmak üzere bazı Avrupa ülkelerinde sanayi bankacılığının gelişmesini de tetikledi. Ticaret bankaları daha çok kısa vadeli finansman sağlarken sanayi bankaları uzun vadeli finansman yoluyla yatırımlara daha güçlü destek sağlıyorlardı (Keskin, 2010: 110).

18. yüzyıl sonrasında, toplumların temel hedefinin şehirler fethetmek değil daha çok üretmek olması gerektiği düşüncesi de yaygınlık kazanmaya başladı. Üretime dönük faaliyetleri hayata geçirmekte en önemli aracın kredi dağıtımı olduğu, bu hususta da bankaların hayati öneme sahip olduğu düşünülüyordu (Ulutun, 1957: 73).

Bankacılık tarihine yön veren yukarıda saydığımız bankalar çok sayıda yenilikçi finansal araç ve yöntem geliştirmişlerdir. Tapınak şövalyeleri havale sistemi, devredilebilir mevduat, tröst, kasa ve saklama hizmetleri ve emeklilik uygulamaları gibi finansal araçları geliştirdiler. Mediciler, teminat mektuplarını, muhasebe yöntemlerini, holding türü örgüt yapısını uygulamaya kazandırdılar. Hollandalılar kaydi para, halka arzlar, yatırım bankacılığı ve fonlarını ilk uygulayan bankacılar oldular. İngiltere'nin sarraf bankerleri ise kısmi rezerv sisteminin mucitleri oldular (Karan, 2022: 467).

Kıtalararası ticaretin artışı, tarımda verimliliğin artması ile iş gücü fazlasının ortaya çıkması, piyasaya para benzeri araçların girmesi, banknot ihracı, ticarete oluşan sermaye birikiminin sanayiye kayması gibi hususlar banka ve kredi kurumlarının da gelişmesini tetiklemiştir. 19. yüzyılda bankacılık yöntemleri hızla gelişirken bankalar da iki yönden gelişmiştir. Bir yandan artan ticaret hacmi ve gelişmekte olan sanayinin tetiklemesiyle büyük ve güçlü banka ihtiyacı doğmuştur. Diğer yandan yerel bankalar hem iş hacimlerini büyütme hem de şube ağları yaygınlaştırmak amacıyla birleşmeye yönelmişlerdir (Keskin, 2010: 109).

Öte yandan şehirleri imar etmek kitle halindeki sosyal hizmetleri karşılamak, demiryolu liman gibi ulaştırma şebekelerini oluşturmak benzeri hizmetleri icra etmek üzere devletler de mali piyasaların ve bankaların önemli müşterileri haline gelmişlerdir (Ulutun, 1957: 76).

Ayrıca, 19. yüzyıldan itibaren bankaların anonim şirketler biçiminde kurulması önceki dönemlerin sınırlı kaynaklı, küçük bankaları yerine geniş mali kaynaklara sahip çok şubeli büyük bankaların devreye girmesini sağlamıştır.

Buraya kadar yaptığımız açıklamalardan da anlaşılacağı gibi sanayi devriminin ortaya çıkışının ticari kapitalizmin gelişmesi ve burjuva sınıfının oluşmasının bir sonucu olduğu söylenebilir. Ticari hayattaki hızlı gelişmeyi finanse edecek esnek bir para arzı sisteminin yani ticaret bankacılığının gelişimi sanayi devrimine giden yolun açılmasını da hızlandırmıştır (Keskin, 2010: 110).

Nihayetinde bankaların ekonomik hayat için çok önemli ve etkili hale gelmesi toplumun yararlarını korumakla görevli hükümetleri bankaların faaliyetlerini düzenleyici yasalar yapmaya, ayrıca onları özenli bir biçimde denetlemeye yöneltmiştir. Buraya kadar yaptığımız açıklamalar bankaların küçük tasarrufları mevduat olarak toplayarak sermaye birikiminin hem oluşumuna hem de oluşan sermaye birikiminin rasyonel ve etkin biçimde sanayi yatırımlarına ve ticarete aktarılmasına imkân sağladıklarını göstermektedir. Bu işleri dolayısıyla bankaların sanayi devriminin gerçekleşmesi açısından hayati önem taşıdıkları anlaşılmaktadır.

2.2. Ticaret Bankaları ve İşlevleri

Tasarruf sahiplerinden mevduat adı altında topladıkları fonları ihtiyaç duyan kişi ya da kuruluşlara kredi olarak kullandıran yani fon fazlası bulunan kişi ya da kuruluşlar ile fon

ihtiyacı olan kişi ya da kuruluşlar arasında finansal aracılık işlevini gören kuruluşlar banka olarak tanımlanmaktadır. Banka deyince ilk akla gelen hususlar bu tanımdaki gibi olmakla beraber bankacılığın gerek şahıs ve işletmeler gerekse, ülke ekonomisi açısından günümüzde üstlendiği işlevler oldukça kapsamlıdır. Bu işlevleri özellikle ticaret bankaları bağlamında aşağıdaki biçimde özetleyebiliriz (Akgüç, 1989: 5-7; Erdem, 2008: 51-54; Öztürk, 2011: 106-109):

i. Finansal aracılık yapma: Tanımda da belirtildiği gibi bankaların başlıca işlevi kişi ve kurumların tasarruflarını toplayıp bunlardan büyük fon havuzları oluşturmak, bunları kaynak ihtiyacı olanlara ihtiyaç duydukları tutarlarda aktarmaktır. Böylece ekonomide atıl fonların en aza indirilmesine hizmet ederler.

ii. Kaynak kullanımını etkinleştirme: Bankalar, ekonomiyi genel olarak ve sektörler bazında bilgili biçimde izleyen uzmanlara sahip oldukları için topladıkları fonları verimlilik, karlılık ve gelişme potansiyeli açısından en uygun alanlara aktararak kıt olan fonların en etkin biçimde değerlendirilmesine hizmet etmiş olurlar.

iii. Kaynak kullanımında vade ve tutar dönüştürme: Tasarruf sahipleri genellikle küçük tutarlarda ve kısa vadeli olarak mevduat yatırırlar. Fon talep edenler ise daha büyük tutarlarda ve daha uzun vadeli biçimde fon elde etmek isterler. Bankalar, yüz binlerce tasarrufçunun bu küçük tutarlı ve kısa vadeli fonlarından havuzlar oluşturarak bunları daha büyük tutarlı ve daha uzun vadeli olarak binlerce işletmeye aktarabilme imkânı ortaya koyarlar.

iv. Kaydi para yaratma: Bankalar topladıkları mevduata dayanarak satın alma gücü yaratabilmektedir. Bankadaki hesap üzerine (Bu hesap mevduat yatırarak oluşturulabildiği gibi bankanın müşterisine kredi açması ile de oluşabilir.) çek yazılarak bunların ödeme aracı olarak kullanılması bankaların para yaratmasına imkân vermektedir. Mevduatlar için belirlenen munzam karşılık oranı, para mevcudunun bankalara yatırılma oranı, ülkedeki banknot hacmi gibi faktörler kaydi para yaratma potansiyelini artırmaktadır. Bankalar kendilerindeki mevduat tutarının birkaç katı kaydi para yaratabilmektedir.

v. Uluslararası ticareti kolaylaştırma: Ulaşım ve iletişim araçlarının gelişmesi ülkeler arası mal değişiminin artmasını da tetiklemekte, ülkeler arası rekabet artmaktadır. Bu olgu, yeni finansman yöntemleri ve yeni ödeme yöntemleri geliştirerek bankaların uluslararası ticaretin gelişmesine yaptıkları katkıyı artırmaktadır.

vi. Kamu kesimini finanse etme: Bankalar bazen zorunluluk nedeniyle bazen de daha az riskle daha fazla kar etmek amacıyla önemli tutarda hazine bonosu ve devlet tahvili almaktadır. Kamunun finanse edilmesi anlamına gelen bu alımlar bazen oldukça yüksek tutarlara ulaşmakta, özel kesim ticaret ve sanayinin kullanabileceği fon tutarını önemli ölçüde sınırlamaktadır.

vii. Gayri nakdi kredi kullandırımı: Bankalar, müşterilerine yurtiçi ve özellikle yurt dışı taahhütlerinin yerine getirilmesinde kefil olmaktadır. Taahhüt gerektiren işlemlerde bankalar müşterilerine teminat mektupları sağlayarak onların taahhüt altına girmelerine imkan sağlamaktadırlar. Özellikle birbirlerini yeterince tanımayan ithalatçı ve ihracatçının söz konusu olduğu dış ticaret işlemlerinde bankaların bu işleri hayati bir önem arz etmektedir.

viii. Sermaye Piyasası, işlemlerinde danışmanlık hizmeti verme: Bankalar Sermaye Piyasası araçlarının alım satım hususunda müşterilerine portföy yönetimi hizmeti verebilirler. Sermaye Piyasası kanunu ile izin verilen borsa bankerliği, menkul değerler portföyü işletmeciliği ve menkul değerler yatırım fonu gibi kurumlarla portföy yönetiminde rol üstlenmiş olmaktadır.

ix. Danışmanlık hizmeti: Bankalar, sermaye yapısı, sektör stratejileri, şirket devir, birleşme ve satın almaları, risklere karşı korunma, uluslararası piyasalardan kredi teminine yardımcı olma gibi hizmetler de sunabilirler.

x. Finansal bilginin temini ve dağıtılması: Finansal bilginin temini maliyetli ve zaman alıcı bir iştir. Küçük tasarruf sahiplerinin bu tasarruflarını kendi başlarına en doğru biçimde yatırıma yönlentmeleri bu olgu göz önünde tutulduğunda çok zordur. Bankacılık mekanizması küçük tasarruf sahiplerini bu külfetten de kurtarmış olmaktadır.

2.3. Kalkınma Bankaları ve İşlevleri

Ticaret bankalarından farklı bir yapıya sahip olan kalkınma bankaları özellikle sanayinin gelişmesine odaklandığımız bu çalışma açısından ayrıca üzerinde durulmaya değer bir bankacılık türüdür.

Kalkınma bankaları esas itibarıyla 2. Dünya Savaşı'ndan sonra hızlı biçimde kalkınmayı amaçlayan az gelişmiş ülkelerde devreye girmiştir (Boskey, 1961: 3). Sınai yatırımların gerçekleştirilmesinde uygun olan yabancı kaynağın uzun vadeli yatırım kredileri olduğu açıktır. Ancak ticaret bankaları kaynak yapılarının bu amaca uygun olmayışı, riskten kaçıcı tutumları ve kurumsal alışkanlıkları nedeniyle uzun vadeli kredi taleplerini karşılama konusunda elverişli ve istekli değildirler (Küçüksavaş, 1980: 5).

Kalkınma konusunun yoğun ilgi çekmeye başladığı 1950'li yıllarda Dünya Bankası birçok az gelişmiş ülkeye bu ülkelerin ihtiyaç ve imkanlarını belirlemek üzere heyetler gönderdi. Bu heyetlerin raporları doğrultusunda da hemen hepsinde kalkınma bankalarının kurulmasına başlandı ve 1960'lı yıllarda sayıları hızla arttı (Gordon, 1983: 3).

Kapsamlı bir tanımlama yapmak gerekirse kalkınma bankaları özellikle sermaye piyasalarının gelişmemiş olduğu ve bankacılık sisteminin girişimlere yatırımların gerektirdiği biçim ve tutarda kaynak sağlamada yetersiz kaldığı az gelişmiş ülkelerde bir yandan yatırımları uzun vadeli kaynak sağlamayı öte yandan girişimcilere teknik destek sağlayarak yatırımları ve kalkınma hızlandırmayı amaçlayan bankalardır (Çonkar, 1988: 52). Bu bankalar mevduat toplamazlar ve genellikle şubeleri yoktur. O halde fon kaynakları nelerdir? Fon kaynaklarını üç grupta toplayabiliriz (Çonkar, 1988: 166-172): yurtiçi özel fon kaynakları: kurumsal ve ferdi yatırımcılar olarak ikiye ayırabiliriz. Başlıca kurumsal yatırımcıları ise ticaret bankaları, sigorta şirketleri, kooperatifler ve şirketler olarak sıralayabiliriz. Buralardan sağlanan kaynaklar genellikle kalkınma bankalarının özkaynakları olur. Diğer bir kaynaksa ferdi ve sayılan kurumsal tasarruflara tahvil satmak yoluyla elde edilendir.

Başlıca önemli yurtiçi kamusal fon kaynakları: (i) Sermayelerinin tümü veya bir kısmının devletçe sağlanması. (ii) Devlet veya merkez bankalarından uzun vadeli kredi sağlanması. (iii) Merkez Bankası'na veya tasarrufçu kamu kuruluşlarına tahvil satılması.

Başlıca yurt dışı fon kaynakları: (i) uluslararası finans kurumları. (ii) Yurt dışı gelişmiş sermaye piyasalarına tahvil ihracı.

Aşağıda sayacağımız işlevleri incelendiğinde sanayinin geliştirilmesi açısından kalkınma bankalarının ticaret bankalarına göre daha önemli olduğunu söyleyebiliriz. Söz konusu işlevleri özetle şöyle sıralayabiliriz (Akgüç, 1989: 7; Çonkar, 1988: 53-164):

- (i) Yatırımlara orta ve uzun vadeli yurtiçi fon sağlama.
- (ii) Öncü girişimcilik ve yatırımlara yol göstericilik yapma.
- (iii) Sermaye piyasasının gelişmesini destekleme.
- (iv) Uygun yatırım alanları araştırmaları yapıp yayınlamak girişimcileri bilgilendirme.
- (v) Yatırım projelerinin gerçekleştirilmesi safhasında girişimcilere teknik ve yönetsel destek verme.
- (vi) Dış ülke ve uluslararası finansman kurumlarından finansman sağlayarak uygun sanayi kuruluşlarına aktarma.

- (vii) Küçük işletmelerin sorunlarının çözümü yönünde destekler oluşturma.
- (viii) Kalkınma planlarının gerçekleştirilmesine katkıda bulunma.

3. Batıda Sermaye Birikimi

Sanayileşme ve kalkınmanın itici gücünün sermaye birikimi olduğunu söyleyebiliriz. Batıda sermaye birikiminin en temel kaynağının 15. yüzyılda başlayan büyük deniz aşırı keşifler sonucunda ortaya çıkan sömürgecilik olduğu konuyla ilgilenenlerin ortak görüşü olarak ifade edilebilir. Bu keşifler sonucunda Afrika ve Amerika'nın muazzam zenginlikleri Avrupa'ya taşındı. Afrika'dan insanlar Amerika'ya ve Avrupa'ya taşındı onlar da oralarda köle olarak çalıştırıldı. Hem tabii zenginliklerin hem de insanların sömürülmesi Avrupa'ya ciddi bir zenginlik kattı. W. Sombart “zengin olduk çünkü köleleştirilen insanlar bizim için çalışıp öldüler” mealindeki ifadelerle durumu net biçimde özetliyordu.

Amerika'nın keşfiyle elde edilen altın ve gümüş parayı ve dolayısıyla mübadele hacmini arttırdı. Böylece fiyatlar da arttı. Bu gelişme sabit kira geliri elde ederek hayatını sürdüren feodal sınıfların içtimai ve iktisadi varlıklarının silinmesini hızlandırdı. Sermaye birikimi arttıkça yeni üretim dalları ortaya çıkmaya başladı. 16 yüzyılın ikinci yarısından itibaren hisse senetli şirketlerin ortaya çıktığı ve bankaların kurulup geliştiği görülmeye başlandı (Debbağoğlu, 1979: 130).

Sanayi devrimi denildiğinde akla her şeyden önce pamuklu tekstil sanayi gelir. 1760'lardan itibaren ortaya çıkan bir dizi teknik gelişme sayesinde bu sanayide basit el aletlerine dayanan üretim sürecinin yerini buhar gücüne dayanan makinelerin kullanıldığı, ücretli işçilerin çalıştığı “fabrika sistemi” aldı. Bu sistemin kullanılabilir olması sonucu, emek verimliliğinde onlarca hatta yüzlerce kat artış sağlanarak, üretim maliyetleri de hızla düşürülmüş oldu (Pamuk, 2022: 84).

19. yy.'ın başlarından itibaren sanayi devrimi önce İngiltere'yi sonra batı Avrupa'nın birçok ülkesini düşük maliyetlerle ve büyük miktarlarda mamül mallar üretebilen ekonomilere dönüştürdü. 19. Yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde bu ülkeler bir yandan ürettikleri mallara yeni pazarlar, diğer yandan bol ve ucuz gıda maddeleri ve hammaddeler bulmaya çalışıyorlardı. Yüz yılın sonraki dönemlerinde deniz taşımacılığında gerçekleşen teknolojik sıçrama, ticaretin büyümesini daha da hızlandırdı (Pamuk, 2022: 85).

Aktarılan tabii zenginlikler ve köle gibi kullanılan işgücü ile oluşturulan sermaye ile yeni sanayi ünitelerinin ortaya çıkmaya başladığını belirtmiştik. Kurulmaya başlayan sanayi ayrıca; yüksek gümrük tarifeleri, ekonomiyi ayrıntılı bir şekilde kontrol etme yoluyla desteklendi (Kurtoğlu, 2012: 78).

Yüzyıllar içinde Avrupa'nın ticari altyapısı tedrici fakat kümülatif olarak çok önemli değişimlerden geçerek gelişti. Bu süreç içinde “kommenda” olarak bilinen şirket türü, zengin çeşitlilikte ortaklık biçimlerine dönüştü. Bunlardan bazıları hem uzun ömürlü hem de geniş finansman tabanına imkân sağlayan yapıları (Kuran, 2018: 98).

Sömürgecilikle biriktirilen sermaye için iki yol görünüyordu. Bir yandan güçlenen merkezi devletlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere borç olarak verilerek mali kapitalizmin geliştirilmesi, öte yandan sınıai faaliyetlere yönlendirilerek ticari kapitalizmden sınıai kapitalizme geçişin desteklenmesidir. Bu ikinci yol, teknik icatlarla da güçlendirildi. Ayrıca merkezi devletler sanayici sermayedarların önlerindeki bütün engelleri ortadan kaldırmaktaydı. Proletaryanın teşkilatlanması, kanunlarla engellenmekteydi. İç ve dış ticaretteki bütün engeller kaldırılmaktaydı. Bütün bunlar hem maliyetlerin düşürülmesi hem de talebin artırılmasını sağlıyordu (Debbağoğlu, 1979. 133-134). Böylece sömürgecilikle oluşturulan ilk sermaye birikimi, üretim ve ticaret yoluyla da büyütülmekteydi.

Bankacılık Avrupa'ya Ortadoğu'da yerel düzeyde bankaların açılmasından 500 yıl önce girdi. 1400'lerde Barcelona'da, 1407'de Cenova'da ilk bankalar kuruldu. Aslında uzun asırlar

boyunca Hristiyanlıkta da faiz yasak olarak kabul ediliyordu. Ancak faizin haram olduğu görüşü reform hareketinden epeyce önce sorgulanmaya başladı. 15 yüzyıla varıldığında Avrupa'da ilahiyatçıların çoğu faizi yatırımın bir getirisi olarak görerek meşru saymaya başlamıştı. Makul faiz ile fahiş faiz arasında ayırım yaparak fahiş faizin tefecilik olarak kabul edilmesi görünüşünü benimsediler (Kuran, 2018: 196-197).

Sanayi Devriminin ilk gerçekleştiği ülke İngiltere oldu. Öncelikle sömürgeciliğin güdümündeki dış ticaret yoluyla en hızlı sermaye birikimi burada oldu. Buna ilave olarak İngiliz toplumu esnek bir zihniyete sahipti. Protestan zihniyet, zaten sanayileşmeyi destekleyici bir yaklaşıma sahipti. Ayrıca katolikliğin yol vermediği engellerden en önemlisi olan faiz yasağını ortadan kaldırmış ve bankacılığın gelişmesi için uygun bir ortama imkan sağlamıştır. Buna karşılık katoliklikte ısrar eden ülkelerde bu engel ancak Fransız ihtilalinden sonra laikliğin benimsenmesiyle ortadan kaldırılacaktı (Debbağoğlu, 1979: 138).

Uzun ömürlü işletmeler oluşturmak ve büyük tutarlı kredi verebilecek kurumlar da sermaye birikimini destekleyen ve tetikleyen hususlardır. Ortadoğu'da İslam hukuku çerçevesinde kurulan ticari işletmeler genel olarak sermayelerini kısa ömürlü girişimler için bir araya getiren birkaç ortakla oluşurken; Avrupa yüzlerce hatta binlerce hissedarlı süresiz ömürlü denebilecek işletmeler kurabiliyordu. Ortadoğu kredi piyasalarında fonlar esas itibariyle küçük tutarlı borçlar verebilen kişilerce yapılıyordu; Avrupa'da kitlelerden toplanan sermayeyi büyük ölçekli üretken girişimlere aktarabilen kuruluşlar yani ticari bankalar devreye girmişti (Kuran 2018: 29).

4. Osmanlı'da Bankacılık

Osmanlı'da bankacılık esas itibariyle 19. yy.'da ortaya çıkmışsa da toplumun kredi ihtiyacının karşılanmasında sarraflık, mudaraba, para vakıfları ve orta sandıkları gibi İslam toplumlarına özgü bazı kredi kurum ve yöntemleri söz konusuydu (Tekeli ve İlkin, 1997: 28-32).

Fetihten önce İstanbul'da Venedik ve Cenevizli bankaların temsilcilikleri faaliyette bulunuyordu. Fetih sonrasında da bu bankacılık faaliyetleri Osmanlı devletinde devam etti. Tanzimatın ilanına kadar borç verme faaliyetleri gayrimüslim tebaa olan Yahudi, Ermeni ve Rumlardan oluşan Galata Bankerleri tarafından yürütülmüştür (Keskin, 2010: 113).

Avrupa'da rönesans sonrası merkezi devletler Venedik ve Ceneviz'deki uygulamaları devlet tahvilatı ve anonim şirket uygulamalarıyla genişleterek sürdürürken Osmanlı İmparatorluğu'nda altın ve gümüş para yetmezliğinin tek çaresi paranın maden değerini düşürmek olarak görülmüş bu da iç ekonomik yapıyı altüst etmiştir. Avrupa'da 18. yy. boyunca ilim ve fen, merkantilizm ve sanayi devrimine bağlı olarak hızla gelişirken Osmanlı'da vakıflar kendilerine ait gayrimenkullerin kiralalarını ayarı düşmüş paralarla toplamak zorunda kalıp çeşitli hizmetlerle beraber medreseleri de finanse edemez olmuşlardı (Kazgan, 1997: 195).

19. yy. başlarında henüz batılı anlamda halka ve tacirlere hizmet veren milli bir banka bulunmuyordu. Bu dönemde nüfusun büyük bölümü çiftçilikle uğraşıyordu. Çiftçilerin ihtiyacı olan krediler de yabancı banker veya bankalarca sağlanmaktaydı. Devlet kontrolünün bulunmaması çiftçileri yüksek faizle kredi kullanmak zorunda bırakıyordu (Keskin, 2010: 116).

Bu yıllarda Osmanlı Liman kentlerinde tüccarın, toptancı ve perakendeci esnafın ödediği faiz, İngiltere ve Fransa'da aynı kurum ve kişilere uygulanan faizin neredeyse 3 katıydı. Fransız köylüsü köyüne kadar gelen banka görevlilerinden aldıkları krediye %4 faiz öderken Osmanlı'da tanzimattan bir hayli sonra bile %20'nin altına düşmemişti. İstanbul'daki yemenici loncaları aralarında birbirlerine kefil olma gibi bir dayanışma olmasına rağmen Galata piyasasından aldıkları krediye %18 faiz ödüyorlardı. Halbuki Fransa'nın Lion kentindeki ipek dokumacılarının ödedikleri faiz %5'i geçmiyordu. Bu gerçeklerin sanayileşmeyi önleyecek sonuçlar yarattığı hususunda pek de araştırma yapılmamış olması ilginç bir olgu olarak kaydedilmelidir (Kazgan, 1997: 25).

Aynı yıllarda Lonca üyesi esnaflar, tüccar ve sarraflar, köylüler ve göçebeler ise vergi veren halk kesimiydi. Büyük şehirlerdeki tüccarlar loncalara dahil değildi. Yeniçeri ocağının kapatılması bu ocakla yakın ilişkileri olan loncalar için bir darbe olmuştu. Ancak daha büyük darbe 1838 yılında İngiltere ve Fransa ile imzalanan Baltalimanı Serbest Ticaret Anlaşması ile geldi. Bu anlaşma ile Osmanlı ülkesi açık pazar haline geldi. Esnaf kitlesi çok olumsuz biçimde etkilendi (Karan, 2022: 409-410).

Uzun yıllar boyunca Galata Bankerleri ve büyük sarrafların en önemli kazanç kaynağı Osmanlı Sarayı ve Hazine ile olan ilişkileriydi. Vergi mültezimleri Maliye'ye peşinen yatırmak zorunda oldukları "teminat akçesi"ni onlardan yüksek faizle temin ederek onları da bir nevi karlarına ortak ederlerdi. Öte yandan devlet hazinesi de ihtiyacı oldukça vilayetlere ait vergi hasılatı üzerine "sergi", "havale" veya "tahvilat" çıkararak sarraf ve bankerlere kırdırırlandı. Osmanlı devleti sürekli mali sıkıntı içinde bulunduğundan bunlar da kırdıkları alacak vesikalarına çok yüksek iskonto oranı uyguluyorlardı (Ulutan, 1957: 137-138).

Avrupa'da Rönesans sonrası merkezi devletler, Venedik ve Ceneviz'deki uygulamaları devlet tahvilatı ve anonim şirket uygulamaları ile genişleterek sürdürürken, Osmanlı İmparatorluğu'nda altın ve gümüş para yetmezliğinin tek çaresi paranın maden değerini düşürmek olarak görülmüş, bu da iç ekonomik yapıya altüst etmiştir (Kazgan, 1997: 195).

Avrupa'da 18 yüzyıl boyunca ilim ve fen, merkantilizm ve sanayi devrimine bağlı olarak hızla gelişirken Osmanlı'da vakıflar kendilerine ait gayrimenkullerin kiralasını ayarı düşmüş paralarla toplamak zorunda kalıp çeşitli hizmetlerle beraber medreseleri de finanse edemez olmuşlardır (Kazgan, 1997: 195).

1838-1839 yıllarında Fransa ve İngiltere ile imzalanan ticaret anlaşmaları diğer Avrupa devletlerine de teşmil edildikten sonra Osmanlı ülkesi açık pazar haline gelmişti. Daha sonra Devlet, Galata Bankerlerinden aldığı borçlarla yetinmeyip dış ülkelerden de faizle borç almaya başladı. Artık devlet faizleri resmen kabullenmediği halde 19. yüzyıl ortalarında bütün dünya finans alemini hayrette bırakan biçimde %8 faizli, adına "kaima" denilen kağıtlar ihraç edilmeye başlandı. Bunlar Osmanlı Devleti'ne en yüksek faiz ödeyen devlet unvanını da kazandırdı. Yüksek faizli Osmanlı kaimeleri (tahvil) Avrupa'da dolaşırken içeride de "konsolit" adıyla yaygınlaştı. O kadar ki mollalar, şeyhler, hocalar her fırsatta bu faizciliği eleştirmelerine rağmen çoğunun ölümlerinden sonra zamanın tabiriyle en büyük konsolitçi oldukları ortaya çıkmıştı (Kazgan, 1997: 195).

Osmanlı Devleti'nde bankacılığın doğuşu batı ülkelerinden tamamen farklı etkenlere dayanır. Batı'da sanayi devriminin gerçekleştirilmesi, dış ticaret ve sömürgecilik yoluyla sağlanan servet birikiminin sanayi sektörüne kredi olarak aktarılması için gelişmiş olan bankacılık, Osmanlı Devleti'nde Hazine'nin borç ihtiyacının karşılanmasına yönelik olarak oluşturulmuştur. Osmanlı'da bankacılık alanındaki gelişmeler üç aşamalı olarak ifade edilebilir: (i) Borçlanma Bankacılığı, (ii) Yabancı Sermayeyi Destekleyen Bankacılık, (iii) Ulusal Bankacılık (Akgüç, 1989: 10).

Devletin yüksek faizlerle dış ülkelerden ve Galata Bankerlerinden yaptıkları borçlanmaların arakasından batılılar ülke içinde banka kurmaya yöneldiler. İki galata bankeri, devletin de yardımıyla 1847 yılında Bank-ı Dersaadet-i İstanbul (İstanbul Bankası) kurdular. Ülkemizde kurulan bu ilk banka uzun ömürlü olmadı. 1852 yılında iflas ederek kapandı (Akgüç, 1989: 10).

Daha sonra para, tahvilat ve faiz işlerini devlet adına yürütmek için yerli banka kurma teşebbüsüne girişildi. Birkaç denemeden sonra 4 Şubat 1863 tarihinde Osmanlı Bankası kuruldu. 1865 yılında da "Murabaha Nizamnamesi" yayımlandı. Nizamnamenin 1. maddesi ile aylık faiz oranının %1'i geçmemesi öngörüldü (Kazgan, 1997: 196-197). Bank-ı Osmani-i Şahane adıyla kurulan bu banka 1856'da İngiliz sermayesi ile kurulan Ottoman Bank'ın mirasını devraldı. Banka Osmanlı Devleti'ne borç kanallarını açacak, istikraz girişimlerinde bir aracı

rolünü üstlenecek ve devlet bankalarının en önemli imtiyazlarından birini, banknot basma hakkını kullanacaktır. 17 Şubat 1875'te imzalanan yeni bir sözleşme ile banka, yetkileri genişletilerek Osmanlı Devleti'nin hazinedarı durumuna getirildi. 10 Mart 1924 tarihinde imzaladığı sözleşme ile para basma imtiyazını Türkiye Cumhuriyeti'ne devrettiyse de T.C Merkez Bankası'nın kuruluşuna kadar hazine işlemlerini sürdürmeye devam etti. Haziran 1933'te ise özel bir ticaret Bankası'na dönüştü (Karabıyık, 2001: 5-7).

Osmanlı Devleti, dış borçlarının 1878 yılında 245 milyon Sterlin'e yükselmesi nedeniyle 1881 "Muharrem Kararnamesi" ile gelir kaynaklarının yönetimini bir miktar borcun indirilmesi karşılığında "Duyun-u Umumiye" olarak isimlendirilen uluslararası bir örgüte devretmiştir. Bu örgüt, Osmanlı Devleti'ne borç verecekler için bir güvence sağladığı için bu dönemde yabancı sermayeli bankalar çoğalmıştır. Yabancı sermayeyi destekleyen bankacılık olarak niteleyebileceğimiz bu bankacılıkta da Hazine'ye borç verme işlemleri sürmüş ayrıca kendi ülkeleriyle Osmanlı Devleti arasındaki ticaretin gelişmesini destekleme amaçlı kredilendirme öne çıkmıştır (Akgüç, 1989: 11).

Osmanlı'nın son dönemlerindeki önemli devlet adamlarından biri olan Mithat Paşa tefecilere karşı çiftçileri koruma amacıyla 1863 yılında Tuna vilayetinde "memleket sandıkları"ı kurdu. Bunlar 1883 yılında ise "Menafi Sandıkları" adını aldılar. 1888 yılında ise yapısı modernize edilerek Ziraat Bankası hayata geçirildi. İttihat ve Terakki döneminde de bankacılık ilk günlerinden itibaren önemli bir gündem oluşturmuş, birkaç banka kurulmuştur. Fakat bütün bu bankalar öngörülen hedefleri gerçekleştirememişler, art arda gelen savaşlar içinde kaybolup gitmişlerdir (Karabıyık, 2001: 11) Bankacılığın doğup gelişmesi için gerekli ekonomik koşulların elverişli olmamasının yanı sıra topluma egemen olan değer yargıları Osmanlı İmparatorluğu'nun tanzimata kadar olan döneminde bugünkü anlamda, hele ulusal nitelikte bir bankacılık faaliyetine imkan vermemiştir.

5. Cumhuriyet Dönemi Bankacılığı

Cumhuriyetin ilanından sonra Türk Banka sisteminde göze çarpan temel özellik banka-kredi sisteminin hala büyük ölçüde yabancı sermayenin denetimi altında bulunuyor olmasıydı. Cumhuriyetin ilk yılları ulusal bankacılığın geliştirilmesine yönelik çabaların harcandığı yıllar olmuştur (Artun, 1984: 41-42). 1923 İzmir İktisat kongresinde zamanın İktisat Bakanı "Kredi kuruluşlarından yoksun bir Türkiye ekonomik gelişimini yürütemez ve daha uzun asırlar yabancılar için çalışan bir sömürge niteliğinden kurtulamaz" (Ökçün, 1968: 335) diyerek bu çabaların temel gerekçesini dile getirmişti. Bu ifadeler Osmanlı döneminde ulusal sermaye ile kurulan kredi kuruluşlarının yetersizliği ile yabancı bankaların devlete borç para verme, spekülasyon döviz işlemlerinden büyük getiriler sağlama ve ülkemizde kurulmuş yabancı sermayeli işletmeleri kredilendirmeden başka bir işlevleri olmadığı yolundaki kanaatlere dayanmaktaydı (Artun, 1980: 42).

1923 İzmir İktisat kongresinde ulusal bankacılığın geliştirilmesi yönünde alınan kararlar ciddi biçimde hayata geçilmeye çalışıldı. Ziraat Bankası'nın sermayesi arttırıldı. 1924'te bir ticaret bankası olarak Türkiye İş Bankası, 1925 yılında bir sanayi bankası olarak Sanayi ve Maadin Bankası kuruldu. 1923 İzmir İktisat kongresinde Türk bankacılığının durumu ve geliştirilmesine ilişkin değerlendirme ve öneriler şöyle özetlenebilir (Akgüç, 1989: 18-19):

(i) Türkiye'de işletmelerin ve ekonominin batıya kıyasla gelişmemiş olmasının başlıca nedeni kredi kurumları ve piyasasının gelişmemiş olmasıdır.

(ii) Türkiye'de ekonomik hayatın canlanması ve ekonomik kalkınmanın sağlanabilmesi için kredi kurumlarının ve piyasasının geliştirilmesi en yaşamsal sorundur.

(iii) Ulusal Bankacılık sisteminin oluşturulamaması halinde Türk ekonomisi yabancı sermayenin baskısı altında ezilir.

(iv) Bankaların kurulup geliştirilmesinde devletin katkısı da önem taşımaktadır.

Kongrede kabul edilen iktisadi esaslar ile 1135 kişinin katıldığı kongredeki genel hava yeni Türk Devleti'nin "Milli İktisat" görüşünün dünyaya duyurulması olarak ifade edilebilir. Kalkınmacı, yerli ve yabancı sermayeyi üretime özendirici, ekonomik hayatın yürütülmesi ve kontrolün "milli unsurlar" tarafından gerçekleştirilmesini hedefleyen, çiftçiyi teşvik eden ve ılımlı korumacılığı benimseyen yaklaşımlar ortaya konulmuştur. Sanayi grubunun 24 maddelik prensip kararlarında; sanayinin gümrük tarifeleriyle dış rekabetten korunması, makine ve teçhizat ithalatında vergi bağışıklığı sağlanması, Sanayi Teşviki Kanunu'nun yeniden düzenlenmesi, Sanayi Bankası kurulması, sanayi eğitimine önem verilmesi ve sanayi odalarının düzenlenmesi gibi hususlar yer almaktaydı (Kurtoğlu, 2012: 278-279).

Cumhuriyet döneminde bankacılığın gelişimi beş döneme ayrılabilir. Bu dönemler; (i) 1923-1932: Milli Bankalar Dönemi, (ii) 1933-1944: Devletçilik ve Özel Amaçlı Kamu Bankaları Dönemi, (iii) 1945-1959: Özel Bankalar Dönemi, (iv) 1960-1980: Planlı Dönem, (v) 1980 Sonrası; Liberalizasyon ve Dışa Açılma Dönemi (Keskin, 2010: 118).

Biz bu çalışmada sadece yeni Türk devletinin başlangıcındaki durum ve adımları ele aldığımız için bu dönemlerden ilk ikisiyle (özellikle Atatürk dönemi) ile ilgili bilgi vermeye yetineceğiz.

5.1. Milli Bankalar Dönemi (1923-1932)

Ekonomik kalkınmanın yabancı değil, milli bankalar aracılığıyla gerçekleştirilebileceği ve bir merkez bankasının gerekliliği, bu dönemde bankacılık alanındaki gelişmelerin esasını oluşturmuştur. Cumhuriyet hükümetlerinin öncelikle geliştirmeye çalıştıkları alanların başında bankacılık yer almıştır, bankacılık geliştirilmeden sermaye birikimi ve sermayenin yatırıma aktarılması, sonuç olarak da ekonomik canlılığın sağlanamayacağı bilinciyle hareket edilmiştir. Milli bankacılığın gelişebilmesi için de devlet yardım ve desteğinin gerekliliği benimsenmiştir (Akgüç, 1989: 21).

İktisat kongresine katılan tüccar grubunun önerileri doğrultusunda bir ana ticaret bankası olarak 1924 yılında İş Bankası, sanayicilerin önerileri doğrultusunda da 1925 yılında kalkınma bankalarının bazı niteliklerini taşıyan Türkiye Sanayi ve Maadin Bankası kuruldu. Bu banka 1933'te Sümerbank'a devredildi. Ziraat Bankası'nın sermayesi artırılarak güçlendirildi. İnşaat sektörünü desteklemek üzere de 1926'da Emlak ve Eytam Bankası kuruldu.

Bu dönemde yerel ihtiyaçları karşılamak üzere birçok yerel banka da kuruldu. Ancak 1929 dünya ekonomik buhranının olumsuz etkileri ve şube bankacılığının gelişmeye başlaması nedenleriyle bunların büyük çoğunluğu kapanmak zorunda kaldı. Bu dönemde ayrıca 1932 yılında T. C. Merkez Bankası kuruldu. Bankacılık ile ilgili olarak 1933 'te Mevduatı Koruma Kanunu çıkarıldı. 1936'da ise 2999 sayılı Bankalar Kanunu yürürlüğe girdi.

5.2. Devletçilik ve Özel Amaçlı Kamu Bankaları Dönemi (1933-1944)

Ülkemizde sermaye birikiminin yetersizliği nedeniyle ilk dönem bankacılığının ekonomik kalkınma yönünde yeterli bir hareket başlatamaması üzerine yeni bir sanayileşme ve bankacılık stratejisi uygulanmaya başlandı. Bu dönemde Kamu İktisadi Teşebbüsleri aracılığıyla sınıai yatırımlara girilerek ekonomik kalkınmanın hızlandırılması amaçlandı. Sosyalist ülkeler dışında kamunun sınıai yatırımlar yapması yoluyla ekonomik kalkınma denemesi yapan ilk ülkenin Türkiye olduğunu söyleyebiliriz.

Bu çerçevede Sümerbank (1933), Belediyeler (İller) Bankası (1933), Etibank (1935), Denizbank (1937) ve Türkiye Halk Bankası (1938) faaliyete geçmiştir. Bu bankacılık yaklaşımının gerekçesini açıklamak açısından Sümerbank Kuruluş Kanunu'nun gerekçesinden yararlanmak uygun olur. Bu kanunda; tüm ulusal kaynaklardan yararlanarak sanayileşmenin daha verimli ve uyumlu olarak başarılabilmesi için güçlü bir kuruluşa ihtiyaç duyulduğu ve devlet sanayi programında istenen sanayi dallarının ancak bir devlet teşekkülü tarafından gerçekleştirilebileceği biçiminde bir gerekçe sunulmaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e ülkemiz aydınları; sanayi devrimini yakalayamayışımız ve yeterli bir kalkınma düzeyine ulaşamayışımızı tartışmaktadır. Biz de bu çalışmamızda bu husustaki çok kapsamlı tartışma literatürünün bir kısmını inceleyip değerlendirdik. Kalkınmanın hem ekonomik hem de sosyal, kültürel, siyasal açılardan toplumun sıkıntılarının en aza indiği, olabildiğince mutlu olduğu bir duruma ulaşması olduğunu söyleyebiliriz. Kalkınmanın nasıl başarılacağı hususu özellikle 20. yy.'ın en önemli tartışma konusu olmuş, dünya bu açıdan iki önemli ideolojik kampa bölünmüştür.

Bu çalışma dolayısıyla yaptığımız okumalar, bizi sanayileşmeyi başarabilme açısından en önemli hususlardan birinin sermaye birikimi konusu olduğu sonucuna ulaştırdı. Tasarrufları toplayıp değerlendirecek, bunları kalkınma açısından en uygun alanlara, en uygun maliyetle ve en uygun tutarlarda aktarabilecek mekanizmayı oluşturmadan sanayileşmeyi hızlandırmanın mümkün olmadığını açık biçimde kavramış bulunmaktayız.

Osmanlı toplumunda ne yazık ki bu mekanizma kurulamamıştır. Bir yandan faizin haram olduğu lafzen kabul edilmekte, öte yandan devlet sürekli gayrimüslim bankerlerden ve yabancı bankalardan yüksek faizle borçlanmaktadır. Tarıma dayalı bir ekonomi olan Osmanlı'da, en üretici sınıflar olan çiftçi ve esnaf; faaliyetlerini sürdürmek için borç kullanmak durumunda kaldığında Avrupa'daki benzerlerinden 4-5 kat yüksek tefeci faizleriyle karşılaşmaktaydılar. Görüldüğü üzere riba kavramını şekli ve olayın muhtevasını ayrıntılı biçimde dikkate almadan yorumlayıp, devlet düzenleme ve denetimindeki bir bankacılığa uygulanacak olan faizi riba saymanın sonucunun, üretici kesimleri tefecilere mahkum etmek olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim Cumhuriyet'in kurucuları daha Cumhuriyet ilan edilmeden Şubat 1923'te topladıkları İzmir İktisat Kongresi'nde finansal aracı kurum olarak bankacılığın önemini belirlemişler, bankacılığı geliştirmek yönünde de ciddi adımlar atmışlardır.

Bu çalışma bizi cesur ama gerekli bir öneriyi getirmeye sevk etmiş bulunmaktadır. İslam alemi 20. yy.'ın ikinci yarısından sonra bankacılığın önemini ancak farketmiş, İslam Bankacılığı (Türkiye'de Katılım Bankacılığı) adıyla faizsiz bankacılık iddiasıyla bir kurumlaşma ortaya koymuştur. Ancak uygulama bize; yüzyıllardır faizin haramlığının gerekçeleri olarak sunulan hususların bu bankacılıkta da ortaya çıktığını göstermektedir.

Sonuç olarak; faizsiz olduğu, böylece bu sorunu çözdüğü ifade edilen ancak konvansiyonel bankalara atfedilen olumlu ve olumsuz etkilerin benzer biçimde bu bankalarda da ortaya çıktığını görmekteyiz. O halde niçin böyle bir yapıyı 1800'lerde geliştiremediğimizi, böylece kalkınma konusunda nal topladığımızı da fıkıh erbabımızın ve onlara olguların, işlemlerin, kurumların ve araçların mahiyeti konusunda ışık tutacak irdelemeler yapması gerekirken; onların verdiği hükümleri tartışmasız kabul eden, dini duyarlılığa sahip çoğu iktisatçı ve finansçıların ciddi biçimde düşüncelerini önermek durumundayız.

Kaynakça

- Akgüç, Ö. (1989). *100 soruda Türkiye'de bankacılık*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Artun, T. (1980). *Türkiye'de bankacılık*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Berber, M. (2017). *İktisadi büyüme ve kalkınma*. Trabzon: Celepler Matbaacılık.
- Boskey, S. (1961). *Problems and practices of development banks*. Baltimore: The John Hopkins Press.
- Çonkar, M. K. (1988). *Kalkınma bankacılığı ve Türkiye'deki uygulama*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Debbağoğlu, A. (1979). *İslam iktisadına giriş*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Erdem, E. (2008). *Para, banka ve finansal sistem*. Ankara: Detay Yayıncılık.

- Gordon, D. L. (1983). *Development finance companies. state and privately owned*. Washington DC: WB Staff WP.
- İlkin, A. (1988). *Kalkınma ve sanayi ekonomisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Karabıyık, L. E. (2001). *Türkiye'de finans tarihi*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları.
- Karaduman, E. (1993). *Ekonomik kalkınmada finansman ve organizasyonu*. Ankara: Maliye ve Gümrük Bakanlığı APK Yayınları.
- Karan, M. B. (2022). *Para, banka ve finansın sırları*. İstanbul: Scala Yayıncılık.
- Kazgan, H. (1997). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk bankacılık tarihi*. İstanbul: Creative Yayıncılık.
- Keskin, A. (2010). *Paranın, bankacılığın ve merkez bankacılığının kısa tarihi*. Ankara: Gazi Yayınevi.
- Kuran, T. (2018). *Yollar ayrılırken*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kurtoğlu, R. (2012). *Türkiye ekonomisi (1838-2010)*. Ankara: Sinemis Yayın Grup.
- Küçüksavaş, N. (1980). *Kalkınma bankalarında finansal analiz ve rantabilite denetimi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Öztürk, N. (2011). *Para, banka, kredi*. Bursa: Ekin Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2022). *Türkiye'nin 200 yıllık iktisadi tarihi*. İstanbul: İşbankası Kültür Yayınları.
- Parasız, İ. (2005). *Kalkınma ekonomisi*. Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Savaş, V. F. (1998). *İktisatın tarihi*. İstanbul: Avcıol Basım Yayın.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (1997). *Para ve kredi sisteminin oluşumunda bir aşama, T.C. Merkez Bankası*. Ankara: TCMB Yayını.
- Ulutun, B. (1957). *Bankacılığın tekamülü*. Ankara.

ETİK ve BİLİMSEL İLKELER SORUMLULUK BEYANI

Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara ve bilimsel atıf gösterme ilkelerine riayet edildiğini yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk makale yazarlarına aittir.